॥ श्रीमन्न्यायसुधाप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ श्रियःपत्येनित्यागणितगुणमाणिक्यविशदप्र
भाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसे। जगज्जन्मस्थेमप्रलयरचनाशीलवपुषेनमोशेषाम्नायस्मृतिहृदयदीप्तायहरये ॥ १ ॥ येनप्रादु
रभाविभूमिवलयेव्यस्तारिगोसंततिःप्राबोधिश्रुतिपंकजंकरुणयाप्राकाशितत्वंपरं । ध्वांतंध्वंसमनायिसाधुनिकरश्चाकारिसन्मा
र्गगस्तेनव्यासदिवाकरेणसततंमात्याजिमेमानसं ॥ २ ॥ व्याप्तिर्यस्यनिजेनिजेनमहसापक्षेसपक्षेस्थितिर्व्यावृत्तिश्चविपक्षतोथविष
येसक्तिर्नवैबाधिते । नैवास्तिप्रतिपक्षयुक्तिरतुलंशुद्धंप्रमाणंसमेभूयात्तत्वविनिर्णयायभगवानानंदतीर्थोमुनिः ॥ ३ ॥ भवतियद
नुभावादेडमूकोपिवाग्मीजडमतिरपिजंतुर्जायतेप्राज्ञमौलिः । सकलवचनचेतोदेवताभारतीसाममवचसिनिधत्तांसन्निधिंमानसे
च ॥ ४ ॥ रमानिवासोचितवासभूमिस्सद्ध्यायरत्नावलिजन्मभूमिः । वैराग्यभाग्योममपद्मनाभतीर्थामृताब्धिर्भवताद्विभूत्यै
॥ ५ ॥ पदवाक्यप्रमाणज्ञान्प्रतिवादिमदच्छिदः । श्रीमदक्षोभ्यतीर्थाख्यानुपतिष्ठेगुरून्मम ॥ ६ ॥ श्रीमदानंदतीर्थार्यसन्मनः
सरसीभुवि। अनुव्याख्याननलिनेचंचरीकतिमेमनः ॥ ७ ॥ नशब्दाब्धौगाढानचनिगमचर्चासुचतुरानचन्यायेप्रौढानचविदित
वेद्याअपिवयं । परंश्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिंप्रपन्नामान्याःस्मःकिमपिचवदंतोपिमहतां ॥ ८ ॥ भगवताबादरायणेन
प्राणिनांनिःश्रेयसायप्रणीतमपिब्रह्ममीमांसाशास्त्रमसाधुनिबंधांधतमसाऽवकुंठितत्वेनाप्रणीतमिवमन्यमानोभगवानानंदतीर्थ
मुनिर्यथाचार्याभिप्रायमस्यभाष्यंविधायानुभाष्यमपिकरिष्यन्विलीनप्रकृतितयास्वयमंतरायविधुरोप्यनवरतमीश्वरप्रवणकाय
करणवृत्तिरपिनारायणप्रणामादिकंप्रारिप्सितस्यानंतरायपरिसमाप्तेःप्रचयस्यचहेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारपरंपरादिनावगतम्

वश्यंकरणीयंशिष्यान्ग्राहयितुंग्रंथादौनिबध्नाति ॥ नारायणमिति । अत्रनारायणंसंनमामीत्यन्वयः । उत्तमपुरुषप्रयोगादे
वाहमितिलभ्यते । समितिभक्त्याद्यतिशयसाहित्यलक्षणांप्रणामस्यसम्यक्तामाह । तथाविधएवहिनारायणप्रणामोभवत्यभि
मतसिद्धेरंगं । निखिलेत्यादीनांतुप्रणामकर्मणानारायणेनविशेषणतयासंबंधः । प्रयोजनंचस्तुतिपदानांविशेष्यप्रशंसैव । तत्रा
र्थिकपुनरुक्तेःस्तुतित्वमेवसमाधानमवधातव्यं । अथवाकुतोनारायणस्यनम्यत्वं तथात्वेपिकुतोन्यासुदेवतासुसतीषुतस्यैवनमन
मित्यत्रोक्तं अशेषविशेषतोपिवंद्यमिति । विशिष्यतेवस्त्वेभिरितिविशेषाअसाधारणधर्माः अशेषाश्चतेविशेषाश्च । अपिरभिव्या
प्तौ । यावंतोवंद्यत्वनिमित्तभूताधर्मास्तेभ्योविशेषेभ्योपिहेतुभ्योवंद्यं । तथाऽशेषाद्वंद्यत्वेनसमाशंकितात्पद्मापद्मभवादेर्जगतो
विशेषोतिशयोऽशेषविशेषस्सर्वोत्तमत्वं । ततोहेतोस्सतीष्वन्यासुदेवतासुवंद्यमिति । एतदुभयंकथंनारायणस्येत्यतोभिहितंनि
खिलेत्यादि । त्रिविधाहिदेवतावंद्याभवति । विशिष्टाधिकृतेष्टाचेति । नहिदेवतावंदनंव्यसनितयाक्रियते । किंतुविघ्नविघाता
दिप्रयोजनापेक्षितया । विशिष्टैवदेवतातस्येष्टे । अधिकृताचस्वविषयग्रंथप्रबोधादिकंसंपादयति । वंदनंखलुभक्त्याद्युपेतमेव
सफलं । तच्चेष्टायामेवदेवतायामुपपद्यतइति । तत्रवैशिष्ट्योपपादनायनिखिलपूर्णगुणैकदेहंनिर्दोषंअस्योद्भवादिदमितिविशेष
णत्रयं । निखिलानिश्शेषाःपूर्णाःप्रत्येकमप्यनवधिकागुणाआनंदादयः । एकशब्दःकेवलार्थः । तएवदेहोयस्यनपुनःप्राकृता
दिरितितथोक्तः । निष्क्रांतोदोषेभ्यःपारतंत्र्यादिभ्यइतिनिर्दोषः । अस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतयाबुद्धिसन्निहितस्यस्वव्यतिरि
क्तप्रपंचस्य उद्भवउत्पत्तिरादिरस्येत्युद्भवादिजन्माद्यष्टकं तद्यथासंभवंददातीत्युद्भवादिदस्तं । अस्येतिसंबंधमात्रेषष्ठी । अशेषवि

शेषतोपीत्येतदस्योद्भवादिदमित्यनेनापिसंबध्यते । वियदधिकरणादिव्युत्पाद्यसमस्तावांतरभेदसहितोद्भवादिदमिति । अधि कृतत्वप्रदर्शनायाऽऽप्यतममप्यखिलैःसुवाक्यैरिति । अपिशब्दोवंद्यत्वेहेतुसमुच्चयार्थः । अभिव्याप्तौवा । अपौरुषेयत्वेनतन्मूल त्वेनवाऽनाशंकितदोषत्वादिनाशोभनानिवाक्यानिवेदादीनिब्रह्मसूत्रादीनिचसुवाक्यानितैरखिलैरप्याप्यतमं । अतिशयेनप्र तिपाद्यं । यदिव्याचिख्यासितेनब्रह्ममीमांसाशास्त्रेणतन्निर्णेतव्यार्थेनवेदादिनाचप्रतिपाद्यइतिनारायणोवंदनीयः । हंततर्हित तएवधर्मादिकंप्राणादिकंवावंदनीयंस्यात् । नस्यात् तस्यनारायणप्रतिपत्त्यंगतयावेदाद्येकदेशप्रतिपाद्यत्वात् । अस्यपुनरनन्या र्थतयाऽखिलवेदादिवेद्यत्वात् । तथाविधमेवचाधिकृतमुच्यतइत्याशयवताऽऽप्यतममित्यखिलैरितिचोक्तं । इष्टत्वप्रदर्शनंसदा प्रियतमंममेति । अत्रापिपूर्ववत्सदापदस्यतमपश्चप्रयोजनमवधेयं । यद्वानानिर्धारितस्वरूपस्यप्रणामोयुक्तः । नचांतरेणलक्षणं वस्तुनिर्धारणमित्यतोविभवादनेकानिनारायणस्यलक्षणान्यनेनोच्यंते । तत्रनिखिलेत्यनेननिखिलगुणत्वं पूर्णगुणत्वं स्वतोगु णैकदेहत्वं चेतिविवक्षाभेदेनत्रीणिलक्षणान्युदितानि । निर्दोषमित्यनेनैकं । आप्यतममित्यनेनवेदादिमुख्यार्थत्वं अखिलवेदा द्यर्थत्वंचेतिद्वयं । अस्येत्यनेनाष्टौ । अशेषेत्यनेनमुख्यवंद्यत्वमुक्तं अशेषाद्विशेषेणवंद्यमिति । सदेत्यनेनपरमप्रेमयोग्यत्वं । त स्यानानुभाविकत्वादसंभवमाशंक्यसदाममेत्युक्तं । अन्येषामपिज्ञानोत्तरकालमिदमानुभाविकं ममतुसदेति । अपिशब्दोलक्षण समुच्चये । अथवानिखिलेत्याद्युक्तलक्षणोपपन्नतयानारायणःकेनप्रमाणेनप्रतिपत्तव्यइत्यतःसुवाक्यैराप्यमित्युक्तं । ननुवेदाद्येक देशेऽन्यथाप्युच्यते । न तत्प्रतीतेरपरामर्शपूर्वकत्वादित्याशयेनाखिलैरित्युदितं । तर्हिधर्माद्यसिद्धिस्स्यात् । तस्यप्रमाणांतरा

गोचरत्वात् । मैवं । अमुख्ययावृत्त्याधर्मादेरपिवेदादिवेद्यत्वादित्याशयवता आप्यतममित्यभिहितं । अपिशब्दोवक्ष्यमाणप्र
माणसमुच्चयार्थः । सकलजगन्निमित्तकारणत्वादिहेतुभिरप्युक्तलक्षणोनारायणःप्रत्येतव्यइत्यभिप्रेत्योक्तमस्येति । यद्वानाराय
णस्यदेहसद्भावेदुःखादिदोषानुषंगः । तदभावेज्ञानादिगुणाभावः । उभयथापिजगज्जन्मादिकारणत्वासंभवइत्याशंक्योक्तं ।
निखिलपूर्णगुणैकदेहंनिर्दोषमिति। देहवत्त्वाज्ज्ञानादिगुणपूर्णःतस्यापिनिखिलपूर्णगुणमात्रत्वेनदुःखादिदोषरहितश्चेति । अथ
वानायंनारायणशब्दोडित्थादिशब्दइवभगवतिसांकेतिकोघटादिशब्दइववारूढिमात्रप्रवृत्तः । किंतुविशिष्टगुणानप्याचष्टइति
ज्ञापयंस्तदर्थमनेनकथयति । एतदपिस्तुत्यर्थमित्यवगंतव्यं। तथाहि। अराःदोषास्तद्विरुद्धत्वाद्गुणानारास्तदयनत्वान्नारायणः।
अराणामयनंनभवतीतिवा । उपकारित्वादिनानराणामिमेनाराःवेदादयः । प्रतिपाद्यतयातदयनत्वाद्वा । नराणामिदंना
रंउद्भवादिदातृतयातस्यायनत्वाद्वा । नरसमूहोनारंवंद्यतयातदयनत्वाद्वा । नराणामधिपतिर्नारोमुख्यवायुःपरमप्रेमास्पदत
यातस्यायनत्वाद्वेतियथाक्रममवगंतव्यं ॥ अथवाश्रोतृबुद्ध्यनुकूलनायसकलशास्त्रार्थसंक्षेपतोऽनेनाचष्टे । विदितसंक्षेपाहिप्र
पंचंजिज्ञासवोभवंति । तत्रसदावंद्यमितिप्रथमसूत्रार्थोक्तिः । मनोवृत्तेस्तत्प्रवणताहिवंदनं। जिज्ञासापितद्विशेषएव। तस्यजीवा
दिव्यावृत्तयेयद्ब्रह्मेत्युक्तंतस्यार्थोनिखिलेति । तदुपपादनायद्वितीयसूत्रेलक्षणमभिहितं। तदाह ॥ अस्येति ॥ तृतीयसूत्रेण
तत्रशास्त्रंप्रमाणमभिधायतस्याध्यायशेषेणतद्विषयतोपपादिता । तत्कथनमाप्यतममिति । प्रथमाध्यायार्थेशंकितदोषनिरासो
द्वितीयेऽभिहितस्तमाह ॥ निर्दोषमिति॥ एवंब्रह्मस्वरूपेसिद्धेऽधिकारिणस्तत्प्रसादसाधनोपायभूततत्साक्षात्कारजननायवैरा

ग्यभक्तिभ्यामखिलवेदार्थश्रवणादितृतीयेनिरूपितं। तस्यायंसंग्रहोऽशेषविशेषतोपिप्रियतममाप्यतममिति। ल्यब्लोपनिमित्ता
पंचमी । अशेषान्विषयविशेषान्विहायज्ञातव्यतममिति । इयदामननादित्याद्यर्थसूचनंममेति । प्रसन्नंचतद्यादृशंपुमर्थंप्रयच्छ
तितत्स्वरूपनिरूपणंचतुर्थेभिहितं । तदभिधानमाप्यतममिति ॥ आप्तिमात्रस्यनित्यसिद्धत्वात्तमपातांविशिनष्टीति ॥ नाराय
णप्रणामस्येवगुरुप्रणामस्याप्यभिमतसिद्ध्यंगतयाकार्यारंभेऽवश्यमनुष्ठेयत्वात्तदाचरणपुरःसरंब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्याख्यानंस
मर्थयमानःप्रतिजानीते ॥ [१।३] तमेवेति ॥ तंपूर्वप्रणतंनारायणमेव। अन्वपि पुनरपि प्रणम्यभक्त्याद्युपेततालक्षणेनप्रकर्षेणनत्वा
अहंपरमाख्यविद्यायाःब्रह्ममीमांसाशास्त्ररूपायाव्याख्यांकरोमीतिसंबंधः । वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानव्यपदेशः । संक्षेपतो
व्याख्यानस्यप्रक्रांतत्वाद्वा । ननुप्रणतस्यपुनःप्रणामःकिमर्थः । नहिप्रणामावृत्तिर्विघ्नविघातादिहेतुरित्यत्रनियामकमस्ति । भा
वेवापूर्वश्लोकएवबहुशःसंनमामीतिवक्तव्यं । मैवं । गुरुत्वेनात्रप्रणामाचरणात् । कथंनारायणस्यगुरुत्वमित्यतआह ॥ शास्त्रप्र
भवमिति ॥ शास्त्रशब्देनप्रकृतत्वाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रंवेदादिकंचोच्यते । प्रभवत्युत्पद्यतेप्रथममुपलभ्यतेवायस्मात्सप्रभवः । य
थासंभवंशास्त्रस्यप्रभवःशास्त्रप्रभवस्तं । योहियच्छास्त्रेप्रवर्ततेतस्यतत्प्रभवोगुरुरितिप्रसिद्धमेव । प्रकृतशास्त्रसंप्रदायप्रवर्तकत्वा
च्चनारायणस्यगुरुत्वमित्याह ॥ जगद्गुरूणामिति ॥ जगतएतच्छास्त्रप्रवक्तॄणांब्रह्मादीनामंजसामुख्यतयानतुवयोधिकत्वादि
मात्रेणगुरुं । अस्यशास्त्रस्यप्रवक्तारमितियावत् । प्रकारांतरेणगुरुत्वंनारायणस्यसमर्थयते ॥ विशेषतइति । गुरुमितिवर्तते । वि
शेषतइतिसाक्षादुपदेष्टृत्वेननतुजगतइवपरंपरया ॥ अत्रयदिशास्त्रप्रभवमित्याद्येवोच्येततदापृथक्प्रणामेनदेवतायागुरोश्चपार्थ

क्यशंकास्यात् । तदर्थंतमेवेत्युक्तं । नचैवंपृथक्प्रणामानुपपत्तिः । निमित्तद्वयसमावेशेनैमित्तिकविलोपनियमाभावात् । शिष्यशिक्षायैचैतद्ग्रंथेनिवेशनं । शिष्याणांचास्तिगुरुदेवताभेदः । तदपेक्षयैवजगद्गुरूणामित्युक्तं । अन्यथाविशेषतोमइत्युक्तमयुक्तंस्यात् । स्यादेतत् । अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिकंग्रंथंव्याख्यातुमयंदेवतादिप्रणामः । नचायंव्याख्यातव्यः । अर्थविवक्षापूर्वकस्यैव पौरुषेयवाक्यस्यव्याख्यातव्यत्वात् । नहिमातृकामात्रव्याख्यानेप्रेक्षावान्प्रवर्तते । नचास्यार्थविवक्षापूर्वकत्वेमानमस्ति । प्रणयनमात्रस्यव्यभिचारित्वात् । प्रेक्षावत्प्रणयनस्यचानिश्चयात् । निश्चयेवाविषहरमंत्रस्येवजपादिनाभ्युदयसिद्धयेनिर्माणोपपत्तेः । गृहीतसंगतेरर्थप्रतिभासोहिविषहरमंत्रेपिसमानः । नचार्थविवक्षापूर्वकत्वमात्रेणोपादेयतयाव्याख्यानंयुक्तं । विप्रलंभकादिवाक्यव्याख्यानप्रसंगात् । किंनामयाथार्थ्येचसति । नचास्ययाथार्थ्येमानमस्ति । तद्भावेपितथाविधवाक्यांतरपरित्यागेनास्यैव व्याख्यानेकारणंवक्तव्यमित्याशंकानिरासायपरमाख्यविद्येत्युक्तं । अयमभिसंधिः । अस्तितावदस्मिन्ग्रंथेद्वेविद्येवेदितव्येपराचैवापराचेत्यादौपरविद्याख्या । तत्रविद्याशब्देनार्थविवक्षायाथार्थ्यंचास्यावगम्यते । यथार्थज्ञानतत्साधनयोर्विद्याशब्दस्ययोगरूढिभ्यांप्रवृत्तत्वात् । संज्ञायांसमजनिषदेत्यत्रसंज्ञायामित्यनुवृत्तेः । परशब्देनचयथार्थाद्वाक्यांतरादुत्कर्षः । तदेवमागमेनास्यसर्वोत्तमप्रामाण्यप्रतीतेर्गहनार्थत्वाच्चोपपन्नमन्यपरित्यागेनास्यैवव्याख्यानमिति । तथाप्यन्यैरेवव्याख्यातत्वान्नपुनरिदंव्याख्यातव्यमित्यतोव्याख्यामित्युक्तं । विशिष्टाऽऽख्याव्याख्या । अनेनपरकृतानामपव्याख्यानतामाभिप्रैति । तथाचतत्रतत्रप्रदर्शयिष्यति । तथापिस्वप्रणीतभाष्येणैवकृतव्युत्पादनमिदंशास्त्रमितिकिमनेनव्युत्पादनेनेत्यतोन्वपिचेत्याह । चशब्देनानुव्याख्याने

प्रयोजनसद्भावंसमुच्चिनोति। तच्चवक्ष्यते। प्रयोजनसद्भावेभाष्यदिशाशिष्याएवानुव्याकरिष्यंतीत्यतोऽहमेवेत्यभिहितं । एवश
ब्देनान्येषामसामर्थ्यंसूचयति।। यदुक्तंनारायणोऽस्यशास्त्रस्यप्रभवइतितदयुक्तं। व्यासोपज्ञताप्रसिद्धिविरोधात्। नचनारायण
एवव्यासः। जननविरोधात्। कृतकृत्यस्यप्रयोजनाभावेनशास्त्रप्रणयनासंभवाच्च । यच्चास्यश्रौत्यापरविद्याख्ययासर्वोत्तमप्रामा
ण्यसिद्धिरितितदप्ययुक्तं। परशब्दस्यानेकार्थत्वेनविद्याशब्दस्यचार्थविवक्षाविरहिण्यपिमंत्रेप्रयोगदर्शनेनपरविद्याख्यायास्सर्वो
त्तमप्रामाण्यानिश्चायकत्वात्। किंचेयंपरविद्याख्यैतद्विषयेत्यत्रापिननियामकमस्तीत्यतआह।। [१।४] प्रादुर्भूतइति ।।अत्रकृतकृत्यो
पिहरिरात्मकृपास्पदैर्विरिंचभवपूर्वकैरमरैरर्थितोव्यासःप्रादुर्भूतोनतुजातः ग्रंथमिमंचक्रइत्यनेननारायणस्यशास्त्रप्रभवत्वेऽनुपप
त्तिःपरिहृता । दृश्यंतेहिकेवलंकृपापारवश्येनपरोपकारायप्रवर्तमानास्सुतरांतैरर्थिताः। अतएवपरप्रयोजनमप्यात्मगामीवमन्य
मानस्यभगवतःशास्त्रप्रणयनमितिज्ञापयितुमात्मनेपदप्रयोगः। अत्रचनारायणाद्विनिष्पन्नमित्याद्यागमःप्रमाणं । परविद्याख्य
यास्यसर्वोत्तमप्रामाण्यसिद्धिंव्युत्पादयितुंपरविद्याख्यमित्यनूद्यानुत्तमंशास्त्रमितिव्याख्यातं । नास्त्युत्तमंशास्त्रमस्मादित्यनुत्त
मं । शिष्यतेयथास्थितंप्रतिपाद्यतेतत्वमनेनेतिशास्त्रं । इदमुक्तंभवति। द्वेविद्येवेदितव्येपराचैवापराचेतिविद्याद्वयमुद्दिश्यतत्रा
परेत्यादिनासांगान्वेदानपरविद्यात्वेनोक्त्वा अथपराययातदक्षरमधिगम्यतइतिपरविद्याप्रदर्शिता।सातावद्वेदादिशास्त्रप्रकरणा
त्परमाक्षराधिगतिकरणत्वलिंगाच्चशास्त्रमेवभवितुमर्हति। अन्यथासकृदुक्तविद्याशब्दस्यानेकार्थत्वकल्पनाप्रसंगाच्च। शास्त्रंचाप्र
माणंचेतिविप्रतिषिद्धं।तस्यचपरत्वंनामान्यन्नसंभवतीत्यनुत्तमत्वमेव।तदपिसन्निधानात्प्रमाणत्वेनैव।शब्दांतरसमभिव्याहारवशे

नसामान्यशब्दस्यविशेषार्थस्यकल्पनीयत्वात् । तद्यथापरमधार्मिकइत्यभिहितेपरमत्वंधर्मेणेतिज्ञायते। तच्चानुत्तमंशास्त्रमिदमेव विवक्षितं । निर्णेतव्यार्थानामृगादिपदोपलक्षितानामशेषशास्त्राणामपरविद्यात्वेनोक्तत्वात्। अन्यस्याप्रसंगात्परत्वासंभवाच्च । संभवतित्वस्यपरत्वमनुग्राहकत्वात् । ऐतेनोपनिषदःपरविद्येतिव्याख्यानमपिपरास्तं । ऋगादिग्रहणेनतासामपिगृहीतत्वात् । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायश्चागतिकागतिः । तज्जन्यंज्ञानंपरविद्येत्यपिनयुक्तं। अधिगतिकरणत्वानुपपत्तेः।अनेकार्थताकल्पनापत्ते श्च । अतोऽनयापरविद्याख्ययाऽस्यशास्त्रस्यसर्वोत्तमप्रामाण्यसाधनमुपपन्नमिति ॥ यद्यपिविद्याशास्त्रशब्दौशिष्याचार्यव्यापा रानुबंधिनौ तथाप्युभयानुगततत्वज्ञानकरणत्वमात्रमुपादायद्वयोरैकार्थ्यमुक्तमित्यवगंतव्यं । ऋगाद्याअपराविद्यायदाविष्णोर्न वाचकाः । ताएवपरमाविद्यायदाविष्णोस्तुवाचकाइतिभगवत्पादीयंव्याख्यानमप्येतमेवार्थंसूचयति । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्यु त्पादितन्यायानुपकृताहिवेदादयोविष्णोरवाचकाःतदुपकृताश्चतस्यवाचकाभवंतीति । तथापिकेवलस्यनपरविद्यात्वंलभ्यतइ तिचेत्मालाभि । वेदादीतिकर्तव्यतारूपस्यास्यपृथक्प्रामाण्यानभ्युपगमात् । एवंतावदागमेनास्यशास्त्रस्यानुत्तमंप्रामाण्यंप्र साध्याधुनाऽनुमानतोपितत्सिषाधयिषुरादौतावत्प्रामाण्यमात्रेऽनुमानंवक्तुमाह ॥ गुरुरिति ॥ यतो यत्कारणं बादरायणो गुरूणां जगतस्तत्वोपदेशकानांब्रह्मादीनां गुरुरुपदेष्टा ॥ यतश्चशास्त्राणां वेदानां भारतादीनांचयथासंभवंप्रभवः गुरूणाम शेषार्थप्रतिपादकानांसविस्तराणांवेदादिशास्त्राणांगुरुर्मुख्यप्रभवोनतुसंप्रदायमात्रप्रवर्तकइतिवा । यतश्चाजादिभ्यःश्रोतृ भ्यस्तेषामर्थोमोक्षः तदर्थःतस्मैतदर्थतः । तदुदितंतेनबादरायणेनोपदिष्टमिदंशास्त्रमतोमानंभवितुमर्हति ।अत्रगुरुर्गुरूणामि

त्यादिहेतूनांवक्तृश्रोतृप्रसंगानामानुकूल्यान्येवसाक्षात्साध्यानि मानमितितुपरमसाध्यनिर्देशइतिज्ञातव्यं । तथाहि । विवक्षितार्थतत्वज्ञानंकरणपाटवंविवक्षाचेतित्रयंवक्तुरानुकूल्यंनाम । तत्वज्ञानयोग्यतावक्तृप्रीतिविषयताचेतिद्वयंश्रोतुः।श्रोतृप्रयोजनोद्देशःप्रसंगस्य । तत्रगुरूणांगुरुरितिवक्तुर्बादरायणस्यविवक्षितार्थतत्वज्ञानसाधनेहेतुः । योहियस्यतत्वोपदेष्टासततोधिकतत्वज्ञानवानुपलब्धः । अयंचसर्वज्ञकल्पानांब्रह्मादीनांतत्वोपदेष्टाब्रह्मरुद्रादिदेवेष्वित्याद्यागमादवगतः । अतःसर्वज्ञोभवितुमर्हतीति ॥ गुरूणांशास्त्राणांगुरुःप्रभवइत्यनेनापितत्वज्ञानंकरणपाटवंचसाध्यते । योहियावदर्थप्रतिपादकस्यागमस्यप्रभवःसतावंतमर्थंतत्वतोजानन्नवगतः । अयंचाशेषार्थप्रतिपादकस्यागमस्यप्रभवः अनुक्तंपंचभिर्वेदैरुत्सन्नान्भगवान्वेदानित्यादिवचनादवगतः । ततोभवितव्यमनेनसर्वज्ञेन । यश्चबहोरागमस्यप्रभवःसोसतिनिमित्तांतरेपटुकरणोदृष्टः । अयंचापारस्यवेदादेःप्रभवःकथमपटुकरणोभवेदिति । तदुदितमितिवचनेनकार्येणवक्तुर्विवक्षाकारणभूतोपपादिता ॥ गुरूणामितिश्रोतृणांतत्वज्ञानयोग्यतोपपादनेहेतुः । नहिस्वयंतत्वज्ञानायोग्यःपरेषांतत्वोपदेष्टादृष्टः । अजादिभ्यइतिवक्तृप्रेमास्पदत्वोपपादनं । ब्रह्मादयोहिपरमेश्वरप्रेमविषयास्सुप्रसिद्धाः । तदर्थतइतिप्रसंगानुकूल्योपपादनं । अत्रसर्वत्राकारणकार्योत्पत्त्यादिप्रसंगोविपक्षेबाधकःतर्कउन्नेयः । नन्वत्रगुरुर्गुरूणामित्यादीनांशास्त्रप्रामाण्येनयथाश्रुतएवसाध्यसाधनभावोव्याख्यायतां । किंमध्येसाध्यांतराध्याहारकल्पनया । यद्यपियथाश्रुतानामेषांव्यधिकरणता । तथापितदुदितमितिवचनाद्विभक्तिविपरिणामेनैकाधिकरणताभविष्यति । यद्यपिचैते प्रत्येकंबौद्धागमादौमानतांव्यभिचरंति । तथापिमिलितानांहेतुतास्तु । भारताद्यशेषसच्छास्त्रप्रभवप्रणीततत्वांशस्यसपक्षप्रवे

शित्वेनासाधारण्यंस्यादितिचेन्न। तेष्वेवहेतुवृत्तिसंभवात्। तत्प्रामाण्यस्यमहाजनपरिग्रहादिनानिश्चितत्वात्। एवंतर्हिभारतादिप्रणयनविशिष्टेनतेषामप्रणीतत्वाद्बादरायणेनब्रह्मादीन्प्रतितन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वमात्रंहेतुःस्यादितिचेद्बाढं। तावन्मात्रस्यैवव्यभिचाराभावात्। तथासतिगुरुर्गुरूणांप्रभवःशास्त्राणामितिव्यर्थमापद्यतइतिचेन्न। तस्यहेतुशरीराप्रवेशिनोपिदृष्टांतोपदर्शनादिनासार्थक्योपपत्तेरिति। सत्यं।तथापिनैतदेवंविज्ञातुंशक्यं।तथासत्युत्तरवाक्येवक्त्राद्यानुकूल्यस्यसाध्यसंबंधव्युत्पादनमसंगतंस्यात्। तदनुमानांतरंभविष्यतीतिचेन्न। तथात्वेप्रामाण्यंत्रिविधमितिवक्ष्यमाणविरोधात्। विजातीयसंवादित्वेनानयोरैक्यविवक्षयात्रित्वोक्तिरस्त्वितिचेत्।एवंतर्हिवक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिसंवादोपिसजातीयसंवादतयैकएवस्यात्। अर्धज(च)रतीयानुपपत्तेः। तथाचपुनस्त्रित्वानुपपत्तिरेव। भवेदयंग्रंथकृतोभिप्रायः। तेनापीदंप्रयत्नगौरवंकस्मादाश्रितमितिचेन्न।उक्तसाधनोपपन्नत्वेप्यस्तुभारतादीनाप्रामाण्यंमाभूच्चास्येतिशंकायांवक्त्राद्यानुकूल्यसाधनस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। अन्यथाऽप्रयोजकत्वापत्तेरिति। ननुतर्ह्यनेनेदमुदितंभवति। एतच्छास्त्रंप्रमाणंअनुकूलवक्त्रादिमत्त्वाद्भारतादिवत्। वक्त्राद्यानुकूल्यंचोक्तहेतुसिद्धमिति। एतदनुपपन्नं। आप्तवाक्यतायास्तत्रोपाधित्वात्। नचप्रत्यक्षादौसत्यपिप्रामाण्येनास्त्याप्तवाक्यत्वमितिसाध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरितिवाच्यं। वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनोपाधित्वोपपत्तेः। तथाप्यपौरुषेयेवेदेतदभावादनुपाधित्वमितिचेन्न। वेदापौरुषेयत्वस्यासंमतत्वात्। संमतत्वेवासाधनावच्छिन्नेपौरुषेयवाक्यत्वावच्छिन्नेवासाध्येऽस्योपाधित्वोपपत्तेरिति। मैवं। अभिप्रायानवगमात्। नहिवयंवक्त्राद्यानुकूल्येनशास्त्रप्रामाण्यंसाक्षात्साधयितुमुद्यताः। येनात्रोपाध्युद्भाव

नंसंगच्छेत। अपितर्ह्यनुकूलवक्त्रादिमत्त्वस्याप्तवाक्यतयाव्याप्तत्वात्तेनतांप्रसाध्यतयाप्रामाण्यंशास्त्रस्यसाध्यतइत्याशयवानाह॥
११५ वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामिति॥ यत् यत्रवाक्ये वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलता तत्राप्तिः। यद्वक्त्राद्यानुकूल्योपेतंतदाप्तवाक्य
मितियावत्। यतएवंव्याप्तिर्यतश्चास्यशास्त्रस्यास्त्यनुकूलवक्त्रादिमत्त्वं। तेनसिद्धयाऽप्तवाक्यतयामानमिदंशास्त्रमितिपूर्वेण
संबंधः। एतदुक्तंभवति। विमतमाप्तवाक्यमनुकूलेनवक्त्राऽनुकूलान्श्रोतॄन्प्रतितदीयहितसाधनबोधायोपदिष्टत्वात्संप्रतिपन्न
वत्। विमतंप्रमाणमाप्तवाक्यत्वात्संप्रतिपन्नवदिति। वक्तुरानुकूल्याभावाज्जैनाद्यनाप्तवाक्यं। श्रोत्रानुकूल्यविरहाद्बौ
द्धादि। प्रसंगानुकूलतावैधुर्यान्नर्मादि। ननुकोयमाप्तोनामयद्वाक्यत्वंसाध्यते। यथादृष्टार्थवादीतिचेन्न। भ्रांतिदृष्टार्थवा
दिन्यपिप्रसंगात्। प्रमाणदृष्टेतिविशेषणेपिप्रमाणदृष्टस्यप्रमादादिनाऽन्यथाकथकेपिप्रसंगात्। प्रमाणेनयथादृष्टंतथावादी
तिचेन्न। एकदेशेतथाभूतवादित्वेप्यंशांतरेऽतथाभूतवादिन्यपिप्रसंगात्। यावत्प्रमाणदृष्टंतावतोवक्तेतिचेन्न। प्रायेणातथाभू
तत्वादेवलक्ष्याणांतदव्याप्तेः। नहिकेनापियावत्प्रमणप्रमितंतावदभिधीयते।यावत्प्रमाणदृष्टंतावतएववक्तेतिचेन्न। अज्ञातसंदि
ग्धानुवादवाक्यप्रयोक्तुरनाप्तत्वप्रसंगात्। भीमाग्रजस्यापिकदाचिच्चाटुवादित्वसंभवेनानाप्तत्वापत्तेश्च। निर्दोषआप्तइतिचेन्न।
आप्तानामपिक्वचिद्रागादिदोषसंभवात्। यत्रविषयेनिर्दोषस्तत्राप्तइतिचेन्न। यत्तच्छब्दयोर्विशेषविषयत्वेनासाधारण्यादव्याप्तेरि
ति।मैवं। विवक्षितार्थतत्वज्ञानमविप्रलिप्साविवक्षाकरणपाटवंचेतीयमाप्तिः।तद्वानाप्तइत्यंगीकारात्। आप्तत्वाभिमतेपिकदाचि
दिदंनास्तीतिचेन्माभूत्।तदासावनाप्तइत्यंगीकारात्। कालादिभेदेनाविरोधात्।एवंसंतियोयत्रैवंभूतःसतत्राप्तइत्युक्तंस्यादितिचे

दस्तुकोदोषः । यत्तच्छब्दार्थयोरननुगमइतिचेत् । कोयमननुगमोनामकिंसार्वत्रिकव्यवहारानौपयिकत्वमुतैकस्यानेकवृत्तित्वा
भावः । नाद्यः । योयस्यसुतःसतदीयंधनमर्हतीत्यादौसार्वत्रिकव्यवहारहेतुतोपलंभात्।नद्वितीयः । अदोषत्वात् । यथाचाननुगत
स्यापिनाव्याप्तिः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुताचतथासामान्यपरीक्षायांवक्ष्यामः । एतेननिर्दोषःप्रमितस्यैववक्तेतिलक्षणद्वयमपिसमा
हितंवेदितव्यं। अनुवादस्यवादविषयत्वेनतत्प्रयोक्तुरप्याप्तत्वाविरोधात्।एवंचवक्तुरानुकूल्यमाप्त्येकदेशएव विप्रलिप्साचश्रोतृप्र
संगाननुकूलतैकनिबंधनातदभावेनिवर्ततइतिवक्त्राद्यानुकूल्यवत्तायाआप्तवाक्यतयासुस्थःप्रतिबंधः। नन्वाप्तवाक्यतास्वकपोल
कल्पितेषुमालतीमाधवादिषुप्रामाण्यंव्यभिचरति । नहिनाटकादिप्रबंधंविरचयन्नपिकदाचिदुक्तलक्षणोपपन्नोनभवतिभवभूति
रितिचेन्न । योयत्रैवंभूतइत्यनेनैवोक्तोत्तरत्वात् । आप्तिमूलवाक्यस्याप्तवाक्यतयाविवक्षितत्वाच्च । अबोधकंविपरीतबोधकं
वावाक्यमप्रमाणमित्युच्यते। तत्राबोधकंवक्तुरपटुकरणतयाभवति। विपरीतबोधकंचविपरीतज्ञानादिनेत्याप्तिपूर्वकवाक्यत्वस्य
प्रामाण्येनप्रतिबंधसिद्धिः । अन्यथाकारणेनविनाकार्योत्पत्तिप्रसंगादिति । ननुचानुकूलवक्त्रादिमत्तयाप्रामाण्यसाधनमेवात्र
व्याख्यायतां । किमाप्तवाक्यतासाधनंमध्येव्याख्यायते । व्याप्तिपक्षधर्मतयोस्तुल्यत्वात् । नहियद्यद्व्यापकस्यव्यापकंतत्तस्या
व्यापकमितिसंभवति। अनुकूलवक्त्रादिमत्तयाऽऽप्तवाक्यतासाधनेवक्त्रानुकूल्यस्याप्त्येकदेशत्वेनसाध्याविशिष्टताचस्यात्। वक्तृ
श्रोतृप्रसक्तीनामितिवाक्यंतुशंकितस्योपाधेःसाधनव्यापकताप्रदर्शनार्थंभविष्यति । मैवं । आप्तवाक्यतयातेनेत्युत्तरवाक्यवैय
र्थ्यप्रसंगात् । उपाधेःसाधनव्यापकतायावक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यनेनैवोपपादितत्वात् । नह्युपाधिंदूषयतासाधनव्यापकतांव्यु

त्पाद्यसाधनेनोपाधेःपक्षेसाधनंविधायतेनसाध्यंसाधनीयमितिकुलधर्मः। उपाधेःसाधनाभेदंप्रदर्श्यतेनसाध्यंसाध्यतइतिचेन्न। आप्तेर्वक्तृमात्रधर्मस्यसाधनाभेदानुपपत्तेः। साध्याविशिष्टतातुनास्त्येव। वक्त्रादीनामानुकूल्येनवक्तुराप्तिसाधनेखल्वंशतःसा स्यात्। अनुकूलवक्त्रादिमत्तयाआप्तवाक्यतासाध्यतइतिचोक्तं। तथापिसाध्यसाधनयोराप्त्येकदेशानुप्रवेशोस्तीतिचेत्। स त्यं। तथापिविशिष्टभेदेनादोषत्वात्। अन्यथायोधूमवानसावग्निमानितिव्याप्यव्यापकभावोपिनस्यात्। विशेष्यांशस्योभय त्रानुप्रवेशात्। कृतकत्वानित्यत्वयोस्सत्तानुप्रवेशेपिपरैर्व्याप्यव्यापकभावस्यांगीकृतत्वाच्च। यदातुनिर्दोषःप्रमितस्यैववक्ताऽप्त इत्याश्रितंतदासाध्याविशिष्टतायाःशंकैवनास्ति। ग्रंथकृतापिकस्मादियंपरंपराश्रितेतिचेन्न। वक्त्राद्यानुकूल्येनप्रामाण्यंसाधय ताप्यंततोऽस्यार्थस्याश्रयणीयत्वात्। अन्यथाऽस्तुवक्त्राद्यानुकूल्यं वक्तुर्विप्रलिप्सामूलत्वेनाप्रामाण्यंचभवत्वित्याशंकायाःको निवारयिता। यद्यपिप्रामाण्यंस्वतएवेतिबादरायणीयंमतं। यद्वक्ष्यति नविलक्षणत्वादिति। जैमिनिरपितत्प्रामाण्यंबादरायण स्यानपेक्षत्वादिति। तथाप्यप्रामाण्यशंकानिरासार्थोयंप्रयत्नइत्यविरोधः। एवंविजातीयसंवादेनास्यशास्त्रस्यप्रामाण्यमुपपाद्य तदनुत्तमतासिद्धयेसजातीयद्वयसंवादमप्याह॥ [१६]श्रुतीति॥ तथाचशब्दौसमुच्चयार्थौ। मानमित्यस्यानुकर्षणार्थौवा। यथा आप्तवाक्यतयातथाश्रुतिमूलतयापीत्युपमार्थौवातथाशब्दः॥ यद्यपिश्रुतियुक्तिमूलशब्दौश्रुतियुक्तिभ्यामर्थमुपलभ्यरचित स्यवाचकौ। तथाप्यत्रसमानार्थतासाम्येनगौण्यावृत्त्याश्रुतियुक्तिसंवादितार्थौव्याख्येयौ। भगवतोबादरायणस्यस्वतःसर्वज्ञ त्वेनमुख्यार्थासंभवात्। यदिचश्रुतियुक्तिसंवादित्वादित्येवावक्ष्यत्तदायादृच्छिकसंवादितापिव्यज्ञास्यत। सामाविज्ञायीतिश्रु

णप्रयोगः । एवंहिप्रयोगेअंगांगिभावोप्यधिकोविज्ञायते । सचपक्षधर्मतोपपादकोभविष्यति । ततश्चायमर्थः । यच्छ्रुतिसंवादि तत्प्रमाणं । यथामन्वादिवाक्यं।श्रुतिसंवादिचेदंशास्त्रं। तदर्थविचारपरत्वात् ।विसंवादेतदनुपपत्तेः। तच्च पुनस्तस्यार्थवित्तय इत्याद्यागमसिद्धं । यच्चयुक्तिसंवादि तत्प्रमाणं। यथाधूमवंतंपर्वतमुद्दिश्यपर्वतोयमग्निमानित्युक्तंवाक्यं । युक्तिसंवादिचेदं। मीमांसारूपत्वात् मीमांसायाश्चयुक्त्यनुसंधानात्मकत्वात् । तस्मात्प्रमाणं । अन्यथाश्रुतेर्युक्तेश्चाप्रामाण्यप्रसंगः । अर्धवैशसासंभवादिति ॥ किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ एवंप्रामाण्यमिति ॥ एवशब्दोब्रह्मसूत्राणामित्यनेनसंबध्यते । त्रिविधमितिक्रियाविशेषणं । ब्रह्मवेदस्तदर्थःपरब्रह्मवा । तस्यसूत्राणिब्रह्मसूत्राणि । सकलवेदार्थभूतस्यपरब्रह्मणोविष्णोःस्वरूपनिर्णयार्थानिसूत्राणीतियावत्।सूत्रशब्दार्थश्चाल्पाक्षरमित्याद्यागमादवगंतव्यः।एतेनैतच्छास्त्रवाचिनःशारीरकशब्दस्यशरीरमेवशरीरकंतत्रभवःशारीरकोजीवः । तमधिकृत्यकृतोयंग्रंथःशारीरकइतिव्याख्यानंनिरस्तंभवति । ब्रह्मसूत्रशब्दार्थेनविरुद्धत्वात् । त्वंपदाभिधेयस्यतत्पदाभिधेयब्रह्मरूपतामीमांसेतिव्याख्यानादविरोधइतिचेन्न । असंभवात् । नहिजन्मादिसूत्राण्यभेदपराणि । प्रत्युततन्निरासपराणीतिवक्ष्यते । अतःशारीरकःपरमात्मैव ॥ यथोक्तं । शारीरौतावुभौज्ञेयौजीवश्चेश्वरसंज्ञितइति । तस्यसकलगुणपूर्णत्वादिमीमांसैवशारीरकमीमांसा। तथाचोक्तंपुराणे सर्वदोषविहीनत्वमित्यादि। यतएवंब्रह्मसूत्राणांप्रामाण्यंत्रिविधंदृश्यते । आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेणदृश्यतइतियावत् । अतस्तन्महदनुत्तमंमंतव्यं । आप्तवाक्यत्वादिलिंगत्रयावसितंप्रामाण्यमन्यत्रापिचेत्स्यात्तदाकथमेषांतदनुत्तममित्यतोब्रह्मसूत्राणामेवेत्युक्तं । तत्कथमित्यतआह । एकधेति । सर्वशइतिवचनादे

कधेत्युपलक्षणं । तथाहि ॥ क्वचिदेकधा । यथाप्तिमूलतयालौकिकविषयेपितृवाक्ये । श्रुतिसंवादेनधर्मादिविषयेप्रतिवाद्युदी
रितवचने । तदुक्तएवपर्वतोऽग्निमानितिवाक्येयुक्तिसंवादेन ॥ क्वचिद्द्वेधा । यथाप्तिश्रुतिभ्यांमन्वादिवाक्ये । आप्तियुक्तिभ्यां
पर्वतोग्निमानित्यादौपितृवाक्ये श्रुतियुक्तिभ्यामीश्वरःसर्वज्ञइतिप्रतिवाद्युदीरितवचसीति । जैमिन्यादिवाक्येत्रेधाप्यस्तीतिचे
त्सत्यं । यथाब्रह्मसूत्रेषुनतथा । निरवधिकंहितत्राप्त्यादिकं । एतदर्थमपिमहदित्येतत्रिविधमित्यनेनापियोजनीयं । ननुप्रमाणै
कत्वानेकत्वयोःप्रमेयतादवस्थ्यात्कथमेतत् । इत्थं । नहिप्रमाणमात्रंनिःशंकप्रवृत्तावुपयुज्यते । किंनामप्रमाणतयाप्रमितमेव
तच्चयावद्यावदधिकंप्रमीयतेतत्तदनुसारिणीमविशंकांक्षिप्रप्रवृत्तिंप्रसूतइत्यनुभवसिद्धं । ततःप्रामाण्यमेवस्वकार्यातिशयवशेना
तिशयवदुच्यते । एवंविषयप्रयोजनातिशयवशेनाप्यतिशयोद्रष्टव्यः । तदेवंश्रुत्यनुमानाभ्यामिदमेवशास्त्रंप्रमाणतमंनान्यदे
तादृशमस्तीत्युपसंहरति ॥ [१७] अंतइति ॥ इष्यतेप्रामाणिकैरितिशेषः । तथाचान्यपरिहारेणास्यैवव्याख्यानंयुक्तमितिहृदयं । न
नुभारतंसर्वशास्त्रेपूत्तममुच्यते । सत्यं । विचार्येषुशास्त्रेषुतदित्यविरोधः । ननुचास्यशास्त्रस्यारंभणीयत्वंसूत्रकारएवप्रथमसूत्रेसम
र्थयते । तद्व्याख्यानेनैवसर्वंसंपद्यते । किमनेन । प्रथमसूत्रएवकथंप्रवृत्तिरितिचेत् । प्रथमभाष्येपिकथं । संदेहात्प्रवृत्तस्यपुनरु
क्तप्रमाणैर्निर्णयइतिचेत्समंप्रथमसूत्रेपि ॥ मैवं । विषयादिसंपादनेनैवतत् । नचतावतारंभणीयत्वं । प्रामाण्येहिसतिकाकदंतप
रीक्षाग्रंथवैलक्षण्यार्थंविषयादिव्युत्पादनमुपयुज्यते । अतःसूत्राक्षिप्तमेवेदंशिष्याणांबुद्धिसिद्धयेभाष्यकृतोक्तमिति । तथापिने
दंव्याख्यातव्यं । व्याख्यातत्वादित्यत्रयत्प्रयोजनांतरमस्तीतिसूचितं तद्विवरणार्थमाह ॥ [१७] स्वयमिति ॥ यद्यपितेषांब्रह्मसूत्राणां

व्याख्यास्वयंमयैवभाष्येकृता । तथापिपुनरत्रस्पष्टतैवार्थःप्रयोजनंतस्मैस्पष्टतार्थतः । भाष्येऽस्पष्टीकृतमर्थंस्पष्टीकर्तुंक्रियते । स्पष्टीकरणंचानेकविधं । क्वचिदनुक्तांशस्योक्तिः क्वाप्यतिसंक्षिप्तस्यविस्तरणं। क्वचिदतिविस्तृततयाबुद्ध्यनारूढस्यसंक्षेपः। क्वापि विक्षिप्तस्यैकीकरणं। कुत्राप्युक्तस्योपपादनं। क्वचिदपव्याख्याननिरासेनदृढीकरणमित्यादितत्रतत्रद्रष्टव्यं । नन्वेकत्रैवसर्ववक्तव्यं वक्तव्यं किंप्रस्थानभेदेन । मैवं । यतःसंक्षेपविस्तराभ्यामुक्तंश्रोतॄणांसुग्रहंसुप्रयोजनंचभवति । यथोक्तं। संक्षेपविस्तराभ्यांतुकथयंतिमनीषिणः । बहुवारस्मृतेस्तस्यफलबाहुल्यकारणादिति। तत्रभाष्याद्यपद्यार्थोऽत्रश्लोकत्रयेणविवृतः। तथाहि । सर्वगुणोदीर्णतोक्त्याप्राप्तागुणगुणिभेदशंकानिखिलेत्यादिनानिराकृता। ज्ञेयत्वगम्यत्वयोरितरसाधारण्यात्कथंविशेषणत्वमित्याशंकाआप्यतममित्यनेनपरिहृता। अपिशब्दोविशेषणांतरसमुच्चयार्थः। तद्विवरणमस्येत्यादि । शास्त्रप्रभवमित्यादिभिर्बहुभिःप्रकारैर्यद्गुरुत्वोपपादनंतेनगुरूंश्चेतिबहुवचनांतंपदंविवृतं । गुरुदेवतयोर्भेदेऽपिपदेनारुचिःसूचिता । तद्विवृतिस्तमेवेति। संप्रशब्दाभ्यांनत्वेतिविशेषितं। निरुपपदसूत्रग्रहणेनयद्ब्रह्मसूत्राणांसर्वोत्तमप्रामाण्यंसूचितं। तदुपपादनंपरमाख्येति। द्वापरइत्यादिभाष्यंतदसंगतं। सूत्रार्थवचनंप्रतिज्ञायतदुत्पत्तिक्रमकथनस्योपयोगादर्शनात्। मैवं। यस्मादाप्तिमूलत्वादियुक्त्यापिब्रह्मसूत्राणांसर्वोत्तमंप्रामाण्यंसमर्थयितुमेतदितिदर्शयतिगुरुर्गुरूणामित्यादिनेति। तथापि। नेदंशास्त्रंव्याकर्तव्यंमंगलाचरणरहितत्वात्। मंगलाचरणपुरस्सराणिखलुकर्माणिनिरंतरायंपरिसमाप्यंतेप्रचीयंतेच । नचाकृतमंगलाचरणानामपिकार्यपरिसमाप्त्यादिदर्शनात्कृतमंगलाचरणानामपितदभावोपलंभात् नतद्धेतुत्वमस्येतिसांप्रतं । तथासतिकारीर्यादेरपिवृष्ट्यादिहेतुत्वाभावापत्तेः । स्यादेतदेवं। यदिकारी

र्यादेर्वृष्ट्यादिहेतुत्वंनिष्प्रमाणकंस्यान्नचैवं । श्रुतिनिश्चितेतुसाध्यसाधनभावेतदभावेपिभावोनेककारणकत्वस्यकल्पकोभवति । दर्शपौर्णमासाभ्यामिवत्रैवर्णिकपरिचर्यादिनापिस्वर्गप्राप्तेः । भावेप्यभावस्तुकर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तोभवति । नहिसामग्री वैकल्येनसाध्यंव्यभिचरन्हेतुरहेतुःस्यात् । कर्त्रादिसाद्गुण्येवाप्रबलप्रतिबंधकसद्भावःकल्प्यते । नहिप्रतिबद्धंकार्यमजनयत्कार णमकारणंभवति । वह्नेरपिस्फोटंप्रत्यकारणत्वप्रसंगात् । नचैवंसामग्रीवैगुण्यशंकयाप्रतिबंधकशंकयावास्याननुष्ठानं । औत्स र्गिकीखलुप्राणभृतांप्रवृत्तिर्निवृत्तिस्त्वपवादात् । अन्यथैवंविधशंकायास्सर्वत्रसौलभ्येनसकलप्रवृत्तिविलयापातादिति ॥ सम मेतत्सकलंप्रकृतेपि । मंगलाचरणस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वस्याप्यविगीतशिष्टाचारानुमितश्रुतिसिद्धत्वात् । नतावत्प्रेक्षा वत्प्रवृत्तिर्विफलासंभाविनी । नापिप्रयोजनांतरार्था । दृष्टपरित्यागाददृष्टकल्पनाप्रसंगात् । कार्यमारिप्सुःखलुतत्समाप्त्यादिकं कामयतइत्यनुभवसिद्धं । नचफलांतरानुसंधानेप्रमाणमस्ति । नचैतेषामियंसाध्यसाधनभावप्रतीतिर्भ्रांतिः । तथासत्यविगा नानुपपत्तेः । नचप्रत्यक्षादेरत्रावकाशइतिश्रुतिरेवशिष्टाचारमूलंकल्प्यते । नचविघ्नहेतुसद्भावानिश्चयादिदमननुष्ठेयं । तत्सं देहेप्यनुष्ठानस्यपाक्षिकोपिदोषःपरिहर्तव्यइतिन्यायप्राप्तत्वात् । नचभगवतःसूत्रकारस्यविघ्नाएवनसंतीतितत्परिहारार्थानुष्ठा नंनदोषायेतियुक्तं । शिष्यार्थमपिकर्तव्यत्वात् । यतोमंगलाचरणपुरस्सराणिशास्त्राणिवीर्यवंतिभवंत्यायुष्मत्पुरुषकाणिच । अ न्यथाभारतादावपिनकुर्यात् । एतेनसूत्रकृताकृतमेवमंगलाचरणं । किंनामग्रंथादौननिवेशितमित्यपिनिरस्तं । ग्रंथेनिवेशन स्यापिशिष्टाचारप्राप्तत्वात् । शिष्यार्थत्वाच्च । अतएवान्यत्किमपिविघ्नविघाताद्यर्थमनुष्ठितंसूत्रकारेणेतिनिरस्तं ॥ अत्रोच्य

ते । कर्तव्यमेवकार्यारंभेमंगलाचरणं । कृतंचभगवतासूत्रकारेण । निवेशितंचग्रंथादौ । यदयमोंकाराथशब्दावादितःकृतवा
न् । तयोर्मांगलिकत्वात् । यथोक्तं । ॐकारश्चाथशब्दश्चद्वावेतौब्रह्मणःपुरा । कंठंभित्वाविनिर्यातौतस्मान्मांगलिकावुभावि
ति । नन्वेतदनुपपन्नं । तथासत्येतयोर्विघ्नविघातादिहेतुत्वेनसमस्तशास्त्रांगतयाप्रथमसूत्रावयवत्वाभावप्रसंगात् । तथात्वेचप्र
थमसूत्रंन्यूनमापद्येत । अधिकार्यादिप्रतिपादकस्यान्यस्याभावात् । तत्प्रतिपादनस्यचावश्यकत्वात् । अन्यथाऽधिकारिवि
षयवैधुर्येणशास्त्रस्यानारंभणीयत्वशंकाननिराकृतास्यादित्यनर्थकंसूत्रमापद्येतेत्यतआह ॥ [१७]तंत्रेति ॥ तरंत्यनेनानिष्टनिचयामि
त्योंकारस्तारः । तारश्चाथश्चतयोर्मूलत्वंक्रमेणादित्वं । आदौप्रयुक्तावोंकाराथशब्दावितियावत् । तत्रप्रथमसूत्रेऽवयवतयासर्व
शास्त्रस्यचांगतयाचेष्यतेअंगीक्रियते सूत्रकृतेतिशेषः । एतदुक्तंभवति । प्रथमसूत्रेऽधिकार्यादिप्रतिपादनायोपात्तावोंकाराथश
ब्दौशंखवीणावेणुध्वनिवच्छ्रुतितोमांगलिकत्वात्कृत्स्नशास्त्रस्यानंतरायपरिसमाप्त्यादिकंकुर्वाते । अन्यार्थानीयमानपूर्णकलशद
र्शनवदिति । ताराथावित्येतावतापूर्णेयन्मूलत्वमित्याहतत्सूत्रकारांगीकारलिंगसूचनं । यत्पर्यायांतरंविहायानयोरेवक्रमांतरंवि
हायादावेवोपादानंतेनजानीमोज्ञापकतयादिसूत्रस्यकारकतयासमस्तशास्त्रस्यचोपयोगित्वेनैतौसूत्रकृताविवक्षिताविति । नचै
तद्याहृच्छिकं । सकलसूत्रकारैरेवमेवप्रयुक्तत्वात् । नचानेकेषांप्रेक्षावतांयदृच्छयैकविधाप्रवृत्तिरुपलब्धेति । अनेनाथशब्दोमं
गलार्थइत्यादिभाष्यंविवृतंभवति । अत्रयत्परेषांदूषणंमंगलस्यवाक्यार्थेसमन्वयाभावादिति । तथाहि । पदार्थएवहिवाक्यार्थे
समन्वीयते । सचवाच्योवालक्ष्योवा । नचेहमंगलमथशब्दस्यवाच्यंलक्ष्यंवा । किंतुमृदंगध्वनिवदथशब्दस्यकार्यं । नचकार्यंज्ञा

प्ययोर्वाक्यार्थेसमन्वयःशाब्देव्यवहारेदृष्टः । अस्तुवामंगलस्यपदार्थत्वं । तथापिनवाक्यार्थेसमन्वयः । तथाहि । नतावन्मंगलंब्रह्मजिज्ञासायाःकर्तृकर्मकरणभावेनवाक्यार्थेन्वेति । कर्त्राद्यन्यतमभावेप्रमाणाभावात् । कारकांतराणांविद्यमानत्वाच्च । नापिसामानाधिकरण्येनान्वयः । जिज्ञासामंगलमितिप्रशंसापरतयाऽर्थवादत्वप्रसंगादिति ॥ तदेतेनापास्तंभवति । अस्माभिरप्यानंतर्याभिधेयोऽथशब्दःश्रुत्यामंगलप्रयोजनइत्यंगीकारात् । नन्वत्रसूत्रादावोंकारएवनविद्यते । तत्कथमुच्यतेताराथमूलत्वमिति । यद्यपिशिष्टैरध्येतृभिरुच्चार्यमाणोध्यक्षसिद्धस्तथापिनायंसूत्रावयवः । लक्षणांतराभावेसत्यसंहिततयासंपाठेअखिलैःपठ्यमानत्वात् । वेदाध्ययनोपक्रमेऽध्येतृभिरुच्चार्यमाणोंकारवत् । अन्यथाथशब्दवत्संहिततयानिर्दिश्येत । नचदृष्टांतःसाध्यविकलः । अध्ययनोपक्रमविरतिवैचित्र्येणतत्तत्स्थानपरित्यागेनान्यान्यस्थानेऽखिलैःपठ्यमानस्यवेदवाक्यानवयवतायाःसुप्रसिद्धत्वात् । अन्यथाध्ययनोपक्रमविरतिवैचित्र्येप्योमितिब्रह्मेत्यादिवन्नियतस्थानतयापाठप्रसंगात् । पक्षसपक्षयोरादावुच्चारणंतुप्राङ्मुखत्वादिवदध्ययननियमांतर्गतमध्येतृभिरनुष्ठीयतइत्यस्तु । एवंचायमोंकारःसूत्रकृतामंगलार्थतयासूत्रादावुपनिबद्धइत्यनुपपन्नमित्यतआह ॥ [१८] सर्वत्रेति ॥ अखिलैःसूत्रपाठकैःयत्पृथगसंहिततयोंक्रियते । तत्सर्वत्रसूत्रेष्वनुगतत्वेनाभिलषितेननिमित्तेनोपपद्यते । एतदुक्तंभवति ॥ सर्वाणिहिसूत्राणिप्रत्येकमनेकवेदवाक्यविचारपरत्वादवांतरब्रह्मविद्याः । स्रवत्यनोंकृतंब्रह्मपरस्ताच्चविशीर्यतइतिश्रौतार्थवादसामर्थ्यात्सर्वास्वपिब्रह्मविद्यास्वाद्यंतयोरोंकारस्योहःकर्तव्यइतिगम्यते । नचोह्यमानंवाक्यात्पृथगितिशक्यतेवक्तुं । मंत्रेष्वप्यूह्यमानस्यामंत्रावयवत्वप्रसंगात् । ततश्चप्रतिसूत्रमाद्यंतयोरुच्चारणेगौरवंस्यादि

त्यादावेवोंकारोधिकृतत्वेनोच्चार्यते । तस्यसंहिततयानिर्देशेप्रथमसूत्रावयवएवायंविज्ञायेत । तन्माविज्ञायीतिशिष्टैःपृथगोंक्रियते । नचव्याख्यानतोप्यधिकारोज्ञायतइतिव्यर्थंपृथक्करणमितिवाच्यं । अंतरंगज्ञापकाभावएवबहिरंगस्यान्वेषणीयत्वादिति । तदनेनासंहिततयानिर्देशेनिमित्तांतरंवदताहेतोरन्यथासिद्धिरुक्ताभवति।ननुचश्रौतार्थवादबलेनाद्यंतयोरोंकारस्योहोवाप्राङ्मुखत्वादिवद्बहिर्भूतस्यैवोच्चारणंवाविधेयत्वेनकल्प्यमितिसंदिह्यते । सत्यं । संदेहेपितयाप्रणाड्यानुमानस्यसंदिग्धान्यथासिद्ध्याप्याभासत्वमेव । वक्ष्यमाणन्यायेनोंकारार्थस्यप्रथमसूत्रवाक्यार्थेसमन्वयेननिश्चयोपपत्तौबाधितविषयंचानुमानमिति ॥ अथवादृष्टांतदूषणमनेनक्रियते । तथाहि । अखिलैर्वेदपाठकैःपृथग्रूपांतरेणस्थानव्यत्यासेनयदोंक्रियतेतदुक्तन्यायेनादावुच्चारणेनैवलब्धेनसर्वत्रानुगतत्वेनकारणेनैवोपपद्यतइत्यनेनदृष्टांतेसाधकस्यहेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता।तथाचदृष्टांतस्यसाध्यविकलतेति ॥ एवमनुमानेनिरस्तेनिरपवादेनादावुच्चारणेनोंकारस्यप्रथमसूत्रावयवतासिद्धावुक्तमुपपन्नं ।तदेवंसिद्धेशास्त्रव्याख्येयत्वेप्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयस्यैवारंभणीयत्वात्प्रयोजनाभिधेयसंबंधवत्येवचप्रेक्षावतांप्रवृत्तेरारंभणीयतासिद्धयेप्रेक्षावतःप्रवर्तयितुंप्रयोजनाद्यभिसंबंधंप्रतिपादयतःप्रथमसूत्रस्यव्याख्यामोतत्ववाचीत्यादिनाआरभते ॥ ननुब्रह्मज्ञानस्यमोक्षहेतुतायदिशास्त्रप्रवृत्तेःप्रागेवप्रमाणांतरसिद्धाव्यर्थंतदातदभिधानंशास्त्रे ॥ प्रमाणांतरसिद्धेक्वचिदुपदेशानपेक्षणात् । अथेहैवतन्निश्चयःतदाप्रवृत्तौप्रयोजनादिनिश्चयोनिश्चितेचप्रयोजनादौप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयत्वं । अथप्रथमसूत्रात्तन्निश्चयः । तत्रैवकथंप्रवृत्तिः । तदर्थंचप्रयोजनांतराभिधानेऽनवस्था । एवमेवतत्रप्रवृत्तावुत्तरत्रापितथात्वप्रसंगादनर्थकंसूत्रेप्रयोजनाद्यभिधानमिति ॥ उच्यते । त्रिविधा

हिपुंसांचित्तवृत्तिः॥अनुभवइच्छाप्रयत्नश्च । तत्रसाधनगोचराविच्छाप्रयत्नौप्रवृत्तिरित्युच्येते । नत्वनुभवोनापिफलगोचरेच्छा । येनतयोरपिप्रयोजननिश्चयापेक्षास्यात् । नह्युपेक्षणीयंनिष्प्रयोजनमितिनानुभूयते । नापिसुखंप्रयोजनांतररहितमितिनेष्यते । नचमुमुक्षुणानपेक्षितेस्वर्गेयागादिकंतत्साधनतयानानुभूयते । पुरुषार्थसाधनेत्विच्छालक्षणाप्रयत्नलक्षणावाप्रवृत्तिस्तथानस्वरस सिद्धा । नहिकश्चित्क्षुत्प्रहाणादिकमननुसंधायभोक्तुमिच्छतिप्रयततेवा । तस्माद्योयत्रप्रवर्तनीयःसतत्प्रयोजनादिकंदर्शयित्वै वेतिसार्थकंसूत्रेप्रयोजनाद्यभिधानं । उक्तंचप्रयोजनादिकंश्रोताकथंश्रद्दधीतअश्रद्दधानश्चकथंप्रवर्तेतेतिपुनरवाशिष्यते । तत्रैके समाधानमाहुः । अवगतसूत्रकाराप्तभावस्तावत्तद्वचनादेवश्रद्धास्यति । यद्यप्याप्तत्वावधारणेप्रयोजनाद्यनभिधानेपितत्सामा न्यनिश्चयोभवत्येवप्रयोजनादिमदिदंशास्त्रंआप्तोक्तत्वादिति । तथापिनासौप्रवृत्त्यंगं ॥ नहिप्रयोजनादिमदित्येवप्रवर्तते । किंनामास्मदभिमतप्रयोजनादिमदिति।सचप्रयोजनादिविशेषोवचनादेवावसीयतइतिसार्थकंतदभिधानं । आप्तत्वानिश्चयेप्यर्थ संदेहादेवकृष्यादाविवप्रवृत्त्युपपत्तिः । ननुसंदेहःप्रयोजनाद्यवचनेपिसाधकबाधकप्रमाणाभावेसतिसुलभएव । विशेषस्मृतिश्च तदर्थित्वविशेषाद्भविष्यति । मैवं । योहियद्वचनात्प्रवर्तते । सतद्वचनादेवविशेषस्मृतिमपेक्षते । नतुस्वातंत्र्येण । नहिरोगार्तो ममेदंरोगनिवृत्तिसाधनंनवेतियत्रतत्रोच्छृंखलःस्वयमुत्प्रेक्ष्यप्रवर्तते । किंनामानवधृताप्तभावस्यापिवैद्यस्यैववचनात् । अ न्यथास्वयंप्रयोजनाभिधानमनधिगच्छन्ननर्थमप्याशंकेत । किंनिष्प्रयोजनमिदंकाकदंतपरीक्षाग्रंथवदुताशक्यसाधनप्रयोजनं मृतिहरहिममहीधरोत्तरसानुसिद्धसंजीविनीकथनवत्।उतमदनभिमतप्रयोजनंआर्यावर्तवासिनंप्रतिदाक्षिणात्यस्यमातुलकन्या

परिणयनप्रकारोपदेशवत् । अथवाभिमतस्यापिप्रयोजनस्यसत्यपिलघीयस्युपायांतरेगरीयानयमुपायः । पिपासुंप्रतिगीर्वाणतरं
गिणीसमीपकूपखननोपदेशवदित्यादि । एतासुचानर्थसंभावनासुनप्रवर्तेत । नचप्रयोजनाद्यभिधानेप्येतासामवकाशः । लोकव्य
वहारोच्छेदप्रसंगात् । नहिकश्चिद्वैद्यवचनादावेवमाशंक्यनिवर्तते । तस्मादुपपन्नमुभयथापिप्रयोजनाद्यभिधानमिति । तदेतद
नुपपन्नं । तथाहि । यदितावदाप्तवाक्यतयासूत्रमिदंप्रयोजनादेर्निश्चायकंस्यात्तदागमतयान्यायसूत्रत्वहानिः । किंचाप्तत्वंसूत्र
कृतोयेनवेदादिनाप्रमाणेनावगंतव्यंतेनैवप्रयोजनाद्यभिसंबंधोपिशास्त्रस्यावगम्यतइतिव्यर्थंतदभिधानमापद्येत । आप्तत्वानिश्च
येप्यर्थसंदेहात्प्रवृत्तिरितिचातिस्थवीयः । नहिकश्चित्प्रयोजनादिसंदेहेतिमहायाससाध्येप्रवर्तते प्रागुक्तानर्थपरंपराश्चकथंनशंकेत ।
तस्मान्नेदंप्रयोजनाद्युपदेशमात्रंकिंतुश्रौतस्यप्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थमित्येवपरिहारः । आप्तत्वंतुन्यायस्योपोद्बलकमात्रमि
तिभाष्यकारीयंतद्युत्पादनमपिनानर्थकं । अतएवास्यसूत्रस्यनशास्त्रबहिर्भावः । अध्ययनविध्यादिवदस्याप्यतएवारंभणीयत्वसि
द्धेर्नानवस्थादिदोषोपीति । कःपुनरस्यसूत्रस्यप्रसंगः । उच्यते । प्रारिप्सितततयाहिबुद्धिसन्निहितंशास्त्रंसूत्रकारस्य । तत्रसंशयःकिमि
दमारंभणीयंनवेति उपलभ्यंतेखलूभयविधान्यपिवाक्यानि । वाक्यंचेदं । नचविशेषोदृश्यते । येनान्यतरपक्षनिश्चयःस्यात् ।
ननुकस्यायंसंशयःनतावत्सूत्रकारस्य । अवगतविशेषत्वात् । अन्यथानिर्णायकसूत्रप्रणयनानुपपत्तेः । नापिपरस्य परेणाद्यापिशास्त्र
स्यानुपलब्धत्वात् अनुपलब्धेचसमानधर्मदर्शनाद्ययोगेनसंशयोत्पादानुपपत्तेः । मैवं । यदीदंशास्त्रंपरेणोपलभ्येत । तदोक्तसंदेह
कारणोपपत्तौप्रयोजनार्थित्वेनविशेषस्मृतिमतैवंसंदिह्येतेतिसूत्रकृतएवपरकीयसंभावितसंशयाहरणोपपत्तेः । नन्विदंयुक्त्यनुसंधा

नात्मकविचारमीमांसामननापरनामकजिज्ञासांगभूतन्यायनिबंधनं जिज्ञासायाःकर्तव्यतायामारंभणीयंभविष्यति। नहिविचा
रःकर्तव्यः तद्वारभूतन्यायनिबंधनंचनारंभणीयमितिसंभवति। निःसाधनस्यविचारस्यैवानुत्थानात्।अन्यथातुनेतिजिज्ञासैववि
चारणीया। सत्यं। एतच्छास्त्रव्युत्पादनीयन्यायकरणिकायांजिज्ञासायामुभयविधव्यापारदर्शनाद्विशेषादर्शनाच्चसंशयः।किंकर्त
व्यानवेति।ननुचतद्विजिज्ञासस्वेतिजिज्ञासायाःश्रुतिविहितत्वात्कथंविशेषादर्शनं। मैवं। विनाविचारेणश्रुत्यर्थस्याद्याप्यनिर्णीत
त्वेनसंशयास्पदत्वात्।तत्रतावज्जिज्ञासानकर्तव्येतिप्राप्तं।कुतः।विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिलक्षणानुबंधविधुरत्वात्।कर्तव्यताख
लुविषयादिमत्तयाव्याप्ता। कृष्यादिकंहिसतिविषयभूतेभूम्यादौप्रयोजनेचसस्याधिगमादावधिकारिणिचकृषीवलादौकर्तव्यमु
पलब्धं। साचव्यापिकाव्यावर्तमानेतोव्याप्यामपिकर्तव्यतांव्यावर्तयतीतिप्रतिबंधसिद्धिः। विषयादिसद्भावोहिजिज्ञासायाः
कारणं। नचकारणाभावेकार्यमुत्पत्तुमर्हति। विषयशून्यत्वाद्धिसमनस्कैंद्रियसन्निकृष्टस्यस्फीतालोकमध्यवर्तिनोघटस्यनजिज्ञा
साक्रियते। प्रयोजनविकलत्वात्खलुसंदिग्धमपिवायसदशनादिकंनजिज्ञास्यते। संबंधवैधुर्याद्धिसप्रयोजनंसविषयमपिशब्द
ज्ञानमर्थयमानोनवैद्यकेप्रवर्तते। अधिकारविरहाच्चनमुमुक्षोर्वात्स्यायनेप्रवृत्तिः। विषयादिवैधुर्यमेवात्रकथमितिचेदित्थं। नता
वदनात्मविषयेयंजिज्ञासा। तस्यतृणादिलक्षणस्यप्रत्यक्षादिनैवानिश्चितत्वात्। संदिग्धश्चार्थोन्यायविषयोभवति। यथोक्तं।
अविज्ञाततत्वेर्थेकारणोपपत्तितस्तत्वज्ञानार्थमूहस्तर्कइति॥ निष्पादितक्रियेचकर्मण्यविशेषाधायिनःसाधनस्यसाधनन्यायाति
पातः। नाप्यसौजिज्ञासितःकस्मैचनप्रयोजनायकल्पते। एवंविधेचाधिकारीदूरोत्सारितः। यतोर्थीसमर्थोविद्वानधिक्रियते।

नचैतादृशेऽर्थेऽर्थितासंभवति । धर्मादिलक्षणस्त्वनात्माशास्त्रांतरादिनैवनिर्णीतः । आत्माचशरीरेंद्रियादिसंघातव्यतिरिक्तो नास्त्येव । शरीरादिकंचयथायथंप्रत्यक्षादिनैवनिश्चितं । नन्वात्माशरीरादिव्यतिरिक्तोऽहमित्यसंदिग्धाविपर्यस्तःसाक्षात्प्रतीत्यै वनिश्चीयतइतिचेत् । एवंतर्हिततएवनजिज्ञास्यः । अतएवानादितस्तदीयतत्वज्ञानेविद्यमानेपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरदर्श नान्नासौजिज्ञासितःकस्यचित्प्रयोजनस्येष्टे । नन्वयंकर्ताभोक्तादोषसंसर्गीचाहंप्रत्ययेप्रकाशते । तद्विपरीतस्तुश्रुतिप्रतिपादितः प्रतिपत्तव्योतोजिज्ञासेतिचेत् । एवंतर्हिजरद्गवादिवाक्यवत्पावकशैत्यानुमानवच्चप्रतीतिविरोधेनश्रुतिजिज्ञासयोराभासतापा तः । अतएवनपरात्माजिज्ञास्यः । तस्यप्राणादिलिंगैरवगतत्वात् । सैवजिज्ञासेतिचेन्न । तस्याःलौकिकप्रवेदनीयत्वेनशास्त्राव्यु त्पादनीयत्वात् । नखलुबालकःस्तनपानेष्टसाधनत्वानुमानेशास्त्रव्युत्पादनमपेक्षते । यत्किंचिच्छास्त्रेपिलौकिकप्रवेदनीयार्थव्यु त्पादनमनुवादोसौनपुनःसएवप्रधानव्यापारः । ईश्वरविषयाजिज्ञासाभविष्यतीतिचेन्न । तस्यैवाभावात् । नचैवमीश्वरादिप दानामानर्थक्येनापदत्वप्रसंगइतिवाच्यं । तेषांकथंचिज्जीवविषयतोपपत्तेः । सोपिहिस्वशरीरेंद्रियादीनामीष्टे । प्रतीतार्थत्वो पपत्तावप्रतीतार्थत्वकल्पनायांगौरवप्रसंगात् । जीवस्यचाहमितिस्वप्रकाशतयास्वप्रकाशज्ञानाश्रयतयामानसप्रत्यक्षवेद्यतयावा सिद्धत्वेननजिज्ञासाविषयत्वमित्युक्तं । किंचेश्वरःप्रमितोनवा । नोभयथापिजिज्ञासासंभवति । नेतिपक्षेऽनुग्राह्यप्रमाणाभावे नजिज्ञासायास्तर्कत्वव्याघातात् । कारणोपपत्तितइतिह्युक्तं । प्रमाकरणस्यप्रमाणस्योपपत्तिरनुग्रहःतत्करणेनेत्यर्थः । नचबुद्धा वनारूढंशक्यंजिज्ञासितुं। प्रमितत्वेतुनिश्चितत्वादेव । नचैवंसकलतर्कानुपपत्तिप्रसंगेनव्याघातः । सामान्यतःप्रतीतौविशेषेतदव

काशात् । नचात्रतथात्वंपश्यामः । किंचेश्वरेप्रमाणंभवन्नतावत्प्रत्यक्षं तस्यापाततस्तदभावावेदकत्वात् । नाप्यनुमानं । तत्प्र
तिबद्धलिंगाभावात् । आगमस्तुकार्यनिष्ठोननिष्पन्नस्वरूपमीश्वरंशक्तोत्यवगमयितुं । नचान्यत्प्रमाणमस्तियन्मीमांसयानुगृह्ये
त । किंचागमोपिभवन्वेदएववक्तव्यः । अन्यस्यानाशंकनीयत्वात्पारतंत्र्याच्च । वेदस्यपौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोःकारणाभावेन
प्रामाण्यमेवदुर्लभं । स्वतःप्रामाण्यांगीकारेतुवेदविरुद्धानामपिशाक्यादिवचसांतथात्वापातेनपुनर्वेदाप्रामाण्यतादवस्थ्यं । किंच
शब्दस्यैवप्रामाण्यंदुर्घटं अर्थसंस्पर्शशून्यत्वात् । वाक्यार्थप्रत्यायनप्रकारानिरूपणाच्च । कुतस्तद्विशेषस्यवेदस्य । प्रयोजनंचेश्वरजि
ज्ञासायाअभ्युदयोवास्यात् । मोक्षोवा । नाद्यः । तस्यधर्मादिलघूपायसाध्यस्यशास्त्रांतरप्रयोजनत्वात् । नद्वितीयः । तस्याप्य
पामसोममित्याद्यागमेनलघूपायांतरसाध्यतावगमात् । नचैकस्यैवकर्मणोभ्युदयनिश्रेयसहेतुत्वंविरुद्धं । फलाभिसंध्यादिभावा
भावाभ्यांविशेषोपपत्तेः । जिज्ञासाचमोक्षसाधनंभवंतीकिंसाक्षादुतज्ञानद्वारेण । नाद्यः । दृष्टादृष्टत्यागकल्पनाप्रसंगात् । नद्वि
तीयः । कर्मणाज्ञानमातनोतीत्यागमेनज्ञानस्यलघूपायांतरसाध्यताध्यवसायात् । ज्ञानस्यापिसाक्षान्मोक्षहेतुत्वाभ्युपगमेऽदृ
ष्टकल्पनैव । नचेश्वरप्रसादद्वारा ज्ञानस्यप्रसादहेतुतायाःक्वाप्यदृष्टत्वात् । तत्कर्महरितोषंयदित्यादिनातत्प्रसादस्यकर्माद्यल्पो
पायसाध्यताप्रतीतेश्च । किंच अयमात्माविद्याकल्पितोबंधस्तद्विद्ययैवनिवृत्तिमर्हति । शुक्तिकाविद्याकल्पितंरजतमिवशु
क्तिविद्यया । तत्कुतोबंधनिवृत्तिलक्षणेमोक्षेपरमेश्वरप्रसादस्योपयोगः । कुतस्तरांतज्ज्ञानस्य कुतस्तमांचतज्जिज्ञासायाः । अथपर
मार्थएवायंबंधस्तर्हिनज्ञानेननिवर्तेत । नचसत्यस्यानादेरात्मस्वरूपमात्रानुबंधिनोबंधस्यात्मस्वरूपस्येवकेनापिनिवृत्तिर्युक्ता । अ

पिच मुक्तस्यशरीरेंद्रियविषयादिसंसर्गेमुक्तत्वव्याघातः । दुःखादिप्रसंगश्च । कारणसामग्रीसद्भावात् । तथाचाभ्युदयतुल्यतयो
क्तदोषः । शरीराद्यभावेचतत्साध्यसुखाभावेनकस्यापितत्रार्थितानुपपत्तेरनधिकारिकंशास्त्रमापद्येत । कोहिस्वस्थात्मासहसासु
खतत्साधनेहातुमुत्सहते । तदेवंविषयाद्यनुबंधविधुरत्वान्नजिज्ञासाकर्तव्या । तद्विधयोपिनप्रमाणं शास्त्रंचेदमनारंभणीयमिति
प्राप्तेसूत्रयामासभगवानाचार्यः ॥ ॥ ॐअथातोब्रह्मजिज्ञासेति ॥ ॥ यत्तावदुक्तंविषयाभावान्नजिज्ञासाकर्तव्येतितदनुपपन्नं ।
अनात्मजीवात्मनोर्विषयत्वानुपपत्तावपीश्वरस्यतदुपपत्तेः । अत्रयदुक्तंजीवव्यतिरिक्तईश्वरएवनास्तीतितत्परिहारायसूत्रकृतों
कारब्रह्मशब्दौप्रयुक्तौ । तेनायमर्थःसूचितः । ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतावोंकारब्रह्म
शब्दौजिज्ञास्येवस्तुनिश्रूयेते । ताभ्यांचतत्सकलजीवजडात्मकात्प्रपंचाद्विलक्षणमवगम्यतइति । तदयुक्तमिवाभाति । ॐमा
दिपदस्यालौकिकार्थेऽनवगतसंगतित्वात् । नहिपदंचक्षुरादिवदप्रतीतएवार्थेप्रतीतिंजनयति । येनापूर्वमर्थंपदप्रयोगादेवप्र
तीमः । स्वर्गापूर्वदेवताद्यर्थोपिनपदप्रयोगादेवसिद्धः । किंतुसन्निहितानेकवाक्यार्थसामर्थ्याल्लभ्यतइत्यतआहभाष्यकारः ॥
॥ ॐ तत्त्ववाचीति ॥ हिशब्दोहेत्वर्थे । ॐकारस्तावदोतत्वस्यगतत्वस्यप्रविष्टत्वस्यवावाचकः । गत्याद्यर्थस्यावतेःखलुरूपमे
तत् । अवतेष्टिलोपश्चेतिसूत्रात् । ॐमितिपुनःकस्यवक्तेतिप्रश्नपूर्वकमवतिर्नामायंधातुर्गतिकर्माप्रवेशनकर्माचेत्यन्यत्राप्येवमेव
निरुक्तत्वात् । तथाचयद्यसौकर्मणितदाकर्तुर्यदिवाकर्तरितदाकर्मणोपेक्षायामुपपदाद्यभावेपियोग्यतयाश्रुत्यंतरादिबलाद्ब्रह्मऽ
सावोंकारस्तस्यजिज्ञास्यस्यगुणैरानंदाद्यनंतकल्याणगुणैर्गुणान्वोततांवक्ति । पक्षद्वयेप्यनंतानवद्यकल्याणगुणपूर्णतैवोंकारस्या

र्थः । ब्रह्मशब्दस्यापिसएवार्थः बृहतेर्वृद्ध्यर्थस्यखल्वेतद्रूपं । तथाचपूर्ववद्योग्यतयाअथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्यस्मिन्गुणा
इत्यादिश्रुत्यंतरबलाद्वागुणानांसंबंधः। एतदुक्तंभवति । यौगिकाहिशब्दाःनावश्यमर्थप्रत्यायनेसंगतिग्रहणमपेक्षंते। किंनामनि
गमनिरुक्तव्याकरणबलेनावयवार्थावगमेसतितत्संसर्गसंभावनायांप्रसिद्धमन्यथाऽपूर्वमेवार्थमवगमयंति । वाक्यरूपत्वात्तेषां
यथाहश्रोत्रियञ्छंदोधीतेवाक्यार्थेपदप्रयोगइति । नचवाक्यंसंगतिग्रहणापेक्षमर्थमवबोधयति। अधिगतार्थत्वप्रसंगात् अशक्य
त्वाच्च । तदेतावोंकारब्रह्मशब्दावपियौगिकौजिज्ञास्यमनंतगुणपरिपूर्णंप्रतिपादयंतौजीवजडयोस्तदयोगात्तद्व्यतिरिक्तमेवकिंचि
द्गमयतः । तच्चाविदितत्वात्संभवतिजिज्ञासाविषयः। नचतत्रापिगुणपूर्णताविरुद्धा प्राक्प्रतीतेर्निराश्रयस्याविरोधिप्रत्ययस्यानु
त्थानात् । प्रतीत्याचैवमेवसिद्धत्वादिति । यत्पुनरकारवाच्येनतत्पदार्थेनउकारवाच्यस्यत्वंपदार्थस्याभेदोमकारेणोच्यते । ब्र
ह्मशब्देनचसकलवस्त्वात्मकत्वलक्षणपूर्णताभिधीयतइतिव्याख्यानं । तदप्रामाणिकंप्रमाणविरुद्धंच । यत्त्वाप्तेरादिमत्त्वाद्वे
त्याद्योंकारस्यनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंसर्वज्ञंसर्वशक्तिसमन्वितमित्यादिब्रह्मशब्दस्यव्याख्यानं। तज्जीवादिव्यतिरिक्तवस्तुसा
धनाविरोधीतिस्फुटमेवेत्याशयवतानव्याख्यानांतरंदूषितमनुमतंच । ननुगुणोततामितिकथं । वृद्धिरेचीतिभवितव्यं । मैवं ।
ओमाङोश्चेतिचशब्देनान्यत्रापिपररूपत्वानुशासनात् । अथवाऊयतेरूपमेतत् । नन्वसौतंतुसंतानेपठ्यते। अनेकार्थत्वाद्धातूना
मित्यदोषः । कथंतर्ह्योतत्ववाचीतिगुणः तत्रावतिरूपांगीकारात् । वैचित्र्यंतुधातुद्वयजत्वसूचनार्थं। अथवाऽऽकारोपसर्गपूर्व
कोसावित्यदोषः । अस्तुवोंकारब्रह्मशब्दाभ्यांजीवजडातिरिक्तस्यजिज्ञास्यस्यसिद्धिः। तथापीश्वरस्यकिमायातमित्यतआह ।

[१।१]नारायणेति । सएवेत्यनुवर्तते नहिनाम्निविप्रतिपत्तिरित्याशयः ।अथवासूत्रकारोक्तावोंकारब्रह्मशब्दावुपलक्षणमात्रं । नारायणंमहाज्ञेयमित्यादिश्रुतौजिज्ञास्येनारायणशब्दोपिश्रूयते । नारायणपदोदितश्चार्थःसएवयोगुणपूर्णत्वाख्यः । अतोनारायणशब्देनापिजिज्ञास्यंजीवादिव्यतिरिक्तंसिध्यतीत्यनेनोच्यते । एतदप्युपलक्षणं । आत्मानंतेश्वरादिशब्दाअपिज्ञातव्याः । तेषामप्यात्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादौजिज्ञास्येश्रवणात् । गुणपूर्णत्वाभिधायित्वाच्च । नचालौकिकार्थकल्पनेगौरवप्रसंगाद्वरंकथंचिदेषांशब्दानांजीवादिविषयतांगीकरणमितिवाच्यं । यौगिकशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्तेरुक्तत्वेनकल्पनाभावात् । अन्यथावाक्यादप्यलौकिकार्थप्रत्ययोनस्यात् । लौकिकार्थएवकथंचिदर्थानुगमस्यवक्तुंशक्यत्वात् । किंचक्वचिन्मुख्यार्थएवशब्दोनुपपत्त्याक्वचिदमुख्यार्थोनुगम्यते । नपुनरमुख्यार्थएव । तथाचश्रौतंब्रह्मादिशब्दंजीवादिविषयमंगीकुर्वाणेनापिनिरवग्रहपूर्णतायुक्तंकिंचिदभिधेयंमुख्यमंगीकरणीयमेव । ततश्चानेनकिंकृतंस्यात् । जीवएवैतेमुख्यार्थास्तदनुपलब्धिस्त्वविद्यावरणनिमित्तेतिचेन्न । यतोत्राचार्यःस्वयमेवप्रतिवक्ष्यतीति । यदत्रोक्तमीश्वरःप्रमितोनवेति । तत्रप्रमितइत्युत्तरं तत्पक्षदोषश्चपरिहरिष्यते। तथाचशास्त्रस्यविषयसंबंधःसमाहितोभवति । यत्पुनरत्रोक्तंकेनप्रमाणेनेति । तत्रवेदेनेतिवदामः । वेदस्येश्वरविषयताकुतइत्यतोप्योंकारःसूत्रकृताब्रह्मणिप्रयुक्तः । तत्कथमस्यार्थस्योपपादकमित्याशंक्येदमत्राकूतंसूत्रकारस्येत्याह ॥ [१।१]व्याहृतीनांचेति । सएवार्थइतिसंबंधः । ॐकारस्तावद्भगवतईश्वरस्यवाचकः । ॐमितिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । अतःसएवव्याहृतीनांचभूरादीनामर्थइतिगम्यते । प्रणवार्थाव्याहृतयइत्यागमेनतिसृणांव्याहृतीनांवर्णत्रयात्मकोंकारव्याख्यानतयाऽवगतत्वात् । व्या

ख्यानव्याख्येययोश्चैकविषयतासुप्रसिद्धेति । एवकारोव्याहृतीनामग्निवायुसूर्यदेवताकत्वप्रसिद्ध्यातत्प्रतिपादकत्वभ्रमंनिवार
यति। अग्न्यादीनामधिदेवतात्वेनापिप्रसिद्ध्युपपत्तेः। अन्यथोक्तव्याख्यानव्याख्येयभावानुपपत्तिप्रसंगः। केननिमित्तेनव्याहृती
नांचसएवार्थइत्यतआह ॥ ११८ भूमतइति । भूमापूर्णत्वं ततोभूः भवतेर्बहुत्वार्थस्यक्विपिरूपमेतत् । भावनाज्जगतउत्पादनात् भु
वः । भवतेरेवांतर्णीतण्यर्थस्यकप्रत्ययेरूपं। सुत्वात्सुखत्वात्स्वः । स्वःशब्दोहिसुखवाचीप्रसिद्धः। चकारौनिमित्तांतरसमुच्चये ।
यथोक्तं । पूर्णोभूतिवरोऽनंतसुखोयव्द्याहृतीरितइति । एतैरेवनिमित्तैर्व्याहृतीनामर्थःनपुनर्लोकत्रयात्मकत्वेन । तस्यप्रमाणविरु
द्धत्वात् । भूरितिवाअयंलोकइत्यादिश्रुतिरपिलोकत्रयांतर्गतभगवद्विषयैवेत्येवशब्दार्थः। किमतोनाहिव्याहृतयएववेदइतिचेत्।
व्याहृत्यर्थतयातावत्परमेश्वरस्यगायत्रीप्रतिपाद्यतावगम्यते । त्रिपदायाःगायत्र्याःव्याहृतित्रयव्याख्यानत्वस्यागमसिद्धत्वात् ।
ननुगायत्र्यांयोभर्गोनोस्माकंधियःप्रचोदयात्प्रेरयेत्तस्यसवितुर्देवस्यतद्वरेण्यंरूपंधीमहिचिंतयामइतिभर्गनामकःसविताप्रतिपा
द्योदृश्यते। तत्कथंभगवत्परत्वमित्यतआह॥ ११९ सएवभर्गशब्दार्थइति । भरणगमनयोगादितिशेषः । उपलक्षणंचैतत् । ज
गत्प्रसवहेतुत्वात्सवितेत्यपिद्रष्टव्यं । नतुसूर्यः । तथात्वेगायत्र्याव्याहृत्यर्थत्वानुपपत्तेः । ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारा
यणइत्याद्यागमविरोधाच्चेत्येवार्थः । अस्तुगायत्र्यर्थोनारायणःकिमेतावतापि। गायत्र्यर्थत्वात्पुरुषसूक्तार्थोपिसएवेतिसिध्यति।
वर्गत्रयात्मकस्यतस्यत्रिपदागायत्रीव्याख्यानत्वेनतद्वेदःपौरुषंसूक्तमित्याद्यागमसिद्धत्वात् । ननुपुरुषसूक्तेपुरुषस्यपशोर्हिरण्य
गर्भस्यवाप्रतिपादनात्कथंनारायणःप्रतिपाद्यतइत्यतआह ॥ १२० सोयमिति । पूर्णत्वादिनेतिशेषः। तथाचश्रुतिः। सवाअयंपुरुषः

सर्वासुपूर्षुपुरिशयोनैनेनकिंचनानावृतंनैनेनकिंचनासंवृतमिति । अन्यथोक्तयुक्तिविरोधः । वक्ष्यतेचैतत् । सिद्धेचपुरुषसूक्तार्थ त्वेविष्णोःकिंस्यात् । सर्ववेदार्थत्वमेवसिद्धं । वेदाःपुरुषसूक्तगाइत्यागमेनसर्ववेदानांपुरुषसूक्तार्थतयाऽवगतत्वादित्याह॥ [१।१] सँएँ वेति । एवशब्दःकार्यादिव्यावृत्त्यर्थः । सर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यादिश्रुतिसिद्धमपिभगवतःसर्ववेदार्थत्वंन्यायेनोपपादयितुम यंप्रयत्नःसूत्रकारस्य । स्यादेतत् । ईश्वरःसर्ववेदार्थः तद्व्याख्येयोंकारार्थत्वात् । योयद्व्याख्येयार्थस्सतदर्थःयथासंप्रतिपन्नइ तिवा सर्वोवेदईश्वरपरस्तत्परोंकारव्याख्यानत्वादितिवासाक्षादेवानुमानंकिंनव्याख्यायते । तद्यथासर्वाणिपर्णानिशंकुनासंतृ ण्णान्येवमोंकारेणैवसर्वावाक्संतृण्णेत्यादिश्रुत्याहेत्वर्थसमर्थनंभविष्यतिकिमनेनपरंपराव्याख्यानेन । सत्यं । तथापिवाक्यांत रबलेननसर्वावागोंकारव्याख्यानंसाक्षात्किनामोक्तप्रकारेणपरंपरयैवेतिज्ञापयितुमित्थंव्याख्यानमित्यदोषः । ननुचेश्वरेप्रमाणं पृष्टवतःॐकारब्रह्मशब्दावेवकस्मान्नोक्तौकिंवेदानुमानेन । नचपदस्याप्रमाणतेतिवाच्यं । यौगिकपदप्रामाण्यस्योक्तत्वात् । मैवं । मीमांसानुग्राह्यप्रमाणस्यपृष्टत्वात् । नचोंकारादिमात्रंतथाविवक्षितं । किंनामसमस्तोवेदएवेति । किमतोयद्येवमीश्वरःसर्ववे दार्थइतिचेत् । विषयसंबंधसंभवाज्जिज्ञासायाःकर्तव्यताशास्त्रस्यचारंभणीयत्वंसिद्धमित्याशयवांत्साकांक्षस्यवाक्याभासस्या प्रतिपादकत्वादाकांक्षिताध्याहारंसूचयंत्सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ [१।१] जिज्ञांस्यइति । अयमित्युक्तविधयाजीवजडात्मकात्प्रपंचादत्यंत विविक्तत्वेननिश्चिततयाविषयभूतस्सर्ववेदार्थतयाशक्यप्रतिपादनश्चेत्यर्थः । ननुवेदानामीश्वरप्रतिपत्तिजनकत्वाद्भवतुतद्विषय त्वं । शास्त्रंतुतेषामीश्वरप्रतिपादनानुसरणोपायन्यायविषयंकथमीश्वरपरमुच्यते । मैवं । वेदानामीश्वरमवबोधयतामितिकर्त

व्यताहिमीमांसा । तेनोपकारकत्वाद्भवतितद्विषयातद्वाराशास्त्रमपि । नहिबीजस्यांकुरंजनयतःसहकारिणोजलादेरंकुरोनकार्यं । ननुमीमांसापिसंभावनादिविषयाकथमीश्वरविषयाभवति । मैवं । द्विविधंखलुकर्मकारकंभवति । किंचिदव्यवधानेनव्यापारजन्यातिशययोगि । यथोद्यमननिपतनव्यापारजन्योर्ध्वाधोदेशसंयोगविभागातिशयविशिष्टःकुठारःकर्तृव्यापारस्याव्यवधानेनकर्मभवति । किंचिदुद्देश्यफलसंबंधितयाकरणव्यापारव्यवधानेन । यथाद्वैधीभाववान्वृक्षः । तत्रकर्तृव्यापारस्यकरणव्यापारव्यवधानेनवृक्षकर्मतेवमीमांसाव्यापारस्यापिप्रमाणादिसंभावनाद्वारेणेश्वरावबोधएवोद्देश्यइतिभवतितत्कर्मता । स्यादेतदेवं । यदिवेदेतिकर्तव्यताविचारःस्यात् । नचैवं । विनापिविचारेणशब्दोपलब्धिसमयग्रहणतत्स्मरणसहकृताच्छब्दादेवार्थावगमदर्शनात् । न चमंतव्यंशक्तितात्पर्याज्ञानविपर्ययदोषाच्छब्दस्संशयविपर्ययावुत्पादयति । तत्रदोषापनयनेनसंशयादिव्युदासायशक्तितात्पर्यविचारोंगंभवतीति । यतस्तत्रापिशब्दोविनाविचारेणतत्वज्ञानस्येष्टे । किंनामप्रतिबंधमात्रंविचारेणापनीयते । न हीतिकर्तव्यतैवं । तत्कथंवेदेतिकर्तव्यताजिज्ञासा कथंतरांचेश्वरविषया कथंतमांचशास्त्रस्यतद्विषयतेति । अत्रोच्यते । सत्यमेवं तथापिप्रतिबंधनिवृत्तौसत्यामेवनिर्णयइतिप्रतिबंधकनिरासहेतोरपिविचारस्योपचारेणनिर्णयहेतुत्वादुपपन्नमीश्वरविषयत्वं । एतेनैतदपिनिरस्तं । ईश्वरस्यवेदप्रमाणकत्वेततएवनिश्चितत्वात्किमीमांसयेति । युक्तिवाक्याभासजनितविप्रतिपत्तिप्रतिबंधस्योक्तत्वात् । तथाहि । वेदप्रामाण्यमेवानंगीकुर्वाणाःकेचिदीश्वरएवनास्तीतिप्रतिपन्नाः । अपरेतुतदंगीकृत्यापितद्वाचिनांपदानांजीवादिविषयतांव्याकुर्वंतस्तदभावमास्थिताः । अन्येतुपुनरस्तीश्वरःकिंतुपरमार्थतोनिर्गुणएवेतिसंगि

रंते । एकेतुसगुणोपिनजगतःकारणमपितूदासीनएवेत्यातिष्ठंते । केचित्कारणत्वेप्युपादानमित्यभ्युपयंति । निमित्तमात्रत्वेपि
कतिपयगुणंगुणेभ्योभिन्नमन्येमन्यंते । इतरेतुभिन्नाभिन्नमुपगतवंतः । केचिद्विग्रहवंतमित्येवमाद्यास्वनेकासुविप्रतिपत्तिषुस
तीषुतत्वज्ञानकरणादपिवेदात्तदनुत्पत्तौतदपनोदनद्वारेणवेदेतिकर्तव्यतारूपाजिज्ञासाकर्तव्येति ॥ तत्रतावद्ब्रह्मणोजिज्ञासाब्र
ह्मजिज्ञासेतिषष्ठीसमासोनपुनर्धर्मायजिज्ञासेतिवच्चतुर्थीसमासः । तादर्थ्यसमासेप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिककृताप्रकृतिवि
कारभावएवचतुर्थीसमासस्यनियमितत्वात् । तथैवोदाहरणंयूपायदारुयूपदार्विति । प्रकृतिविकारभावरहितेषुचाऽश्वघासा
दिषुअश्वघासादयःषष्ठीसमासाभवंतीतिप्रतिविहितं। नचात्रप्रकृतिविकारभावोस्ति।षष्ठीसमासेपिकेचिच्छेषेषष्ठीतिप्रतिपन्नाः।
केचित्कर्मणीति। तत्रकर्मणिषष्ठीपरिग्रहायजिज्ञास्यइत्युक्तं । कृत्यानांकर्मणिस्मरणात् । अन्यथाजिज्ञासास्येत्यवक्ष्यत् । जि
ज्ञासाखलुकर्मापेक्षाविनाकर्मणानज्ञातुंशक्या नतुसंबंधिनंविनेतिकर्मणःप्राधान्यात्तदेववक्तव्यं । संबंधिसामान्योक्तावर्थात्क
र्मापिलभ्यतइतिचेन्न । साक्षात्प्रतीतपरित्यागेनार्थलभ्यस्वीकारस्यवैयर्थ्यात् । एवंसतिलक्षणादिजिज्ञासापिप्रतिज्ञातास्या
दितिचेन्न । तस्याविनाप्यभिधानेनलाभात् । नहिलक्षणादिजिज्ञासामंतरेणब्रह्मजिज्ञासास्ति । अन्यथानेकविषयत्वेनशा
स्त्रभेदप्रसंगः । निर्विषयताशंकापनोदार्थंप्रयुक्तंपदमिदंकर्माभिधाय्येवयुक्तं । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुत्यर्थानुगतंचैवंसतिसूत्रं ॥ १६ ॥
स्यात् । ननुचप्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिकर्मणिषष्ठ्याःसमासःप्रतिषिध्यतइतिचेन्न । कृद्योगलक्षणाचषष्ठीसमस्यतइति
प्रतिप्रसवात् । अथवाब्रह्मणःकर्मत्वेनाप्राधान्यशंकांनिवर्तयितुंजिज्ञास्यइतिकर्मप्राधान्यंसूचितं । ज्ञानविधौहिब्रह्मणोप्राधा

न्यंस्यात् । तज्ज्ञानोद्देशेनजिज्ञासाविधानेकुतोप्राधान्यं । विधीयतइत्यनेनकर्तव्येतिपदाध्याहारंसूचयति । ननुभवतीतिस्वतः सिद्धं । मैवं । तथासत्यनुवादत्वप्रसंगात् । अत्रैकेचोदयंति । सिद्धैवननुब्रह्मजिज्ञासा । अथातोधर्मजिज्ञासेतिसकलवेदार्थ विचारस्योदितत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्यचोदनालक्षणत्वेनधर्मस्वरूपत्वादभ्यधिकाशंकाभावादिति । तत्रकेचिदभ्यधिकाशंकांदर्श यंतोब्रह्मजिज्ञासांपृथगारभंते । अपरेतुकार्यनिष्ठएववेदभागोविचार्यत्वेनतत्रप्रक्रांतोविचारितश्च । नवस्तुतत्वनिष्ठइत्यतोवस्तुत त्वनिष्ठंवेदभागंविचारयितुमिदमारभ्यतइत्याहुः । सेयंगतार्थताशंकातत्समाधानंचनोपपद्यते । सर्ववेदानामीश्वरैकनिष्ठत्वेनस र्ववेदार्थस्यात्रैवजिज्ञास्यत्वात् । धर्मजिज्ञासाशास्त्रंतुवेदैकदेशामुख्यार्थधर्मविचारायप्रवृत्तमित्याशयेनवासएवभर्गशब्दार्थइत्या द्युक्तं । तत्रसर्ववेदार्थइत्यनेनगतार्थताशंकानिरासस्सएवनतुकार्यशेषतयेत्याद्यंसमाधानंसर्वेतिद्वितीयंचनिरस्तं । तदुपपादनाय पूर्ववाक्यं । जिज्ञास्यइतिसाध्यनिर्देशः वक्ष्यतिचैतद्विस्तरेणकार्यताचेत्यादिना । ब्रह्मजिज्ञासायानिष्प्रयोजनत्वंशंकितमपाक र्तुमतइशब्दंव्याचष्टे ॥ ज्ञानीति । तंविद्वानित्यनेनतमेवंविद्वानमृतइहभवतीतिवाक्यमेवशब्देननान्यःपंथाअयनायेत्युत्तरवा क्यमवधारणार्थंचसंगृहीतं । चशब्दोवाक्यसमुच्चये । वृणुतेयमित्यनेनयमेवैषवृणुतइतिवाक्यंसंगृहीतं । आदिपदेनआत्मावा अरेद्रष्टव्यइत्यादेःसंग्रहः । हिशब्दोहेतौ । एवशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते । यस्मात्तस्यब्रह्मणोनारायणस्यप्रसादात्परमानुग्रहा देवमुच्यतेसंसारात् ✦ नतुकर्मादिनेतितमेवंयमेवैषवृणुतइतिश्रुतिबलेनगम्यते । यद्यपितमेवमितिपरमपुरुषप्रसादोनश्रूयते । तथा पियमेवैषवृणुतइतिवाक्यानुरोधेनतत्राप्यनुसंधेयः । निमित्तेननैमित्तिकोपलक्षणात्मुमुक्षुसंबंधिसाधनावधारणायतुनसाक्षाद्

क्तः । वरणंतुप्रसादउच्यते । अपामसोममित्याद्यास्तुश्रुतयःसावकाशत्वादन्यथायोज्याः । ईश्वरपरमप्रसादश्चतज्ज्ञानादेवभव
ति । नपुनःकर्मादिनेतिज्ञानीप्रियतमस्तमेवंविद्वानित्युक्तिबलेनावगम्यते । विद्वानित्यस्यापिप्रसादातिशयद्वारेणेत्यर्थपर्यवसा
नस्योक्तत्वात् । कर्मादेरनुग्रहमात्रहेतुत्वेनापितद्वचनंसार्थकं । ईश्वरज्ञानंचतज्जिज्ञासयैवनान्येनेत्यात्मावाअरेद्रष्टव्यइतिपरमा
त्मदर्शनानुवादेनतत्साधनतयाश्रोतव्यइत्यादिनाश्रवणादिविधायकोक्तिबलेनप्रतीयते । कर्मणांत्वंतःकरणशुद्धिद्वारेणज्ञानां
गत्वोपपत्तेस्तद्वाक्यंसार्थकंभविष्यति । अतोब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येतिसंबंधः । इदमुक्तंभवति । यद्यपिनजिज्ञासायाःस्वर्गादिरूपो
भ्युदयःप्रयोजनंसंभवति । तथापिमोक्षोभविष्यति तस्यानन्यसाध्यत्वात् । मोक्षसाधनंहिसाक्षाद्भगवानेव । बंधकोभवपाशेन
भवपाशाच्चमोचकइत्यादिवचनात् । साधनंचद्विविधंसिद्धमसिद्धंच । तत्रासिद्धमुत्पाद्यंफलकामेन यथायागादि । सिद्धंतुस
व्यापारीकरणीयं । यथाकुठारादि । सिद्धंचसाधनंभगवानितिमुमुक्षुणासव्यापारीकरणीयः । व्यापारश्चप्रसन्नतैव । निगडादिमो
चकेषुराजादिषुतथादर्शनात् । यस्यप्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यतेनापरेणेत्यादिश्रुतेश्च । व्यापारप्राधान्योक्तिश्चें
द्रियार्थसन्निकर्षःप्रत्यक्षमित्यादाविवौपचारिकी । मोचकश्चेश्वरप्रसादस्तद्भक्त्येकसाध्यः । भक्त्यैवतुष्टिमभ्येतिविष्णुर्नान्येनकेन
चिदित्यादिवचनात् । स्वर्गादिहेतुप्रसादमात्रंकर्मादिसाध्यं । कर्मणात्वधमःप्रोक्तःप्रसादइत्यादिस्मृतेः । प्रसादोनामेच्छाविशे
षोगुणांतरंवाननःकाचित्क्षतिः । परमेश्वरभक्तिर्नामनिरवधिकानंतानवद्यकल्याणगुणत्वज्ञानपूर्वकःस्वात्मात्मीयसमस्तवस्तु
भ्योनेकगुणाधिकोंतरायसहस्रेणाप्यप्रतिबद्धोनिरंतरप्रेमप्रवाहः । यमधिकृत्य यत्रनान्यत्पश्यति सानिशापश्यतोमुनेरित्यादिश्रु

तिस्मृतयः । नचासौतत्साक्षात्कारमंतरेणोत्पद्यते । लोकेतथाऽदर्शनात् । नचाव्यक्तस्वभावोभगवांत्सहस्रेणापिप्रयत्नानांश
क्यःसाक्षात्कर्तुंविनातदनुग्रहात् । प्रसन्नस्त्वनंताचिंत्यशक्तियोगादात्मानंदर्शयतीतियुज्यते । दर्शनसाधनंचानुग्रहःस्वयोग्य
गुणोपेतस्यनिर्दोषस्यभगवद्विग्रहविशेषस्यादरनैरंतर्याभ्यांविषयवैराग्यतद्भक्तिसहिताद्बहुकालोपचितान्निदिध्यासनापरनामका
द्विचिंतनादृतेनलभ्यते । नचनिदिध्यासनंवाक्यार्थग्रहणलक्षणेश्रवणेकृतेपिविनामननापरनाम्नाविचारेणोपपद्यते । संशयावि
पर्ययोस्तादवस्थ्यात् । नहितयोःसतोरादरनैरंतर्याद्युपपद्यते । अतोजिज्ञासानिदिध्यासनपरमेश्वरानुग्रहतद्दर्शनपरमभक्तिपर
मानुग्रहद्वारामोक्षसाधनत्वात्कर्तव्येति । येतुध्यानमेवपरमपाटवापन्नमपरोक्षाकारमितिमन्यंते । तेषांदर्शनश्रुतयउपचरितार्थाः
प्रसज्येरन् ॥ स्यादेतत् । अतःशब्दस्तावत्प्रकृतस्यहेतुभावेवर्तते । तत्रब्रह्मजिज्ञासायाःप्रयोजनाकांक्षायामधिकारिविशेषणत
याऽथशब्देनप्रकृतोमोक्षःसंबध्यते । ज्ञातुमिच्छाजिज्ञासा । नचात्रावयवार्थेनजिज्ञासाशब्दोर्थवान् । इच्छायाःस्वातंत्र्याविष
यत्वेनविधातुमशक्यत्वात् । अतएवेष्यमाणज्ञानोपलक्षणाप्ययुक्ता । तस्माज्ज्ञानेच्छांतर्णीतोविचारोजिज्ञासापदेनलक्ष्यते । मु
ख्यप्रयोगातिक्रमेणलाक्षणिकाश्रयणेचेदंप्रयोजनं । यद्विचारस्यज्ञानद्वारैवमोक्षसाधनत्वज्ञापनं । अन्यथायोग्यताविरहेणान्व
याभावप्रसंगात् । यदिचजिज्ञासाशब्दोमीमांसाशब्दवद्विचारएवोपसंख्यायते । तदाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांविचारस्यज्ञानसा
धनताज्ञास्यते । एवंचविचारोयतोज्ञानसाधनंज्ञानंचमोक्षसाधनंअतोसौकर्तव्यइतिलभ्यते । मोक्षादेरन्यलभ्यत्वस्यशंकितत्वा
त्सावधारणतापि । ईश्वरप्रसादस्यतुज्ञापकंनकिंचिदत्रपश्यामः । नचज्ञानस्यमोक्षसाधनतानयुक्ता । येनेश्वरप्रसादोमध्येऽध्या

ह्रियते । आत्मयाथात्म्याज्ञानादनात्मनिशरीरादावात्मत्वारोपेसतिहितदनुकूलप्रतिकूलयोरागद्वेषौभवतः । ताभ्यांप्रयुक्तःपु
ण्यपापलक्षणांप्रवृत्तिमाचिनुते । ततश्चसुरनरतिर्यगादिनानायोनिषुनवीनशरीरेंद्रियादिसंयोगलक्षणंजन्मास्यभवति । तस्मा
च्चदुःखानुभवइत्यनादिरयंकार्यकारणप्रवाहःसंसारइत्युच्यते । आत्मतत्वज्ञानाच्चाज्ञानविपर्ययौनिवर्तेते । तत्वज्ञानस्यसमाना
श्रयविषयाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तनस्वाभाव्यात् । शुक्तिकातत्वज्ञानस्यतदज्ञानरजतारोपनिवर्तकत्वदर्शनात् । मिथ्याज्ञान
निवृत्तौचरागद्वेषानुदयः । कारणाभावात् । तयोरभावेचनप्रवृत्तेरुत्पत्तिः । ततएवप्रागुपचितायाश्चोपभोगेनप्रक्षयः । प्रवृत्त्यभा
वेचजन्मांतराभावोहेत्वभावादेव । वर्तमानशरीरादेश्चारंभकक्षयेसतिनिवृत्तिः । जन्माभावेचननिर्बीजस्यदुःखस्योत्पादइत्येव
मात्यंतिकीदुःखनिवृत्तिर्मुक्तिः । तथाचज्ञानस्वभावलभ्यायांमुक्तौकिमीश्वरप्रसादेन । नह्यंधकारनिबंधनदुःखनिवृत्तयेप्रदी
पमुपाददानाःकस्यचित्प्रभोःप्रसादमपेक्षंते । स्वभावोहिप्रदीपस्यायंयत्समानाधिकरणांधकारनिवर्तकत्वं । तथाचन्यायसूत्रं ।
दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइति । यत्तुमोक्षस्येश्वराधीनत्ववचनंतज्ज्ञानादिजन्म
नीश्वरस्यनिमित्ततापरमित्यविरुद्धं । तदर्थंचतदुपास्त्यादेरुपयोगः । तदेवंज्ञानस्वभावेनाज्ञानादिनिवृत्तौकारणाभावेकार्या
नुदयस्येश्वरप्रसादानपेक्षत्वादयुक्तमिदमतःशब्दव्याख्यानमित्यतआह ॥ [१।१।१] द्रव्यमिति । द्रव्यशब्देनप्रकृत्यादितत्वमुच्य
ते । कर्मेतिधर्माधर्मौ । स्वभावःप्रकृत्यादीनांपरिणामादिः । जीवइत्यभिमानी । एवेतियदनुग्रहतइत्यतःपरंद्रष्ट
व्यं । अनेनसर्वोत्पत्तिमदुपादाननिमित्तानांसत्तापिपरमेश्वराधीनेत्युच्यते । नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनेतिश्रुत्यासर्वार्थक्रियायास्तद

धीनत्वं । इत्यादेरागमादवगम्यतइतिशेषः । ज्ञानस्वभावतोपीत्यपिशब्देनांगीकारवादोयमितिसूचयति । हिशब्दोहेतौ । य
स्मादेवंतस्मादुपपन्नंपूर्वव्याख्यानमिति । ततश्चायमर्थः । स्यादेतदेवं । यद्यज्ञानमात्रनिबंधनोयंबंधोजीवस्यस्यात् । नचैवं । श्रु
तिस्मृतीतिहासपुराणेषुपरमेश्वरेच्छानिमित्तत्वावगमात् । अद्वैतिनामविद्याधीनजीवब्रह्मविभागवत्तार्किकादीनांचगुणवत्त्वा
धीनद्रव्यत्ववदनादेरपीश्वराधीनत्वोपपत्तेः । उपपादयिष्यतेहिज्ञानानंदादिस्वरूपोयंजीवइतिपुंस्त्वादिवदित्यादिना । तद्भा
वानुपलब्धिश्चानुभवसिद्धा । तेनावगम्यतेऽस्तिकिमप्यावरकं ‡ येनावृतःस्वप्रकाशचैतन्यरूपोपिनात्मनस्तत्वंवेद । नचकाम
कर्मादिकमेवतथाभवितुमर्हति । तस्यापिसादिनःकारणापेक्षत्वात् । नचपूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरमितियुक्तं । सुप्तिप्रलययोस्तद्वृत्त्य
भावेननिष्कलंकचैतन्यबलात्स्वरूपावभासप्रसक्तेः । अतःकामकर्माद्यतिरिक्तंमायाऽविद्याप्रकृतिरित्यादिशब्दाभिधेयमनाद्ये
वकिमपिद्रव्यमंगीकरणीयं । अनादिमाययासुप्तइत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चात्रभवंति । नचमायापिकथंस्वप्रकाशमावृणोतीतियुक्तं ।
आवरकतयैवतस्याःप्रमितत्वात् । वक्ष्यतेचात्रोपपत्तिः । नचजडस्यस्वतःकिंचित्करत्वंयुक्तं द्रव्यंकर्मचेत्यादिवाक्यविरुद्धंच ।
अतःपरमेश्वरएवसत्त्वादिगुणमय्याविद्याविरोधित्वेनाविद्ययास्वाधीनयाप्रकृत्याऽचिंत्याद्भुतयास्वशक्त्याचजीवस्यस्वप्रकाश
मपिस्वरूपचैतन्यमाच्छादयतीतियुक्तं । सएवचस्वाधिष्ठानलब्धपरिणाममहदहंकारादिप्रकृत्यंशैःसंयोज्यकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वातं
त्र्यंकारकफलस्वाम्यंचास्याविद्यमानमेवोपदर्श्यरागाद्युत्पादनद्वारादुःखमनुभावयति । तदेवंबंधस्येश्वराधीनत्वात्सएवमोचकों
गीकार्योऽपरस्यस्वातंत्र्याभावात् । प्रसन्नएवासौस्वकीयांमायांव्यावर्तयतीतितत्प्रसादार्थंसर्वोप्ययंसाधनसंदर्भइत्युक्तं । ततो

४

यद्यपिनसूत्राक्षरेभ्योभगवत्प्रसादोलभ्यते । तथापिअनुपपत्त्यांगीकरणीयइतियुक्तंव्याख्यानं । वक्ष्यतिचैतत्सूत्रकारस्ततोह्यस्य बंधविपर्ययाविति । एवमुक्तेनन्यायेनज्ञानस्यैवायंस्वभावोयत्साक्षान्मोक्षसाधनत्वं । अस्तुवातथापीश्वरप्रसादोपेक्षितः । सकलकारकाणांतदधीनसत्ताप्रवृत्तित्वेनतदिच्छांविनाकस्यापिकार्यस्यानुदयादिति । अंगीकारवादस्यचेदंप्रयोजनं यत्पूर्वस्यैवार्थस्यसमर्थनं । तथाहि । येनज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वमंगीकृतंनतेनापीश्वरेच्छात्यक्तुंशक्यते । कारकप्रेरकत्वादिनाऽवश्याभ्युपगमनीयत्वात् । तथाचकिमनेनज्ञानेनाप्रमितेन प्रमितईश्वरएवांगीकार्यइति । यदुक्तंनकार्योमोक्षःकिंतुप्राचीनेषुमिथ्याज्ञानादिषुनिवृत्तेषुकारणाभावादेवोत्तरप्रवाहानुत्पादमात्रं । तत्रकानामपरमेश्वरापेक्षा । तद्वचनानितुज्ञानोत्पत्त्यादिनिमित्ततापराणीति । तदनुपपन्नं । ज्ञानप्रदानाद्यतिरिक्तस्यापीश्वरप्रयोजनस्यागमेषूक्तेरित्याह ॥ [३।२] अज्ञानामिति । मोक्षदःप्रागुक्तप्रकृतिबंधात् । नन्वनादेःप्रकृतिबंधस्यकथंनिवृत्तिरितिचेत् । अत्राहकश्चित् । नसादित्वमनादित्वंवाविनाशाविनाशयोर्निमित्तं । किंतुविरोधिसन्निपातासन्निपातावेव । किंचलोकेतावदनादिःप्रागभावोनिवर्तते । सुगतानांतत्वपरिभावनाप्रकर्षेणानादिवासनासंतानानांनिवृत्तिरिष्टा । नैयायिकानामप्यनादिमिथ्याज्ञानप्रवाहःपरमाणुश्यामताचनिवर्तते । सांख्यानामप्यविवेकोनिवर्ततेविवेकेन मीमांसकानामिदानींतनधर्मतत्वज्ञानप्रागभावोऽनादिर्निवर्तते । अनादिभावरूपस्यननिवृत्तिरितिचेन्न । अनिर्वचनीयत्वादज्ञानस्य । अनादिर्ननिवर्ततइतिसामान्यव्याप्तिः । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरितिविशेषव्याप्तिः । अतःसैवबलवती । ननुस्वोपादानगतोत्तरावस्थाविनाशः । तत्कथमनादेर्निरुपादानस्यविनाशः । नास्वाश्रयगतोत्तरावस्थेत्येतावत्त्वात् । अन्यथापरमाणुश्यामत्वादीनाम

निवृत्तिप्रसंगात् । अभाववैलक्षण्यादात्मवदज्ञानस्यानिवृत्तिरितिचेन्न । सद्वैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिःकिंनस्यात् । कस्तर्हि निर्णयः । ज्ञानाज्ञानकृतोविशेषान्वयइत्युक्तमिति । तदयुक्तं । तथाहियत्तावन्नसादित्वमनादित्वंवेत्यादि । तत्रकिंनि वर्तकाभावउपाधिरनेनोच्यतेकिंवानिवर्तकसद्भावेनसत्प्रतिपक्षता । नाद्यः । साधनव्यापकत्वात् । नद्वितीयः । असिद्धेः । नह्यज्ञानस्यानादितयानिवृत्त्यनुपपत्तिंब्रुवाणस्तन्निवर्तकमभ्युपैति । किंत्वनादित्वेनतदभावमप्यनुमिनोति । यदपिप्रागभा वेव्यभिचारोद्भावनंतदपिभावत्वेनहेतुविशेषणादयुक्तं । यदपिसुगतानामित्यादितदत्यंतमसंगतं । नहिवासनानामनादित्वंवै नाशिकाअभ्युपयंति । नचतद्व्यतिरिक्तंसंतानं । येनतत्रव्यभिचारउद्भाव्येत । नचनैयायिकादयोमिथ्याज्ञानस्यानादितांतद्व्य तिरिक्तंवाप्रवाहमंगीकुर्वते । परमाणुश्यामतापिसादिरेव । नहिपरमाणुपाकस्येदंप्रथमतातत्सिद्धांतः । यदप्यज्ञानस्यानिर्वचनी यत्वमुक्तं । तत्रानिर्वचनीयत्वंसदसद्विलक्षणत्वंचेत्किमनेनप्रकृतानुपयुक्तेन । प्रतिपक्षोयमितिचेन्न । परस्यासिद्धेरव्याप्तेश्च । भावाभावविलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वं । तेनविशेषणासिद्धिरुच्यतइतिचेन्न । स्वोक्तिविरोधात् । स्वयमेवह्यनादिभावरूपंयद्वि ज्ञानेनविलीयतइत्यज्ञानलक्षणमभिधायभावरूपाज्ञानसाधनायप्रमाणान्युपन्यस्तानि । अभाववैलक्षण्यमात्रंतत्रविवक्षितमिति चेन्न । तस्यैवहेतुविशेषणत्वोपपत्तेः । नन्वत्रोक्तं । सद्वैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिःकिंनस्यादिति । सत्यमुक्तं दुरुक्तंतत् । प्राग भावस्यापिसत्वांगीकारात् । अथसद्विलक्षणत्वंनामभावविलक्षणत्वंविवक्षितं । तदाऽभाववैलक्षण्यांगीकारविरोधेनासिद्धिप्र संगोत्यंताभावेव्यभिचारश्च । तस्यापिनिवृत्तिसाधनेतन्निवृत्तावेवव्यभिचारः । किंचात्मनिभावत्वंनास्तीतितत्रानैकांत्यंदुष्परि

हरं । तथाप्यारोपितंभावत्वंतत्रास्तीतिचेत् । तदविद्यायाममपिसमानमित्यसिद्धिः । यदपिव्याप्त्योःसामान्यविशेषभावकथनंत
स्योपयोगोवक्तव्यः । तेनबलाबलनिश्चयइतिचेत् । सकिंसामान्यविशेषभावमात्रेणोताव्यभिचारादिसंपत्तौसत्यां । आद्येधूम
वानग्निमानितिसामान्यव्याप्तेःपर्वतोनिरग्निकइतिविशेषव्याप्तिर्बलवतीप्रसज्येत । द्वितीयेकिंसामान्यविशेषभावेनव्यभिचारादि
कमेवव्युत्पाद्यतां । किंवानेनप्रबलत्वेनदुर्बलत्वेनच । विशेषव्याप्त्यासामान्यव्याप्तिर्बाध्यतइतिचेत् । किंसंकोचनंबाध्यत्वमुत
व्यभिचारप्रदर्शनमथोपाध्युद्भावनं । नाद्यः । यदनादितदज्ञानातिरिक्तंननिवर्ततइतिसंकोचनीयं । नपुनर्यदनादित्वरहितंतदे
वज्ञाननिवर्त्यमितिसंकोच्यमित्यत्रनियामकाभावात् । सामान्यविशेषभावेतूक्तं । नद्वितीयः । व्यभिचारस्थलस्यादर्शितत्वा
त् । व्याप्तिबलेनाज्ञानस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेसिद्धेऽनादित्वस्यतत्रैवव्यभिचारइतिचेत् । तर्ह्येतदेवोच्यतांकिंसामान्यविशेषभावेन ।
अनादित्वेनाज्ञानस्यानिवर्त्यत्वेसिद्धेऽज्ञानत्वस्यतत्रैवव्यभिचारइतिकिंनस्यात् । अस्तुतर्हिप्रतिपक्षएवेतिचेत् । किंव्याप्तिमात्रे
णोतपक्षधर्मतोपेतयाव्याप्त्या । नप्रथमः । व्याप्तिमात्रस्याप्रतिपादकत्वात् । अन्यथापक्षधर्मतावैयर्थ्यात् । द्वितीयेसंसारकारण
मज्ञानंज्ञाननिवर्त्यंभवितुमर्हति । अज्ञानत्वात् । शुक्तिकाज्ञानवदित्युक्तंस्यात् । अत्रापिकिंसामान्यविशेषभावेन । किंचशुक्ति
काऽज्ञानंनामकिंज्ञानाभावोथभावरूपमज्ञानं । आद्येदृष्टांतस्यसाधनवैकल्यं । नहिशब्दसाम्यमात्रेणदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोस्ति ।
तथात्वेगोत्वेनवागादीनामपिशृंगित्वसाधनप्रसंगात् । द्वितीयेकिंतत्साद्युतानादि । आद्येकथमयंविशेषःस्यात् । द्वितीयेतदपिप
क्षतुल्यं । नतृतीयः । अज्ञानेतरत्वस्यसमव्याप्त्यभावात्पक्षेतरत्वाच्च । एतेनज्ञानाज्ञानकृतोविशेषान्वयइतिनिरस्तं । यदपिजि

रुपादानस्यविनाशानुपपत्तिमाशंक्योक्तंस्वाश्रयगतोत्तरावस्थाविनाशइति । तदनुपपन्नं । अनुपादानभूताश्रयोत्तरावस्थाचेदा श्रितविनाशःस्यात्तदाभूतलादपसारितेघटेघटविनाशःस्यात् । परमाणुश्यामताप्रतिबंदीतुतस्याअपिसोपादानत्वेनैवनिरस्तेति । अत्रोच्यते । यत्तावदविद्यायाअनादित्वेनानिवृत्तिरितिसोयंप्रसंगःस्वतंत्रानुमानंवा । नाद्यः । अविद्यानादित्वस्यश्रुतियुक्ति सिद्धत्वेनविपर्ययापर्यवसानात् । नद्वितीयः । विश्वमायानिवृत्तिः मायामेतांतरंतिते । तरंत्यविद्यामित्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्ध त्वात् । अनादेरपिनिवृत्तौबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वाच्च । आत्मनोपिनिवृत्तिप्रसंगोबाधकइतिचेन्न । व्याप्त्यभावात् । निवर्त कभावाभावाभ्यांविशेषोपपत्तेः । प्रमितनिवर्तकानभ्युपगमस्यानुचितत्वात् । अनादित्वेननिवर्तकाभावानुमानस्यबाधितत्वा त् । एतेननिवर्तकाभावस्योपाधित्वं । तद्विपर्ययस्यप्रतिपक्षत्वंचसमाहितं । नन्ववयवतत्संयोगविनाशाभ्यांद्रव्यनाशोदृष्टस्त त्कथमत्रविनाशइतिचेत् । कुतोयमुभयाभ्युपगमः । एकैकपरिहारेणापिविनाशदर्शनादितिचेत् । तर्हिंसादेरेवमस्तु । अनादे स्तृतीयोपिप्रकारोनुसर्तव्यः । प्रमितत्वादेवंविनाशस्य । अनादेःकीदृशोविनाशइतिचेत् । स्वरूपध्वंसएव । स्वोपादानगतोत्तरा वस्थास्वोपादानमात्रत्वापत्तिरित्यादिकार्यविषयं । नन्वविद्याचेन्निवर्तेत । तर्ह्येकमुक्तौसर्वमुक्तिस्स्यात् । नस्यात् । प्रतिजीवम विद्याभेदांगीकारात् । अत्रविशेषःस्वगुणाच्छादिकात्वेकेत्यागमादनुसंधेयः । स्यादेतत् । ब्रह्मविदामप्यविद्यानुवर्तते । तेनन श्रुतिस्मृतीनांप्रामाण्यं । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽविद्यानिवर्तकोनविवेकमात्रमितिचेन्न । तद्वतामपिसंसारानुवृत्तिदर्शनात् । साक्षा त्कृतब्रह्मणांसद्यःशरीरादिपातेवातपुत्रीयाःपौरुषेयाब्रह्मोपदेशाःप्रसज्येरन्निति । मैवं । नस्मरतिभवानुक्तार्थस्य । प्रसन्नःपर

मेश्वरएवबंधविध्वंसंकरोतीत्युक्तं । नचसाक्षात्कारस्तत्प्रसादसाधनं । येनसोपिकथंतेषांनेतिपर्यनुयुज्येत । भक्तेःपरावस्थाहितद्धे तुरुक्ता तत्संपत्तिश्चकार्यगम्या । परचित्तवृत्तीनामप्रत्यक्षत्वात् । प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धोभगवत्प्रसादइतितुमंदं । अचेतनानांकर्मणांस्वतंत्रभगवत्प्रसादप्रतिबंधकत्वायोगात् । तान्यपितदिच्छाविशेषानुगृहीतानीतिचेत् । भगवदिच्छयोर्विरोधप्रसंगात् । मोचकप्रसादएवैवंरूपइतिचेत् । तर्हिसएवापरिपूर्णइत्येवागतं । अन्यथाकथंप्रारब्धानामप्युपमर्दंवक्ष्यति । प्रारब्धप्रतिबंधादिवादास्तूपचरितार्थाएव । वस्तुतस्तुभगवानेवानादेरपिबंधस्यनिवर्तकइतिसाधूक्तंज्ञानिनांमोक्षदश्चसइति । ननुचानंदःस्वरूपमेव । सचाविद्यावृतोऽविद्यानिवृत्तौस्वतःसिद्धएव । अनुभवोप्येवमेव । विषयित्वमप्यनुभवस्वभावोनत्वागंतुकोधर्मः । ततोमोक्षदानात्कथंपृथगानंदादिदानं । उच्यते । परमेश्वरशक्तिरेवजीवस्वरूपावरणंमुख्यं । अविद्यातुनिमित्तमात्रं । ततोऽविद्यायांनिवृत्तायामपिनाशेषानंदाभिव्यक्तिः यावदीश्वरएवस्वकीयांबंधकशक्तिंनततोव्यावर्तयति । अतएवानंदह्रासवृद्धीवक्ष्येतेइति । एवं तावत्स्वमतेनसूत्रंव्याख्यायतत्परिशुद्धयेपरेषांभाष्यंदूषयति ॥ [२।३] बंधमिथ्यात्वमित्यादिना । मायावादिनाहिकर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंसर्गक्रियाकारकफललक्षणस्यबंधस्यात्मन्यारोपितत्वेनमिथ्यात्वंस्वभाष्यादौवर्णितं । तदनुपपन्नं । बंधमिथ्यात्वस्यासूत्रितत्वात् । असूत्रितार्थवर्णनेचभाष्यलक्षणाभावेनाभाष्यत्वप्रसंगात् । सूत्रार्थोवर्ण्यतेयत्रवाक्यैःसूत्रानुकारिभिः । स्वपदानिचवर्ण्यंतेभाष्यंभाष्यविदोविदुरितिहिभाष्यलक्षणमाचक्षते । अत्राह । द्विविधोहिसूत्रार्थः । श्रौतआर्थश्च । तत्राथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रेऽनुवादत्वपरिहारायशास्त्रेपुरुषप्रवृत्तिसिद्धयेचकर्तव्येतिपदमध्याहार्यं । जिज्ञासापदंचानुष्ठानयोग्यस्यांतर्णीत

॥ २१ ॥

स्यविचारस्योपलक्षणमितिस्थितेसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यब्रह्मज्ञानायविचारःकर्तव्यइतिसूत्रवाक्यस्यश्रौतोर्थःसंपद्यते । अर्थाद
धिकारिविशेषणमोक्षसाधनंब्रह्मज्ञानमितिसिद्ध्यति । सन्निधानाच्चवेदांतवाक्यविचारः इतिश्रुत्यर्थाभ्यांसाधनचतुष्टयसंपन्न
स्यमोक्षसाधनब्रह्मज्ञानायवेदांतवाक्यविचारःकर्तव्यइतिसूत्रवाक्यस्यतात्पर्येणप्रतिपाद्योर्थोऽवगतः। एवंचशास्त्रेप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यं
गतयाऽर्थतःसूत्रितस्यप्रयोजनादेरुपपादकंबंधमिथ्यात्वमितितदपिसूत्रार्थएव। ब्रह्मज्ञानंहिसूत्रितमनर्थहेतुनिबर्हणं। अनर्थश्चप्र
मातृताप्रमुखंकर्तृत्वंभोक्तृत्वंच । तद्यदिवस्तुकृतंस्यान्नज्ञानेननिबर्हणीयं। यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकं । तद्यदिकर्तृत्वंभोक्तृत्व
मज्ञानहेतुकंस्यात्ततोब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिबर्हणमुच्यमानमुपपद्येत । तेनसूत्रकारेणैवब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिबर्हणंसूत्रतयाऽविद्या
हेतुकंकर्तृत्वंभोक्तृत्वंप्रदर्शितंभवति। विचारविषयतयाचब्रह्मसूत्रितं। आत्माचब्रह्म । तस्यचाहंकर्ताभोक्तेतिप्रतीयमानंरूपंयदि
पारमार्थिकंस्यात्तदाऽसंदिग्धतयाविचारविषयतानस्यात्। तद्यदिकर्तृत्वादिरूपमविद्यारोपितं । परमार्थिकंतुनिष्क्रियंनिष्कलंब्र
ह्मरूपंस्यात् ततोस्यसंदिग्धतयाविषयतोच्यमानोपपद्यते। तेनात्मस्वरूपंविचारविषयंसूत्रयतासूत्रकृतैवकर्तृत्वाद्यतदाकारस्यमि
थ्यात्वंसूत्रितंभवति । कर्तृत्वादेर्बंधस्यमिथ्यात्वंचयावताविनानोपपद्यतेतदपिसूत्रितमेव ॥ नचैवमनेकार्थतादोषः । श्रौता
र्थिकत्वभेदस्योक्तत्वात्सूत्रत्वाच्च । अलंकारएवह्ययंसूत्रस्ययदनेकार्थत्वं । यथाहुः । अल्पाक्षरमसंदिग्धंसारवद्विश्वतोमुखं । अ
स्तोभमनवद्यंचसूत्रंसूत्रविदोविदुरिति । विश्वतोमुखमित्यनेकार्थतामाह । अन्यत्रापि । लघूनिसूचितार्थानिस्वल्पाक्षरपदानि
च । सर्वतःसारभूतानिसूत्राण्याहुर्मनीषिणइति । यावांत्सूचितस्ससर्वोप्येषामर्थइतिसूचितार्थानि। अतोयःकश्चिदर्थःशब्दसा

मर्थ्येनार्थवशाद्वाप्रतीयतेससर्वस्तदर्थएवेति भवत्ययमर्थकलापस्तन्महिमाधिगतः । तदेवंविध्यपेक्षितेष्वधिकारिविषयप्रयोज
नानुबंधेषुसूत्राक्षिप्तप्रयोजनविषययोरुपपादकंबंधमिथ्यात्वंप्रतिपादयद्युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिभाष्यंसूत्रार्थसंगतमेवा
स्यादेतत् । प्रथमप्रतिपन्नंश्रौतार्थमुल्लंघ्यचरमप्रतिपन्नमार्थिकार्थमेवोपपादयन्कथमकुशलोनस्यादिति । अत्रोच्यते । स्या
देतदेवं । यदियुष्मदस्मदित्यादिभाष्यंप्रथमसूत्राक्षिप्तार्थस्यैवोपपादकंस्यात् । नचैवं । किंनामसकलतंत्रोर्थोपोद्घातोपि
प्रयोजनमस्यभाष्यस्य । तथाहि । अस्यशास्त्रस्यैदंपर्यंसुखैकतानसदात्मकूटस्थचैतन्यैकरसतासंसारित्वाभिमतस्यात्मनः
पारमार्थिकंस्वरूपमितिवेदांताःपर्यवस्यंतीति । तच्चाहंकर्तासुखीदुःखीतिप्रत्यक्षाभिमतेनाबाधितकल्पेनावभासेनविरुध्य
ते । अतस्तद्विरोधपरिहारार्थंब्रह्मस्वरूपविपरीतरूपमविद्यानिमित्तमात्मनइतियावन्नप्रतिपाद्यते तावज्जरद्गवादिवाक्यवद
नर्थकंप्रतिभाति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमविद्याविलसितमब्रह्मस्वरूपत्वमात्मनइतिप्रथममेवप्रेक्षावत्प्रवृत्तयेप्रतिपादनीयं । तद
नेनभाष्येणोच्यतइति ॥ तदेतदादिभाष्यस्यसंगतित्रयमप्यसंगतं । तथाहि । यत्तावदुक्तंसूत्रितप्रयोजनाक्षिप्तंबंधमिथ्या
त्वमिति । तदसत् । यत्खलुप्रमितमप्यनुपपद्यमानंस्वोपपत्तयेयदपेक्षतेतत्तदाक्षिपतिनान्यत् । यथाजीवतोदेवदत्तस्यगृहेऽभा
वोबहिर्भावंनपुनःशब्दानित्यत्वं । तत्कस्यहेतोः । यतोगृहेऽभावोबहिर्भावेनैवोपपद्यमानस्तमपेक्षते । एवंचप्रयोजनतयोक्ता
मुक्तिर्यदिबंधमिथ्यात्वमपेक्षेत तदातदाक्षिपेत् । नचैतदस्तीत्याह ॥ बंधमिथ्यात्वमिति [२।३] । एवशब्देनान्यथैवोपपन्नतां
सूचयति । कथं । उक्तमेतत्यज्ञदानात्प्रसन्नःपरमेश्वरएवबंधनिवृत्तिंकरोतीति । उपपद्यतेचसत्यस्यापिप्रभुप्रसादान्निवृत्तिरिति

वक्ष्यते । ननुदर्शनेनबंधनिवृत्तिरुभयीदृष्टा यथासत्यस्यापिनिगडादिबंधस्यदर्शनजन्येनराजप्रसादेन । यथाचमिथ्याभूतस्य स्वाप्ननिगडबंधस्यप्रबोधेनैवसाक्षात् । तत्रब्रह्मज्ञानात्संसारबंधनिवृत्तिःसूत्रितांकंपक्षमवलंबतामितिर्संदिह्यते । तथाचान्यथा प्युपपत्तिःस्यान्नान्यथैवोपपत्तिरिति । मैवं । विशेषोक्त्यानिर्णयोपपत्तेरित्येतदर्थोपपादनायाज्ञानामित्युक्तमत्राप्यनुषंजनीयं । तरतिशोकमात्मविदितिसामान्यवचनंविशेषवचनेनबाध्यते । दृष्ट्वैवतंमुच्यतइतिश्रुतिर्दर्शनमोक्षावंतराकिंचिन्नसहतइतिचे त् । न । अवधारणस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वोपपत्तेः । दर्शनजन्यादेवेश्वरप्रसादान्नपुनःकर्मादिहेतुकादित्यन्ययोगव्यवच्छेदपर त्वोपपत्तेश्चेति । अस्तुवाज्ञानाद्बंधनिवृत्तिः । तथापिबंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षते । कथं । नहिदृष्टसामर्थ्योऽदानाद्बंधनिवृ त्तिः । येनबंधमिथ्यात्वमपेक्षेत । किंत्वागमएवज्ञानाद्बंधनिवृत्तिंश्रावयति । प्रमितेचसाध्यसाधनभावेकानामानुपपत्तिः । य च्छमानायोपपादकंमृग्यं । ननुयथाग्नेयादीनांषण्णांयागानामपूर्वकारणभावेश्रुतेपिकालांतरभाविप्रधानापूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थं क्रमभावियागजन्यानिमध्यवर्तीन्यवांतरापूर्वाणिकल्प्यंते । यथावाश्रुतस्यैवयागस्यस्वर्गसाधनत्वस्योपपत्तयेऽपूर्वंकल्प्यते । तथाश्रुतोपपत्त्यर्थमेवबंधमिथ्यात्वकल्पनमिति । मैवं । वैषम्यात् । युक्तंहितत्रापूर्वकल्पनं । यत्कालांतरभाविनतत्कारणमिति नियमात् । नचेहतथास्ति । इहापिज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिनियमोस्तीतिचेन्न । सत्यस्यापिज्ञानेननिवृत्तौबाधकाभावेन तदनिश्चयात् । नचदर्शनादर्शनमात्रंव्याप्तेर्नियामकमितिवक्ष्यामः । नियतपूर्वक्षणवर्तित्वशून्यमपिकारणमस्त्विवतिव्याहताशं कैवनोदेति । यन्निवृत्तयेबाधकमुपन्यसनीयं । सत्यस्यापिनिवृत्तावात्मापिनिवर्तेतेतिचेन्न । व्याप्त्यभावात् । विपक्षेबाधकाभा

वाच्च । अनादेश्चाज्ञानस्यनिवृत्तावात्मनोपिनिवृत्तिःकिंनस्यात् । मिथ्याभूतमज्ञानमनाद्यपिनिवर्तते । नसत्यआत्मेतिचेत् । क्वेदमुपलब्धंभवतायत्सत्यंननिवर्ततइति । निवृत्तावनादित्वमप्रयोजकीकृत्यमिथ्यात्वंप्रयोजकीकुर्वताऽज्ञानस्ययेनकेनापिनिवृत्तिःकस्मान्नेष्यते । किंज्ञाननियमेन ज्ञानमेवाज्ञानविरोधीतिचेत् । हंततर्हिविरोधिसद्भावएवनिवृत्तौप्रयोजकइतिकुतआत्मनिवृत्तिः । ननुज्ञानेनसत्यंनिवर्तमानंकिंविषयगतंनिवर्तते । उताश्रयगतं । अथोभयगतं । नाद्यः । यतश्चित्रावयविनिनीलविशिष्टद्रव्यज्ञानंस्वविषयंवास्वविषयसमवेतंवारसादिकंविरोधिनंवापीतिमादिगुणंननिवर्तयति । नद्वितीयः । घटादिज्ञानेनात्मगतधर्माद्यनिवृत्तेः । नतृतीयः । आत्मनःशरीरविषयज्ञानेनशरीरात्मसंबंधानिवृत्तेरिति । मैवं । उक्तोत्तरत्वात् । यदिज्ञानमाश्रयगतंनिवर्तयेत् । तदाधर्मादिकमपिनिवर्तयेदित्यत्रव्याप्त्यभावात् । विपक्षेबाधकाभावाच्च । घटादिज्ञानंधर्माद्यविरोधि । आत्मयाथात्म्यज्ञानंतुबंधविरोधीतिवैषम्याच्च । आत्मयाथात्म्यज्ञानस्यैवापादनविषयतायामिष्टापादनं । चित्रावयविनिनीलविशिष्टद्रव्यज्ञानंतुमिथ्याज्ञानमेव । नापितत्रपीतिमगुणोस्ति । एकमेवहिचित्रंनामरूपमाश्रयव्याप्यवृत्तीतिपदार्थविदः । अस्तुवाज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिव्याप्तिस्तथापिबंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षते । किंतुबंधस्याज्ञानतत्कार्ययोरन्यतरत्वमेवेतितदेववर्णनीयं । अध्यासवर्णनस्यकासंगतिः । अज्ञानस्यमिथ्यात्वंतुकपोणिगुडायितं । निराकरिष्यमाणत्वात् । अपिचसत्यस्यापिविषस्यगरुडध्यानेननिवृत्तिदर्शनाद्बंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षते । विषंनसत्यमितिचेन्न । तथासतिनीलविशिष्टद्रव्यादेरपितवासत्यत्वेनतन्निवृत्त्यापादनस्यानुपपत्तिप्रसंगात् । सत्यं । तदपिममिथ्या । परांगीकारेण

त्वापादनमितिचेत्तर्हितदेवनज्ञानान्निवृत्तमितिनमिथ्याभूतस्यापिज्ञानान्निवृत्तिः । मिथ्याभूतंविरोधिज्ञाननिवर्त्यमितिचेन्न ।
विशेषणवैयर्थ्यात् । अविरोधादेवात्मनोऽनिवृत्तिसंभवात् । मिथ्यात्वमंगीकृत्यापिविरोधोंगीकार्यः । ततोवरंसएवप्रयोजकइत्यं
गीकारोलाघवात् । ज्ञानविरोधित्वंमिथ्याभूतस्यैवेतिचेन्न । प्रमाणाभावात् । दर्शनादितिचेत्तर्ह्यागमेनसत्यस्यापिभवत्केनवा
र्यते । नचदर्शनमात्रंव्याप्तेर्नियामकं । ध्यानंमानसीक्रिया नज्ञानमितिचेन्न । यदिक्रियापरिस्पंदःसतर्ह्यतींद्रियाश्रितोतींद्रिय
इत्यपरोक्षावभासविरोधोरूपरहितत्वेनतदवभासविरोधश्च । यदिचमानसीसृष्टिरितिमतं । अनुमतमेतत् । श्रवणदर्शनादिज
नितमानसवासनामयस्यवस्तुनोमनसाऽवलोकनंध्यानमित्यंगीकारात् । अतींद्रियोपादानकस्यापिद्रव्यस्यैंद्रियकत्वंत्र्यणुकादे
रिवोपपद्यते । नीरूपाद्वायोरूपवतस्तेजसोजन्मवेदांतिनांप्रसिद्धमेव । तार्किकादींस्त्वारंभवादनिराकरणेनतोषयिष्यामः । एवं
चध्यायतेश्चितार्थतापिस्मृतिसिद्धासिद्धा । अतएवक्रियामानसवदितिसूत्रविरोधोपिपरिहृतः । विधिजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्ननि
रपेक्षमेवसर्वत्रज्ञानस्यपुष्कलकारणं । अनिच्छतोप्यनिष्टज्ञानदर्शनात् । तत्कथमिदंज्ञानमितिचेन्न । विधेःसाध्यसाधनभाव
मात्रज्ञापनेनचरितार्थत्वात् । इच्छाप्रयत्नयोश्चसंस्कारोद्बोधेकृतार्थत्वान्मानसवस्त्ववलोकनेव्यापाराभावात् । चक्षुश्चलननि
रासवत्मनोविक्षेपनिरासेवातदुपयोगः । किंच । सेतुदर्शनादिनापापादिनिवृत्तिःसुप्रसिद्धा । मध्येऽदृष्टकल्पनायांतुनप्रमाण
मस्ति । अन्यथाप्रकृतेप्यदृष्टकल्पनाप्रसंगात् । अदृष्टसाध्यत्वेमोक्षस्यानित्यताप्रसक्तिरितिचेद्दानजन्यत्वेपिसाम्यात् । ज्ञान
जन्यत्वेपिप्रध्वंसत्वान्नानित्यत्वमितिचेत्समानमेतददृष्टसाध्यत्वेपीति । अपिचबंधविध्वंसलक्षणत्वाद्बंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपे

सुधा०
॥ २४ ॥

अ. १ पा. १
अधि. १

क्षते । किंनामसत्यत्वमेव । नहिमिथ्याभूतस्यशशविषाणादेर्ध्वंसोस्ति । ननुयथामिथ्याभूताच्छशविषाणादेर्व्यावृत्तौध्वंसःसत्ये
पर्यवस्यतीतिभवतोच्यते । तथासत्याच्चिदात्मनोपिव्यावृत्तौमिथ्याभूतेपर्यवस्यतीतिमयापिवक्तुंशक्यतएव । सत्यमापाततस्त
था । तथाप्यपिसौत्रीअर्थापत्तिस्संदेहास्कंदिताकुंठितैव । अनिर्वाच्यनिरासेननिश्चयमपिभवतोजनयिष्यामः । बंधबाधएव
मुक्तिरितिचेत् । नैवंश्रुतिसूत्रेवदतः । तरतिशोकमित्यादौविपरीताभिधानात् । विमुक्तश्चविमुच्यतइतिश्रुतार्थापत्तिस्तुभाष्य
कृतैवान्यथोपपादिता । अपिचैवमुक्तिर्ब्रह्मज्ञानंजीवगतंबंधंनिवर्तयतीतिसौत्रीप्रयोजनोक्तिःबंधमिथ्यात्वंनापेक्षते । यदिजीव
ज्ञानंजीवगतस्यबंधस्यनिवर्तकमितिप्रयोजनोक्तिःसूत्रेस्यात्तदाकथंचिदपेक्षेतापिबंधमिथ्यात्वं । नचैवंसूत्रकृदाह । नहिशु
क्तिकायामारोपितंरजतंघटज्ञानान्निवर्तते । ब्रह्मज्ञानंनामत्वंपदार्थस्यजीवस्यतत्पदार्थेनब्रह्मणैक्यानुभवइतितुस्वगोष्ठीनिष्ठंप्रला
पमात्रं । निराकरिष्यमाणत्वात् । अपिचयदिबंधमिथ्यात्वंयदिचज्ञानमात्राद्बंधबाधः । तदाज्ञानेसतिकिमपिमुक्तिर्नैवापेक्षत
इतिसद्यएवसाक्षात्कृतब्रह्मणांशरीरादिनिवृत्तिःप्रसज्येतेत्यर्थापत्तेस्तर्कविरोधः । एतच्चतृतीयेप्रपंचयिष्यामः । एवंसूत्रितप्रयो
जनाक्षिप्तंबंधमिथ्यात्वमिहवर्णितमित्येतन्निराकृतं । अथवाविषयोक्त्याक्षिप्तमित्येतदनेननिराचष्टे । एवमुक्तिःसौत्रीब्रह्मणो
विषयत्वोक्तिःबंधमिथ्यात्वंनैवापेक्षते । यदिहिसूत्रेजीवात्मनोविषयतयोक्तिःस्यात्तदासातस्यसंदिग्धतासिद्धयेकर्तृत्वादिबंधमि
थ्यात्वंकथंचिदपेक्षेतापि । ब्रह्मैवह्यत्रविषयतयोच्यते । नह्यन्यस्यसंदिग्धतयाऽन्यस्यविचारविषयतोपपद्यते । अतिप्रसंगात् ।
आत्मैवब्रह्मेत्येतांतुदुराशामपाकरिष्यामः । यद्वासकलतंत्रार्थोपोद्धातःप्रयोजनंयुष्मदस्मदित्यादिग्रंथस्येत्येतदनेनापाकरोति ।

॥ २४ ॥

तथाहि । एवमुक्तिःसकलजगज्जन्मादिनिमित्तत्वलक्षणंसमस्तजीवजडात्मकात्प्रपंचादत्यंतव्यावृत्तंब्रह्मैवाशेषवेदप्रतिपाद्यमित्येवं तत्तुसमन्वयादित्यादिकोक्तिर्जीवगतबंधमिथ्यात्वंनैवापेक्षते । एषाहिब्रह्मण्येवप्रमाणाभासप्रतिपन्नस्यजीवाभेदादेरेवमिथ्यात्वमपेक्षते। यदिहिजीवस्यब्रह्मतायांसकलवेदांतपर्यवसानंप्रतिपादयितुमिदंशास्त्रंप्रवृत्तंस्यात्स्यात्तदाविरोधशांत्यैबंधमिथ्यात्वापेक्षा । नचैवं । यथाचैतत्तथावक्ष्यामः । नन्वपेक्षायाःपुरुषधर्मत्वात्कथमेतत् । इत्थं प्रतीयमानोर्थोऽर्थांतरविषयांपुरुषस्यापेक्षामुपजनयन्सापेक्षइतिउपचर्यते । यद्वाप्रमितस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्यैवोपपादकाक्षेपशक्तिरपेक्षात्रोच्यतइति । एवंचज्ञानाद्बंधनिवृत्तेर्बंधमिथ्यात्वेनविनाऽनुपपद्यमानत्वाभावान्नतदाक्षेपकत्वमित्युक्तं । दूषणांतरंचार्थापत्तेराह ॥ [२१३] मिथ्यात्वमपीति । नकेवलंबंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षतेकिंनामबंधस्यमिथ्यात्वंनास्त्यपीतिसंबंधः । नन्वेतदनुपपन्नं । प्रमाणंहिस्वमहिम्नैवार्थंव्यवस्थापयति । नपुनःप्रागर्थसिद्धिमपेक्षते । तथात्वेवाप्रमाणवैयर्थ्यंपूर्वप्रमाणस्यापितथात्वेनाऽनवस्थाचस्यात् । अतःप्रागाक्षेप्यासिद्धिरर्थापत्तेर्भूषणमेव । प्रवृत्तायांत्वर्थापत्तौनाक्षेप्यासिद्धिः प्रमितत्वादेव । एवंतर्हिपरिचितपुरुषस्यदिवाऽभुंजानस्यपीनत्वमनुपपद्यमानंरसायनसिद्धिंयोगर्द्धिंवाकस्मान्नाक्षिपेत् । तदसिद्धिरपिप्रागर्थापत्तिप्रवृत्तेरलंकारएव । उत्तरकालंतुनास्त्येवेतिचेत् । न । वैषम्यात् । नहिरसायनसिद्ध्याद्यसिद्धतयानार्थापत्तिप्रमेयं । अपितर्हिपरिचितचरेपुरुषेप्रमाणबाधिततया । असिद्धंसाधयतिप्रमाणंनतुप्रमाणविरुद्धमितिहिप्रसिद्धं । एषाखल्वर्थापत्तिसामग्री । यदाक्षेपकस्यप्रमितत्वमनुपपद्यमानत्वंच । आक्षेप्यस्याप्युपपादकत्वंप्रमाणाविरुद्धत्वंच । अतएवाप्रमितत्वमनुपपत्त्यभावोऽन्यथाप्युपपत्तिरन्यथैवोपपत्तिःप्रमाणविरुद्धार्थ

त्वंचेत्यर्थापत्तिदूषणानीति । सत्यं । वयमपिहिबंधमिथ्यात्वमहंकर्ताभोक्तासुखीदुःखीत्यादिप्रत्यक्षविरुद्धत्वादेवनार्थापत्तिप्रमे
यमितिब्रूमः। तदिदमुक्तंप्रत्यक्षविरोधतइति। प्रत्यक्षविरोधतोपीतिवायोजना। तेनप्रमाणांतरविरोधंसमुच्चिनोति। चेष्टादिलिं
गैरहमित्येवयोवेद्यइत्याद्यागमैश्चात्मनःकर्तृत्वाद्युपेतस्यैवप्रमितत्वात्। अथवार्थापत्तेराभासत्वेनानाक्षिप्तबंधमिथ्यात्वंवर्णयत्परे
षांभाष्यमनुपयुक्तमित्युक्तं।अयुक्तमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादित्यनेनोच्यते। ननुप्रत्यक्षंबंधस्वरूपमात्रंगोचरयतिन
तुतस्मिन्मिथ्यात्वाभावं । अतोर्थापत्तेर्भाष्यकारीयस्यवातन्मिथ्यात्वव्युत्पादनस्यकथंप्रत्यक्षविरोधः । मैवं । प्रत्यक्षंखलुबंधं
गोचरयदस्तीतिनास्तीतिवागोचरयेत् । उभयोदासीनस्यज्ञानस्यादर्शनात् । आद्येऽस्तित्वंमिथ्यात्वाभावश्चेत्यनर्थांतरमितिक
थंनप्रत्यक्षविरोधः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यप्रसंगश्च । स्यादेतदेवं। यदीदंप्रत्यक्षंतत्वावेदकंभवेन्नचैतदस्ति।
समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानंतानंदचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमेवाद्वितीयंखल्वात्मतत्वंनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहास
पुराणेषुगीयते ।नचैतान्युपक्रमादिवशादीदृगात्मतत्वमभिदधतितत्पराणिसंतिशक्यानिकेनाप्युपचरितार्थानिकर्तुं। तद्विरुद्धंच
प्रादेशिकमनेकविधदुःखादिप्रपंचोपप्लुतमात्मानमादर्शयत्प्रत्यक्षंकथमुपप्लवोनभवेत् । येयंचैतन्यस्यस्वतएवस्थितलक्षणब्रह्मरू
पतावभासंप्रतिबध्यजीवत्वापादिकाविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारचित्रभित्तिरनादिरनिर्वाच्याऽविद्या । तस्याःपरमेश्वराधिष्ठितत्व
लब्धपरिणामविशेषोविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रयःकर्तृत्वभोक्तृत्वैकाधारःकूटस्थचैतन्यसंवलनसंजातज्योतिरपरोक्षोहंकारः ।स
चचिदात्मनोबुद्ध्यानिष्कृष्यवेदांतवादिभिरंतःकरणंमनोबुद्धिरहंप्रत्ययीतिचविज्ञानशक्तिविशेषमाश्रित्यगीयते । परिस्पंदश

त्त्याचप्राणइति । तदुपरागनिमित्तंमिथ्यैवात्मनःकर्तृत्वादिकंप्रतिभाति । स्फटिकमणेरिवोपधाननिमित्तोलोहितिमा । तदेव महंकर्ताभोक्तासुखीदुःखीत्यादिप्रत्यक्षेश्रुत्यादिविरोधेनपूतिकूश्मांडीकृतेबंधमिथ्यात्वव्युत्पादनमुपपन्नतरमित्यतआह ॥ मि
३४ थ्यात्वंयदीति । भवेदेतन्नेहनानेत्यादिवाक्यविरोधेनप्रत्यक्षमाभासीकृत्यबंधमिथ्यात्ववर्णनं । बालजनमनोहराचैषाप्रक्रिया। यदितद्वाक्यमुक्तविधात्मतत्वपरंस्यात्। नचैवं। तथाहि। किमापाततःप्रतिपन्नएववाक्यार्थः। अथवा उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं। अर्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णयइत्याद्युक्तलिंगानुगुणस्तदविरुद्धश्च। नाद्यः। मीमांसावैयर्थ्यापत्तेः। द्वितीयेतुकथमिदंवाक्यमुक्तलक्षणात्मतत्वपरंस्यात्। उपक्रमादिलिंगेषुबलवत्योपपत्त्याविरुद्धत्वात्। अतएवह्यसतस्सदजायतेत्यादिवाक्यप्रतिपन्नोप्यर्थःकुतस्तुखलुसोम्यैवंस्यात्कथमसतस्सज्जायेतेत्युपपत्तिविरुद्धस्त्यज्यते। वक्ष्यतिचभगवान्सूत्रकारोऽभिमान्यधिकरणेमृदब्रवीदित्यादिवाक्यात्प्रतीतमप्यर्थमुपपत्तिविरुद्धंपरित्यज्यार्थांतरं। कथमत्रोपपत्तिविरोधइतिचेत्। एवं यदिदुःखादेरात्मातिरिक्तस्यसमस्तस्यमिथ्यात्वंश्रुत्यादिबलेनस्यात्तर्हितस्यश्रुत्यादिवाक्यस्यतावन्मिथ्यात्वंभवेत्। आत्मातिरिक्तत्वात्। अन्यथास्वस्मिन्नेवास्यप्रामाण्यंप्रतिहतमितिनकंचिदर्थंप्रतिपादयेत् । यदिचेदंवाक्यंमिथ्यास्यात्तथापिनदुःखादेर्मिथ्यात्वंप्रतिपादयेत्। मिथ्याभूतस्यवंध्यासुतवचसःसाधकत्वादर्शनात् । तदेवमस्यवाक्यस्यमिथ्यात्वामिथ्यात्वयोर्बंधमिथ्यात्वप्रतिपादनासामर्थ्यात्प्रत्यक्षबाधकत्वानुपपत्तेर्नदुःखादिबंधमिथ्यात्वसिद्धिरिति। तत्वविदोवदंति। सर्वोपिहिबंधोबुद्धींद्रियशरीरविषयतद्धर्मलक्षणोस्माभिरप्यात्मन्यारोपितएवेत्यंगीक्रियते। यथोक्तंभाष्यकृता। प्रमादात्मकत्वाद्बंधस्येति। अतःकिंनिबंधनोबंधमिथ्यात्वनिरासेनिर्बं

धः। सत्यं तथाप्यस्त्यत्रदर्शनभेदः। एवंखल्वध्यात्मविदांदर्शनं। क्रियाज्ञानेप्रतिकारकांतराप्रयोज्यत्वादिलक्षणंकर्तृत्वंभोक्तृत्वंच
परमेश्वरायत्तमात्मनिस्वतोविद्यतएव। क्रियावेशादिरूपायाविक्रियायाविनाशाद्यहेतुत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्। तस्यापरायत्तत्वाव
भासोऽविद्यानिमित्तकोभ्रमः। अविद्यादिकंचस्वरूपेणात्मसंबंधित्वेनचसदेव।एवंबुद्धींद्रियशरीरविषयाःस्वरूपसंतएवेश्वरवशा
अप्यविद्यादिवशादात्मीयतयाध्यस्यंते।परायत्तात्मीयताप्यस्त्येव। तांश्चात्मनोविविक्तानपिविस्पष्टतयानुपलभमानस्तद्धर्मान्दुः
खादींत्सत्यानेवात्मीयत्वेनपश्यंस्तत्कृतेनीचोच्चत्वलक्षणेविकृतीसत्येएवप्रतिपद्यते। ततोरागद्वेषाभ्यांप्रयुक्तस्तद्विनिवृत्तयेयत्करो
तितदप्येतादृगेवातनोतीत्यनेकयोनिषुबंभ्रमीति। नक्काप्यार्त्यंतिकंतदुपशमंलभतेविनापरमपुरुषाराधनादिति। मायावादिनस्तु
दुःखादिकंस्वरूपेणापिमिथ्येतिमन्यंते। यदवोचत्। सत्यानृतेमिथुनीकृत्येतिअतस्तन्निराकरणनिर्बंधोयुक्तएवेत्येतत्परिभावयितुं
बंधमिथ्यात्वमितिसंमुग्धेप्रस्तुतेपिदुःखादेरितिनिष्कृष्योक्तं। स्वातंत्र्यादेर्नान्योतोस्तिकर्तेत्यादिश्रुतिबाधितत्वात्। नहिसर्वंमि
थ्यात्वश्रुतेरिवास्याःकश्चिद्विरोधोस्ति। वक्ष्यतिचैतत्तत्रतत्रसूत्रकारः। यदपिपरेणात्मानात्मनोरितरेतराध्याससमर्थनायतमेतम
विद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासंपुरस्कृत्यसर्वेप्रमाणप्रमेयव्यवहारालौकिकाःप्रवृत्ताः। सर्वाणिचशास्त्राणीत्यादिनाप्रमा
णांतरमादर्शितं।तदनेनैवनिरस्तं। अत्रहिप्रमातृप्रमाणप्रमेयकर्तृकर्मकार्यभोक्तृभोग्यभोगलक्षणव्यवहारत्रयस्यशरीरेंद्रियादिष्वहं
ममाध्यासपुरःसरत्वप्रदर्शनेनव्यवहारकार्यलिंगकमनुमानंव्यवहारान्यथानुपपत्तिर्वाध्यासेप्रमाणमुक्तं। नचानेनांतःकरणशरीरें
द्रियविषयाणांतद्धर्माणांदुःखादीनांचमिथ्यात्वंसिध्यति। स्वरूपसतामपितादात्म्यतत्संबंधित्वाभ्यामारोपेणैवव्यवहारोपपत्तेः।

॥ २६ ॥

नचारोपितत्वमात्रेणमिथ्यात्वं । आत्मनोप्यंतःकरणादिष्वारोपितत्वेनमिथ्यात्वप्रसंगात् । अंगीकृतश्चांतःकरणादिषुपरेणा
त्माध्यासः । यथोक्तं । तंप्रत्यगात्मानंसर्वसाक्षिणंतद्विपर्ययेणांतःकरणादिष्वध्यस्यतीति । चेतनस्याचेतनेस्वरूपाध्यासाभावा
त्संसृष्टतयैवाध्यासात्तन्मात्रेणैवसकललौकिकवैदिकव्यवहारोपपत्तेर्नमिथ्यात्वमितिचेत् । सममचेतनस्यापि ॥ यदत्रकेनचि
त्प्रलपितं । इतरेतराध्यासेपिदेहेंद्रियादिप्रपंचस्यबाधनंश्रुतियुक्तिभिरुपपादयिष्यते । चिदात्मातुश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतद
विरुद्धन्यायनिर्णीतोऽबाधितइति ॥ तदसत् । प्रपंचबाधकश्रुत्यादेर्निराक्रियमाणत्वात् । युक्तीनांचनिराकरिष्यमाणत्वात् ॥
श्रुत्यादिसिद्धत्वेचमिथ्यात्वस्यतमेतमविद्याख्यमित्यादिव्यर्थमापद्येत । नखलुकोपिवादीवदति । केनापिरूपेणशरीरादिकमा
त्मनिनाध्यस्तमिति । येनाध्यासमात्रमुपपाद्येत । तादात्म्याध्यासंचनिराकरिष्यत्याचार्यः । विनाचतेनव्यवहारमुपपादयि
ष्यति । यदप्यहंकारस्थंकर्तृत्वादिकंतदुपरागादात्मनिचकास्तीति । तदयुक्तं । अहंप्रत्ययस्यात्मविषयत्वात् । ननुतथासतिसु
प्तावप्यमुहमुल्लेखःस्यात् । तदात्मनःस्वप्रकाशतयाप्रकाशमानत्वात् । नचाविद्याकार्यस्यापितदानींप्रतीतिप्रसंगः । सुप्ताववि
द्यायाःसमुत्खातितनिखिलपरिणामत्वेनतदभावादिति । मैवं । सुप्तावप्यहमवभासस्येष्टत्वात् । तथासतिस्मर्येतह्यस्तनइवाहं
कारः । अनुभूतेस्मृतिनियमाभावेपिस्मर्यमाणात्ममात्रत्वादितिचेन्न । सुखमहमस्वाप्समितिसुप्तोत्थितस्यस्वापसुखानुभवपरा
मर्शदर्शनात् । तदाविशेषतःस्मर्येतेतिचेत् । किंस्पष्टंस्मरणमापाद्यते । उतविषयविशेषोपरक्तं । आद्येत्विष्टापादनं । नद्वितीयः ।
अविषयजन्यत्वात्सौषुप्तिकसुखस्य । नचायमस्तिनियमोयत्स्मर्यमाणमशेषसंबंधिविशेषसहितंस्मर्यतइति । अतएवमुख्यसुखत

दनुभवेबाधकाभावाद्दुःखाभावविषयकत्वकल्पनंपरामर्शस्यापास्तं । यत्त्वथातोऽहंकारादेशोऽथातआत्मादेशइत्यात्माहंकार
योर्भेदवचनं तद्भाष्यकृतैवान्यथाव्याख्यातं । वक्ष्यतिचसूत्रकारःसैवहिसत्यादयइति । कथमन्यथाहंकारस्यसर्वगतत्वमुपप
द्येत । महाभूतान्यहंकारइत्यादिस्मृतिसिद्धस्त्वहंकारोयद्यप्यात्मनोभिन्नः । तथापिनासावहंकर्तेत्युल्लेखविषयः । तथासत्यहं
ब्रह्मास्मीत्यादावपितथात्वप्रसंगात् । अत्रापियःस्थाणुःसपुरुषइतिवद्व्याख्यानमितिचेन्न । तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतिनिर
वद्यस्यब्रह्मणोप्यहमुल्लेखदर्शनात् । मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइतिस्वप्रपन्नमायानिरसनसमर्थस्येश्वरस्याप्यहंसर्वस्यप्रभव
इत्याद्युल्लेखोपलंभाच्च । स्पष्टएवशब्दतोप्यनयोर्भेदः । यत्प्रकृतिपरिणामवाचिमकारांतमव्ययमहंपदंनजातुतदात्मनिप्रयुज्यते ।
यच्चात्मवाचिदकारांतास्मच्छब्दजंतन्नकदाचिदपिमायापरिणामेप्रयुज्यतइति ।तदेवंसर्वमिथ्यात्वपरत्वेश्रुतेरेवमिथ्यात्वप्रसंगेना
साधकत्वापत्तौदुःखादिबंधमिथ्यात्वासिद्ध्यानप्रत्यक्षमतत्वावेदकमिति ॥ नन्वग्रतइतिकथं । नेहनानेतिवाक्येनात्मातिरिक्तंसक
लमपिमिथ्येत्येकैवबुद्धिरुत्पद्यते । नचबुद्धेर्विरम्यव्यापारोस्ति । यावत्स्वविषयगोचरायाएवतस्याःसमुत्पादात्तदतिरिक्तव्यापा
राभावादिति । सत्यं । वाक्येनसकृदेवजातायाःसकलमिथ्यात्वविषयायाःबुद्धेःप्रामाण्यावधारणायपरीक्षकबुद्धयएवतद्विषयं
बुद्ध्याविभज्यक्रमेणावगाहंतइत्यदोषः । समानमेतद्यावज्जीवमहंमौनीत्यादिवाक्यप्रामाण्यचिंतायामिति ॥ ननुश्रुत्यादेर्मिथ्या
त्वेपिसाधकत्वंसंभवति । मयामिथ्याभूतस्यैवसाधकत्वाभ्युपगमादित्यतआह ॥ मिथ्यायाइति [२।४] ॥ याःश्रुत्यादिवाचोमिथ्या
तासामितियोजना । विभक्तिप्रतिरूपकंवामिथ्यायाइत्यव्ययं । अयमभिसंधिः । नेहनानेत्यादिवाक्यैःकिंपुमान्निश्चिताद्वैतो

बोध्यते । उततद्विपरीतः । नाद्यः । वैयर्थ्यात् । द्वितीयस्तुसत्यस्यैवसाधकत्वमितिमन्यमानोयदीदंवाक्यंसकलमिथ्यात्वंप्रति पादयेत्तदासकलांतर्गतत्वात्स्वयमपिमिथ्यास्यात् । यथाशब्दोऽनित्यइति । शब्दोऽनित्यः यदिचैतद्वाक्यंमिथ्यास्यान्नकस्या प्यर्थस्यसाधकंस्यादित्यनिष्टप्रसंगंपश्यन्कथंत्वदभ्युपगममात्रेणस्वतर्कस्यविरुद्धतांप्रतिपद्येतेति । ननुवाक्यस्यसाधकत्वंनामपदा र्थसंसर्गप्रमितिजनकत्वं । तत्किंचित्पददोषेणविहन्यते । क्वचित्संगत्यग्रहणात्क्वापितद्विस्मरणात्कदाचिदाकांक्षादिविरहात्कुत्र चिद्विपरीतप्रतिपादनेन । तदत्रापिनेहनानेत्यादिवाक्येसाधकत्वाभावमापादयतापददोषाद्यन्यतममेवापादकमुपादेयं । किं मिथ्यात्वेन । तत्किमविद्यमानस्यापिवाक्यस्यनिर्दोषपदावयवत्वादिकंविद्यतइतिवक्तुमुद्यतोभवान् । एवंचवदताभवताकस्मिं श्चनविप्रतिपन्नेऽर्थेवंध्यासुतवचनंप्रमाणयंतंप्रतिवादिनंप्रतिनूनंपददोषादिकमेवोपपाद्यसाधकत्वंदूषयिष्यते । स्वरूपस्यैवाभा वेनासाधकत्वेसिद्धेकिंतत्रचरमभाविन्यापददोषादिचिंतया । नहिशब्देऽविद्यमानत्वेनैवचाक्षुषत्वस्याऽनित्यत्वसाधकत्वाभावे सिद्धेव्याप्तिचिंताक्रियतइतिचेत्समंप्रकृतेपि । ननुमाभूत्प्रतिवाद्यपेक्षयातर्कस्यविरुद्धता । वाद्यपेक्षयातुभविष्यति । मैवं । वादिनापिहिश्रुतिवाक्येनात्मातिरिक्तस्याखिलस्यमिथ्यात्वंप्रतिपद्यमिथ्याभूतस्यापिसाधकत्वमितिप्रतिपत्तव्यं । सोपिहिप्राक्स कलमिथ्यात्वबोधात्प्रतिवादितुल्यएव । तथाचश्रुतेस्सर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वेमिथ्याभूतस्यैवसाधकत्वंप्रतीत्यतद्विरोधेनतर्को निरसनीयः । तन्निरासेचश्रुतेःसर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वमित्यन्योन्याश्रयमनुत्तीर्णःकथमसावपितर्कस्यविरुद्धतांप्रतिपद्येत । अथमतं प्रत्यक्षादिकस्यसाधकत्वंतावदनुभवसिद्धं । तन्मिथ्यात्वंचश्रुतिभिर्युक्तिभिश्चावगम्यते । मिथ्याभूतस्यसाधकत्वमित्ये

सुधा० ॥ २८ ॥ अ.१पा.१ अधि. १

षोर्थः कुतः सिद्धइतिमावोचः । एकज्ञानजनितसंस्कारसहकृतस्येतरप्रमाणस्यैवसुरभिचंदनमितिवद्विशिष्टप्रत्ययजनकत्वोपपत्तेः । अथवोभयप्रतिसंधातुरात्मनोविद्यमानत्वाद्दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणवद्विशिष्टप्रतिपत्तिर्भविष्यति । एवंचप्रमाणे नैवमिथ्याभूतस्यैवसाधकत्वेसिद्धेविरुद्धस्तर्कोनमदभ्युपगममात्रेणेत्येतद्दूषयितुंविकल्पेनपृच्छति ॥ [२।४]तच्चेति । तदितिमिथ्याभूतस्यैवसाधकत्वं । आत्मातिरिक्तस्यमिथ्यात्वमिवेतिचशब्दः । सतावाप्रमाणेनेतिसंबंधः । यदिदंमिथ्याभूतस्यैवसाधकत्वं साधयितुंत्वयाप्रमाणद्वयसमाहारात्मकंप्रमाणमुपन्यस्यते । तन्मिथ्यासद्वेतिप्रश्नार्थः । सत्वपक्षंदूषयति ॥ [२।५]सताचेदिति ॥ यद्यपिपरेणांगीचिकीर्षितत्वेनप्राधान्यान्मिथ्यात्वविकल्पःप्रथमंप्रश्नावसरेनिर्दिष्टः । तथापिमिथ्यासत्ययोःसत्यमर्थतःप्रधानमिति तत्क्रमेणदूषणं । सताचेदित्यतःपरंआत्मरूपेणतदन्येनवेतिविकल्पः । प्रथमपक्षेवक्ष्यामइत्याद्यपक्षदूषणप्रतिज्ञानंचाध्याहार्यं । अत्मेतरेणसतेतिद्वितीयपक्षदूषणंद्वैतसिद्धिःस्यादिति । तथाचाद्वैतप्रतिपादकश्रुतेरुपपत्तिविरोधइतिहृदयं । नपुनरपसिद्धांतमात्रेतात्पर्यं । प्रक्रमाननुरूपत्वात् । श्रुतेरुपपत्तिविरोधेनाद्वैतप्रतिपादकत्वाभावस्यप्रक्रांतत्वात् । मिथ्यात्वपक्षेदोषमाह ॥ [२।५]नसिद्धंचेति । चशब्दोवधारणेतुशब्दार्थोवा । सतोन्यन्मिथ्याभूतंतुसाधनंनसिद्धमेव । मिथ्याभूतस्यप्रमासाधनत्वंनसिद्धमेवेतियावत् । इदमुक्तंभवति । योहियन्मिथ्यानतत्साधकमितिव्याप्तिमंगीकृत्यश्रुतेर्मिथ्यात्वेऽसाधकत्वंप्रसंजयतिसमिथ्याभूतस्यैवसाधकत्वमित्यर्थसाधनायोपन्यस्तप्रमाणस्यापिमिथ्यात्वेऽसाधकत्वमापादयिष्यत्येव । तथाचास्यप्रमाणस्यसाधकत्वेसिद्धेमिथ्याभूतस्यैवसाधकत्वमित्यर्थसिद्धिः । ततश्चतर्कस्यविरुद्धतासिद्धिः । ततश्चास्यप्रमाणस्यसाधकत्वसिद्धिरितिचक्रकप्रसंगेननैकस्यापिसि

द्धिरिति। ननुचश्रुतिःस्वव्यतिरिक्तस्यदुःखादेर्मिथ्यात्वंप्रतिपादयंतीकथमुपपत्तिविरुद्धेतिचेत्। कुतोयंश्रुत्यर्थसंकोचः। साधक
त्वानुपपत्तिप्रमाणबलादितिचेत्तर्हिप्रमितंविहायमिथ्यात्ववादिनीकथंदुःखादिमिथ्यात्वमपिप्रतिपादयेत्। तस्यापिप्रत्यक्षसिद्ध
त्वात्। ननुचश्रुतिविरोधेनप्रत्यक्षमाभासीकर्तुमयोपक्रांतं। तेनैवश्रुतिविरोधाभिधानेकथमितरेतराश्रयत्वंनस्यात्। श्रुतेरप्रामाण्ये
बाधकाभावात्प्रत्यक्षप्रामाण्यं। ततश्चतद्विरुद्धत्वेनश्रुतेरप्रामाण्यमिति। हंततवापिकथमितरेतराश्रयत्वंनस्यात्। श्रुतिप्रामाण्ये
तद्विरोधेनप्रत्यक्षाप्रामाण्यं। ततश्चबाधकाभावेनश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिरिति। श्रुतेःप्रबलत्वान्नैवमितिचेन्न। तस्यदूष्यत्वात्। साध
यिष्यतेचप्रत्यक्षप्राबल्यं। ननुचात्रश्रुतेःप्रत्यक्षविरोधमेवोपन्यस्यतत्प्राबल्यव्युत्पादनंकुतोनकृतं। किमुपपत्तिविरोधव्युत्पादने
न। उच्यते। परेणह्यत्राद्वैतपरत्वेतात्पर्यलिंगानुगुणत्वंप्रबंधेनोपपादितं। अतस्तद्विरोधएवपरस्यविचाराकौशलप्रकटनायव्यु
त्पादितः। उपक्रमादिविरोधस्यचैतदुपलक्षणं। तंचव्युत्पादयिष्यामः। ननुमाभूत्तर्केस्यविरुद्धता। तथापिमिथ्याभूतोपिस्वा
प्नोर्थःशुभाशुभयोः रेखारोपितोवर्णोऽर्थस्य प्रतिबिंबंचबिंबस्य स्फटिकलौहित्यंचोपधानसन्निधानस्य वर्णदैर्घ्यादिकंचार्थभेदस्य
सवितृसुषिरप्रभृतिचारिष्टस्य साधकमुपलब्धमितिप्रशिथिलमूलत्वेनाभासत्वं। मैवं। यतोत्रयत्साधकंनतन्मिथ्या यच्चमि
थ्यानतत्साधकं। तथाहि। स्वप्नस्यतावद्गदानार्थरूपस्यसत्यतांवक्ष्यति। रेखापिवर्णेपदमिवार्थेसंकेतितातंस्मारयतीतिनकिंचि
दत्रमिथ्यास्ति। अतएवरेखामुपलभ्यवर्णमुच्चारयंति। प्रतिबिंबस्यतुसत्यतापरेणाप्यंगीकृता। विच्छेदस्यापिसत्यतामुपपाद
यिष्यामः। स्फटिकलौहित्यमप्येतेनैवव्याख्यातं। दैर्घ्यादयोपिध्वनिष्विववर्णेष्वपिस्वाभाविकाएव। अन्यथास्वरेष्विवव्यंजने

ष्वपिध्वानोपधानवशेनदीर्घादिप्रतिभासप्रसंगात् । नतथाविधध्वनिव्यंग्यंव्यंजनमितिचेन्न । तथात्वेवर्णेष्वेवविशेषोंगीकार्य स्स्यात् । सएवदैर्घ्यादिपदाभिधेयोभविष्यति । सवितृसुषिरप्रभृतिज्ञानमेवारिष्टसूचकं । वक्ष्यतेचैतत् । एवमन्यदप्यूहनीयमिति । तस्मात्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसरेणपरमास्तिकेनभगवताभाष्यकारेणोक्तोभगवतिस्वरूपभेदाभावएवश्रुत्यर्थोविधेयः । नन्वत्राप्यनुपपत्तिरेव । यतोनानेतिनानाभूतःप्रपंचोभिधीयते । नतुभेदः । तथात्वेनानात्वमितिस्यात् । मैवं । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादित्यादाविवभावप्रधाननिर्देशोपपत्तेः । भवितृप्राधान्येपिब्रह्मणिनानाभूतावयवगुणकर्मादिनिषेधेनानात्वमेवनिषिद्धंभवति । सविशेषणेहिविधिनिषेधौविशेषणमुपसंक्रामतइतिन्यायात् । उभयनिषेधेगौरवात् । विशेषणस्यप्रथमप्राप्तत्वात् । अन्यथातदुपादानवैयर्थ्यात् । नजीर्णमलवद्वासाःस्नातकःस्यादित्यादौदर्शनाच्च । अतएवोक्तं । विशेष्यंनाभिदागच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणइति । यत्किंचिद्विशिष्टविधिनिषेधांगीकरणंतदगतिकतयैव । सविशेषत्वंचब्रह्मणोवक्ष्यामः । नन्वेवंसत्यप्राप्तप्रतिषेधइतिचेन्न । आभासप्राप्तत्वात् । तथाच । नस्थानतोपीत्याद्यधिकरणपूर्वपक्षेदर्शयिष्यामः । परस्यैवस्वर्गापूर्वादिनिषेधोऽप्राप्तत्वादनुपपन्नः । एकमेवाद्वितीयमित्यादौसजातीयविजातीयस्वगतनानात्वनिषेधंव्याकुर्वताभवतापिसमाधातव्यमेतत् । ननुयथाभवतोमिथ्याभूतस्यसाधकत्वंनसंमतं । तथाममसत्यस्यसाधकत्वंनसंमतं । चैतन्यातिरिक्तस्यसत्यतानभ्युपगमात् । चैतन्यस्यचक्रियावेशशून्यस्यसाधकत्वायोगात् । तत्रयथामिथ्याभूतस्यसाधकत्वानभ्युपगमेनश्रुतेर्मिथ्यात्वेऽसाधकत्वप्रसंगान्नबंधमिथ्यात्वसाधकतेत्युक्तंभवता । एवंमयापिसत्यस्यसाधकत्वमनभ्युपगच्छतावक्तुंशक्यतएव । प्रत्यक्षस्यसत्यत्वेसा

धकत्वंनस्यात् । मिथ्यात्वंतुत्वयैवनोपेयते । ततश्चप्रत्यक्षस्यापिबंधसत्यत्वसाधकत्वाभावान्मिथ्यात्वमपिबंधस्यनप्रत्यक्षविरोध
तइत्यनुपपन्नमिति। एवंचप्रथममेवमतिकर्दमेकथारंभणमशक्यमापद्येत । तेनाविचार्यैवतावत्प्रमाणसदसत्त्वंविचारआरब्धव्य
इति । मैवं । दुःखादिसत्यताग्राहिणःप्रत्यक्षस्यसत्यत्वेप्यविरोधात् । सतस्साधकत्वंमयानस्वीकृतमित्युक्तमितिचेत्तत्राह ॥
[२१५] साधकत्वमिति । तेनमायावादिना । भावरूपाज्ञानस्येतिशेषः । हिशब्दोहेतौ । प्रसिद्धिद्योतकोवा । मायावादिनाखलुभा
वरूपाज्ञानंसिषाधयिषताप्रत्यक्षंतावदहमज्ञोमामन्यंचनजानामीत्यपरोक्षावभासदर्शनादित्यादिनातत्साधनायसाक्षिप्रत्यक्षंप्र
माणमंगीकृतं । आश्रयप्रतियोगिज्ञानभूतमपिसाक्षिचैतन्यमित्याद्युत्तरवाक्येनप्रत्यक्षस्यसाक्षित्वावगमात् । एवंचसाक्षिणा
ऽज्ञानसिद्धिमिच्छतापरेणसतः साधकत्वंस्वीकृतमेव । साक्षिचैतन्यस्यसत्त्वात् । अतोमयासतःसाधकत्वंनांगीकृतमितिन
शक्यतेवक्तुं । अस्माभिरपिदुःखादिबंधसत्यतायांसाक्षिप्रत्यक्षमेवोपन्यस्तमितिहृदयं । अज्ञानवशादेवसाक्षिणःसाधकत्वंमयां
गीक्रियते । नस्वतइतिचेन्न । इतरेतराश्रयत्वप्रसंगात् । नखलुसाक्ष्यवभासादन्याऽज्ञानसत्तातवास्ति ॥ ततोऽज्ञानेसतिसा
क्षिणःसाधकत्वसिद्धिस्तस्यांचाज्ञानसिद्धिरितिकथंनेतरेतराश्रयत्वं । द्वयोरनादित्वान्नैवमितिचेत् । तर्ह्यज्ञानवशादितिरिक्तंव
चः । नहिसर्वथायद्यन्नापेक्षते तत्तदधीनमितियुज्यते । अपेक्षायांतुपरस्पराश्रयानुत्तारः । एवमुभयवादिसंप्रतिपन्नंप्रमाणंस्व
मतेस्तीतिदर्शयितुंसत्यस्यसाक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वंपराभ्युपगतमुपन्यस्तं । सांप्रतंप्रसंगात्तदपिनोपपद्यतइत्याह ॥ [२१६] अविशेष
स्येति। भावरूपमज्ञानमनिच्छंतंप्रतिहितत्रसाक्षिप्रत्यक्षंप्रमाणमुपन्यस्तं।नचतदुचितं। साक्षिणोशेषविशेषविधुरत्वांगीकारात्।

अविशेषस्यसाधकतातुपरंप्रतित्वयासाध्यैव । नतुसिद्धा । यत्साधकंकरणंवाफलंवानित्यंवाज्ञानंतत्सर्वंजात्यादिविशेषवत् । यच्चनिर्विशेषंशशविषाणादिनतत्साधकमितिपरेणनियमस्यांगीकृतत्वात् । नह्यसंप्रतिपन्नसाधकभावंकस्याप्यर्थस्यसाधनायोपन्यासमर्हति । अतिप्रसंगात् । ननुप्रमाणंवस्तुसिद्धावुपयुज्यते । तत्सविशेषत्वंतुकिमर्थमितिचेत्सत्यं । निर्विशेषस्यप्रामाण्यमेवनोपपद्यतइतितदर्थमेवविशेषानुसरणं । नहिसाधकतमत्वादिविशेषाभावेप्रामाण्यंशक्यनिर्वाहं । साक्षिण्यारोपिततयैवाज्ञानंसिद्ध्यति । नततोतिरिक्तंसाधकत्वंतस्येतिचेत् । नतर्हिसुतरांसाक्षिणाऽज्ञानसिद्धिः । प्रकाशाश्रयंतमःप्रकाशेनैवसिद्ध्यतीत्यस्यार्थस्याविशेषवादिनाभवतापरंप्रत्युपपादयितुमशक्यत्वात् । किंचाज्ञानमारोपितमपिसाक्षिणोविषयोनवा । आद्येविषयित्वंसाक्षिण्यापतितं । द्वितीयेसाक्षित्वमेवानुपपन्नं । साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामितिनिर्वचनासंभवात् । अतद्विषयेणतत्सिद्धिरलौकिकी । निर्विशेषस्याप्यज्ञानवशात्साक्षित्वमितिचनिरस्तं । यस्तुवैयात्याद्ब्रवीति । सिद्धप्रामाण्यमिवसाध्यप्रामाण्यमपिप्रमाणंप्रयोगार्हमेव । अन्यथाशब्दानित्यत्वेकृतकत्वमुपन्यस्यपरेणान्यतरासिद्धावुद्भावितायांतत्साधनस्फूर्तिमतापितूर्ष्णींभवितव्यं । अहंचाविशेषस्यसाक्षिणःसाधकत्वंविप्रतिपत्तौसाधयिष्यामीति । सप्रष्टव्यः । किंसविशेषेणप्रमाणेनैतत्साध्यते । उताविशेषेणेति । नाद्यः । तस्यतवमिथ्यात्वात् । परेणचोक्तन्यायेनतस्यसाधकत्वानभ्युपगमात् । अतोद्वितीयएवांगीकर्तव्यइत्याह । तच्चेति । किमतः । इदंततः । तदविशेषप्रमाणंकिंसाक्ष्युतान्यत् । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वं । साक्षिणस्साधकत्वसिद्धावविशेषस्यापिसाधकत्वमित्येषोर्थस्सिद्ध्यति । तत्सिद्धौचसाक्षिणःसाधकत्वसिद्धिरिति । नद्वितीयः । तदभावात् । अविशेषांतरांगीकारेदूषणमाह ॥

[३।६]ईत्यनवस्थितिरिति । तस्याप्यविशेषस्यसाधकत्वमविशेषप्रमाणेनैवसाध्यमित्युपपादनमितिशब्देनसूचयति । ननुचाविशे षस्यसाध्यासाधकतेतिप्रकृतमतस्साचेतिपरामर्शोयुक्तः । सत्यं । तथापिप्राग्यन्मिथ्याभूतस्यापिसाधकत्वंप्रमाणविकल्पनिराक रणेननिरस्तं । तत्सविशेषत्वादिविकल्पनिराकरणेनापिनिराकरणीयमितिसूचनायसामान्येनपुंसकनिर्देशः । एतेनप्राग्विकल्पि तःसतात्मभूतेनेतिपक्षोपिनिरस्तोवेदितव्यः । मिथ्यात्वंयदीत्यादिनोक्तंप्रसंगमुपसंहरति ॥ [३।६]अनंगीकुर्वतामिति । यस्मादेवंन मिथ्याभूतस्यसाधकत्वंतत्तस्माद्विश्वसत्यतामनंगीकुर्वतामात्मातिरिक्तस्यसर्वस्यापिमिथ्यात्वंप्रतिपादयतांनेहनानेत्यादिवाक्या नामपिमिथ्यात्वप्रसक्त्या नवादिता नसाधकतास्यात् । तद्वाक्यस्येतिप्रकृतमेकवचनंसमूहविषयमितिज्ञापयितुमुपसंहारेबहु वचनं । अथवातिप्रसंगांतराभिधानमेतत् । तथाहि । यदिचैतन्यातिरिक्तंसमस्तंमिथ्यास्यात्तदासमस्तांतर्गतंकथाव्यवहारांग भूतंप्रमाणादिकमपिमिथ्यास्यात् । तथाचविश्वसत्यतामनंगीकुर्वतस्तन्मिथ्यात्वमंगीकुर्वतोमायावादिनोनिरुपायस्यकथकतान स्यात् । कुतः । तत्तस्मादुक्तरीत्यामिथ्याभूतस्यसाधनबाधनांगतायोगादिति । विश्वमिथ्यात्वमंगीकुर्वतामपिचार्वाकाणांबौद्धा नांचवादित्वोपलंभाद्व्यभिचारइतिचेन्न । तेषामप्यापादनविषयत्वात् । तदिदमुक्तमनंगीकुर्वतांचार्वाकबौद्धमायावादिनामि ति । अन्यथात्वयातेनेत्येकवचनस्यप्रस्तुतत्वादनंगीकुर्वतइत्यवक्ष्यत् । तथापिप्रमाणबाधः । चार्वाकादीनांवादित्वस्यप्रत्यक्षा दिसिद्धत्वात् । मैवं । वादित्वाभावस्यात्रापाद्यमानत्वात् । साधनस्यहिप्रमाणबाधोदूषणं । नत्वापादनस्य । तस्यानिष्टविषय त्वात् । अनिष्टस्यचप्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकाररूपत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसंगमात्रोच्छेदप्रसंगादित्याशयवानुक्तस्य

प्रसंगत्वंस्फुटीकर्तुंविपर्ययपर्यवसानमाह ॥ तस्मादिति । यस्मादस्तिपरस्यवादित्वाभिमानस्तस्मात् । अन्यथायुष्मदस्मदित्या
दिपूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिंतानस्यात् । व्यवह्रियतेऽनयेतिव्यवहृतिः । कथांगभूतप्रमाणादीतियावत् । प्रमाणादीनांकथाव्यव
हारकारणत्वात्कारणाभावेचकार्याभावस्यसुलभत्वात्सुस्थोतिप्रसंगमूलभूतःप्रतिबंधइतिज्ञापयितुंप्रमाणादीतिरूढपदपरित्यागे
नव्यवहृतिरितियौगिकपदोपादानं । अस्तुकथांगभूतप्रमाणादिव्यवहारस्यसत्यता । दुःखादिबंधस्यतुकिमायातमित्यतआह ॥
व्यावहारिकमिति । एतस्मात्प्रमाणादिव्यवहारस्यसत्यत्वाद्व्यावहारिकंव्यवहारविषयोदुःखादि । चशब्दोनकेवलंव्यवहारो
व्यावहारिकंचेतिसंबध्यते । नहिप्रमेयंनास्त्यस्तिचप्रमाणमितिसंभवति । व्याघातादित्यर्थप्रतिपादनायव्यावहारिकमित्युक्तं ।
यदत्रोक्तं । प्रमाणादीनांसत्त्वंयदभ्युपेयंकथकेनतत्कस्यहेतोः । किंवाग्व्यवहारस्यप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमव्याप्तत्वेनतदभावेप्रव
र्तयितुमशक्यत्वात् अथकथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारंप्रतिहेतुभावात् उतलोकसिद्धत्वात् अथवातदनभ्युपगमस्यतत्वनिर्णयविज
यातिप्रसंजकत्वात् । आद्येपिकिंव्यवहारमात्रंप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमव्याप्तमुतसाधनबाधनक्षमोव्यवहारः । नप्रथमः । तदन
भ्युपगच्छतोपिचार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणांप्रतीयमानत्वेनव्यभिचारात् । तस्यैवानिष्पत्तौभवतस्तन्निरासप्रयासानुप
पत्तेः । तस्यापिपक्षत्वेबाधः । द्वितीयेबाधतादवस्थ्यं । ममसत्तानभ्युपगमस्यानुभवसिद्धत्वात् । हेतुश्चतवासिद्धः । सिद्धत्वे
वासिद्धंममसमीहितं । व्यतिरेकेचसद्धचनाभासलक्षणयोगित्वमुपाधिः । यतोऽभ्युपगम्यापिप्रमाणसत्तांप्रवर्तिताःमतांतरानुसा ॥ ३१ ॥
रिभिर्व्यवहाराःअभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतांतरानुसारिभिरपरैःसाधनाद्यक्षमाइतिकथ्यते । तेनज्ञायतेव्यवहारस्यसाधनाद्य

क्षमतायांसद्बचनाभासलक्षणयोगित्वमेवप्रयोजकं । नतुसत्तानभ्युपगमइति । ननुयदिप्रमाणादीनिनसंति । तदाव्यवहारएव धर्मीकथंसिध्येत् । दूषणादिव्यवस्थावाकथंस्यात् । सर्वविधिनिषेधानांप्रमाणाधीनत्वात् । मैवं । नब्रूमोवयंनसंतिप्रमाणादी नीतिस्वीकृत्यकथारभ्येति । किंनामसंतिनसंतिप्रमाणादीनीत्यस्यांचिंतायामुदासीनैःयथास्वीकृत्यतानिभवताव्यवह्रियंते । तथाव्यवहारिभिरेवकथाप्रवर्त्यतामिति । किंचकीदृशींमर्यादामवलंब्यप्रवृत्तायांकथायामिदंदूषणमुक्तंभवता । किंप्रमाणादी नांसत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यांवादिप्रतिवादिभ्यांप्रवर्तितायामुतासत्त्वमभ्युपेत्याथैकेनसत्त्वमपरेणचासत्त्वमंगीकृत्य । नाद्यः । अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वंप्रत्येतादृक्पर्यनुयोगानवकाशात् । नद्वितीयः । स्वस्याप्यापत्तेः । नतृतीयः । तथैवकथांतरप्रसक्तेः। तस्मात्प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येनव्यवहारनियमेसमयंबध्वाप्रवर्तितायांकथायांभवतेदंदूषणमुक्तमितिवाच्यं । त थाचव्याघातः । नचवाच्यंनेदंदूषणंप्रतिवादिनंप्रत्युच्यते । किंनामशिष्यादयःप्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुःकथानधिकारंज्ञाप्यं तइति । यतःशिष्यादीन्प्रत्यपिचार्वाकादेर्दोषोयमित्येवाभिधातव्यं । कथंचतथास्यात् । तस्यकथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्बोधाक्ष मत्वात् । कथायामेवहिनिग्रहः । नद्वितीयः । स्यादप्येवंयदिकथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारंप्रतिप्रमाणादीनांहेतुतातत्सत्तानभ्युपगमे निवर्तेत । नत्वेवंसंभवति । तथासतितत्सत्तानभ्युपगंतॄणांवाग्व्यवहारस्वरूपमेवननिष्पद्येत । हेत्वनुपपत्तेः । अथमन्यसे । कथक वाग्व्यवहारंप्रतिहेतुत्वात्प्रमाणादीनांसत्त्वं । सत्त्वाच्चाभ्युपगमोयत्सत्तदभ्युपगम्यतइतिस्थितेरिति । मैवं । कयापिनियमस्थि त्याप्रवृत्तायांकथायांकथकवाग्व्यवहारंप्रतिहेतुत्वात्प्रमाणादीनांसत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमोभवताप्रसाध्यः । कथातःपूर्वंतुतत्वावधा

रणंपरपराजयंवाभिलषद्भ्यांकथकाभ्यांयावताविनातदभिलषितंनपर्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यं । तच्चव्यवहारनियमसमयबंधा देवद्धाभ्यामपिताभ्यांसंभाव्यतइतिव्यवहारनियममेवबध्नीतः । सचप्रमाणेनतर्केणचव्यवहर्तव्यमित्यादिरूपः । नचप्रमाणादी नांसत्तापीत्थमेवताभ्यामंगीकर्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैवकथाप्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापितथा विधव्यवहारनियमव्यतिरेकेणकथाप्रवृत्तिविनातत्त्वनिर्णयस्यजयस्यवाऽभिलषितस्यकथकयोरपर्यवसानात् । नापितृतीयः । लोकव्यवहारोपिप्रमाणव्यवहारोवास्यात्पामरादिसाधारणव्यवहारोवा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमंतरेणतस्यदुर्निरूपत्वात् । त दर्थमेवचपूर्वंनियमस्यगवेषणात् । नापिद्वितीयः । शरीरात्मत्वादीनामपितथासतिभवतास्वीकर्तव्यतापातात् । पश्चात्तद्वि चारबाध्यतयानाभ्युपेयतइतिचेत् । तर्हिप्रमाणादिसत्तापियदिविचारबाध्याभविष्यतितदानाभ्युपेयैव । अन्यथातूपगंत व्येतिलोकव्यवहारसिद्धतयासत्त्वमभ्युपगम्यतइतितावन्नभवति । नचतुर्थः । यादृशोभवताप्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्यव्यव हारनियमः कथायामवलंब्यते । तस्यैवप्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणौदासीन्येनास्माभिरप्यवलंबनात् । तस्ययदिमांप्र तिफलातिप्रसंजकत्वं । तदात्वांप्रत्यपिसमानःप्रसंगः । तस्मात्प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्यकथोपयोगाभावादनंगीकुर्वतांप्र माणादिसत्तांनवादितेत्यनुपपन्नमिति । तदेतत्सर्वमनेनापहसितंवेदितव्यं । तथाहि । यत्तावद्व्यवहारमात्रस्यप्रमाणादिस त्ताभ्युपगमव्याप्तत्वपक्षेदूषणमुक्तं । तदसत् । यदिखल्वेवमस्माभिस्साध्येत । मायावादीप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमवान् । व्यवहर्तृत्वात् । तद्व्यवहारोवाप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपुरःसरोव्यवहारत्वात्तत्ववादिवत्तद्व्यवहारवच्चेति । यदिवानायंव्य

वहर्ताप्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतृत्वात् । तद्व्यवहारोवानव्यवहारः । प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपुरःसरताशून्यत्वादिति । तदास्यादेवव्यभिचारादिदोषः । कोनामस्वस्थात्मैवमनुमिमीते । किंनामयदिप्रमाणादीनिसंतिनस्युः । तर्हिसाधकानिनस्युः । असतःसाधकत्वानुपपत्तेः । तेषांचासाधकत्वेतत्कार्योव्यवहारोननिष्पद्येत । तथाचवादितानस्यात् । अस्तिचेयं । तस्मात्तद्धेतूनांप्रमाणादीनांसत्ताभ्युपगंतव्येत्याचार्येणप्रसंगत्वेनाभिमतत्वात् । व्यभिचारस्थलस्यचप्रसंगविषयतुल्यतांगीकृता । बाधस्तुप्रसंगस्यालंकारएवेत्युक्तं । साधनबाधनक्षमव्यवहारस्यप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमव्याप्तत्वपक्षेप्युक्तंदूषणमनेनैवनिरस्तं । मायावादिनंतद्व्यवहारंवापक्षीकृत्यविशिष्टव्यवहारकर्तृत्वेनविशिष्टव्यवहारत्वेनवाहेतुनाप्रमाणादिसत्ताभ्युपगंतृत्वेतत्पूर्वकत्वेवासाध्यमानेतत्स्यात् । विमतोव्यवहारोनसाधनादिक्षमः । प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्वकतारहितत्वादितिवासाधनेकथंचिदन्वयेपूर्वोक्तोपाधिःस्यात् । नचैवमित्युक्तं । किंचायमुपाधिर्नसाधनाच्छिद्यते । यदाहिप्रमाणादिसत्तानाभ्युपगतातदातदसत्त्वमेवांगीकृतमितिस्वरूपासिद्धत्वं । तच्चसद्धेत्वचनाभासलक्षणविशेषएव । नन्वेतदाशंक्योक्तंनब्रूमोवयमित्यादिदुरुक्तंतत् । सत्त्वासत्त्वेविहायप्रमाणस्वरूपस्यबुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनोदासीनस्यतत्स्वीकारानुपपत्तेः । एवंचवदतायदनिर्वचनीयत्वमभिप्रेतंतदग्रेनिराकरिष्यते । यदप्यत्रोक्तंकीदृशींमर्यादामित्यादि । तत्रयःप्रमाणाद्यसत्त्वमभ्युपैति । यश्चतत्सत्तांप्रतीत्यापिसत्ताद्युदासीनोहमितिमन्यतेतंप्रतीदंदूषणमितिवदामः। नचोक्तदोषः। नहिवयंप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमंकथाप्रवृत्तिकारणतयावश्यंततःपूर्वभाविनंब्रूमः । किंनामयोयथाकथंचित्कथायांप्रवृत्तस्तंविपक्षेकथानुत्पत्तिप्रसंगंदंडंप्रदर्श्यतत्कारणानां

प्रमाणादीनांसत्तामंगीकारयामः । नचैवंकथातरप्रसक्त्यादिदोषः । प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमेकथायाएवानिष्पत्तेः । एतेनशिष्यज्ञापनमपिसमाहितं । प्रतिवादिनःकथाप्रवेशमभ्युपगम्यतत्रप्रवृत्तंप्रतिप्रमितकथाकार्यबलेनकारणप्रमाणादिसत्तायाअभ्युपगंतव्यत्वस्योक्तत्वात् । द्वितीयपक्षोक्तदोषोप्यसंगतएव । नहिवयंप्रमाणादिसत्ताभ्युपगममपिकथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारकारणकोटौनिवेशयामः । येनतत्सत्तानभ्युपगंतॄणांवाग्व्यवहारस्वरूपंननिष्पद्येतेतिप्रसंगस्स्यात् । अपितर्हिप्रमाणादीनामेवकथाकारणता । साचसत्त्वाभावेनोपपद्यतइतितत्सत्त्वमंगीकरणीयमितिवदामः । यत्पुनःकथकवाग्व्यवहारंप्रतीत्याद्याशंक्योक्तं । एवंवदताकथाप्रवृत्त्युत्तरकालंप्रमाणादिसत्तांगीकारयितव्या । तथाचकथाफलस्यप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्यनकथाकारणत्वं । किंतुप्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमित्यादिव्यवहारनियमस्यैवेति । तदस्माभिरभ्युपगतमेव । यस्तुसत्ताभ्युपगममपिकथाकारणंब्रूते । सएवैवंपर्यनुयोज्यः । यत्पुनर्नचप्रमाणादीनामित्यादिनाकल्पनागौरवमवादि । तत्रकिंप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेकल्पनागौरवमुततत्सत्ताभ्युपगमस्यकारणकोटिप्रवेशने । नाद्यः । कारणत्वान्यथानुपपत्त्यातत्सत्तायाःप्रमितत्वात् । प्रमितस्यपरीक्षकैरंगीकरणीयत्वात् द्वितीयेतुसंवादएव । तृतीयेप्याद्यंतावदंगीकुर्मः । तत्रोक्तंतुदूषितप्रायं । द्वितीयांगीकारेपिनदोषः । देहात्मत्वादिकंतुपश्चाद्विचारबाध्यतयानाभ्युपगम्यतइति । यदत्रोक्तंप्रमाणादिसत्तापीत्यादि । तेनकिमुक्तंभवति । किंविचारसाध्यःप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोनविचारप्रवृत्तेःकारणमिति । किंवाविचाराबाध्यतायाएवप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमप्रयोजकत्वेनव्यवहारस्याप्रयोजकत्वमिति । आद्ये संप्रतिपत्तिः । नद्वितीयः । औत्सर्गिकंप्रामाण्यंबाधकादपोद्यतइत्यत्रदर्शनेतस्यैवप्रयोजकत्वात् । चतुर्थपक्षोक्तदोषोप्यनेनैवपरिहृ

तः। नहिवयंप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमंकथाफलनिष्पत्तिहेतुंब्रूमः । किंतुप्रमाणादीन्येव। तेषांचतद्धेतुतानासतामुपपद्यतइतितत्स
त्तावश्यमभ्युपगमनीयेति। स्यादेतत्। नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबंधेनकथांप्रवर्तयतापिव्यवहारसत्ताभ्युपगंतव्या । नहिस
त्तामनभ्युपगम्यव्यवहारक्रियाभिधातुंशक्या। क्रियाहिनिष्पादना असतःसद्रूपताप्रापणमितियावत्। प्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमिति
चनियमबंधनंप्रमाकरणभावस्यनियमांतर्भावान्नियतपूर्वसत्त्वरूपंकारणत्वंप्रमाणानामनादायनपर्यवस्यति।दूषणानांचास्तित्वेन
भंगावधारणनियमबंधनेसाधनांगानांचव्याप्त्यादीनांसत्त्वेनतद्विषयस्यतत्वरूपताव्यवहारनियमनादौचकंठोक्त्यैवतस्यतस्यस
त्त्वमंगीकृतमितिरिक्तमिदमुच्यते।प्रमाणादीनांसत्तामनभ्युपगम्यकथारंभःशक्यतइत्येवमाशंक्ययदुक्तमेभिरपिबाधकैःकथाया
मारब्धायामभिमतस्यप्रसाधनीयत्वेनपूर्वोक्तबाधायानानिस्तारःस्यादिति। तदप्यनेनैवपरिहृतं । कथास्वरूपफलनिष्पत्तयेस्वे
च्छास्वीकृतस्यैवव्यवहारनियमस्यप्रमाणादिसत्तास्वीकारएवपर्यवसानमितिकथायांप्रवृत्तंस्वव्याघातमप्यचेतयंतंप्रत्यस्माभिरु
च्यमानत्वात्। ननुकथादेःकार्यस्यसत्त्वेकथंचित्कारणस्यप्रमाणादेःसत्त्वमंगीकरणीयंस्यात्। कार्यस्यैवसत्त्वाभावेकिंकारणसत्त
येतिचेत्। कुतःप्रमाणात्कथादिसत्ताभावोभवतानिश्चितः । श्रुत्यादेरितिचेन्न। तस्यैवानेकातिप्रसंगगहननिविष्टत्वात्। त
थाचसिद्धेतत्प्रामाण्येकथादिकार्यासत्त्वसिद्धिः ततोन्यथासिद्ध्यातर्कस्याभासतासिद्धिस्तस्यांचश्रुत्यादिप्रामाण्यसिद्धिरितिच
क्रकापत्त्यानैकस्यापिसिद्धिः। असतःकारणत्वंतुसूत्रकृतैवनिराकरिष्यतइत्यलंप्रसंगेन। स्यादेतदेवं। यदिनेहनानेत्यादिवाक्यबले
नात्मातिरिक्तस्यसर्वस्यासत्त्वमभ्युपगच्छामः। नचैवंकिंनामव्यावहारिकीसत्ताभ्युपगम्यतएव। तथाचसर्वांतःपातिनोव्यवहार

सतःप्रमाणादेःसाधकत्वसंभवान्नोक्तप्रसंगइत्यतआह ॥ व्यवहारसतश्चेति । चशब्दोहेतौ। अपिशब्दःसमुच्चये । तुशब्दो
वधारणे । व्यवहारसतोपिसाधकत्वंपूर्वस्यासतइवप्रतिवादिनोनसिद्धमेवयतोतोनोक्तप्रसंगनिस्तारइति। अयमर्थः । यदिव्याव
हारिकंसन्नामसदेवतदामिथ्यात्वप्रतिपादनंव्याहतं । फलितंचास्मन्मनोरथद्रुमेण । व्यर्थंचव्यावहारिकपदं। अथतदसत्त्तदाकि
मनेनाधिकमाचरितं । सत्त्वाभावेसाधकत्वंनस्यादित्यनिष्टप्रसंगस्यतदवस्थत्वादिति। ननुर्चाद्विविधंसत् मुख्यममुख्यंच । तत्र
यस्यसर्वप्रकारेणबाधितत्वंनास्तितन्मुख्यंसत्पारमार्थिकमितिचगीयते । यस्यतुसत्प्रतीतिरेवसत्ता तदमुख्यंसत्। नचततःस
त्तासिद्ध्यति । तथाहि । किंसत्तावगममात्रात्तत्सत्ताभ्युपगम्येतिमन्यसेऽबाधितात्तदवगमाद्वा । नाद्यः। मरुमरीचिकादौज
लरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसंगात् । द्वितीयेपिवादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्यतस्यापिकथाकालएवबाधितत्वावगमाभावात् ।
अथवाकस्यचिदपिकालांतरेपिचबाधितत्वबोधविरहात्।नाद्यः।अतिप्रसंगात्।पुरुषत्रयावगतस्याप्येकक्षणावगतस्यपुरुषांतरेणते
नापिक्षणांतरेपिबहुलंबाधदर्शनात्।नचासावर्थोसत्योपिद्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शनेसंजातेपितथैवस
न्नित्यभ्युपगम्यते। तस्मात्द्वितीयःपक्षःपरिशिष्यते। नचासावमुख्येस्तीतिकुतःपारमार्थ्यप्राप्तिः। नचवाच्यंसत्प्रतीतेरपिप्रतीत्यं
तरमेवसत्तेत्यनवस्थेति॥प्रतीतेःपारमार्थिकत्वात्।नहितस्याःबाधोस्ति।अस्तिचेत्सैवप्रतीतिरबाधितापरमार्थसती नचप्रतीतेःस्व
रूपभेदोस्तीत्यतोविज्ञानंब्रह्मैवपरमार्थसत्।अमुख्यंपुनर्द्वेधा।मायोपाधिकमविद्योपाधिकंचेति।तत्राद्यमंबरादिकं।तच्चाब्रह्मज्ञा ॥ ३४ ॥
नाद्बाधवैधुर्येणहानादिव्यवहारनिर्वाहकत्वाद्व्यावहारिकमितिगीयते।कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेवहिलौकिको

व्यवहारःप्रतीयते । द्वितीयंशुक्तिरजतादि तत्तुप्रतीतिसमयमात्रपरिवर्ति । नपुनर्हानादिहेतुरितिप्रातीतिकमुच्यते । तदेवंसत्त्रैवि
ध्यादंबरादिकंविश्वंसदपिपारमार्थिकत्वाभावान्मिथ्येतियुज्यते।व्यावहारिकसत्त्वाच्चतदंतर्गतस्यप्रमाणादेःकथांगतोपपद्यते।पार
मार्थिकप्रतीतिकव्यावृत्त्यर्थत्वेनव्यावहारिकपदंचसंभवतीति।अत्रेदंवक्तव्यं।किंपारमार्थिकसदेवसत्असच्चबाधकभेदेनद्विविध
मितिसत्त्रैविध्यंउतसत्येवावांतरभेदेन। आद्येप्रागुक्तदोषानिस्तारः। नहिसदितिज्ञानमात्रेणासदर्थक्रियार्हं। येनतथाविधंप्रमाणा
दि कथांगतांगच्छेत् । तथात्वेविषमपिपीयूषतयावगतं तदर्थक्रियांकुर्यात् । बाधविलंबस्त्वप्रयोजकः। अर्थतादवस्थ्यानिवृत्तेः।
एवंज्ञानसत्यतापि ॥ शुक्तिरजतादेरपिरजतोचितार्थक्रियाकारित्वप्रसंगात् । यदपितथैवलौकिकोव्यवहारःप्रतीयतइतितदग्रे
निराकरिष्यते । अर्थक्रियाप्यसतीतिचेतरेतराश्रयादिनानिरस्तं । सतोर्थक्रियाऽसंभवादसत्येवकथंचित्सांगीकार्येतिचेत् । श्रु
तिप्रामाण्यनिश्चयोत्तरकालमेवैतत् । प्राक्तन्निश्चयात्परमार्थसतएवार्थक्रियेतिमन्यमानःप्रतिवादीकथंबोधनीयः। अन्योन्या
श्रयादिप्रसंगादित्युक्तं ॥ द्वितीयंदूषयति ॥ [३८] सत्त्रैविध्यंचेति । केनेत्यस्यपरमार्थसतावा व्यावहारिकसतावा प्रातिभासिकस
तावा। आद्येपिकिमात्मेतरेणोतात्मनेत्यर्थः । पृच्छ्यते अस्माभिरितिशेषः। यथामिथ्याभूतस्यसाधकत्वंकेनसिद्ध्येदितिपृष्टं
तथेतिचार्थः। व्यावहारिकसतःसाधकत्वसिद्धयेयदुपन्यस्तंतच्चेतिवा । पृच्छाविषयत्वमेवनदोषइत्यतआह ॥ [३८] तस्यापीति ।
असतःसाधकत्वस्येवतस्यसत्त्रैविध्यस्यापिकथंचनविकल्पितपक्षेषुकस्मिंश्चनपक्षेनैवसिद्धिः। कुतः उक्तप्रकारेणैव। तथाहि।नताव
त्परमार्थसतात्मेतरेण। द्वैतापत्तेः। नाप्यात्मनैव। तस्यनिर्विशेषस्यसाधकतायोगात् । व्यावहारिकप्रातीतिकयोस्तुस्वरूपमेवाद्या

पिनसिद्धमिति ॥ नामुख्यंसत्असन्नापिसत्। येनोक्तदोषप्रसंगः। किंत्वनिर्वचनीयं। नचतदपिदुर्वचं। सदसद्वैलक्षण्यस्यैव
तत्वात्। तच्चोक्तविधयाव्यावहारिकप्रातिभासिकभेदाद्विविधं। तत्रव्यावहारिकस्यप्रपंचस्यसदसाद्विलक्षणस्यसद्विलक्षणत्वादु
पपन्नंश्रुत्यादिनामिथ्यात्वसमर्थनं असद्विलक्षणत्वात्तदंतर्गतस्यप्रमाणादेःसाधकत्वंचेति। स्यादेतदेवं कथंचिद्यदिविश्वस्यसदस
द्विलक्षणत्वंस्यात्। तदेवनसिध्यतीत्याह ॥ वैलक्षण्यंसदसतोरिति। विश्वस्येतिशेषः। सदसतोरितिसंबंधमात्रेषष्ठी। त
थाचसदसद्भ्यामित्यर्थः ॥ एतेन ॥ प्रमाणविकल्पनिरासेन। तथाहि। विश्वस्यसदसद्वैलक्षण्यंकिंसताप्रमाणेनसाध्यते। उ
तासता। अथसदसद्विलक्षणेन। नाद्यः। वादिनोनुपपत्तेः। नद्वितीयतृतीयौ। प्रतिवादीनोऽसंप्रतिपत्तेरिति। नन्वत्रसद
सद्वैलक्षण्येसाधकत्वंनस्यादितिप्रसंगोवाच्यः। नचतत्रव्याप्तिः। मैवं। साक्षिणिव्याप्त्यवधारणोपपत्तेः। सत्त्वाभावेसाधक
त्वंनस्यादितिवाप्रसंगंवक्ष्यामः। तत्रासत्त्वमुपाधिरितिचेन्न। तस्यसत्वाभावानतिरेकात्। तद्भंगस्यचप्रागनिर्वचनीयसिद्धेर
शक्यत्वात्। एतेनसद्विलक्षणत्वान्मिथ्यात्वोपपादनमसद्विलक्षणत्वात्साधकत्वंचोपपन्नमितिपरास्तं। सद्वैलक्षण्येऽसत्त्वा
पत्त्यासाधकत्वाभावस्यासद्वैलक्षण्येचसत्त्वापातेनमिथ्यात्वोपपादनासंभवस्यापत्तेः। प्रागनिर्वाच्यसिद्धेर्व्याप्तिद्वयनिरासायो
गात्। असद्वैलक्षण्यमात्रेणहानादिव्यवहारोपपत्तौशुक्तिरजतादावपितत्प्रसंगः। मायाविद्यावैलक्षण्यान्नैवमितिचेन्न।
तस्यनिराकरिष्यमाणत्वात्। वैलक्षण्यमात्रस्यप्रकृतानुपयोगादिति। आस्तांवासत्त्वादिविकल्पनिरासेनदूषणाभिधानं। प्रमाण
मेवप्रपंचानिर्वचनीयतायांनोपपद्यते। नहिनेहनानेत्यादिश्रुतिःसदासद्वैलक्षण्यलक्षणानिर्वचनीयतांविश्वस्यवक्ति। अथमन्येत।

विवादपदंसदसद्विलक्षणं ज्ञानबाध्यत्वाद्यदेवंतदेवंयथाशुक्तिरजतमित्यनुमानं विश्वस्यसदसद्विलक्षणत्वेमानं।तद्बलाच्छ्रुतिरपि
तत्रैवपर्यवस्यतीति । तदसत् । अनुमानस्याभासत्वादित्याशयवान्प्रथमप्राप्तत्वात्प्रतिज्ञांतावन्निराकरोति ॥ वैलक्षण्यंसत
श्चेति । चशब्दावववधारणे । अपिशब्दौमिथःसमुच्चये । अयमर्थः । किमत्रसदसच्छब्दौभावाभाववाचिनौ । किंवाविद्यमा
नाविद्यमानवाचिनौ । आद्येदूषणं । सतोभावात्मकस्यविश्वस्यासतोऽभावाद्वैलक्षण्यमपिभावाभावभेदवादिनोममते
स्वयंसदस्त्येव । एवमसतोऽभावात्मकस्यविश्वस्यसतोभावाद्वैलक्षण्यमपिभेदवादिनः । स्वयंसदेव । अतस्तेनसाधितेनममा
निष्टंकथंभवेत् । किंनामैवंविभागेनसदसद्वैलक्षण्यसिद्ध्यापिप्रतिज्ञातार्थसिद्धेरर्थांतरतापरस्यस्यादिति ॥ १ ॥ यदिचप्रत्येकं
भावाभाववैलक्षण्यंविवक्षितं । तदासतोभावस्यापिविश्वस्यसतोभावाद्वैलक्षण्यंभावभेदवादिनोममस्वयंसदेव । भावांतरवैल
क्षण्यांगीकारात् । असतोऽभावादपिवैलक्षण्यंसुतरांभावाभावभेदवादिनःस्वयंसदेव । एवमसतोऽभावस्यविश्वस्यासतोऽभा
वाद्वैलक्ष्यमभावभेदवादिनःस्वयंसदेव । अभावांतरवैलक्षण्यांगीकारात् । सतोभावाद्वैलक्षण्यमपिसुतरांस्वयंसदेवेतितेना
निष्टंकथंभवेत् ॥ २ ॥ भावाभाववैलक्षण्यंनामतत्वानधिकरणत्वंविवक्षितमितिचेत् । तथापिसतोभावस्यापिविश्वस्या
सतोऽभावाद्वैलक्षण्यमभावत्वानधिकरणत्वमपिस्वयंसदेव । असतोऽभावस्यविश्वस्यसतोभावाद्वैलक्षण्यमपिभावत्वानधि
करणत्वमपिममस्वयंसदेव । भावाभावभेदवादित्वात् । यदिहिभावेप्यभावत्वमभावेपिभावत्वमंगीकुर्यांकुतस्तदाभावा
भावभेदवादः । तथाचकथंतेनसाध्यमानेनानिष्टंममभवेत् ॥ ३ ॥ अथप्रत्येकंभावाभावत्वानधिकरणत्वंविवक्षितमितिच

न्येत । तदासतोभावस्यापिविश्वस्यभावाभाववैलक्षण्यंभावाभावरूपत्वानधिकरणत्वंममस्वयंसदेव ॥ तथाऽसतोऽभाव
स्यापिविश्वस्योक्तरूपंवैलक्षण्यंस्वयंसदेव । भावाभावभेदवादिनाएकैकस्यार्थस्योभयरूपतानंगीकारात् । भावेहिभावत्वमे
व । नाभावत्वमपि । अभावेचाभावत्वमेव । नभावत्वमपीत्यतस्तेनसाधितेनानिष्टंममकथंभवेत् ॥ ४ ॥ अथैकै
कस्यवस्तुनोभावत्वानधिकरणत्वमभावत्वानधिकरणत्वंचसाध्यतयाविवक्षितमितिमन्वीत । तथापिसतोभावस्यापिविश्वासतो
ऽभावाद्वैलक्षण्यंअभावत्वानधिकरणत्वंममसदेव । एवमसतोऽभावस्यापिविश्वस्यसतोभावाद्वैलक्षण्यंभावत्वानधिकरणत्वं
स्वयंसदेव । भावाभावभेदवादित्वात् । अतःकथंममतेनानिष्टंभवेत् । अंशेसिद्धार्थतयापरस्यनिग्रहात् । उभयसाधनाददो
षइतिचेन्न । असिद्धसन्निधानेपिसिद्धस्यतत्वानपायात् । विशिष्टसाधनान्नैवमितिचेन्न । तथापिवैयर्थ्यानिस्तारात् ॥ ५ ॥
अथभावाभिमतेभावत्वानधिकरणत्वमभावाभिमतेचाभावत्वानधिकरणत्वंसाध्यते । अतोनोक्तदोषइतिचेन्न । सतोभावस्या
पिविश्वस्यसतोवैलक्षण्यंभावत्वानधिकरणत्वंममस्वयंसदेव । कथंभावत्वभेदवादिनोनैकमेवभावत्वंसर्वभावेष्वनुगतं । किंना
मप्रतिभावंभावत्वानिभिद्यंते । प्रतिपादयिष्यतेचैत् । तथाचभावोपिभावत्वांतरानाधारोभविष्यति । एवमसतोऽभावरूप
स्यापिविश्वस्यासतोवैलक्षण्यमभावत्वानधिकरणत्वंममस्वयंसदेव । कथं । अभावत्वभेदवादिनाभावेऽप्यभावत्वांतराभा
वस्वीकारात् । तथाचतेनानिष्टंकथंभवेत् । परस्यैवसिद्धार्थतानिस्तारात् ॥ ६ ॥ अथभावाभावाभिमतयोःसर्वथाभा
वाभावत्वेनस्तइत्यर्थोविवक्षितः । तथापिसतएवभावस्यैवासतोवैलक्षण्यंअभावत्वानधिकरणत्वंस्वयंसदेव । नियतंभवत्येव ।

एवमसतएवाभावस्यैवसतोवैलक्षण्यंभावत्वानधिकरणत्वमपिस्वयंसदेव । यतस्तस्माद्विश्वस्यतेनसाधितेनभेदवादिनोनिष्टं कथंभवेत् । इदमुक्तंभवति । यदिप्रागभावादिकंपक्षीकृत्याभावत्वानधिकरणमितिसाध्यते । तदातस्यभावत्वंप्रतिज्ञा तंस्यात् । भावस्यैवाभावत्वानधिकरणत्वनियमात् । द्वौनञौहिप्रकृतमर्थंसातिशयंगमयतः । एवंवियदादिकंपक्षीकृत्य भावत्वानधिकरणत्वेसाध्यमानेतस्याभावत्वंप्रतिज्ञातंस्यात् । अभावस्यैवभावत्वाऽनधिकरणत्वनियमात् । भावनिषेधएवह्य भावः । तथाचविश्वस्यभावाभावविभागस्यचपरेणाभ्युपगतत्वान्नभावाभावभेदवादिनोममानिष्टंकिंचित् । किंतुभावाभावव्य तिकरमात्रं । तत्साधनंचप्रकृतानुपयुक्तमिति ॥ ७ ॥ भावाभावाभिमतयोरभावभावत्वानधिकरणत्वेवादिप्रतिवादिसंमतेभा वाभावत्वानधिकरणत्वमप्याधिकंसाध्यते । अतोनोक्तदोषइतिचेन्न । यतःसतोभावस्यैवविश्वस्यवियदादेरसतोवैलक्षण्यमभाव त्वानधिकरणत्वंस्वयंसदेव । प्रमितमेव । यतश्चासतोऽभावस्यैवविश्वस्यप्रागभावादेःसतोवैलक्षण्यंभावत्वानधिकरणत्वंस्वयं सदेव । अतोभेदवादिनस्तेनविपरीतेनप्रतिज्ञातेनानिष्टंकथंभवेत् । प्रतिज्ञातार्थसिद्धौखल्वनिष्टंभवेत् । नहिप्रमाणबाधितोसौ सिद्ध्यति । व्यावहारिकभावत्वाभावत्वगोचरंप्रमाणंतत्वविषयेणानुमानेनैवबाध्यतइतिचेन्न । यतोस्माकंतावद्भावाभावत्ववि षयंप्रमाणंतत्वगोचरमेव । अन्यथाचक्रकादिप्रसंगादतिप्रसंगाच्चेति ॥ ८ ॥ द्वितीयेप्येतदेवोत्तरं । विश्वस्यसतःसत्याद्वैलक्ष ण्यमपिममस्वयंसंमतमेव । तथासतोऽविद्यमानादपिवैलक्षण्यंस्वयमेव । अतस्तेनसाधितेनममानिष्टंकथंभवेत् । भवतुविश्व स्यासतःशशविषाणादेर्वैलक्षण्यंस्वमतं । सतोवैलक्षण्यंतुकथं । सत्त्वांगीकारादितिचेन्मैवं । सतोविद्यमानस्याप्यसतोभेदंवद

तोममयथाविश्वस्यासतोवैलक्षण्यंस्वयमेव । तथासतोपिविश्वस्यसतोवैलक्षण्यंसतांभेदवादिनःस्वयमेव । सदंतरवैलक्षण्यात् ॥ ९ ॥ सत्त्वासत्त्वानधिकरणत्वंसदसद्विलक्षणत्वमितिचेत्तदापिसतोविश्वस्यअसतोवैलक्षण्यंसदसद्भेदवादिनःस्वयंसदेव। अतस्तेनसाधितेनममानिष्टंकथंभवेत् । परस्यैवांशतःसिद्धार्थताभवेत् । तर्हिसत्त्वानाधारत्वमेवसाध्यतइतिचेन्न । असतएवहिसतोवैलक्षण्यंसत्त्वानधिकरणत्वंभेदवादिनोममस्वयंसदेवनियमेनभवति। तथाचविश्वस्यतेनसत्त्वानधिकरणत्वेनसाधितेनासत्त्वापत्त्यापरस्यैवानिष्टंभवेत् । अनिष्टप्रसंगेनपरंनिगृहीतवतोममानिष्टंकथंभवेत् ॥ १० ॥ अथासत्त्वानधिकरणत्वेवादिप्रतिवादिसिद्धेसत्त्वानधिकरणत्वमप्यधिकंसाध्यतइतिचेन्न । अनिष्टानिस्तारात् । किंचनसत्त्वंनामैकमनुगतंकिंतुप्रतिवस्तुसत्त्वानिभिद्यंते । तत्रवियदादेरसद्वैलक्षण्येसतिसत्त्वानधिकरणत्वंसाध्यमानंकिमेकसत्त्वानधिकरणत्वमुतानेकसत्त्वानधिकरणत्वमथसर्वसत्त्वानधिकरणत्वं । किंवाऽविशेषितसत्त्वानधिकरणत्वं । अथवासर्वथासत्त्वानधिकरणत्वंविवक्षितं । नाद्यः । विश्वस्यासतोपिवैलक्षण्यंतावन्ममस्वयमेव सतोपिवैलक्षण्यंसत्त्वानधिकरणत्वमपिस्वयमेव । कथं । सत्त्वभेदवादिनोममसतोपिसत्त्वांतरानधिकरणत्वांगीकारात् । तथाचसिद्धेनतेनसाध्यमानेनममानिष्टंकथंभवेत् । एवमेवचतुर्थनिराकरणमपिव्याख्येयं । नद्वितीयतृतीयौ । विश्वस्यासतोवैलक्षण्यमसत्त्वानधिकरणत्वंतावन्ममस्वयमेव । सतोवैलक्षण्यंअनेकसत्त्वानधिकरणत्वं सर्व सत्त्वानधिकरणत्वमपिस्वयंसदेव । कथं । भेदवादिनैकैकस्यार्थस्यानेकसर्वसत्त्वास्वीकारात् । स्वीकारेचभेदभंगःस्यात् । ततश्चतेनानिष्टंकथंभवेत् । नपंचमः । यतःसतएवासतोवैलक्षण्यंस्वयंसदेव । नियतमेवास्ति । यतश्चासतएवसतोवैलक्षण्यमपिनिय

तमेवातस्तेनसाध्यमानेनविश्वस्यसदसत्त्वापत्त्याभेदवादिनःकथमनिष्टंभवेत्। मयाह्येकस्यैवसदसत्त्वमंगीकृतं। स्वोपाधौप्रति षेधाप्रतियोगित्वात्परोपाधौचतत्प्रतियोगित्वात्। द्वयोरपिसर्वथाप्रतिषेधात्कथंसदसत्त्वप्रसंगइतिचेत्तर्ह्यसतएवसतोवैलक्षण्यंस्व यंसन्नियतमेव। अतःसद्वैलक्षण्यमुक्त्वापुनरसतोपिवैलक्षण्येनव्याहतेनप्रतिज्ञातेनभेदवादिनःकथमनिष्टंभवेत्। एवंसतएवास तोपिवैलक्षण्यंनियतमित्यसद्वैलक्षण्यमुक्त्वापुनर्विश्वस्यसद्वैलक्षण्यप्रतिज्ञाव्याहताद्रष्टव्या। नह्यनिर्वाच्यसिद्धेःप्रागयंविप्रतिषे धोनिवारयितुंशक्यः। अस्मादेवहेतोस्तत्सिद्धिरितिचेत्तर्हिमातावंध्येतिप्रतिज्ञाकुतोविप्रतिषिद्धा। वक्ष्यमाणहेतुनैवप्रतिज्ञार्थसि द्धेस्तत्रापिसुवचत्वात्। संभावितःप्रतिज्ञाया अर्थस्साध्येतहेतुनेतिन्यायात्तत्रहेत्वाकांक्षैवनास्तीतिचेत्समं। किंचसतएवविश्वस्या सतोवैलक्षण्यंस्वयंसदेव। साक्षिप्रमितमस्ति। अतस्तेनबाधितेनसर्वथासत्त्वानधिकरणत्वेनप्रतिज्ञातेनभेदवादिनःकथमनिष्टं भवेत्। अमुख्यसत्त्वावेदकंप्रमाणंतदितिचेत्। ममतावन्मुख्यमेवतत्सत्त्वमित्युक्तं। परकीयप्रमाणतर्काणामद्यापिगहनेनिवि ष्टत्वादिति। केचित्तेतवानिष्टंकथंनभवेदितिव्याचक्षते। तत्रनपादादावितिप्रतिषेधस्यनञानिर्दिष्टमनित्यमितिसमाधानमव धेयं। द्वितीयेदूषणांतरमाह॥ [२।१०] यद्युच्यतइति। अपिशब्दोदूषणसमुच्चये। सर्वस्मादपीत्यभिविधौवा। यदीतिश्रवणात्तर्हीति ग्राह्यं। सर्वशब्दोऽनेकार्थःयद्यनेकस्मात्सतोवैलक्षण्यं। अनेकसत्त्वानधिकरणत्वंविश्वस्यसाध्यमित्युच्यतेतर्हिसतांभेदसंस्थितिस्त तश्चापसिद्धांतः। इदमुक्तंभवति। विश्वमनेकसत्तानधिकरणमितिप्रतिजानताऽनेकसत्त्वान्यंगीक्रियंतेनवा। द्वितीयेनेकाविशेष णवैयर्थ्यं। आद्येप्येकस्मिन्नेवार्थेऽनेकानिसत्त्वान्युताधारभेदेन। नाद्यः। वैयर्थ्यात्। द्वितीयेत्विदमुपतिष्ठते॥ [२।१०] संद्भेदसंस्थि

तिरिति । अनेकसत्त्वाधिकरणताप्रतिषेधसामर्थ्यादेकैकसत्त्वस्वीकारापत्तेरितिवा । तृतीयस्यवेदंदूषणांतरं । यदिसर्वस्मा
त्सतोवैलक्षण्यंसर्वसत्त्वानधिकरणत्वंविश्वस्यसाध्यतयोच्यतेतर्हिसद्भेदसंस्थितिः । नह्यनेकसदनंगीकारेसर्वशब्दस्यप्रयोजनम
स्ति । संत्येवानेकानिसंति पारमार्थिकंत्वेकमेवेतिचेन्न । तत्सिद्ध्यर्थमेवाद्यापिभवताप्रयतनात् । तदनधिकरणत्वसाधनेचांशेऽ
पसिद्धांतात् । चतुर्थेदूषणांतरमाह । सन्मात्रत्वमिति । अविवक्षितविशेषंसत्त्वंयस्माद्ब्रह्मणोप्यस्ति । तस्मात्कारणात्तस्मात्स
तोब्रह्मणस्तद्वैलक्षण्यं । तत्सत्त्वानधिकरणत्वमपिविश्वस्यनोस्माकंमतंभवेत् । तथाचसिद्धत्वात्तदपिसाध्यंनोभवेत् । अविवक्षि
तविशेषसत्त्वानधिकरणत्वेसाध्येब्रह्मगतसत्त्वानधिकरणतयापिप्रतिज्ञातार्थोपपत्तेरर्थांतरतेति । अथवाकिमिदंसत्त्वंनाम । यदन
धिकरणत्वंविश्वस्यसाध्यते । किंसामान्यसत्त्वमुतस्वरूपसत्त्वं । आद्यंदूषयति ॥ यद्युच्यतइति । सर्वस्मात्सर्वार्थाऽनुगता
त्सामान्याद्वैलक्षण्यंतदनाधारत्वमितियावत् । साध्यतयायद्युच्यतेतदासद्भेदसंस्थितिः । यदिसत्तैवनास्ति । तदातदनधिकर
णत्वप्रतिज्ञाव्यर्थास्यात् । नेदंशशविषाणाधिकरणमितिवद्धिप्रतिपत्तेरेवानुदयात् । सत्तासामान्यांगीकारेचसद्भेदोदुर्वारएव ।
नह्येकाश्रयंसामान्यमस्ति । संतिसत्ताधिकरणानिसंतीतिचेत्तर्हिकानीतिवक्तव्यानि । द्रव्यादीनीतिचेत्कथंतर्हितेषामेवतदन
धिकरणत्वसाधनंव्यवहारतस्सर्वमस्ति । परमार्थतस्तुनेतिचेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । एतच्चपरमतेनोत्तरमुक्तंवेदितव्यं । स्वमतेन
तुसिद्धसाधनत्वंद्रष्टव्यं । द्रव्याद्यतिरिक्तानुगतसत्त्वसामान्यस्यैवानंगीकारात् । द्वितीयंदूषयति । सन्मात्रत्वमिति । सत्तान
पेक्षंसत्त्वंसन्मात्रत्वंस्वरूपसत्त्वमितियावत् । तद्ब्रह्मणोप्यस्तियतस्तस्मात्कारणात्तस्माद्ब्रह्मणस्तद्वैलक्षण्यंअब्रह्मत्वमपिविश्वस्यनो

॥ ३८ ॥

भवेदिति । अथवासामान्यसत्तापक्षेदोषांतरमनेनोच्यते । तथाहि । सत्तासामान्यविधुरस्यापिब्रह्मणःसन्मात्रत्वंस्वरूप सत्त्वंतावदस्ति । नपुनःसत्त्ववैधुर्यादसदनिर्वाच्यंवाब्रह्म । तस्मात्सत्तावैधुर्यस्यासत्त्वाद्यहेतुत्वात्तत्सत्तानधिकरणत्वमपिवि श्वस्यनोभवेदिति । एतेनब्रह्मस्वरूपंसत्त्वमितिपक्षोपिनिरस्तः । अर्थक्रियाकारित्वंज्ञानाबाध्यत्वंवासत्त्वमितिपक्षद्वयंस्फुट दोषत्वान्नदूषितं । अर्थक्रियावैधुर्यसाधनेहिबाधःस्फुटएव । परमार्थतोनास्तीत्यप्युक्तोत्तरं । सत्यस्यनार्थक्रियेतिवदता मिथ्याभूतस्यैवार्थक्रियांगीकृतेतिसिद्धांतविरोधश्च । अर्थक्रियाविधुरस्यापिब्रह्मणःसत्त्वात्तद्वैधुर्यंनासत्त्वादिहेतुः । अर्थक्रि यानधिकरणतामात्रसाधनंप्रकृतानुपयुक्तंतद्विरुद्धंच । ज्ञानाबाध्यत्ववैधुर्यंचतद्बाध्यत्वमेव । तच्चहेत्वर्थान्नभिद्यतइतिस्फु टमेव । हेत्वंतराभिधानेपिवक्ष्यमाणन्यायेनबाधसिद्धार्थताद्यापत्तिःस्फुटैव । यदत्रोक्तं । त्वयापिद्वैतत्वेसदसदिति तत्वंव्यवस्थापयतायदेवसत्त्वेनव्यवस्थापितंतस्यैवमयाप्यंगीकारान्नसच्छब्दार्थानिरुक्तिरिति । तदतीवमंदं मयाहिक्वचित्सदि तिभावोव्यवह्रियते । क्वचिच्चप्रतिपन्नोपाधौनिषेधाप्रतियोगि । क्वापिमूर्तमित्यादितत्सर्वंचनिरस्तमिति । एवंप्रतिज्ञांनिराकृत्य हेतुमप्यपाकरोति ॥ ३।११ ज्ञांनबाध्यत्वमिति । नकेवलंप्रतिज्ञादुष्टा । किंनामहेतुभूतंज्ञानबाध्यत्वमपीत्यर्थः । तुशब्दःसिद्धां त्यभिमताद्ज्ञानबाध्यत्वाद्व्यवच्छिनत्ति । ज्ञानबाध्यत्वंहिज्ञाननिवर्त्यत्वंवाप्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वंवाहेतुत्वेनपरस्याभि मतं । नचप्रपंचेतत्प्रतिवादिनोममसिद्धं । अतोन्यतरासिद्धोहेतुरिति । नन्वीश्वरज्ञानेनप्रपंचनिवृत्तिस्त्वयापीष्यतएव । अन्य थातस्यसंहारकर्तृत्वानुपपत्तेः । ज्ञानादिमतएवकर्तृत्वात् । सत्यं । नैवंज्ञाननिवर्त्यत्वंपरस्याभिप्रेतं । अपितर्ह्यज्ञानोपादानकस्य

समानेविषयेविरोधिनाज्ञानेनोपादानेनिवृत्तेस्वयमेवविलपनं । यथाह । अज्ञानस्यस्वकार्येणवर्तमानेनप्रविलीनेनवासहज्ञानेन निवृत्तिर्बाधइति । नचायंप्रपंचेऽस्माकंसंमतः ।किंतुमुद्गरप्रहारादिनाघटस्येवेश्वरस्यज्ञानेच्छाप्रयत्नव्यापारैर्विनाशएव। सएव हेतुरस्त्वितिचेन्न । तथाविधमपिज्ञानबाध्यत्वंपक्षैकदेशेप्रकृत्यादौनसिद्धंप्रतिवादिनइतिभागासिद्धत्वात् । किंचसत्यस्यापिज्ञानविनाश्यत्वमस्तु । नचविपक्षेबाधकंकिंचिदस्तीत्यतोऽप्रयोजकत्वाद्दानबाध्यत्वंनसिद्धमपिव्याप्यत्वासिद्धमपीतियावत् । प्रतिवादिनोमतेनेतिगुडजिह्विकामात्रं । बाधकानुपन्यासेवादिनोपिव्याप्यत्वासिद्धेरावश्यकत्वात् । सतोविनाशेचैतन्यस्यापि विनाशप्रसंगइतिचेत् । तर्हिविनाशमात्रस्यसाध्यप्रयोजकत्वेनज्ञानबाध्यत्वमसिद्धमपि । व्यर्थविशेषणासिद्धमपिस्यात् । नाश्यत्वमात्रंहेतुःज्ञानेतिस्वरूपकथनमात्रं । सचोक्तबाधकसानाथ्येननाप्रयोजकइतिचेन्न । सत्त्वसाम्येपिविनाशकारणसदसद्भावेनविशेषस्योक्तत्वात् । ननुचनेहनानास्तीतिप्रतिपन्नोपाधौश्रौतनिषेधात्माबाधःप्रपंचेस्तीतिचेन्न । श्रुत्यर्थनिर्णयोत्तरकालमेवैतत् । सएवतूपपत्तिविरोधादशक्यइत्युच्यमानत्वात् । अथवाज्ञानबाध्यत्वमसिद्धंव्याप्तिरहितमपीतियोज्यं । तथाहि । किंत्वदभिमतंज्ञानबाध्यत्वमत्रहेतूक्रियतेकिंवास्मदभिमतमितिवाच्यं । आद्यंचेदुक्तन्यायेननसिद्धंप्रतिवादिनः । द्वितीयेव्याप्तिवैधुर्यमिति। तत्कथमित्यतआह॥ विज्ञातस्येति। हियस्मादन्यथाविज्ञातस्यसम्यग्विज्ञानमेवबाधस्तद्विषयत्वमेवतद्बाध्यत्वंमतमस्माकं । तच्चात्मनिविपक्षेगतमितिव्याप्तिविकलमितिवाक्यशेषः । सत्योप्यात्मादेहाद्यात्मनाविज्ञातोवेदांतजनितसम्यग्विज्ञानवृत्तिविषयइतिपरेणाप्यंगीकार्यं । अन्यथाऽविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तेरिति । अथवादृष्टांतंप्रत्याचष्टे ॥ ज्ञानबाध्यत्व

मिति । अपिपदेनसदसद्विलक्षणत्वलक्षणंसाध्यमनिर्वाच्यत्वंसमुच्चिनोति । तुशब्दोज्ञानबाध्यत्वमभिमताद्व्यवच्छिनत्ति । न
सिद्धंशुक्तिरजतादावितिशेषः । शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वंतावत्प्रतिवादिनोममासिद्धं । मयाऽसत्त्वेनांगीकृतत्वात् ।
अतएवज्ञानबाध्यत्वंममतत्रासंमतं । तद्धिज्ञाननिवर्त्यत्वंपरस्याभिमतं । नचासतस्तत्संभवति । तस्यनित्यनिवृत्तत्वात् । अतः
साध्यसाधनविकलोयंदृष्टांताभासः । ननुप्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वंबाध्यत्वमस्त्येवशुक्तिरजतादौ । मैवं । तथासत्य
सत्त्वप्रसंगात् । वक्ष्यतेचैतत् । यदितर्हिनबाध्यत्वंशुक्तिरजतादेः । बाढं । ननुसकललोकविरोधादिप्रसंगः । मैवं । त्वदभिम
तस्याभावेप्यन्यस्यबाध्यत्वस्यतत्रविद्यमानत्वात् । किंतदित्यतआह । [२११] विज्ञातस्येति । बाध्यत्वमितिप्रकृतप्रकृत्यर्थंबाधंतदि
तिसामान्येनपरामृशति । केचिन्नेदंरजतमितिह्यध्यस्तवस्त्वभावबोधंबाधमाहुः । अपरेतुशुक्तिरियमितिविरोधिभावांतरज्ञानं ।
तदुभयंप्रत्येकमव्यापकं । शाब्दादौद्वयोरपिबाधत्वप्रसिद्धेः । तस्मादुभयानुगतमेतदुच्यते ॥ रजतत्वादिनाविज्ञातस्यपुरोवर्ति
नःशुक्तित्वादिनाविज्ञानंखल्वन्यथाविज्ञातस्यसम्यग्विज्ञानंभवति । एवमसतोरजतस्यसत्त्वादिनावगतस्यासत्त्वादिनाविज्ञान
मप्यन्यथाविज्ञातस्यसम्यग्विज्ञानंभवत्येव। सम्यग्विज्ञानंबाधइत्येवोक्तेसर्वमपिसम्यग्ज्ञानंबाधःप्रसज्येत । नचतथाव्यवहारः ।
तन्निवृत्त्यर्थमन्यथाविज्ञातस्येत्युक्तं । अन्यथाविज्ञातस्यज्ञानमित्येवोक्तेधारावाहिकभ्रमेरजतत्वेनावगतस्यशुक्तिकाशकलस्य
पुनर्नागवंगत्वादिज्ञानेपिप्रसंगः । तन्निरासायसम्यगित्युक्तं । अन्यथेति । तत्स्वरूपापेक्षयातेनघटस्यैवपटाद्यपेक्षयाऽ
न्यथाघटत्वेनज्ञातस्यपुनर्घटत्वेनज्ञानेप्रसंगोनिरस्तः । छलप्रसंगात् । तथापिरजतत्वेनावगतस्यशुक्तिकाशकलस्यशुक्लत्वादि

ज्ञानेप्रसंगस्तदवस्थः । एवमेकेनान्यथाविज्ञातस्यपुरुषांतरसंबंधिनितस्यैववापुरुषस्यकालांतरभाविन्याजानसिद्धेसम्यग्वि
ज्ञानेप्रसंगोपीतिचेन्मैवं । बाधतिःखलुलोडनेपठ्यते। तच्चज्ञानस्यार्थस्यवास्तु। नतावद्ज्ञानस्य। तस्यक्षणिकत्वेनस्वतएवलोडि
तत्वात् । सम्यग्विज्ञानस्याप्युत्तरज्ञानविनाश्यस्यबाधितत्वव्यवहारप्रसंगात् । नाप्यर्थस्य । शुक्तिकाशकलादेस्तादवस्थ्यात् ।
रजतादेर्नित्यलोडितत्वात् । अतःपूर्वज्ञानप्रसंजितस्यान्यथाकारस्यलोडनमिवेतिवक्तव्यं । तथाचसतिकोतिप्रसंगः । तत्किंव
क्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानंज्ञास्यते। अन्यथाविज्ञातस्येतिवचनसामर्थ्यात् । अन्यथासम्यग्विज्ञानमित्येवावक्ष्यत् ।
किमनेनेति। तद्विषयत्वंबाध्यत्वमितिशेषः। अथवाअनिर्वचनीयममुख्यंसदित्युक्तं। तत्रकिमिदमनिर्वचनीयत्वं। किंनिरुक्तिर्वि
रहः । किंवानिरुक्तिनिमित्तविरहः । नाद्यः । अनिर्वचनीयमित्यादिनिरुक्तेस्सत्त्वेनासंभवित्वात् । द्वितीयेपिनिरुक्तिनिमित्तं
ज्ञानमर्थोवास्यात् । नाद्यः। ज्ञानस्योभयवादिसिद्धिसद्भावात् । नद्वितीयः । यथाप्रतिभासमर्थस्यालौकिकस्यरजतादेर्मायावा
दिनाऽभ्युपगतत्वादित्याशंक्यपरेणानिर्वचनीयस्यलक्षणद्वयमभिहितं । सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वंज्ञानबाध्यत्वंचेति ।
तत्राद्यंतावन्निराकरोति ॥ वैलक्षण्यंसतश्चेति । व्याख्यानानितुपूर्ववदेव। तत्रयावत्सुपक्षेषुसिद्धार्थत्वपर्यवसानंतावत्स्वनि
र्वचनीयत्वस्यसत्त्वाविरोधित्वेननसन्प्रपंचःकिंत्वनिर्वचनीयइत्यारंभासंगतिर्दोषोवगंतव्यः। यत्रपुनःबाधादिपर्यवसानंतत्राव्या
प्तिरवगंतव्या । अथवानिर्वचनीयत्वेनवियदादिकंशुक्तिरजतादिकंचपरस्याभिमतं । तत्रसतएवसत्त्वेनप्रमितस्यैववियदादेर्वि
श्वस्यासद्विलक्षणत्वमेवस्वयंसत् । एवमसतएवासत्त्वेनप्रमितस्यैवशुक्तिरजतादेर्विश्वस्यसर्वस्याप्यारोपितस्यसद्विलक्षणत्वमेवस्व

यंसत्।वियदादावसद्विलक्षणत्वमेवास्ति । सद्वैलक्षण्यंतुप्रमाणबाधितं । तथाशुक्तिरजतादौसद्विलक्षणत्वमेवास्ति । असद्वैल
क्षण्यंतुप्रमाणविरुद्धं । अतोसंभविनातेनलक्षणेनोक्तेनकथंतेऽनिष्टंनिग्रहस्थानंनभवेदित्यादियोजनाद्रष्टव्या । भेदवादिनइत्य
नेनमायावादिनोवियदादौसद्वैलक्षण्यांगीकारःशुक्तिरजतादौचासद्विलक्षणत्वाभ्युपगतिराग्रहमात्रमूलैवेत्यभिप्रैति । यद्युच्य
तइत्यत्राप्युक्तरीत्याऽसंभवित्वादिकंज्ञातव्यं । सन्मात्रत्वमित्यनेनातिव्याप्तिरुच्यते । तथाहि । ब्रह्मणोपिसन्मात्रत्वंसत्त्वान
धिकरणत्वमितियावत् । मायावादिनाभ्युपगतमितिशेषः । निर्धर्मकत्वांगीकारात् । असत्त्वानधिकरणत्वंतुनिश्चितमेव ।
तस्मात्तदपिब्रह्मापिसन्नोभवेत्किंत्वनिर्वाच्यंप्रसज्येतेति । सत्त्वेनासत्त्वेनचविचारासहत्वमनिर्वचनीयत्वंनपुनःसत्त्वासत्त्वध
र्मानधिकरणत्वं । ब्रह्मतुसत्त्वेनविचारसहंकथमनिर्वचनीयंस्यादितिचेन्न । सत्त्वेनेतित्वप्रत्ययार्थस्यानभ्युपगमात् । किं
च योवियदादौविचारस्सब्रह्मण्यपिसमानइतिकथंनतस्यानिर्वचनीयत्वं । यथोक्तं । सर्ववैलक्षण्यांगीकारादित्यादि । नि
राकरिष्यतेचासौदुर्विचारस्तत्रतत्रेति । द्वितीयमपिलक्षणंनिराकरोति ॥ ज्ञानबाध्यत्वमिति । यदिज्ञानबाध्यत्वं
नामोक्तविधयाज्ञाननिवर्त्यत्वंतदावियदादौशुक्तिरजतादौचनसिद्धं । वियदादेस्सत्त्वेनशुक्तिरजतादेश्चासत्त्वेनाविद्योपादानक
त्वाभवात् । ततश्चासंभवित्वंलक्षणदोषः । यदिपुनर्ज्ञानविनाश्यत्वमात्रं । तथापिवियदादौनित्येनित्यत्वादेव शुक्तिरजतादौ
चासत्त्वान्नसिद्धमित्यव्याप्तिः । यदिचप्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वंतदपिवियदादौनासिद्धमित्यव्याप्तिरेव । उपपत्तयस्तू
क्तावक्ष्यमाणाश्चानुसंधेयाः । ननुभवतापिबाध्यत्वंकिमप्यंगीकरणीयमेव । पदस्यनिरर्थकत्वायोगात् । तदेवास्माकमनिर्वच

नीयलक्षणंभवत्वित्यतआह ॥ [२।११] प्रतिवादिनोविज्ञातस्येति । प्रतिवादिनोममम्तमितिसंबंधः । तच्चात्मन्यनिर्वचनी
येप्यस्तीत्यतिव्याप्तमितिशेषः । अत्रान्यथाविज्ञानमेवभ्रांतिः । तत्प्रसंजितान्यथाकारलोडनंसम्यग्विज्ञानमेवबाधइत्यवधारय
तामतांतराणिनिरस्तानिवेदितव्यानि । हिशब्देनतत्रप्रमाणप्रसिद्धिंसूचयति ॥ ७॥ इहखलुकेचिद्यथार्थमेवसर्वविज्ञानमितिम
न्यमाना नान्यथाख्यातिंसहंते । तथाहि । केयमन्यथाख्यातिर्नाम । यदितावदन्यथापरिणतेवस्तुनिख्यातिरन्यथाख्यातिः ।
तदाघटादिप्रत्ययाःसर्वेप्यन्यथाख्यातित्वाद्विभ्रमाःप्रसज्येरन् । किंचशुक्तिकायाःरजताकारपरिणामःकिंसकारणउताकारणः।
नतावदकारणः । कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । आद्येकारणंवाच्यं । करणदोषइतिचेन्न । तस्यकरणसंबंधिनःशुक्तिकापरिणामहे
तुत्वानुपपत्तेः । अन्यथातदैवसकलार्थानांरजतरूपपरिणामप्रसंगात् । दुष्टकरणसंसर्गोहेतुरितिचेत्तथापिकिंशुक्तित्वापगमेनर
जतरूपपरिणामः । किंवातदनपगमेन । आद्येपुरुषांतरेणापितदाशुक्तित्वंनप्रत्येतव्यं । द्वितीयेभ्रांतेनापितत्प्रत्येतव्यं । किंचा
शुक्तित्वापगमेबाधेपिनतद्भायात् । अथपुनःशुक्त्याकारेणरजतंपरिणतमितिचेन्न । करणदोषस्यकारणस्याभावात् । बाधोप्ये
वंसतिभ्रमस्स्यात् । अपिचैतत्समस्तप्रतिपत्तृसाधारणमपिकुतोनभवेत् । यत्करणपरिणतंतेनैवगृह्यतइतिचेन्न । घटादेरपिकुला
लादिमात्रवेद्यतापातात् । सुखादिवदितिचेन्न । बाह्यांतरत्वेनविशेषात् । अन्यथोक्तातिप्रसंगानिस्तारात् । किंचदोषवशाद्र
जताकारेणपरिणताचेच्छुक्तिस्तदादोषापगमेपितथैवकथंनावतिष्ठते । नहिनिमित्तकारणनाशात्कार्यनाशोदृष्टः । कमलकुड्म
लविकासनिमित्तसावित्रतेजोपगमस्यविकासनिवृत्तिहेतुतादृष्टेतिचेन्मैवं । दलविभागोहिविकासोनाम । सचक्षणिकत्वात्सत्ये

वसावित्रतेजसिनिवृत्तः । संयोगप्रध्वंसस्तुनकदापिनिवर्तते । पुनःसंयोगलक्षणोमुकुलीभावस्तुशीतादिनोदनजन्यएव । स्था
यित्वेपिविभागस्यान्यदेवतन्नाशेनिमित्तमितियत्किंचिदेतत् । परत्वादिवत्स्यादितिचेन्न । विप्रतिपत्तेः । किंचोत्पन्नंचेद्रजतंविन
ष्टंतदातथैवप्रतीतिःस्यात् । नपुनर्नेदंरजतमितिबाधबुद्धिः । एतेनदुष्टकरणजन्याद्विज्ञानाद्रजतजन्मेत्यपिपरास्तं । काचैवंस
तिदोषवाचोयुक्तिः । नहिमृदोघटाकारपरिणामस्यनिमित्तंदंडचक्रादिकंदोषत्वेनमन्यंते । किंचयस्याःप्रतीतेस्तदालंबनंततएव
तज्जन्मकिंवाप्रतीत्यंतरात् । नाद्यः । परस्पराश्रयप्रसंगात् । उत्पन्नेहिरजतेतदालंबनायाःप्रतीतेर्जन्मतस्यांजातायांरजतोत्पत्ति
रिति । नखलुनिरालंबनाप्रतीतिरुत्पद्यते । द्वितीयेपिकिंतत्प्रतीत्यंतरंशुक्तिकालंबनं । उतशुक्तिकारजतांतरालंबनं । अथवा
र्थांतरालंबनं । नाद्यः । सर्वत्रशुक्तिप्रतीत्यनंतरंरजतोत्पादप्रसंगात् । शुक्तिरजतप्रतीतेःप्राक्शुक्तिरितिप्रतीतिनियमाभावाच्च ।
दुष्टकरणालोचितशुक्तिसाधारणाकारप्रतीतेरजतजन्मेतिचेन्न । साधारणाकारमात्रदर्शनानंतरंरजतप्रतीतिनियमाभावात् ।
कारणवैकल्यंतत्रकल्प्यतइतिचेत्स्यादेतदेवं । यदिरजतजन्मप्रमितंस्यात् । प्रतीतिंतुप्रकारांतरेणोपपादयिष्यामः । नद्वितीयः ।
पूर्वरजतस्यापितदेवकारणमितिरजतप्रतीतिप्रवाहाविच्छेदप्रसंगात् । नतृतीयः । अतिप्रसंगात् । तदेवंभ्रांतिबाधयो
रनुपपत्तेर्नपरिणामपक्षोयुक्तः ॥ नापिवस्तुनोवस्त्वंतरात्मनावभासोन्यथाख्यातिरितियुक्तं । तथाहि । किंवस्तुनोवस्त्वं
तरात्मतासतीउतासती । आद्येनभ्रांतिर्नापिबाधः । सर्वेषांचसर्वसर्वात्मनाप्रतीयेत । नहिदोषःकरणसंस्कारः । तथासत्यदुष्ट
करणेननकिंचिदुपलभ्येत । किंचैवंसतिरजतसंवित्समीचीनाशुक्तिरेवेयमितिचासमीचीनेत्यापद्येत । नद्वितीयः । असतःप्र

तीत्यनुपपत्तेः । उपपत्तौवाकिंरजतस्यापिवस्तुत्वग्रहणेन । एतेनासंबद्धविशेषणविशिष्टप्रतीतिरन्यथाख्यातिरितिनिरस्तं । असतो
विशेषणसंबंधस्यप्रतीत्यनुपपत्तेः । उपपत्तौवाकिमसत्ख्यातिवादिभिरपराद्धं ॥ अथब्रूषेअन्याकारंज्ञानमन्यथाख्यातिरिति ।
तदसत् । समीचीनज्ञानस्याप्यांतरबाह्यत्वादिनार्थविलक्षणाकारत्वेनविभ्रमत्वापत्तेः । अन्याकारोल्लेखिज्ञानमन्यालंबन
मन्यथाख्यातिरितितुविरुद्धं । तथाहि । नतावत्सद्भावमात्रस्यसर्ववस्तुप्रत्ययसाधारण्येनसर्वप्रत्ययानांसर्वार्थालंबनत्वापत्तेः ।
सर्वज्ञताचैवंसतिस्यात् । अतीतादिविषयस्यनिरालंबनतापातश्च । एतेनपुरोदेशेसद्भावेनालंबनत्वमपिप्रत्युक्तं । नचकारणत्वे
नालंबनं । रूपादिज्ञानस्यचक्षुराद्यपिकारणमितितदालंबनत्वप्रसंगात् । अतीतानागतविषयत्वंचज्ञानस्यनस्यात् । अती
तानागतयोरसत्त्वेनकारणत्वानुपपत्तेः । एतेनविषयतयाकारणत्वमित्यपिनिरस्तं । आत्माश्रयत्वंचैवंसतिस्यात् । विषयत्वस्यैव
निरूप्यमाणत्वात् । किंचैवंविषयत्वमित्येवास्तु । किंकारणतयाव्यर्थयानर्थजनन्या ॥ किंचेदंविषयत्वं । येनयस्यातिशयउत्प
द्यतेसतस्यविषयइतिचेत् । अतिशयोहिज्ञातताव्यवहारोवा । नाद्योनभ्युपगमात् । अभ्युपगमेप्यतीतादिज्ञानस्यनिर्वि
षयत्वापातात् । नह्यसतिधर्मिणिधर्मोत्पादोयुज्यते । नद्वितीयः । अतदर्थिनोव्यवहारानुत्पत्तावविषयत्वापत्तेः । व्याघ्रचोरा
दिज्ञानानंतरमादीयमानस्यदंडादेरपितद्विषयत्वप्रसक्तेश्च । यद्विज्ञानंयदाकारंतत्तदालंबनमितितुतथागतमतमनुधावति । यत्स
न्निकृष्टकरणेनयद्दानंजन्यतेतत्तद्विषयमित्यपिन । रूपादिज्ञानस्याकाशादिविषयतापातात् । नहिरूपादिज्ञानमुत्पादयच्चक्षु
राकाशादिनानसन्निकृष्यतइतियुज्यते । प्रत्यभिज्ञाचतत्ताऽसन्निकृष्टकरणजन्यानतद्विषयास्यात् । नचवाक्यंवाक्यार्थेनसन्नि

कृष्यते । येनतज्जनितज्ञानस्यवाक्यार्थोविषयःस्यात् । आकाशादिविषयतैवंचापद्येत । लिंगज्ञानाच्चात्मसन्निकृष्टाज्जायमानं लिंगिज्ञानंआत्मविषयमापद्येत । तस्माद्यद्यदानंयत्प्रतिभासंतदेवतस्यालंबनमितिमंतव्यं । तत्ररजतज्ञानेशुक्तिरवभासते नवेति वक्तव्यं । अवभासतइतिब्रुवाणःश्लाघनीयप्रज्ञोदेवानांप्रियः ॥ यदिसंविदिबहुमानवान्नेतिब्रूयात्तदाकथंतच्छुक्तिकालंबनंस्यात् । किंचरजतमवभासते शुक्तिकालंबनंचेदतिप्रसंगःकथंपरिहरणीयः । ननुरजतावभासस्यरजतविषयकत्वेतेनरजतेनभवितव्यं । कथंनभवितव्यं । नहिसंप्रतिपन्नसमीचीनरजतस्वीकारेयिनिमित्तमस्त्यन्यद्रजतावभासात् । नह्यन्यतररजतप्रतिभासपक्षपातेकारणमस्ति । नास्त्यत्ररजतमित्यपिप्रतिभासोस्तीतिचेत्सत्यं । प्रतिभाससामर्थ्याद्रजताभावोप्यंगीकृतएव । पुरतःप्रतीत्योर्विरोधःस्यादितिचेन्न । यथानविरोधस्तथावक्ष्यमाणत्वात् । नचान्यथाख्यातिजननेकारणंपश्यामः । नचचक्षुरादिकं । तस्यसमीचीनज्ञानकरणतावधारणात् । नखलुजरामरणविध्वंसहेतुर्जातुसुधातद्धेतुरपिभवति । कारणैक्येकार्यभेदस्याकस्मिकत्वप्रसंगात् । नचादृष्टभेदात्कार्यभेदः । तस्यकार्यभेदनिश्चयोत्तरकालंनिश्चेयत्वात् । कार्यभेदस्यचविप्रतिपन्नत्वात् । दोषसहकृतादिंद्रियादेवान्यथाज्ञानजननमित्यप्यसत् । दोषाहिकारणानामौत्सर्गिककार्यजननसामर्थ्यंनिघ्नंति । नतुविपरीतकार्यजननसामर्थ्यमादधति । नखलुदुष्टंकुटजबीजंवटंजनयति । किंनामनजनयत्येवकुटजांकुरं । नचवक्तव्यंदावदहनदग्धवेत्रबीजानांकदलीकांडजननसामर्थ्यमुपलब्धमिति । पाकेनद्रव्यांतरोत्पत्तेस्तेषामबीजत्वात् । किंचप्रदर्शिताकारव्यभिचारेप्रत्ययस्यसर्वत्रव्यभिचारशंकादुर्वारास्यात् । तथाचकथंबाह्यार्थनिह्नवंनिराकुर्मः । तथाहिज्ञानमेवखलुसर्वत्रवस्तुव्यवस्थापकं । नान्यत् ।

तच्चेत्क्कचिद्व्यभिचरति । तदातत्सर्वत्रशंकितव्यभिचारमेव । नचतच्छंकापंकसंक्षालनक्षमंकिंचिदन्यद्विज्ञानात् । तच्चसकलम
पिशंकाकलंकसंकोचितप्रभावंनप्रभवतीत्युक्तं । ततश्चकुतोबाह्यार्थप्रत्याशा । नचवाच्यंयथाघटादेःपार्थिवस्यवह्निव्यभिचारे
पिनधूमस्यापितद्व्यभिचारःशंक्यते । एवमेकज्ञानस्यार्थव्यभिचारेपिनसर्वत्रव्यभिचारशंकेति । वैषम्यात् । अस्तिहितत्रपार्थिव
त्वाविशेषेप्यव्यभिचारनिश्चयोपायोधूमत्वादिरेवावांतरोविशेषः । नहितत्रबाधकंकिंचित् । तेनोपपद्यतेतत्राश्वासः । प्रकृतेतुन
ज्ञानत्वावांतरविशेषमनाश्वासनिरसनक्षममीक्षामहे । नचबाधकभावाभावरूपाद्विशेषाद्व्यवस्थेतिवाच्यं । बाधकस्यापिज्ञान
त्वेनशंकास्पदत्वात् । नखलुबाधकस्यकिमपिशृंगमस्ति । बाधकाभावश्चानुपसंजातबाधभ्रमेसमानः । संवादकभावाभावा
भ्यांविशेषइतिचेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । संवादकमपिज्ञानमेवेतितदपिकथंसंशयास्पदंनस्यात् । तत्रापिसंवादकांतरान्वेषणेऽन
वस्थाकुतोनभवेत् । अंगीकृतश्चपरेणधारावाहिकभ्रमेऽन्योन्यसंवादः । एतेनज्ञानजन्यव्यवहारविसंवादाविसंवादलक्षणोपि
विशेषःपरास्तोवेदितव्यः । तद्विशेषग्राहिण्यपिविश्वासकारणाभावात् । अपिचप्रतीयमानोयंरजताकारःकुतस्त्यइतिवक्तव्यं ।
नतावत्पुरोवर्तिनिष्ठइतीष्टमन्यथाख्यातिवादिनां । बाधविरोधश्चतथासतिस्यात् । नापिदेशांतरवर्तीतिवक्ष्यामः । ततश्चज्ञान
स्थएवायमित्यापतितं । तथाचजितंसाकारविज्ञानवादिभिर्बौद्धैः । ननुतर्हीदंरजतमित्यादिप्रत्ययस्यकागतिः । उच्यते । रज
तमिदमितिद्वेज्ञानेस्मृत्यनुभवरूपे । तत्रेदमितिपुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणं । दोषवशात्तद्गतस्यशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहणा
त् । तन्मात्रंचगृहीतंसदृशतयासंस्कारोद्बोधक्रमेणरजतस्मृतिंजनयति । साचगृहीतग्रहणस्वभावापिदोषवशाद्गृहीतत

त्तांशप्रमोषेणगृहीतिसरूपावतिष्ठते । तथाचरजतस्मृतेःपुरोवृत्तिग्रहणस्यचमिथःस्वरूपतोविषयतश्चभेदाग्रहणात्सन्निहितरज
तज्ञानसारूप्येणेदंरजतमितिभिन्नेअपिग्रहणस्मरणेअभेदव्यवहारंसामानाधिकरण्यव्यपदेशंचप्रवर्तयतः । कुतएतदितिचेन्न ।
अन्यथानुपपत्तेरुक्तत्वात् । किंचेदमितिपुरोवर्त्तिनयनसंप्रयोगजंज्ञानमनुभवइत्यविवादं । रजतज्ञानंचनतावदिंद्रियजं । इं
द्रियस्यसन्निकृष्टार्थएवज्ञानजननसामर्थ्यात् । अन्यथासर्वसार्वज्ञप्रसंगात् । नचविप्रकृष्टेनरजतेनसन्निकर्षोस्ति । तत्कार्यस्यसा
क्षात्कारस्यकदाप्यदर्शनात् । नचशुक्तिशकलसन्निकर्षादेवेंद्रियंरजतज्ञानमुत्पादयतीतिसांप्रतं । अतिप्रसंगात् । नचदोषसद
सद्भावाभ्यांव्यवस्था । दोषाणांविपरीतकार्यकारितायानिरस्तत्वात् । भस्मकदोषदूषितस्यजाठरजातवेदसोबहुतराहारपरिण
तिहेतुतोपलभ्यतइतिचेन्न । विप्रतिपत्तेः । दोषस्यैवाहारविकारहेतुतोपपत्तेः । नचदहनकार्यंकथंदोषःकरोतीतिवाच्यं । कार्ये
पिवैजात्योपलंभात् । जाठराग्निपरिणताहिरसाःशरीरोपचयहेतवोनभस्मकपरिणतास्तथा । तस्मान्नेदमिंद्रियजं । नचलिंगाद्यनु
संधानविधुराणामपिजायमानमनुमानादिप्रभवमितिशक्यतेवक्तुं । अतःप्रत्युत्पन्नकारणाभावेप्युत्पद्यमानेनानेनपरिशेषात्स्मर
णेनैवभवितव्यं । किंचेदंस्मरणमनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वात्संप्रतिपन्नस्मरणवत् । नचेदमस्मरणं । तत्तांशविकलत्वा
त्संप्रतिपन्नवदितियुक्तं । पदात्पदार्थस्मृतौहरिहरादिस्मृतौचव्यभिचारात् । किंचानुभूतंतावन्नसमस्तंस्मर्यते । तत्तांशश्चातीत
देशकालसंबंधःस्मर्यमाणधर्मः । तथाचस्मरणंचभवतु । भवतुदोषवशात्प्रमुषिततत्तांशं । नचविपक्षेबाधकंकिंचिदित्यप्रयोज
कोहेतुः । नचनेयंस्मृतिरिंद्रियजन्यत्वात् । तच्चेंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादितिवाच्यं । स्मृतिबीजसंस्कारोद्बो

धहेतुपुरोवर्तिसाधारणाकारग्रहणएवेंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरुपक्षीणत्वात् । नन्वेवंसत्यनास्वादिततिक्तस्यशिशोस्तिक्तस्मरणानुपपत्तेःकथंतिक्तोगुडइतिप्रत्ययइतिचेन्न । जन्मांतरानुभूतत्वात् । अदृष्टवशाच्चकस्यचिदेवस्मरणमुपपद्यते । अथवानायंनियमोग्रहणस्मरणेएवागृहीतविवेकेव्यवहारादिप्रवर्तकेइति । किंतुक्वचिद्ग्रहणेएवमिथोऽगृहीतभेदे । यथापीतःशंखइति । अत्रहिविनिर्यन्नयनरश्मिवर्तिनःपित्तद्रव्यस्यपीतत्वंदोषवशाद्द्रव्यरहितंगृह्यते । शंखोपिगुणहीनःस्वरूपमात्रेणगृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरितरेतरापेक्षिणोरसंसर्गाग्रहात्सारूप्यात्पीतचिरबिल्वादिफलप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चभवतः । यत्तुकज्जलकालिमाऽग्रहणंतत्तिर्यगवस्थानात् । अस्वच्छतयानयनरश्मिप्रतिबंधकत्वाच्च । पित्तंत्वार्जवावस्थितंकाचमिवस्वच्छंनप्रतिबंधकमितिविशेषः । एवंतिक्तोगुडइतिव्यवहारोपि । क्वचित्पुनःस्मरणेएवागृहीतविवेके । यथासघटस्तत्रासीदिति । अनयैवदिशालातचक्रादिव्यवहारास्सर्वेपिनिर्वाह्याः । किंचविपर्ययमंगीकुर्वाणेनापिविवेकाग्रहोग्राह्यएव । नहिविवेकग्रहेविपर्ययावकाशोस्ति । विरोधात् । अन्यथाविपर्ययनिवृत्त्यनुपपत्तेः । तथाचततएवसर्वस्योपपत्तौकिंविपर्ययकल्पनया । नचान्यथाख्यातौकिमपिप्रमाणमस्ति । भेदाग्रहप्रसंजिताभेदव्यवहारबाधनेनैवनेदमितिविवेकज्ञानस्यबाधकत्वमप्युपपद्यते । तदुपपत्तौचागृहीतविवेकस्यज्ञानद्वयस्याभ्रांतित्वमपिलोकसिद्धंसिद्धं । तथाचप्रयोगः । विगीतप्रत्ययोयथार्थः । प्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नवत् । नन्वत्रविगीतप्रत्ययोनामकिंपुरोवर्त्तिनिर्विकल्पकज्ञानमुतसदृशदर्शनोत्थंरजतस्मरणं । किंवोभयं ॥ ४४ ॥
आहोस्विद्रजतपुरोवर्त्यैकताज्ञानमाहोस्वित्प्रमुषितभेदंवेदनद्वयं । तत्राद्यपक्षत्रयेसिद्धसाध्यता । चतुर्थेवाद्याश्रयासिद्धत्वमप

सिद्धांतोव्याघातश्च । पंचमेप्रतिवाद्याश्रयासिद्धतेतिचेत् । मैवं । अस्तितावत्पुरोवर्त्तिनिर्विकल्पकज्ञानं । अस्तिचसदृशपुरोवर्त्ति दर्शनजनितारजतस्मृतिः । तथास्त्येवचतत्समुत्थंसविकल्पकमिदमितिवेदनात्सविवादभेदाभेदंरजतवेदनं । तत्रविप्रतिपन्नौ भेदाभेदौविहायेदंरजतमित्यवगममात्रमिदंरजतमित्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारकारणंपक्षत्वेनविवक्षितंचेत्कोविरोधः । नहिविप्रतिपन्नाकारेणैवपक्षीकारःक्वचित् । माहिभून्नित्यानित्याग्निमदनग्निमच्छब्दपर्वतपक्षीकारेप्रकृतदोषानुषंगाद्भंगोनुमान मुद्रायाः । किंचसिद्धस्यैवपक्षीकरणं । विमताकारस्यापिसिद्धत्वेकिंसाध्येत । विमतौचभेदाभेदौविभ्रमगोचरविवादावसरे । भेदेहिवेदनयोरिदंवेदनंपुरोवर्त्तिमात्रगोचरं । नरजतवार्तांवेत्ति । रजतवेदनमपिरजतमात्रग्राहिनेदमितिपुरोवर्त्तिनमनूद्यत स्यैवरजततामिदंरजतमितिविदधाति । किंतुरजतमित्येवयस्यकस्यचिद्रजतत्वमनुसंधत्ते । तच्चनप्रमाणविरुद्धमितिक्वान्यथा ख्यातिः । अतस्तद्वादिभिरभेदएववक्तव्योऽपाकर्तव्यश्चाख्यातिवादिभिरित्यस्त्येवविप्रतिपत्तिः । ततोविप्रतिपन्नाकारंपरित्य ज्येदंरजतमित्यवगममात्रपक्षीकारेनकश्चिद्दोषः । कथमन्यथाख्यातिवादीदंरजतमितिज्ञानस्यपुरोवर्त्तिविषयत्वसाधनायसाध नमुपन्यस्यन्नितोदोषाद्विमुच्येत । अथरजतार्थिनःशुक्तिकायांप्रवृत्तौहेतुभूतंज्ञानंमयापक्षीक्रियतइतिचेन्मोच्चैर्वोचःपरोपिश्रो ष्यति । ईश्वरज्ञानेनसिद्धसाधनतास्यादितिचेत्तवापिबाधःकथंनस्यात् । प्रकृतप्रवृत्तिहेतुरनीश्वरज्ञानंपक्षीक्रियतइतिचेन्ममा पितथैवस्यात् । त्वयेश्वरानभ्युपगमाद्व्यर्थंविशेषणमितिचेर्त्तांहिमांप्रतितवापिकथंनव्यर्थं । तथापिव्याप्तिज्ञानेनसिद्धसाधनतेति चेत्तत्रैवतवबाधप्रसंगः । इदंज्ञानादगृहीतविवेकंरजतज्ञानमितिविप्रतिपत्तिविषयमुद्धाटयामीतिचेत्सममेतन्ममापि । किंचवि

वादाध्यासितंरजतज्ञानंरजतविषयंरजतज्ञानत्वात्संमतवत् । अत्रापिपूर्ववद्धिमतिविषयोविवेचनीयः । स्यादेतत् । किमिदंरजत ज्ञानंनामरजतस्यज्ञानंरजतज्ञानं । रजतंचतद्दानंचेतिवा । रजतशब्दोल्लेखिज्ञानंवारजतार्थिनःप्रवृत्तिहेतुज्ञानंवारजतमितिज्ञा नंवा । नप्रथमः । षष्ठ्यर्थस्यविषयविषयिभावव्यतिरेकेणासंभवात्साध्याविशिष्टत्वात् । नद्वितीयः । उभयासिद्धेः ज्ञानस्य निराकारत्वात् । नतृतीयः । उल्लेखार्थस्यविषयत्वेऽसिद्धेः । तद्दानजनितस्मृतिमात्रयोनित्वेपूर्वपदमात्रज्ञानेनापिरजतपद स्यस्मरणसंभवेनव्यभिचारात् । नचतुर्थः । विवेकाग्रहवादिनामिदमितिज्ञानस्यापिशुक्तिकालंबनस्यतद्धेतुत्वेनव्यभिचारात् । नपंचमः । पूर्वोक्तपक्षाबहिर्भावादिति । मैवं । अन्यथाख्यातिवादिनाकिंशुक्तिज्ञानंशुक्तिविषयमन्यथाख्यातिरुच्यते । उत रजतज्ञानंशुक्तिविषयं । आद्येननोविवादोयथार्थख्यातित्वात् । द्वितीयेरजतज्ञानशब्देनयोर्थःपरेणविवक्ष्यतेसएवास्माकंहेतु र्भविष्यति । तथाहि नतावदाद्यःकल्पःपरेणांगीकर्तुमुचितः व्याघातप्रसंगात् । शुक्तिरजतयोरभेदप्रसंगाच्च । नद्वितीयोऽन भ्युपगमात् । नतृतीयः । कदाचिच्छुक्तिकाज्ञानस्याप्यन्यथासंकेतितरजतशब्दस्मृतिहेतुत्वसंभवेनान्यथाख्यातित्वप्रसंगात् । नापिचतुर्थः । यत्रशुक्तिकातदधस्ताद्रजतमस्तीतिवाक्यंश्रुतवतःशुक्तिज्ञानमपिरजतार्थिप्रवृत्तिहेतुर्भवतीतितस्याप्यन्यथाख्या तितापातात् । नापिपंचमः । प्रागुक्तपक्षाबहिर्भावात् । अतोरजतज्ञानंनामोक्तपक्षेषुकिंचिदंगीकृत्यतद्दोषोवापरिहरणीयः । पक्षांतरंवोत्प्रेक्षणीयं । तत्त्वमेवमयाहेतूकरिष्यतइतियत्किंचिदेतत् ॥ केचित्पुनारजतविषयंज्ञानमित्येवहेत्वर्थमुपगम्यरजतेत राविषयत्वंसाध्यमंगीकृत्यसाध्याविशिष्टतादोषंपरिहरंति । तदसत् । रजतघटावितिज्ञानेव्यभिचारात् । अन्यतरासिद्धेश्च ।

तस्मादुक्तएवपरिहारः । अपिचज्ञानत्वंयथार्थमात्रवृत्ति । ज्ञानमात्रवृत्तित्वात्प्रमात्ववत् । शुक्तिकानरजतत्वेनावभासते । तद्रू
पेणासत्त्वाद्यद्यद्रूपेणासत्तत्तद्रूपेणनावभासते । तथामेरुःसर्षपत्वेन ॥ इदंरजततादात्म्यंनप्रत्येतुंशक्यमसत्त्वात्कूर्मरोमवत् । त
स्मादख्यातिपक्षएवश्रेयानिति ॥ ७ ॥ अत्रोच्यते । यत्तावदन्यथाख्यातिलक्षणंनिराकृतमन्याकारोल्लेखीत्यंतेन । तदिष्टमेवा
स्माकं । अन्यदन्यात्मनाविषयीकुर्वद्दानमन्यथाख्यातिरित्यंगीकारात् । यथोक्तं । असतःसत्त्वप्रतीतिस्सतोऽसत्त्वप्रतीतिरि
त्यन्यथाप्रतीतेरेवभ्रांतित्वादिति । नन्वन्यस्यान्यात्मतासतीउतासती । असतीतिब्रूमः । असतोनप्रतीतिरितिचेन्न । तस्याउप
पादयिष्यमाणत्वात् । एवंसतिरजतस्यापिकुतःसत्त्वमंगीकरणीयमितिचेन्न । कोहिब्रूतेरजतंसदिति । वक्ष्यामोह्यभिनवान्य
थाख्यातिस्वरूपमुपरिष्टात् । अत्रकेनचित्प्रलपितं । खंडोगौःशुक्लःपटइत्यादयःसर्वएवसविकल्पकप्रत्ययाविभ्रमाःप्रसज्येरन् ।
सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्यतादात्म्यालंबनत्वात् । तस्यचात्राभावादिति । तदतीवमंदं । तथाहिसामानाधिकरण्यप्रत्ययोहि
कयोस्तादात्म्यमवलंबते । किंगुणक्रियाजात्यादेर्द्रव्येणोतगुणादीनामेवपरस्परमथगुणाश्रयस्यक्रियाश्रयेणेत्यादि । नाद्यो
ऽसंमतेः । नहिशुक्लःपटइत्यस्यशौक्ल्यंपटइत्यर्थोऽभिमतोलौकिकानां । नचचलतिपटइत्यस्यचलनंपटइत्यर्थोऽभिमतः । नापि
खंडोगौरित्येतत्खंडत्वंगोत्वंचपिंडएवेत्यनेनसमानार्थं । तथात्वेदंडीदेवदत्तइत्यस्यापिदंडदेवदत्ततादात्म्यविषयतापत्तेः । दं
डीतिशाब्दव्यवहारेभेदार्थप्रत्ययप्रयोगाद्दानमपिताद्दृशंकल्प्यतइतिचेत्सममत्रापि । शुक्लगुणोस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थेऽर्शआदिभ्यो
ऽजित्यकारप्रत्ययविधानात् । चलतीत्यादौतुस्फुटएवप्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदः । नहिगौरितिगोत्वमुच्यते । तथात्वेत्वप्रत्ययवै

सुधा० ॥ ४६ ॥ यर्थ्यात् । अतएवशुक्लःपटइत्युक्त्वाशौक्ल्यंपटस्येतिव्याकर्तारोभवंति । अतएवनाद्वितीयः । नहिशुक्लःपटश्चलतीत्यस्यशौक्ल्यं पटत्वंचलनंचैकमित्यर्थश्चेतासिचकास्तिप्रतिपत्तॄणां । तथासतिदंडीकुंडलीदेवदत्तइत्यस्यापिज्ञानस्यदंडकुंडलदेवदत्तत्वतादात्म्यविषयतापातात् । तृतीयस्तुस्यादेव । समानमेकमधिकरणंयेषांतेहिसमानाधिकरणाः तेषांभावःसामानाधिकरण्यं । तथा चगुणादीनामाश्रयेणपरस्परंचभेदआश्रयाणांचाभेदःस्फुटएव । नहिस्वयमेवस्वस्याधिकरणं । नापिसमानमधिकरणंयेषामिति परस्पराभेदेयुज्यते । नचाश्रयभेदेतस्यसमानतास्ति । नचगुणाद्याश्रयभेदेप्रमाणमस्ति । विशिष्टयोर्भेदेपिनतद्गुणाद्याश्रयः किंतुगुणाद्याश्रयाश्रितंवस्त्वंतरंतत् । एवंचयत्रभेदोनतदभेदेनप्रतिभासते। यच्चाभेदेनप्रतिभासतेनतत्रभेदइतिक्वातिव्याप्तिः। ननुगुणादीनामाश्रयेणपरस्परंचाभेदोभगवतोमुनेःसिद्धांतः । क्वचिद्भेदाभेदौच । सामानाधिकरण्यप्रतीतिस्तुभेदनिष्ठैवव्याख्याता । तथाचपुनःशुक्लःपटइत्यादिप्रत्ययाविभ्रमाःप्रसक्ताः । मैवं । सविशेषत्वांगीकारात् । विशदंचैतद्विशेषनिरूपणेव्युत्पादयिष्यामः । यत्पुनरन्याकारोल्लेखीत्यादिनाऽस्मदभिमतान्यथाख्यातेरनुभवविरोधंप्रतिज्ञायतदुपपादनाययत्सन्निकृष्टकरणेनेत्यंतेनालंबनलक्षणनिराकरणंकृतंतदनुमतमेवास्माकं यद्धिज्ञानंयत्सन्निकृष्टकरणेनजन्यतेसतस्यविषयइत्यंगीकारात् । नन्वत्रापिदोषोभिहितइतिचेन्न । सन्निकर्षस्यापिकारणतयाविवक्षिततत्वेनतस्यासंबद्धत्वात् । नहिचक्षुरादेराकाशादिसन्निकर्षो रूपादिज्ञानकारणं । नापिवाक्यस्याकाशादिसन्निकर्षोवाक्यार्थज्ञानहेतुः । नचलिंगज्ञानस्यात्मनासन्निकर्षोलिंगिज्ञाननिमित्तं । किंनामावर्जनीयसन्निधयस्तेसन्निकर्षाः । लिंगस्यसाध्यधर्मिसन्निकर्षोलिंगिज्ञानकारणमितिचेन्न । लिंगज्ञानस्यकरणतयाभ्युप

अ.१पा.१ अधि.१ ॥ ४६॥

गमात् । अनेनैववाक्यस्यश्रोतृश्रोत्रसन्निकर्षाश्रयणेनदूषणंपरास्तं । वाक्यज्ञानस्यैवकरणत्वांगीकारात् । तथापिप्रत्यभिज्ञायां तत्तांशेनचक्षुरादेर्लिंगिनाचलिंगज्ञानस्यवाक्यार्थेनवाक्यज्ञानस्यसन्निकर्षाभावादविषयतापत्तिरितिचेन्न । असन्निकृष्टज्ञापनेति प्रसंगात् ॥ तदनुभवजनितसंस्कारसहकृतेनेंद्रियेणप्रत्यभिज्ञाजायते । तद्व्याप्तलिंगविषयेणचलिंगज्ञानेनलिंगिज्ञानमुत्पद्यते । संसर्गधर्मकपदार्थवाचिपदसमुदायरूपवाक्यविषयज्ञानेनवाक्यार्थज्ञानंजन्यतेऽतोनातिप्रसंगइतिचेत्तर्ह्यभ्युपगतःसन्निकर्षः । नहिसंयोगादिरेवसन्निकर्षः किन्नामप्रत्यासत्तिमात्रं । तथापिरूपप्रतीतेरात्माविषयःप्रसज्येत । तत्रमनसःकरणत्वात् । आत्म मनस्सन्निकर्षस्यापिरूपज्ञानंप्रतिकारणत्वादितिचेन्न । असाधारणकारणस्यविवक्षितत्वात् । मनसश्चसाधारणत्वात् । तर्हिम नस्सन्निकृष्टेनचक्षुषाजायमानंरूपज्ञानंमनोविषयमापन्नमितिचेन्न । सन्निकर्षस्याप्यसाधारणकारणतयाविवक्षितत्वात् । च क्षुर्मनस्सन्निकर्षोहिद्रव्यादिज्ञानसाधारणः । एवमन्येपिक्षुद्रोपद्रवाःपरिहरणीयाः । तदेवंजन्यज्ञानेविषयत्वस्यान्यथाव्यवस्थित त्वाद्यइदानंयत्प्रतिभासमित्यन्यथापरिभाषणमनुपपन्नं । नचैवंसत्यनुभवविरोधः । रजतावभासस्यशुक्तिकासन्निकृष्टकरणज न्यत्वेनतद्विषयत्वोपपत्तेः । नचातिप्रसंगः । दोषजन्यत्वतदभावादिनाव्यवस्थोपपत्तेः । अन्यथारजतज्ञानादरजतेप्रवृत्तावपि कथंनातिप्रसंगः । यत्पुनारजतावभासस्येत्याद्याशंक्यसमाधानमभिहितंतइदानैकत्वसमर्थनेननिराकरिष्यामः । अस्तुवायद्वि ज्ञानंयत्प्रतिभासंतत्तद्विषयमित्येवव्यवस्था । तथापिनानुभवविरोधः । तत्किंरजतावभासस्यशुक्तित्वविषयतायामनुभववि रोधंब्रूषे । उतेदंत्वाकारस्य । आद्येसंप्रतिपत्तिः । नहिवयमस्मिन्प्रत्ययेशुक्तित्वमवभासतइतिब्रूमोयेनविरोधस्स्यात् । शुक्ति

त्वप्रतिभासस्यरजतावभासविरोधित्वाभ्युपगमात् । द्वितीयेतुनकश्चिद्विरोधः। विरोधेवासमीचीनरजतइदंरजतमितिप्रतीतिर्नस्यात्। इदमाकारस्यरजतप्रतिभासविषयतामनभ्युपगच्छतएवप्रतीतिविरोधंवक्ष्यामः। एवंसतिरजतस्यापिज्ञानविषयताप्रसज्यतइतिचेत् । सत्यं । इष्टमेवैतत् । नचैवमख्यातिपक्षपातः । ज्ञानैक्याभ्युपगमात् । नापिशुक्तिकारजतेइतिज्ञानंविभ्रमःप्रसज्यते । रजतस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । तादात्म्यावभासाभ्युपगमाच्च। अतएवोक्तमसतःसत्त्वप्रतीतिः । सतोसत्त्वप्रतीतिरिति॥ वक्ष्यतिचविषयस्यकुतोबाधइत्यसतोरजततादात्म्ययोर्ज्ञानविषयतामाचार्यः । नचान्यथाख्यातिजननेकारणाभावः । इंद्रियादेरेवतत्कारणत्वात् । समीचीनज्ञानकारणस्यापितस्यदोषकलुषितस्यविभ्रमहेतुत्वोपपत्तेः । नचदोषाणांस्वारसिकशक्तिविरोधितामात्रमितिवाच्यं । तथासतिसमीचीनव्यवहारहेतोर्विज्ञानादयथार्थव्यवहारजन्मानुपपत्तिप्रसंगात् । किंचसहकारिमात्रस्यविपरीतशक्त्यनाधायकत्वमंगीकर्तव्यंदोषाणामेववा । आद्येपशुहिंसाकिंधर्मजननेस्वारसिकशक्तिमतीउताधर्मजननइतिवाच्यं । आद्येकथंक्रतुबाह्यापिधर्मंनजनयेत् । द्वितीयेकथंक्रत्वंतर्गतापिधर्मंजनयेत् । सहकारिवशादितिचेत् । अंगीकृतंतर्हिसहकारिणांस्वारसिकशक्तिप्रतिबंधेनविपरीतशक्त्याधायकत्वं । नद्वितीयः । नियामकाभावात् । किंचकाचादयोपिविपरीतज्ञानजननेसहकारिणएवांगीक्रियंते । दोषत्वंत्विष्टकार्यविघातितामात्रेणोच्यते । कामुकस्यकामिनीविभ्रमेषुगुणत्वाभिमानात् । नचैवंभर्जिता(ताः)कुटजधानावटांकुरंकुतोनजनय(यं)तीतिवाच्यं । पदार्थशक्तिवैचित्र्यात् । केचित्वस्त्वंतरशक्तिमेवप्रतिबध्नंति । यथाभर्जनादयः । केचित्सहजशक्तिप्रतिबंधेनविपरीतामपिशक्तिमादधति । यथाविषस्यमारकत्वशक्तिंप्रतिब

ध्यारोग्यादि(जनन)शक्तिमादधानाःपदार्थाः। गुणाएवनतेदोषाइतिचेत्। काचादयोपिगुणाएवनतेदोषाइत्युक्तमेव। ननु जनकस्यैवसाक्षात्कारिप्रत्ययविषयत्वंदृष्टं। नचरजतस्येदंतादात्म्यस्यवाऽसतोजनकत्वमस्ति। तत्कथंविषयत्वमिति। मैवं। तथासतीश्वरज्ञानस्यनित्यस्यार्थोविषयोनस्यात्। प्रत्यभिज्ञानस्यचतत्तांशोविषयोनभवेत्। तत्रनिरूपकत्वा(दि)मात्रेणविषयत्वांगीकारेरजतादेरपिज्ञाननिरूपकत्वेनविषयत्वोपपत्तेः। कथमसतोनिरूपकत्वमितिचेत्(न)। गुरूणांटीकाकुरूणांक्षेत्रमितिवदुपपत्तेः। अतीतादिविषयानुमित्यादिव्यावर्तकत्वंचप्रमेयस्यनस्यात्। तत्रव्यावर्तकंकदाचिदस्ति। रजतादिकंकदापिनास्तीतिवैषम्यमितिचेत्। तत्किंयदाकदाचित्सतःकारणत्वंपूर्वक्षणेसतोवा। नाद्यः। अतिप्रसंगात्। द्वितीयेतुकिमनेन। अथनातीतादिरर्थःस्वसामर्थ्येनानुमित्यादिकंव्यावर्तयति। येनतत्सत्तापेक्षास्यात्। किंतुस्वहेतुसामर्थ्यादर्थव्यावृत्तंज्ञानमुत्पद्यतइतिचेत्। समंप्रकृतेपि। किंचसत्यस्थलेपिनसाक्षात्साक्षात्कारंप्रतिकारणत्वमर्थस्यकिंत्विंद्रियसन्निकर्षस्यैव। सचयत्रासतानोपपद्यते। तत्रार्थसत्तामपेक्षतइतिपारंपर्येणैवार्थस्यकारणत्वं। ननुतर्ह्यसतारजतादिनासन्निकर्षायोगात्कथमिंद्रियेणतद्दानजन्मेतिचेन्न। शुक्तिकासन्निकृष्टंदुष्टमिंद्रियंतामेवात्यंतासद्रजतात्मनाऽवगाहमानंज्ञानंजनयतीत्यंगीकारात्। अतएवनासत्ख्यातिप्रसंगः। यावत्खलुविगीतेप्रत्ययेभासतेतस्यसर्वस्यासत्वेऽसत्ख्यातिःस्यात्। नचैवमित्युक्तं। यच्चोक्तंविषयव्यभिचारेज्ञानस्यसर्वत्रानाश्वासइतितदौत्सर्गिकं ज्ञानानांप्रामाण्यमपवादाद्विपर्ययइतिवदताआचार्येणैवपरिहरिष्यते। साक्षीखलुचैतन्यरूपोनियतयाथार्थ्यःकदाचिदपिसंशयानास्कंदितोंतःकरणवृत्तीनांयाथार्थ्यंस्वयमेवगृह्णाति। परीक्षासहकृतस्त्वयाथार्थ्यमितिबादरा

सुधा० अ.१पा.१

॥ ४८ ॥ अधि.१

यणीयंमतं । अतएवानाश्वासनिरसनोपायोनज्ञानेषुकश्चिद्विशेषोस्तीतितिनिरस्तं । अन्यथापरस्यापिकथंविषयव्यभिचारेव्यवहृते र्व्यवहारांतरेसमाश्वासःस्यात् । तदभावेचकथंव्यवहारदर्शनेनान्वितार्थेव्युत्पत्तिः । क्वचिद्विवेकाग्रहेचकथमन्यत्रविशिष्टप्रत्यये विश्वासोभवेत् । तदभावेचकथंनिःशंकाप्रवृत्तिः । बाधकाभावादिनासमाश्वासस्तुपरोक्तरीत्यैवनिरस्तः । किंचप्रवृत्त्युत्तरकालीनोबाधकाभावःकथंनिःशंकप्रवृत्तावुपयुज्यते । बाधकाभावादिनाविशिष्टज्ञानस्वरूपनिश्चयमंगीकुर्वाणःकथंस्वप्रकाशविज्ञानवादंनजह्यात् । औत्सर्गिकीप्रवृत्तिरपवादान्निवृत्तिरितिचेत् । समंप्रकृतेपि । यदप्युक्तंविपरीतख्यातिपक्षेज्ञानंसाकारमापतेदिति । तदनुपपन्नं अत्यंतासतएवाकारस्यस्फुरणांगीकारात् । अन्यथाव्यवह्रियमाणस्याकारस्यबहिरभावाद्व्यवहारोपितदाकारःप्रसज्येत । याचेयंप्रक्रियारजतमिदमित्यादिनोक्तासाज्ञानद्वित्वेरजतज्ञानस्यचस्मृतित्वेप्रमाणाभावादनुपपन्ना । विशिष्टज्ञानबाधकानांपरिहृतत्वात् । अनुमानानांचदूष्यत्वात् । यस्तुरजतज्ञानस्यस्मृतित्वेपरिशेषोपन्यासःसोपिप्रत्युत्पन्नक(का)रणदुष्टेंद्रियादिजन्यतोपपादनात्परिशेषानुपपत्तेरयुक्तः । अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वंगगनादावनैकांतिकं । रजतज्ञानवतएवोत्पद्यमानत्वंविवक्षितमितिचेन्न । तथापिरजतसंस्कारव्यवहारादौव्यभिचारात् । ज्ञानत्वेसतीतिविशेषणाददोषइतिचेन्न । रजतनिर्विकल्पकज्ञानवतएवोत्पद्यमानेरजतसविकल्पकानुभवेव्यभिचारतादवस्थ्यात् । रजतसविकल्पज्ञानवतएवोत्पद्यमानत्वंविवक्षितमितिचेन्न । हानादिबुद्धिष्वनैकांतिकताऽनिस्तारात् । संस्कारमात्रसहकृतमनोजन्यत्वोपाधिग्रस्तंचानुमानं । नचानेनैवहेतुनाऽस्यपक्षेसाधनं व्यभिचारस्योक्तत्वात् । किंचेदंस्मरणत्वंसाध्यं नतावत्सामान्यंगुणेषुप्राभाकरैरभ्युपगतं । अन

॥४८॥

नुभवत्वमितिचेत् । तदपिकिमनुभवादन्यत्वमनुभवत्वानधिकरणत्वंवा । आद्येनुभवस्यापितत्संभवेनसिद्धसाधनतास्यात् । द्वितीयेनुभवत्वंकिमितिवाच्यं । स्मृत्यन्यत्वमितिचेन्न । स्मृतावपिप्रसंगात् । इतरेतराश्रयप्रसक्तेश्च । ज्ञानसंस्कारमात्रप्रभवत्वंस्मृतित्वमितिचेन्न । मानसप्रत्यक्षजास्मृतिरित्यस्माभिरंगीकृतत्वेनपक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वात् । दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्याच्च। किंचेंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायीदंरजतज्ञानंतत्कार्यमित्यवसीयते । तथाचबाधितविषयत्वं । अन्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपयोगान्नैवमितिचेत् । तत्किमस्यस्मृतित्वेसिद्धेऽन्यत्रोपक्षयःकल्प्यते उतैवमेव । नाद्यः । तदभावात् । अस्मादेवानुमानात्तत्सिद्धावन्योन्याश्रयप्रसंगात् । नद्वितीयः । समीचीनरजतप्रत्ययेपितथात्वप्रसंगात् । अन्यत्रोपक्षयःशंकितइतिचेन्न । तथापिसंदिग्धकालातीतताऽनिस्तारात् । समीचीनरजतानुभवेपिकथमन्यत्रानुपक्षयोनिश्चितोभवता । अनुभवत्वनिश्चयादितिचेन्न । इंद्रियव्यापारस्यान्यत्रोपयोगशंकयाऽनुभवत्वस्यापिसंदिग्धत्वात् । पुरोवर्तिव्यवहारसंवादादनुभवत्वनिश्चयइतिचेन्न । संवादानुभवस्याप्यनिश्चितत्वात् । असतिबाधकेनवृथान्यत्रोपक्षयःशंक्यतइतिचेत् । समंप्रकृतेपीति । एतेनाप्रत्युत्पन्नकारणप्रभवत्वंस्मृतित्वमित्यपिपरास्तं । संस्कारोत्पत्त्यनंतरमेवजातायांस्मृतावनैकांतिकत्वंच । अनुभूतविषयत्वंस्मृतित्वमित्यपिचेन्न । द्वितीयादिभ्रमेसिद्धसाधनत्वात् । साध्याविशिष्टताप्रसंगाच्च । तत्तांशोल्लेखित्वंस्मृतित्वमितिचेन्न । अनुभवबाधितत्वात् । एतेनज्ञानसंभिन्नार्थगोचरत्वमित्यपिपरास्तं । अनेनैवप्रतिपक्षानुमानद्वयमपिसमाहितंवेदितव्यं । नेदंस्मृतिरितिव्यवहर्तव्यं । तत्तोल्लेखादिस्मृतिचिह्नविकलत्वादितिप्रथमप्रयोगेविवक्षितत्वात् । अतएवतिक्तगुडादिप्रत्ययप्रक्रियापिपरास्ता ।

यदपिविपर्ययाभ्युपगमेकल्पनागौरवमुक्तं । तद्विवेकाग्रहमात्रेणप्रवृत्त्यादेरुपपत्तौतथास्तु । नचैवमितिवक्ष्यामः । किंचैवमंत्य तंतुसंयोगपर्यंतंकारणकलापमुपादायपटोपिनांगीकरणीयः । तन्मात्रेणसर्वस्योपपत्तेः । पटोपिप्रमितोनहातुंशक्यते । नचतेन विनैकत्वादिप्रत्ययोपपत्तिरितिचेत् । विपर्ययेप्येवमितिकुतोगौरवं । अन्यथाख्यातौकिंप्रमाणमितिचेत् । अनुभव एवेतिब्रूमः । तथाहि । पुरोवर्तिनिरजतेरजतमिदमितिविशिष्टविषयमेकमेवविज्ञानं स्वप्रकाशतयावामानसप्रत्यक्षतयावासा क्षिणावाअवभासते । तथेदमपीतिकुतोस्यनविशिष्टविषयैकज्ञानत्वं । नहिततोस्यमात्रयापिविशेषंपश्यामः । दर्शनेवास्मात्प्र वृत्तिर्नस्यात् । केवलमेकंतादृग्विषयसद्भावाद्यथार्थंतदभावादपरमयथार्थंअविशिष्टविषयमनेकमपितद्विशिष्टविषयैकत्वेनप्रति भासतइतिचेन्न । अन्यस्यापिविशिष्टविषयैकत्वेसमाश्वासासंभवप्रसंगात् । विपर्ययांगीकारप्रसक्तेश्च । नास्त्येवविशिष्टविषयै कत्वग्राहिप्रत्ययइतिचेन्न । अनुभवसिद्धज्ञानापलापेस्मृत्यनुभवस्वरूपापलापप्रसंगात् । किंचरजतार्थिनःशुक्तिकायांप्रवृत्तिर न्यथानुपपन्नाअन्यथाज्ञानमाक्षिपति । नन्वियंप्रवृत्तिःस्वरूपतोविषयतश्चागृहीतभेदाद्वेदनद्वयादुपपद्यतइतिचेत् । कोयंभे दोनाम । किंस्वरूपं । उतपृथक्त्वं । उतान्योन्याभावः । अथवावैधर्म्यं । नप्रथमः । स्वप्रकाशज्ञानज्ञेयप्रतिभासेतदनवभा सानुपपत्तेः । नद्वितीयः । गुणेगुणानभ्युपगमात् । सर्वत्रभेदाग्रहसंभवेनान्यार्थिनोन्यत्रप्रवृत्तिप्रसंगात् । तृतीयेवक्तव्यं कि मिदंरजतत्वयोरन्योन्याभावोनावभासतेउतेदंरजतयोरिति । नाद्यः । अपर्यायशब्दस्मारकयोर्जातिव्यक्त्योः तदनवभासासं भवात् । किंचान्योन्याभावोनामान्योन्यस्वरूपमेवपरस्य । तच्चोपलब्धमितिकथंतदनुपलंभः । अतएवनद्वितीयः । नापिच

तुर्थः। रजतासंभविनः पुरोवर्तिनीदंत्वस्यपुरोवर्त्यसंभविनश्च रजतेरजतत्वस्यगृहीतत्वात्। इदंरजतत्वयोरसंसर्गाग्रहोविवक्षितइति चेन्न । असंसर्गोहिसंसर्गस्याभावः । सचेदंरजतत्वयोः स्वरूपमेवपरेषामितिकथंतदवभासेनावभासेत। विपर्ययाभ्युपगमवादिभि रपिभेदाग्रहोभ्युपगमनीयएव । तत्रापिसमानोदोषइतिचेन्न । भेदस्यस्वरूपतावन्मात्रत्वानभ्युपगमात् । अथमन्यसेपुरोव र्तिनोयः शुक्तित्वादिधर्मोरजतव्यावर्तकोयश्च रजतेव्यवहितदेशत्वादिधर्मः पुरोवर्तिव्यावर्तकः तयोरग्रहणंप्रवर्तकमितितदसत् । पुरोवर्तिनोहिशुक्तित्वाग्रहेनशुक्तिकार्थीतत्रप्रवर्तेत । रजस्यचासन्निहितत्वादिधर्माग्रहेरजतार्थीनतत्रप्रवर्ततां। रजतार्थिनः पुरोव र्तिनिप्रवृत्तिस्तुकुतः। किंचभेदाग्रहादन्यार्थिनोन्यत्रप्रवृत्तिमाचक्षाणः प्रष्टव्यः। किमयमेवव्यवहारोभेदाग्रहादन्यस्त्वभेदग्रहात्। उतसर्वोपिभेदग्रहादिति । नाद्यः । अनियतकारणतापातात् । ननुचसर्वत्राभेदग्रहएवप्रवर्तकः । तत्सारूप्याद्भेदाग्रहोपितथे ष्यते । तथाहि । अस्तितावत्प्रवर्तकत्वाभिमतप्रत्ययेप्यपेक्षितोपायपुरोवृत्त्यवगमांशयोः स्वरूपतोविषयतश्च भेदविरहादेवभेदा ग्रहः । तथाऽत्राप्यविवेचकंसाधारणंरूपमवगम्यतेनावगम्यतेचविवेचकोऽसाधारणधर्मोवेद्ययोर्वेदनयोश्च । ततश्चैकप्रवर्तकप्र त्ययसदृशवपुरुपजनयतीदंवेदनद्वयंप्रवृत्तिमिति मैवं । अनियतहेतुकत्वानिस्तारात् । किंचप्रवर्तकसादृश्यात्प्रवृत्तिरित्यत्रैवक ल्प्यते । उतयद्यत्सदृशंतत्तत्कार्यकारीतिसर्वत्रनियमः । नाद्यः । अदृष्टकल्पनाप्रसंगात् । प्रवृत्तिलोभादित्थमास्थीयतइति चेन्न । तस्याः विपर्ययांगीकारादेवसुव्यवस्थितेः । नद्वितीयः । कृशानुसदृशाद्गुंजापुंजाच्छीतनिवृत्तेरदर्शनात् । नन्विदंरज तामितियथारजतसाध्याबुद्धीरजतसदृशाच्छुक्तिशकलाद्भवतिभवतां । तथाप्रवर्तकैकज्ञानसदृशाद्दानद्वयात्प्रवृत्तिरपिकुतोन

स्यात् । मैवं । अर्थस्यसाक्षाद्इदानकारणत्वानभ्युपगमात् । सादृश्यंतुकाचादिवद्दोषतयोपयुज्यते । अपिचेदंज्ञानद्वयंप्रवर्तक सादृश्यमात्राद्यदिप्रवृत्तिमुपजनयेत् निवृत्तिमपिकुतोनजनयेत् । अस्तिहितत्रनिवर्तकभेदग्रहसारूप्यमभेदाग्रहणं । ननुचयथा भेदाग्रहोभवतामभेदग्रहंजनयतितथाप्रवृत्तिमपिकिंनजनयेदिति । मैवं । वैषम्यात् । ज्ञानजननेहिकारणानांस्वातंत्र्यंनपुरुषस्य तानिचयादृशसामग्रीमध्यपतितानितादृशंज्ञानमुपजनयंति । नतुपुरुषाकांक्षामपेक्षंते । हेयोपेक्षणीयज्ञानजननात् । प्रवृत्तौतुपुरुषएवस्वतंत्रोनज्ञानं । सहिसत्यपिज्ञानेअपेक्षितएवप्रवर्तते । नतुज्ञानंजातमित्येवोदासीनविपरीतयोरपि । तथाचभेदाग्रहदोषकलुषितानिनयनादीनिविपर्ययंजनयंति । नतुपुरुषःप्रवर्तकसादृश्यमात्रेणप्रवर्तितुमर्हति । तथात्वेवानिवर्तकसादृश्यात्प्रेक्षावान्निवर्तेतापीत्युक्तं । किंचज्ञानमर्थेप्रवृत्तिंकिंसाक्षादुपजनयति । उतेच्छाप्रयत्नद्वारेण । नाद्यः । हेयोपेक्षणीययोरपिप्रवृत्तिप्रसंगात् । द्वितीयेकथमगृहीतभेदाद्इदानद्वयात्प्रवृत्तिः । पुरोवर्त्तिप्रवृत्तेर्हिसाक्षात्कारणंप्रयत्नः तस्यचेच्छातस्याश्चसमीहितसाधनतानुमानं।नचतत्संभवति।रजतत्वस्यपक्षधर्म(तायाअप्र)तयाऽप्रतिपन्नत्वात् । अथरजतेप्रतिपन्नेनरजतत्वेनतत्समीहितसाधनताज्ञानमुपजातंभेदाग्रह(भेदाग्रहेअभेदग्रह)सारूप्यात्पुरोवर्तिनीच्छामुपजनयतीतिचेन्न । तथासतिभेदग्रहसारूप्यादभेदाग्रहादुपेक्षायाअप्यापातादिति । नन्वस्तुतर्हिद्वितीयःपक्षः तथाहि । सत्यरजतेतावदस्तिरजतव्यक्तिज्ञानंरजतत्वजातिबोधश्च । नचास्त्यसंसर्गज्ञानं । एतावतैवतत्रतदर्थिनांप्रवृत्तिः । नहितयोस्तादात्म्यंपश्यंति । जातिव्यक्त्योस्तादात्म्याभावात् । नचतत्रसंसर्गग्रहःप्रवर्तकः । समवायोहितयोस्संसर्गः । नचासौप्रत्यक्षः । इंद्रियसन्निकर्षाभावात् । नाप्यनुमानतस्तद

शक्यतेज्ञातुं । लिंगाभावात् । अविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टसाकांक्षरूपरूपिसहोपलंभोहितल्लिंगं । नचाविसंवादि
त्वंप्राक्प्रवृत्तेश्शक्याधिगमं । अस्तिचेदंसकलमपिप्रवर्तकंविभ्रमेपीतिकुतोविपर्ययाभावेप्रवृत्त्यनुपपत्तिः। इदंरजतत्वाधारयोर्भे
दाग्रहोवासत्यरजतेप्रवृत्तिहेतुः । अस्तिचासौप्रकृतेपि। नचपुरोवर्तिनिरजतत्वाप्रतीताविच्छानुपपत्तिरितिवाच्यं। रजतत्वेनस
हागृहीतासंसर्गतयावारजतादगृहीतभेदतयावासमीहितसाधनतानुमानोपपत्तेरिति । एतदप्ययुक्तं । असंसर्गाग्रहभेदाग्रहयो
र्निरस्तत्वात् । किंचैवंसतिसविकल्पकप्रत्यक्षोच्छेदप्रसंगः । वस्तुमात्रग्रहस्यासंसर्गाग्रहस्यचनिर्विकल्पकसाम्यात् । रूपरूपिभा
वस्सविकल्पकेचकास्ति । निर्विकल्पकेतुवस्तुस्वरूपमात्रमितिभेदइतिचेत्कोयंरूपरूपिभावः । धर्मधर्मिणोःपरस्पराकांक्षा
विषयत्वमितिचेत् । तत्किंतयोःस्वरूपमुतान्यत् । आद्येतदपिनिर्विकल्पकेप्रकाशतएव । द्वितीयेकिंतदैंद्रियकंउतातींद्रियं ।
प्रथमेकथमविकल्पके नप्रकाशेत् । द्वितीयेकथंसविकल्पकेप्रकाशेत् । अथतद्वस्तुदर्शनसाक्षेपेदर्शनंनिर्विकल्पकेऽचकासदपिस
विकल्पकेभातीतिचेत्तर्हिनतत्संसर्गातिरिक्तमस्तीतिसंसर्गग्रहादेवसविकल्पकोपपत्तिः । नचनिर्विकल्पकस्यप्रवर्तकत्वमस्ति ।
किंचाऽसंसर्गाग्रहादेवसर्वत्रप्रवृत्त्यंगीकारेमध्यमवृद्धप्रवृत्तेरपितथात्वेनबालस्यतदीयसंसर्गज्ञानानुमानोपायाभावात् ॥ पदाना
मन्वितार्थेषुव्युत्पत्त्यनुपपत्तौशब्दप्रमाणोच्छेदप्रसंगः । अथैवंमन्येतअस्त्येवव्यवहर्तुरन्वयज्ञानं । किन्नामसदपिनप्रवृत्तावु
पयुज्यत्ते । अतोनकश्चिद्दोषइति । तत्रकिंतदन्वयज्ञानंप्रवृत्तौनियतं उतानियतमितिवाच्यं । आद्येअस्तुतत्प्रवृत्तावुपयोगिभावा
भूत् । अन्यथाख्यातिंविनानरजतार्थिनःपुरोवर्तिनिप्रवृत्तिरितितावत्सिद्धं । द्वितीयेतुशब्दोच्छेदस्तदवस्थः । किंचनियत

पूर्वभाविचाकारणंचेत्यनुपपन्नं । प्रतिभासमानयोरसंसर्गाग्रहेसतिसंसर्गग्रहोऽवर्जनीयसन्निधिरितिचेन्न । विपर्ययस्यापिवक्तुं
शक्यत्वात् । अवश्यंचैतदेवं । व्यवहारोहिव्यवहर्तव्योपलंभनिबंधनोयुक्तः । नतुव्यवहरणीयविपर्ययानुपलब्धिनिबंधनः । नहि
घटव्यवहारोघटमतिमतिक्रम्यतद्विपर्ययाप्रतिभासेसतिभवति । तदमीप्रयोगाः । विमतोव्यवहारोव्यवहर्तव्यज्ञानपुरःसरःव्यवहा
रत्वात् । घटव्यवहारवत् । विवादपदंज्ञानंपुरोवर्तिविषयंतद्विषयव्यवहारजनकत्वात् । संमतवत् । पुरोवर्तीवारजतज्ञानगोचरःरज
तानुपायत्वेसतितदर्थिप्रवृत्तिविषयत्वात् । सम्यग्रजतवत् । विवादपदंरजतज्ञानमिदंज्ञानान्नभिद्यते । प्रकाशमानात्ततोअप्रकाश
मानभेदत्वेसतिप्रकाशमानत्वात् । संप्रतिपन्नरजतज्ञानवदित्यादयः । किंचविपर्ययाभावेनेदंरजतमितिज्ञानस्यबाधकत्वमनुप
पद्यमानंतंगमयति । नहितथात्वेबाधकत्वमस्ति । नतावदग्रहणनिवर्तकतयाबाधकत्वं । सर्वप्रत्ययानांतथात्वापातात् । नापिव्य
वहाराविच्छेदकत्वेन । अतदर्थिनांव्यवहारानुत्पत्तौनेदंरजतमितिज्ञानस्याबाधकत्वप्रसंगात् । व्याघ्रचोरादिज्ञानस्यापिप्रवृत्ति
विच्छेदकत्वेनबाधकत्वप्रसक्तेश्च । नचार्थस्यव्यवहारयोग्यताविच्छेदकत्वेन । समयांतरेपितत्रविभ्रमात्प्रवृत्त्यभावापत्तेः । नचव्य
वहारप्रतिबंधकत्वेन । अविवेकनिवृत्तौकारणाभावादेवव्यवहारानुत्पत्तेः प्रतिबंधककल्पनायोगात् । व्याघ्रचोरादिज्ञानस्यबाधक
तापत्तेश्च । विमतमयथार्थंबाध्यत्वात् । व्यवहारवदिति । अतएवभ्रांतित्वप्रसिध्यापिविपर्याससिद्धिः । एवंचसतिप्रत्ययत्वा
नुमानंकालात्ययापदिष्टंवेदितव्यं । अदुष्टकरणजन्यत्वोपाधिग्रस्तंच । एतेनरजतज्ञानत्वानुमानमपिनिरस्तं । अन्यथाविमतो
व्यवहारोयथार्थः । व्यवहारत्वात् । रजतविषयोवा । रजतव्यवहारत्वादित्यपिस्यात् । यदपिज्ञानत्वंचयथार्थमात्रवृत्तीत्या

दितत्रकिमिदंज्ञानत्वं सामान्यंवाप्रतिनियतंवा । नाद्यः । वादिप्रतिवादिनोराश्रयासिद्धेः । द्वितीयेयथार्थज्ञानवृत्तिज्ञानत्वे सिद्धसाधनता । विमतज्ञानवृत्तिज्ञानत्वपक्षीकारेपिमात्रेतिव्यर्थंस्यात् । तत्त्यागेनचप्रतिज्ञानेप्रथमानुमानदोषएव । किंचयथार्थमात्रवृत्तीत्ययथार्थावृत्तित्वमात्रंविवक्षितं । उतायथार्थज्ञानावृत्तित्वं । आद्येसिद्धसाधनं । अयथार्थव्यवहारावृत्तित्वस्यासिद्धत्वात् । द्वितीयेपरस्याप्रसिद्धविशेषणता अदुष्टसामग्रीजन्यमात्रवृत्तित्वमुपाधिश्च । यच्च । शुक्तिकारजतत्वेननावभासतइत्यादि तदप्यसत् । मेरुःसर्षपइत्यादिवाक्यान्मेरोरपिसर्षपत्वेनप्रतिभासादृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यात् । अन्यथातथाविधवाक्याभासंश्रुतवतातत्प्रतिषेधोनक्रियेत अप्रसक्तत्वात् । नहिपदार्थप्रतिषेधोयुक्तः । अपिचैवंसतिअग्निरनुष्णइतिबाधितविषयस्यवाक्यस्यघटःपचतीत्यपार्थकाद्भेदोनस्यात् । यदपिइदंरजततादात्म्यमित्यादि । तच्चायुक्तं । तदप्रतीतावाश्रयासिद्धेःप्रतीतौव्याघातात् । दृष्टांतस्यसाध्यसमत्वाच्चेत्यास्तांविस्तरः ॥ ७ ॥ कश्चित्पुनरेवमाह । तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादिश्रुतेः । समेत्यान्योन्यसंयोगमित्यादिपुराणात् । त्र्यात्मकत्वादिसूत्राच्चसर्वस्यसर्वात्मकत्वंप्रतीयते । किंचसोमाभावेपूतिकग्रहणंव्रीह्यभावेचनीवारग्रहणमन्यथानुपपद्यमानंपूतिकनीवारयोः सोमव्रीह्यवयवसद्भावंगमयति । अपिचवस्तुनोवस्त्वंतरसादृश्यंप्रत्यक्षतएवप्रतीयते । नचतद्द्रव्यावयवयोगादन्यत्सादृश्यंनामास्ति । अतःशुक्तिकादिषुरजतादेःसद्भावाद्यथार्थएवायंरजतप्रत्ययः निर्देशव्यवस्थाऽर्थक्रियाव्यवस्थाचभूयस्त्वादुपपद्यते । दोषवशादिंद्रियंभूयांसमप्यंशंपरित्यज्याल्पीयांसमंशंप्रकाशयतीतिरजतार्थिनस्तत्रप्रवृत्तिरप्युयुज्यते । अपगतेतुदोषेभूयसएवांशस्योपलंभेनिवर्तते । बाध्यबाधकभावोपिज्ञानयोरतएवोपपद्यते ।

पीतशंखादौनयनवृत्तिपित्तसंभिन्नाःनायनरश्मयःशंखादिभिस्संयुज्यंते। ततःपित्तगतपीतिमाभिभूतःशंखगतशुक्लिमानगृह्यते। अतःसुवर्णानुलिप्तशंखवत्पीतःशंखइतिप्रतीयते । एवंस्वप्नस्फटिकलौहित्यमरीचिकाजलालातचक्रदर्पणमुखदिगंतरद्विचंद्रादि प्रत्ययास्सर्वेपियथार्थाबोद्धव्याइति ॥ तदिदमयुक्तं । तथाहि । यानितावच्छुक्तिकादिषुरजतादिसद्भावेश्रुतिपुराणसूत्राणि पठितानितानितेजोबन्नादीनांमिश्रतामभिदधति । नपुनारजतादीनांशुक्तिकादौसद्भावं । नहिकारणसद्भावेकार्यस्यसद्भावो नियतः येनोपपत्त्यापीममर्थंप्रतीमः । तथात्वेशुक्तौरजतवत्सर्वस्यापिप्रतीतिःप्रसज्येत। अदृष्टादिवशान्नैवमितिचेन्न । कार्य निश्चयोत्तरकालीनत्वादस्याःकल्पनायाः । श्रुतार्थापत्तिस्त्वत्यंतायुक्ता । तथाहिपूतिकादौसोमाद्यवयवाःभूयांसःकल्प्यंते। उतसमाः अथअल्पीयांसः । आद्येसोमएवासौतत्कथमनुकल्पःस्यात् । नहिसोमोपिकेवलःसोमः । किंतुसोमांशभूयस्त्ववा न् । नद्वितीयः । उभयदर्शनप्रसंगात् । तृतीयेतुकथंसोमकार्यंकुर्यात् । अन्यथाशुक्तिकापिकुतोरजतार्थक्रियांनकुर्यात् । श्रु तिप्रामाण्यात्तदर्थक्रियाकारिताऽवगम्यतइतिचेत्। किंतर्हिसोमावयवकल्पनयाश्रुतिप्रामाण्यादत्यंतविविक्तानामेववस्तूनामर्थ क्रियासाम्यमुपगम्यतां । सादृश्यंचसामान्यंवाधर्मांतरंवानान्योन्यावयवसंयोगइतिवक्ष्यामः । किंचघृततैलयोरन्योन्यसदृ शयोरन्योन्यावयवसंयोगादन्योन्यार्थक्रिययाभाव्यं । नभाव्यंचविसदृशयोर्द्रव्ययोः । किंचमातृमातंगमदिराद्यतिसादृश्यंभा र्यादिष्वप्यस्तीतितदुपभोगेप्रत्यवायःस्यात् । अल्पावयवसंयोगान्नैवमितिचेत् । कथंतर्हिनीवाराव्रीहिकार्यंकुर्युः । श्रुतिप्रामा ण्यादितिवदतोदत्तमुत्तरं । अपरावयवसंयोगएवसादृश्यंचेत् । कथंककारखकारयोःसादृश्यमितिचिंत्यं । रजतार्थिनःशु

क्तिकायांप्रवर्तकंचकिंभूयसांशुक्त्यवयवानामदर्शनमुताल्पीयसांरजतावयवानांदर्शनंउतोभयं । नाद्यः । सुप्तस्यापिप्रवृत्तिप्रसं
गात् । द्वितीयेपिकिंतेषामल्पीयस्त्वज्ञानं । उतभूयस्त्वज्ञानं । अथवाज्ञानमात्रं । आद्येतस्यारजतत्वमेवविदितमितिकथंत
तःप्रवृत्तिः । द्वितीयेअन्यथाख्यातिप्रसंगः । तृतीयेसदृशमात्रेप्रवृत्तिप्रसक्तिः । नतृतीयः । किमपितत्रास्तीत्यादिज्ञानादपि
प्रवृत्तिप्रसंगात् । कथंचास्यज्ञानस्यभ्रांतित्वं । अल्पांशग्रहणादितिचेत् । नूनंब्रह्मज्ञानमपिमहाभ्रांतिरापन्ना । अतएवन
बाधस्यबाधकत्वमपि ॥ पित्तगतपीतिमानुलिप्तश्श्वेच्छंखःकथंतर्हिनतथापार्श्वस्थेनदृश्यते । सूक्ष्मत्वादितिचेत् । किमिदंसूक्ष्म
त्वं अतींद्रियत्वंचेत् । नतर्हिभ्रांतेनापिदृश्येत । अन्यच्चोक्तिमनेन । पित्तोपहतेनतुसामीप्याद्दृश्यतइतिचेत् । किमिदंसा
मीप्यंनाम । इंद्रियसन्निकर्षश्चेत् । सतर्ह्युभयोस्समानः । शरीरसामीप्यंचेत्तदनुपयुक्तं । अन्यथापरशरीरसमीपस्थानांदंडकुंड
लादीनामदर्शनप्रसंगात् । पीतःशंखःप्रतीयतइतिकोर्थः । किंपीतरूपवत्तयेति उतपीतरूपद्रव्यसंयुक्ततयेति । नाद्यः । अन्य
थाख्यातिप्रसंगात् । द्वितीयेअनुभवविरोधः । एवमुदाहरणांतराणिविप्रतिपन्नानिनिरसनीयानीत्यलमपहसनीयप्रक्रिया
निराक्रियाविस्तरेण । अन्यस्तुमन्यते । गृह्यमाणयोर्भेदाग्राहिसविकल्पकमेकमेवविज्ञानंविभ्रमः । तथाहि रजतसंस्कारदो
षसचिवमिंद्रियंशुक्तिशकलसन्निकृष्टंरजतशुक्तीदमंशविषयंतत्संसर्गासंसर्गावनवगाहमानमेकमेवसविकल्पकज्ञानमुत्पादयति ।
तथाचतयोरेकविज्ञानोपारोहिणोर्भेदाग्रहादयथार्थव्यवहारः । तन्निरासादेवविवेकज्ञानंबाधकमित्युच्यते । नपुनरन्यदन्या
त्मनाप्रतीयतइति । तदिदमनुपपन्नं । विवेकाग्रहःकिंसर्वत्रप्रवृत्तिहेतुरुतात्रैवेतिप्रागुक्तदोषाणामशेषाणामविशेषात् । किंचप्रा

भाकराणांवेदप्रामाण्यसिद्ध्यंगतयाअस्त्यख्यातिस्वीकारेप्रयोजनमितिविद्यतेभ्रमः । कणभक्षाक्षचरणपक्षपातिनात्वतस्मिंस्त
दितिप्रत्ययोविपर्ययइतिपूर्वाचार्यवचनमनादृत्यपरमतप्रमोषःकस्मादिष्यते । असत्ख्यातिपरिहारार्थमितिचेन्न । तथासतिअ
यथाव्यवहारस्यापिपरिहारप्रसंगात् । नह्यसत्प्रत्येतुमशक्यंशक्यंतुव्यवहर्तुमित्यत्रकारणविशेषोस्ति । व्यवहारःप्रतीतिसिद्धइति
चेत्तत्किंविशिष्टप्रत्ययोनप्रतीतिसिद्धइत्यलं । ननुविपर्ययाभ्युपगमेकथंवेदप्रामाण्यसिद्धिः । वेदजनितप्रत्ययेपिविपर्ययशंका
प्रसरात् । सर्वस्यापिविज्ञानस्ययाथार्थ्येतुनेयंशंकाऽवकाशमासादयतीति मैवं । तथासतिविवेकाग्रहस्याप्यनंगीकार्यत्वापाता
त् । तथाहि । नतावद्वेदवाक्यंपदार्थेषुप्रमाणं । तेषामन्यतोधिगतत्वात् । नापिसंसर्गे । विनापिसंसर्गग्रहमसंसर्गाग्रहेणैवव्यव
हारान्पश्यतोवेदजनितविज्ञानेपिशंकाप्रसरात् । अपौरुषेयत्वादिनासानिरसिष्यतइतिचेत् । किंतर्हिसकललोकावसितविप
र्यासनिरासेन तच्छंकायाअपिततएवनिराकर्तुंशक्यत्वादिति ॥ सिद्धमेतच्छुक्तीरजतत्वेनावभासतइति ॥ ७ ॥ तत्रारोप्यमाणं
रजतंसदेवेतिकेचिदातिष्ठंते । तथाहि । यद्धियथावभासतेतत्तथेत्यौत्सर्गिकोन्यायः । अपवादस्तुबलवद्बाधकोपनिपातात् ।
तथाचेदंचरजतंचतत्तादात्म्यंचेतित्रितयमिहावभासते । इदंचरजतत्वंचतत्संसर्गश्चेतिवा । तत्ररजतरजतत्वयोरिदंकारास्पद
स्यचबाधकाभावान्नासत्त्वमुपपद्यते । संवादसद्भावाच्च । तत्तादात्म्यस्यसंसर्गस्यवाबाधकाद्विसंवादाच्चासत्त्वमस्तु । यथोक्तं ।
असंभविचयावत्तुतावत्संपरिहीयतामिति । नचनेदंरजतमितिबाधबोधोरजतस्याप्यसत्त्वमावेदयतीतिवाच्यं । तस्यतादा
त्म्यमात्रगोचरत्वेनोपपत्तौरजतगोचरत्वकल्पनायांगौरवप्रसंगात् । यथाहुः एकदेशापवादेनकल्प्यमानेचबाधके । नसर्वबाधनं

पि

युक्तमितिन्यायविदःस्थिताइति । किंचरजतस्यात्यंतासत्त्वेप्रतिभासोनोपपद्यते। स्थितेचैवंसत्वेबाधसमयेपुरोऽदर्शनाद्देशांतरे सत्वमास्थीयते। दोषदूषितंचक्षुःशुक्तिशकलमात्रसन्निकृष्टमपिविप्रकृष्टरजतात्मनातदादर्शयतीतिकोदोषइति । एतदप्ययुक्तं। सत्वेत्विरजतस्यासदेवरजतंप्रत्यभादित्यनुभवविरोधात्। अत्रासत्वेप्यन्यत्रसत्वमंगीक्रियतइतिचेत्। न। अत्रप्रतीतस्यैवान्यत्रसत्वेमानाभावात् । तथाहि। भ्रांत्यनुभवोवातत्रप्रमाणं। बाधानुभवोवा। भ्रांत्यनुपपत्तिर्बाधानुपपत्तिर्वा। नाद्यः। तस्याप्रमाणत्वात्। अत्रैवसत्त्वावेदकत्वाच्च। नद्वितीयः। तस्येहरजतनिषेधात्मनोन्यत्रसत्वासत्वयोरौदासीन्यात्। नतृतीयः। भ्रांतेःपुरोवर्तींद्रियदोषादिभिर्विनानुपपद्यमानायास्तन्मात्राक्षेपहेतुत्वात्। असत्वेकथंप्रतीतिरितिचेत् सत्वेपिकथं। नह्यन्यत्रसत्वमत्रप्रतीतेरुपकारि। इंद्रियसन्निकर्षार्थंवातदास्थेयं। संस्कारसिद्ध्यर्थंवा। नाद्यः। विप्रकृष्टेनसन्निकर्षाभावात्। पुरोवर्तिसन्निकर्षमात्रेणैवभ्रांत्युत्पादांगीकाराच्च। नद्वितीयः। संस्कारोहिरजतानुभवमाक्षिपेत्। अनुभवश्चयथार्थोरजतसत्तां। अत्रप्रतीतस्यैवान्यत्रसत्ताकुतःकल्प्या। किंचघटांतरंविनष्टोत्पत्स्यमानघटांतरतयायदाप्रत्येति। तदाकथं। नहिविनष्टोत्पत्स्यमानयोरन्यत्रसत्तास्ति। कालांतरेऽस्तीतिचेत्सत्यं। नतस्याःभ्रांतावुपयोगंसाक्षात्पश्यामः। संस्कारादिनाहितदुपयोगः। सचरजतांतरानुभवमात्रेणभविष्यतीतिव्यर्थातस्यैवान्यत्रसत्वकल्पना। एतेनप्रवृत्त्यनुपपत्तिरपिपरास्ता। किंचासतःप्रतिभासासंभवेतादात्म्यमपिनप्रतिभासेत्। तस्यकुत्राप्यभावात्। धर्मधर्मिभावस्तुवैधर्म्यमात्रं। नचतुर्थः। बाधस्यान्यत्रसत्तयाविनानुपपत्त्यभावात्। अत्रैवरजतसत्तानिषेधानुपपत्त्यान्यत्रसत्वसिद्धिरितिचेन्न। तस्यात्रैवप्राप्तत्वेनैवोपपत्तेः। एतेनयद्यथावभासतेतत्तथैवे

त्यादिपरास्तं । असदेवरजतंप्रत्यभादितिरजतासत्वप्रमाणस्योपन्यस्तत्वात् । तद्विषयसंकोचप्रमाणस्यनिरस्तत्वात् । तत्किंसर्वत्रारोप्यमत्यंतासदेव । उच्यते । यत्रारोप्यमधिष्ठानसन्निहितंतत्रतत्तादात्म्यमात्रमसत् । यथादूरस्थयोश्चूतपनसयोरेकएवायं चूतइति । बाधोत्तरकालमपिस्वरूपद्वयानुवृत्तेः । यत्रपुनरसन्निहितमारोप्यं । तत्रतत्तादात्म्यंचोभयमप्यसत् । उक्तन्यायेनेति । तदेवंनैवंविधान्यथाख्यातिवादोप्युपपन्नः । अपरेपुनारजतंसदेवकिंत्वंतरेवेतिमन्यंते । तथाहि । नतावदसदेवरजतं प्रतीत्यनुपपत्तेः । नापिपुरतएवसत्भ्रांत्यनुपपत्तेः । बाधविरोधाच्च । नचदेशांतरेसत् प्रमाणाभावात् । अतःपरिशेषाज्ज्ञानाकारमेवावतिष्ठते । किंचेदंज्ञानरूपं इंद्रियसंप्रयोगेअसत्यपरोक्षत्वात् । ज्ञानवत् । नचसत्यत्वेभ्रांत्यनुपपत्तिः । आंतरस्यैव बाह्यतयाअवभासोभ्रमइत्यंगीकारात् । तस्यनेदमितिबाह्यतानिषेधेनैवबाधकस्यबाधकत्वोपपत्तिरिति । एतच्चानुपपन्नं । सत्वेअसदेवरजतमित्यसत्वावेदकप्रत्ययविरोधस्योक्तत्वात् । असतःप्रतीत्यनुपपत्तौचबहिष्ठतायाअपिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसंगात् । तत्सत्त्वेभ्रांतित्वानुपपत्तेः । बहिस्सत्वमेवासत्प्रत्ययेननिषिध्यतइतिचेन्न । आंतरत्वेप्रमाणाभावात् । इंद्रियसंप्रयोगमंतरेणापरोक्षत्वस्यहेतोर्बाह्यतायांअनैकांत्यात् । शुक्तिसंप्रयोगेणापरोक्षतायाःस्वीकारादसिद्धेश्च । दृष्टांतश्चसाधनविकलः । ज्ञानस्यापींद्रियसंप्रयोगादेवापरोक्षतांगीकारात् । किंचगुंजापुंजादौदहनादिसमारोपेतस्यांतःसत्वेदेहदाहादिप्रसंगः । अन्यथांतरेपितदसदित्यत्यंतासदेवापन्नमितिनात्मख्यातिपक्षोप्युपपत्तिमान् । अन्येपुनरिदंरजतमितिप्रतीतिरसदालंबनैवेत्यास्थिताः । तथाहि । नतावदिदंसदेव । बाधबोधविरोधात् । नापिसदसत् । तत्रैवतदैवतस्यैवसदसत्वविरोधात् । देशकालप्रकारव्यवस्थया

सदसत्त्वांगीकारेघटादितुल्यतापातात् । किंचैवंसतिसदिदंरजतमितिज्ञानंभ्रांतिर्नैवभवेत् । सत्त्वस्यविद्यमानत्वात् । सदस
दात्मकंसत्त्वेनविषयीकुर्वत्कथंनभ्रांतिरितिचेत् । तत्किमेकदेशदर्शनंभ्रांतिः । तथाचबाधकप्रत्ययोपिअसत्त्वमात्रावलंबीनक
थंभ्रांतिः । सदेवेत्यसत्त्वनिषेधाद्भ्रांतित्वमितिचेत् । तर्ह्यसदेवेतिसत्त्वप्रतिषेधाद्बाधस्यापिभ्रांतितानिस्तारः । तस्माद
सदेवविभ्रमालंबनं । नचासतोवभासानुपपत्तिः । विवेकाग्रहवादस्यनिरस्तत्वात् । अन्यथाख्यातिवादिभिरसतएवतादात्म्य
स्यसंसर्गस्यवाप्रतिभासाभ्युपगमात् । विज्ञानख्यातिवादिभिरपिअसत्यायाएवबाह्यतायाःप्रतीत्यंगीकारात् । सतएवप्रतीति
रितिपक्षेनभ्रांतिःनापिबाधइति । अत्रेदंविवेचनीयं । केयमसत्ख्यातिरिति । यदिसदेवशुक्तिकाशकलंसकलदेशकालासद्रज
तात्मनाऽवगाहमानंज्ञानमितितदाऽनुज्ञयावर्तामहे । यथोक्तं । तस्माद्यदन्यथासंतमन्यथाप्रतिपद्यते । तन्निरालंबनंज्ञान
मसदालंबनंचतदिति । यदिपुनरिदंरजतमित्यवभासेचकासदसदेवाखिलमिति । तदसत् । इदंकारास्पदस्यशुक्तिकाशकलस्य
प्रागूर्ध्वंसत्त्वावगमात् । यदिचनतदिदंकारास्पदंतदानभ्रांतिबाधयोरंगुल्यग्रेणनिर्दिशेत्नोपादद्यान्नपरित्यजेत् । किंचास्य
ज्ञानस्यकारणंवक्तव्यं । दुष्टेंद्रियादिकमितिचेन्न । तस्यसन्निकर्षाद्यनपेक्षस्यकारणतायामतिप्रसंगात् । असताचसन्निकर्षायो
गात् । शुक्त्यादिनासन्निकर्षोस्तीतिचेन्न । तथासतितज्ज्ञानस्यावर्जनीयत्वात् । अथसंवृतिरेवरजतादिप्रतिभासकारणं । त
दांधस्याप्यसन्निहितेशुक्तिशकलेकिंनस्यात् । अथकाचादिवच्छुक्त्यींद्रियसन्निकर्षोपिसंवृतेःसहकारीतिचेत् । न । तथात्वेभूतल
वच्छुक्तेरपिशुक्तित्वेनावभासप्रसंगात् । दोषनिमित्तःशुक्तित्वानवगमोपिकारणमितिचेन्न । अधिष्ठानत्वानभ्युपगमेभूतलशु

क्तिशकलयोरविशेषेणकस्यानवगमःकारणमितिविवेक्तुमशक्यत्वात्। अपिचासदेवरजतमवभासमानंनतावदसत्त्वयैवावभासते। अर्थक्रियानर्हेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। सत्तयाप्रतिभासेत्वन्यथाख्यातिरंगीकृतेतिशुक्तिरेवरूप्यतयाऽवभासतइतिकुतोनांगीकरणीयं। तथासतिअंगुल्यग्रनिर्देशादयोप्यनुकूलिताःस्युः। केशोंडूकादिभ्रमस्तर्हिकथमितिचेत्। सोपितेजःप्रभृतिद्रव्यमालंब्यैवेतिवदामः। तस्मान्नैवंविधासत्ख्यातिपक्षोपिसाधीयान्॥ ७॥ मायावादिनोवदंति। अनिर्वचनीयमेवशुक्तिकादौप्रतीयमानंरजतादिकमिति। तदनुपपन्नं। प्रमाणाभावात्। शुक्तिरजतादिकमनिर्वाच्यंदोषप्रयुक्तभानत्वाद्भ्रांतिसिद्धतादात्म्यवदित्यनुमानंमानमत्रेतिचेत्। किमिदमनिर्वाच्यत्वंनाम। यन्नसन्नासन्नापिसदसदनिर्वाच्यं तस्यभावस्तत्त्वमितिचेत्।न। शुक्तिरजतादेस्सत्त्वस्यसदसत्त्वस्यचास्माभिरनंगीकृतत्वेनसिद्धसाधनत्वात्। अथासत्त्वाभावमात्रंसाध्यं। तथाप्यसदेवरजतंप्रत्यभादित्यनुभवविरोधः। किंचेदंदोषप्रयुक्तभानत्वंकिंदोषजन्यज्ञानविषयत्वंकिंवादोषजन्यप्राकट्याश्रयत्वं। नाद्यः।दोषजन्येतिविशेषणवैयर्थ्यात्। असतोज्ञानविषयत्वानंगीकारेणव्यावर्त्याभावात्। किंचमायावादिमतेअधिष्ठानज्ञानस्यांतःकरणवृत्तित्वेनसत्यत्वान्नदोषजन्यत्वं। भ्रमस्यदोषजन्यत्वेप्यविद्यापरिणामतयानज्ञानत्वं। साक्षिणस्तुजन्यत्वमेवनास्तीत्यसिद्धोहेतुः। अपिचास्माकंज्ञानस्यैकत्वेनतइदानविषयताधिष्ठानस्याप्यस्तीतिव्यभिचारः। नद्वितीयः।असिद्धेः। नचान्यद्दोषप्रयुक्तभानत्वंनिरूपयितुंशक्यं।दृष्टांतश्चसाध्यविकलः। भ्रांतिप्रतिपन्नतादात्म्यस्यास्माभिरसत्त्वेनांगीकृतत्वात्। विवादपदंअनिर्वचनीयं। भ्रमविषयत्वात्। यन्नैवंतन्नैवं। यथात्मेत्यनुमानमस्त्वितिचेन्न। अत्रापिसिद्धसाध्यत्वाद्यपरिहारात्। अप्रसिद्धविशेषणश्च

पक्षः। शुक्त्यादावात्मनिचवर्तमानतयाविरुद्धश्चहेतुः। विमतमनिर्वचनीयंबाध्यत्वात्व्यतिरेकेणात्मवदित्यनुमानंभवत्वितिचेन्न। सिद्धसाधनताबाधाप्रसिद्धविशेषणत्वानामपरिहारात्। सदसत्त्वेएकधर्मिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनी। धर्मत्वात्। रूपरसवदित्यनिर्धारितधर्मिनिष्ठतयासामान्यतःसिद्धस्यसदसद्वैलक्षण्यस्यकेवलव्यतिरेकिणारजतधर्मिनिष्ठतयोपसंहारान्नाप्रसिद्धविशेषणतेतिचेन्न। सत्त्वासत्त्वयोरत्यंताभावप्रतियोगितासाधनेघटादावपिसत्त्वाद्यभावप्रसंगेनबाधितविषयत्वात्। यद्धि सकलदेशकालासत्तदत्यंताभावप्रतियोगीत्युच्यते। यथाशशविषाणादिकं। घटादौचसत्त्वमभावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्त्वंच प्रत्यक्षादिसिद्धमितिकथंनबाधितविषयत्वं। अभावप्रतियोगितामात्रसाधनेप्यन्योन्याभावमुपादायार्थांतरत्वापातः। एकस्मिन्नस्त्वइतिसाध्यतइतिचेत्। किमिदंसत्त्वंनाम। सत्तासामान्यंवास्वरूपसत्त्वंवा। नाद्यः। आश्रयासिद्धेः। अस्माभिरप्यनुगतसत्तायाअनभ्युपगमात्। तदभ्युपगमवादिनांचसामान्यादित्रयेसत्त्वासत्त्वयोरभावादर्थांतरतातादवस्थ्यात्। नद्वितीयः। यत्किंचित्स्वरूपसत्त्वपक्षीकारेघटादौपटादिस्वरूपसत्त्वस्यासत्त्वविशेषस्यचाभावेनार्थांतरतानिस्तारात्। सर्वाणिस्वरूपसत्त्वानिसर्वाणिचासत्त्वान्येकधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगीनीतिसाधनेपिस्वरूपसत्त्वस्यधर्मत्वाभावेनासिद्धिःस्यात्। विशेषणत्वंधर्मत्वं। तच्चवस्त्वंतरापेक्षयासर्वस्याप्यस्तीतिचेत्। तथासतिवस्तुत्वमात्रंहेतुरित्युक्तंस्यात्। तच्चात्मन्यभावप्रतियोगित्वरहितेप्यस्तीतिव्यभिचारः। अपिचप्रमेयत्वादिनानैकांतिकंधर्मत्वं। प्रमेयत्वादीनामपिसकलधर्मरहितेब्रह्मण्यवृत्तेःसपक्षतैवेतिचेत्तर्हितस्मिन्नेवसत्त्वासत्त्वयोरभावेनप्रकृतप्रतिज्ञातार्थपर्यवसानादर्थांतरतास्यात्। एकशब्देनैकत्वगुणवत्तोविवक्षितत्वाद्ब्रह्मणो

गुणाभावान्नेतिचेत् । तथाप्येकत्वगुणवद्भिभिन्नाधिकरणसंसर्गराहित्येनप्रतिज्ञातार्थसंभवादर्थांतरताऽपरिहारात् । सत्त्वमसत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगीतिप्रतिज्ञानेनदोषइतिचेन्न।प्रमेयत्वादिषुव्यभिचारात्।असत्त्वंसत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगि । अनात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगिधर्मत्वाद्रूपवदित्यनुमीयतइतिचेत् । किमिदमसत्त्वंनाम । अभावप्रतियोगित्वमात्रंचेत् । तदनात्मनिसर्वत्रास्तीतिपरेणांगीकृतत्वादसिद्धोहेतुः । अत्यंताभावप्रतियोगित्वंचेत् । तदापिवक्तव्यं । किंप्रतिज्ञाहेत्वोरनात्मपदेनात्मव्यतिरिक्तमात्रंविवक्षितं । उतआत्मव्यतिरिक्तंवस्तु । आद्येशशविषाणादावनात्मनिनिर्धर्मकेसत्त्वासत्त्वयोरभावेनार्थांतरत्वापातः । द्वितीयेदृष्टांतस्यसाध्यविकलता । रूपादीनांसत्त्वानधिकरणानात्मवस्तुनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यासंप्रतिपत्तेः । स्यादेतत् । सद्विलक्षणत्वमसतिअसद्विलक्षणत्वंचसतिप्रसिद्धमेव । अतःकथमप्रसिद्धविशेषणतेति । मैवं । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् । अन्यथाशशविषाणोल्लिखिताभूरित्याद्यप्रसिद्धविशेषणोदाहरणेप्येकैकदेशप्रसिद्धिव्युत्पादनसंभवेनतदभावप्रसंगात् । सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वेस्वतंत्रेसाध्येइतिचेन्न । सिद्धसाधनस्योक्तत्वात् । तर्ह्यसद्वैलक्षण्यमात्रंसाध्यमस्त्वितिचेन्न । जगद्ब्रह्मणोरसद्विलक्षणयोरवृत्तेर्बाध्यत्वस्यासाधारण्यापातात् । प्रतीतत्वस्यचासत्यपिवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । बाध्यत्वविकल्पदूषणानिचोक्तवक्ष्यमाणान्यनुसंधेयानीतिनानुमानाच्छुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यतासिद्धिः । ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिश्चानेनैवनिराकृतावेदितव्या । किंचानिर्वचनीयंचेद्रजतंकथंतर्हिप्रतीतिसमयेसदित्युत्तरकालंचासदितिप्रतीयते । अनिर्वचनीयमित्येवप्रतीतिःकुतोनभवेत् । अधिष्ठानेदंतासंसर्गवत्तत्सत्तासंसर्गस्यारोपात्प्रती

तिकसत्त्वस्यरजतेपिविद्यमानत्वाद्भानसत्प्रत्ययविरोधइत्येतदनंतरमेवनिराकरिष्यते । असदित्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमेवसत्त्वं
निराक्रियतेनात्यंतासत्त्वंगृह्यतइतिचेत् । न । अर्थक्रियासामर्थ्यस्यतवाऽप्रसक्तत्वात् । प्रसक्तौचान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसक्ते
श्च । वक्ष्यतेचैतत् । किंचेदंरजतंनित्यमनित्यंवा । आद्येसर्वदोपलंभप्रसंगः । द्वितीयेकारणंवाच्यं । अविद्येतिचेत् । न । त
स्यास्त्वन्मतेऽनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । किंचाविद्याया आत्मनिष्ठत्वात्तत्परिणामभूतंरजतमपिप्रत्यक्प्रकाशेत । आत्मनःसर्वगत
त्वाच्छ्युत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्याविवर्तभूतंतत्संभिन्नतयाप्रतीयतइतिचेत् । न । तथासतिसर्वोपलब्धिप्रसंगात् । अपिचेदमिं
द्रियसन्निकर्षादुपलभ्यतेघटादिवत्संस्काराद्वाअतीतघटादिवत् । साक्षिणावासुखादिवत् । नाद्यः । प्रतीतिसमयएवरजतज
न्मांगीकारात् । नद्वितीयः । अननुभूतत्वात् । नतृतीयः । इंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधात् । अधिकरणग्रह
णेतदुपक्षयान्नेतिचेन्न । रजतग्रहेअधिकरणग्रहस्योपयोगाभावात् । रजतंगृह्यमाणंसाक्षिणाशुक्तिसंभिन्नंगृह्यते । नहिशुक्तिःसा
क्षात्साक्षिवेद्या । व्यावहारिकत्वात् । किंतुइंद्रियव्यवधानेन । रजतंतुप्रातिभासिकंनेंद्रियव्यवधानमपेक्षते । अतोस्तिरजतप्रती
ताविंद्रियोपयोगइतिचेत् । न । शुक्तिसंभेदप्रतीतिनियमेनियामकाभावात् । किंचेंद्रियेणाधिकरणग्रहणंरजतग्रहणंचसाक्षिणे
त्यंगीकारेआख्यातिमतानुमतिप्रसंगेनप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिः । शुक्तितादात्म्यमपिरजतस्यसाक्षिणागृह्यते । अतोनैवमितिचेन्न ।
तथापिज्ञानद्वयांगीकारेणानुभवविरोधापरिहारात् । इंद्रियजन्यवृत्तेरपिसाक्षिचैतन्यमेवफलमितिफलैक्यान्नेतिचेन्न । अस्याः
प्रक्रियायाःनिरसिष्यमाणत्वात् । अनिर्वचनीयनिराकरणंचतत्रतत्राचार्यःस्वयमेवकरिष्यतीत्यलंपल्लवेन । तस्मात्साधूक्तंवि

ज्ञातस्यान्यथासम्यग्विज्ञानंह्येवतन्मतमिति ॥ ७ ॥ पंचाख्यातिवादःसमाप्तः ॥ शुक्तिरजतादौसदसद्विलक्षणत्वंज्ञान
निवर्त्यत्वंचनविद्यते । असत्त्वादित्युक्तं । तदयुक्तं । असतःप्रतीत्यभावात् । अस्यचप्रतीतत्वादित्यतआह ॥ असद्विलक्ष
णेति ॥ हिशब्दोहेतौ । यस्मादसद्विलक्षणत्वज्ञस्यैअसद्दातव्यमेवतस्मादसत्प्रतीतिश्चकथंतेनासद्विलक्षणंशुक्तिरजतादिक
मितिजानतानिवार्यते । कथंतरांचतयारजतादेरसत्त्वंनिवार्यतइतिचशब्दार्थः । इदमुक्तंभवति । स्यादिदंप्रतीतत्वहेतुना
शुक्तिरजतादेरसत्त्वाभावानुमानं । यदियदसत्तन्नप्रतीयतइतिव्याप्तिःस्यात् । नचैवं । परस्यैवासत्प्रतीतिमत्त्वेनव्याप्तिभंगात् ।
विप्रतिपन्नोसत्प्रतीतिमान् । असद्विलक्षणमितिप्रतीतिमत्त्वात् । योयद्विलक्षणंप्रत्येतिसतत्प्रतीतिमान् यथाघटविलक्षणः
पटइतिप्रतीतिमान्देवदत्तोघटप्रतीतिमानित्यनुमानात् । ननुभवत्वसद्विलक्षणंरजतमितिज्ञानं माभूच्चासद्दानं । नचबाधकं
किंचिदितिचेन्न । वैलक्षण्यज्ञानंप्रतिप्रतियोगिज्ञानस्यकारणत्वात् । कारणाभावेचकार्योत्पत्तौनियामकाभावेनकादाचित्क
त्वानुपपत्तिप्रसंगात् । कारणत्वंचान्वयव्यतिरेकाभ्यांगम्यते । तदिदमुक्तमसद्विलक्षणज्ञस्याइतिचतुर्थीप्रयोगेण । अन्यथाऽस
द्विलक्षणज्ञेनेत्यवक्ष्यत् । किंचास्तांतावदन्योव्यवहारः असतोप्रतीतावसत्प्रतीतिश्चकथंतेनमायावादिनानिवार्यते । नहियो
यन्नजानातिसतत्संबंधितयाकिंचिन्निषेधति । अयमत्रप्रयोगः । विमतोसत्प्रतीतिमान्तत्संबंधिधर्मनिषेधकत्वात् । योयत्संबंधि
तयाकिंचिन्निषेधतिसतत्प्रतीतिमान्यथाघटस्यनास्तिशौक्ल्यमितिनिषेधकोघटप्रतीतिमानिति । असत्प्रतीतिश्चकथंतेननिवा
र्यतइतिव्यतिरेकप्रदर्शनंचान्वयावधारणार्थं । असत्प्रतीतिनिषेधसामर्थ्यात्तस्यासत्प्रतीत्यभावावधारणाद्बाधिताविषयतेतिचे

॥ ८७ ॥

त् । तर्हिमूकोहमितिवचननिषेधसामर्थ्यात्तस्यवचनाभावावधारणाद्वचनप्रतीतेरपिबाधितत्वंस्यात् । स्वक्रियाविरोधात्प्रतिषेधएवायुक्तइतिचेत्समंप्रकृतेपि । किंचनरशिरसिविषाणमस्तीतिवाक्यंबोधकंनवा । आद्येसबोधःसद्विषयोऽसद्विषयोवा । नाद्यः । बाधाभावप्रसंगात् । द्वितीयेकथमसतःप्रतीत्यभावः । अनिर्वचनीयार्थप्रतीतिरसावितिचेन्न । निराकृतत्वात् । अपिचशशविषाणादिकमपिचेन्नासत् । तदाकुतोवैलक्षण्यंशुक्तिरजतादेराशास्यते । निरुपाख्यादितिचेत्तर्हितद्वैलक्षण्यंनामसोपाख्यत्वमेव । नचतत्रकश्चिद्विप्रतिपद्यते । येनायंपरस्यप्रयासःसार्थकःस्यात् । कश्चिदाह । नास्माद्वाक्यान्नरशिरसिविषाणबोधोजायते । किंनामविकल्पमात्रं । यथोक्तं । शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइति । सम्प्रष्टव्यः । कोयंविकल्पः । ज्ञानमन्यद्वा । द्वितीयोद्वितीयेंतर्भवति । आद्येवस्तुशून्यइतिकोर्थः । किंकिमप्यनुल्लिखन् असदेवोल्लिखन्वा । आद्येअनुभवविरोधः । नहिविषयानुपरक्तोघटादिवदसावनुभूयते । योहिशशविषाणंनास्तीतिनप्रतीतवान् । तस्यशशविषाणशब्दाज्जायमानंज्ञानंनगोविषाणज्ञानाद्विशिष्यते । द्वितीयेसिद्धंनस्समीहितं । नापिद्वितीयः । अनुभवविरोधात् । विमतानिपदानिस्वार्थान्वयप्रतिपत्तिजनकानि । आकांक्षासन्निधिमत्पदत्वात् । गामानयेत्यादिपदवदित्यनुमानविरोधाच्च । नचयोग्यतावत्त्वमुपाधिः । प्रतिवादिप्रयुक्तपदेषुसाध्याव्यापकत्वात् । तेषांचस्वार्थसंसर्गाबोधकत्वेबधिरविवादवद्वादिवचनस्यनिर्विषयत्वापत्तेः । अतएवयोग्यताराहित्येनप्रतिपक्षोपिपरास्तः । ननुकथमसतोभातिभास्यतइतिकर्तृत्वंकर्मत्वंवासमस्तसामर्थ्यविरहितत्वादिति । अथसमस्तसामर्थ्यरहितत्वमपिकथं । भाववदभावस्यापिसद्धर्मत्वदर्शनात् । बौद्धमेवाभावाश्रयत्वंनवस्तुकृतं । अतोनविरोधइ

तिचेत् । समंकर्तृत्वकर्मत्वयोरपि । अन्यथाजायतेघटइत्यादिनस्यात् । सत्कार्यवादंतुआरंभणाधिकरणेनिराकरिष्यामः । अतोऽसतःप्रतीत्युपपत्तेःप्रतीतत्वान्नासच्छुक्तिरजतादिकमित्ययुक्तं। स्यादेतत् । नब्रूमोवयमसतःप्रतीतिरेवनास्तीतिकिंनामापरोक्षतयासत्त्वेनच । यथोक्तं । नहिनरिश्रृंगंभातिगवीवेति । शुक्तिरजतादिकंचापरोक्षतयासत्त्वेनावभासते। अतःकथमसदित्यतआह ॥ [३।१२]अन्यथात्वमिति । रजतादिकमनिर्वचनीयंप्रतिपद्यमानेनापिइदंरजतयोस्तादात्म्यावभासोंगीक्रियतएव । यथोक्तं । अध्यासोनामातस्मिंस्तदितिप्रत्ययइति । नचैवमन्यथाख्यातिप्रसंगः । अधिष्ठानस्यसंसृष्टरूपेणमिथ्यात्वेपिस्वरूपेणसत्यत्वं । अध्यस्तस्यसंसृष्टरूपेणस्वरूपेणचमिथ्यात्वमितिमायावादिभिरंगीकृतत्वात् । तथाचोक्तं । सत्यानृतेमिथुनीकृत्यलोकव्यवहारइति । अन्यथाख्यातिवादिभिरधिष्ठानारोप्ययोरुभयोरपिसंसृष्टरूपेणैवासत्त्वंस्वरूपेणतुसत्त्वमेवेत्यंगीकृतं । इदंरजतयोस्तादात्म्यानवभासेप्रवृत्त्याद्यसंभवश्च । तत्रयदन्यथात्वंशुक्तिकेदमंशस्यरजतत्वसंसर्गोरजतस्येदंतासंसर्गस्तत्तावदसदेव । प्रतीयतेचापरोक्षतयासत्त्वेनच । अपरोक्षावभासस्यानुभवसिद्धत्वात् । सत्त्वेनाप्रतीतौप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । नहिप्राग्बाधात्सत्यरजतेदंतासंसर्गादयंसंसर्गोमात्रयापिविलक्षणोनुभूयते । तथाचासदपरोक्षतयासत्त्वेनचनावभासतइतिव्याप्तेरन्यथात्वेभग्नत्वान्नानेनहेतुनाऽसत्त्वाभावोनुमातुंशक्यतइति । स्यादेवंयद्यन्यथात्वमसत्स्यात्तत्कुतइतिचेत् । शुक्तिकेदंतारजतादिसंसर्गरूपस्यान्यथात्वस्यासत्त्वमनभ्युपगच्छतःकोभिप्रायः । किंतदन्यथात्वंसदिति । उतानिर्वचनीयमिति । द्वितीयेवक्ष्यामइत्याशयेनाद्यंदूषयति ॥ [३।१२]तस्मादिति ॥ एवेतितस्मादित्यनेनापिसंबध्यते । असत्त्वादेवहितद्भ्रांतावेवप्रतीयते । यदिसत्स्यात्तर्हिशु

क्तिकादिवदभ्रांतावपिप्रतीयेत नचैवं । तस्मान्नसत् । नहिकारणसामग्र्येसतिकार्यानुत्पत्तिर्युक्तेति । किंचान्योन्यस्मिन्नन्यो
न्यात्मकत्वमपिचेत्सत्स्यात्तदा अतस्मिंस्तदितिनभवेत् । किंतुतस्मिंस्तदिति । तथाचनतत्प्रत्ययस्यभ्रांतित्वंस्यात् । सत्यरजतप्र
त्ययवत् । तदिदमुक्तमन्यथात्वमितिभ्रांतावितिच । उपलक्षणंचैतत् । अन्योन्यसंसर्गस्यसत्त्वेबाधोपिनेदंरजतमितिनस्यादि
त्यपिद्रष्टव्यं । असदपरोक्षतयासत्त्वेनचनावभासतइतिव्याप्तेःस्थानांतरेपिव्यभिचारंदर्शयति ॥ [२१९३] सत्त्वस्येति । एवंशब्दःसमु
च्चयेउपमार्थोवा । हिशब्दोनुभवप्रसिद्धिद्योतनार्थः । स्वीकार्यैवेतियुक्त्युपेततामाह । प्रतीततांअपरोक्षतयासत्त्वेनचेतिशेषः ।
अयमर्थः । रजतमनिर्वचनीयंमन्यमानस्यापिमतेतत्किमनिर्वचनीयतयाप्रतीयते । उतासत्त्वेन । अथवासत्त्वेन । नप्रथमद्विती
यौ । तथाप्रतीत्यनुपलंभात् । तथाप्रतीतौप्रवृत्त्यभावप्रसंगाच्च । नह्यसत्प्रातिभासिकंवाकदाचिदनेनार्थक्रियासूपयुज्यमानं
दृष्टं । येनास्यासत्त्वादिकंप्रतीत्यापिप्रवर्तेत । तस्मात्सत्त्वेनैवप्रतीयतइत्येवस्वीकार्यं । तथाचानुभवःसदिदंरजतमिति । प्रवृ
त्तिश्चैवमुपपद्यते । रजतप्रतीतिमात्रात्प्रवृत्तिरितिचेत् । न । उक्तानुभवविरोधात् । विधिनिषेधाववधूयप्रत्ययायोगाच्च । त
थाचतत्सत्त्वंसदसदनिर्वचनीयंवा । नाद्यः । अनिर्वचनीयताविरोधात् । नहियस्यसत्त्वंसत्तदनिर्वाच्यमितिसंभवति । द्वितीय
स्तुस्यात् । ततश्चयथाअसतोन्यथात्वस्यापरोक्षतयासत्त्वेनचप्रतीततास्वीकार्या । एवमसतस्सत्त्वस्यापिविशिष्टप्रतीततास्वीका
र्यैव । तथाचयदसत्तदपरोक्षतयासत्त्वेनचनावभासतइतिव्याप्तेस्सत्त्वेभग्नत्वात् । एतेनहेतुना नासत्त्वाभावोरजतस्यानुमातुंश
क्यतइति । आह । अपरोक्षतयासत्त्वेनचप्रतीतत्वमसत्यप्यन्यथात्वेवर्तमानमनैकांतिकमितियदुक्तंतदयुक्तं । अन्यथात्वस्य

सत्त्वाभावात् । शुक्तौतावदिदंतासत्यैव । तत्संसर्गश्चरजतेरजतत्ववदनिर्वचनीयएवारोपितः । एवंरजतत्वंचरजतेअनिर्वचनीयंतत्संसर्गश्चेदमास्पदेअनिर्वचनीयएवारोपितः । यदपिरजतेसत्त्वमसदेवापरोक्षतयासत्त्वेनप्रतीयतइत्यभिहितं । तच्चानुपपन्नं । शुक्तिकायांसदेवसत्त्वंरजतेप्रतीयते । नतुरजतस्यपरंसत्त्वंनामास्तीत्यंगीकारात् । शुक्तिकेदंतासंसर्गवत्तत्सत्तासंसर्गस्याप्यनिर्वचनीयस्यैवारोपितस्यप्रतीयमानत्वादितिप्राग्विकल्पितंपक्षमाशंक्यपरिहरति ॥ [२।१३]तस्येति । इदंतारजतत्वयोरितरेतरसंसर्गस्य तथारजतेशुक्तिकासत्त्वसंसर्गस्यानिर्वचनीयत्वेंगीक्रियमाणे अनवस्थितिःस्याद्धियस्मात्तस्मादुभयमसदेवांगीकरणीयमितिपूर्वेणसंबंधः । तथाहि । संसर्गद्वयमनिर्वचनीयमितिकोर्थः । किंव्यावहारिकमुतप्रातिभासिकमिति । नाद्यः । अनंगीकारात् । तथात्वेवारजतस्यापिव्यावहारिकत्वापातात् । द्वितीयेप्रातिभासिकतयैवप्रतीयते । व्यावहारिकतयावा । नाद्यः । प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् । नहिप्रातिभासिकमर्थक्रियासूपयुक्तंक्वचिदुपलब्धं । यतस्तद्भावंप्रतीत्यापिप्रवर्तेत । द्वितीयेतुकिंव्यावहारिकतासती । अथासती । नाद्यः । प्रातिभासिकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपरोक्षतयासत्त्वेनचासतोपिप्रतीतिप्रसंगः । अथसाव्यावहारिकताप्यनिर्वचनीयैवारोपितेत्युच्यते । तदानिर्वचनीयेतिकोर्थइत्यादेरावृत्त्यारोपपरंपरापर्यवसानापत्तिःस्यात् । यत्रैवारोपपर्यवसानंतत्रैवप्रवृत्त्यभावोवाअसतोविशिष्टप्रतीतिर्वाप्रसज्येत । नचेयमपर्यवसितापरंपरासिद्धविषया । येनबीजांकुरपरंपरावददूषणंस्यात् । नचेयंकस्याप्यप्रतिबंधकत्वाददोषइतिवाच्यं । पूर्वपूर्वारोपानुपपत्तावुत्तरोत्तरारोपानुपपत्तेः । प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । नचवाच्यंसर्वेप्यारोपाएककालमेवभवंतीति । ज्ञानानांयौगपद्यायोगात् । अधिष्ठानसिद्ध्युत्तरकालीनत्वाच्चारोपस्य । यथाविसर्प

णविशिष्टःसर्पोरज्जावारोप्यते । एवमेकएवायंविशिष्टारोपइतिचेन्न । अनंतानिर्वाच्यविशेषणविशिष्टार्थगर्भस्यारोपस्याननुभवात् । विशेषणभेदेनविशिष्टप्रत्ययभेदस्यावश्यकत्वाच्च । ननुचसंसर्गद्वयंनप्रातिभासिकतयाप्रतीयते । नापिव्यावहारिकतया । किंतुस्वरूपेणैव । अतोनानवस्थेतिचेत् । व्यावहारिकत्वाप्रतीताविष्टाभ्युपायत्वानुमानाद्यनुपपत्तौप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अन्यथारजतावभासादेवप्रवृत्त्युपपत्तौकिंसंसर्गग्रहणेनेतिवदताजितंप्राभाकरेण । तस्मादपरिहार्यैवेयमनवस्था । तदिदमुक्तंस्यादेवेति । ननुभवत्पक्षेपिरजतस्यप्रतीयमानंसत्त्वंसदसद्वा । नाद्यः । रजतस्यापिसत्त्वापत्तेः । द्वितीयेकिमसत्त्वेनप्रतीयतेकिंवासत्त्वेन । नाद्यः । प्रवृत्त्यभावापत्तेः । द्वितीयेतदपिसदसद्वेतिसमानोदोषः । नसमानः । विधिप्रत्ययस्यैवसत्त्वविशिष्टविषयत्वाभ्युपगमात् । नचसत्त्वस्यापरंसत्त्वमस्माभिरभ्युपगम्यते । किंतुरजतविधिप्रत्ययमात्रादेवप्रवृत्त्युपपत्तेः । नचैवंपरस्याभ्युपगमः । सत्त्वेप्यवांतरभेदांगीकारेणतत्प्रतीतिमात्रस्यप्रवृत्त्यनुपयोगित्वादिति । अपरआह । सदिदंरजतमितिप्रतीयमानंसत्त्वंनासत् । येनोक्तव्याप्तेर्भंगःस्यात् । किंनामब्रह्मणीवपारमार्थिकमंबरादेरिवमायोपाधिकंव्यावहारिकं शुक्तिरजतादावप्यविद्योपाधिकंप्रातिभासिकं सत्त्वमस्त्येवेति । तदसत् । सत्त्रैविध्यस्यैवदूषितत्वात् । दूषणांतरंचाह ॥ २।१३ तस्येति । तस्यसत्त्वस्यानिर्वचनीयत्वेप्रातीतिकत्वेतथैवप्रतीतौस्वरूपमात्रप्रतीतौवास्यादेवानवस्थितिः । अव्यवस्थितिः । प्रवृत्तेरितिशेषः । व्यावहारिकत्वाद्याकारेणप्रतीतौपूर्ववदनवस्थितिःस्यादेवेति । तस्मान्नवियदादिप्रपंचस्यानिर्वचनीयत्वमितिसिद्धं । एवंबंधस्याध्यस्तत्ववर्णनं प्रकृतानुपयुक्तं अयुक्तंचेत्यभिधायाधुनायत्परेणमिथ्याज्ञाननिमित्तइतिबंधस्यमिथ्याभूताज्ञानोपादानकत्वमुक्तं तदप्यनुपपन्न

मित्याशयवान्परमतेअज्ञानासंभवंतावदाह ॥ निर्विशेषइत्यादिना । तथाहि । यत्तावत्परेणभावरूपमज्ञानमंगीकृतं । त
त्किंजीवाश्रयं। उतजडाश्रयं। अथब्रह्माश्रयं ।नाद्यः । प्रकृत्यधिकरणेनिराकरिष्यमाणत्वात् । नद्वितीयः। अनभ्युपगमात्। ज
डस्याज्ञानकल्पितत्वेनइतरेतराश्रयत्वात् । कारणस्यकार्याश्रितत्वादर्शनाच्च । तृतीयेपिवक्तव्यं। किंतद्ब्रह्माश्रितमज्ञानंब्रह्मैवप्र
तिबध्नाति । उतजीवं । अथजडं । आद्येतस्यब्रह्माश्रितस्यब्रह्मावरणस्याज्ञानस्यविषयोवाच्यः । आवरणंखलुपटलादिकंक्वचि
दाश्रितंकिंचिद्विषयेकिंचित्प्रतिबध्नातीत्युपलब्धं।तत्रब्रह्मावरणेनाज्ञानेनब्रह्मगतःकश्चिद्धर्मोवाऽऽव्रियते। स्वरूपमेववाऽन्यद्वा
किंचित् । आद्यंपक्षद्वयंनिराकरोति ॥ निर्विशेषइति । हेत्वर्थगर्भविशेषणद्वयं । किमाक्षेपे । ब्रह्मण्यावरणतयांगीकृतेना
ज्ञानेनकिमावृतंभवेत् । नकिमपिभवेत् । नतावद्धर्मः । परेणब्रह्मणोनिर्विशेषत्वांगीकारात् । नापिस्वरूपं । स्वयंप्रकाशत्वेन
नित्यसिद्धत्वात् । नहिप्रकाशमानंचावृतंचेतिसंभवति । आवरणकृत्याभावात् । स्यादेतत् । माभूद्ब्रह्मावरकेणाज्ञानेनस्वरूप
मावृतं । तथाप्यद्वितीयत्वादिस्तद्धर्मोभविष्यति । परमार्थतोब्रह्मणोनिर्विशेषत्वेपिमिथ्याधर्मांगीकारात्। मिथ्यात्वंचाद्वितीय
त्वादीनांनस्वरूपेणकिंनामधर्मत्वेनैव । यथोक्तं । अपृथक्त्वेपिचैतन्यात्पृथगिवावभासंतइति । तत्राह ॥ मिथ्याविशेषोपी
ति । नाज्ञानावृतइत्यपेरर्थः । कुतइत्यतआह ॥ अज्ञानसिद्धिमेवेति । हिशब्दोहेतौ । अद्वितीयत्वादिधर्मोहि अज्ञाना
वृतोभवन्नतावत्स्वरूपेण । स्वरूपस्यावरणविषयतायानिरस्तत्वात् । मिथ्याभूतेनधर्मत्वेनाज्ञानावरणविषयतायांतुपरस्पराश्रय
त्वंस्यात् । यतोमिथ्याधर्मो अज्ञानसिद्धिमपेक्षते । अज्ञानातिरिक्तस्यमिथ्याभूतस्याज्ञानकार्यत्वाभ्युपगमात् । अज्ञानंचमि

थ्याभूतविशेषमपेक्षते। निर्विषयस्यावरणस्यानुपपत्तेः। एतेनब्रह्मान्यद्ब्रह्मावरणाज्ञानावृतमितितृतीयोपिनिरस्तः। तस्यमिथ्यात्वेनाज्ञानसापेक्षतयान्योन्याश्रयत्वात्। अतएवजीवंप्रतिबध्नात्यविद्येतिद्वितीयोनिरस्तोवेदितव्यः। माभूद्ब्रह्मणोज्ञानमावरणं माचभूज्जीवस्य जडस्यतुभविष्यतीतितृतीयंनिराचष्टे ॥ [२।१४] नचेति । जडइतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते। तेनाद्यस्यचशब्दस्य संबंधः। आवरणमितिज्ञानाभावनिवृत्त्यर्थं । तस्यजडेपिसंभवात्। असत्यइतिहेत्वर्थगर्भंविशेषणं । तेनचनेष्यतइतिदूषणांतरं। तदयमर्थः। जडस्याप्यावरणरूपमज्ञानंनसंभवति। तस्यमिथ्यात्वेनाज्ञानसापेक्षतयापूर्ववदितरेतराश्रयतापातात्। कारणस्यकार्याश्रितत्वादर्शनाच्च । मायावादिनापिजडावरणाज्ञानानभ्युपगमाच्च । यदाह। साचनजडेषुवस्तुषुतत्स्वरूपावभासंप्रतिबध्नातीति। केनहेतुनामायावादीजडेज्ञानंनांगीकरोतीत्यतआह ॥ [२।१४] अप्रकाशेति। आवरणमित्यत्राप्यनुवर्तते। नमन्यतेमायावादीतिशेषः। सतिपुष्कलकारणेकार्यानुदयेनखलुप्रतिबंधकमावरणंकल्प्यं। जडस्याप्रकाशस्वरूपत्वादेवस्वपरग्रहणासंभवेकिमावरणकल्पनयेतिपरोमन्यते। यथाह। प्रमाणवैकल्यादेवतदग्रहणसिद्धेरिति । प्रमाणवैकल्यात्प्रकाशस्वरूपत्वाभावादित्यर्थः। अथवा । अप्रकाशस्वरूपत्वादित्यनेनजडाश्रयत्वेअविद्यायाःप्रतीत्यभावप्रसंगमाह। प्रतीतिर्हिस्वप्रकाशतयावाप्रकाशाश्रयतयावा। नतावदाद्यः। अविद्यायाःअप्रकाशस्वरूपत्वात्तस्याः। नापिद्वितीयः। तदाश्रयस्यजडस्याप्रकाशस्वरूपत्वादिति। अनेनपरोक्तिव्याजेनजडाज्ञानावरणनिराकरणेयुक्त्यंतरमुक्तंभवति। यद्यप्यत्राप्यप्रकाशस्वरूपत्वादित्येवालं। तेननेष्यतइत्यनेनान्वयोपपत्तेः । तथापितेननेष्यतइत्यनावर्त्येयंस्वमतेनैवयुक्तिरभिहितेतिप्रतीतिःस्यात्तदर्थंजडेज्ञानंनमन्यत

इत्युक्तं । किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [२१७५] अज्ञानाभावतइति । आवरणंखल्वाश्रयादिमत्तयाव्याप्तमुपलब्धं ॥ यथानयनप
टलादि । अज्ञानावरणस्यचाश्रयाद्युक्तविकल्पान्यतमत्वेनव्याप्तं । अतिरिक्तस्यशंकितुमप्यशक्यत्वात् । व्यापकाभावेव्याप्या
भावःसुलभएव । तथाचोक्तविकल्पानुपपत्तावाश्रयाद्यभावेअज्ञानावरणस्याप्यभावःपरमतेप्रसक्तः । अज्ञानाभावेचबंधस्य
नतदुपादानत्वं । ततश्चसर्वंशास्त्रंवेदतन्मीमांसात्मकंव्यर्थीभविष्यति । अर्थोविषयःप्रयोजनंच । प्रसंगस्यानिष्टत्वख्यापनायाभू
ततद्भावार्थस्यच्वेःप्रयोगः । मायावादिनाहिशास्त्रस्यविषयप्रयोजनवत्तासिद्ध्यर्थमात्मनिमिथ्याभूताज्ञानोपादानकोबंधाध्यासो
वर्णितः । अज्ञानानुपपत्तौचतदुपादानकस्यात्मनिबंधाध्यासस्याप्यनुपपत्तेस्तदधीनाविषयप्रयोजनवत्ताचशास्त्रस्यनस्यादिति ।
किंचास्तुवाबंधोऽज्ञानोपादानकस्तथाप्यज्ञानस्यसत्यत्वेबंधस्यापिसत्यत्वात्सत्यस्यचज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाभ्युपगमाच्छास्त्रस्यवैय
र्थ्यंतदवस्थमेव । नन्वतएवाज्ञानस्यापिमिथ्यात्वमुक्तंमिथ्याज्ञाननिमित्तइति । सत्यमुक्तंदुरुक्तंतत् ॥ तथाहि । मिथ्याचेदज्ञानं
तदप्यात्मन्यारोपितमितिवक्तव्यं । मिथ्याभूतस्याशेषस्यतथात्वाभ्युपगमात् । तथाचाज्ञानारोपःस्वाभाविकःसहेतुकोवा । आ
द्येऽनिर्मोक्षप्रसंगः । स्वाभाविकस्यनिवृत्त्यनुपपत्तेः । उपपत्तौवात्मरूपस्यापितदापत्तेः । द्वितीयेपिकिमात्मस्वरूपमेवनि
मित्तमज्ञानारोपस्य । उताज्ञानं । नाद्यः । निष्कलंकैकरसाद्वितीयस्यचैतन्यस्यतदयोगात् । योगेवाहंकाररजतादिसमारोप
स्यापितथात्वोपपत्तावज्ञानकल्पनावैयर्थ्यात् । चैतन्यमात्रहेतुकस्यमोक्षेपिप्रसंगाच्च । द्वितीयेदूषणमाह ॥ [२१७५] अज्ञानस्येति । मि
थ्यात्वंततएवारोपितत्वंच । अभ्युपगमइतिवक्तव्येकल्पनइतिवचनमस्याभ्युपगमस्याप्रामाणिकत्वंसूचयितुं । तेनाज्ञानारो

पोपादानमप्यज्ञानंसत्यंचेद्बंधस्यापिसत्यत्वापत्तिः । आरोपितत्वेपूर्ववदज्ञानांतरारोपोपगमादनवस्थेत्यदूषणंबीजांकुरानवस्था
वत्कर्मानवस्थवद्वा अस्याअप्यनवस्थायाःसिद्धविषयत्वादित्यपास्तंभवति । नह्यहंकाररजताद्यारोपोपादानमज्ञानमपिप्रागारो
पिताज्ञानांतरोपादानकंतदप्येवमेवेत्यत्रकिमपिप्रमाणमस्ति । स्यादियमनवस्थायद्यज्ञानोपादानमज्ञानमज्ञानांतरोपादानक
मित्यभ्युपगच्छामः । नचैवंप्रथमाज्ञानस्यैवतदुपादानत्वादित्यतआह ॥ [२१७६] तथाचेति । अज्ञानद्वयस्याप्यन्योन्योपादानत्वंशंकितु
र्बुद्धौपरिवर्तमानंतथाचसतीतिपरामृश्यते । अथवातथाशब्दउपमायां । चशब्दःसमुच्चये । यथाज्ञानस्याज्ञानोपादानत्वेअनव
स्थितिः । तथाअन्योन्याश्रयताचस्यादितियोज्यं । दूषणसमुच्चयश्चोक्तविधयाव्यवस्थितइति । नन्वज्ञानस्याज्ञानोपादानक
त्वेपिनानवस्थादिदोषः । एकमेवाज्ञानंस्वोपादानमित्यभ्युपगमादित्यतआह ॥ [२१७६] अथवेति । आत्माश्रयतेतिशेषः । अथवेत्यु
क्तपक्षांतरद्योतकोनिपातः । ननुचाज्ञानारोपस्यानादित्वात्कथमनवस्थितिप्रसंगइतिचेन्न । स्वाभाविकत्वसहेतुकत्वपक्षयोरन्य
तरस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । अपिचानादिरेकैवाविद्येत्यभ्युपगच्छतापिनतावत्तस्याःस्वरूपतःसत्त्वमुपगतंकिंनामप्रातिभा
सिकं । नचतत्प्रतिभासोसंगस्यनिष्कलंकचैतन्यस्यविनाऽज्ञानप्रतिभासादुपपद्यते । ततोमानामभूदज्ञानपरंपरादिनाऽनवस्था
दिदोषः । तत्प्रतिभासपरंपरादिकृतस्तुकथंपरिहरणीयः । कर्मपरंपराप्रतिबंदीतुमोचितैवेति । नवाएकेनाक्षरेणछंदांसिवियं
तिनद्वाभ्यामितिवचनादत्रछंदोभंगोनशंकनीयः । अनवस्थेतिवक्तुंशक्येयदनवस्थितिरित्याहतद्वैदिकत्वज्ञापनार्थं । स्यादेतत् ।
अवश्यंतावदज्ञानमनादिभावरूपंविज्ञानविलाप्यमभ्युपगंतव्यं । प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तिसिद्धत्वात् । प्रत्यक्षंतावदहमज्ञोमा

मन्यंचनजानामीत्यपरोक्षावभासदर्शनात् । ननुज्ञानाभावविषयोयमवभासः । न । अपरोक्षावभासत्वात् । अहंसुखीतिवत् । अभावस्यषष्ठप्रमाणगम्यत्वात् । प्रत्यक्षाभाववादिनोपिनात्मनिज्ञानाभावावगमःसंभवति । मयिज्ञानंनास्तीतिप्रतिपत्तौआत्मनिधर्मिणिप्रतियोगिनिचार्थेवगतेतत्रज्ञानसद्भावाद्दनाभावप्रत्ययायोगात् । अनवगतेपिधर्म्यादौसुतरामभावानवगमात् । षष्ठप्रमाणगोचरेफललिंगाभावानुमेयेपिज्ञानाभावेआत्मादाववगतेअनवगतेआत्मनिज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगात् । इहचत्वदुक्तमर्थंसंख्यांवाशास्त्रार्थंवानजानामीतिविषयव्यावृत्तमज्ञानमनुभूयतच्छ्रवणादौप्रवर्तते । भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षवादेतुसत्यप्याश्रयप्रतियोगिज्ञानेज्ञानाभावस्येवभावांतरस्यापिनानुपपत्तिर्नियंतुंशक्यते । नचाश्रयप्रतियोगिज्ञानभूतमपिसाक्षिचैतन्यंभावांतरस्याज्ञानस्यनिवर्तकं । तस्याज्ञानविषयप्रतिभासत्वात् । नहिस्वज्ञानेनस्वयंनिवर्तते । नन्वज्ञानस्यव्यावर्तकोविषयःकथंसाक्षिचैतन्येनावभास्यते । प्रमाणायत्तत्वाद्विषयसिद्धेरिति । उच्यते । सर्ववस्तुज्ञाततयाऽज्ञाततयावासाक्षिचैतन्यस्यविषयएव । तत्रज्ञाततयाविषयःप्रमाणव्यवधानमपेक्षते । अन्यस्तुसामान्याकारेणविशेषाकारेणवाअज्ञानव्यावर्तकतयासदासाक्षादवभास्यतइत्युपपत्तिसहितमज्ञानप्रत्यक्षंभावरूपमेवात्मन्यज्ञानंगमयतीतिसिद्धं । किंचनकिंचिदवेदिषमितिपरामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोप्यत्रप्रमाणं । नचज्ञानाभावविषयोयमनुभवः । अभावप्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिबोधपराधीनतयातदभावेतस्यानुभवितुमयोग्यत्वस्योक्तत्वात् । नचनायंसुषुप्तिकालीनानुभवपरामर्शः । किंतुतदुत्थितस्येदानीमेवसौषुप्तिकज्ञानाभावानुमानमितिवाच्यं । तदनुमापकलिंगासिद्धेः । नचसामग्र्यभावोलिंगं । तस्याप्यसिद्धेः । नचज्ञानाभावेनतदनुमानं । अन्योन्याश्रयता

पत्तेः । नचस्मरणाभावोज्ञानाभावेलिंगं । व्यभिचारात् । तदेवंप्रत्यक्षसिद्धेऽज्ञानेऽनुमानमपि । विवादगोचरापन्नंप्रमा णज्ञानंस्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वंतरपूर्वकं । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अंधकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । ततश्चज्ञानेनसमानाश्रयविषयंभावरूपमज्ञानंसिद्धं । अपिचनतावदज्ञानंज्ञानाभावः । अभावमानागम्यत्वात् । संप्रतिपन्नवत् । अभावोह्यभावस्यप्रत्यक्षस्यवाविषयःपरेणेष्यते । अज्ञानंचनमानगम्यं । माननि वर्त्यत्वात् । संप्रतिपन्नवत् । किंच । विगीतंदेवदत्तनिष्ठप्रमाणज्ञानंदेवदत्तनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तकं । प्रमाणज्ञानत्वात् । यज्ञदत्तगतप्रमाणज्ञानवत् ॥ तमआसीत् । मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्याद्यागमोप्यत्रप्रमाणं । त्वदु क्तमर्थंनजानामीतिव्यवहारान्यथानुपपत्तिरपिभावरूपाज्ञानसद्भावेमानं । नचप्रमाणतोनजानामीत्येवंपरतयाव्यवहारोपप त्तिः । त्वदुक्तेर्थेप्रमाणज्ञानंममनास्तीत्यस्यविशिष्टविषयज्ञानस्यप्रमाणत्वात् । तद्विशेषणतयार्थस्यापिप्रमाणेनाधिगमात्स्व वचनव्याघातापत्तेः । एतदतिरिक्तप्रमाणज्ञानंममत्वदुक्तेर्थेनास्तीतिचवदतोवचनव्याघातदोषएव । अस्यापिज्ञानस्यपूर्व वदेवप्रमाणत्वात् । नचप्रमाणेनसामान्यतोर्थस्याधिगमेपिविशेषानधिगमाददोषः । विशेषस्याप्यधिगमानधिगमयोःपूर्वो क्तदोषानतिवृत्तेः । ननुभावरूपमप्यज्ञानंज्ञाननिरस्यमभ्युपगम्यतेभवद्भिः । तत्कथंज्ञायमानेर्थेनजानामीतिव्यवहारः । मैवं । अस्मन्मतेऽज्ञानस्यसाक्षिवेद्यतयाप्रमाणाबोध्यत्वात् । प्रमाणज्ञानोदयात्प्राक्काज्ञानविशेषितोर्थःसाक्षिसिद्धोऽज्ञातइत्यनुवाद गोचरोभवति । भवतिचप्रश्नार्हः । किंचविशुद्धब्रह्मात्मनिशुक्तिकायांचाहंकाररजताद्यध्यासस्यार्थज्ञानात्मकस्यमिथ्याभूतस्य

मिथ्याभूतमेवकिंचिदुपादानमन्वेषणीयं । सत्योपादानकत्वेकार्यकारणस्वभावतयाऽध्यासस्यापिसत्यत्वप्रसंगात् । तस्यापिमि
थ्योपादानस्यसादित्वेतथाविधोपादानांतरकल्पनाप्रसंगात् अनाद्येवतन्मिथ्योपादानमितिकल्पनीयमितिमिथ्याध्यासएवतथा
विधाज्ञानोपादानकारणमंतरेणानुपपद्यमानस्तत्कल्पयतीति । किंचज्ञानाद्बंधनिवृत्तिश्रवणाद्यन्यथानुपपत्तिरपिबंधोपादाना
ज्ञानेप्रमाणं । तदेवंप्रत्यक्षादिप्रमाणतःसिद्धमज्ञानंनतावदनात्मनिसंभवति । प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । अतःपरिशेषादात्म
न्येवाज्ञानमंगीकरणीयं । तत्कथमुच्यतेअज्ञानाभावतइति ॥ अत्रोच्यते । यत्तावद्भावरूपाज्ञानसिद्धौप्रत्यक्षमुपन्यस्तं ।
तस्यज्ञानाभावविषयत्वेकोदोषः । अभावस्यषष्ठप्रमाणविषयत्वान्नेतिचेन्न । प्रत्यक्षत्वस्यांगीकर्तुमुचितत्वात् । धर्मिप्रति
योगिज्ञानभावाभावयोरनुपपत्तिरितिचेत् न । तथासतिज्ञानाभावस्यतवसर्वथाप्यप्रतीतिप्रसंगात् । ततश्चतन्निरासप्रया
सानुपपत्तिः । ममसाक्षिणाज्ञानाभावप्रतीतिरितिचेत्तर्हीयमेवसाभवतु । सौषुप्तिकज्ञानाभावानुमानेपिकानुपपत्तिः । प
क्षाप्रतीतेर्नेतिचेन्न । तस्याप्यनुमानोपपत्तेः । नचज्ञानाभावानुमानेलिंगाभावः । अवस्थाविशेषत्वस्यैवलिंगत्वसंभवात् ।
अनुमानंत्वसंबद्धमेव । प्रकाशकत्वस्यज्ञानेप्रदीपप्रभायांचैकस्याभावेनासिद्ध्यादिप्रसंगात् । शब्दसाम्यमात्रेणानुमाने
तुगोत्वेनवागादीनामपिशृंगित्वादिप्रसंगः । तमोविरोधित्वमेकमुभयत्रास्तीतिचेत् । न । तमोप्यविद्यांधकारोवा । ना
द्यः । दृष्टांतस्यसाधनविकलत्वात् । नद्वितीयः । असिद्धेः । अभावमानागम्यत्वंत्वसिद्धमेव । अज्ञानंनमानगम्यंमान
निवर्त्यत्वादितिचेन्न । तथासतितत्रप्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यापातात् । तदभावोव्यावर्त्यतइतिचेन्न । अभावव्यावर्तनंभाव

साधनमित्येकार्थत्वात् । तृतीयानुमानंतुघटादेरपितत्साधनसौलभ्येनपरास्तं । त्वदुक्तमर्थंनजानामीतिव्यवहारस्तुज्ञानाभाववि
षयोपिभविष्यति । अध्यासकार्यानुपपत्तिस्तुनास्त्येव । ज्ञानस्यांतःकरणोपादानतोपपत्तेः । सत्योपादानत्वेसत्यताप्रसंगस्त्वि
ष्टएव । नहिरजतवज्ज्ञानस्यापिबाधोस्ति । तथात्वेयाथार्थ्यमपिस्यादितिचेन्न । स्वरूपसतोपिविषयासत्त्वेनायथार्थत्वोपपत्तेः ।
नहिस्वरूपसतोविषयसत्तयापिभाव्यमितिनियामकमस्ति । साक्षिचैतन्येव्यभिचारात् । अर्थस्तुरजतादिरसत्त्वात्कारणमेवना
पेक्षते । ज्ञानाद्बंधनिवृत्तिस्त्वसिद्धैवेत्युक्तं । अतोनोक्तप्रमाणैर्भावरूपाज्ञानसिद्धिः । किंचनवयंभावरूपाज्ञानस्यपरिपंथिनः ।
किंनामपरपक्षेतन्नसंभवतीतिब्रूमः । नन्वंगीकृतंचेदज्ञानंतर्हिभवतोप्युक्तानुपपत्त्याशास्त्रवैयर्थ्यमापन्नमित्यतआह ॥ [३१६] स्वभा
वेति । स्वश्चासौभावश्चेतिस्वभावोजीवः तदाश्रितंतदावरणंचाज्ञानमितिवादःस्वभावाज्ञानवादः । तस्यनिर्दोषत्वाज्जडब्र
ह्माज्ञानवादोक्तदोषाभावान्नतच्छास्त्रवैयर्थ्यमस्मन्मतेभवेत् । तथास्वयमेवभवत्यस्तीतिस्वभावोनाज्ञानकल्पितइतियावत् ।
तदज्ञानवादस्योक्तेतरेतराश्रयदोषविकलत्वान्नतद्भवेत् । तथास्वःस्वतंत्रोभावःपरमात्मा स्वस्यभावोधर्मःपारतंत्र्यादिर्वास्व
भावस्तद्विषयमज्ञानंजीवस्येतिवादःस्वभावाज्ञानवादस्तस्यस्वप्रकाशेस्वविषयाज्ञानासंभवदोषविधुरत्वान्नतद्भवेत् । तथास्व
भावभूतमेवाज्ञानंनमिथ्येतिवादस्याऽनवस्थादिदोषरहितत्वान्नतद्भवेत् । तथास्वभावेनस्वतंत्रेणपरमेश्वरेणाज्ञानंजीवस्येतिवाद
स्यस्वप्रकाशस्वरूपाभिन्नधर्मविषयमप्यज्ञानंजीवेनयुक्तमितिदोषहीनत्वान्नतद्भवेत् । एतदुक्तंभवति । नास्मन्मतेऽज्ञानांगी
कारेदोषोस्ति । येनशास्त्रस्यविषयप्रयोजनशून्यतास्यात् । जीवाश्रितंजीवावरणंचाज्ञानमित्यंगीकारात् । तस्यचस्वतएवब्रह्म

णोभिन्नत्वात् । ज्ञानस्वभावत्वाच्च । तस्यस्वप्रकाशस्यापिपरमेश्वरेच्छयापरमेश्वरेस्वधर्मेषुचाज्ञानंसंभवत्येव । यद्यपिधर्माः स्वप्रकाशचैतन्यान्नभिद्यंते । तथापिसविशेषत्वांगीकारादज्ञानविषयतोपपत्तिः । अज्ञानमपिसत्यमेवनाज्ञानकल्पितं । तथा विधस्यापिनिवृत्तिंवक्ष्यामः । यद्यपिजीवचैतन्यंब्रह्मस्वधर्मप्रकाशात्मकं । तथापिपरमेश्वराचिंत्याद्भुतशक्त्युपबृंहिताऽविद्याव शान्नतथासंसारेप्रकाशयतीति । स्यादेतत् । अस्तितावदविद्या । साचदुर्घटघटनास्वभावा । यथोक्तं । दुर्घटत्वमविद्यायाभू षणंनतुदूषणं । कथंचिद्घटमानत्वेऽविद्यात्वंदुर्घटंभवेदिति । तथाचानुपपत्तिःकथंतत्स्वरूपापलापायप्रभवतीति । अत्रवक्तव्यं । किमविद्यादुर्घटसुघटघटनास्वभावावाउतदुर्घटैकस्वभावावा । नाद्यः । सुघटांशेऽविद्यात्वाभावप्रसंगात् । द्वितीयेदोषमाह । ॥ [२।१७] अविद्येति । अविद्यायादुर्घटत्वंचेत्स्वभावइतिशेषः । हिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । तादृशःअविद्यासदृशः मिथ्येतियावत् । अयमर्थः । यद्यविद्यादुर्घटैकस्वभावास्यात्तदासाधिष्ठानाससाक्षिकाचनस्यात् । तथात्वेसुघटत्वप्रसंगेनाविद्यात्वाभावप्रसंगात् । ततश्चात्माभावेनशून्यवादापत्तिरिति । नन्वीश्वरशक्तिरपिकथं । यावत्प्रमाणसिद्धंतावतस्सुघटस्यदुर्घटस्यवाघटनायांपटुरि तिब्रूमः । नचैवंत्वयावक्तुंशक्यतइत्युक्तं । सर्वस्यापिसुघटस्यापह्नवोऽनेनातिप्रसंगेनोपलक्षितोबोद्धव्यः । निर्विशेषइत्यादिनो क्तमुपसंहरति ॥ [२।१७] अंतइति । परमतेअविद्यानुपपत्तेरित्यर्थः । योगोविषयप्रयोजनयोःपरस्परंशास्त्रेणचसंबंधः । आदिग्रह णेनस्वपक्षसाधकंप्रमाणंगृह्यते । अनंतदोषाःउक्तावक्ष्यमाणाश्च । सतिखल्वज्ञाने । अज्ञोविप्रतिपन्नःसंदिग्धोवाशास्त्रेअधि कारीस्यात् । अज्ञातश्चविषयोभवेत् । अज्ञाननिवृत्तिश्चफलं । नचविषयाद्यभावेसंबंधस्संभवी । अधिकार्यादिवर्जितत्वाद

नादरणीयंदुष्टत्वाद्धेयंच । अज्ञानमित्युपक्रम्यमायेत्युपसंहारोऽज्ञानस्यैवावस्थाभेदेनसंज्ञाद्वयंनतुवस्तुभेदइतिपरमताविष्कर
णार्थः । उपपादितंचैतत्परेणैवेति ॥ जीवब्रह्मणोरेकत्वंशारीरकमीमांसाविषयोनभवतीत्यतस्तदुपपत्त्यर्थंबंधमिथ्यात्ववर्णनम
संगतमित्युक्तं । तत्सत्यत्वात्तेनेत्यादिनाप्रपंचयति ॥ ४ ॥ तथाहि । जीवब्रह्मणोरेकत्वंशारीरकमीमांसाशास्त्रविषयंप्रतिपद्यमा
नेनवेदस्यापितद्विषयत्वंप्रतिपत्तव्यं । तदितिकर्तव्यतारूपत्वान्मीमांसाशास्त्रस्य । करणेतिकर्तव्यतयोरेकविषयतानियमात् ।
नचवेदोजीवब्रह्मणोरेकत्वंवक्ति । सर्वस्यापिमंत्रब्राह्मणोपनिषद्रूपस्यवेदस्यभेदावलंबनत्वावभासनात् । ननुकथंवेदोनजीव
ब्रह्मणोरेकत्वपरः । मंत्रब्राह्मणयोरतत्त्वावेदकयोरविद्वद्विषययोर्द्वैतालंबनत्वेप्युपनिषदामद्वैतनिष्ठत्वात् । तत्रहितत्त्वमसीत्या
दिवाक्यंसाक्षाज्जीवस्यब्रह्मतांप्रतिपादयति । सदेवसोम्येत्यादीनिवाक्यानितत्पदार्थस्वरूपनिरूपणपराणितत्रैवसमन्वितानि ।
अथयोवेदेदंजिघ्राणीत्यादीनित्वंपदार्थपराण्यपितत्रैवसमन्वयंप्रतिपद्यंते । सृष्ट्यादिकथनंचब्रह्मणोनिष्प्रपंचताप्रतिपादनाया
नुवादतयोपयुज्यते । प्राणाद्युपासनानिचांतःकरणस्यपराग्वृत्तिनिरोधद्वारेणाद्वैतप्रतिपत्तावेवोपयुक्तानि । तदेवंवेदांतानांजी
वब्रह्मणोरेकत्वंविषयइतितदुपकरणभूतामीमांसापितद्विषयैवेतियुक्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ आस्तांतावदियंसमन्वयप्रक्रिया । तत्त्व
मसीत्यादिवेदएवतावदेकताविषयोनभवति । तथाहि । तत्त्वमसीत्यत्रत्वंपदार्थस्यजीवस्यतत्पदार्थब्रह्मतामुख्ययावृत्त्यावाप्र
तिपादनीया । विरोधिभागत्यागेनस्वरूपमात्रलक्षणयावा । नोभयथापिसंभवतीत्याह ॥ सत्यत्वादिति । वेदःतत्त्वमसी
त्यादिः । कथंचनोक्तप्रकारद्वयेनापि । जीवस्यत्वंपदार्थस्यतत्पदार्थब्रह्मतांनवदेद्धियस्मात्तस्मान्मीमांसापितद्विषयानभवती

तिशेषः । कुतः । प्रत्यक्षेणविरोधतः । कथं । तेनप्रत्यक्षेणदुःखादेःसत्यत्वात्सत्यत्वावधारणात् । अथवापृथक्साध्यद्वयेहेतुद्वयं । इदमुक्तंभवति । नतावत्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यंत्वंपदमुख्यार्थस्यतत्पदमुख्यार्थैक्यप्रतिपादकमितियुक्तं । प्रत्यक्षविरोधात् । दुःखादिविशिष्टोहित्वंपदमुख्यार्थः । तस्यनिर्दुःखत्वाद्युपेततत्पदमुख्यार्थैक्यप्रतिपादनेकथंनप्रत्यक्षविरोधः । स्ववचनविरोधस्यचोपलक्षणंचैतत् । नापिजहदजहल्लक्षणया । विरोध्याकारपरित्यागोहिविवक्षाभावमात्रेणोततस्यानित्यत्वेनाथवामिथ्यात्वेन । नाद्यः । तन्मात्रेणविरोधानिवृत्तेः । नहिपृथिवीत्वाद्यविवक्षामात्रेणाक्षितिजलादेरभेदोवक्तुंशक्यते । विरोध्याकारस्याविवक्षायामप्यनपायात् । नद्वितीयः । असीतिवर्तमाननिर्देशायोगात् । तथासतितत्त्वंभविष्यसीतिस्यात् । नतृतीयः । प्रत्यक्षेणदुःखादेर्विरोध्याकारस्यसत्यत्वावगमादिति । ननुकथमेतत्प्रत्यक्षविरोधेनश्रुतेःप्रतीतार्थात्प्रच्यावनं । क्वाप्येवमदर्शनात् । प्रत्युतपरत्वान्निर्दोषत्वाच्चबलवत्याश्रुत्याविरुद्धंपूर्वंदोषशंकाकलंकितमहंदुःखीत्यादिप्रत्यक्षमेवाप्रमाणंभवितुंयुक्तमित्यतआह ॥

२।१८ यजमानेति । श्रुतेःयजमानःप्रस्तरइत्यस्याः । तथाब्रह्मत्वमपिजीवस्यतत्त्वमस्यादिश्रुतेरर्थोनभवेदित्यर्थः । अत्रेमौप्रयोगौ । जीवब्रह्मणोरेकत्वंनमीमांसाशास्त्रस्यविषयःतदुपकर्तव्यवेदाविषयत्वात् । यद्यदुपकर्तव्यप्रमाणस्याविषयः । नतत्तदितिकर्तव्यताविषयः । यथासंप्रतिपन्नं । तथातत्त्वमस्यादिवाक्यंनप्रतीतार्थे । प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् । यजमानःप्रस्तरइतिवाक्यवदिति । अनेनैवपरत्वनिर्दोषत्वयोर्यजमानःप्रस्तरइतिवाक्येव्यभिचारश्चसूचितोभवति । नन्वत्रनिर्दोषत्वमेवनास्ति । अगृहीतवृत्तित्वस्यैवदोषस्यविद्यमानत्वादमुख्यवृत्त्याहीदंप्रवृत्तमितिचेत् । तर्हितत्त्वमस्यादिवाक्यमप्येवमित्यसिद्धिः । कुतोत्रामुख्यवृत्तिरितिचेत् । समं

यजमानादिवाक्ये। प्रत्यक्षविरोधादितिवदतस्समः समाधिः। स्यादेतत्। नयजमानःप्रस्तरइत्यादिवाक्यस्यप्रत्यक्षविरोधमात्रेण प्रतीतार्थपरित्यागः। तथात्वेपरमेश्वरावतारनिर्दोषतावाक्यस्यापिप्रत्यक्षविरोधेनार्थपरित्यागप्रसंगात्। किंनामोपजीव्यप्रत्यक्ष विरोधात्। उपजीव्योपजीवकयोरुपजीव्यंबलवदितिहिन्यायः। ननुयजमानस्वरूपंनप्रत्यक्षविषयः। शास्त्रीयत्वात्तद्भावस्य। तत्क थमुपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धाश्रुतिरितिचेत्तर्हिप्रत्यक्षविरोधोपिकथं। प्रत्यक्षाकारस्यप्रस्तराभेदप्रतिपादनेनिदर्शितेयमितिचेत्सम ममापीत्यतआह॥ [२।१।१] प्रत्यक्षस्येति। सत्यंयजमानःप्रस्तरइतिश्रुतिरुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात्प्रतीतार्थेनप्रमाणमिति। तथापिनो क्तदोषः। अद्वैतश्रुतिबाधकतयास्माभिरुपन्यस्तस्यापिप्रत्यक्षस्ययजमानग्राहिप्रत्यक्षादविशेषात्। अस्याप्युपजीव्यत्वात्। प्रत्यक्षावगतंहिजीवत्वमित्यनूद्यतस्यतदसीतिब्रह्मताविधातव्या। तदनेनोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधएवास्माभिर्हेतूकृतइतिसूचितं भवति। एवंजीवमनूद्यतस्यब्रह्मत्वंप्रतिपादयंतीनांतत्त्वमसीत्यादिश्रुतीनामुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधादतत्परत्वमुक्तं। अधुनायाः ब्रह्मानुवादेनतस्यजीवैक्यंविदधतितासांतद्योहंसोसौयोसौसोहमित्यादीनामुपजीव्यश्रुतिविरोधादतत्परत्वमाह॥ [२।१।१८] सार्वज्ञा दीति। तामितिश्रवणाद्येत्यध्याहार्यं। सार्वज्ञादिगुणंततएवजीवाद्भिन्नमितिविरोधस्फुरणार्थं। एवशब्देनेशस्यप्रमाणांतरागो चरत्वमाह। हिशब्दोयस्मादित्यर्थे। अस्यास्तद्योहमित्याद्यायाःश्रुतेःतत्तस्मात्तस्मिन्नर्थइतिवा। तदयमर्थः। ईश्वरमनूद्यतस्यजी वाभेदंप्रतिपादयंत्याश्रुत्यासर्वथातावदीश्वरसिद्धिरपेक्षिता। अप्रतीतस्यानुवादायोगात्। नचेश्वरसिद्धिःश्रुतिंविनासंभवति। ततोयःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतिरेवास्याउपजीव्येतिवाच्यं। साचासर्वज्ञाज्जीवादीश्वरस्यभेदमेवप्रतिपादयतीतितद्विरुद्धातद्योहमि

त्याद्याश्रुतिर्नाद्वैतवादिनीति । एतेनजीवब्रह्मस्वरूपानुवादेनतदैक्यमात्रपराणांपरेव्ययेसर्वएकीभवंतीत्यादिवाक्यानामुपजीव्यप्रत्यक्षागमविरोधोप्युक्तोवेदितव्यः । ननुसर्पोयमित्युपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धमपिनायंसर्पःकिंतुरज्जुरेवेत्युपजीवकमाप्तवचनंप्रमाणंदृश्यतइतिचेत् । तत्किमुपजीव्योपजीवकन्यायोव्यभिचरितत्वादकिंचित्करइतिवक्तुमुद्यमः । आहोस्वित्सापवादइति । नाद्यः । दहनानुष्णतानुमानस्ययजमानप्रस्तरवाक्यस्यचाप्रामाण्येकारणांतरस्यवक्तव्यतापातात् । द्वितीयेअपवादोवक्तव्यः । तत्त्वविषयेणोपजीवकेनाप्युपजीव्यंबाध्यतइतिचेत् । तत्त्वविषयताकिमेवमेवनिश्चिता । उतन्यायांतरेण । नाद्यः । विनिगमनेकारणाभावेनानिर्णयात् । द्वितीयेतदेववाच्यं । किमनेन । निरसिष्यतेचैतदिति । किंचसर्वाअप्यद्वैतश्रुतयोद्वासुपर्णेत्यादिभेदश्रुतिविरुद्धत्वान्नप्रतीतार्थेप्रामाण्यंभजंते । नन्वधिकबलविरोधेनहीनबलमप्रमाणंभवति । भेदश्रुतीनांचकथमद्वैतश्रुतिभ्योधिकबलत्वंयेनतद्बाधकतोच्यतइत्यतआह ॥ [२१२०]स्वातंत्र्येति । स्वातंत्र्यइत्यादिका निमित्तसप्तमी । स्थानमत्यैक्ययोरितिद्वंद्वात्परमैक्यपदंप्रत्येकमभिसंबध्यते । सम्यगितिस्वातंत्र्यादिनिमित्तमैक्यव्यवहारसद्भावमभिप्रैति । तेनस्वतंत्रामुख्यप्रयोगेप्रयोजनंवाच्यं । नह्यस्मदायत्तेशब्दप्रयोगेऽकस्मादमुख्यंप्रयुंज्महइतिनिरस्तं । व्यवहारास्तुटीकाकृतोक्ताद्रष्टव्याः । काऽद्वैतश्रुतिःस्वातंत्र्यादिषुकिन्निमित्तमुपादायप्रवृत्तेत्यपेक्षायामुक्तं ॥ [२१२१]यथेष्टंतइति । यथासंभवमित्यर्थः । एतच्चस्पष्टीकरिष्यत्याचार्यः । वृत्तिचिंतांचतत्रैवकरिष्यामः । एतदुक्तंभवति । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशंबलवत् । सावकाशाचाद्वैतश्रुतिः । विनापिसाक्षादद्वैतंस्वातंत्र्यादिनानिमित्तेनामुख्यार्थतयापिघटमानत्वात् । भेदश्रुतिस्तुनिरवकाशा । जीवेशभेदमंतरेणार्थांतराप्रतीतेः ।

अतोनिरवकाशतयाबलवत्याभेदश्रुत्यासावकाशतयादुर्बलायाः अद्वैतश्रुतेःबाधोयुक्तइति । ननुभेदश्रुतिरपिसावकाशामिथ्याभेदपरत्वादितिचेत् । कोयंमिथ्याभेदोनाम । किमसन् । उतानिर्वचनीयः । नाद्यः । अनंगीकारात् । द्वितीयेदोषमाह ॥ [३।२२] अज्ञानेति । अज्ञानातिरिक्तमनिर्वचनीयमज्ञानकार्यमितिहिपरसंमतं । नचाज्ञानंतन्मतेसंभवतीत्युक्तं । ततोमिथ्याभेदासंभवान्नतदर्थत्वंभेदश्रुतेरिति । ननुभेदश्रुतिरनुवादिनीत्युक्तं । यथानानुवादिनीतथावक्ष्यते । किंचप्रमितस्यानुवादोभ्रांतिसिद्धस्यवा । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । अभ्युपगमेवातत्प्रमाणप्रतिरोधोद्वैतश्रुतेः । नद्वितीयः । अज्ञानासंभवेननिरस्तत्वात् । एतेनापूर्वताविरहात्दुर्बलाभेदश्रुतिरितिनिरस्तं । परकृतापव्याख्याप्रत्याख्यानमुपसंहरन्परदोषंपश्यसित्वमात्मदोषंनपश्यसीत्याभाणकविषयताभवतामापन्ना । यतःसूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यपरापव्याख्यानिराकरणेप्यसंगतिर्नालोचितेत्याशंकांपरिहर्तुं सूत्रार्थमनुवदति ॥ [३।२२] अतइति । अस्मदुक्तःसूत्रार्थोनतावच्छिष्याणांचेतसिस्थिरोभवति । यावत्परकृतापव्याख्यामापातरमणीयांपश्यंति । अतस्तदपकरणमपिसूत्रार्थस्थिरीकरणार्थतयासंगततरमितिभावः । अथवाअज्ञानांज्ञानदोविष्णुरित्यादिबंधमिथ्यात्वनिराकरणंतत्सत्यत्वसमर्थनंचसूत्रगतातःशब्दस्यैववर्णकांतरमित्यतोनासंगतमितिदर्शयन्सूत्रेप्यस्यार्थस्योपयोगंदर्शयति ॥ अतोयथेति । अत्रेयमाशंका । अतोब्रह्मजिज्ञासेतिखलुसूत्रखंडेनमोक्षस्यभगवत्प्रसादैकसाध्यत्वान्मुमुक्षुणातदर्थाब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्युक्तं । एतदयुक्तं । मोक्षोहिबंधनिवृत्तिमात्रंनपुनरभ्युदयावाप्तिः । स्वर्गादिवदनित्यतापातात् । बंधश्चमिथ्याभूतएव । तरतिशोकमात्मविदितिज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणस्याप्यन्यथानुपपत्तेः । नखलुसत्यंज्ञानेननिवर्तते । सत्यश्रृंखलाबंधस्य

तथात्वादर्शनात् । नचमिथ्याभूतस्यनिवृत्तौकस्यचित्प्रसादोऽपेक्षणीयः । रजतादिनिवृत्तौतथानुपलंभात् । किंनामयद ज्ञानकल्पितोयंबंधःतज्ज्ञानमेव । ततोनभगवत्प्रसादार्थाजिज्ञासामुमुक्षुणाकर्तव्येति । सोयमाशंकाऽतश्शब्देनापेक्षितार्थसा धकहेतुसूचकेनेनिराकृतेति ॥ तदर्थंविष्णुप्रसादार्थं ॥ अत्रसूत्रे । ननूक्तमत्रसत्यश्चेद्बंधोननिवृत्तिमर्हतीतितत्राह ॥ यथेति । दृष्ट्याप्रेमातिशययुक्तया । सन्उत्तमःकृपालुत्वादिगुणवान् । सतथाविधगुणः । ननुविषमोयमुपन्यासः । सादिरयंनिगडा दिबंधोराज्ञानिवर्तताम् । अनादिरयंकथंनिवर्त्यतइतितत्रोक्तंभगवानिति । अघटितघटकानंतैश्वर्यादिगुणवानित्यर्थइति॥४॥ एवंमीमांसाप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेनातःशब्दंद्वेधाव्याख्यायविषयसमर्थनपरतयापिव्याख्याति ॥ कार्यताचेत्यादिना । अ त्रजैमिनीयामन्यंते । विध्यर्थवादमंत्रात्मकःसमस्तोप्याम्नायःकार्यनिष्ठएव । नवस्तुतत्त्वनिष्ठः । सचअथातोधर्मजिज्ञासेत्या दिनामीमांसितः । तत्कथंब्रह्ममीमांसारंभसंभवः । कार्यनिष्ठतैवकथमितिचेत् । इत्थं । अनेकपदात्मकवाक्यश्रवणादनेकार्थ प्रतीतावपिवाक्यस्यतावदेकत्रतात्पर्यंकल्प्यं । अन्यथाएकवाक्यताऽसंभवात् । यत्परःशब्दःसशब्दार्थइतिचशाब्दाः । वा क्यतात्पर्यविषयश्चसएव । यत्प्रतिपादनेनवाक्यपर्यवसानं यत्प्रतिपादनायचपदार्थांतरोपादानं । तथाभूतश्चकार्यात्मैव । नहि गौरश्वःपुरुषोहस्तीतिवादेवदत्तःपचतीतिवापर्यवसितमनुभूयते । किंतुदेवदत्तगामानयेत्यादिकार्यनिष्ठमेव । अतःकार्यमेवस र्वत्रवाक्यार्थः । तत्रलिङादिप्रत्ययःसाक्षात्कार्यताभिधायी । पदांतराणितुतत्प्रतीतयेतदन्वितस्वार्थानभिदधति तत्पराण्येव । एवंकार्यांतरविधुराणिवाक्यांतराण्यपितदेकवाक्यतामापद्यंते । अनेनैवन्यायेनाम्नायोप्यशेषःकार्यताबोधेपर्यवसितः । किं

चप्रत्याय्यप्रत्यायकभावसंबंधग्रहणलक्षणव्युत्पत्त्यपेक्षोहिशब्दोर्थमवबोधयतीत्यविवादं। अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतथावगमात्।
व्युत्पत्तिश्चवृद्धव्यवहारदर्शनादेव । वृद्धव्यवहारश्चकार्यप्रतिपत्तिनिबंधनइतिकार्यप्रतिपादकतैवयुक्ता । तथाहि। जलंचै
त्रआहरस्वेतिप्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणात्प्रयोज्यवृद्धस्यविशिष्टार्थविषयांप्रवृत्तिंदृष्ट्वाव्युत्पत्स्यमानोऽन्योबालएवमाकलयति ।
स्वाधीनाऽस्यप्रवृत्तिःसामद्वद्बुद्धिपूर्विकेति । पुनस्तस्यायंविमर्शोजायते। याचास्यप्रवृत्तिहेतुभूताबुद्धिःसायद्विषयासतीमम
प्रवृत्तिहेतुस्तद्विषयैवेति। तदेवमनुमानद्वयमेतत्। वृद्धस्यस्वतंत्राप्रवृत्तिर्धर्मिणीबुद्धिपूर्विकेतिसाध्योधर्मः। स्वतंत्रप्रवृत्तित्वान्म
दीयस्वतंत्रप्रवृत्तिवत्। तथावृद्धस्यप्रवृत्तिहेतुभूताबुद्धिर्धर्मिणीयद्विषयैवबुद्धिर्ममप्रवृत्तिहेतुभूतातद्विषयैवेतिसाध्योधर्मः।
प्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धित्वात्। मदीयप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिवदिति। पुनश्चतस्यायंविमर्शःप्रवर्तते। यद्विषयासाबुद्धिःप्रवृत्ति
हेतुभूतातद्वस्त्वनेनशब्देनबोध्यतेतद्भावेभावात्। ममतुमानांतरेणतद्बोधइत्यावयोर्विशेषः। तेनयद्बुध्वाप्रवृत्तिर्ममतदने
नशब्देनबोध्यतइतिशब्दस्यप्रवृत्तिहेतुभूतार्थबोधकतामवधारयति। पुनश्चकोसौप्रवृत्तिहेतुभूतोर्थःशब्दाभिधेयइतिनिर्धारयि
तुंस्वात्मनिप्रतिपन्नंप्रवृत्तिहेतुभूतार्थमनुसंधत्ते। तत्रनतावदहंक्रियामात्रंफलमात्रंवाक्रियाफलसंबंधमात्रंवाबुध्वाप्रवृत्तः।
किंतुकार्यतामेव। ममेदंकार्यमितिप्रतीत्याहिसर्वत्रप्रवृत्तोस्मि। आस्तांतावदन्याक्रियाअंततःस्तनपानादिकमपियावन्मया
कार्यतयानावधारितंनतावत्तत्राहंप्रवृत्तइतिस्वप्रवृत्तेःकार्यताबोधपूर्वकत्वंनिश्चित्यप्रवर्तमानंचैत्रंदृष्ट्वानुमिनोतिचैत्रोपिकार्यबो
धात्प्रवर्ततइति। चैत्रस्यप्रवृत्तिर्धर्मिणीकार्यबोधपूर्विकेतिसाध्योधर्मः। बुद्धिपूर्वप्रवृत्तित्वात्। मदीयप्रवृत्तिवदिति।

लिङादयश्चप्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायकाःकार्यमेवाभिदधतीतिवाक्यस्यतावत्सामान्यतःकार्यपरतामवधार्यलिङाद्यावापेकार्य तावगतिदर्शनात् तदुद्धारेचादर्शनात्तएवकार्यतावगतिंकुर्वंति । पदांतराणिचतदन्वितांस्तांस्तानर्थानित्यावापोद्धारा भ्यामवगच्छति । एतेनशब्दस्तद्व्यापारोवाप्रवर्तकइतिनिरस्तं । बालेनस्वप्रवृत्तौतयोःकारणतयाऽनवधृतत्वात् । तथाविधस्यै वपरप्रवृत्तावववधारणात् । किंचशब्दस्यैवप्रवर्तकत्वेसर्वेपितच्छ्राविणःप्रवर्तेरन् । यापीयंशंखादिशब्दश्रवणानंतरंप्रवृत्तिःसा पिपुरुषाभिप्रायानुमानादेवनसाक्षात् । रागद्वेषयोर्यद्यपिप्रवर्तकत्वमस्ति । यथाह । प्रवर्तनालक्षणादोषाइति । तथापि सत्तयैव । नतुज्ञाततया । ज्ञानंत्वबुभुत्सितग्राह्यतयाऽवर्जनीयसन्निधिः । अतोनवाक्येबोध्यतयातौकल्प्येते । किंतुकार्यमेवे तितदेववेदार्थः । अपिचयद्यपिबोधकत्वेनैवप्रामाण्यं । तथापिवाक्यप्रयोगस्यपरार्थत्वात्परप्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिकएवार्थोवाक्य बोध्योंगीकार्यः । कार्यमेवतथाविधमित्युक्तमितितत्रैवसर्ववेदपर्यवसानादनुग्राह्यप्रमाणाभावान्नब्रह्ममीमांसारंभःसंभवतीति ॥ अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं । यदिवेदोब्रह्मनिष्ठोनभवेत् । नत्वेवं । तन्निष्ठत्वेप्रमाणस्योदितत्वाद्बाधकाभावाच्च । ननूक्तमत्रका र्यताबोधएववाक्यस्यपर्यवसानंनसिद्धार्थबोधइत्यतःकार्यमेववाक्यार्थोनसिद्धस्वरूपंब्रह्मेति । सत्यमुक्तं । साचेद्वाक्यार्थपर्यवसा नोपयोगिनीकार्यतासिद्धविशेषस्यस्यात्तदातस्यापिवाक्यार्थत्वेकीदृशोदोषःस्यादित्याशयवान्कार्यतांतावन्निर्धारयति ॥ [३१२]कार्य ताचेति । चशब्दोव्याख्यानांतरसमुच्चयार्थः । गवानयनादौयाकार्यतावाक्यपर्यवसानहेतुःसातावदिष्टसाधनतातिरिक्ताना स्तीतिप्रतिज्ञा । कुतइत्यतोऽन्यस्याअनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्यप्रसक्तान्पक्षान्निराचष्टे ॥ [३१२]कार्यमिति । कार्यमितिहिकृत्यप्रत्ययां

तःशब्दः कृत्याश्चकर्मणिस्मर्यंते । तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइति । कर्मचतदुच्यते । यत्कर्तुःक्रिययाप्तुंइष्टतमं। तथाचक्रिययाविशे षेणाप्यंकार्यतद्भावःकार्यतेतिप्राप्नोति । नचतत्संभवति । निषिद्धस्यापिब्राह्मणहननादेःक्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमत्वसाम्यात् । तदपिकार्यमस्त्विवतिचेन्न । तत्रापिकार्यताबुद्धिप्रसंगात् । अस्त्येवनिषिद्धताबोधात्प्रागितिचेत्परतोपिकिंनस्यात् । नहिनिषि द्धताबोधेब्राह्मणहननादेःक्रिययाव्याप्यतापगता। तन्मात्रंचकार्यतेतिकथंनिषेधज्ञानादपिपरतोनस्यात्कार्यताबोधः । सतिचत स्मिन्प्रवर्तेत। तस्यैवप्रवर्तकत्वाभ्युपगमात्॥[३।२]नैभविष्यत्क्रियेति। देवदत्तकृतःकिंत्वयाकटःक्रियतेवेतिपृष्टःप्रत्याह। नमयाकृतः नापिक्रियतेकिंतुकार्यइति। तेनप्राप्नोतिभविष्यत्क्रियाकार्यंभविष्यत्वावच्छिन्नंक्रियात्वंक्रियागतंभविष्यत्त्वंवाकार्यतेति। तदपिनो पपद्यतेकुतइत्यतआह ॥ [३।२]स्रक्ष्यतीति । हिशब्दोहेतौ तथासतीतिशेषः । भविष्यत्क्रियाकार्यमित्यंगीकारेहियस्मादीशोविश्वंस्र क्ष्यतिदेवत्तोगामानेष्यतीतिवाक्यात्प्रतिपन्नंभविष्यत्सर्जनादिकमपिकार्यप्रसज्येत तस्मान्नेति। नचतदपिकार्यं । लिङादिवाच्य तांगीकारात् । किंचपरसंबंधिन्यांवाक्यादितोवगतायांभविष्यत्क्रियायांपरस्यममेदंकार्यमितिप्रत्ययोपिकिंनस्यात् । नहिपरं प्रतिसानक्रियानापिनभविष्यंतीति । तन्मात्रशरीराचकार्यताप्रवृत्तिरपितत्रपरस्यप्रसज्येत ॥ [३।३]नैवंचेति । कृत्याश्चेत्यावश्य कार्थेकृत्याःस्मर्यंते । आवश्यकत्वंचाकर्तुमशक्यत्वंतथाचाकर्तुमशक्यंकार्यं तद्भावश्चकार्यतेतिप्रसक्तं । तच्चप्रामाणिकैर्नैवे ष्यते। कुतः। निषिद्धस्यपरनारीगमनादेरप्यकर्तुमशक्यत्वसाम्यादेव। भवतिहिकस्यचिदतिकामाद्याक्रांतचेतसोनपरांगनागमने नब्राह्मणस्यवाहननेनविनास्थातुंशक्नोमीतिबुद्धिः । नचतत्कार्यमेव। तस्यैवश्रुतशास्त्रस्यापिकार्यताबुद्धिप्रसंगात्। आस्तिकका

मुकोह्यकार्यमेवेदमकृत्वास्थातुंनोत्सहइतिमन्यते । यतएवंनपक्षांतरसंभवः । तस्मादिष्टत्वमिष्टसाधनत्वंवाकार्यतेत्युपसंह
रति ॥ [३१३]तदिति । अत्रेष्टग्रहणादुपक्रमेपितद्ग्राह्यं। ननु कृतिसाध्यंप्रधानंयत्तत्कार्यमभिधीयतइतिपरोदीरितंकार्यलक्ष
णंकुतोनशंकितमितिचेत् न। अनेनैवगतार्थत्वात्। तथाहि। किमिदंप्रत्येकंलक्षणं उतमिलितं । आद्येकृतिसाध्यत्वस्योक्तो
दोषः ॥ कार्यंनहिक्रियाव्याप्यमिति । कृतिप्राधान्यंचकिमुच्यते । प्रयत्नोद्देश्यत्वमितिचेत् । तत्किमुख्यमुतामुख्यं ।
आद्यंत्विष्टत्वमेव। द्वितीयंत्विष्टसाधनत्वमेवेत्यंगीकृतमेव । नद्वितीयः । कृतिसाध्यताविशेषणस्यव्यर्थत्वात्। एतेनैतदपि
निरस्तं। यदुक्तं। फलसाधनतानामयासानैवहिकार्यता। कार्यताकृतिसाध्यत्वंफलसाधनतापुनः। कारणत्वंफलोत्पादेतेभि
द्येतेपरस्परमिति। ननुसत्यपिचंद्रमंडलादाविष्टसाधनत्वे नकार्यताबुद्धिरितिचेत् । केयंकार्यताबुद्धिः। इष्टसाधनताबुद्धिस्त
दतिरिक्तावा। आद्येकथंसानास्ति। द्वितीयोन। अनिरूपणात् । ननुकार्यज्ञानंप्रवर्तकंनेष्टसाधनज्ञानमितिचेन्न। असिद्धेः।
अतीतादौप्रवृत्तिप्रसंगइतिचेन्न। तस्येदानीमिष्टसाधनत्वाभावात्। अन्यथाअतीतकार्येप्ययंप्रसंगस्तुल्यः । किंचकृतिसाध्य
त्वंकृत्युद्देश्यत्वमिष्टसाधनत्वंचेत्येकार्थसमवायिनःत्रयोधर्माः । तत्रकृतिसाध्यतावच्छिन्नंकृत्युद्देश्यत्वंकार्यत्वंतदवगमस्त्विष्ट
साधनतावगमनिबंधनइतिपरस्यमतं। यथाह। किंतुस्वयंक्लेशरूपंकर्मयत्कार्यतांव्रजेत्। फलसाधनतातत्रकारणंतेनकार्यतेति।
तथाचेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्ताविवकार्यतावगमेपिकथंनातीतादावतिप्रसंगः। नतत्रेष्टसाधनतामात्रंगमकं किंतुकृतिसाध्यताव
च्छिन्नं। गम्यंतुकृत्युद्देश्यत्वमात्रमितिचेत्। तथापिभूताद्यतिप्रसंगानिवारणात्। नहिभूतादिकंनकृतिसाध्यं । तथासतिक

थंतत्ततोजातं । तथापिनेदानींकृतिसाध्यमितिचेत् । इष्टसाधनत्वमपितथेतिव्यर्थंविशेषणं । गम्यगमकयोःकथंनभेदइतिचेत्
न। तद्भावस्यैवानभ्युपगमात् । ननुतथासतिलोकविरोधःस्यात् । तथाहि । लौकिकाहीदंमेकार्यमित्युक्त्वाकुतइतिपृष्टाइष्टसा
धनत्वादितिहेतुमाचक्षतइतिचेत् न । द्विविधंखलुकार्यमिष्टमिष्टसाधनंच । तत्रेष्टसाधनत्वादितिविवक्षितकार्यव्याख्यानंलौ
किकानां । किंचप्रथममिष्टसाधनताज्ञानंततश्चेच्छाततःप्रयत्नःततःपरिस्पंदइत्यात्मन्येवैकार्थविषयाधर्माजायंते । नत्वर्थेकश्चि
दतिशयोनुभूयते । योभिमतसाधनतयाऽनुमीयतइति । अस्तुवावाक्यपर्यवसानस्यकारणंकार्यमिष्टमिष्टसाधनंवा । ततः
किमित्यतआह ॥ ³।³ **साधनमिति** । मीमांसाविषयस्यब्रह्मणोवक्तव्यत्वेकिमुच्यतेभगवानिति । तत्रोक्तमिष्टदेवतेति । मीमां
साविषयत्वेनेष्टदेवताब्रह्मैवभगवानित्यर्थः । इष्टसाधनमपीष्टंभवति । अतोमुख्येत्युक्तं । निरुपाधिकमित्यर्थः । नन्विष्टस्यसुखा
देःसाधनंभवतुभगवान्निरुपाधिकेष्टस्तुकथमित्यतआह ॥ ³।⁴ **सुमनसामिति** । पुरुषार्थांतराभिलाषाऽकलुषितमनसामित्यर्थः ॥
यथाप्रकृतमिष्टसाधनमिष्टंचानूद्यभगवानितिविधानान्नलिंगव्यत्यासदोषः । यथायदिदंदृष्टंसस्थाणुरिति । एवंयदिष्टमिष्टसाधनं
वावाक्यपर्यवसानकारणंसभगवानिति । मुख्येष्टत्वंभगवतोस्तीत्यत्रसंभावनैवोक्ताकुतःप्रमाणात्तन्निश्चयइत्यतआह ॥ ³।⁴ **प्रेयइति** ।
नकेवलंसंभावनाश्रुतिश्चात्रास्तीतिचशब्दः । प्रेयोतिशयेनप्रियं । अतिशयश्चनिरुपाधिकत्वं । तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयो
न्यस्माच्चसर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मेत्युदाहृतश्रुतावात्मनोजीवस्यप्रियतमत्वमुच्यतइतिप्रतिभाति ततोविस्पष्टैःपुराणादिवाक्यैः
भगवतोमुख्येष्टत्वंप्रतिपत्तव्यमित्याह ॥ ³।⁴ **प्राणेति** । प्राणःशारीरोवायुः । बुद्धिर्मनश्चांतःकरणवृत्ती । खानीतरेंद्रियाणि । आत्मा

जीवः। किमतोयद्येवमीश्वरइष्टइष्टसाधनीभूतश्चेत्यतआह॥ [315]आकांक्षेति। इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे। सएवसर्ववेदार्थइत्यनेनसं
बंधः। यत्खलुयेनजिज्ञासितंयच्चसन्निहितंयच्चप्रतीतान्वययोग्यंतत्तंप्रतिप्रतिपादनीयंशब्देन। अजिज्ञासितत्वाद्धि नापिपा
सुंप्रतिजलाशयोपदेशःक्रियते। सत्यामपिजिज्ञासायांदाक्षिणात्यस्यपिपासोरसन्निहितत्वादस्तिगीर्वाणतरंगिण्यांशीतलंजलमि
तिनोपदिश्यते। सतोरपिजिज्ञासासन्निधानयोरयोग्यत्वान्नाकाशपानंविधीयते। तथाचपरमेश्वरस्येष्टेष्टसाधनत्वात्समस्तस्यापि
वेदाधिकारिणोस्तितस्मिन्नाकांक्षाजिज्ञासा अस्तिचसन्निधिःसर्वगतत्वात्। योग्यताचबाधकप्रमाणाभावात्। यतएवंतस्मात्स
एवसर्ववेदार्थोभवितुंयुक्तः। कार्येजिज्ञासाद्यभावंदर्शयितुमेवशब्दः। तच्चोपपादयिष्यते। तेनसएवसर्ववेदार्थइत्यवधारणमुपपद्य
ते। ननुतथापिनेश्वरेवेदस्यप्रामाण्यंसंभवति। केवलसिद्धार्थेव्युत्पत्त्यभावात्। कार्यएवलोकेव्युत्पत्तिदर्शनात्। लोकावगतसाम
र्थ्यःशब्दोवेदेपिबोधकइतिन्यायात्। कार्यान्वितत्वेनव्युत्पत्त्यंगीकारेचेश्वरस्याप्राधान्यप्रसंगेनसएवेत्यवधारणानुपपत्तेः। यद्य
पीष्टत्वमिष्टसाधनत्वंचकार्यत्वं। तच्चास्तीश्वरस्येतिउपपादितं। तथापिनैतावताव्युत्पत्तिसंभवः। वृद्धचेष्टैकलिंगत्वाद्व्युत्पत्तेः। वृ
द्धचेष्टायाश्चकृतिसाध्यार्थेनियतत्वात्। नहिचंद्रादावकृतिसाध्येष्टसाधनेप्रवृत्तिरस्ति। नचेश्वरस्यकृतिसाध्यतास्तियेनतत्रप्रवृ
त्तिदृष्ट्वाव्युत्पद्येतेत्यतआह॥ [316]इष्टइति। केवलसिद्धमात्रेव्युत्पत्त्यभावेपिइष्टेसिद्धविशेषेव्युत्पत्तिरिष्यतएवप्रामाणिकैरितिशेषः।
तत्कथमित्यतआह॥ [316]अस्तीति। इत्यादौवाक्येप्रयुक्तेसतिव्युत्पत्तिमेतीतिसंबंधः। अपिशब्दचशब्दावावापोद्वापयोरितरेत
रयोगेवर्तेते। आदिग्रहणेनांगुलिप्रसारणभ्रूविक्षेपछोटिकावादनादिकमुच्यते। अयमर्थः। छोटिकावादनादिनाअव्युत्पन्नम

भिमुखीकृत्यापूपानदंतंतद्भ्रातरमंगुलीप्रसारणादिनाप्रदर्श्यदेवदत्ततवभ्राताऽयंअपूपानत्तीतिवाक्येप्रयुक्तेअपूपादिपदार्थानां वर्तमानत्वेनप्रतिसंबंधिनांप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । इष्टत्वेनाकांक्षायाजिज्ञासायाःसंभवात् । पदसमुदायस्यार्थसमुदायेतावत्सामान्यतःशक्तिमवधार्यपुनस्तवभ्रातापयःपिबतीतिप्रयोगांतरेयदर्थप्रक्षेपेयच्छब्दप्रक्षेपोयदर्थोद्धारेचयच्छब्दोद्धारःसतस्यवाचकइतिविशेषतोप्यवधारयतीतिकिमनुपपन्नं । तथेयंतवमाताअयंतवपितेत्यादिवाक्येप्रयुक्तेपिपूर्ववद्व्युत्पत्तिःसंभवति । किंचदेवदत्तपुत्रस्तेजातइतिवाक्यश्रवणसमनंतरंविकसितवदनंदेवदत्तमवलोक्यपार्श्वस्थोव्युत्पित्सुस्तेनलिंगेनदेवदत्तस्यहर्षोदयमनुमायतस्यचात्मदृष्टांतेनप्रियार्थज्ञानंहेतुमवगम्यतस्यचशब्दश्रवणेसत्येवभावाच्छब्दस्यसामान्यतस्तत्रशक्तिंविदित्वाप्रियार्थेस्वदृष्टंपुत्रजन्मपरित्यज्यान्यस्यकल्पनायोगात्तदेवेतिज्ञात्वापुनरावापोद्धाराभ्यांविशेषतोप्यवगच्छति । यदत्रोक्तमतीतानागतवर्तमानानामनेकेषांप्रियाणांसंभवाद्विशेषावधारणानुपपत्तिरिति । तदयुक्तं । सन्निहितस्वदृष्टपरित्यागेनान्यकल्पनानुपपत्तेरुक्तत्वात् । तत्रैवप्रियासुखप्रसवादीनांसंभवेपिप्रयोगांतरेष्वावापोद्धाराभ्यांविशेषावधारणंयुज्यते । अन्यथागामानयेतिप्रयुक्तोदंडादिकमप्याददानोदृश्यतइतिकथंतवापिविशेषावधारणं । यदुक्तंयावतीसिद्धार्थपरादपिवाक्याद्व्युत्पत्तिःसासर्वाप्रथमभाविकार्यव्युत्पत्त्यनंतरभावित्वात्कार्यव्युत्पत्तिरेवेति । तन्निरासायोक्तंबालोपीति । यद्यपिइहप्रभिन्नकमलोदरेमधूनिमधुकरःपिबतीत्यादिवाक्येव्युत्पन्नेतरपदार्थोज्ञातविभक्त्यर्थश्चाविदितमधुकरप्रातिपदिकार्थो यंमधुपानकर्तारंपश्यति तंमधुकरशब्दार्थंजानाति। तथा पिकःकोकिलइत्युपदेशात्व्युत्पद्यते । तथासास्नादिमान्गौरितिवाक्याद्व्याप्तिमवधार्यसास्नादिमतिपिंडेगो

शब्दवाच्यतामनुमिनोतीत्येवमादिरानंतरिकीव्युत्पत्तिः । तथापिव्युत्पादिताबालस्याप्युक्तविधयासंभवत्येव । किंचास्याव्यु
त्पत्तेरनंतरभावित्वेपिकार्यव्युत्पत्त्यधीनत्वंकुतः । कमलादिपदानामुक्तरीत्यायोग्यान्वितस्वार्थएवव्युत्पत्त्युपपत्तेरिति । एवं
सिद्धार्थेव्युत्पत्तिसंभवमभिधायेदानींपरव्युत्पादितंव्युत्पत्तिप्रकारंनिराकर्तुमाह ॥ आँनयेति । देवदत्तगामानयेत्याद्युत्तमवृद्ध
वाक्यश्रवणात्प्रवृत्तंमध्यमवृद्धमुपलभ्यप्रवृत्तिलिंगेनतस्यप्रवर्तकबोधमनुमायतस्यस्वात्मदृष्टांतेनकार्यताविषयत्वमवधार्यततःश
ब्दानंतरभावित्वेनशब्दजत्वंज्ञात्वापुनरावापोद्धाराभ्यांलिङादेःसाक्षात्कार्यवाचित्वमन्येषांशब्दानांतदन्वितस्वार्थवाचित्वम
वगच्छतीतियदुक्तंतन्नेत्यर्थः । कुतइतिचेत्कल्पकाभावात् । तथाहि । प्रौढमतीनामपिदुरधिगमयाअनयाप्रक्रिययाबालोव्यु
त्पद्यतइतिकिंसिद्धार्थेव्युत्पत्त्यनुपपत्त्याकल्प्यते । किंवासंभवत्यामपिसिद्धार्थव्युत्पत्तौतदनादरेणव्युत्पित्सुरेवैतांगरीयसींप्र
क्रियामाश्रयतीति । नाद्यः । सिद्धार्थेप्राथमिकव्युत्पत्तिसंभवस्योक्तत्वात् । द्वितीयंदूषयति ॥ आँनीयमानेति ।
प्रयोजनार्थिनोहिप्रयोजनएवनिर्बंधोनतूपायविशेषे । तत्रोपायानेकत्वेचगुरुंपरित्यज्यलघुमाश्रयते । नतुलघुंपरित्यज्यगु
रुमितिस्वात्मन्येवतावत्सिद्धं । व्युत्पित्समानेप्येवंकल्पयितुंयुक्तं । तत्रदेवदत्तोगामानयतितवभ्राताअपूपानत्तीतिपदानां
आनीयमानाद्यमानगवादिदर्शनेनैवोक्तरीत्याव्युत्पत्तिर्लघीयसी । वर्तमानत्वेनकालांतरभाव्यर्थप्रतीक्षाभावात् । तावत्पर्यंतं
शब्दानुसंधानप्रयासाभावाच्च । देवदत्तगामानयेत्यादिपदानामेष्यदानयनादौव्युत्पत्तिस्तुगरीयसी । वाक्यश्रवणानंतरंतावत्तद
नुसंधानस्यागामिकार्यप्रतीक्षणस्यचप्रयाससाध्यत्वात् । तत्रगवादिशब्दव्युत्पत्त्यर्थेलघीयांसमुपायमनादृत्यैष्यदानयनप्रतीक्षा

दिकंगरीयांसमुपायंव्युत्पित्सुरनुतिष्ठतीतिकल्पनानिर्मूलैवेति । तत्किंप्रयत्नगौरवात् भविष्यत्क्रियायांतदन्वितेषुचव्युत्पत्तिर्ना
स्त्येव । तथासतितच्छब्दव्यवहारोपिकथमित्यतआह ॥ व्युत्पन्नइति । वर्तमानेवर्तमानार्थेक्रियाशब्देआनयतीत्यादौव्युत्प
न्नोर्थसंबंधज्ञानवान्भविष्यति । भविष्यदर्थेक्रियाशब्देदेवदत्तगामानयेत्यादिशब्दश्श्रुत् पुनर्दृष्ट्वागवानयनस्य । अयमर्थः । वर्त
मानायांक्रियायांतदन्वितेषुचार्थेषुगामानयतीत्यादिपदानांसंबंधंप्रथमतोवगच्छति । भविष्यत्क्रियायांतुपश्चादानयेत्यादिपदा
नांसंबंधंजानातित्वदुक्तरीत्येत्येवब्रूमः नतुसर्वथातत्रव्युत्पत्त्यभावं अतोनकाचिदनुपपत्तिरिति । शब्दश्श्रुत् पुनर्दृष्ट्वेतिपरोक्त
प्रक्रियानुवादः । एवंलिङादीनांस्वार्थेव्युत्पत्तिःपश्चात्तनीत्युक्तं । पराभ्युपगतेतुकार्येनकदाचिदपीत्याह ॥ वर्तमानमिति ।
यस्माद्वर्तमानादिक्रमेणकालत्रयसंबंध्येववस्त्वाकांक्षासन्निधियोग्यतायुक्तंचभवति । आकांक्षाद्युपेतएवचव्युत्पत्तिः । नह्यजि
ज्ञासितेर्थेप्रवृत्तिसहस्रदर्शनेपिव्युत्पद्यंते । कार्यंचकालत्रयासंबद्धंपरेणेष्यते । तस्मादाकांक्षादिविरहाद्विधेःकार्यापरनाम्नोव्युत्पा
दनंव्युत्पत्तिःलिङादिवाच्यताज्ञानंकुतस्संभवतीति । अथवालिङादिशब्दोविधिस्तस्यव्युत्पादनंकार्येव्युत्पत्तिःकुतइतियोज्यं ।
अत्रकालसंबंध्येवेतिवक्तव्येक्रमप्रदर्शनमुत्तरार्थं । किंचकालत्रयानवमर्शोविधेःकिमर्थतःकिंवाशब्दतः । आद्येशशविषाणादिव
त्तस्यसत्त्वमेवासंभावितं । व्युत्पत्तिस्तुतद्विषयेलिङादीनांकुतः । द्वितीयेघटादितुल्यत्वात्कालत्रयानवमृष्टोविधिरितिविशेषा
भिधानंव्यर्थं । अनुभवविरुद्धंचैतत् । कर्तव्यमितिशब्दादेष्यत्कालीनताप्रतीतेरुक्तत्वात् । यदप्युक्तंवर्तमानार्थक्रियादिशब्द
व्युत्पत्त्यनंतरभाविनीभविष्यदर्थक्रियाशब्दव्युत्पत्तिरिति । तदयुक्तं । व्युत्पत्तिसंभवेप्राथमिकत्वस्यैवोपपत्तावानंतरिकत्वक

ल्पनायांनियामकाभावादित्यतआह ॥ [३।९] इष्ट्येति । प्रथमतएवानागतेर्थेजिज्ञासाप्रतीक्षयोरसंभवान्नव्युत्पत्तिरित्युक्तं । वर्तमा
नार्थस्यतुदृष्टिसंभवेनजिज्ञासोपपत्तौप्रतीक्षाऽऽयासासंभवाच्चप्रथमंव्युत्पत्तिस्ततोज्ञातःपदस्यार्थोयेनतस्यवर्तमानक्रियायांतद
न्वितेषुचार्थेषुव्युत्पन्नस्यपश्चाद्भविष्यत्यतीतेचाकांक्षास्यात् । देवदत्तोगामानयतीत्यादिपदानांवर्तमानक्रियायांतदन्वितेषुव्यु
त्पत्तौजातायांदेवदत्तगामानयेत्युक्तेगवादिपदानामानयतेश्चज्ञातार्थत्वेनोर्वरितप्रत्ययार्थमात्रेजिज्ञासाप्रतीक्षाचस्यात्तस्माद्वर्त
मानार्थव्युत्पत्तेराकांक्षादिजननद्वारेणकारणत्वेनभविष्यदाद्यर्थव्युत्पत्तेश्चकार्यत्वात्पौर्वापर्योपपत्तिरिति।अगतेअनागतइत्यर्थः।
यदप्युक्तंप्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिकार्थशासनाच्छास्त्रत्वं । नचसिद्धार्थबोधस्तथा। अतःकार्यबोधस्यैवतद्भावात्कार्यपरत्वंवेदस्येति ।
तत्रवक्तव्यं । किंप्रवृत्त्यादिकमेववेदस्यमुख्यंप्रयोजनं । उतावांतरप्रयोजनं । नाद्यइत्याह ॥ [३।१०] इष्टमिति । पुरुषापेक्षितंहिप्रयो
जनंभवति । अन्यस्यानिरूपणात् । पुरुषश्चेष्टावाप्तिमनिष्टनिवृत्तिंचापेक्षते । नप्रवृत्तिनिवृत्ती । क्लेशरूपत्वात् । अतोनतयोर्मु
ख्यप्रयोजनतेति । अस्तुप्रयोजनत्वमिष्टानिष्टप्राप्तिप्रहाणयोस्तत्साधनंप्रवृत्तीनिवृत्तीइत्यवांतरप्रयोजनमितिद्वितीयंदूषयति ॥
[३।१०] अपरोक्षमिति । ज्ञानमेवेष्टावाप्तिसाधनंनप्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः । तत्किंनोपदेष्टव्यैवक्रिया । न। क्वचिज्ज्ञानार्थत्वादित्याह॥
[३।११] क्वापीति । तत्कथमित्यतआह ॥ [३।११] अस्तिर्हीति । अस्तिश्चर्वणादिरूपाक्रियारससाक्षात्कारायभवति।नन्वभिमतरसादिसाक्षा
त्कारस्यैवेष्टसाधनत्वंदृष्टं। तत्कथंपरोक्षंवाज्ञानमिष्टस्यसाधनमुक्तमित्यतआह ॥ [३।११] वाक्यार्थेति। अपिशब्दोवाक्यार्थज्ञानमात्रे
णापीतिसंबध्यते। क्वचिदितिपुत्रस्तेजातःपितातेराजावर्ततइत्यादौ। यद्यप्यभिमतार्थानुमितिज्ञानमपीष्टसाधनं। तथापिप्रकृता

नुपयोगात्तन्नोक्तं । अयमत्राशयः । योहिसात्विकप्रकृतिःलोकप्रवादात्कार्यत्वादिलिंगानुसंधानाद्वास्वतनुभवनादेःकर्तारंसामान्यतोजानन्स्नेहमाहात्म्यज्ञानाभ्यांतद्विशेषज्ञानार्थमुत्कंठितमानसस्तत्संस्कारवशाच्चान्यदगणयन्वर्तते । तंप्रत्याप्तोबंधुरिवायंसमस्तोवेदस्तत्स्वरूपंस्वप्रधानमेवप्रतिपादयति । ततोवाक्यार्थज्ञानादवाप्तपरमानंदस्तत्साक्षात्कारंकामयते । तंप्रतितदुपासनाविधीयते । साचप्रक्षीणांतःकरणमलस्यैवसंभवतीतितदर्थंकर्मविधयः । अथवायःसांसारिकविविधदुःखंजिहासुःपरमानंदंचप्रेप्सुस्तत्साधनंजिज्ञासते । तंप्रतिपरमेश्वरएवप्रसन्नःपरमेष्टसाधनतयोपदिश्यते । ततःकथमसौप्रसीदतीत्यपेक्षायांतत्साक्षात्कारस्तदंगतयाकर्माणीत्युभयथास्वप्रधानएवपरमेश्वरोवेदार्थइति । नचप्रयोजनशेषतयाईश्वरस्याप्राधान्यं । प्रतिपत्तावपरार्थत्वात् । प्रतिपत्तेरेवप्रमाणफलत्वात् । एवमकार्यशेषतयास्वप्रधानेब्रह्मणिवेदस्यप्रामाण्यसंभवात्युक्ताब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तं । इदानीमस्तुवाकार्यपरत्वंवेदस्य । तथाप्यात्मानमुपासीतेत्युपासनाकार्येकर्मकारकतयाप्रतीतस्यब्रह्मणःस्वरूपंप्रतिपादयतांसत्यंज्ञानमित्यादिवाक्यानांतत्रप्रामाण्यसंभवाद्युक्ताब्रह्मजिज्ञासेतिपक्षांतरंसमर्थयमानोऽविधिपरेभ्योपिवाक्येभ्योवस्तुतत्वसिद्धिर्भवतीत्यत्रपरसंप्रतिपन्नंनिदर्शनमाह ॥ ३।१२ नचेति । आदिग्रहणाद्यूपादयः । सर्वस्याम्नायस्यकार्यपरतांमन्यमानस्यापिमतेयूपाहवनीयादिस्वरूपेश्रुतेरप्रामाण्यंतावन्नभवेत् । किंतुयूपेपशुंबध्नातीतिबंधनाययूपेविनियुक्तेतस्यालौकिकत्वात्कोसौयूपइत्यपेक्षायांखादिरोयूपोभवति । यूपंतक्षति । यूपमष्टाश्रीकरोतीतिवाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपिसंस्काराविष्टंविशिष्टसंस्थानंदारुयूपइतिगम्यतएव । एवंस्रुक्स्रुवादयोपिद्रष्टव्याः । अप्रामाण्यमितिवक्तव्येऽतात्पर्यमितिवचनंयत्परेणप्रत्यक्षादिवैधर्म्यंशास्त्रस्यो

क्तंतन्निरासार्थं । कुतोनभवेदित्यतआह ॥ यत्किंचिदिति । अन्यथायूपाहवनीयादिवाक्यानांयूपादिस्वरूपेतात्पर्याभावे । यतइतिशेषः । किमतोयद्येवंस्रुक्स्रुववद्भचादावपिश्रुतेस्तात्पर्यमस्तीत्यतआह ॥ तस्मादिति । यस्मात्कार्यान्विततत्वेनयूपाहवनीयादिशब्दानांस्वार्थेतात्पर्यमस्ति । तस्मात्तत्समानन्यायेनोपासनाकार्यार्थत्वेनसत्यंज्ञानमित्यादिवेदवाक्यंचस्वार्थेसकलगुणक्रियाद्युपेतेब्रह्मणितात्पर्ययुक्तंभवेत् । ननुविषमोयमुपन्यासः । यूपादिस्वरूपाभावेपशुबंधादिकार्यमेवननिष्पद्यतइतितत्स्वरूपेपितात्पर्यमवश्याश्रयणीयं । नचैवमुपासनंविनाकर्मकारकसत्तयानोपपद्यते । आरोपिताकारेणापिसंभवादिति । मैवं । पार्थिवद्रव्यमात्रेबंधनसंभवेनखादिरत्वादावतात्पर्योपपत्तेः । तदप्यपूर्वत्वादविरुद्धत्वाच्चगृह्यतइतिचेत्समंप्रकृतेपि । अथखादिरत्वाद्यभावेनापूर्वोत्पत्तिरितिचेन्न । श्रुतेस्तत्रप्रामाण्यस्याद्याप्यनिश्चयात् । अविद्यमानार्थोपासनेपिफलाभावस्यसाधयिष्यमाणत्वात् । ननुश्रुतिरेवात्मादिस्वरूपेतात्पर्याभावंगमयति । आत्मेत्येवोपासीतेत्यादावितिशब्दसंबंधात् । इतिशब्दोहिवैपरीत्येवर्तते । नवेतिविभाषेतियथाशब्दप्रकरणेनवेतिशब्दयोर्विभाषासंज्ञायांवैपरीत्यवाचिनेतिशब्देनतावर्थपरौव्यवस्थाप्येते । तथाइहाप्यर्थप्रकरणेश्रुतेनेतिशब्देनात्मनःस्वरूपेणोपासनासंबंधंनिवार्यस्मृतिमात्रेणसंबंधोज्ञाप्यते । तत्कथमात्मसिद्धिर्वेदादितिचेन्न । अत्रेतिशब्दस्यप्रकारवाचित्वात् । विपक्षेबाधकमाह ॥ इतिशब्दोन्नयइति । आत्मादिशब्दैरितिशब्दस्यवैपरीत्यवाचिनोयोगेव्याख्यायमानेअग्नौजुहोतीत्यादावपिवैपरीत्यार्थेइतिशब्देयोजितेअग्नेरपिस्वरूपेणहोमान्वयोनस्यात् । किंतुस्मृतिमात्रेणेति । नन्वग्नौजुहोतीत्यत्रेतिशब्दएवनास्तितस्यवैपरीत्यार्थत्वंकुतइतिचेन्न । तर्ह्युपासना

वाक्यानामपिइतिशब्दविधुराणांबहुलमुपलंभात्स्वार्थेतात्पर्योपपत्तिरित्याह ॥ [३।१३] **इतिशब्देति** । अलंबहूनीतिशेषः । सत्यं । तथापितत्राध्याहारःक्रियतइत्याह ॥ [३।१४] **योगेइति** । योगेइतिशब्दस्याध्याहृतस्ययोजने । अग्नौजुहोतीत्यत्रापितद्योजनंसमं । आत्मादिशब्दात्परतोयद्यश्रुतेतिशब्दोध्याह्रियतेतदाअग्न्यादिशब्दात्परतोपिकुतोनाध्याह्रियतइत्यर्थः । एकदेशिनस्त्वेवंपरिहारमाहुः । सत्यंकार्यनिष्ठोवेदस्तथापिनसर्वः । वेदांतास्तुपरिनिष्ठितस्वरूपेपिब्रह्मणिप्रमाणं । अथातोधर्मजिज्ञासेतिकार्यनिष्ठवेदभागेविचारितेपिवस्तुतत्वनिष्ठवेदांतविचारायशारीरकमीमांसारंभस्संभवतीति । सोयमयुक्तःपरिहारः । तथाहिवेदांताः ब्रह्मनिष्ठाःअपरोवेदभागःकार्यनिष्ठइतिवाक्यभेदःकिमेकवाक्यत्वासंभवात्कल्प्यतेउतएकवाक्यत्वसंभवेपि। नतावद्द्वितीयः। कल्पनागौरवप्रसंगादित्याह॥ [३।१४] **ऐकवाक्यत्वेति**।अशेषतोपीतिसंबंधः।हिशब्दःकल्पनागौरवादिप्रसंगंहेतुंसूचयति।आद्यंदूषयति ॥ [३।१४] **योगश्चेति** । अशेषतोपिवेदस्यएकवाक्यतायाःयोगोघटनाचस्यादेव । यथोक्तंपुरस्तात् । वक्ष्यतिच। अतोज्ञानफलान्येवकर्माणीति । किंचकृत्स्नोपिवेदःकार्यनिष्ठइतिवदंतंप्रत्येकस्यापिवाक्यस्यपरिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकत्वप्रतिपादनेयःप्रयासस्तेनैवकृत्स्नस्यापिवेदस्यतथात्वेसंभवतिकिंवाक्यभेदकल्पनया । दृष्टोहितस्यार्थःकर्मावबोधनमित्याद्यभिव्युक्तवाक्यानुरोधादितिचेत् । तर्हिवेदोषरावेदांताइत्यभियुक्तवाक्यंपरमास्तिकेनभवतानुरोद्धव्यंस्यात् । उपक्रमादिनाकार्यनिष्ठतावगमादेवमितिचेन्न । अवांतरवाक्येप्युपक्रमाद्यानुगुण्यस्यसंभवात् । अधिकारादिविरोधादितिचेन्न । तथासत्युपनिषत्स्वपिवाक्यभेदप्रसंगादिति । अपरआह । भवतुकृत्स्नस्यापिवेदस्यैकवाक्यता । साचात्मज्ञानस्यस्वर्गादिफलकर्मशेषतयास्तु । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानव्यति

रेकेणपारलौकिककर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अथवाकर्मांगभूतदेवतानुस्मरणार्थमात्मप्रकरणमस्तु । तत्रफलश्रुत्यादिकमर्थवादोस्तु । यथोक्तं । आत्माज्ञातव्यइत्येतन्मोक्षार्थंनतुचोदितं । कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्यलक्ष्यते । विज्ञातेचास्यपारार्थ्येयापिनामफलश्रुतिः । सार्थवादोभवेदेवनस्वर्गादेःफलांतरमिति । तत्राह ॥ महाफलइति । महत्फलंकैवल्यंयस्मात्तत्महाफलंब्रह्मतस्मिन्नेवाशेषतोवेदस्ययोगःसंबंधःस्यात् । नपुनरल्पफलेकर्मणि । प्रयाजादिषुतथादर्शनात् ॥ अथवायोगेऽग्नावपितत्सममितिनयुक्तं । संभवतिखलूपासनावाक्येक्वचिदात्मेत्येवोपासीतेतीतिशब्दश्रवणादविद्यमानेतिशब्देष्वप्युपासनावाक्येष्वितिशब्दाध्याहारः । नचकर्मप्रकरणेक्वचिदपीतिशब्दोस्ति । येनतदभावस्थानेअध्याहारोभविष्यति । अत्रैवविधिवाक्येश्रवणात्कर्मकांडेपितदध्याहारः किंनस्यादितिचेन्न । वेदांतानांकर्मकांडस्यचभिन्नवाक्यत्वादित्यतआह ॥ ऐकवाक्यत्वेति । अस्तुवाकर्मब्रह्मकांडयोर्वाक्यभेदस्तथाप्यग्न्यादिशब्दात्परमितिशब्दाध्याहारोयुज्यते । कर्मप्रकरणेपिक्वचिदितिशब्दश्रवणादित्यभिप्रेत्याह ॥ इतिब्रूयादिति । नगिरागिरेतिब्रूयादितिवचोऽग्नावित्यस्यसमीपगं । गतंअवगतमित्यर्थः । नन्वत्रेतिशब्दःशब्दस्वरूपग्रहणार्थइतिसत्यं । अतएवार्थप्रकरणेशब्दस्वीकारार्थोवैपरीत्यवाचीत्युक्तमिति । तथापिनोपासनाकर्मतयाब्रह्मणःसिद्धिः ।ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानांह्युपासनाकार्यत्वेतावत्तात्पर्यमावश्यकं।ब्रह्मस्वरूपेपितात्पर्यमित्यंगीकारेतुकल्पनागौरवप्रसंगादित्यतआह ॥ कल्पनेति । एवंतर्हियूपाहवनीयादिवाक्यानामपिपशुबंधादिकार्येतात्पर्यंतावदावश्यकं । यूपादिस्वरूपेपिपृथक्तात्पर्यकल्पनेकल्पनागौरवंस्यात् । ततश्चवेदात्तदसिद्धौप्रमाणांतराभावाद्यूपादिपदार्थाभावएवप्रसज्यतइत्यर्थः ।

॥ ७४ ॥

ननुयूपादिषुतद्वाक्यानांतात्पर्याणिप्रमाणसिद्धानिनतुकल्प्यंते । येनखलुवाक्येनयस्यार्थस्यप्रमितिरुत्पद्यतेतत्तत्परमित्युच्यते । यूपादिवाक्याच्चयूपादिज्ञानंतावदुत्पद्यते । नचायंसंशयः । एकाकारनियतत्वात् । नचविपर्ययः । बाधकाभावात् । नचानुवादोयं । अप्राप्तत्वात् । तत्कथंकल्पनागौरवं । कथंचयूपादिपदार्थाभावइत्याशंक्याह ॥ [३।१६] प्रमाणेति । तथैवहितर्हिब्रह्मवाक्यानांब्रह्मणितात्पर्यंप्रमाणावगतमितिनकल्पनागौरवमितिशेषः । कल्पनागौरवंपरिहृत्योपसंहरति ॥ [३।१६] तस्मादिति । सत्यज्ञानादिपदानांपदार्थेब्रह्मणिवाक्यार्थेकार्येचोपासनादावित्युभयत्रतात्पर्यंग्राह्यं । पदार्थइत्यवांतरवाक्यार्थोपलक्षणं । ननुतथापिसत्यज्ञानादिवाक्यानांकथंस्वार्थेतात्पर्यं । सत्यत्वेहिविधातव्येज्ञानत्वादीनामनुवादेनभाव्यं । ज्ञानत्वेचविधातव्येसत्यत्वादीनांनचैतत्संभवति । युगपदाकारद्वयविरोधात् । मैवं । सत्यंब्रह्मज्ञानंब्रह्मेतिपृथगन्वयेनपृथग्वाक्यत्वांगीकारादित्याह ॥ [३।१६] पृथगेवेति । तर्हिवाक्यभेददोषइत्यतआह ॥ [३।१७] अवांतरत्यादिति । एकवाक्यत्वेसंभवतिस्वतंत्रवाक्यभेदकल्पनैवदोषोनत्ववांतरवाक्यभेदः । तथात्वेक्वापिमहावाक्यंनस्यात् । किंचपरेणाप्येवमंगीकृतमित्याह ॥ [३।१७] अंगीकृतत्वादिति । अरुणयैकहायन्यापिंगाक्ष्यागवासोमंक्रीणातीत्यादौतैर्मीमांसकैरपिपदानामरुणयेत्यादीनांक्रीणातीत्यादिक्रियापदेनैकैक(स्या)श्येनान्वयोंगीकृतः । अनुवादविधानयोर्युगपद्विरोधभयादरुणादीनांगवादिभिस्त्वाकांक्षादिवशात्पार्ष्णिकान्वयोभ्युपगतः । ततश्चतेषामपिवाक्यभेदोदूषणंप्रसज्येत । तत्रैतावदेववक्तव्यं । महावाक्यभेदएवदोषोनावांतरवाक्यभेदइति । तदस्माकमपिसमानमिति ॥ स्यादेतत् । तथापिवेदांतपदानांस्वार्थेषुतात्पर्यंनोपपद्यतेप्रत्यक्षादिविरोधात् । तथाहि । विज्ञानमा

नंदंब्रह्मसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मतत्त्वमसीत्यादौब्रह्मानुवादेनानंदादित्वमद्वितीयत्वंचविधीयतइतिव्याख्येयं । ब्रह्मचप्रत्यक्षा
दिसिद्धोजीवः । नचतस्यैतद्रूपत्वंप्रत्यक्षादिकंसहते । तेनतद्विपरीतोल्लेखनादित्यतआह ॥ [३।१८]प्रत्यक्षादिविरोधइति । नता
वत्सर्वत्रप्रत्यक्षादिविरोधः । सत्यंज्ञानमित्यादिवाक्यानांजीवातिरिक्तेश्वरविषयत्वांगीकारात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानांप्रत्य
क्षादिविरोधेपिनस्वार्थेतात्पर्याभावःकल्पनीयः । प्रतीतार्थस्यप्रत्यक्षादिविरोधादेवाग्निर्माणवकइत्यादेरिवामुख्यार्थकल्पनो
पपत्तेः । नह्याभिधानिकएवस्वार्थोनान्यइतिकस्यचिदभ्युपगमः । नचगौणार्थेतात्पर्यांगीकृतौकश्चिद्विरोधोस्ति । ननु
गौणार्थांगीकारेपिजीवस्यानंदादिरूपत्वमंगीकार्यं । तच्चप्रत्यक्षादिविरुद्धं । मैवं । अविद्यावरणतिरोभावसंभवात् । तदि
दमुक्तमविरोधतइति । योगश्चस्यान्महाफलइत्युक्तंप्रपंचयन्नुक्तार्थमुत्सूत्रितत्वभ्रमनिरासायातःशब्दारूढंकुर्वन्नुपसंहरति ॥
[३।१९]अतइति । अत्रज्ञानफलान्येवकर्माणीत्युक्तप्रपंचनं । अतःश्रुतिप्रामाण्ययोगतः ब्रह्मणिश्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वाज्जिज्ञासा
कर्तव्येत्युपसंहारः । नविषयसद्भावमात्रेणजिज्ञासोपपत्तिरित्यतउक्तंप्रयोजनसंबंधंस्मारयति ॥ [३।१९]ज्ञानमेवहीति । हियस्मा
ज्ज्ञानमेवविष्णोर्मुख्यप्रसाददं । (जिज्ञासायाश्च) जिज्ञासायाएव तज्ज्ञानं भवेत्तेन नतुविषयादिसिद्धिमात्रेणेति । मुख्यप्रसा
दोमोक्षहेतुप्रसादः । कर्माणितुजिज्ञासाजनकत्वेनज्ञानफलानीत्युक्तानीतिनविरोधइति ॥ ७ ॥ ननुशब्दस्यैवतावत्प्रामाण्यंदु
र्लभं । तथाहि । प्रमाकरणंहिप्रमाणं । प्रमाकरणंचतदुच्यते । यस्मिन्सतिप्रमाभवत्येवनासति । सत्यपिशब्देनप्रमाजायते
तत्कथंप्रमाकरणंस्यात् । किंचप्रमाणंहिविषयसद्भावेनव्याप्तं । विषयश्चद्वेधा । अपरोक्षःपरोक्षश्च । तत्रापरोक्षःप्रत्यक्षसिद्धः ।

परोक्षस्त्वनुमानवेद्यइतिविषयाभावान्नप्रमाणंशब्दः । अपिचयत्प्रमाणंतद्विज्ञानात्मकंदृष्टं । यथाधूमज्ञानं । अविज्ञानात्मक
श्चशब्दः अतोनप्रमाणं । एवंबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादात्मन्यनाश्रितत्वाच्च घटवत् । आकाशगुणत्वाच्चतत्परिमाणवत् । किं
चकिंशब्दोअर्थेनसंबद्धस्तंबोधयति । उतासंबद्धः । आद्येसंबंधस्तादात्म्यंसंयोगःसमवायोवा । नप्रथमः(वन्ह्या)अग्न्यादिश
ब्दोच्चारणेसतिमुखदाहादिप्रसंगात् । वर्तमानस्यशब्दस्यातीतादिनार्थेनतादात्म्येऽर्थस्यापिवर्तमानतापत्तिः । शब्दस्यवातीता
दित्वप्राप्तिः । नद्वितीयः । गुणत्वात् । द्रव्यत्वेपिमूर्तस्यक्रिययार्थसंयोगेअंतराऽवस्थितार्थविषयत्वापत्तिः । सर्वगतत्वेतुसर्वार्थ
प्रतिपादकत्वप्रसंगः । सर्वथाअतीतादिनासंयोगानुपपत्तौतदप्रतिपादकत्वंस्यात् । नतृतीयः । आकाशगुणस्यान्यत्रसमवाया
योगात् । सर्वशब्दानामाकाशार्थतापत्तेश्च । द्रव्यस्यापिमूर्तस्यामूर्तस्यवानघटादिनासमवायोयुज्यते । असंबद्धस्यचबोधकत्वेनि
यामकाभावात्सर्वोपिसर्वंबोधयेत् । किंचाप्तानाप्तप्रयुक्तयोर्नद्यास्तीरेपंचफलानिसंतीतिवाक्ययोरस्तिकश्चिद्विशेषोनवा ।
नाद्यः । अनुपलंभात् । पुरुषेविशेषोस्तीतिचेन्न । तस्यवाक्योच्चारणएवोपक्षीणत्वेनतदुत्पाद्यज्ञानेऽनुपयोगात् । द्वितीयेतुक
थमेकस्यार्थविसंवादोअपरस्यतुसंवादः । अतःसंभावनामात्रेणशब्दात्कृष्यादाविवप्रवृत्तिः । तदेवंशब्दस्यैवाप्रामाण्यात्कुतस्त
द्विशेषस्यवेदस्यप्रामाण्यं कुतस्तरांसिद्धरूपेब्रह्मणि कुतस्तमांचतन्मीमांसारंभइत्यतआह ॥ [३।२०]प्रत्यक्षंवचेति । चशब्दोव्याख्या
नांतरद्योतकः । नकेवलंसिद्धविषयत्वंप्रामाण्यंचेतिवाअनुमानवच्चेतिवा । हेतुसमुच्चयेवा । तथाहि । शब्दात्कचिज्ज्ञानमु
त्पद्यतेनवा । नेतिपक्षेअनुभवविरोधः । स्वक्रियाविरोधश्च । नशब्दोर्थप्रत्यायकइतिब्रूते परप्रत्यायनार्थंचशब्दमेवप्रयुङ्क्तइति ।

आद्येसबोधःसंशयोविपर्ययोवा । नाद्यः । एकाकारनियतत्वात् । नद्वितीयः । बाधबोधविरहात् । सर्वत्रापिबाधाभ्युपगमे स्वप्रयुक्तवाक्यस्यतद्भावाभावयोस्स्वव्याघातात् । एवंव्यवस्थितेप्रयुज्यते । शब्दःप्रमाणंसंशयविपर्ययाजनकत्वेसतिज्ञानजनकत्वात् । प्रत्यक्षादिवदिति । नहिप्रत्यक्षादेरप्यन्यत्प्रामाण्यनियामकमस्ति । नन्विदमेवप्रामाण्यमितिसाध्याविशिष्टत्वं । न । याथार्थ्यंप्रामाण्यमितिवक्ष्यमाणत्वात् । यदुक्तंसत्यपिशब्देप्रमानुदयादप्रमाणंशब्दइति । तदयुक्तं । सत्यपिचक्षुषिरूपज्ञानानुत्पत्तेस्सत्यपिधूमेअग्निज्ञानानुदयात्प्रत्यक्षानुमानयोरप्यप्रामाण्यप्रसंगात् । अथब्रूषेनेंद्रियमात्रंप्रत्यक्षं । किंत्वंतःकरणाधिष्ठितंविषयसंनिकृष्टंच । तथानधूममात्रमनुमानं । अपितुव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेनानुसंहितं । नचतस्मिन्सतिनप्रमोत्पद्यतइति । तर्हिवयमपिब्रूमोनशब्दमात्रंप्रमाणं । किंतुश्रुतोनुस्मृतसंबंधश्च । नचैवंविधेशब्देसतिनप्रमोत्पद्यते । तथाचशब्दमात्रपक्षीकरणेसिद्धसाधनं । विशिष्टशब्दपक्षीकारेचासिद्धिरिति । तदिदमुक्तंप्रत्यक्षवच्चेति । यदुक्तंविषयाभावान्नशब्दःप्रमाणमिति । तदप्ययुक्तं । तथासतिचाक्षुषप्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगात् । तस्यापिहिपरोक्षोपरोक्षोवाविषयः । नाद्यः । तस्यानुमानविषयत्वात् । नद्वितीयः । तस्यश्रोत्रादिविषयत्वादितिवक्तुंशक्यतएव । तत्रचैवंवक्तव्यं । उत्पद्यतेतावच्चक्षुषाशुक्लोयंपटइतिप्रमा । तथाचापरोक्षत्वेपिविषयस्यश्रोत्राद्यविषयत्वाद्युक्तंतत्रचक्षुषःप्रामाण्यं । किंचप्रयोजनाभावेननस्पष्टदृष्टंवस्तुनिराकर्तुंशक्यते । सर्वापलापप्रसंगात् । किंतुवस्तुदर्शनात्प्रयोजनमपिकिंचित्कल्पनीयमिति । तदेतच्छब्देपिसमानं । परोक्षोपिसतादृशःकश्चिद्विषयोयोनानुमानस्यविषयइतिवक्ष्यामः । एतदप्युक्तंप्रत्यक्षवदिति । तथापिचक्षुरादीनांप्रत्यक्षत्ववच्छ

ब्दानुमानयोरेकजातीयत्वंस्यादितिचेत्। तत्किंसर्वथा उतयथाकथंचित्। अथानुमानत्वेन । नाद्यः। चक्षुरादावप्यभावात्। नद्वितीयः। इष्टापादनात्। नतृतीयः। वैलक्षण्यस्यापिवक्ष्यमाणत्वात्। किंचैवंविषयविकल्पेनशब्दनिराकरणेशब्दमुपादायानुमानमपाकुर्वंतंप्रतिकिंवक्तव्यं। अनुमानाप्रामाण्येसकललोकव्यवहारोच्छेदप्रसंगात्। परचित्तवृत्त्याद्यसंकीर्णविषयदर्शनात्परोक्षविषयत्वेपिशब्दाद्भिन्नंतदंगीकरणीयमितिवाच्यमितिचेत्। सममेतच्छब्देपि। एतदपिचशब्देनोक्तं अनुमानवदिति। यच्चाविज्ञानात्मकत्वान्नशब्दःप्रमाणमिति। तदप्ययुक्तं। यथेंद्रियमिंद्रियसन्निकर्षोवाप्रत्यक्षमविज्ञानात्मकमपिविज्ञानकरणत्वात्प्रमाणं। तथाशब्दस्याप्युपपत्तेः। किंचधूमाद्यनुमानस्याविज्ञानात्मकस्यापिप्रामाण्यंदृष्टमितिशब्दस्यकथंनस्यात्। अथनधूमादिकमेवानुमानंकिंनामतज्ज्ञानं। यथाहुःप्रमाणविदः। लिंगपरामर्शोऽनुमानमिति। तर्हिशब्दमात्रंनप्रमाणं। किंतुतज्ज्ञानमेवेत्यसिद्धिः। एतदप्याह ॥ प्रत्यक्षवच्चेति। एतेनबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादात्मन्यसमवेतत्वादित्यपिहेतुद्वयंनिरस्तंवेदितव्यं। बाह्यकरणप्रत्यक्षस्यापिधूमवत्प्रामाण्योपपत्तेः। आत्मन्यसमवेतस्यापिप्रत्यक्षवदनुमानवच्चतत्संभवात्। ज्ञानांगीकारेणव्यभिचारपरिहारेशब्दोपिज्ञानात्मेत्यसिद्धिरेवेति ॥ यदप्याकाशगुणत्वादिति। तदसिद्धं। वर्णात्माहिशब्दःप्रमाणं। नचासावाकाशगुणस्तत्वविदां। अत्रचप्रत्यक्षवच्चेतिव्यतिरेकदृष्टांतः। यथाप्रत्यक्षस्यनाकाशगुणत्वंतथाशब्दस्यापीतितस्यप्रामाण्यंनविहन्यतइति। अप्रयोजकाश्चैतेहेतवोविपक्षेबाधकाभावादवगंतव्याः। यच्चोक्तंशब्दस्यार्थेनसंबंधोस्तिनवेति। तत्रास्तीतिब्रूमः। सचतादात्म्यादेरसंभवेअन्योभविष्यति। यथाखलुचक्षुरादेःप्रत्यक्षस्यासंबद्धस्यग्राहकत्वेऽतिप्रसंगात्तथा

दात्म्यादेरसंभवात्कार्यवशादेवघटादिनासंयोगःकल्प्यते । श्रोत्रस्यशब्देनसंयोगाद्यसंभवात्समवायः । अनुमानस्यचधूमादेर
ग्न्यादिनासंयोगादेरव्याप्यतिव्याप्त्यादिनाऽसंभवाद्व्याप्यव्यापकभावःकल्पितः । एवंशब्दस्यासंबद्धस्यगमकत्वेतिप्रसंगात्तादा
त्म्यादेरसंभवात्संबंधांतरंकल्पनीयं। नपुनःस्पष्टदृष्टतत्कार्यापलापोयुक्तः ।तदिदमाह॥ **प्रत्यक्षवच्चेति** ।सचसंबंधःपारमेश्वरः
संकेतएवेत्येके । स्वाभाविकःप्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षणइत्यपरे । तत्रकःसंबंधोविवक्षितइत्यपेक्षायामुक्तंस्वतएवेति । स्वाभा
विकेनैवसंबंधेनेत्यर्थः । तदुक्तंजैमिनिना । औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबंधइति । वक्ष्यतिचाचार्यः । नित्ययोगोपिशब्दाना
मर्थैर्नैवनिषिद्ध्यतइति । ननुयदिशब्दस्यस्वाभाविकीवाच्यविषयाशक्तिस्तदाव्युत्पन्नवदव्युत्पन्नोपिशब्दादर्थंप्रतीयात्। नह्यग्नि
रविदितशक्तिर्नदहतीति । मैवं । यथाप्रत्यक्षस्यचक्षुरादेःस्वाभाविक्यांरूपप्रतीतिजननशक्तौसत्यामप्यागंतुकसन्निकर्षापेक्षया
रूपप्रत्यायकत्वं । यथाचलिंगस्यसत्यपिस्वाभाविकेसाध्यसंबंधेतदनुसंधानापेक्षयैवगमकत्वं । एवंशब्दस्यापिसत्यप्यर्थेनस्वा
भाविकेसंबंधेविदितसंबंधस्यैवबोधकत्वंनान्यथेतिनियमात् । तदेतदप्याह ॥ **प्रत्यक्षवच्चेति** । अथापिस्यात् । स्वाभाविको
पिसंबंधः । किंसर्वेषांशब्दानांसर्वैरर्थैरुतकस्यचिच्छब्दस्यकेनचिदर्थेन । नाद्यः । शब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिप्रसंगात् । नद्वि
तीयः । ऋष्यार्यम्लेंच्छानामनियमाभावप्रसंगात् । तथाहि । यवशब्दमार्यादीर्घशूकेप्रयुंजते । यवशब्दाद्दीर्घशूक
मेवप्रतिपद्यंते । म्लेंच्छास्तुप्रियंगौप्रयुंजते । प्रियंगुमेवप्रतिपद्यंते । त्रिवृच्छब्दमार्याःलताविशेषेप्रयुंजते । ऋषयोऽन्यत्रेत्येव
मादिरनियमःस्वाभाविक्यांशब्दशक्तौनस्यात् । नहिप्रदीपोरूपप्रकाशनशक्तीरसमपिकदाचित्प्रकाशयति । सांकेतिकत्वेत्व

नियमोयुज्यते । पुरुषेच्छाधीनत्वात् । तस्याश्चानियतत्वात् । चेष्टासंकेतवदिति । अत्रोच्यते । नवयंक्वचिदपिशब्दस्यसंके
ताद्बोधकत्वंनास्तीतिब्रूमः । किंत्वर्थविशेषेस्वाभाविकीचशक्तिरस्तीति । तथाचस्वाभाविक्याशक्त्याक्वचिद्बोधकःक्वचित्संकेता
दित्यनियमोयुज्यते । अथवोभयत्रस्वाभाविकीशक्तिरस्तु । व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियमसंभवात् । यथाखलुशुक्तिसन्निकृष्टेनच
क्षुषाकश्चिच्छुक्तिकांप्रतिपद्यते । कश्चिद्रजतं । नचएतावताचक्षुषोर्थप्रत्यायकत्वमस्वाभाविकंदोषसहकारिसदसद्भावाभ्यामनि
यमसंभवात् यथाकृतकत्वाल्लिंगात्कश्चिदनित्यतांप्रत्येति । कश्चिन्नित्यतां । अन्यथाविरुद्धहेत्वाभासानवसरप्रसंगात् । ताव
तानतस्यास्वाभाविकंगमकत्वं। अनियमस्यसंबंधग्रहणदोषभावाभावाभ्यामुपपन्नत्वात् । तथाशब्दस्यापिशक्त्यनुसार्यननुसारि
व्युत्पत्तिलक्षणसहकारिवशादनियमेपिस्वाभाविकशक्तिसद्भावःसंभवतीति । तदिदमाह । **प्रत्यक्षवच्चेति** । इयांस्तुविशेषः ।
शब्दस्संकेतादपिप्रमापकोनैवंचक्षुरादि । तेनसंवादविसंवादोपपत्तिरिति । ननुयेस्वाभाविकंसंबंधमास्थिषतशब्दार्थयोस्तेषा
मपिनैषसत्तामात्रेणावगमांगं । अपितुविज्ञातःसन् । विज्ञानेचास्यायमर्थस्यवाचकइतिवाअस्मादयंबोद्धव्यइतिवासंकेतएवो
पायः । वृद्धव्यवहारोपिगवादिशब्दानांदेवदत्तादिशब्दवत्संकेतपूर्वकएव । तद्वरमस्तुसंकेतएव । कृतमत्रस्वाभाविकेनसंबं
धेन । तन्मात्रादेवप्रयोगप्रतिपत्तिव्यवहाराणामुपपत्तेः । नन्वयंसंकेतएवकेषांचिच्छब्दानामसतिस्वाभाविकार्थसंबंधेनशक्यः
कर्तुंनिर्दिश्यह्यर्थंब्रूयादयमस्माद्बोद्धव्यइति । नचनिर्देशोअसतिस्वाभाविकेसंबंधेकेषांचिच्छब्दानांसिद्ध्यति । संकेताधी
नेतुवाचकत्वेसर्वेषांशब्दानामकृतसमयत्वात्किंकेननिर्दिशेत् । तस्मात्संकेतकरणमेवस्वाभाविकसंबंधंप्रतिपादयतिशब्दानां ।

मैवं । सर्गादिभुवांमहर्षिदेवतानांपरश्वेरानुग्रहाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानांपरमेश्वरस्यतावत्सुकरएवसंकेतःकर्तुं तद्व्यवहारा च्चास्मदादीनामपिसुग्रहःसंकेतः। तथाहि। वृद्धवचनानंतरंतच्छ्राविणोवृद्धांतरस्यप्रवृत्तिहर्षशोकभयादिप्रतिपत्तेस्तद्धेतुंप्रत्यय मनुमिमीतेबालस्तस्यसत्स्वप्यन्येष्वभूतस्यवाक्यश्रवणसमनंतरंभवतोवाक्यश्रवणहेतुतामवगच्छति। तदवयवानांचपदानामा वापोद्धारभेदेनतत्तदर्थप्रत्ययजननोपायत्वदर्शनात्। तेषुतेष्वर्थेषुतेषांपदानांवाचकत्वंचकल्पयति। एवंपदावयवेषुप्रकृत्या दिष्वपिद्रष्टव्यं । स्वाभाविकींशक्तिमभ्युपगच्छतापिएषाप्रक्रियानुसारिणीयासापिनसत्तामात्रेणावगमांगमित्युक्तं । स्यादे तत् । यदिशब्दानांसांकेतिकःसंबंधोनस्वाभाविकःकृतंतर्हिसाध्वसाधुविभागपरेणव्याकरणेन । स्वाभाविकंहियस्यवाच कत्वंसशब्दःसाधुःअसाधुश्चेतरः । सामयिकत्वेतुसर्वएवसाधवोसाधवोवास्युः। मैवं। परमेश्वरसमयपरिपालनार्थत्वात्। तथाचैषांपदानामेष्वर्थेषुपरमेश्वरेणकृतःसमयःतानितत्रसाधून्यसाधूनिचेतरत्रेतिविभागायव्याकरणमर्थवदिति । अत्रब्रूमः। परस्यापिमतेकिमीश्वरसंकेतएवावगमांगं। उतास्मदादीनामपि आद्येकथंऋष्यार्यम्लेंच्छानामनियताःप्रयोगप्रत्ययव्यवहाराः। किंचेश्वरसंकेतोपिगृहीतएवावगमांगंनस्वरूपेण। व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापिप्रतिपत्ति(तीति)प्रसंगात्। तद्ग्रहश्चत्वदुक्तरीत्योपदे शादिनैव। तथाचास्त्वस्मदाद्युपदेशएव। किमदृष्टेश्वरसंकेतकल्पनयेतिसमानं। अस्मदादिभिरपिपूर्वतनस्संकेतोज्ञाप्यतए वनतुक्रियतइतिचेत्तर्ह्यस्मन्मतेपिवृद्धेनस्वाभाविकीशक्तिर्ज्ञाप्यतएव । नत्वपूर्वःसंकेतःक्रियतइतितुल्यं । द्वितीयेतुव्याक रणादिवैयर्थ्यं।व्यवहारमात्रंहिशब्दप्रयोजनं। तच्चेश्वरानीश्वरसंकेतयोःसमानं। अदृष्टार्थमितिचेन्न। प्रमाणाभावात्।

श्रुत्यादेःसंकेतशक्तिपक्षोदासीनत्वात् । किंचचरमभाविनंसहकारिणमुपदेशादिकमुपादायशक्तिप्रत्याख्यानेऽतिप्रसंगः । अ
थौत्पत्तिकशक्तिसद्भावेकिंप्रमाणं । अर्थावबोधस्यस्वरूपसहकारिभ्यांशब्दसंकेताभ्यामेवोपपत्तेरिति । उच्यते । किंस्वरूपस
हकारिव्यतिरिक्तातींद्रियाशक्तिःक्वापिनांगीक्रियते । उतशब्दएव । आद्येवक्ष्यामः । द्वितीये अधुनातनास्तावन्नसंकेतयितार
इतितवापिसंमतं । नचलोकोत्तरेसंकेतयितरिप्रमाणमस्ति । तथाचस्वभावएवायंशब्दानामितिगम्यते । गवादिशब्दाःसांके
तिकाः । शब्दत्वाद्देवदत्तादिशब्दवदितिचेत् । किमत्रसांकेतिकत्वमात्रंसाध्यं । उतसास्नादिमत्यर्थे । आद्येसिद्धसाधनं ।
गुप्तभाषणादौमयागोशब्दस्यघटेपिसंकेतितत्वात् । द्वितीयेव्यभिचारः । नहिसर्वेपिशब्दाःसास्नादिमतिपिंडेसंकेतिताइ
त्यत्रप्रमाणमस्ति । गोशब्दःसास्नादिमत्यर्थेसंकेतितः । तत्रप्रयुज्यमानशब्दत्वात् । गाव्यादिशब्दवदितिचेत् न । असा
धुशब्दत्वस्योपाधित्वात् । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनाप्युपाधित्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथाअस्मदादिविशेषणप्रक्षे
पोपिप्रतिज्ञायांप्रसज्येतेति । तदेवंशब्दस्यार्थसंबंधसंभवान्नाप्रामाण्यं । यत्पुनरुक्तमाप्तानाप्तप्रयुक्तयोरित्यादि । तदप्यसारं ।
प्रत्यक्षवदेवोपपत्तेः । चक्षुरादिप्रत्यक्षंहिक्वचिद्यथार्थज्ञानंक्वचिदयथार्थज्ञानंजनयदपिप्रमाणमंगीक्रियतएव । दोषसदसद्भावा
भ्यांतत्रभेदइतिचेत् । तर्ह्यत्राप्यनाप्तवक्तृसदसद्भावाभ्यांभेदोभविष्यति । वक्तावाक्योच्चारणएवोपयुज्यतइतिचेन्न । यतस्तदे
वाविषयेप्रयुंजानोदुष्टंकरोति । निशातमसिमाकाशेप्रयुंजानइव । अन्यथाऽनुमानमप्यप्रमाणंस्यात् । कृतकत्वंहिशब्दानित्यत्व
साधनेसाधुअसाधुचाग्न्यवयविनोनुष्णत्वसाधने । तत्कस्माद्विशेषात् । व्याप्तिपक्षधर्मताभावाभावाभ्यामितिचेन्न । कालाती

तत्वस्यपृथक्दूषणतायावक्ष्यमाणत्वात् । ततःअविषयवृत्तित्वतदभावरूपएवविशेषोवक्तव्यः । सचसमानःशब्देपीति । तदिद मुक्तं प्रत्यक्षवचेति । एतद्दोषभयात्केचिच्छब्दस्यानुमानेंतर्भावमिच्छंति । अपरेपुनरपौरुषेयतयानिरस्तसमस्तदोषाशंकस्यवे दस्यशब्दतयैवप्रामाण्यं । पुरुषवचसांत्वनुमानतयेत्यातिष्ठंते । तदुभयमप्यतएवायुक्तं । किंतुप्रत्यक्षवदनुमानवच्चशब्दमात्रस्या पिप्रामाण्यंस्वतःस्वेनैवरूपेणनत्वनुमानत्वेन । अतएवश्रुतेःप्रकृतत्वेपिसर्वशब्दपरिग्रहायागमस्येत्युक्तं । हिशब्दस्तत्रप्रमाणप्रसि द्धिद्योतकः । तच्चोत्तरत्रवक्ष्यामः । ननुतथापिवेदस्यप्रामाण्यंनोपपद्यते । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषात् । तथाहि । अनृतमप्रमाणं दृष्टं । यथाविप्रलंभकवाक्यं । अनृतश्चवेदःपुत्रकामेष्ट्यनुष्ठानेपिफलानुपलब्धेः । व्याहतंचाप्रमाणं । यथोन्मत्तवाक्यं । व्याहतश्चाय मतिरात्रेषोळृशिनंगृह्णाति । नातिरात्रेषोळृशिनंगृह्णाति । उदितेजुहोतिअनुदितेजुहोतीत्यादि । पुनरुक्तंचाप्रमाणं । पुनरुक्तिश्चवे देत्रिःप्रथमामन्वाहेत्यादिदर्शनादिति । तदिदमप्ययुक्तं । तथाहि । किंवेदमात्रंपक्षीकृत्यैतैर्हेतुभिरप्रामाण्यंसाध्यते । उततदेकदे शं । नाद्यः । यथाकस्यचित्प्रत्यक्षस्यानुमानस्यवानृतत्वादौसत्यप्यन्यस्यप्रामाण्यमेवंवेदस्याप्यनृतादिभागपरिहारेणप्रामाण्योप पत्तेः । अन्यथाहेतूनांभागासिद्धिप्रसंगात् । द्वितीयेत्वास्तांविप्रतिपन्नोवेदभागः । संप्रतिपन्नवेदभागमीमांसाकथमनुपपन्ना । अथवेदत्वात्तस्यापिवेदभागस्याप्रामाण्यंसाधयामीतिमन्यसे । तन्न । यथाकस्यचित्प्रत्यक्षस्यानुमानस्यवाऽप्रामाण्येपिअन्यस्यप्रा माण्यंनप्रत्यक्षत्वादिमात्रेणविहन्यते । तथावेदस्यापि । अन्यथासर्वप्रत्यक्षानुमानविलयप्रसंगः । किंचेदमनृतत्वं । अर्थव्यभिचारि त्वमितिचेत् । नन्विदमेवाप्रामाण्यमितिसाध्याविशिष्टता । नचानृतत्वमेकदेशेपीतिसूत्रकारएववक्ष्यति । व्याघातेनचाप्रामाण्यं

साधयन्किंवाक्यद्वयंपक्षीकुर्यात् उतैकमेव। नाद्यः । व्याहतयोःप्रत्यक्षयोरनुमानयोर्वामध्येऽन्यतरप्रामाण्यसंभववद्वाक्ययोर प्यन्यतरप्रामाण्यसंभवात् । नद्वितीयः । अनिश्चितदशायामन्यतरप्रत्यक्षादिवत्पक्षीकृतस्यापिप्रामाण्यसंभवात् । अपिचव्या घातोप्यापाततःसर्वथावा। नाद्यः। आपाततःव्याघातवतोपिप्रत्यक्षादेरिववेदस्यापिप्रामाण्यसंभवात् । नद्वितीयः । प्रत्यक्षादा विवासिद्धेः । यथाचासिद्धिस्तथासूत्रकृदेववक्ष्यति । पौनरुक्त्येपिप्रत्यक्षादिवद्वेदप्रामाण्यंसंभवति । नह्येकस्मिन्नर्थेसंप्लवमानं प्रत्यक्षमनुमानंवाऽप्रमाणंभवति । अर्थवैपरीत्येहितत्स्यात् । नहिप्रत्यक्षेणगृहीतोघटःपुनर्गृह्यमाणःपटोभवति । नापिकृतकत्वे नाऽनित्यतयानुमितःशब्दःतीव्रादिधर्मोपेतत्वेनपुनस्तथानुमीयमानोनित्योभवति । तथाशब्देपि। वैयर्थ्यंतुकथंचिच्छंक्येत । तच्चाभ्यासानुवादादिरूपेणव्याकुर्वद्भिरेववृद्धैःपरिहृतमिति ॥ ७ ॥ नन्वस्त्वेवंवेदस्याप्रामाण्यपरिहारः । प्रामाण्यंतुकुतः । नह्यप्रामाण्यप्रतिक्षेपएवप्रामाण्यं । घटादावभावादिति । ज्ञानकरणस्यसतोऽप्रामाण्येनिरस्तेस्वतएवेतिब्रूमः । तदिदमुक्त मागमस्येति । आगम्यतेऽवगम्यतेऽनेनेत्यागमः । येहिन्यायविदःप्रत्यक्षविशेषस्यानुमानस्यचप्रामाण्यंस्वतएवेत्यंगीकृत्या गमप्रामाण्यस्वतस्त्वंनांगीकुर्वंतितान्प्रतिप्रत्यक्षवच्चेतिदृष्टांतोपादानं । हिशब्दःप्रमाणत्वहेतुसूचकः । येतुप्रमाणमात्रस्यप्रामा ण्यंस्वतोनेतिमन्यमानाः आगमप्रामाण्यस्वतस्त्वेविप्रतिपद्यंतेतान्प्रतिप्रत्यक्षवच्चेतिप्रत्यक्षानुमानयोरपिप्रसंगात्स्वीकारार्थमुक्त मितिज्ञातव्यं । ननुकिमिदंप्रमाणानांप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वं । उच्यते । प्रत्यक्षानुमानागमाःतज्जनितंविज्ञानंचप्रमाणं । तत्रज्ञान स्ययद्याथार्थ्यलक्षणंप्रामाण्यंतस्यज्ञानजनक(सामग्री)मात्राधीनजन्मत्वंस्वतस्त्वं । करणानांचज्ञानजननशक्त्यैवतद्याथार्थ्यंज

नकत्वंस्वतस्त्वं । तथाज्ञानगतयाथार्थ्यस्यज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वंस्वतस्त्वं । करणानांतुज्ञप्तौस्वतस्त्वंनांगीक्रियते । तत्स्वरूपस्य यथायथंप्रत्यक्षादिवेद्यत्वात् । यथार्थज्ञानजनकत्वस्यानुमानवेद्यत्वात् । अथवातेषामपिज्ञानजनकत्वंयेनगृह्यते ततएवयथा र्थज्ञानजनकत्वस्यतदीयस्यग्राह्यत्वंस्वतस्त्वमिति । उत्पत्तौस्वतस्त्वंकुतइतिचेत् । प्रामाण्यंज्ञानकारणातिरिक्तकारणानपेक्षं । अप्रामाण्येतरज्ञानधर्मत्वात् । ज्ञानत्ववदित्यनुमानात् । नचप्रमाज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना । कार्यत्वेसतितद्विशेषत्वात् । अप्रमावदितिसत्प्रतिपक्षत्वं । ईश्वरप्रमायांबाधादसिद्धेश्च । तदतिरिक्तप्रमापक्षीकारेपिकिंज्ञानस्यैवंविधत्वेनोतप्रमात्वस्य । अथवातत्संबंधस्यसाध्यपर्यवसानं । नाद्यः । व्याघातात् । द्वितीयेचप्रमात्वंजातिरन्यद्वा । जातित्वेबाधः । अकार्यत्वात् । अन्यत्वेभावोऽभावोवा । नाद्यः । ज्ञानेजात्यतिरिक्तभावानभ्युपगमात् । नद्वितीयः । प्रध्वंसातिरिक्तस्यतस्याजन्यत्वात् । प्रध्वंसस्यचात्रासंभवात् । नांत्यः । संयोगस्यगुणेअसंभवात् । समवायस्यचाकार्यत्वात् । एतेनप्रमात्वपक्षीकारेणापिप्रयोगो निरस्तः । अस्तुजातिःप्रमात्वं । तथापिज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यैवव्यक्तिःप्रमात्वाधारइतितात्पर्यमितिचेन्न । सापिव्य क्तिःकिंज्ञानमेवोतसातिशयं । अतिशयोपिभावोऽभावोवेतिपक्षाबहिर्भावात् । किंचातिरिक्तंकारणंगुणएववक्तव्यःसचाप्तोक्त त्वमेवशब्दे । नचतस्यान्वयव्यतिरेकौप्रामाण्यमनुकरोति । वेदापौरुषेयत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञप्तौस्वतस्त्वेपिप्रामाण्यंज्ञानग्रा हकमात्रग्राह्यमप्रामाण्येतरज्ञानसमवेतधर्मत्वात् । ज्ञानत्ववत् । नचप्रामाण्यंपरतोज्ञायते । अनभ्यासदशायांसांशयिकत्वादप्रा माण्यवदितिवाच्यं । व्यर्थविशेषणत्वात् । असिद्धिपरिहारार्थमितिचेन्न । तथानभ्युपगमात् । यथोक्तंस्वयमेव । एकामसि

द्धिपरिहरतोद्वितीयाऽऽपन्नेति। अन्यथाशरीराजन्यत्वहेतोरपिविशेषणवैयर्थ्यंनोद्भाव्येत। अथानभ्यासदशायामितिप्रतिज्ञा
विशेषणं। तथापिस्वतःप्रमाणतयात्वदभ्युपगतधर्मिप्रत्यक्षानुमानोपमानेष्वपिसंशयादिदर्शनेनानैकांत्यमिति। ज्ञप्तौस्वतस्त्वा
नभ्युपगमेबाधकमाह ॥ [३।२]अनवस्थेति। अवश्यवेद्यत्वानभ्युपगमान्नानवस्थेतिचेत्। निःशंकप्रवृत्ताववश्यवेद्यत्वात्। तथाहि
ज्ञानंतावदबुभुत्सितग्राह्यतयातीव्रसंवेदनं। ज्ञातेचतस्मिन्प्रामाण्याप्रामाण्यानुपलब्धौकथंसंशयोनस्यात्। सतिचप्रामाण्यसं
शयेऽर्थसंशयोपिकथंनस्यात्। तथा[illegible]कथंनिःशंकाप्रवृत्तिःस्यात्। तथाप्यनुमानात्प्रामाण्यग्रहणमनुमिति(ते)श्चस्वतःप्र(प्रा)मा
ण(ण्य)मितिकथमनवस्थेतिचेन्न। धर्मिलिंगदृष्टांतद्वारिकायास्तस्याअनिवारणात्। किंचानुमितिप्रामाण्यंयेनज्ञानेनविषयीक्रि
यते। तस्यापिप्रामाण्यमन्येनेतिकथंनानवस्था। ननुस्वतःप्रामाण्येपिकथंनानवस्था। इत्थं। साक्षीखलुवृत्तिज्ञानग्राहकः। सएव
चतत्प्रामाण्यंगृह्णातीतितेषांस्वतःप्रामाण्यं। सचस्वप्रकाशःस्वप्रामाण्यमपिगृह्णातीतितस्यस्वतःप्रामाण्यं। तस्ययथार्थत्वनियमा
न्नाहार्यसंशयविषयत्वमपीति। ननुयदिप्रामाण्यमुत्पत्तौज्ञप्तौचस्वतःस्यात्। तर्हिबौद्धादिवाक्यजनितमपिज्ञानंप्रमाणंस्यात्।
अस्तिहितत्रज्ञानहेतुः। अन्यथाज्ञानमपिनस्यात्। तथाप्रमाणतयाज्ञायेत। ज्ञानग्राहकसद्भावात्। अस्तुतदपिप्रमाणमितिचेत्।
तस्यवेदविरोधित्वात्। वेदविरोधिनःप्रामाण्येपुनर्वेदप्रामाण्यंनस्यात्। वस्तुनोद्वैरूप्यंवापद्येतेतिसर्वथामीमांसानुपपत्तिरि
त्यतआह ॥ [३।२१]अप्रामाण्यमिति। तथाशब्दस्समुच्चये। नायंनियमोयत्ज्ञानकरणमिंद्रियंलिंगंशब्दोवाप्रामाण्यमेवोत्पादय
तीति। किंनामेंद्रियादीनामौत्सर्गिकीशक्तिःप्रामाण्यजननेदोषापवादादप्रामाण्यमपिजनयत्येव। दोषाणांसहजशक्तिप्रतिबंधेन

विपरीतकार्यजननसामग्रीनिवेशात् । तर्हिदोषाभावःप्रामाण्यस्यकारणमित्यायातमितिचेन्न । तथासतिउत्सर्गापवादयोःक्वा
प्यभावप्रसंगात् । तथानज्ञानग्राहकस्यसाक्षिणोयंनियमः । यत्प्रमाणतयैवगृह्णातीति । किंतुप्रवृत्त्यसामर्थ्यादिनाऽपवादकस्य
सद्भावेऽप्रामाण्यमपिगृह्णात्येव । औत्सर्गिकत्वात्प्रामाण्यस्वतस्त्वस्येति । किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [३।२१] **मिथ्याज्ञसीति** । यतएव
मप्रामाण्यंपरतस्तेनकारणेनमिथ्याज्ञानविप्रलंभापटुकरणत्वलक्षणादपवादाद्वेदविरोधियज्ज्ञानंतदप्रमाणमेवोत्पद्यतेनप्रमाणं ।
बाधकप्रत्ययाच्चापवादादप्रमाणमेवगृह्यतइतिनोक्तदोषः । ननुमिथ्याज्ञानादिमूलत्वंतेषांकुतःकल्प्यते । वेदविरोधित्वादित्यु
क्तं । वस्तुनोद्वैरूप्यासंभवात् । पौरुषेयेषुतत्संभवाच्च । अथवेदस्यैवतत्कुतोनकल्प्यमितिचेत् । वेदस्यापौरुषेयत्वेनपुरुषदोष
मूलत्वासंभवादित्याह । [३।२१] **अपीति** । अथवाकुतोऽप्रामाण्यस्यदोषकारणत्वं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामितिचेत् । हंततर्हिगुणा
न्वयव्यतिरेकित्वात्प्रामाण्यमपितज्जन्यंस्यात् । न । वेदस्यापौरुषेयत्वेनतदभावादित्याह ॥ **अपिवेदानामिति** । अपिःसमु
च्चये । प्रामाण्यंनित्यतापीति । हिशब्देनवाचाविरूपनित्ययेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिंद्योतयति । अत्रनित्यताशब्देनापौरुषेयता
विवक्षिता । नित्यतायाःबौद्धागमेष्वपिसत्त्वात् । यस्मान्नित्यतांगीकार्यातस्मान्नोक्तदोषइतिवा । ननुकोयंवेदःकिंचतस्यापौरुषे
यत्वं । क्रमविशेषविशिष्टवर्णाःवेदस्तस्यनियतैकप्रकारत्वमपौरुषेयत्वं । स्वतंत्रपुरुषपूर्वकत्वाभावइतियावत् । अत्रोपपत्तिमाह ॥
[३।२२] **नहीति** । क्वचिदितिनिमित्तसप्तमी । केनापिप्रमाणेनेत्यर्थः । उत्तरवाक्योपक्रमेवा । अस्तितावद्धर्माधर्मस्वर्गनरकादिकंसर्व
वादिसंप्रतिपन्नं । यस्तुतन्नांगीकरोतिचार्वाकस्तंप्रत्युपपादयिष्यमाणत्वात् । तच्चप्रमाणोपेतंवस्तुत्वाद्घटवत् । नहिविनाप्रमा

गेनधर्मादिसिद्धिविनिश्चयःसर्ववादिनांभवितुमर्हति। अतिप्रसंगात्। तदेवंसामान्यतःसिद्धंप्रमाणंनतावत्प्रत्यक्षं। तद्धिबाह्यंमा
नसंवास्यात्। नतावद्बाह्यं। तस्यरूपादिमतिद्रव्येतत्समवेतगुणकर्मसामान्येष्वेवप्रवर्तमानत्वात्। नापिमानसं । सुखादिवद्धर्मा
दावनुभवाननुव्यवसायात्। अन्यथासुखमनुभवामीतिवद्धर्ममनुभवामीतिस्यात् । स्वर्गादीनांतुविप्रकृष्टत्वान्नप्रत्यक्षगोचरता।
नचयोगादिसिद्धानांप्रत्यक्षमस्मदतींद्रियार्थविषयमितिवाच्यं । तेनतेषांकथंचिद्धर्मादिसिद्धावप्यस्माकंतन्निश्चयोपायाभावा
त्। नह्यन्यप्रत्यक्षेणान्यस्यनिश्चयःअनुष्ठानंवासंभवति। नाप्यनुमानं। तत्प्रतिबद्धलिंगाभावात्। सामान्यतोदृष्टेनकथंचित्त
त्स्वरूपमात्रसिद्धावपिसाधनफलसंबंधरूपतद्विशेषोऽनुष्ठानयोग्योनानुमातुंशक्यः । नहीदृशयज्ञदानादिभिरुपजनितोधर्मः
फलमीदृशंजनयतीत्यादयःसूक्ष्मतराविशेषास्सर्ववादिभिरनुष्ठीयमानाःशक्यानुमानाः । वाक्यमपिनपौरुषेयंधर्मादिनिश्च
यायप्रभवति। पुरुषाणामज्ञानसंशयविप्रलंभापटुकरणत्वस्यबहुलमुपलंभेनधर्माद्युपदेष्टर्याश्वासानुपपत्तेः। तदेवमपौरुषेयवा
क्यंविनाधर्मादिनिश्चयासंभवात्सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामपौरुषेयंकिमपिवाक्यंधर्मादिप्रतिपादकमस्तीतिसर्ववादिभिरभ्युपे
यमिति। स्यादेतदेवं। यदिधर्मादिकंपुरुषवचसाननिश्चेतुंशक्येत । शक्यतेतुबुद्धर्षभजिनकपिलपशुपतिप्रभृतिप्रणीतागमाद
३।२२
वधारयितुं। नचतेष्वनाश्वासकारणमस्ति। परमाप्तत्वेनविप्रलंभादिशंकाऽविषयत्वादित्यतआह ॥ अविप्रलंभइति। अवि
प्रलंभोविप्रलंभाभावः। तज्ज्ञानंधर्मादिप्रमितिः। तत्कृतत्वंतेनपुरुषेणकृतत्वं। आदिग्रहणात्करणपाटवंकृपालुत्वमैश्वर्यमित्या
दीनांग्रहणं । चोयस्मादित्यर्थे । ज्ञापकंनिश्चायकं । धर्मादेरितिशेषः । भवेदेवंयदिबुद्धादीनामाप्तत्वंनिश्चितंस्यान्नचै

वं । प्रमाणाभावात् । वक्तव्यार्थतत्वज्ञानंविप्रलंभाभावोविवक्षाकरणपाटवंचेत्येतत्खल्वाप्तत्वंनाम । नचैताःपरचित्तवृत्त योऽस्माकमध्यक्षाः । नापितत्रानुमानंप्रवर्तते । वाक्यंतुपौरुषेयमुक्तानुपपत्तिग्रस्तं । अपौरुषेयंतुनांगीक्रियते । अतः केवलमविप्रलंभादयःक्वचित्पुंसिकल्प्याएव । नचाप्तत्वकल्पनामात्रेणास्यविवक्षितवाक्यस्यतत्प्रणीतत्वंसिद्ध्यति । अतःक्वचिद्वा क्येतत्प्रणीतत्वमपिकल्प्यमेव । यस्मादेवंतत्तस्मात्कल्पनागौरवदोषेणपुरुषवाक्यंनधर्मादिनिश्चायकं । नहिलोकेविनाप्रमाणेनक स्यचित्पुरुषस्याप्तत्वंप्रकल्प्यकस्यचिद्वाक्यस्यतत्प्रणीततांकल्पयित्वातदर्थनिश्चयंकुर्वतःप्रेक्षावंतोदृश्यंते । किंतुप्रमाणतःप्रामा ण्यंनिश्चित्यैव । यद्यपिक्वचिदल्पायाससाध्येविपक्षेऽनर्थातिशयहीनेपिकर्मणिवाक्यप्रामाण्यमनिश्चित्यापिप्रेक्षावतामस्तिप्र वृत्तिः । तथापिमहायाससकलवित्तव्ययादिसाध्येर्थेनप्रामाण्यानिश्चयेनकल्पनयावाप्रवृत्तिरिति । ननुचधर्मादिकंकस्यचित्प्र त्यक्षंवस्तुत्वाद्घटवदितिसामान्यतस्तावद्धर्मादिद्रष्टासिद्धः । सचनास्मदादिस्संभवति । अस्मदादीनांधर्मादिदर्शनस्यबाधि तत्वात् । नचार्हतादयस्तथा । तेषांतत्रतत्रस्खलद्वचनत्वेनतदनुपपत्तेः । तस्मात्परिशेषतोभगवान्बुद्धएवधर्मादिसाक्षात्कारवान वसीयते । धर्मादिसाक्षात्कारवतश्चतस्यनरागद्वेषादिदोषास्संभवंति । अज्ञानमूलत्वात्तेषां । रागादिदोषरहितस्यनविप्रलंभसं भवः । तस्यतत्कार्यत्वात् । नह्येवमेवकश्चित्कंचिद्विप्रलब्धुमिच्छति । नचैवंभूतआत्मीयहिताहितप्राप्तिपरिहारसाधनमविदु षोनानाविधव्यसनसागरेनिमग्नान्जंतूनवलोकयन्ननुपदिश्यस्थातुमर्हति । नचैवंभूतस्यमहानुभावस्यकरणानामपाटवंसंभा वयितुमपिशक्यं । यदस्मदादिष्वपिप्रायेणासंभावितमतःसामान्यतस्तदीयधर्माद्युपदेशेसिद्धेप्रसिद्धपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्प

नानुपपत्तेःबौद्धागमएवासावितिसिद्ध्यति । तथाचतदुक्तप्रकारेणधर्माद्यवगतौक्वास्तिकल्पनागौरवं । विवक्षितार्थतत्वज्ञा
नादेःसर्वस्यापितत्रप्रमितत्वादितिबौद्धाः । एवमार्हतादीनांस्वागमप्रामाण्यप्रसाधनप्रकारोद्रष्टव्यः । तदेवंपौरुषेयवचना
द्धर्मादिसिद्धौपरिशेषानुपपत्तेर्नापौरुषेयवाक्यसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ प्रैत्यक्षइति । उक्ताशेषशंकासमुच्चयार्थश्चशब्दः ।
उदितेपूर्वपक्षिणातंप्रतिसिद्धांतिनावक्तव्यमितिशेषः । किंवक्तव्यमित्यतआह ॥ नैबुद्धइति । अनुमाहतिःपरिशेषा
नुमानस्येतिशेषः । अयमर्थः । नतावद्धर्मादिःकस्यचित्प्रत्यक्षःवस्तुत्वादित्यनेनैवसामान्यानुमानेनबुद्धस्यधर्मादिदर्शित्व
सिद्धिः । किंतुपरिशेषतः । नचपरिशेषोऽनुमानाद्भिद्यते । तस्यचोक्तानुमानप्रतिहतत्वेननप्रामाण्यमुपपद्यते । तदनु
पपत्तौचतदुपजीविनोऽविप्रलंभादिसाधनस्यगर्भस्रावेणैवगतत्वान्नदूषणांतरमन्वेषणीयमितिपुनःकल्पनागौरवंतदवस्थमिति ।
ननुधर्मादिःकस्यचित्प्रत्यक्षःवस्तुत्वा(द्धटव)दितिसामान्यानुमानंतावददुष्टं । तस्यचबुद्धेनचेत्पर्यवसानंतदाकिंपुरुषांतरेत
दास्थीयतेकिंवानकुत्रापि । नाद्यः । पुंस्त्वस्यव्यभिचारप्रसंगात् । नद्वितीयः । सामान्यसिद्धिव्याघातात् । उच्यते ।
अस्मदादिषुकुतोनसामान्यपर्यवसानमास्थीयतइतिवाच्यं । बाधितत्वादितिचेत् । कथंतर्हिबुद्धेपिपर्यवसानं । ततश्चधर्मा
दिद्रष्टृत्वंबुद्धतदितरान्यतरवृत्तित्वेनव्याप्तं । व्यापकाभावात्स्वयमपिनास्तीतिसिद्धं । एतेनधर्मादिद्रष्टृत्वंबुद्धनिष्ठंअन्यत्र
वृत्तौबाधकोपपन्नत्वेसतिक्वचिद्वृत्तिमत्त्वादितिपरिशेषानुमानस्याश्रयासिद्धिविशेष्यासिद्धीसूचितेभवतः । ननुसामान्यसिद्धि
बलात्पुंस्त्वमाभासीकुर्मः * किंवापुंस्त्वबलात्सामान्यसिद्धिर्बाधिताभवत्वितिसंदिह्यते । अस्तुतावत्संदेहः । तावतापिपरानुमा

नस्यानिश्चायकत्वंसिद्ध्यति । विशेषावधारणायांसामान्यानुमानस्यप्रत्यक्षतासामग्रीसद्भावेनसोपाधिकत्वादाभासत्वंयुक्तं । तस्यापिपक्षेसाधनेऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वस्याप्यापातः । उद्भूतरूपादिरूपत्वात्तस्य । साध्यव्यापकत्वादिनैवोपाधित्वेव्यतिरेकाभावो नदोषाय । सामान्यानुमानदूषणस्यागमबाधइतिचेन्न । तस्यपौरुषेयस्योक्तविधयाप्रामाण्यानिश्चयात् । अपौरुषेयस्यचानंगीकृतत्वात् । स्यादेतदेवंयदिबुद्धादीन्पक्षीकृत्यानुमानं । ईश्वरवादिनंप्रतितुकथं । ईश्वरोहितनुभवनादीनांकार्यत्वेनकर्तासिध्यन्सर्वज्ञएवसिद्धः । यथाचेश्वरपक्षीकारेणासर्वज्ञतासाधनेपिनाश्रयासिद्धिधर्मिग्राहकविरोधौ । तथाऽऽचार्यएवशास्त्रयोनिसूत्रे वक्ष्यति । तदेवंधर्मादिसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽपौरुषेयंवाक्यंकिमपिसर्वैर्वादिभिरभ्युपेयमितिस्थितं । तच्चापौरुषेयंवाक्यंवेदएव । परिशेषात् । तदतिरिक्तानिहिकर्तृप्रसिद्धिमंति । नचधर्मादिव्यवस्थापराणिनचैवंवेदइतिभावः । नन्वेवंसतिवेदादेवसर्वेषां धर्मादिप्रतिपत्तिरित्यायातं । सत्यमेवमेतत् । किंतुधर्मादिस्वरूपेवेदात्प्रतीतेतद्विशेषेषुतमतिक्रम्यस्वमतिदोषाद्बादिनांविप्रतिपत्तयःप्रतीयंतइति । ननुवेदस्यापिसकर्तृकत्वमनुमानागमसिद्धं । तथाहि । वेदवाक्यानिपौरुषेयाणि । वाक्यत्वात्कालिदासवाक्यवत् । अयंकालोवेदव्यतिरिक्तेदानींतनत्वरहितपौरुषेयवान्कालत्वात् । अन्यकालवत् । आकाशोवेदव्यतिरिक्ताकाशनिष्ठत्वरहितपौरुषेयवान्द्रव्यत्वात्तंतुवत् । श्रोत्रंवेदव्यतिरिक्तश्रोत्रग्राह्यत्वरहितपौरुषेयग्राहकं । इंद्रियत्वात्चक्षुर्वत् । प्रजापतिर्वाइदमेकएवाग्रआसीत्नाहरासीत्नरात्रिरासीत्सतपोतप्यत तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारोवेदाअजायंतेति । तत्कथं । परिशेषाद्वेदस्यापौरुषेयतासिद्धिरिति । मैवं । अनुमानानांविपक्षेबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । पौरुषेयत्वेकर्तुरास्यनिश्चयेनततोधर्मा

घनिश्चयापत्तेरुक्तत्वाच्च । ईश्वरःप्रमावान् । पुरुषत्वात्अहमिव । ईश्वरोनविप्रलिप्सावान् । ईश्वरत्वात् । नयदेवंनत
देवंयथाहमिति । ईश्वरस्याप्तत्वासिद्धिरितिचेन्न । पुरुषत्वेनाऽप्रमाविप्रलिप्सयोरपिसाधनसौलभ्यात् । आश्रयासिद्ध्यादे
श्चपरिहरिष्यमाणत्वात् । किंचप्रमावत्त्वमात्रसाधनेसिद्धसाधनं । तावताप्याप्तत्वासिद्धेः । नह्यनाप्तःकदाचित्प्रमावान्नभव
ति । अप्रमावत्त्वव्युदाससाधनेदृष्टांतस्यसाध्यविकलताहेतोरनैकांत्यंच । ईश्वरत्वहेतुश्चसपक्षादपिघटादेर्व्यावृत्तेरसाधारणः
पूर्ववत्सिद्धसाधनश्च । यथार्थचिख्यापयिषानियतिसाधनेचबुद्धर्षभादीश्वरावतारेष्वपिविप्रलिप्सादर्शनाद्बाधः । अशरी
रत्वेनसत्प्रतिपक्षतांचसूत्रकारएववक्ष्यति । किंचाप्तत्वेपीश्वरस्यवेदास्तत्प्रणीताइत्यत्रनप्रमाणं । ननुवेदईश्वरप्रणीतः ।
वेदत्वाद्व्यतिरेकेणगगनवदितिचेन्न । एवमनीश्वरप्रणीतत्वस्यापिशक्यसाधनत्वात् । स्मृतीतिहासपुराणेभ्यःसपक्षेभ्योपि
व्यावृत्तत्वेनासाधारणत्वाच्च । तेषामपिपक्षत्वेभागासिद्धेः । वेदादित्वस्यैकरूपस्याभावेनहेतूकर्तुमशक्यत्वात् । अतींद्रि
यविषयवाक्यत्वंहेतुरस्त्वितिचेन्न । जिनादिवाक्येषुव्यभिचारात् । तान्यपिपक्षतुल्यानीतिचेत् । तथात्वेव्यर्थविशेषण
त्वात् । वाक्यत्वमात्रंहेतुरस्त्वितिचेन्न । ईश्वरप्रणीतशब्देनतदाप्तिपूर्वकतासाधनेबौद्धादिवाक्येव्यभिचारात् । ईश्वरनिमि
त्ततामात्रसाधनेतुप्रामाण्यासिद्धिरिति । किंचेश्वरःसर्गादौयंवेदंनिर्मायएकस्मैशिष्यायोपदिशति ‡ तमेवान्यस्माउपदि
शति ‡ उतवेदांतरंनिर्मायेतिवक्तव्यं । तमेवेतिचेत् । कुतोयंभवतोनिर्णयः । प्रथमरचितस्याविस्मरणाद्वृथावेदांतरकल्पकाभा
वाच्चेतिचेत् । तत्किंपूर्वकल्पेरचितंवेदंव्यस्मार्षीदीश्वरःयेनात्रपुनारचयतीतिकल्प्यते।एवंपूर्वतरपूर्वतमादिकल्पेष्वपीत्यनादित्वं

ज्यायसी । एवंतर्हिपुराणादीनामपिअपौरुषेयतास्यादितिचेत् । स्याद्यदितेषामविगानंसकर्तृकत्वेप्रमाणंनस्यात् । प्राक्तनेषुपु
राणादिषुप्रतीतिपरिवर्तिषुकिमर्थंपुनारचनमितिचेन्न । ईश्वरप्रवृत्तेःस्वप्रयोजनाभावस्यवक्ष्यमाणत्वात् । परप्रयोजनानितुसू
क्ष्माण्युत्प्रेक्षितुंनवयंस्थूलदृश्वानःप्रभवामः । किंनामप्रमितंकार्यमनुसृत्यप्रयोजनसद्भावमात्रंसंभावयामः । अन्यथाकंटकशौ
क्र्याद्यपलापप्रसंगइति । विशिष्टव्यतिरेकिणश्चपौरुषेयपदस्थानेअपौरुषेयपदप्रक्षेपेणसत्प्रतिपक्षाः । कालपदेनचकालएवा
भिधीयते । तदुपाधयोवा । आद्येऽयमित्यन्यकालवदितिचायुक्तं । द्वितीयेकालोपाधिनावेदस्यसंबंधानिरूपणाद्बाधितवि
षयत्वं । आकाशनिष्ठत्वंचाकाशसमवेतत्वंतत्संयुक्तत्वंवा । आद्येवेदव्यतिरिक्तेनाऽऽकाशसमवेतत्वरहितेनतंत्वादिनार्थांतरता ।
संयोगवृत्त्याकाशस्यतद्वृत्तोपपत्तेः । द्वितीयेत्वाकाशसमवेतैस्संयोगविभागद्वित्वादिभिरर्थांतरत्वं । आकाशनिष्ठत्वंतद्वृत्त्वंचसम
वायएवेतिचेन्न । अप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्य । अस्माभिस्समवायानंगीकारात् । दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्याच्च । किंचवर्णा
स्तावन्नित्यद्रव्यत्वान्नक्वचित्समवेताः । क्रमस्तुवर्णधर्मइतिबाधितविषयताच । श्रुतिस्तुसत्प्रतिपक्षाननिश्चयायभवति । किंच
ऋग्वेदएवाग्नेरजायतयजुर्वेदोवायोःसामवेदआदित्यादित्यनीश्वररचितत्वमपिश्रावयंत्याःकथमस्याःनसत्प्रतिपक्षता । संप्रदा
यप्रवर्तकत्वेनेयंसावकाशेतिचेत् । तर्हिद्वेअपिन्यायोपेतनित्यत्वश्रुत्यनुरोधेनतथाकिंनस्यातामिति । ननुवर्णाएवतावदनित्याः
तत्कुतस्तदात्मकस्यवेदस्यानित्यत्वमिति । मैवं । नहिवयंवेदंकूटस्थनित्यंब्रूमः । किंतुनियतैकप्रकारं । तत्रकोवर्णनित्यत्वस्योप
योगः । वस्तुतत्वविचारकंप्रतितुवर्णानांकूटस्थनित्यत्वंभगवत्पादैरेवान्यत्रोपपादितमित्यास्तांविस्तरः ॥ अत्राहकश्चिद्वेदःसं

स्कृतोऽसंस्कृतोवाबोधकः । नतावद्वितीयः । सर्वदाबोधकत्वप्रसंगात् । आद्येसंस्कारकेष्वप्याश्वासकारणाभावात्सर्वमिदंग जस्नानमिति । तदिदमयुक्तं । संस्कारकाःखलुउच्चारयितारोव्याख्यातारश्चवेदस्य । तत्राद्येषुतावदविगीतसंवाददर्शनेनाश्वा सोयुज्यते । द्वितीयेषुतुलोकावगतांशब्दशक्तिंलौकिकानेवतात्पर्यावगमोपायाननुसरत्सुकथमनाश्वासइतियत्किंचिदेतत् । स्या देतदेवंधर्मादिकमभ्युपगच्छंतंप्रत्यपौरुषेयवाक्यसमर्थनं । यस्तुधर्मादिकमेवनांगीकरोतिचार्वाकस्तंप्रतिकथं । निराश्रयत्वादि तिचेन्न । यतस्तेनाप्यंगीकारयामइत्याशयवानाह ॥ [४१२]अधर्मवादिनइति । धर्माद्यतींद्रियार्थानभ्युपगंतुरित्यर्थः । वाक्यं शास्त्रं । अप्रयोजनमित्युपलक्षणं । निर्विषयंचेत्यपिद्रष्टव्यं । हिशब्दोयस्मादित्यर्थे । तस्मात्तेनापिधर्मादिकमंगीकार्यमिति शेषः । एतच्चाभ्युपगमेप्यर्थाभावादित्यत्रैवव्युत्पादयिष्यामः । किंचमाभूद्धर्मादिकं । धर्माद्यभावस्तावच्चार्वाकेणांगीकृत एव । तमाश्रित्यापौरुषेयवाक्यंतेनांगीकारयामइत्याशयवानाह ॥ [४१३]धर्माभावोपीति । तेनचार्वाकेण । धर्माभावोपिप्रत्यक्षा वगतोनभवेत् । अनुमानंतुनांगीकृतं । अंगीकारेपिनतद्विषयं । यतोतोधर्माद्यभावावगमायवाक्यंप्रत्यक्षमिवप्रमाणमंगीकर णीयं । तच्चोक्तविधयाऽन्यस्मिन्ननाश्वासादपौरुषेयमेवेति । ननुघटाद्यभावमिवधर्माद्यभावमपिप्रत्यक्षमेवकुतोनगोचरयेत् । मैवं । अयोग्यतयाचक्षुषारसस्येवप्रत्यक्षेणसतोप्यग्रहणोपपत्तेः । किंयोग्यताविशेषणेन । यत्प्रत्यक्षेणसर्वथानोपलभ्यतेतन्नास्त्ये वेतिनिश्चीयतइतिचेत् । स्यादेतदेवं । यद्यत्रवादिनोनविप्रतिपद्येरन् । यदिचचक्षुरादिनारसादिकमयोग्यतयानगृह्यतइ तिनस्यात् । सत्यांतुवादिविप्रतिपत्तौसतिचाऽयोग्यतयाक्वचिदनुपलंभेप्रत्यक्षानुपलब्धिःसंशयमेवसंपादयति । किमनुपलंभा

न्नास्तिधर्मादिकंउतवाद्यंतरोक्तरीत्याचक्षुषानुपलभ्यमानोरसोरसनेनेवायोग्यतयाप्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानमपिप्रमाणांतरादस्तीति । नहिन्यायमतिक्रम्यस्वसमयमात्रेणसंशयोत्तारोयुज्यते । एतत्संशयनिरासार्थमपिवाक्यंप्रमाणमंगीकरणीयं । यथाप्रत्यक्षयोग्येर्थेस्थाणुर्वापुरुषोवेतिसंशयनिवृत्तयेविशेषप्रत्यक्षमिति । तदिदमुक्तंसंशयसंपत्तौसत्यामिति । तदेवमपौरुषेयत्वाद्वेदस्यकर्तृदोषमूलत्वाभावेनस्वतएवप्रामाण्यमितिसिद्धं ॥ ७ ॥ ननुतथापिनवेदःप्रमाणं । सहिपदार्थेषुवाक्यार्थेवाप्रमाणंभवेत् । नतावत्पदार्थेषुतेषांप्रागवगतत्वात् । अनवगमेचव्युत्पत्त्यभावप्रसंगात् । व्युत्पत्तेर्वाच्यवाचकसंबंधज्ञानरूपत्वात् । संबंधज्ञानस्यसंबंधिज्ञानपूर्वकत्वनियमात् । व्युत्पत्त्यनपेक्षायांचाऽतिप्रसंगात् । यद्यपियाथार्थ्यमेवप्रामाण्यंनागृहीतग्राहकत्वं । तथापिपरार्थानुमानस्येवशब्दस्यापिपरबोधनार्थप्रवृत्तत्वेननज्ञातज्ञापकतान्याय्या । ननुपुरुषदोषोयं । यज्ज्ञातज्ञापनायशब्दोच्चारणं । वेदेत्वपौरुषेयेज्ञातज्ञापनेनापिकिंदुष्यति । नकिंचित् । अनुपादेयत्वंतुस्यात् । तथाचनतन्मीमांसारंभइति । नापिवाक्यार्थेप्रमाणं । तद्बोधजननोपायाभावात् । वर्णपदपदार्थतदनुभवस्मृतीनांप्रत्येकंसमुदितानांचोपायत्वासंभवात् । स्यान्मतंक्रियापदेनकारकपदेनवासाकांक्षेस्वार्थेभिहितेयदेवपदांतरेणयोग्यंप्रतियोगिपदार्थांतरंसन्निधाप्यतेतदेवतस्यसंबंधित्वेनावतिष्ठतइति । सत्यमेवंवस्तुगतिः । अवगतिस्तुतत्संबंधस्यकिंनिबंधनेतिचिंत्यते । पदंहिस्वार्थंक्रियात्वेनकारकत्वेनवायुक्तंप्रतिपादयतु । तत्संबंधिताबोधस्तुनिर्निबंधनएव । अंगीकृत्यचेदमुदितं । प्रकृतिप्रत्ययार्थसंबंधबोधनिबंधनादर्शनात् । एतेनाकांक्षासन्निधियोग्यतावत्पदैरभिहिताःपदार्थाएववाक्यार्थी(र्था)भवंतीत्यपिनिरस्तं । वाक्यार्थावगतेः

कारणानिरूपणात् । अतोऽनियतनिमित्तकत्वादौत्प्रेक्षिकएववाक्यार्थबोधइत्यप्रामाण्यंवेदस्येत्यतआह ॥ ४।३ शक्तिश्चेति । च
शब्दोतःशब्दव्याख्यानांतरसमुच्चयार्थः । यतइत्यर्थेवा । एवशब्दस्यान्वितएवेतिसंबंधः । अयमर्थः । वृद्धव्यवहारादिनाहि
शब्दशक्त्यवधारणं । नचपदार्थस्वरूपमात्रेव्यवहारादिकंयुज्यते । किंतुपदार्थांतरान्विते । अतोव्यवहारादिनाशब्दशक्तिमव
धारयताऽर्थांतरान्वितएवस्वार्थोनुभूयतइत्यंगीकरणीयं । यद्यप्येकस्मिन्प्रयोगेगौरानयनान्वितःप्रतीयतेअपरस्मिन्बंधान्वि
तोऽन्यस्मिंश्चदर्शनान्वितइतिपदार्थांतरतदन्वयव्यभिचारः । तथाप्यव्यभिचारिणियोग्येतरान्वितेस्वार्थेशक्तिग्रहणमुपपद्यत
एव । नहिविशेषाणांव्यभिचारेणत्यागेसामान्यस्याव्यभिचारिणोनिर्निबंधनस्त्यागोयुज्यते । यतएवंव्युत्पत्तिसमयेऽन्वितएव
स्वार्थेशब्दानांशक्तिरनुभूयते अतोन्वितस्वार्थाभिधायित्वंशब्दानामभ्युपेयं । शक्तिग्रहणानुरोधित्वादभिधानस्य । यदाचपदैरे
वान्वितस्वार्थप्रतिपादनंतदावाक्यार्थएवावबुद्धइतिकथंतद्बोधस्यनिर्निबंधनता । गुणप्रधानभावेनान्योन्यान्विताःपदार्था
वातदन्वयोवावाक्यार्थइतिप्रामाणिकैरंगीकृतत्वादिति । अत्रपदानामित्यनभिधायशब्दानामितिवदताप्रकृतिप्रत्यययोरप्य
न्विताभिधानसामर्थ्यंसूचितं । केचिदाहुरेकमेवपदमन्विताभिधायिइतराणितुपदानितत्प्रतियोगिसन्निधापनमात्रएवव्याप्रि
यंते । तच्चप्रथमंवाप्रधानंवेति । तन्निरासार्थंशब्दानामितिबहुवचनं । तथाहि । यदेकत्रप्रयोगेप्रथमंतदेवान्यत्राऽप्रथममन्यत्र
तुप्रथममितिनपदानांप्राथम्यनियमोस्ति । तथाचप्रथमंपदमितिवदतासर्वाण्यप्यन्विताभिधायीन्यंगीकृतानीतिकिमत्रवक्तव्यं ।
प्रधानत्वमपिपदस्यकिमुच्यते । यदर्थप्रतिपादनपराणीतरपदानितत्प्रधानमितिचेत् । तर्हिवाक्यभेदेनप्राधान्यस्याव्यवस्थित

त्वात्सर्वपदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमेवायातं । आख्यातपदंप्रधानमितिचेन्न । दध्नाजुहोतीत्यादिगुणविधानेष्वनुपपत्तेः । आख्यातपदरहितेष्वप्यन्वयप्रत्ययदर्शनाच्च । नहिपरिणतिसुरसंपनसफलमित्यादावन्वयोनप्रतीयतइतियुक्तं । अनुभवविरोधात् । नचतत्राध्याहारः । सहिलोकप्रतीत्यनुरोधाद्वाऽऽश्रयणीयःस्वसमयानुरोधाद्वा । नाद्यः । लोकप्रतीतेःपर्यवसितत्वात् । नद्वितीयः । तस्यैवनिर्मूलत्वात् । समयांतरानुरोधेनतत्परित्यागस्यापिसंभवात् । येतुविशेषान्वयएवशक्तिःपदानामित्यास्थिषततन्मतनिरासायान्वितइतिसामान्येनोक्तं । उपपत्तिंतुवक्ष्यामइति । ननुयदिगामानयेत्यादिवाक्येगामितिपदेनैवाऽऽनयनान्वितःस्वार्थोभिहितस्तदाऽऽनयेतिपदंव्यर्थमुक्तार्थत्वात् । आनयेतिपदेनानयत्यर्थेभिहितेसत्यानयत्यर्थान्वितःस्वार्थोगोपदेनाभिधीयते । तेनानयेतिपदस्यनवैयर्थ्यमितिचेत् । तर्हिआनयेतिपदंकेवलंस्वार्थमात्रमाचक्षाणमनन्विताभिधायिप्राप्तं । यथाचेदमनन्विताभिधायितथापदांतरमपिस्यादितिदत्तजलांजलिरन्विताभिधानवादः । अथानयेतिपदेनापिगोपदेनाभिहितेनार्थेनान्वितःस्वार्थोभिधीयतेतदायावत्पूर्वपदंस्वार्थंनाभिधत्तेतावदुत्तरपदस्यपूर्वपदार्थान्वितस्वार्थाभिधानंनास्ति । यावच्चोत्तरपदंस्वार्थंनाभिधत्तेतावत्पूर्वपदस्योत्तरपदार्थान्वितस्वार्थप्रतिपादनंनसंभवतीत्यन्योन्याश्रयत्वं । नचवाच्यंपरस्परनिरपेक्षाणिपदानिप्रथमंपदार्थाननन्वितानभिधायपश्चादन्योन्यान्वितांस्तानेवाभिदधतीतिक्वेतरेतराश्रयत्वमिति । द्विरभिधानकल्पनायाअप्रामाणिकत्वात् । अचेतनेषुविरम्यव्यापारानुपपत्तेश्च । किंचपदानामन्वितेष्वर्थेषुशक्तिर्गृहीताचेत्तथाविधानेवप्रथममभिदध्युः । नचेत्पश्चादपिकथमभिदध्युरिति । अत्रविशेषान्विताभिधानवादिनःपरिहारमाहुः । प्रथमंपदानिसाहचर्यवशादन

न्वितस्वार्थान्स्मारयंति । पश्चादितरेतरस्मारितेनार्थेनान्वितस्वार्थानभिदधतीतिनपदांतरवैयर्थ्यं । नापीतरेतराश्रयत्वमिति । एतदप्यसारं । सर्वदैवहिपदान्यन्वितेनैवस्वार्थेनगृहीतसाहचर्याणिनकेवलेन । तानिकथंकेवलंपदार्थमात्रंस्मारयितुमीशते । यथानुभवंहिस्मरणेनोत्पत्तव्यं । नतुपरीक्षकप्रयोजनमनुसृत्य । नहिपदंपदार्थमात्रप्रतिपत्तयेप्र(युंज)युज्यते । किंतुव्यवहाराय । सचान्वितएवेत्यन्वितानामेवपदार्थानांपदेभ्यःस्मरणंस्यात् । तथाचगांपश्येतिप्रयोगेगोपदेनपूर्वानुभूतानयनान्वितस्यार्थस्य स्मारितत्वात् पश्येतिपदमनाकांक्षितार्थमसंगतंस्यात् । एवंप्रासादंपश्येत्यत्रप्रासादान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात्पश्येतिपदस्यन गोपदंतेनसंबध्येत । तथाचवाक्यार्थःक्वापिपरिनिष्ठितोनसिध्येत् । नचवक्तव्यमव्यभिचाराद्गोपदंस्वार्थमात्रंस्मारयतिनार्थांतराणि । तेषांव्यभिचारित्वादिति । पटुभ्यासादरप्रत्ययैराहितस्यसंस्कारस्यप्रबोधवतःस्मरणहेतुत्वात् । तत्प्रबोधस्यचव्यभिचारिण्यप्यर्थांतरेप्रणिधानसाहचर्यादिजन्मनोऽविशेषात् । नहिस्मरणमनुमानमिवसाहचर्यनियममपेक्ष्योत्पद्यते । धूमदर्शनादग्निवद्रसवत्पाकादिप्रदेशस्यस्मरणदर्शनात् । एतेनैतदपिनिरस्तं । यथापदानांस्वार्थेष्वभ्यासातिशयोनतथार्थांतरेषु । तेषांव्यभिचारित्वात् । तथाचस्वरूपमात्रेणैवपदेभ्यःस्मारिताःपदार्थाआकांक्षादिमंतःपदैरन्विताअभिधीयंत इतिनपरस्पराश्रयत्वं । नापिपदांतरानाकांक्षेति । स्मरणस्यानुभववारनियमानपेक्षत्वात् । अन्यथाधूमदर्शनान्महानसादिस्मरणानुपपत्तिप्रसंगः । नहियावान्धूमस्याग्नावभ्यासातिशयस्तावान्महानसे । तस्मादपरिहार्यमितरेतराश्रयत्वमिति । वयंतुब्रूमः । स्यादिदंविशेषान्वितत्वाभिधानवादिनांदूषणं । सामान्यान्विताभिधानेतुनायंदोषः । प्रत्येकंहिपदान्याकांक्षितसन्निहितयो

ग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानसमर्थानिनपदांतरमपेक्षंतइतिनेतरेतराश्रयत्वं । विशेषान्वयप्रतिपत्त्यर्थंचपदांतरसमभिव्याहा रोपयोगः । अतएवसामान्यान्विताभिधानवादेवाक्यार्थविशेषाप्रतिलंभइतिनिरस्तं । पदांतरसमभिव्याहाराद्विशेषप्रतिप त्त्युपपत्तेः । येपिविशेषान्विताभिधानमाचक्षते तैरपिप्रतियोगिनांतदन्वयानांचानंत्यात्संगतिग्रहणएवपुरुषायुषपर्यवसानभ यात्सामान्योपाधौशक्तिग्रहणमंगीकरणीयं । नन्वेवं तर्हिकिमनयासामान्यान्विताभिधानशक्त्यापि । पदानिस्वार्थमात्रेशक्ति मंतिपदांतरसमभिव्याहारवशाद्विशेषान्वितमेवबोधयंतीत्यंगीकारोपपत्तेरितिचेत् । न । संगतिग्रहणसमयेसामान्यान्विता भिधानशक्तेर्गृहीतत्वात् । पदांतरसमभिव्याहारोहिसामान्यस्यविशेषपर्यवसानएवहेतुर्नपुनरविद्यमानशक्त्याधानइति । ननुतथाप्यन्विताभिधानेसमभिव्याहृतपदानांपुनरुक्तिदोषइतिचेन्न । अन्वयभेदात् । आनयनान्वितोगौर्गवान्वितमानयन मित्यनयोर्हिस्फुटोभेदः । आर्थिकीतुपुनरुक्तिरदूषणं । यश्चार्थोदर्थोनसचोदनार्थइतिन्यायात् । विशेषप्रतिपत्त्यंगतयोपयो गाच्चेति ॥ ७ ॥ एवंस्वमतेनपरिहारमभिधाय येतुप्रत्यस्तमितवर्णपदविभागंवाक्यमेवस्फोटाख्यंवाक्यार्थप्रतिपादकमित्याहु स्तन्मतंनिराकरोति ॥ गौरवमिति । अन्यथाकल्पनेनिरवयवंवाक्यंवाक्यार्थस्यबोधकमितिकल्पने गौरवंस्यात् । वाक्यमेवखल्वे वंविधंविनाप्रमाणेनकल्पनीयं । तस्यचवाक्यार्थप्रत्यायनशक्तिरपिकल्पनीयेति । ननुकथंस्फोटस्याप्रामाणिकत्वंपदार्थवाक्यार्थ प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्यापदवाक्यस्फोटयोःप्रतिपन्नत्वात् । तथाहि । यदिहिनपदातिरिक्तंवाक्यं । पदंचनवर्णातिरिक्तंतदा ऽर्थप्रत्ययएवनस्यात् । वर्णाहिनप्रत्येकमर्थप्रत्ययमुपजनयंति । तथाननुभवाच्छेषवर्णवैयर्थ्यप्रसंगाच्च । समुदायश्चतेषांन

संभवति । एकवर्णसमयेऽन्यस्याभावात् । नित्यत्वेपिनतेषांप्रतीतिरनुवर्तते । अप्रतीयमानानांप्रत्यायकत्वेसर्वपदार्थप्रती
तिप्रसंगः । नहिप्रतीत्याप्रतीयमानानांसर्वथाऽप्रतीयमानानांचकश्चिद्विशेषः । नचपूर्वानुभूतावर्णाःस्मृत्यारूढाअर्थप्रतीतिहेत
वइतिवाच्यं । स्मृतीनामप्यनुभवानुसारेणक्रमिकत्वाज्ज्ञानयौगपद्यप्रतिषेधाच्च । अथपूर्वपूर्वसंस्कारसहितोत्तरोत्तरानुभवैरा
हितोऽतिपटीयान्संस्कारोनिखिलवर्णविषयामेकामेवस्मृतिमुपजनयतीतिमतं । तदाक्रमोनस्यात् । पौर्वापर्यलक्षणःक्रमोहि
प्रतीत्यंगं । सचदेशतःकालतोवावर्णेषुसर्वगतेषुनित्येषुनसंभवति । बुद्धिक्रमस्तुवाच्यः । सचैकस्मृतिसमारूढानांवर्णानांनास्ती
त्यर्थप्रत्ययानुपपत्तिः। क्रमस्यांनंगत्वेचसरोरसोनवंवनंराजाजारानदीदीनेत्यादावर्थभेदप्रत्ययोनस्यात्। अतोवर्णेभ्योऽनुपपद्यमा
नोऽर्थप्रत्ययःतदतिरिक्तंस्फोटमवस्थापयति। सचस्वरूपग्राहकेणप्रमाणेनार्थप्रत्यायनशक्तिमानखंडएवावगतइतिकथंकल्पनागौ
रवमितितत्रब्रूमः । किमयंस्फोटःस्वयंप्रतीतोवाक्यार्थपदार्थप्रत्यायकः । किंवास्वरूपेण। आद्येकिमनयार्थापत्त्यैवतत्प्रतीतिःउत
प्रमाणांतरेण । नाद्यः । इतरेतराश्रयप्रसंगात् । प्रतीतेहिस्फोटेर्थप्रतीतिस्तस्यांचसत्यांतदन्यथानुपपत्त्यास्फोटप्रतीतिरिति ।
नद्वितीयः । तदभावात् । नन्वेकंपदमेकंवाक्यंशब्दादर्थंप्रत्येमीत्येकार्थावलंबिनीप्रत्यक्षप्रतीतिरस्तीतिचेत् । इयमेवविचा
र्यतां । किमेषाप्रत्यस्तमितवर्णपदविभागमेकंशब्दतत्वमवगाहतेकिंवावर्णादिभेदमपि । आद्यस्तुप्रतीतौबहुमानवतानांगीक
र्तुमुचितः । द्वितीयेपिकिंवर्णादयःतस्यारंभकाःउतव्यंजकाः । नाद्यः । नित्यत्वाभ्युपगमात् । द्वितीयेकिंतेप्रत्येकंतस्यव्यं
जकाःकिंवासमुदिताइतिपूर्ववद्दोषः । यस्त्वत्रप्रतीकारःसोर्थएवकल्प्यतामितिपुनर्गौरवमेव । पूर्वपूर्ववर्णाभिव्यक्तंशब्दतत्व

मुत्तरोत्तरैर्विशदं व्यज्यतेनैवमर्थैकल्पनायुक्तेतिचेन्न । एकरसेवैशद्यावैशद्ययोरर्थगतयोरयोगात् । ज्ञानगतयोश्चाननुभवात् । अथवर्णादयस्तत्रकल्पिताःप्रतिभांतीतिमतं । तदिदंमायातमप्रतीतंशशविषाणंतत्वं गवादिविषाणानितुतत्रकल्पितानिप्रतिभांतीति । ऐक्यप्रतीतिबलादित्थमास्थीयतइतिचेन्न । भेदप्रत्ययबलाद्वनादिप्रत्ययवदैक्यप्रत्यय(स्यौ)स्यैवौपाधिकत्वोपपत्तेः । उपाधिश्चैकार्थप्रत्यायकत्वं । नचैकार्थप्रत्यायकत्वेनैकत्वप्रत्ययः । ततश्चैकार्थप्रत्ययइतिपरस्पराश्रयत्वं । एकार्थप्रत्यायनस्यसमयग्राहकप्रमाणादेवसिद्धत्वात् । एकार्थप्रत्यायनंचनानुपपन्नं । एकस्मृतिसमारूढानांतदुपपत्तेः । अनुभवक्रमोपहितानामेवतेषांस्मृत्याऽवगाहनान्नक्रमव्युत्क्रमयोरविशेषापत्तिः । अतएवार्थापत्तिरपिपरास्तावेदितव्या । अन्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् । अप्रतीतस्यतुप्रत्यायकत्वेऽतिप्रसंगः । तस्मात्सुष्ठूक्तंगौरवंकल्पनेन्यथेति ॥ ६ ॥ अन्येत्वाहुः । स्मर्यमाणावर्णमालैववाक्यार्थबोधजननीति । तदप्यसत् । साहिव्युत्पत्तिसहायावातथास्यादन्यथावा । अन्यथाचेदतिप्रसंगः । आद्येपदतदर्थावबोधस्याश्रितत्वात्किंतयेतिगौरवमेव । किंचक्रमोपेतानांद्वित्राणांपंचषाणांवावर्णानांस्मरणमुपपद्यते । महावाक्यस्थानांशतसहस्रसंख्यानांतुस्मरणंदुःशंकमेव । किमभ्यासस्यदुष्करमितिचेन्न । गत्यंतराभावेत्वेवमेतत् । सतितुसुखोपायेनप्रयासगौरवकल्पनायुक्तेति । एतदप्युक्तंगौरवंकल्पनेन्यथेति ॥ ७ ॥ अपरेतुवाक्यांत्यवर्णंवाक्यार्थस्यप्रतिपादकमाचक्षते । तदप्ययुक्तं । सहिकेवलोवातथास्यात् । पूर्ववर्णसंबंधस्मरणेनानुगृहीतोवा । आद्येपूर्ववर्णोच्चारणवैयर्थ्यमतिप्रसंगश्च । द्वितीयेनुभूयमानःस्मर्यमाणोवा । नाद्यः । संबंधस्मृतिव्यवहितस्यानुभवस्यतदाऽनवस्थानात् । द्वितीयेतुकिमनेनप्रयत्नगौरवेण । स्मृ

तिस्थावर्णाःपदत्वेनानुसंहिताःवाक्यार्थमवगमयंतीत्येववक्तव्यं । तदिदमुक्तंगौरवंकल्पनेन्यथेति । पूर्ववर्णसंस्कारएवोपयोगी नस्मृतिरितिचेन्न । तथासतिपदानुसंधानासंभवेनसंबंधस्यस्मरणाभावप्रसंगादिति ॥ ६ ॥ केचिदाहुः । योयानिपदानिप्रयुंक्ते सतत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायवानितिसामान्येनस्वात्मनिनियमेप्रतीतेपश्चात्पदसमूहप्रयोगाद्वक्तुस्तत्पदार्थसंसर्गप्रतिपाद नाभिप्रायावगतिद्वारेणपदेभ्योवाक्यार्थानुमानमिति । इदमप्यनुपपन्नं । तथाहिपदसमुदायमात्रप्रयोगाद्वा । संसर्ग ज्ञानानुमानमुताकांक्षादिमत्त्वेसति । नाद्यः । व्यभिचारात् । द्वितीयेतुतथाविधपदैरेववाक्यार्थावगतेर्वक्तृज्ञानानुमा नेबकबंधरीतिप्रयासएवेति । तदिदमप्याह । गौरवंकल्पनेन्यथेति ॥ ७ ॥ अभिहितान्वयवादिनोवदंति । पदाभिहिताः पदार्थाएवआकांक्षादिवशादन्योन्यान्वयंबोधयंतीति । तैरपिहिपदार्थानामन्वयबोधकत्वंक्काप्यनुपलब्धंतावत्कल्पनीयं । ननुपश्यतःश्वेतमारूपंहेषाशब्दंचश्शृण्वतः । खुरनिष्पेषशब्दंचश्वेतोश्वोधावतीतिधीरित्युक्तन्यायेनास्त्येवपदार्थानामन्वयबोध कत्वमितिचेन्न । अनुमानादर्थापत्तेर्वातत्रान्वयप्रतीतेः । तथाहिएतेषांपदार्थानामेकाधिकरणतयावगतानांवाप्रत्यायकत्वं विशकलिततयावा । आद्येअनुमानत्वं । द्वितीयेतत्रार्थांतराभावोनिश्चितोनवा । आद्येअर्थापत्तिर्भवतामस्माकमनुमानमेव । द्वितीयेत्वनध्यवसायएव । प्रमाणांतरावगतानांपदार्थानामन्वयबोधकत्वादर्शनेपिपदैरभिहितानांतत्किंनस्यादितिचेत्तर्हिनके वलंपदार्थानामन्वयबोधकत्वशक्तिकल्पनं । किंतुपदानांपदार्थाभिधानशक्तिस्तेष्वन्वयबोधकत्वाधानशक्तिश्चकल्पनीया । प दानांपदार्थेषुसाहचर्यमात्रेणस्मारकत्वांगीकारेपिशक्तिद्वयंकल्पनीयमेव । तदिदमुक्तंगौरवंकल्पनेन्यथेति ॥ननुचान्विताभिधान

वादिनोपिपदार्थैन्वयेचशक्तिकल्पनाद्गौरवंसमानमितिचेन्न । एकयैवशक्त्याऽन्वितार्थस्यैवाभिधानांगीकारात् । तथापिसामा न्यान्विताभिधानवादेपदानामौत्सर्गिकीसामान्यान्वयेशक्तिः पदांतरसन्निधानाच्चागंतुकीविशेषविषयाशक्तिः पदांतरेचतदाधा नशक्तिरितिशक्तित्रयंकल्पनीयमितिचेन्न । आकांक्षितसन्निहितयोग्यान्विताभिधानशक्तेरेकस्याएवपदांतरसमभिव्याहारबले नविशेषपर्यवसानस्योक्तत्वात् । ननुचपदकदंबकश्रवणसमनंतरंकुतश्चिन्मानसापराधादनुपजनितपदार्थस्मृतेर्वाक्यार्थप्रत्यया नुदयादुदयाच्चोपजातपदार्थस्मृतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांपदस्मारितपदार्थानांवाक्यार्थप्रत्यायकत्वमवसीयतइति । मैवं । संगति स्मरणभावाभावाभ्यामन्यथोपपत्तेः । पदनिचयश्रवणवाक्यार्थबोधावंतरापदार्थस्मृतीनामेवानभ्युपगमात् । एकैकपदश्रवणे पदार्थस्मृतिरस्तितावदितिचेत् । किंतावता । किंसहकारिविरहिणोयत्कार्यंतदेवसहकारिलाभेपि । तथात्वेसंस्कारस्यइंद्रियसह कारिलाभेपिप्रत्यभिज्ञानुभवजनकत्वंनस्यात् । किंचपदार्थबोध्यत्वेवाक्यार्थस्यानुमेयस्येवाऽशाब्दत्वं । पदार्थाख्यसप्तमप्रमा णांगीकारेगौरवंचस्यादिति । तदेतदाह । गौरवंकल्पनेन्यथेति । नायंदोषः । पदानामेवपदार्थप्रतिपादनावांतरव्यापाराणाम न्वयप्रतिपादकत्वांगीकारात् । नह्यवांतरव्यापारस्यव्यवधायकत्वमस्तीतिचेत् । किमन्वयेप्यर्थवत्पदानांशक्तिरस्तिनवा । ना स्तिचेत्तत्राह ॥ नैचाशक्त्येति । नचतत्राशक्तंतदभिधत्तइतिसंभवति । व्याघातादतिप्रसंगाच्च । तथाचतदवस्थंवाक्यार्थ स्याशाब्दत्वंसप्तमप्रमाणापत्तिश्चेतिभावः । अथपदार्थेष्वन्वयेचास्तिपदानांशक्तिः । तदापदार्थानन्वयंचयुगपत्प्रतिपादयंति । उतक्रमेण । नाद्यः । अन्विताभिधानप्रसंगात् । पदार्थप्रतिपादनस्यअवांतरव्यापारत्वानुपपत्तेश्च । द्वितीयेदोषमाह ॥

प्रवृत्तिश्चेति । द्विधाप्रवृत्तिःविरम्यव्यापारःप्रसज्यतइतिशेषः । साहचर्यात्स्वार्थान्स्मारयंतिअन्वयपराणिपदानि । अतोनदोषइतिचेन्न । पदार्थाविषयाणांकेवलतदन्वयपरत्वानुपपत्तेः । अन्वयोलक्ष्यतइतिचेत्तर्हिपदार्थेषुसाहचर्यात्स्मारकत्वमात्रमन्वयेतुलक्षणैवेतिपदानांनकुत्राप्यभिधानवृत्तिरितिस्यात् । तदभावेचनलक्षणापिसंभवति । तद्द्वारत्वात्तस्याः । एतदप्युक्तंनचाशक्त्याभिधायित्वमिति । स्मारकत्वमेवाभिधायकत्वमितिचेत् । न । अतिप्रसंगादिति । तस्मात्पदैरेववाक्यार्थप्रत्ययसंभवाद्युक्तंवेदप्रामाण्यमित्यतोयुक्ताब्रह्मजिज्ञासेतिसिद्धं ॥ ४ ॥ एवंतावद्ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वोपयुक्तंयुक्तिजातमतःशब्दार्थत्वेनव्याख्यातं । तेनाथशब्दार्थमेवातःशब्दार्थतयाहेतुत्वेनव्याख्यातवतांवृत्तिकाराणामिवनास्माकंपुनरुक्तिदोषइत्युक्तंभवति । तथाहि । अथशब्दस्तावदानंतर्याभिधानमुखेनहेतुतयैवपूर्ववृत्तमवगमयति । आनंतर्यमात्रस्यविफलत्वात् । अतोथशब्देनैवप्रकृतस्यहेतुत्वसिद्धेर्नातःशब्दोपेक्षितः । अथशब्दस्यहेतुत्वमार्थिकंनाभिधेयमितिचेत् । सत्यं । तथाप्यार्थिकेतात्पर्यात् । तस्यैवचवाक्यार्थेन्वयात् । पूर्वमीमांसाव्याख्यातृभिरप्येवमेवव्याख्यातमितिचेत् । किमेतावता । नहिपरांगंदग्धमितिस्वांगदाहदुःखंनिवर्तते । नचायमस्माकमस्तिदोषः । अथशब्दोहिजिज्ञासाजनकमधिकारिस्थंधर्ममनधिकारित्वशंकानिरासायानुवदति । अतःशब्देनतुविषयप्रयोजनसिध्यंगभूतंन्यायकलापंसूत्रकारःस्वयमाचष्टइतिकुतःपौनरुक्त्यं । अतएवपुनरुक्तिभयादथातइत्येकमेवपदंयेभ्युपगतवंतस्तेपिनिरस्ताभवंति । अर्थभेदसंभवेअप्रसिद्धकल्पनानुपपत्तेः । ननुवेदप्रामाण्यादिकंपूर्वमीमांसायामुपपादितं । अतःकिमर्थमत्रपुनःसूत्रितमितिचेन्न । तदुपजीवित्वस्याप्र

तिज्ञातत्वात् । एतन्मीमांसोपजीविनीखलुसेतिपुराणेपठ्यतेशब्दजातस्यसर्वस्ययत्प्रमाणश्चनिर्णयइति । तथापिनविलक्ष
णत्वादित्यादिनावेदप्रामाण्यादेःसमर्थनान्नतदतःशब्दार्थइतिचेन्न । एतत्प्रपंचत्वात् । क्वचिदर्थनिर्णयेतात्पर्याच्च । तथा
चवक्ष्यतिस्वरूपनिर्णयायैवेति । यत्रतन्निर्णयमितिच । तथापिकार्यपरत्वनिराकरणंनातःशब्दार्थस्तस्यानुपदमेवतत्तुसमन्वया
दितिनिराकरिष्यमाणत्वादितिचेन्न । जगज्जन्मादिकारणतयाशास्त्रयोनित्वस्यतत्रेतरनिरासेनब्रह्मणिसमर्थनात् । नहिकार्य
वादिनःकार्यंतथाभ्युपयंति येनतत्रतन्निराकरणंसंगच्छेत । स्यादेतत् । तथाप्येतदयुक्तं । अतःशब्दोहिप्रकृतस्यहेतुत्वमाह ।
नपुनर्वेदप्रामाण्यादिकमेवसाक्षात् । नचात्रतत्प्रकृतं । अस्यैवप्रथमवाक्यत्वात् । पूर्वमीमांसाप्रकृतोपजीवनंतुनेष्यतएव । न
चकार्यनिराकरणंतत्प्रकृतं । तत्कथमस्यार्थस्यातःशब्दार्थतयाव्याख्यानं । अन्यथोत्सूत्रिताभिधानेभाष्यत्वव्याघातः । किंचा
यमर्थोब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यतायामत्यंतोपयुक्तोविस्तरादेवपूर्वमीमांसायामिववक्तव्यःसूत्रकृतैव । अतइतिसंक्षेपेणकस्मादुक्तइ
त्याशंकाद्वयंपरिहरति ॥ एतत्सर्वमिति । यस्मादित्यर्थेहिशब्दः तुशब्दस्यात्रत्वितिसंबंधः । तस्मादित्यर्थेवा । यस्मादेत
त्सर्वंप्रमेयंब्रह्मतर्काभिधेतर्कशास्त्रेविस्तरादुक्तं । तस्मादत्रमीमांसोपक्रमेअतइतिसंक्षेपेणसूचितमित्यनेनशंकाद्वयमपिपरास्तं ।
ब्रह्मतर्कोक्तत्वेनप्रकृतत्वादिदं(दतः)शब्देनपरामर्शोयुज्यते । तत्रैवविस्तरेणोक्तत्वादत्रसंक्षेपकरणंचोपपद्यतइति । ग्रंथांतरो
क्तस्यकथमत्रप्रकृतत्वं । तथात्वेवाकुतोनपूर्वमीमांसोक्तपरामर्शोयमिष्यतइत्यतउक्तं ॥ तर्कशास्त्रइति । तर्कशास्त्रंहिमीमांसां
गमितिवक्ष्यति । ब्रह्मतर्केविस्तरेणोक्तत्वमत्रसंक्षेपकरणस्यघटकमात्रं । ननियामकं । तत्रविस्तरेणोक्तस्यात्रापिविस्तरेणोक्तौबा

धकाभावात्प्रस्थानभेदेनापुनरुक्तेरित्यतउक्तंविद्येति । एतदुक्तंभवति। अस्तितावत्तर्कमीमांसाविद्ययोःपृथक्त्वं। वेदाः सर्वांगानिसत्यमायतनमितिपृथक्श्रवणात्। वेदाश्चत्वारःसर्वांगानीतिपुराणस्मृतितितर्कशास्त्रसहितानिषडंगानिगृह्यंते । सत्य मितिमीमांसा। तथाचचतुर्दशविद्यास्थानान्युक्तानिभवंति। तदर्थंचव्युत्पाद्यभेदेनावश्यंभवितव्यं। ततश्चप्रमेयव्युत्पादनप रेमीमांसाशास्त्रेतर्कशास्त्रव्युत्पाद्यंवेदप्रामाण्यादिकंयदिविस्तराद्व्युत्पाद्येततदाविद्याभेदोनस्यात् । संक्षेपेणसूचनेतुनायंदोषः। प्रायिकत्वाद्विद्याभेदस्य। सर्वथाअन्योन्यासंस्पर्शेअंगांगिभावानुपपत्तेः। अतोत्रास्यसर्वस्यसंक्षेपकरणमेवोचितमिति। अनेन जैमिनीयानांप्रमाणलक्षणादिनिरूपणंनातीवमीमांसायांसंगतमितिसूचितंभवति । अतएवनतत्रोक्तस्यात्रोपजीवनमिति । तदेवप्रपंचयति॥ प्रर्मणेति। अथवाविद्यापृथक्त्वादित्युक्तं तत्रास्तुतर्कमीमांसाविद्ययोःपृथक्त्वं। तथाप्यत्रविस्तरेणवेदप्रा माण्यव्युत्पादनेकोदोषइत्याशंक्यविद्यापृथक्त्वंचव्युत्पाद्यपृथक्त्वादेव। तच्चैतदित्याह ॥ प्रमाणेति। प्रमाणानिप्रत्यक्षादीं नित्रीणि। न्यायोनुमानांगभूताव्याप्तिः । अथवान्यायोव्याप्यांगीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसंजनात्मकस्तर्कः । तस्यानुमानात्म कत्वेपिप्रमाणानुग्राहकत्वातिशयवत्त्वज्ञापनायपृथगुक्तिः। अथवाप्रमाणेप्रत्यक्षमागमश्चन्यायोनुमानंतस्यमीमांसायामभ्यर्हि तत्वाद्भेदेनोपन्यासः। अथवाप्रमाणानांप्रत्यक्षादीनांन्यायःप्रकारः स्वरूपसंख्याविषयव्यवस्था। तस्यसच्छिक्षाउद्देशलक्षण विभागपरीक्षाभिर्निरूपणं । तर्कशास्त्रतइतितृतीयार्थेतसिः । तुशब्दोमीमांसात्वितिसंबध्यते । ततिसद्धैस्तर्कशास्त्रव्युत्पा दितैः। मेयशोधनंप्रमेयस्यारोपिताकारनिराकरणेनस्वरूपनिरूपणंक्रियते। मीमांसाशास्त्रतइतिशेषः। अयंचव्युत्पाद्यभेदेन

स्याद्यदिमीमांसाशास्त्रेपिवेदप्रामाण्यादिकंविस्तराद्युत्पाद्येत । तदभावेचविद्याभेदोपिनस्यात् । अतःसंक्षेपेणैवास्यसूचनमत्र युक्तमितिभावः । अत्रतत्सिद्धैरितिवदतातर्कशास्त्रस्यमीमांसांगत्वमुक्तं । तेनतत्रप्रकृतस्यात्रपरामर्शोनानुपपन्नइतिसूचितंभवति । ननुमहद्दीर्घवद्वेत्यादिनातर्कशास्त्रंनिराकरिष्यते । तत्कथंतस्यब्रह्ममीमांसांगत्वं । विरुद्धयोरंगांगिभावस्यव्याहतत्वात् । तथाचकथंतत्रोक्तस्यात्रेदंशब्देनपरामर्शः कथंचततोभेदसिद्धयेव्युत्पाद्यभेदोपपादनं । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यामेवतद्भेदस्यसिद्धत्वादित्यतआह ॥ ब्रह्मतर्कंचेति । सप्रभुर्योब्रह्ममीमांसासूत्रकृदित्यर्थः । एवशब्देननकणादाक्षपादादिप्रणीतंतर्कशास्त्रमत्रांगतयांगीक्रियते । अतोनोक्तदोषइतिसूचयति । ननुकथंसूत्रकृताकृतोब्रह्मतर्कइत्युच्यते । ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रंविष्णुनायत्समीरितमितितस्यान्यकृतत्ववचनात् । नचवाच्यंविष्णुकृतोप्येकोस्तु । अयमपरःकिंव्यासकृतोब्रह्मतर्कोनस्यादिति । भगवत्कृतस्यतस्याप्रामाण्येकारणाभावात् । अत्राप्यनाश्वासप्रसंगाच्च । प्रामाण्येतुव्यर्थंव्यासस्यैकविषयेग्रंथांतरनिर्माणमित्यतआह ॥ पंचाशदिति । ननुचकथंविस्तारादिति । प्रथनेवावशब्दइतिप्रतिषेधात् । मैवं । पंचाशद्भिःकोटिभिःश्लोकैःविस्तारःप्रपंचोयस्यार्थस्यतस्मात्किंचिदर्थमुद्धृत्यपृथक्कृत्यतत्प्रतिपादकंपंचसाहस्राणिपरिमाणमस्येतिपंचसाहस्रंग्रंथंकृतवानितिव्याख्यानात् । यद्यपिव्यासोनविष्णोरन्यइतिपरिहारोत्रवक्तुंशक्यतएवतथापिवस्तुस्थितिज्ञापनायभगवतोव्यासस्यपृथक्ग्रंथरचनेप्रयोजनमभिहितमितिज्ञातव्यं । अतएवविष्णुनेत्यस्यविवरणायनारायणतनावित्युक्तं । तथाचनारायणावतारेविष्णुनाकृतादितियोजना । अथवानत्रानिर्दिष्टमनित्यमितिवचनात्पंचाशत्कोटयोविस्तारोयस्यग्रंथस्येत्यपियुक्तं । तथाचकृतादितिमुख्यमेवभ

वति। अन्यथालाक्षणिकंव्याख्येयमिति। शंकाद्वयपरिहारमुपसंहरति ॥ अंतं[४।६]इति। यतोयमर्थोब्रह्मतर्कोक्तःब्रह्मतर्कश्च मीमांसांगमतस्तदर्थंप्रकृतत्वादतइत्यभ्यसूचयदितियुज्यतइत्याद्यशंकापरिहारस्योपसंहारः। यतस्तर्कमीमांसाशास्त्रयोर्भेदःस चव्युत्पाद्यभेदाधीनः अतस्तदर्थंतर्कशास्त्रव्युत्पाद्यमेतमर्थमतइतिसंक्षेपादेवाभ्यसूचयन्नविस्तरेणेतिद्वितीयशंकापरिहारस्येति। प्रकारांतरेणशंकाद्वयंपरिहरति॥ यतं[४।७]इति। वक्तृश्रोतृबुद्धौपरिवर्तमानंहिसाक्षात्प्रकृतमित्युच्यतेग्रंथोक्तत्वंतुतल्लिंगतयैवतथा। एतच्चसर्वंप्रपंचसत्यत्वादिकंयतोनुभवतएवसिद्धंअतोपिप्रकृतत्वादतइतिपरामृश्यहेतुत्वेनकथनंयुज्यतइति।यतएतद्बंधसत्यत्वा दिकमनुभवसिद्धंसर्वेषामतोतिस्फुटत्वादप्यतइतिसंक्षेपादेवाभ्यसूचयन्नविस्तरेणेति। एवंशंकाद्वयंप्रकारद्वयेनपरिहृत्यद्वितीय शंकांप्रकारांतरेणापिपरिहरति॥ देवैः[४।७]श्चेति। सुगमज्ञानानंतरंदुर्गमज्ञानंप्राणिनांसुकरमितिसुगमप्रमाणादिस्वरूपंब्रह्मतर्कादौ व्युत्पाद्येदानींदेवैर्निमित्तैस्तत्प्रार्थनयेतियावत्। दुर्गमार्थेषुवेदेषुतदर्थमीमांसायांव्यापृतःप्रवृत्तःयतोभगवान्व्यासोऽतश्चानवसर तयास्यप्रमेयस्यनातिविस्तृतिंचकार। संक्षेपाद(तइत्य)भ्यसूचयदितिप्रकृतेपिपुनर्नातिविस्तृतिंचकारेतिसाध्याभिधानंप्रकृतत्वो पपादाननिरासार्थं। अन्यथासाध्यद्वयस्यापिप्रकृतत्वात्तदर्थमप्येतद्वाक्ययोजनायांशिष्याणांमनःखेदःस्यादिति। पूर्वंतुशास्त्रभेद सिद्धयेविस्तरोनकृतइत्युक्तं। इदानींत्वप्रसक्तत्वादितिभेदः। विस्तराकरणेकारणांतरमप्याह॥ एताः[४।८]इति। यस्मादेताःप्रतिपक्षगाः बंधमिथ्यात्वादौप्रतिवादिनोपन्यस्ताःयुक्तयोऽवज्ञेयाः। निर्दलत्वात्। अतोपिसूत्रकारःतन्निराकरणेनातिविस्तृतिंचकार। किंतुहे यताज्ञापनायसंक्षेपंचक्रे। अस्माभिस्तुतामेवनिर्दलतांदर्शयितुंकिंचित्प्रपंचितमितिभावः। नन्वस्त्ववैदिकैर्बौद्धादिभिरुत्प्रेक्षिता

नांयुक्तीनामवज्ञेयत्वंवैदिकैरुक्तास्तुनावज्ञामर्हंतिसमूलत्वेनसदलत्वात् । अतःकथमेतदित्यतआह ॥ प्रँत्यक्षेति । प्रत्यक्षशब्देन
स्पष्टप्रतीत्युपलक्षणं। प्रत्यक्षाचसाईक्षाचस्पष्टाप्रतीतिःतस्यामप्यक्षमः। स्पष्टंहिप्रतीयतेदुःखादिसत्यत्वादिकंतदपियोद्रष्टुंनशक्नो
ति । सोत्रमीमांसाविषयेकमेवपक्षंप्रतिकूलमभिवीक्षते । उत्प्रेक्षते । नकमपि । तस्मादक्षमपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेवेदेप्रवृत्तोप्याग्र
हादुपेक्षितएवसूत्रकृतानतुविस्तरेणनिराकृतइति । इदमुक्तंभवति । योहिलौकिकप्रवेदनीयमप्यर्थंनजानातितस्यलौकिकार्थेवे
देऽधिकारएवनास्ति । तथापितत्रवैयात्यात्प्रवृत्तोऽवज्ञामेवार्हतिनतुप्रतिपक्षिभावमिति । मोक्षशास्त्रइत्यनेनापितस्यवेदविचा
रानधिकारंसूचयति । वेदोहिमोक्षशास्त्रमितिप्रसिद्धः । तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोतिसर्वस्ततोवेदास्तत्परास्सर्वएवेतिश्रुतेः । तंच
स्वर्गमात्रपर्यवसितंवदन्कथमत्राधिक्रियते । नहितत्प्राप्यमविद्वांस्तेनचपथाप्रतिष्ठमानोनोन्मत्तइतिसर्वंसुस्थं । तदनेनातः
शब्दोहेत्वर्थइतिभाष्यंस्पष्टीकृतंभवतीति ॥ ७ ॥ एवमतःशब्दव्याख्यानमुपपाद्यस्वयंभगवतेत्यादिनाक्रमप्राप्तंब्रह्मशब्दार्थं
समर्थयते । जिज्ञास्योयंविधीयतइतिब्रह्मशब्दोविष्णुविषयोव्याख्यातः । तदनुपपन्नं । ब्रह्मशब्दस्यजातिजीवकमलासनशब्द
राशिषुवृद्धप्रयोगादिसिद्धत्वात् । ननुभगवत्यपिब्रह्मशब्दोवृद्धप्रयोगादिसिद्धएव। तथाप्यनेकार्थेषुशक्तियुक्तस्यविवक्षाज्ञापक
प्रमाणाभावेनभगवत्परत्वावधारणायोगादित्याशंक्ययथानेकार्थोपिगोशब्दःप्रकरणवशादर्थविशेषपरोवधार्यते । तथानेका
र्थोपिब्रह्मशब्दःसूत्रकृताविष्णुविषयएवप्रयुक्तइतिप्रकरणवशाज्ज्ञायतइतिपरिहारंविवक्षुर्ब्रह्मशब्दस्यविष्णौप्रकृतत्वंतावदाह ॥९२॥
॥ स्वँयमिति ॥ नन्वथातोब्रह्मजिज्ञासेत्येतदेवादिसूत्रं । अस्मादपिपूर्वसूत्रस्यविद्यमानत्वेतदादि(त्वेन)व्याख्यानप्रसंगात् ।

अन्यथाप्रथमातिक्रमेकारणाभावादकुशलाःसर्वएवव्याख्यातारःप्रसज्येरन् । तत्कथमस्मात्सूत्रात्पुराविष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्स्वयंभगवतासूत्रकृतोदितमित्युच्यतइतितत्राह ॥ [४।६] सविष्णुरिति । तेनेतिभगवतेत्यनेनसंबध्यते । येनेदंशास्त्रंकृतंतेनैवेत्यर्थः । सत्यमेतदेवब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यादिसूत्रं । किंतुदेवमीमांसाशास्त्रस्यांतेसविष्णुराहहि । तंब्रह्मेत्याचक्षतइतिसूत्रद्वयेनविष्णुर्ब्रह्मेत्युदितं । तदनंतरमेवचाथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रितत्वात्पुरोदितमितियुज्यतइति । येतुदेवमीमांसाशास्त्रस्वरूपेतदनंतरमेतत्सूत्रप्रणयनेविप्रतिपद्यंतेतेषांपुराणादिप्रसिद्धिविरोधंहिशब्देनदर्शयति । ननुदेवतामीमांसाशास्त्रंशेषपैलाभ्यांकृतमितिपुराणादौप्रसिद्धंतत्कथमुच्यतेभगवतोदितमितितत्राह ॥ [४।१] आद्यंतमिति । अथातोदैवीत्यादिरुदाहृतोंतश्चआद्यंतं । यतस्तदाज्ञयाकृतंअतोंजसैवकृतमित्यनेनानेककर्तृकत्वान्नकंथायितत्वमस्यशंकनीयमित्याह। अयंचविशेषोविशेषवाक्यादिभिरवगंतव्यइति। अस्त्वेवंब्रह्मशब्दस्यविष्णुविषयतयाप्रकृतत्वंततःकिमित्यतआह॥ [४।११] अंतइति। यतोदेवतामीमांसांतिमसूत्रद्वयंभगवताकृतं।अतस्तत्रैवसूत्रद्वयेब्रह्मशब्दार्थस्यविष्णुत्वसिद्धेर्विष्णुतायाःप्रकृतत्वात् । अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रापिब्रह्मेतिविष्णुमेवासूचयत्सूत्रकारइतिज्ञायते । अतोजिज्ञास्योयंविधीयतइत्युचितमेवव्याख्यानमिति । एवंमीमांसाशास्त्रसंप्रदायज्ञान्प्रतिसौत्रब्रह्मशब्दस्यविष्णुपरत्वेयुक्तिमभिधायाधुनामंदान्प्रतिब्रह्मशब्दस्यनिरुच्यमाननारायणशब्दसमानार्थताप्रतीतिमप्यत्रयुक्तिंविवक्षुर्नारायणशब्दंतावन्निर्वक्ति ॥ [४।११] दोषेति । अत्रच्छिद्रशब्दोपादानंदृष्टांतत्वेन । पर्यायत्वंपर्यायेणक्रमेणप्रयोज्यत्वंनपुनरेकस्मिन्नेववाक्यइत्यर्थः । यथोक्तंपर्यायेणैवतेयस्माद्वदंत्यर्थान्नसंहताः।पर्यायत्वंततस्सर्वपर्यायाणांप्रतिष्ठितमिति । तेनएकार्थत्वमितिसिद्ध्यति ।

एकार्थत्वेहिपर्यायत्वंस्यात्।एतच्चाभिधानप्रयोगाभ्यामभ्युपेयं। यतोदोषारशब्दयोःपर्यायत्वं। यतश्चनञ्तद्विरुद्धार्थवाची। ततोनाराइतिपदेनदोषविरुद्धाःगुणाःप्रोक्ताइत्यर्थः। तद्वान्नारायणइत्यनेन।नाराणामयनमितिविग्रहंसूचयति। अत्रगुणविशेषानुक्तेःसर्वगुणपरिपूर्णत्वंनारायणशब्दार्थइत्युक्तंभवति। ननुनञ्समासेनलोपोनञइतिप्राप्नोति ।न। नभ्राडित्यादिष्वस्यवक्तव्यत्वात्। अथवाअमानोनाःप्रतिषेधइतिगणपठितनसमासोयमित्यदोषः। पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वं। ल्युटष्टित्करणसामर्थ्यादयनशब्दोत्राधिकरणेत्रिलिंगइतिपुल्लिंगत्वोपपत्तिः। एवंनारायणशब्दंनिरुच्यसएवब्रह्मशब्दार्थइत्याह ॥ [४।१२] ब्रह्मशब्दोपीति। हिशब्देनअथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्यस्मिन्गुणाइत्यादिप्रसिद्धिंद्योतयति। एवशब्देनसर्वात्मकत्वादिपरापव्याख्यांसर्वप्रमाणविरुद्धांव्यावर्तयति। अयमितिसूत्रप्रयुक्तः। किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [४।१२] अतइति। यतोब्रह्मशब्दोनारायणशब्दसमानार्थोतोब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येतिवाक्येननारायणस्यैवजिज्ञासाविधीयतइतिज्ञायतइत्यर्थः। यस्तूक्तामर्थसमाख्यांनिर्वचनांतरदर्शनान्नानुमन्यते। तंप्रत्युपपत्त्यंतरमाह ॥ [४।१२] सिद्धत्वादिति। तदेवब्रह्मपरमंकवीनामित्यस्यांश्रुतौब्रह्मशब्दस्यविष्णौस्पष्टतयामुख्यतयासिद्धत्वाच्चसौत्रोब्रह्मशब्दोविष्णुपरइतिज्ञायतइत्यर्थः। एतदुक्तंभवति। मुख्यामुख्ययोर्हिमुख्यस्तावद्ग्राह्यः। शक्तिवशात्तस्यैवादौबुद्धिसन्निधानात्। तदनुपपत्तौत्वमुख्यः। दृष्टंचैतदुभयंगंगायांजलंगंगायांघोषइत्यादौ। ब्रह्मशब्दश्चविष्णावेवमुख्यः। तदेवब्रह्मेतिश्रुतेः। अत्रविष्णोरन्यस्यब्रह्मत्वंनिषिध्यते। तत्रब्रह्मशब्दस्याविष्णावेवशक्तिर्नान्यत्रेतिव्याख्यानांगीकारेऽभिधानादिविरोधःस्यात्। अतोमुख्यवृत्तिर्विष्णावेवनान्यत्रेतिव्याख्यानमुचितं।

नचात्रसूत्रेब्रह्मशब्देनमुख्यार्थस्यविष्णोःपरिग्रहेबाधकमस्ति । अतःप्रकरणादिसद्भावेऽसद्भावेवाविष्णुपरएवायंब्रह्मशब्दइ
तिज्ञायतइति । स्यादेतत् । यदितदेवब्रह्मेत्यस्यांश्रुतौतच्छब्दपरामृष्टोविष्णुर्भवेत्तदेवकुतइत्यतआह ॥ अंभसीति[४।१।३] । तदे
वब्रह्मेत्यस्यह्यंभस्यपारेभुवनस्यमध्येनाकस्यपृष्ठेमहतोमहीयानित्युपक्रमवाक्यंअत्रनारायणपदोदितएवोक्तः । एतदुक्तंभवति ।
अंभस्यपारइत्युपक्रमवाक्यंतावन्नारायणपरं । नारायणशब्दसमानार्थत्वात् । तथाचप्रकृतपरामर्शपरित्यज्याप्रकृतपरामर्शा
गीकारायोगात्तदितिपरामृष्टोविष्णुरेवेति । अंभस्यपारइतिवाक्यंकथंनारायणपदसमानार्थमित्यतआह ॥ आपइति[४।१।३] ।
हियस्मादापोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः । अयनंतस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतइतिस्मृतिरप्सुस्थितत्वंनारायणशब्दार्थ
माह । तस्मादपारेंभसिस्थितइतिवाक्यंनारायणशब्दसमानार्थंभवतीति । किंचशाखांतरेममयोनिरप्स्व१ंतरितिविष्णुरेवाप्स्वं
तरीरितस्तत्समाख्यानाच्चांभस्यपारइत्युपक्रमवाक्यंविष्णुपरमित्याह ॥ सएवेति[४।१।३] । स्यादेतत् । यदिममयोनिरितिशाखांतर
स्थमपिवाक्यंविष्णुपरंस्यात्तदेवकुतइत्यतआह ॥ स्वर्थमिति[४।१।४] । श्रीशब्दोन्यत्राप्युपचाराद्वर्तते । यथोक्तं । ताश्चेंद्रधर्मनास
त्यसंश्रयाच्छ्रियईरिताइति । तद्व्युदासार्थंस्वयमित्युक्तं । महालक्ष्म्याःममयोनिरित्यात्मनःकारणत्वेनेरितत्वादप्स्वंतरित्युक्तोवि
ष्णुरेव । भवेदेतत् । यदीदंश्रीवाक्यंस्यात्तदेवकुतोनिश्चेयंअंभृणीवावाक्आत्मानंतुष्टावेत्यंभृणीवाक्यत्वस्योक्तत्वादित्यतआ
ह॥ कामितइति[४।१।४] । अत्रहियंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधामित्यादिनाअस्याःअंभृण्याःवाचःस्वेच्छामात्रेणब्रह्म
रुद्रादिपददातृत्वंप्रतीयते । नचैतच्छ्रियंविनान्यस्याःयुक्तमन्यासांब्रह्मसृष्टत्वात् । अतःपरशक्तेःश्रियएवेदंवाक्यमितिनिश्ची

सुधा०

॥ ९४ ॥

अ.१पा.१

अधि.१

यते । अथवाश्रियाआत्मनोयोनित्वेनोक्तत्वादप्स्वंतरितिविष्णुरेवोच्यतइत्युक्तंतन्न । श्रीयोनित्वस्यब्रह्मरुद्राद्यन्यतमस्मिन्सं
भवादित्याशंकापनोदायकामतइत्यादिविशेषणमुक्तं । एवंनारायणशब्दसमाख्ययांभृणीसूक्तसमाख्ययाचांभस्यपारइत्युपक्रम
वाक्यस्यविष्णुविषयत्वंसमर्थ्यतदेवब्रह्मेतिपरामर्शस्यतद्विषयत्वंसमर्थितं हेत्वंतरेणापिसमर्थयते ॥ [४।१४] विष्णोरिति । सप्तार्धग
र्भाभुवनस्यरेतोविष्णोस्तिष्ठंतिप्रदिशाविधर्मणीत्यैतरेयश्रुतावाज्ञाधृतमहदादिदेवतासमूहत्वेनोदितस्यविष्णोरत्रापियस्मिन्निदं
संचविचैधिसर्वंयस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुरितिसर्वदेवाश्रयत्वमुक्त्वातदेवब्रह्मेत्यब्रवीदितिसंबंधः । अयमर्थः । तदेवब्रह्मेति
परामर्शविषयोहियस्मिन्देवाइतिसर्वदेवाश्रयत्वेनप्रतीयते । तच्चशाखांतरेसप्तार्धगर्भाइतिविष्णुधर्मत्वेनावगतं । अतोपितदि
तिपरामृश्यमानोविष्णुरेवेति । लिंगांतरमाह ॥ [४।१५] समुद्रमिति । यमंतःसमुद्रेकवयोवयंतीत्यस्यपुरुषस्यसमुद्रस्थानंचोक्त्वातदे
वब्रह्मेत्यब्रवीत्तस्मादपिसमुद्रस्थानत्वलिंगाद्विष्णुरेवपरामर्शविषयइतिगम्यते। एवशब्देनसमुद्रस्थानत्वंममयोनिरप्स्व१ंतःसमु
द्रइत्यादिश्रुतेरन्यत्रानवकाशमित्याह । विष्णोरेवयत्समुद्रस्थानत्वमितियोजना । युक्त्यंतरमाह ॥ [४।१५] नामेचेति । यदक्षरेपरमे
प्रजाइत्यस्याक्षरमितिनामचोक्त्वातदेवब्रह्मेत्यब्रवीत् । अतश्चविष्णुरेवतदितिपरामृश्यते । अक्षरनामान्यस्यकिंनस्यादित्यतउ
क्तमेवेति । विष्णोरेवेत्यन्वयः । तत्कुतइत्यतआह ॥ [४।१।१५] ऋचइति । ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्नितियदक्षरनामवामनसूक्तेविष्णौ
प्रयुक्तमिति । तुशब्देनाक्षरनाम्नोविनाशाभावार्थतालक्षणंविशेषंद्योतयति । नहिविष्णोरन्यस्याविनाशित्वंसंभवतीतिवियद
धिकरणेवक्ष्यते । लिंगांतरमाह ॥ [४।१५] यतइति । यतःप्रसूताजगतःप्रसूतीतिप्रकृतिकरणत्वंचास्यपुरुषस्योक्त्वातदेवब्रह्मेत्यब्र

॥ ९४ ॥

वीत् । प्रकृतिकारणत्वंचममयोनिरप्स्व१तःतस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेत्यादिश्रुतिस्मृतिषुविष्णोरेवप्रसिद्धं । अतःस एवतदितिपरामर्शगोचरइति । ब्रह्मचेतिचशब्दइतिशब्दार्थे । तदेवंतदेवब्रह्मेतिवाक्यस्यविष्णुविषयत्वाद्ब्रह्मशब्दोविष्णावेव मुख्यइतिस्थितेसौत्रोपिब्रह्मशब्दस्तत्परएवेतिसिद्धं । अत्रकेनचित्प्रलपितंश्रौतस्यब्रह्मशब्दस्यजात्यादिकमर्थांतरमाशंक्ययञ्चा ष्यकारीयंनिराकरणंतदनुपपन्नं । यतःसूत्रकारएवजन्माद्यस्ययतइतिजगज्जन्मादिकारणंब्रह्मेतिवक्ष्यति । नहिजात्यादेर्जगज्ज न्मादिकारणतास्तीति । तदतीवमंदं । सौत्रब्रह्मशब्दश्रवणेजात्यादिप्रतिभासएवनभवतीतिवातन्निराकरणमकर्तव्यं । उतजा तोपिप्रतिभासोलक्षणसूत्रपर्यालोचनयानिवर्ततइति । नाद्यः । गृहीतसंगतेरर्थांतरप्रतिभासस्यावर्जनीयत्वात् । द्वितीयेत्वया प्यर्थांतरप्रतिभासस्तन्निराकरणंचांगीकृतमेव । तथाप्युत्तरवाक्यपर्यालोचनांविहायकिंयुक्त्यंतरान्वेषणेनेतिचेन्न । प्रथमप्राप्तं सविष्णुराहहीत्यादिवाक्यंविहायकिमुत्तरान्वेषणेनेत्यपिवक्तुंशक्यत्वात् । नचोत्तरसूत्रपर्यालोचनयाऽयंनिर्णयोनकार्यइत्युक्तं भाष्यकृता । तस्माद्यत्किंचिदेतत् । एतेनैतदपिनिरस्तं । यत्परेणतत्किंब्रह्मप्रसिद्धमप्रसिद्धंवाप्रसिद्धंचेन्नजिज्ञास्यमप्रसिद्धत्वे नजिज्ञासितुंशक्यमित्याशंक्यप्रसिद्धमेवब्रह्मब्रह्मशब्दात्सर्वस्या(त्मकत्वा)त्मत्वाच्च । तथापिदेहात्मत्वादिविप्रतिपत्तिसद्भावा ज्जिज्ञास्यमित्युक्तं । ब्रह्मजिज्ञासापदेनहिसकलजगज्जन्मादिकारणस्यभगवतोनारायणस्यजिज्ञासाविधीयतइत्युपपादितं । तत्रजी वात्मनिप्रसिद्धिविप्रतिपत्तिव्युत्पादनस्यकोवसरः। जीवात्मनोब्रह्मत्वजिज्ञासाब्रह्मजिज्ञासेतिचेन्नैवंसूत्रकारआहेत्यलं । तदेवमधि कारिविषयप्रयोजनाभिसंबंधवत्त्वाद्ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्यारंभणीयमिदंशास्त्रमितिसिद्धं ॥ ९ ॥ ७ ॥ इतिजिज्ञासाधिकरणं ॥ १ ॥

॥ जिज्ञासाधिकरणंसंपूर्णम् ॥

हरिःॐ ॥ ॥ ॐ४।१।६जन्माद्यस्ययतःॐ ॥ प्रथमसूत्रेविहिताब्रह्मजिज्ञासाजन्मादिसूत्रैःक्रियते । स्वरूपसाधनफलजिज्ञा
साहिब्रह्मजिज्ञासोच्यते । ब्रह्मणइतिकर्मणिषष्ठीपरिग्रहेपिप्रधानेनाप्रधानोपलक्षणस्यांगीकृतत्वात् । साधनादिजिज्ञासामंतरे
णाकांक्षानुपरमाच्च । तत्रसाधनफलयोर्ब्रह्मोपहितत्वाद्ब्रह्मणश्चस्वप्रधानत्वादभ्यर्हितत्वेनतत्स्वरूपजिज्ञासैवप्रथमप्राप्ता । स्व
रूपजिज्ञासाचलक्षणप्रमाणाभ्यांसंभवति । तत्रापिलक्षणेनस्वेतरसमस्तवस्तुव्यावृत्ततयास्वरूपेप्रतिपादितेप्रमाणाकांक्षाजायत
इतिलक्षणस्यैवप्राथम्यंयुक्तमित्याशयवान्सूत्रतात्पर्यमाह ॥ अंतः४।१।६समुद्रगमिति ॥ समुद्रस्यांतरंतःसमुद्रंतद्गच्छतीत्यंतःसमु
द्रगं । विश्वप्रसूतेर्मूलप्रकृतेः । सूक्तमंभ्रणीसूक्तंवामनसूक्तंच । उपनिषदंभस्यपारइत्यादिका । आदिग्रहणादापोनाराइत्यादि
कास्मृतिः । अंतःसमुद्रगत्वादिनायत्सूक्ताद्युक्तंतज्जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रेणलक्ष्यते । स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावर्तकधर्मवत्तयाप्रति
पाद्यते । निर्विशेषस्वरूपमात्रमिहजन्मादिसूत्रेलक्ष्यतयाभिप्रेतमितिकेचिद्व्याचक्षते । तन्निरासार्थमंतःसमुद्रगमित्याद्युक्तं । अ
त्रहिसूत्रेयतइतिश्रवणात्तदितिलभ्यते । तच्चशब्दादुपसर्जनतयाप्रकृतत्वेप्यर्थतःप्राधान्याद्ब्रह्मैवसंबध्यते । नचामुख्यंब्रह्मजा
त्यादिकमिहलक्ष्यमितिपरस्यापिसम्मतं । मुख्यंतुब्रह्मसविशेषमेव ।समुद्रांतर्गतत्वाद्यनेकविशेषणविशिष्टंवस्तूक्त्वातदेवब्रह्मप
रमंकवीनामितितस्यैवमुख्यब्रह्मत्वाभिधानादिति । तदिदमाहब्रह्मणोलक्षणमाहेतिभाष्येण । ननुचबृहद्ब्रह्मेतिसमस्तगुणपूर्ण
त्वंब्रह्मत्वंप्रसिद्धमेव । तत्किंलक्षणांतरेण । सत्यं । तथापितदुपपादनार्थमेतदित्यदोषः । प्रसिद्धेनह्यसाधारणेनधर्मेणाप्रसिद्धंव
स्तुसमस्तव्यावृत्ततयावगंतव्यं । नचपरमेश्वरस्यसमस्तगुणपूर्णत्वंप्रसिद्धं । येनलक्षणतयानिर्देष्टुंशक्यते । अनेनतुलक्षणेन

क्षितेब्रह्मणिसमस्तगुणपूर्णत्वमपिप्रधानलक्षणंसिध्यति । अविनाभावित्वात् । ननुजन्मादिकंवालक्षणत्वेनात्राभिमतं । तत्कारणत्वंवा । नाद्यः । तस्यप्रपंचधर्मत्वात् । नद्वितीयः । ब्रह्मवत्तदीयजगज्जन्मादिकारणत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वात् । नचानुमानात्तत्सिद्धिः । उत्तरसूत्रविरोधात् । अतःकथमेतदपिलक्षणमित्यतआह ॥ [४।१७] **सृष्टिरिति** । जगज्जन्मादिकारणत्वमेवलक्षणं । अस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतयाप्रकृतस्यसमस्तप्रपंचस्ययथासंभवंजन्मादियतोभवतितद्ब्रह्मेतिसंबंधात् । नचैतदप्यप्रसिद्धं । यतोस्यजगतःसृष्ट्यादयःआसुश्रुतिषुप्रसिद्धासुभाष्योदाहृतासुहरेरुदिताःसदेत्यविगानंसूचयति । नचवाच्यंसमस्तगुणसंपूर्णताचश्रुतिप्रसिद्धैवातःसैवलक्षणत्वेनोच्यतामिति । तस्याःश्रुतिप्रसिद्धायाअप्यसंभावनाशंकाग्रस्तत्वात् । जगज्जन्मादिकारणत्वंश्रुतिप्रसिद्धंयुक्त्याप्यनुगृह्यतइतिद्वितीयेवक्ष्यते । सकलगुणपूर्णतायांतुयुक्तिर्जगज्जन्मादिकारणत्वमेवेत्येतदेवादौवक्तव्यमिति । आद्यस्यहिरण्यगर्भस्यजन्मयतःतद्ब्रह्मेतिसूत्रंव्याचक्षतेकेचित् । जन्मआदिर्यस्यावस्थानस्यतज्जन्मादीत्यपरे । जगत्पालकोहिभगवान्विष्णुरितिप्रसिद्धिः । अन्येतुजन्मादीतितद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमुपादायसृष्टिस्थितिभंगंसमासार्थइतिव्याकुर्वते । तदिदमयुक्तं । श्रौतंहिब्रह्मणोलक्षणमिहोच्यते । श्रुतयश्चकृत्स्नस्यापिप्रपंचस्यसृष्ट्याद्यष्टककारणंपरमेश्वरमभिदधतीत्यतःसृष्ट्याद्यष्टकंजन्मादिपदार्थइतिभावेनाह ॥ **सृष्टिरिति** । ननुसृष्ट्यादिहेतुत्वंप्रत्येकंब्रह्मलक्षणं । उतमिलितं । आद्येअनेकलक्षणोक्तिवैयर्थ्यं । नद्वितीयः । एकैकस्यव्यभिचाराभावात् । संभवेव्यभिचारेचविशेषणमर्थवदित्यतआह ॥ **सृष्टिरिति** । अत्रसमासकरणेनप्रत्येकंलक्षणत्वंसूचयति । नचानेकलक्षणोक्तिवैयर्थ्यं । जिज्ञास्यब्रह्मणोहिसर्वव्यांवृत्तयेलक्षणमत्र

॥ ९६ ॥

च्यते । नचैकमेवसर्वत्रजिज्ञासाविधायकश्रुतिषुलक्षणंश्रूयते । किंत्वासुब्रह्मजिज्ञासाविधात्रीषुश्रुतिषुक्वचित्सृष्टिःक्वचित्स्थिति
रितिअष्टकंजिज्ञास्याद्धरेर्विश्वस्योक्तमित्यनेकलक्षणोक्त्युपयोगः । अथवातद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिजिज्ञास्येवस्तुनिब्रह्मशब्दश्र
वणात्तेनचतस्यसमस्तगुणपूर्णत्वाभिधानाज्जीवस्यचतदभावाज्जिज्ञास्यंवस्तुजीवातिरिक्तमितिपूर्वसूत्रेभिहितं।तत्रसंदेहः । तद्ब्र
ह्मेत्ययंब्रह्मशब्दःकिंप्रसिद्धार्थपरउतार्थांतरपरइति।नहिब्रह्मशब्दोगुणपूर्तिवाचीत्येतावतासर्वत्रतत्परोभवति । शक्तितात्पर्ययो
रन्यत्रापिसत्वात् । तद्यदिब्रह्मशब्दोयंप्रतीतार्थोनस्यात्। तदैवैतस्यगुणपूर्णतापरत्वंसंभवतीत्यर्थवानेवायंविचारः।तत्रप्रसिद्धा
र्थपरएवायंब्रह्मशब्दइतिपूर्वःपक्षः । लाघवात् । जीवोहिस्वरूपतःप्रसिद्धः तत्रब्रह्मशब्दस्यशक्तिरप्यभिधानादिनासिद्धा । के
वलंतात्पर्यंकल्प्यं । तच्चशक्तिवशादेवप्रतीतत्यागकारणाभावादेवसिद्धं । जात्यादिकंयद्यपिप्रसिद्धं । तथापितस्यसुप्रसिद्धत्वेन
तद्विजिज्ञासस्वेतिजिज्ञास्यत्वानुपपत्तेःपरित्यागः । कमलासनस्यापिप्रसिद्धत्वेपिनतस्यजिज्ञास्यत्वं । प्रयोजनाभावात् । भावे
पितस्योपासनायत्तत्वात् । उपासनायाश्चारोपितरूपेणापिसंभवात् । जीवस्यस्वरूपतःप्रसिद्धत्वेपिदेहादितोतिविविक्ततयान
प्रसिद्धिः । अप्रसिद्धार्थत्वेतुतस्यार्थस्यतद्वाचितायास्तत्रतात्पर्यस्यचकल्प्यत्वाद्गौरवं । अतोजीवपरएवायंब्रह्मशब्दइत्येवंप्राप्ते
जन्माद्यस्ययतइतिप्रतिविहितंसूत्रकारेण । अनेनकथमुक्ताशंकापरिहारोजातइत्याशंक्याह ॥ [४।१७] सृष्टिरिति । आसुश्रुतिषुजि
ज्ञासाविधात्रीषुतद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मयआत्मासोन्वेष्टव्यइत्याद्यासुजिज्ञास्याद्ब्रह्मात्मादिशब्दवाच्याद्विश्वस्यसृष्ट्यादिकंभवती
त्युच्यते । यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिपूर्वोत्तरवाक्यैः । सृष्ट्यादयश्चविश्वस्यासुश्रुतिषुभाष्योदाहृतासुहरेरेवोक्ताः । न

चतेजीवेसंभवंति । अतःप्रसिद्धार्थेबाधकसद्भावात्तद्ब्रह्मेत्यादिब्रह्मादिशब्दोलौकिकस्यहरेरेवप्रतिपादकोनजीवस्येतियुक्तंतस्य तेनगुणपूर्णत्वाभिधानमित्यभिप्रायःसूत्रकारस्येतिभावः । ननुकथंजगत्सृष्ट्यादिकारणत्वंहरेरेवस्यात् । यावता हिरण्यगर्भस्स मवर्तताग्रे। एकोरुद्रोनद्वितीयायतस्थे । इमान्लोकानीशतईशनीभिः ।ज्ञात्वाशिवंशांतिमत्यंतमेतीत्यादिश्रुतिषुहिरण्यगर्भादी नांतत्प्रतीयतइत्यतआह ॥ [४।१७] सृष्टिरिति ।आसुश्रुतिषुपरेणोदाहृतासुहिरण्यगर्भइत्याद्यास्वपिविश्वस्यसृष्ट्यादयोहरेरेवोक्ता नतु ब्रह्मरुद्रादिभ्यइतिनलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति। तत्कथमित्यतआह ॥ [४।१८] यंनामानीति । अनेननामानिसर्वाणियमाविशंतीतिश्रुति मुपादत्ते । अद्धेऽत्याङोर्थकथनं । योदेवानांनामधाएकएवेत्यपिप्रसिद्धश्रुतेर्नामानिसर्वाणिहिरण्यगर्भइत्यादीनिविष्णोरेवयत स्ततोहिरण्यगर्भइत्यादिषुश्रुतिषुविश्वस्यसृष्ट्यादयोहरेरेवोक्ताइतिपूर्वेणसंबंधः । ननुयथाहिरण्यगर्भादिशब्दान्विष्णुविषया न्व्याख्यायहिरण्यगर्भइत्यादिश्रुतयोविष्णौयोज्यंते । तथाविष्ण्वादिशब्दान्हिरण्यगर्भादौव्याख्यायभाष्योदाहृताःश्रुतयोन्य विषयतयाकुतोनयोज्यंतइत्यतआह ॥ [४।१८] अंतइति । अतोनामानिविश्वाभिनसंतिलोकेयोदेवानांनामधाएकएवेतिप्रतिषेधात्प रमेश्वरादन्यस्यनामैवनास्ति । दूरेविष्ण्वादिनामेत्यर्थः। नामाभावेव्यवहारविलोपादिप्रसज्यतइत्यतउक्तं ॥ मुख्यतइति। ननु तथापिविष्णावसंभवीदंलक्षणं । जनितोतविष्णोरित्यादौतस्यजन्मादिदोषश्रवणात् । नहिजन्मादिदोषवतोस्मदादेरिवजगज्ज न्मादिकारणत्वंसंभवतीत्यतआह॥ [४।१९] गुणाइति। गुणाःश्रुताःसुविरुद्धाश्चदेवेसंत्यश्रुताअपिनैवात्रशंका। चिंत्याअचिंत्याश्चतथैव दोषाःश्रुताश्चनाज्ञैर्हितथाप्रतीताइत्यस्माद्वाक्याद्विष्णोर्जन्मादिदोषोजनितोतविष्णोरित्यादिश्रुतेरर्थोनभवेद्धियस्मात्तस्मान्नासं

भार्वीदंलक्षणं। इदमुक्तंभवति। वाक्यार्थावगमेहिव्याख्यानंमुख्यकारणं। यथाहुः।व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिरिति। तत्रापियदी यंव्याख्येयंतदीयमेवचेद्व्याख्यानंतदासुतरांततोर्थावगतिः । तत्रगुणाःश्रुताइतिश्रुतिरेवसर्वश्रुतीर्व्याख्याति । सर्वाःश्रुतयोवि ष्णोरनंतानलौकिकान्गुणानेवव(र्णयं)दंति । नकुत्रापिदोषान् । दोषवादप्रतीतिस्तुशब्दशक्तितात्पर्यापरिज्ञाननिमित्तैवेति। ए वंश्रुत्यैवसर्वासुश्रुतिषुव्याख्यातासुकथंतद्विरुद्धदोषपरतयाव्याख्यानंयुज्यते । तस्माद्विष्णुरितियजमानस्ययज्ञस्यवानाम । तौ सोमाद्भवतइतिसोमोजनितोतविष्णोरित्युच्यतइत्यादिव्याख्येयमिति । युक्त्यंतरमाह ॥ [४।१९] प्रीत्येति । वेदोहिजीवानांमोक्षमु द्दिश्यप्रवृत्तःतेषांदुःखप्रहाणायश्रुतिरेषाप्रवर्ततइतिश्रुतेः । सचभगवत्प्रीत्यैकसाध्यः । यस्यप्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारा न्मुच्यतेनापरेणेतिश्रुतेः । अतोभगवत्प्रीत्युत्पादनद्वारामोक्षंसाधयतावेदेनतदेवजीवान्प्रतिबोधनीयं । यद्बोधेनजीवेषुभगव त्प्रीतिर्भवति । तथाचकथंपरमेश्वरदूषणेतात्पर्यंस्यात् । दूषणज्ञानस्यप्रीतिसाधनत्वाभावात् । नहिलोकेस्वदोषज्ञातरिप्रीतिर्दृ ष्टेति । भगवत्प्रीतिद्वारामोक्षंसाधयतोवेदस्यतद्दूषणेतात्पर्यंनयुक्तंचेत्कतद्युक्तमित्यतआह ॥ [४।२०] सर्वेषामिति । प्रकृतदोषविरु द्धत्वेनगुणाःश्रुताइतिवाक्येनवाबुद्धिसन्निधापितागुणाअत्रेतिपरामृश्यंते । हिशब्देनतज्ज्ञानस्येश्वरप्रीतिहेतुत्वंसूचयति । ननुप्रयोजनमनुसृत्यवेदस्यप्रतीतविषयपरित्यागेनाप्रतीतविषयांतरांगीकारोयमयुक्तः। तथात्वेपुरुषार्थविरोधिनोदुर्गंधादिग्राह कस्यघ्राणादेस्तद्विषयत्वप्रसंगात् । सुगंधादिविषयत्वप्रसंगाच्चेत्यतआह ॥ तद्विरो[४।२०]धइति । विषमोयमुपन्यासः । प्रत्यक्षानु मानेहिप्रयोजनोद्देशेननप्रवृत्ते । किंतुस्वहेतूपनिपातमात्रादेवार्थंबोधयतः। वाक्यंतुश्रोतृपुरुषार्थोद्देशेनैवप्रवृत्तंतदनुगुणमेवव

षयंप्रतिपादयेत् । उद्दिष्टपुरुषार्थविरोधिनितुविषयेप्रवर्तमानंकथंप्रमाणंस्यात् । यथास्वर्गोद्देशेनाग्निहोत्रंविधायकोहितद्वेदय द्यमुष्मिंल्लोकेस्तिवानवेतिस्वर्गेसंशयंकुर्वद्वाक्यं । प्रकृतेचवाक्यतःसर्वेभ्योवेदवाक्येभ्यःसाध्यंफलंजीवस्यसंसारान्मुक्तिरेवश्रुत्या दिप्रसिद्धा । परमेश्वरदोषप्रतिपादनस्यमोक्षविरोधेनवेदवाक्यानांतत्रप्रामाण्यंयुज्यतइति । ननुयाथार्थ्यंप्रामाण्यंनफलवत्त्वं । सत्यं । तस्यैवयाथार्थ्यस्यविषयविशेषावधारणोपायत्वेनफलस्यानुसरणात् । फलाविरोधिनिविषयेवाक्यानांयाथार्थ्यस्यनि श्चितत्वात् । वक्ष्यतेचैतत्प्रयोजनाधिकरणे । नन्वस्तुपौरुषेयाणांवाक्यानामियंव्यवस्था । पुरुषोहिपरप्रयोजनेनप्रयुक्तोवाक्य मुच्चारयंस्तदीयहिताहितप्राप्तिपरिहारानुगुणार्थमेववदेत् । तद्विरुद्धंतुवदन्ननवधेयवचनःस्यात् । अपौरुषेयंतुस्वभावादेवार्थं प्रतिपादयति । प्रत्यक्षादिवदेव । तत्रबाधकप्रत्ययादेवविषयप्रच्यावनंयुक्तं । नप्रयोजनवैगुण्येनेति । मैवं । प्रयोजनानुद्देशिनो नुपादेयत्वप्रसंगात् । यथापुरुषाभावेप्यर्थंप्रतिपादयति । तथाप्रयोजनोद्देशोपिकथंनस्यात् । किंचनमोक्षोद्देशेनवेदप्रवृत्तिरा नुमानकी । किंतुस्वयमेववेदेनोच्यते । तथाचाग्निनासिंचेदितिवद्योग्यताविरहादप्रामाण्यमपरिहार्यं । सिद्धांतविशेषंतूत्तरत्र वक्ष्यामः । ननुमाभूच्छ्रुतिबलेनातिव्याप्तिरसंभवश्चलक्षणस्य । शैवादिपुराणैस्तुभविष्यति । तेष्वन्येषांजगत्कारणत्वस्यविष्णोरु पसर्जनत्वस्यचाभिधानात् । नचतेषामपिश्रुतिवदन्यार्थत्वंतात्पर्यलिंगविरोधादितिचेन्न । तेषांश्रुतिविरुद्धार्थेप्रामाण्यानुप पत्तेः । यथाहजैमिनिः । विरोधेत्वनपेक्षंस्यादिति । पौरुषेयतयाशंकितदोषस्यापौरुषेयवाक्यविरोधेऽप्रामाण्यस्यन्याय्यत्वात् । ॥ ९८ ॥ रुद्रादीनांजगज्जन्मादिकारणत्वंविष्णोरुपसर्जनत्वंचानेकश्रुतिविरुद्धं । ताश्चतत्रतत्रोदाहरिष्यामइत्याशयवानाह ॥ नैसुरे

णेति । ननुशैवपुराणादीन्यपिश्रुतिमूलानितत्कथंश्रुतिविरोधेनाप्रमाणानीत्यतआह ॥ **दर्शनांतरेति** । पुराणादीनांनश्रु
तिमूलत्वमितिशेषः । तथाचोक्तंमोक्षधर्मे । शैवान्पाशुपताच्चक्रइति । तथापिपाशुपतादीनांश्रुतिमूलत्वेपुराणादीना(मेव)
मपितत्स्यादित्यतआह ॥ **मोहार्थमिति** । दर्शनांतराणिकृतानीतिशेषः । तथाचविप्रलंभमूलत्वमुक्तंभवति । निर्निमित्तंप्रा
णिनांमोहमुत्पादयंतःप्रत्यवायिनःप्रसज्येरन् । नचपरव्यामोहनेनकिमपिमहत्प्रयोजनमस्ति । यदाशयाप्रत्यवायमपिनगणयेयुः ।
अतोनेदमुचितमित्यतउक्तंहरेराज्ञयेति । ह(रेराज्ञा)र्याज्ञानुष्ठानान्नप्रत्यवायोस्तिकिंतुमहाप्रयोजनावाप्तिश्चेतिसुप्रसिद्धं । नचहरेः
प्रत्यवायःप्रयोजनापेक्षावाईश्वरत्वादितिभावः । तदुक्तं । कुत्सितानिचमिश्राणिरुद्रोविष्णुप्रचोदितः । चकारशास्त्राणिविभु
र्ऋषयस्तत्प्रचोदिताः । दधीच्याद्याःपुराणानितच्छास्त्रसमयेनत्विति । किंचरुद्रादीनांजगत्कारणत्वेविष्णवाद्यशेषनामवत्त्वंस्यात् ।
अन्यथाविष्णवादीनांजगत्कारणत्वाद्यभिदधतांवाक्यानांविरोधपरिहारोपायाभावेननिर्णयानुपपत्तेः । नचतेषांसर्वनामतास्ति ।
तत्रप्रमाणाभावात् । अतोनजगत्कारणत्वमपितेषामित्याह ॥ **नसर्वनामतेति** । ननुपद्मपुराणादौविष्णुनामानिशिवेप्रतीयंत
इति । मैवं । योदेवानामितिश्रुतिविरुद्धस्यपुराणादेरनादरणादित्यभिप्रायेणश्रुतावित्युक्तं । अपिचजगत्कारणेनाज्ञानादिदोष
रहितेनभवितव्यं । दोषिणोस्मदादिवज्जगत्कारणत्वानुपपत्तेः । निर्दोषत्वंचभगवतोहरेरेवनान्येषां । अतःसएवजगज्जन्मादिकर्ता
नरुद्रादिरित्याह ॥ **अदोषेति** । दोषवचनाभावाददोषत्ववचनाच्चेत्यर्थः । एवशब्दोहरेरेवेतिसंबध्यते । तदुपपादयति ॥ **अज्ञा
नमिति** । अभावएव । नत्वनभिव्यक्तिमात्रमितिभावः । अपिरभिव्याप्तौ । चशब्दोहेतौ । तस्माद्धरेरेवेतियुक्तमिति । श्रुतीश्च

पाशुपताधिकरणादावुदाहरिष्यति । एवंसौत्रस्यविष्णुलक्षणस्याव्याप्तिप्रसक्त्यभावादतिव्याप्तिमसंभवंचपरिहृत्योपसंहरति ॥
जन्मादीति । तेनोक्तप्रकारेणजन्माद्यस्येत्युक्तं । जगज्जन्मादिकारणत्वंविष्णोःसंभवतिनान्येषां । अतोसंभवाद्यभावाद्वि
ष्णोर्लक्षणंयुक्तमितियोज्यं । एवंस्वमतेनसूत्रंव्याख्यायतत्परिशुद्ध्येमायावादिनांमतेलक्षणसूत्रारंभएवानुपपन्नइतिवक्तुंयत्परै
रभिहितंजगज्जन्मादिकारणत्वंनलक्ष्यब्रह्मणःस्वरूपांतर्गतंलक्षणं । किंतुतटस्थमेव । त्रैविध्यमत्रसंभवति । मायाविशिष्टंब्रह्म
कारणमितिवा । मायाशक्तिमत्कारणमितिवा । जगत्कारणंतुमायैवतदाश्रयतयाब्रह्मकारणमितिवेति । सर्वथापिजगत्कारण
त्वंबाह्यमेव । नसाक्षात्स्वरूपांतर्गतमिति । तदेतदनुपपन्नमितिभावेनोक्तंस्वलक्षणमिति । स्वरूपांतर्गतमेवेदंब्रह्मणोजगज्जन्मा
दिकारणत्वंनमायावाद्युक्तरीत्यातटस्थमित्यर्थः । तत्कुतइत्यतआह ॥ अस्येति । अस्यसर्वस्यापिविश्वस्योद्भवादिहेतुत्वंब्रह्मणः
स्वलक्षणमेवेतिसूत्रकारोभागवतेसाक्षादेवस्पष्टमेवाब्रवीत् । यत्तत्परंज्योतिरनन्यमद्वयंस्वसंस्थयानित्यनिरस्तकल्मषं । ब्रह्मा
ख्यमस्योद्भवनादिहेतुभिःस्वलक्षणैर्लक्षितभावनिर्वृतमिति । तथाचसूत्रकाराभिप्रायानवबोधनिबंधनमेवपरेषांतटस्थलक्षणव्या
ख्यानमिति । ननुनैवंसूत्रकारोब्रवीत् । किंतुपरप्रतीत्यनुवादोयं । ब्राह्मेमुहूर्तउत्थायवार्युपस्पृश्यमाधवः । दध्यौप्रसन्न
करणआत्मानंतमसःपरमितिपूर्ववाक्येकृष्णानुष्ठितध्यानस्यप्रकृतत्वादित्यतउक्तं ॥ कृष्णेति । कृष्णध्यानानुवादमिषेण
स्वयमेवाब्रवीदिति । अयमाशयः । परकृतानुवादोहिपुराणकर्तुर्द्वेधासंभवति । निराकरणार्थंवा । यथायावत्स्याद्गु
णवैषम्यमित्यादि । एवंशिष्टैरनुष्ठितत्वादन्यैरप्यनुष्ठेयमितिविधानार्थंवा । यथात्रित्वेहुत्वाथपंचत्वमित्यादि । तत्राद्यः

पक्षस्तावत्प्रकृतेनसंभवति । अनिराकरणात् । साक्षाद्भगवदवतारस्यकृष्णस्यचेत्प्रतिपत्तिर्निराकरणमर्हतिकुतस्तर्हिव्यास प्रतिपत्तौसमाश्वासः । ध्यानमेवेदंनज्ञानमितिचेत् । तत्किंज्ञानविपरीतंध्यानमितिनियमः । तथासतिध्यानार्थिनःश्रवणमन नापेक्षानस्यात् । नचतटस्थंलक्षणंस्वरूपतयाध्यातव्यमितिक्वचिद्विधिर्वाप्रयोजनंवाश्रूयते । तस्माद्द्वितीयःपक्षःपरिशिष्यते ॥ तथाचकथंनसूत्रकारस्येदंमतं । अन्यथाश्वेतकेतूद्दालकाख्यायिकयाप्रतिपादितत्वादद्वैतमपिनश्रुत्यभिप्रायःस्यात् । तद्धै तत्पश्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदेऽहंब्रह्मास्मीत्यपिपरोपासनानुवादोनस्वार्थेतात्पर्यवान्त्स्यात् । अथयोन्यांदेवतामुपास्तइत्यु पासनाप्रकरणत्वात् । तथाचबहुविप्लवःस्यात् । तस्मात्सूत्रकारस्यैवायमभिप्रायोयज्जगज्जन्मादिकारणत्वंब्रह्मणःस्वरूपांत र्गतमेवलक्षणमिति । तथाचविस्पष्टतदीयवाक्यांतरबलादस्यापिसूत्रस्यस्वरूपलक्षणपरत्वमेवेति । यतएवंजगज्जन्मादिकार णत्वंस्वलक्षणमत्रसूत्रेब्रह्मणोभिधीयतेततोनपरमतेअस्यसूत्रस्यारंभएवोपपद्यतइत्याह ॥ अंतइति । लक्षणंहिसजातीय विजातीयव्यवच्छेदार्थंभवति । यथाह । समानासमानजातीयव्यवच्छेदोवालक्षणार्थइति । तथाचानेनलक्षणेनसजातीयाज्जी वाद्विजातीयाज्जडाच्चब्रह्मव्यावर्तितंसूत्रकारेण । जीवैक्यनिराकरणसूत्रस्यारंभःकथंजीवैक्यवादिनांस्यात् । स्यात्कथंचिद्यदी दंतटस्थलक्षणंस्यात् । स्वरूपलक्षणमितिचोपपादितं । स्यादयमद्वैतिनामनुपपन्नोलक्षणारंभःयदीदंजीवव्यावृत्त्यर्थंलक्षणंउक्तं स्यात् । जडमात्रव्यावृत्त्यर्थंतुलक्षणेव्याख्यायमानेकथंजीवैक्यवादिनांलक्षणसूत्रारंभोनुपपन्नइत्यतआह ॥ नहीति । यत्रहिलक्षणंनास्तितत्सर्वंतद्व्यावर्त्यमंगीकरणीयं । अन्यथालक्षणस्याव्याप्तत्वप्रसंगात् । नचेदंलक्षणंजीवस्यास्ति । तत्कथमसा

वनेननव्यावर्त्यतइति । किंचानेनलक्षणेनयदिजीवोनव्यावर्त्यतेकिंतुसोपिलक्ष्यांतर्गतः । तथासतिलक्षणस्यजीवेतिव्याप्ति
माशंक्येतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिरितिसूत्रकारीयंतन्निराकरणमसंगतंस्यात् । नहिलक्ष्यएवातिव्याप्तिर्लक्षणस्यके
नापिशंक्यते । कथंचिच्छंकायांवातस्यापिलक्ष्यत्वांगीकारंपरित्यज्यतत्रनलक्षणनिराकरणंक्रियतइत्याशयवानाह ॥ हिता[५।३]
क्रियेति । यद्यपिपरेणापिजीवस्यलक्षणव्यावर्त्यत्वमंगीकृतमेव । यथाह । सर्वज्ञंसर्वशक्तिंविहायान्यतःपरपरिकल्पितात्प्र
धानादेरचेतनाच्चेतनादपिपरिच्छिन्न(ज्ञान)क्रियाशक्तेःसंसारिणोहिरण्यगर्भादुत्पत्त्यादिनसंभावयितुमपिशक्यतइति । तथा
पिन्यायेनोपपादयितुमिदमुक्तमिति । इतोपिमायावादिनांनब्रह्मलक्षणसूत्रारंभःसंभवतीत्याह ॥ निर्गुणत्वंचेति[५।३] । लक्षण
वाक्यंहिसाक्षाल्लक्ष्यस्यासाधारणधर्मसंसर्गंप्रतिपादयदर्थादितरव्यावृत्तिंप्रतिपादयति । ततोनेनापिलक्षणवाक्येनब्रह्मणोजग
ज्जन्मादिकारणत्वेनतदविनाभूतैस्सर्वज्ञत्वादिभिश्चसंसर्गःप्रतिपादनीयः । तथाचनिर्विशेषत्वंब्रह्मणोनेनसूत्रेणनिषिद्धं । निर्विशे
षत्ववादिनांचनिर्विशेषत्वंनिषेधतःसूत्रस्यारंभःकथमुपपद्यतइति । स्यादियंजीवब्रह्मणोरेकत्वंब्रह्मणश्चनिर्गुणत्वमंगीकुर्वतांलक्ष
णसूत्रारंभानुपपत्तिः । यद्यनेनसूत्रेणजगज्जन्मादिकारणत्वंब्रह्मणःस्वलक्षणमुच्यते । नचैवंकिंतुतटस्थमेव । नहितथावि
धंजगज्जन्मादिकारणत्वंजीवब्रह्मणोरेकत्वंवाब्रह्मणोनिर्गुणत्वंवाविरुणद्धि । ननुस्वलक्षणत्वेप्रमाणमुक्तं । मैवं । स्वस्यलक्षणा
निस्वलक्षणानीतिवा । सुसम्यक्स्वरूपांतर्गत्यानलक्षणानीतिवातदर्थोपपत्तेः । तर्हियतोस्यजन्मादिसामायातदाश्रयोब्रह्मेति
निर्देशःस्यात् । नतुजन्माद्यस्ययतस्तद्ब्रह्मेति । मैवं । यत्रघोषःसागंगेतिवल्लक्षणयाप्रयोगोपपत्तेः । ननुतटस्थेनापिजगत्कारण

त्वेनब्रह्मणोजीवैक्यंनिर्गुणत्वंच(नि)विरुध्यते। काकनिलयनत्वंहिपरेणतटस्थलक्षणमुदाहृतं। तस्यलक्ष्यांतर्भावेकाकाधिकरण
त्वमपिगृहशब्दार्थःस्यात्। ततश्चकाकविगमेगृहैकदेशभंगबुद्धिःस्यादिति। तत्रकाकाधिकरणत्वंतदनधिकरणेभ्योगृहंव्यावर्त
यतिनवा। नेतिपक्षेनुभवविरोधस्तदभिधानवैयर्थ्यंच। आद्येब्रह्मलक्षणमपिकथंनजीवव्यावृत्तिंकरोति। कथंचतत्सं
बंधेनसगुणंनभवतीति। मैवं। योहिकार्यकारणसंघातादविविक्तंकर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंसर्गिणमात्मानंमत्वामृषैवक्लिश्यतिस
जीवोव्यावर्त्यतएवानेनलक्षणेन। तत्रयश्चैतन्यधातुःसब्रह्मणोनभिद्यतइत्यभ्युपगमेविरोधाभावात्। नचसत्यस्यप्रपंचस्यका
रणभूतायास्सत्यायामायायाआश्रयोब्रह्मेतिसूत्रार्थोयेनब्रह्मणःसविशेषत्वंस्यात्। किंतुयदवष्टंभोविश्वोविवर्तःप्रपंचस्तद्ब्रह्मेति
सूत्रार्थः। सतिचैवंसूत्रार्थेकथंजीवब्रह्मणोरेकत्वंब्रह्मणोनिर्गुणत्वंचविरुध्यतइति। अत्रोच्यते। आस्तांतावदेषाप्रपंचविवर्तता
दिवार्ता। प्रमाणाभावात्। प्रकृत्यधिकरणेनिराकरिष्यमाणत्वाच्च। तटस्थेनजगज्जन्मादिकारणत्वेनात्रसूत्रेलक्षणयाब्रह्मप्र
तिपाद्यतइतिकुतोंगीकरणीयं। मुख्यार्थसंभवेहिलक्षणाश्रयणंदृष्टं। नतावद्ब्रह्मणोजगज्जन्मादिकारणत्वस्यबाधकंप्रत्यक्षं। त
दगोचरत्वात्। नाप्यनुमानं। श्रुतिबाधितत्वात्। नाप्यागमः। तस्याक्लिष्टकारित्वाद्यर्थतयासावकाशत्वात्। नन्वर्थापत्त्ये
दमवसीयते। जीवब्रह्मणोरेकत्वंतावदावश्यकं। नचजगज्जन्मादिकारणत्वस्यस्वलक्षणत्वेतत्संभवति। अतोन्यथानुपपत्त्यामाया
गतमेवेदंलक्षणं। जन्माद्यस्ययतस्तद्ब्रह्मेतिलक्षणयोच्यतइतिकल्प्यतइति। तत्राह॥ [५।३] भेदेनैवेति। यदिजीवब्रह्मणोरेकत्वप
रिरक्षणाययथाश्रुतंसूत्रार्थंपरित्यज्यलक्षणाश्रीयते। तर्हिजीवब्रह्मणोर्भेदेनैवांगीकृतेनसूत्रस्यमुख्यार्थसंभवेलक्षणाकस्मादाश्रय

णीया। नन्वभेदमुपादायसूत्रेलक्षणावाश्रयणीयाभेदमुपादायमुख्यवृत्तिर्वेतिसंदिह्यते। वयंतुब्रूमः। द्वितीयएवपक्षःश्रेयानिति।
अप्रामाणिकत्वाज्जीवब्रह्मणोरेकत्वस्य। नह्यप्रामाणिकपरिरक्षणायवाक्यानांजघन्यवृत्तिराश्रीयमाणाक्वचिदुपलब्धेति। तादिद
मुक्तंभेदेनैवेति। ननुकथंजीवब्रह्मैक्यमप्रामाणिकं। तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादितिचेत्। उपपत्तिपराहतत्वात्। तथाहितच्छ
ब्दस्यमुख्यार्थोयःसदेवसौम्येत्यादिनाप्रकृतःप्रेक्षापूर्वंतेजोबन्नानांस्रष्टासर्वासांप्रजानांमूलमायतनंप्रतिष्ठाचसकलावद्यगंधविधु
रोपरिच्छिन्नगुणाकरःपरमात्मा। यश्चत्वंपदमुख्यार्थःप्रत्यक्षादिसिद्धोल्पशक्तिःपराधीनोदोषकलुषितोवच्छिन्नज्ञानादिगुणस्ता
वुपादायानेनवाक्येनैक्यमुच्यते। उतविरुद्धभागत्यागेनलक्षणया। नाद्यः। परस्परविरोधेनयोग्यताविरहेजरद्गवादिवाक्यवदा
भासत्वप्रसंगात्। द्वितीयेदोषमाह॥ [५।३]भेदेनैवेति। सिंहोदेवदत्तइत्यादिवत्सामानाधिकरण्यमात्रंगौणमुपादायजीवब्रह्मणो
र्भेदेनैवांगीकृतेनपदद्वयस्यमुख्यार्थसंभवेजहदजहल्लक्षणाकुतआश्रयणीयेति। ननुकिंसामानाधिकरण्यंमुख्यमुपादायतत्त्वंपद
योर्लाक्षणिकत्वंव्याख्येयं। किंवासामानाधिकरण्यंगौणंगृहीत्वातत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थताव्याख्यातव्येतिसंदेहेनविनिगमनायांहे
तुरस्ति। ननास्ति। त्यजेदेकंकुलस्यार्थइतिन्यायस्यविद्यमानत्वात्। तात्पर्यलिंगानांतत्रतत्रभेदएवानुगुण्यस्यव्युत्पादितत्वात्।
तदिदमुक्तंभेदेनैवेति। किंचविरोध्याकारपरित्यागेनस्वरूपमात्रलक्षणयातत्त्वमसिवाक्यंजीवब्रह्मणोरेकत्वंप्रतिपादयतीत्यत्रवि
रोध्याकारपरित्यागोनामनतावदविवक्षामात्रमित्युक्तंप्राक्। अथसोयंदेवदत्तइतिवद्विरोध्याकारस्यानित्यत्वं। तत्राह॥ कथं[४]
मिति। नित्यगुणत्वंचेश्वरस्यलिंगपादेसाधयिष्यते॥ अस्येश्वरस्येत्युपलक्षणं। जीवेपिपारतंत्र्यादिदोषाणांनित्यत्वात्।

यथोक्तंपुराणे । अल्पशक्तिरसार्वज्ञमिति । ननुविरोध्याकारपरित्यागेनजीवस्यब्रह्मैक्यमित्यस्यार्थोनविरोध्याकाराविवक्षामा त्रेणेति नाप्यनित्यत्वेनेति । किंतुनिर्गुणेनब्रह्मणाजीवस्यैक्यमित्येवेतिचेन्न । निर्गुणस्यैवनिरूपयितुमशक्यत्वात् । तथाहि तन्निर्गुणंकिंसगुणादीश्वराद्भिन्नमुताभिन्नं । द्वितीयेतस्यापिसगुणत्वप्रसंगेननिर्गुणत्वव्याघातः । आद्येदोषमाह ॥ सँदैवेति । यदिनिर्गुणंसगुणादत्यंतभिन्नंतर्ह्यस्यसगुणस्यनित्यंसगुणत्वात्तस्मान्नित्यमेवनिर्गुणंभिन्नंप्रसज्येत । तथाचनकदाचिदपिकैवल्यं स्यादिति । ननुस्वभावतोनिर्गुणमेवारोपितैर्मिथ्यागुणैस्सगुणमितिबालैरभिलिप्यते । आरोपितनीलिम्नागगनमिवनीलत्वेन । आरोपप्रवाहस्यचानादिनित्यतयाऽसदासगुणत्वंचनानिष्टं । तथाचमिथ्याभूतविरोध्याकारपरित्यागेनैक्योपदेशोपिनानुपपन्नः । नीरूपंगगनमितियथा । यथावायदिदंरजतंसाशुक्तिरित्येवंपरेणस्वाभिसंधावुद्घाटितेसत्याह ॥ नँचेति । मिथ्येत्यसदुच्यते ऽनिर्वाच्यंवा । नाद्यः । अनंगीकारात् । नद्वितीयः । अनिर्वाच्यस्यप्रथमसूत्रएवनिराकृतत्वात् । अतोगुणराहित्यलक्षणं निर्गुणत्वंनसर्वथाशक्यनिरूपणं । ननुगुणादिपंचकस्यनिर्गुणत्वंपदार्थविदोमन्यंते । मन्यंतां । नहीदानींनिर्गुणवस्तुनिराकरणं प्रस्तुतं । किन्नामाद्वैतिनांननिर्गुणंब्रह्मनिरूपयितुंशक्यमिति । गुणशब्देनात्रधर्ममात्रंप्रकृतं । तद्गुणादिष्वपिसर्वसंमतं । गुणा दीनांचसगुणत्वंपरमाण्वारंभनिरासेवक्ष्यते । ननुचसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिनिर्गुणंब्रह्मश्रूयते । मैवं । उक्तानुपपत्तिपरा हतत्वेनार्थांतरपरत्वात् । अन्यथासाक्षित्वादीनामपिधर्मत्वाद्व्याघातश्च । साक्षाद्द्रष्टाहिसाक्षी । यथाहपाणिनिः । साक्षाद्द्रष्ट रिसंज्ञायामिति । एवंधर्मराहित्यलक्षणंनिर्गुणत्वंनिराकृतमप्याग्रहमात्रेणयोंगीकरोतितिंप्रतिसोल्लुंठमाह ॥ निर्गुणँत्वमिति ।

तदाचनिर्गुणेयुक्त्यानिराकृतेपियदिनिर्गुणत्वंपरस्मैरुचितंस्यात् । तर्हिगुणशब्दोदितसकलशुभराहित्यलक्षणमासुरत्वमेवस्यात् । अन्यथानिरूपयितुमशक्यत्वस्योक्तत्वात् । तेनैक्यंचमायावादिनामनुमन्यामहइति । एतेनब्रह्मणोनिर्गुणत्वादस्यलक्षणस्ययत्तटस्थत्वमुक्तं । नहिनानाविधकार्यक्रियावेशात्मत्वंतत्प्रसवशक्त्यात्मकत्वंवाजिज्ञास्यविशुद्धब्रह्मांतर्गतंभवितुमर्हतीति । तदपिनिरस्तंवेदितव्यं । निर्गुणत्वस्यैवनिरस्तत्वात् । यच्चोक्तं । नेदंब्रह्मणोविशेषणं । प्रपंचजन्मादिकारणत्वस्यप्रपंचोपाधित्वेननिरुपाधिकब्रह्मस्वरूपांतर्गतत्वायोगादिति । तदुत्तरत्रनिराकरिष्यतइति । यदपिगुणगुणिनोरन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणादितिलक्षणस्यतटस्थत्वादिसिद्धयेपरेणोक्तंतद्दूषयितुमनुवदति ॥ लक्ष्यलक्षणयोरिति । यदत्रजगज्जन्मादिकारणत्वंमु(ख्य)खतोलक्षणमभिहितंसर्वज्ञत्वादिसमस्तगुणवत्त्वंचाभिप्राय(व्या)प्राप्तमित्युक्तं । तदुभयमपिलक्षणंलक्ष्याद्ब्रह्मणोभिन्नमभिन्नंभिन्नाभिन्नंवा । नाद्यः । मेरुमंदरवल्लक्ष्यलक्षणभावस्यगुणगुणिभावस्यचानुपपत्तेः । संबंधसद्भावान्नेतिचेन्न । तस्यापिसंबंधिभ्यामन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणात् । नद्वितीयः । अनेकैरभिन्नस्यब्रह्मणोप्यनेकत्वापत्तेः । तथाचैकमेवेतिश्रुतिविरोधाल्लक्षणानांवैकत्वमापद्येत । तथाचयतोवाइमानीत्यादिश्रुतेःपुनरुक्तिदोषप्रसंगः । लक्ष्यलक्षणभावोगुणगुणिभावश्चाभेदेनोपपद्यते । प्रसिद्धेनह्यप्रसिद्धंलक्षणीयं । नचतदेवतदैवप्रसिद्धमप्रसिद्धंचेतियुक्तं । गुणीचगुणवान्भवति । नचस्वेनैवतद्वान्भवति । नतृतीयः । परस्परविरोधात् । अतोऽशक्यनिरूपणत्वान्नेदंब्रह्मस्वरूपांतर्गतंलक्षणं । किंतुतटस्थमेव । नचतटस्थेनतेनब्रह्मणोऽद्वितीयत्वभंगः । यद्रजतमित्यभात्साशुक्तिरितिवन्मिथ्याभूतेनापिप्रपंचकारणत्वेनोपलक्षणयोगादिति । एवमनूद्यनिराकर्तुमार

भते ॥ इति[५।६]पृष्टइति । वक्तव्यमितिशेषः । पृष्टइत्युपलक्षणंदूषितेचेत्यपिग्राह्यं । दूषणानामत्यंतासंबद्धत्वात्पृष्टइत्येवोक्तं । किंवक्तव्यमिति । तत्रजगज्जन्मादिकारणत्वादीनांधर्माणांभेदाभावेपिविशेषस्यसद्भावात्तद्बलेनसर्वमुपपद्यतइतिवक्तुंनिर्भेदेव स्तुनिपरेणविशेषस्यानंगीकृतत्वात् । घटादीनांचमिथ्यात्वेनांगीकृतानामनुदाहरणत्वात्सत्यएववस्तुन्यसावुपपादनीयइतिम न्वानआह ॥ [५।६]तदेति । यद्येवंपृष्टालक्षणंदूषयासितदैक्यस्यगतिर्निरूपणप्रकारोनविद्यते । अयमभिप्रायः । द्विविधंहिवाक्यंमा यावादिनातत्त्वावेदकमंगीकृतं । एकंजीवब्रह्मणोरैक्यपरंमहावाक्यं । यथातत्वमसीत्यादि । अपरंतत्स्वरूपपरमवांतरवाक्यं । यथासत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादि । तदुभयमपिसविशेषाभिन्नवस्तुनिष्ठंपरेणांगीकार्यं । गत्यंतराभावात् । तत्रतावदाद्यस्यगत्यंत रंनास्ति । कथमितिचेत् । उच्यते । तत्वमसीत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यमैक्यं किंतत्वपदलक्षिताच्चैतन्यादभिन्नमुतभिन्नमथभिन्ना भिन्नमितिवाच्यं । परेणांगीकृतत्वेनप्राधान्यादभेदपक्षंतावदादौनिराकरोति ॥ ऐक्ये[५।६]था भेदइति । ऐक्यस्यचैतन्यस्वरूपाभे देंगीक्रियमाणेतदैक्यंतत्वमसीत्यादिनाशास्त्रेणप्रतिपाद्यंनस्यात् । कुतःस्वरूपस्यस्वप्रकाशत्वेननित्यसिद्धत्वात् । तन्मात्रत्वा च्चैक्यस्य । नहिप्रकाशमानमेवशास्त्रप्रतिपाद्यं । वैयर्थ्यप्रसंगात् । किंचावेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वंस्वप्रकाशत्वंपरेणांगी कृतं । तथाचस्वप्रकाशचैतन्यात्मकंचशास्त्रप्रतिपाद्यंचेतिव्याहतं । अथशास्त्रंनैक्यंप्रतिपादयतिकिंतुभेदभ्रमंनिराकरोति । य थोक्तं । सिद्धंतुनिवर्तकत्वादिति ।न। ऐक्येप्रकाशमानेभेदभ्रमस्यैवानवकाशात्। तत्वाप्रतिपत्तेर्भ्रांतिहेतुत्वात् । ऐक्यंनप्रका शतइतिचेन्न । स्वप्रकाशचैतन्यमात्रत्वविरोधात् । अविद्यावशात्स्वरूपस्याप्यनवभासइतिचेन्न । सर्वथाप्यनवभासप्रसंगात् ।

तथाचाधिष्ठानानवभासेऽविद्यारोपस्याप्यनुपपत्तेः । नह्यखंडेवस्तुन्यंशतोविद्यावरणंसंभवति । असंभावनीयावभासचतुरा विद्येतिचेत् । तर्हिजडेष्वेवसाकुतोनांगीकार्या । अनुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । तथाचसानजडेषुवस्तुष्वित्ययुक्तं । नशास्त्रेणज्ञेयंत दित्युपलक्षणं । शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेपितत्पदेनैवसिद्धत्वात् त्वमसीतिव्यर्थमित्यपिद्रष्टव्यं । तदित्येतावतानभेदभ्रमनिवृत्तिः । अतस्त्वमसीतिसार्थकमितिचेन्न। तत्पदेनै(वै)क्यस्यप्रतिपादितत्वादैक्यप्रतिपत्तौचभेदभ्रमस्यनिरस्तत्वात्। अन्यथाकदाप्यनि वृत्तिप्रसंगात् । तत्पदेनैक्यस्याप्रतिपादितत्वेतदुपलक्षितचैतन्यमात्रत्वानुपपत्तिः । ननुकथंतर्हिसोयंदेवदत्तइतिवाक्यं । अ त्रापिविशेषानंगीकारेनुपपत्तिरेवेति । द्वितीयंनिराकरोति ॥ भेदं[५।६]इति । ऐक्यस्यस्वरूपाद्भेदेंगीक्रियमाणेऽपसिद्धांतस्तावत् । तत्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थनिष्ठतायामायावादिनांगीकृतत्वात् । मिथ्यात्वप्रसंगोपरोदोषः । चैतन्यातिरिक्तस्यसर्वस्यमिथ्या त्वांगीकारात् । अन्यथाद्वैतेनैवसत्येनाद्वैतव्याघातात्। ऐक्यमिथ्यात्वेकिन्नःछिन्नमितिचेन्न। मिथ्यात्वतोनशास्त्रेणज्ञेयंतदित्य नुवर्तनात् । अन्यथातत्वमस्यादिशास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वंस्यात् । किंचजीवब्रह्मणोरैक्यस्यमिथ्यात्वतस्तद्भेदसत्यत्वमपिस्यात् । कुतःबलाद्व्याप्तिबलादित्यर्थः । ननुनकुत्रापिसत्योभेदोस्माभिरभ्युपेयतेतत्कथंव्याप्तिः । मैवं । आस्तांतावत्परमार्थचिंता । य योर्दूरस्थयोर्वनस्पत्योरैक्यंमिथ्यातयोर्भेदःसत्यइतिदृष्टं । अथवायस्यस्वरूपेणसतोयोभावोमिथ्यातस्यतद्विपरीतःसत्योदृष्टोय थाब्रह्मणोनृतत्वादेर्मिथ्यात्वेसत्यत्वादिकंसत्यमितिसामान्यव्याप्त्याश्रयणेनप्रसंगोपपत्तिः । यथाहुः । परस्परविरोधेतुनप्रका रांतरस्थितिरिति । तृतीयंनिराचष्टे ॥ भेदा[५।७]भेदाविति । जीवब्रह्मणोरैक्यस्यस्वरूपाद्भेदाभेदौयद्यंगीक्रियेते । तदावक्तव्यं

तौकिंचैतन्यादभिन्नावुतभिन्नौअथभिन्नाभिन्नाविति । आद्येचैतन्यस्यापिद्वित्वंतयोर्वैकत्वमित्याद्यापद्येत । द्वितीयतृतीययो
र्दोषमाह ।। तदेति । हिशब्देनानवस्थाव्युत्पादनस्यस्पष्टतामाचष्टे । तथाहिसभेदःकिंभेदिभ्यांभिन्नोऽभिन्नोभिन्नाभिन्नोवा ।
प्रथमेसोपिभेदस्तथेत्यनवस्था । द्वितीयेशब्दपर्यायत्वादयोदोषाः । तृतीयस्तुतृतीयेंतर्भवति । तत्राप्युक्तविधयानवस्थैवेति ।
ननुभेदस्यभेदांतरंभेदाभेदयोश्चभेदाभेदांतरमित्येतावतानानवस्था उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबंधकत्वाभावादितिचेन्न । विशेषणप्रतीति
मंतरेणविशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्याज्ञप्तिप्रतिबंधकत्वात् । तदिदमुक्तंस्यादेवेति । यद्यपिभेदाभेदांगीकारेविरोधोवक्तुंशक्यते । तथा
पिस्फुटत्वान्नोक्तः । एवमैक्यस्यस्वरूपाद्भेदपक्षेनवस्थापीति । नन्वैक्यंचैतन्याभिन्नमपिस्वनिर्वाहकत्वात्स्वाभाविकप्रकाशेनाप्रका
शितत्वमात्मनोनिर्व(क्ष्यति)हिष्यति । यद्वास्वरूपेणैक्यस्यभेदाभेदौस्तां । तयोश्चभेदाभेदांतराभावेपिस्वनिर्वाहकत्वाद्व्यवहारोपप
त्तिरितिचेन्न । विशेषानभ्युपगमेस्वनिर्वाहकत्वस्यापिवक्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह ।। स्वनिर्वाहकेति । ऐक्यस्यभेदाभेदयो
र्वास्वनिर्वाहकतायद्यंगीकृतास्यात् । तदापृच्छामः स्वस्यनिर्वाहकंहिस्वनिर्वाहकंतस्यभावः स्वनिर्वाहकता । स्वस्येतिचकर्मणिषष्ठी ।
कर्तृकर्मणोःकृतीतिवचनात् । तथाचैकस्यैक(स्यामेवनिर्वाहक्रि)स्यांक्रियायांकर्मकर्तृत्वलक्षणंनिर्वाह्यत्वंनिर्वाहकत्वमित्युक्तंभव
ति । तन्निर्वाह्यत्वंनिर्वाहकत्वंचपरस्परंधर्मिणाक्रिययाचात्यंताभिन्नमु(तात्यं)तभिन्नमिति । आद्येदोषमाह ।। वोह्यमिति । निर्वाह्य
मिति निर्वाहकमिति अपिशब्दान्निर्वाहणमित्यपिशब्दसमूहःपर्यायःप्रसज्येत । एकार्थत्वात् । नचतेषांशब्दानांकश्चित्पर्याय
त्वंमन्यते । द्वितीयमनूद्यदूषयति ।। भेदेवानिति । वाशब्दोयद्यर्थे । यदिनिर्वाह्यत्वादिरर्थःपरस्परंधर्मिणाचभेदवान्स्यात्तदात

भेदद्वयस्यभेदिस्वरूपमात्रत्वेपर्यायत्वादिदोषप्रसंगात्भेदांतरवदित्यंगीकरणीयं। तथाचपरस्परभेदंधर्मिभेदंवाश्रित्योभयत्रान वस्थास्यादिति।एवंविशेषानभ्युपगमेमहावाक्यार्थानुपपत्तिमभिधायावांतरवाक्येपितामतिदिशति॥ सत्येति। सत्यंज्ञानमनंतंब्र ह्मेत्यादिकेऽवांतरवाक्येप्येवंविकल्प्यदूषणमभिधानीयमित्यर्थः। तथाहि। सत्यज्ञानादिकंपरस्परंब्रह्मणाचात्यंताभिन्नंवाभिन्नं वाभिन्नाभिन्नंवा।नाद्यः।तथासतिस्वप्रकाशब्रह्मात्मकस्यतस्यसत्यज्ञानादिशास्त्राप्रतिपाद्यत्वप्रसंगात्।सत्यज्ञानादिपदानांपर्या यत्वापत्त्यासहप्रयोगानुपपत्तिप्रसंगाच्च।नद्वितीयः। अपसिद्धांतात्।मिथ्यात्वापत्त्याशास्त्रस्यातत्वावेदकत्वप्रसंगाच्च।अज्ञान त्वादेःसत्यत्वापत्तेश्च।नतृतीयः। अनवस्थाप्रसंगात्। स्वनिर्वाहकत्वस्यचोक्तविधयानिर्वक्तुमशक्यत्वादिति। ननुसत्यज्ञानादी नांपरस्परंब्रह्मणाचात्यंतमभेदएव।नचतावतासत्यज्ञानादिपदानांपर्यायत्वं।वाच्यार्थभेदसद्भावात्। परापरसामान्यवाचिनांस गुणब्रह्मवाचिनांवातेषांपरब्रह्मणिलक्षणयाप्रवृत्त्यंगीकारात्। नचवाच्यंसत्यपदेनलक्षितस्यैवज्ञानपदेनलक्षणायांवैयर्थ्यं। अ धिकलक्षणायांचनाखंडार्थतासिद्धिरिति। लक्ष्यार्थभेदाभावेप्यारोपितासत्यत्वादिव्यावृत्त्यर्थत्वेनपदांतराणांसप्रयोजनत्वात्। अतएवनशास्त्रवैयर्थ्यं। स्वप्रकाशेप्यारोपिताकारव्यावृत्त्यर्थत्वेनशास्त्रस्यप्रयोजनवत्त्वादितिचेन्न। किंब्रह्मविशेषणत्वेनासत्य त्वादिव्यावृत्तिबोधःप्रयोजनमुच्यते।किंवास्वतंत्रएवव्यावृत्तिबोधः।आद्येदोषमाह॥ नव्यावृत्त्येति।इत्थंभूतलक्षणेतृतीया। ब्रह्मविशेषणत्वेनासत्यत्वादिव्यावृत्तिलक्षणंप्रयोजनंसत्यादिपदानांत्वयावक्तुंनशक्यते। कुतइत्यतआह॥ व्यावृत्तस्येति।
व्यावृत्ततयाप्रतीतस्यब्रह्मणोऽविशेषणत्वेसतीत्यर्थः। अभावविशेषांगीकारेचभावविशेषैःकिमपराद्धं। द्वितीयंदूषयति। नव्या

वृत्त्येति । व्यावृत्तेर्व्यावृत्तस्यब्रह्मणोविशेषत्वेसास्वतंत्राव्यावृत्तिर्नप्रयोजनं । अजिज्ञासितत्वात् । मुमुक्षुणाब्रह्मवातद्धर्मोवाजिज्ञासितव्यः । तत्रव्यावृत्तिर्नब्रह्म । तस्यभावरूपत्वादेकत्वान्निरुपाधिकत्वाच्च । ब्रह्मधर्मोपिनचेत्कथंमुमुक्षुणाजिज्ञास्येत । अजिज्ञासितबोधनंचकथंप्रयोजनंस्यादिति । किंचसत्यादिपदानिब्रह्मणिकिंसत्यत्वादिधर्मानभिदधत्यसत्वादिव्यावृत्तिप्रयोजनानि । उतान्यथा । नाद्यः । अनंगीकारादित्याह ॥ नव्यावृत्त्येति । व्यावृत्तस्यब्रह्मणोऽविशेषत्वेंऽगीकृतेसतिविशेषणाभिधानमुखेनव्यावृत्तिःपदानांप्रयोजनमितिवक्तुंनशक्यतइत्यर्थः । द्वितीयंदूषयति ॥ नव्यावृत्त्येति । व्यावृत्तस्यब्रह्मणोविशेषत्वेसत्यत्वादिधर्माप्रतिपादनइतियावत् । असत्यत्वादिव्यावृत्तिःपदानांप्रयोजनमितिवक्तुंनशक्यते । नहितीरेनदीत्वमनभिदधतोनदीपदस्यानदीत्वव्यावृत्तिःप्रयोजनंसंभवति । विरोध्याकारसमर्पणेनहिविरोध्याकारांतरंव्यावर्तनीयं । यदुक्तंशास्त्रंचारोपिताकारव्यावृत्त्यास्वप्रकाशेपिप्रयोजनवदिति । तदप्यनेनैवनिरस्तं । निर्विशेषेस्वयंप्रकाशमानेविरोध्याकारारोपएवानुपपन्नइतिचोक्तं । एवंविशेषानंगीकारेवाक्यद्वयस्यानुपपत्तिमभिधायोपसंहरति ॥ तदिति । तत्तस्मादखंडंनिर्विशेषंवाक्यद्वयप्रतिपाद्यमित्येतन्मतंखंडितंदूषितंवेदितव्यमित्यर्थः । स्वक्रियाविरुद्धंचनिर्विशेषत्ववचनमित्याह ॥ निर्विशेषत्वमिति । यथामूकोहमित्येतत्स्वक्रियाविरुद्धं । वक्तृत्वाभावोह्यनेनोच्यतेवचनक्रिययाचवक्तृत्वमिति । तथानिर्विशेषंब्रह्मेतिस्वक्रियाविरुद्धंभवेत् । कथं । एतेननिर्विशेषत्वेनविशेषेणापतितेनहेतुना । विशेषाभावोहिनिर्विशेषंब्रह्मेतिवाक्येनप्रतिपादयितुमिष्टः । प्रतिपादनक्रिययाचविशेषाभावलक्षणोविशेषःप्राप्नोतीति । अयमपिविशेषोनिर्विशेषमित्यनेननिराक्रियतइतिकुतःस्वक्रियाविरोधइतिचेत् । तर्ह्येत

सुधा० द्वचनकर्तृत्वमपिमूकोहमित्यनेननिराक्रियतइतिकुतस्तत्रापिस्वक्रियाविरोधः। प्रतीतिविरोधइतिचेत्। समस्समाधिः। परबोधनो अ.१पा.१
॥१०६॥ पायाभावाद्विशेषाभावउपादीयते। नतुब्रह्मविशेषतयेतिचेत्। अत्रापिपरबोधनोपायाभावादेवेदंवचनंवस्तुतस्त्वसौमूकएवेत्य अधि.२
स्तु। निर्विशेषंइत्यस्यविशेषनिरासएवतात्पर्यं। ननिर्विशेषत्वविशेषविधौ। अतःकथंविरोधइतिचेत्। तर्हिमूकोहमित्यस्या पिवक्तृत्वनिरासेतात्पर्यं। नैतद्वचनवक्तृत्वइतिकुतस्तत्रापिविरोधः। नतत्रस्ववचनविरोधः। किंतुस्वक्रियाविरोधइतिचेत्। प्रकृतेपिकिमन्योभिहितइत्यास्तांप्रपंचः। तदिदमुक्तंमूकोहमितिवदिति। यदर्थमयंप्रयत्नस्तदाह॥ [५।१]अभिन्नेपीति। अतउ क्तप्रकारेणमहावाक्यावांतरवाक्ययोरन्यथानुपपत्तिबलाद्भेदरहितेपिब्रह्मण्ययमनुपपत्तिशांतिहेतुर्विशेषोनामशक्तिविशेषोंगी करणीयःप्राप्नोति। इदमुक्तंभवति। महावाक्यप्रतिपाद्यमैक्यमवांतरवाक्यप्रतिपाद्यंचसत्यत्वादिकंब्रह्मणापरस्परंचाभिन्नमेव। एकधैवानुद्रष्टव्यमित्याद्येकरसत्वप्रतिपादकश्रुतेः। नचोक्तदोषः। यतोभेदहीनेपिवस्तुन्यस्तिकश्चिच्छक्तिविशेषोयेनप्रकाशमा नमपिनप्रकाशतइत्यादियुज्यते। सचविशेषोऽनयैवार्थापत्त्याऽवगम्यतइत्येवत्वयावक्तव्यमिति। नन्वंगीकृतेपिविशेषेनानुपप त्तिशांतिः। सोपिहिविशेषोयदिवस्तुनोभिन्नस्तर्हिभेदानवस्थादिदोषःस्यादभिन्नत्वेचविशेषतद्वद्भावानुपपत्तेस्तादवस्थ्यादित्य तआह॥ [५।१]विशेषेति। विशेषविशेषिणोश्चाभेदएवांगीकरणीयः। विशेषबलाच्चविशेषतद्वद्भावोप्युपपादनीयइतिशेषः। तथा पिविशेषपरंपरयाऽनवस्थास्यादित्यतआह॥ [५।१]स्वंनिर्वाहकतेति। सएवविशेषोविशेषांतरमंतरेणविशेषतद्वद्भावंचघटयति। ॥१०६॥
एकस्यैवनिर्वाह्यत्वंनिर्वाहकत्वंचतद्बलादेवसिध्यतीत्यंगीकरणीयमिति। नन्वभिन्नेवस्तुनिभेदकार्यनिर्वाहकत्वंविशेषस्यकुतः

प्रमाणतःसिद्धमित्यतआह ॥ [५।१०] भेदहीनेत्त्विति । तुशब्दोऽवधारणे । अपर्यायशब्दांतरनियामकइत्यशेषभेदकार्यनिर्वाहकत्वोपलक्षणं । एतदुक्तंभवति । जीवब्रह्मैक्यादीनामेकधैवेत्यादिश्रुत्याचैतन्यस्वरूपमात्रत्वंप्रतीयते । चैतन्येस्वप्रकाशतयासिद्धेप्यसिद्धिरपर्यायशब्दवेद्यत्वं । चैतन्यप्रकाशस्यनाविद्यानिवर्तकत्वमद्वैतज्ञानस्यतन्निवर्तकत्वमित्यर्थक्रियाविशेषः चैतन्यमेकंसत्यत्वादीन्यनेकानीतिसंख्यावैलक्षण्यमित्यादिभेदकार्याणिचावगम्यंते । एतदुभयान्यथानुपपत्त्याभेदरहितेपिचैतन्येभेदप्रतिनिधिस्तत्कार्यकारीकश्चिदतिशयोस्तीतिकल्प्यते । गत्यंतराभावात् । तथाचार्थापत्त्यास्वरूपग्राहिण्याभेदकार्यनिर्वाहकएवचासौसिद्धइतिकिंतत्रप्रमाणांतरान्वेषणेनेति । अनेनैवविशेषस्यलक्षणंचोक्तंभवति । भेदहीनेप्यनुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तंविशेषइति । एवमद्वैतवादिनाविशेषमंगीकारयित्वाऽन्यानप्यंगीकारयति ॥ [५।१] सोस्तीति । नकेवलंब्रह्मणिमायावादिनाविशेषोंगीकरणीयः । किंनामप्रपंचसत्यत्ववादिभिरप्यशेषद्रव्येषुसविशेषोंगीकर्तव्यः । तथाहि । पटस्तच्छौक्ल्यंचतावन्नभिद्येते । अंगुलीद्वयवद्भेदेनानुपलंभात् । अयुतसिद्धत्वादितिचेत् । किमयुतसिद्धत्वं । अवश्यमाश्रयाश्रयिभावेनावस्थानमितिचेत् । किमेतावताभेदेन नप्रत्येतव्यं । नापिकुंडमिवपटोधिकरणत्वेनबदराणीवशौक्ल्यमाधेयत्वेनपरिस्फुरति । किंनामतदेवतादिति । नचैषाप्रतीतिर्भ्रांतिः । बाधकाभावात् । शौक्ल्यपटयोर्भेदावगाहिनीप्रत्यक्षप्रतीतिर्हिबाधिकाभवेत् । अनुमानादीनामभेदप्रत्य(य)क्षविरोधेनोत्थानस्यैवासंभवात् । नचभेदावगाहिनी(प्रत्यक्ष)प्रतीतिरस्तीत्युक्तं । तेनप्रत्यक्षतएवसिद्धःपटशौक्ल्ययोरभेदः । दृश्यंतेचभेदकार्याणि पटशौक्ल्यबुद्ध्योरन्यूनानतिरिक्तविषयत्वाभावस्तच्छब्दयोरपर्यायत्वमपर्यायशब्दस्मारकत्वंजलाहरणाद्यर्थक्रियाभेदःपटमानयेत्यु

क्तेयत्किंचिच्छुक्लानानयनंशुक्लमानयेत्युक्तेनियमेनपटस्यानानयनं अपटःपटइतिवदशुक्लःपटइत्यनयोर्विरोधाभावः अंधस्यापिप
टोयमितिवच्छुक्लोयमितिचप्रतीत्यनुत्पत्तिः शुक्लाप्रतिपत्तिवत्पटाप्रतिपत्त्यभावोमहारजनसंपर्केणशुक्लत्ववत्पटस्याप्यावृतत्वा
भावः। पटवद्वाशौक्ल्यस्याप्यनावृतत्वाभावइत्येवमादीनि। नचैषाप्रतीतिर्भ्रांतिः। बाधितत्वाभिमानाभावात्। व्यवहाराद्यविसं
वादाच्च। तदेतयोरभेदभेदकार्यप्रतीत्योरन्यथानुपपत्त्यानिर्भेदेपिपटेस्तिकश्चिदतिशयोभेदप्रतिनिधिर्यद्वशादिदंसर्वंसमंजसंस्या
दित्येवकल्पनीयं। सचातिशयोऽभिन्नेपिविशेषकत्वाद्विशेषइतिगीयते। एवमन्यत्रापिद्रव्येविशेषःप्रतिपत्तव्यः। ननुभेदाभेदां
गीकारेणानुपपत्तेःशमनात्। किंविशेषेणेतिचेत्न। परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रावस्थानघटनायामपिविशेषस्यांगीकरणीय
त्वात्। प्रतीतत्वात्कोविरोधइतिचेत्। सत्यं। प्रतीतिरपिकथमुपपन्नेतिचिंतायांवस्तुस्वभावातिशयस्यानुसरणीयत्वात्। भेदाभेदा
नवस्थापरिहारार्थमपिविशेषांगीकारावश्यकत्वस्योक्तत्वादिति। ननुसर्ववस्तुषुयद्यस्तिविशेषःसचवस्तुनोनभिद्यते। प्राप्तंतर्हिसक
लवस्तूनामैक्यमित्यतआह॥ विशेषा[५।१।१३]इति। तेप्रकृतस्वरूपाविशेषाअशेषतोवस्तुष्वनंतेषुद्रव्येष्वनंताएवसंति। नपुनरेकएवसर्व
त्रातोनोक्तदोषः। सोस्तीत्येकवचनंतुसमुदायापेक्षयाप्रयुक्तमितिभावः। नन्वेकैकस्मिंश्चद्रव्येविशेषोप्येकैकोस्तितदापटोमहांश्छु
क्लश्चलतीतिविचित्रानेकव्यवहारानुपपत्तिः। नह्येकस्मादविचित्रस्वभावाद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिर्दृष्टा। तथासत्याकस्मिकत्वप्रसं
गात्। ततश्चविशेषांगीकारोव्यर्थःस्यादित्यतआह॥ विशेषाइति। तेप्युक्तलक्षणाविशेषाअशेषतोपिवस्तुषुप्रत्येकमनंताःस्सं ॥१०६॥
त्यतोनोक्तदोषावकाशः। अनंताइत्युपलक्षणं। यत्रयावंतोव्यवहारास्तत्रतावंतोविशेषाइतिज्ञातव्यं। प्रतिद्रव्यमनेकत्वेविशे

षाणांपरस्परंभेदेनभाव्यं । भेदाविनाभूतत्वादनेकत्वस्य । तथाचभिन्नानांद्रव्याभेदेद्रव्यस्यापिभेदप्रसंगइत्यतआह ॥ [५।१।१] परस्प
रेति । परस्परविशेषवत्त्वेनैवानेकत्वंसंभवति । विशेषस्यभेदकार्यकारितायाउक्तत्वादितिभावः । विशेषाणामपिविशेषांतरांगी
कारेऽनवस्थेत्यतआह ॥ [५।१।१] स्वनिर्वाहकतेति । पूर्वंद्रव्येणविशेषस्याभेदचिंता । इदानींतुपरस्परमितिस्फुटोर्थभेदः । सर्वंचैत
द्विशेषस्वरूपसाधकार्थापत्त्यैवसिद्धमितिनपृथक्प्रमाणमुक्तं । नहिस्वयमनुपपन्नमनुपपत्त्यंतरशांत्यैप्रभवति । किंतुयथा
यथोपपद्यतेतथातथैवस्वरूपग्राहिण्यार्थापत्त्यैवकल्प्यते । यद्यपिविशेषःप्रत्यक्षोपिभवति । येनप्रत्यक्षसिद्धेनेतिवक्ष्यमाण
त्वात् । तथापिविप्रतिपन्नोनतन्मात्रेणबोधयितुंशक्यतइत्यर्थापत्तिरुपन्यस्तेति । यदर्थंतदैक्यस्येत्यादिनासर्ववादिभिर्विशेषोंगी
कारितस्तदिदानीमाह ॥ [५।१।१] अंतइति । निर्भेदमपिब्रह्मअतोविशेषसामर्थ्यादनंतगुणंभण्यतइति । यत्परेणपृष्टंलक्ष्यलक्षणयोर्भे
दइत्यादितस्येदमुत्तरं ॥ [५।१।२] ब्रह्मनिर्भेदमिति । यदत्रोक्तंअनेकलक्षणाभिन्नस्यानेकत्वप्रसंगोलक्षणानांवाअनेकत्वानुपपत्तिःशब्दप
र्यायत्वंगुणगुणित्वाद्यनुपपत्तिरिति।तस्योत्तरं । निर्भेदमप्यतोविशेषाद्गुणानामनंतत्वंब्रह्मणश्चैकत्वमनंतागुणाअस्येतिगुणगुण्या
दिभावोब्रह्मचगुणाश्चेत्यपुनरुक्तभणनंचयुज्यतइति । अत्रजगज्जन्मादिकारणमितिवक्तव्येऽनंतगुणमितिवचनमिदंसूत्रमनंत
गुणवत्त्वमेवब्रह्मणोलक्षणमभिप्रेत्यतत्साधनायजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणंप्रतिपादयितुंप्रवृत्तमितिसूचयितुं । तदेवंजगज्जन्मा
दिकारणत्वस्यस्वलक्षणत्वेबाधकाभावान्नतटस्थत्वकल्पनंयुक्तमितिसिद्धं । अत्राह । किमर्थंलक्ष्यलक्षणयोरभेदमंगीकृत्यविशेष
बलेनसर्वव्यवहारसमाधानंक्रियते । भेदएवकस्मान्नांगीक्रियते । गुणगुणिभावस्तुसमवायसंबंधाद्भविष्यति । यदिचसूत्रका

रेणसमवायोनिराकरिष्यतइतिनांगीकारार्हस्तदागुणगुणिनोरेवसकश्चित्तादृशःस्वभावभेदइत्यंगीकरणीयं। नहिपटादौभेदाभावेपिविशेषबलाद्व्यहारविशेषदर्शनमात्रेणब्रह्मण्यपितथाकल्पयितुंयुक्तं । निश्चायकप्रमाणाभावात् । निश्चायकप्रमाणोपन्यासार्थंहिसंभावनाकल्प्यते । यथाहुः । संभावितःप्रतिज्ञायाअर्थःसाध्येतहेतुना । नतस्यहेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेवयोमृतइति । नपुनस्संभावनैवार्थस्यसाधिकेत्यतआह ॥ एवंधर्मानिति । अपिशब्दाद्विशेषोपि । अत्रहिब्रह्मधर्माणांपृथक्दर्शननिंदया भेदोवगम्यते । धर्मानितिधर्मबहुत्वोक्त्यासविशेषत्वं । नचधर्मानित्यनुवादमात्रं । श्रुतिंविनातदसिद्धेः । मूलश्रुत्यंगीकारेसैव विशेषाभिधात्रीभविष्यतीतिप्रमितमेतन्निर्भेदमेवब्रह्मविशेषबलादेवनानाव्यवहारालंबनमिति । अत्रयत्परेणजगत्कारणत्वांकिंब्रह्मणोनिमित्तत्वमेवउतोपादानत्वमेवाथोभयमपीतिविमृश्यतृतीयःपक्षःपरिगृहीतः। उपादानत्वंचपरिणामित्वेनेतिकश्चित्। प्रपंचभ्रमाधिष्ठानमात्रत्वेनेत्यपरः । तदेतत्सर्वंप्रकृत्यधिकरणेनिपुणतरंनिराकरिष्यते । तस्मादुक्तलक्षणद्वयोपपन्नंब्रह्मनारायणाख्यंमुमुक्षुणाजिज्ञास्यमितिस्थितं ॥ ॥ इतिजन्माधिकरणं॥१॥१॥२॥

ॐशास्त्रयोनित्वात् ॐ। जगज्जन्मादिकारणत्वंपरब्रह्मणोविष्णोर्लक्षणमभिहितं । तस्यहरहिरण्यगर्भादिचेतनेषुप्रधानाद्यचेतनेषुचपाशुपताद्यागमानुमानावष्टंभेनातिव्याप्तिमाशंक्यात्रपरिहरतिभगवान्त्सूत्रकारः। तत्रपूर्वपक्षमारचयति ॥ शैवादीति। शिवेनरचितःशैवः आदिग्रहणाद्धिरण्यगर्भादिरचितागृह्यंते। तैःसंप्राप्तं तदुक्तसाधनानुष्ठानसंप्राप्तं। दृष्टंदृष्टिःप्रत्यक्षमितियावत् । तत्सिद्धंदृष्टगं फलेनतु तद्वाक्यस्यप्रामाण्यमनुमायेतिशेषः। प्रमाणत्वइतिविषयसप्तमी। दृष्टफलार्थंसाधनानिविदधद्वाक्यंतावत्प्रमाणतयानुमीयते। केनलिंगेन। फलेन।

॥१०७॥

तस्यपक्षासंबंधिनोनुमापकत्वंकथमित्यतउक्तंशैवाद्यागमसंप्राप्तेति। अज्ञानासिद्धिंपरिहर्तुमुक्तंदृष्टगेनेति। तुशब्दोनुमानद्वयेहेतु
विशेषद्योतकः। ईशवाक्यत्वतइत्यत्रादिशब्दोयोज्यः। अयमर्थः। द्विविधोहिशिवप्रणीतआगमः। कश्चित्प्रत्यक्षयोग्यसंपदादिफल
मुद्दिश्यसाधनानिविदधत्। अपरस्तुस्वर्गापवर्गाद्यप्रत्यक्षफलानिविदधानःशिवस्यजगज्जन्मादिकारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वस
त्यसंकल्पत्वाद्यशेषगुणपूर्णत्वंनिरवद्यत्वंचप्रतिपादयति । तत्राद्यस्तावत्प्रमाणं । तदुक्तसाधनानुष्ठानेसतिप्रत्यक्षतएवफलदर्श
नात् । तदयंप्रयोगः । विमतआगमःप्रमाणं । सफलप्रवृत्तिजनकत्वात्। चरकसुश्रुतादिवत्। यद्यप्रमाणमभविष्यत् । नसमर्थां
प्रवृत्तिमकरिष्यद्विप्रलंभकवाक्यवत् । तदुक्तं। प्रमाणतोर्थप्रतिपत्तौप्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमिति । ततश्चतत्प्रणेतुःशिवस्य
परमाप्तत्वमवधार्यतद्दृष्टांतेनतत्प्रणीतस्यद्वितीयस्याप्यागमस्यप्रामाण्यमवसीयते । अत्रचप्रयोगः । विप्रतिपन्नआगमःप्रमाणं ।
शिववाक्यत्वात्संप्रतिपन्नवदिति। विपक्षेशिवस्यानाप्तत्वप्रसंगोबाधकः। तदेवमनुमितप्रामाण्येनशैवागमेनशिवस्यजगज्जन्मादि
कारणत्वस्याभिधानान्नेदंलक्षणंविष्णोरुपपद्यतइतिशैवाः। अनयैवदिशातत्तदागमप्रामाण्यंप्रसाध्यतत्तद्देवतावादिनांप्रत्यवस्था
नानिद्रष्टव्यानि। उपलक्षणंचैतत्। अनुमानेनापिशिवादीनांजगज्जन्मादिकारणत्वसर्वज्ञत्वादिकंशक्यसाधनं। तथाहि। क्षित्या
दिकंसकर्तृकंकार्यत्वाद्धटवत्। विवादाध्यासितंकर्मप्रयत्नाधारजं। कर्मत्वात्संप्रतिपन्नवत्। विप्रतिपन्नेपृथिव्युदकेप्रयत्नवताधृते
गुरुत्वेसत्यपातित्वात्। संप्रतिपन्नवत्। क्षित्यादिकंप्रयत्नवद्विनाश्यं। विनाश्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यादिभिरनुमानैर्विश्वोदयस्थि
तिलयकर्तरिसामान्यतःसिद्धेऽस्मदादीनांतदसंभवाद्भगवांश्शिवएवपरिशेषाज्जगज्जन्मादिकर्तासिध्यति। यथाचचित्रादिकार्य

सुधा० ||१०८|| अ. १ पा. १ अधि. ३

दर्शनात्तदनुगुणएवकर्ताकल्प्यते । एवंविचित्रानेककार्यदर्श(नात्)नेनकल्प्यमानोपिकर्तातदनुगुणःसार्वज्ञादिमानेवसिध्यति ।
अथवाक्षित्यादीनांकर्तैत्येतदंतर्गतमेवसर्वज्ञत्वादिकंनयत्नांतरमपेक्षते । निमित्तोपादानफलाद्यभिज्ञस्यतदनुगुणेच्छाप्रयत्नवत
एवकर्तृत्वात् । एवंहिरण्यगर्भादिष्वपिपरिशेषेणजगत्कारणत्वंयोज्यमिति । एवमागमादनुमानाच्चान्येषांजगज्जन्मादिकारणत्वे
प्राप्तेप्रतिविहितंसूत्रकृता । आगमादनुमानतोवान्येजगत्कारणत्वेननकल्पनीयाः । कुतः । शास्त्रयोनित्वात् । ऋग्यजुस्सामाथर्वा
श्चेत्यादिनोक्तंशास्त्रंयोनिःकारणमभिव्यंजकंप्रमाणमस्येतिशास्त्रयोनि । तस्यभावःशास्त्रयोनित्वंतस्मात् । एतदुक्तंभवति । ज
गज्जन्मादिकारणस्यवस्तुनोवेदादिशास्त्रैकसमधिगम्यत्वेनशैवाद्यागमानुमानागोचरत्वान्नतैरन्येषांजगत्कारणत्वंकल्पनीयं । किं
तुशास्त्रंयस्यजगत्कारणत्वमाचष्टेसएवतथाभ्युपगंतव्यइति । स्यादेतत् । यदिशास्त्रैकसमधिगम्यत्वंसौत्रोहेतुःसिद्धःस्यान्नचैवं । प्र
त्यक्षागम्यत्वेपिशैवाद्यागमैरनुमानैश्चोक्तविधयाजगत्कारणत्वस्यनिश्चेतुंशक्यत्वादित्याशंक्यसौत्रहेतुसिद्धयेशैवाद्यागमगम्यत्वं
तावन्निराचिकीर्षुस्तत्प्रामाण्यसाधकंपरोपन्यस्तमनुमानमपाकरोति ॥ ५।१३ इतिचेदिति । तद्गःप्रत्यक्षावगतश्चासौव्यभिचारः
फलव्यभिचारश्च । सोस्यास्तीतितद्गव्यभिचारिवाक्यंतेनदृष्टांतभूतेनशिवादीनांजगत्कारणत्वावगमहेतुभूतागमस्येशवाक्य
त्वादिनाहेतुनाऽप्रामाण्यानुमितिश्चस्यात् । एतदुक्तंभवति । यदिप्रत्यक्षसंवादेनदृष्टार्थानांशिवादिवाक्यानांप्रामाण्यमनुमायत
दृष्टांतेनादृष्टार्थानामपिशिवादिवाक्यत्वेनहेतुनाप्रामाण्यमनुमीयते । तर्हिदृष्टार्थेष्वेववाक्येषुयत्प्रत्यक्षतएवफलव्यभिचारवद्दृश्य
तेतस्यविमतमप्रमाणंअसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्विप्रलंभकवाक्यवदित्यप्रामाण्यमनुमायतदृष्टांतेनशिवादिवाक्यत्वादिहेतुनैवाद

ष्टार्थानामपिविमतान्यप्रमाणानिशिववाक्यत्वात् । संप्रतिपन्नवदित्यप्रामाण्यमनुमातुंशक्यतएव । नहिदृष्टार्थेसर्वमेवशिववाक्यंसमर्थप्रवृत्तिजनकं । विफलप्रवृत्तिजनकस्यापिबहुलमुपलंभात् । ननुतदपिवाक्यंप्रमाणमेव । व्यभिचारस्तुकर्तृकर्मा(दि)वैगुण्यनिमित्तइतिचेत्तर्हितदपिवाक्यमप्रमाणमेव । फलसंवादस्तुकाकतालीयोवाजगद्व्यामोहकानांशिवादीनांगुडजिह्विकावेत्यस्तु । प्रामाण्येहिसुदृढनिरूढेव्यभिचारस्यकर्त्रादिवैगुण्यंकारणंकल्पनीयं । फलाव्यभिचारेणैवप्रामाण्यंपरिकल्पयतःस्फुटमितरेतराश्रयत्वं । शिववाक्यत्वंफलसंवादिन्यनैकांतिकमितिचेन्न । तवापिफलविसंवादिन्यनैकांत्यात् । किंचयःशिवागमस्यादृष्टार्थस्याप्येवंप्रामाण्यंमन्यतेसहिरण्यगर्भाद्यागमानामपिप्रामाण्यमंगीकरोतिनवा । नाद्यः । परस्परविरुद्धयोरुभयोःप्रामाण्यायोगात् । नद्वितीयः । अनुमानप्रकारस्यसमानत्वेवैषम्यानुपपत्तेः । अथतदनुमानमप्रयोजकंहिरण्यगर्भवाक्यत्वेप्यागंतुकेनविप्रलंभादिनादोषेणैकस्याप्रामाण्यसंभवादितिचेत् । समंसमाधानं । अनेनैवन्यायेनचैत्यवंदनादिवाक्यानामपिप्रामाण्यंशक्यसाधनं । नहितद्वक्ताकदापिसत्यंनावादीत् । तदेवंशैवाद्यागमप्रामाण्यस्याशक्यसाधनत्वान्नतेनजगत्कर्तासिध्यतीति । माभूच्छैवाद्यागमाज्जगज्जन्मादिकर्तृसिद्धिः । उक्तानुमानैस्तुभविष्यति । तत्कथंशास्त्रैकसमधिगम्यत्वंजगत्कारणस्येतिचेत् । किंशास्त्रानुसार्यनुमानंजगत्कारणेप्रमाणमुच्यते । उतस्वतंत्रं । आद्यस्त्वंगीक्रियतएव । तेनास्मत्पक्षस्यैवसिद्धेः । शास्त्रस्यभगवदेकनिष्ठतायाःसमन्वयसूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयंदूषयति ॥ [५।१४] नैपृथगिति । ईश्वरेजगत्कारणेपृथक्स्वतंत्रानुमाचनमानमित्यर्थः । तथाहि । यत्तावत्सामान्यतोजगत्कर्तृत्वसिद्धौअनुमानं । तत्रकिंकारणादिसाक्षात्कारवत्कर्तृपूर्वकत्वंसाध्यं । सकर्तृकत्व

मात्रंवा । आद्येदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यं । नहिकुलालादिर्घटादिकारणानिधर्माधर्मादीनिसाक्षात्कुरुते । अतएवकदाचित्प्रतिहते
च्छोभवतीतिचेत् । किमेतावता । साध्यवैकल्यापरिहारात् । कथंचिदस्यहेतुविशेषणत्वेसाधनवैकल्यंचदृष्टांतस्यस्यात् । केवलव्यति
रेकीतर्ह्ययमस्त्वितिचेन्न । विशेषणासिद्धेः । द्वितीयेसिद्धसाधनं । अदृष्टवतांजीवात्मनामेवकर्तृत्वोपपत्तेः । तेषांकारणानभिज्ञत्वा
न्नेतिचेन्न । कुलालादीनामकर्तृत्वप्रसंगात् । अदृष्टाधिष्ठात्रापिकेनचिद्भाव्यमितिचेन्न । अधिष्ठातृकृत्याभावात् । नतावन्नोदना
दिकं । अद्रव्यत्वात् । नचातिशयजन्म । गुणेगुणांतरानुपपत्तेः । नचातींद्रियाधेयशक्तिः । अनभ्युपगमात् । नचसहका
रिसमवधानं । अदृष्टादेवतदुपपत्तेः । नापिकार्यकारित्वं । तस्यादृष्टस्वभावत्वात् । तर्ह्युत्पत्त्यनंतरमेवकिंनकुर्यादितिचेत् ।
प्रबलादृष्टांतरप्रतिबंधादिनेतिवदामः । किंचकार्यत्वंपक्षेकुतःसिद्धं । अभूत्वाभावित्वादितिचेत् ॥ न तस्यैवकार्यत्वात् । कथं
चिद्भेदेपिभागासिद्धत्वात् । नखलुगिरिसागरादीनामभूत्वाभावित्वमस्माभिरुपलभ्यते । तर्हिद्रव्येषुतावत्सावयवत्वात्कार्यत्व
सिद्धिरस्त्वितिचेन्न । सावयवत्वंहिसमवायिकारणवत्त्वमुतपरिणामिकारणवत्त्वं । आद्येप्रतिवाद्यसिद्धिः । द्वितीयेवाद्यसिद्धिः ।
किंचयस्यकार्यत्वमात्रे(पि)विप्रतिपत्तिःसकथंकारणवत्तामेवाभ्युपेयात् । ननुक्षित्यादीनांप्रत्यक्षतएवप्रदेशवत्त्वमनुभूयते ।
अन्यथाकथंभूतलेघटभावाभावौयुगपत्संभवतइतिचेन्न । तर्ह्येवमाकाशादीनामपिकार्यत्वप्रसंगात् । कथमन्यथागगनेपक्षिणो
भावाभावौयुगपदिदितितत्रापिवक्तुंशक्यत्वात् । संयोगस्यस्वात्यंताभावसमानाश्रयत्वादेवमितिचेत् । समंप्रकृतेपि । खनना
दिनायेषांविभागोनोदनादिनाचयेषांसंयोगःतेक्षित्यादीनामवयवाःप्रत्यक्षसिद्धाइतिचेत् । तत्किंसंयोगिविभागिसजातीयद्र

व्यांतरवत्त्वंसावयवत्वमित्युक्तंभवति । उततदारब्धत्वं । आद्येपरमाणुभिर्व्यभिचारः । द्वितीयेव्यर्थविशेषणत्वंपूर्ववदसिद्धि श्चेति । एतेनविवादाध्यासितंकर्मप्रयत्नाधारजमित्येतदपिनिरस्तं । यदपिपृथिव्युदकेप्रयत्नवताधृतेइत्यनुमितं । तदपिपूर्वव त्सिद्धसाधनं । किंचसंयोगवेगप्रयत्नवददृष्टमपिकस्माद्गुरुत्वप्रतिबंधकंनकल्प्यते । अपातित्वंचसंदिग्धासिद्धं । महत्त्वेनपतना नुपलंभसंभवात् । एतेनचरमानुमानमपिनिरस्तं । क्षित्यादिकंविकर्तृकं । अनुपलभ्यमानकर्तृकत्वाद्गगनवदित्यादिनासत्प्रति पक्षताचसर्वानुमानानां । अनुपलभ्य(मान)त्वंचास्मदुपलब्ध्ययोग्यत्वमितिनकश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । परसुखादौव्यभिचारइति चेन्न । तस्यानुमानादुपलब्धेः । तर्हिक्षित्यादिकर्ताप्यनुमानादुपलभ्यतइतिचेन्न । अनुमानादीश्वरोपलब्धावस्मदनुमानस्य दुष्टत्वं । तथाचानुमानादीश्वरोपलब्धिरितीतरेतराश्रयत्वात् । अनयैवदिशासर्वाणिजगत्कारणमात्रसाधनानिस्वतंत्रानुमाना निनिरसनीयानीति । यच्चशिवादीनांजगत्कारणत्वेपरिशेषानुमानंतदपिकिंशास्त्रानुसारिकिंवाकेवलं । नाद्यः । शास्त्रस्यभग वदेकपरतायावक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयंदूषयति ॥ [५।१४] नपृथक्चेति । ईश्वरेशिवेजगत्कर्तरिचपृथगनुमानंनमानमित्यर्थः । तत्क थमित्यतआह ॥ [५।१४] पुंस्त्वेति । पूर्वोक्तेनैववर्त्मनाशैवागमप्रामाण्यानुमाननिराकरणमार्गेणैव । सत्प्रतिपक्षत्वेनैवेत्यर्थः । एवकारो नदूषणांतरान्वेषणेनवृथामनःखेदनीयंस्फुटदोषेसतीतिद्योतयति । ईशवाक्यत्वंकथमत्रहेतुःस्यादित्यतआह ॥ [५।१४] पुंस्त्वेति । पूर्वोक्तेनैववर्त्मनेतिसत्प्रतिपक्षतामात्रमतिदिष्टं । नतुसहेतुरितिभावः । अयमत्रप्रयोगः । शिवोनजगत्कारणंपुंस्त्वाद्देवदत्तवदिति । ननुशिवःकेनप्रमाणेनसिद्धः । अथपरिशेषतोजगत्कर्तृत्वंतस्मिन्ननुमिमानस्यतवापिकुतःसिद्धः । लोकप्रवादादिनेतिचेत् । मम

पितथेत्यस्तु। भवदभिमतेब्रह्मणिहेतुरनैकांतिकइतिचेन्न । केवलानुमानवादिनंप्रत्यनीश्वरवादांगीकारेणप्रत्यवस्थानात् । ननुजगत्कारणत्वंशिवनिष्ठमन्यत्रानुपपत्तौसत्यांकिंचिन्निष्ठतयाप्रमितत्वादितिहिपरिशेषानुमानं। तत्कथमस्यायंप्रतिपक्षइतिचेन्न। विरुद्धार्थसाधनमात्रेणप्रतिपक्षसंभवात्। प्रयोगतोप्येकधर्मिनिष्ठतायाःप्रमाणप्रयोजनशून्यत्वात्। अन्यथैवंविधार्थिकप्रतिपक्षाणामन्यत्रानंतर्भावेनादूषणत्वप्रसंगात्। नचैवमस्त्वितिवाच्यं। प्रतिरोधकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । नन्वेवंसतिसामान्यसिद्धिरनुपपन्नापद्यतइतिचेत् । आपद्यतां । तदनुमानानांदूषितत्वात् । किमतोयद्येवमितिचेत् । सिद्धस्सौत्रहेतुरित्याह ॥ [५।१४] **शास्त्रयोनित्वमिति** । एतेनोक्तप्रकारेणकारणस्यजगतइतिशेषः । बलात्प्रकारांतरेणासिद्धिबलात् । जगत्कारणस्यानुमानावेद्यत्वंश्रुतिभिरपिसिद्धमित्याह ॥ [५।१५] **नावेदविदिति**। नावेदविन्मनुते(दं)तंबृहंतं। नैषातर्केणमतिरापनेया। नेंद्रियाणिनानुमानंवेदाह्येवैनंवेदयंतीत्यादिवाक्यतइतिज्ञायतइतिशेषः। तर्कइत्यनुमानमात्रोपलक्षणं। ईशितारंजग(त्कारणं)त्कर्तारं। कथंचन सामान्यतो विशेषतश्च । यदपिकार्यत्वादिहेतोःपक्षधर्मताबलादन्यस्माद्वानुमानादीश्वरस्यसार्वज्ञादिसिद्धिरितितदपिप्रतिपक्षदुष्टत्वादयुक्तमित्याह ॥ [५।१६] **वनकृत्त्वादीति** । नन्वत्रैवंप्रयोक्तव्यंईश्वरःकिंचिज्ज्ञःपुंस्त्वाद्देवदत्तवदिति । तत्रेश्वरःप्रमितोवानवा । आद्येयेनप्र(यत्प्र)माणेनसिद्धस्तेनैवतस्यसार्वज्ञसिद्धेर्धर्मिग्राहक(प्रमाण)विरोधः । द्वितीयेत्वाश्रयासिद्धिः। तत्कथमुच्यतेईशितुःकिंचिज्ज्ञत्वंचपुंस्त्वेनसाधयितुंशक्यंहीतितत्राह ॥ [५।१६] **सुखमिति** । तत्कथमित्यतउक्तंवनकृत्त्वादिरूपेणपक्षभूतस्येति । प्रसिद्धकर्तृरहितंवनंसकर्तृकंकार्यत्वादित्यादिनायोवनादिकर्तासिद्धस्तंतेनैवाकारेणपक्षीकृत्यप्रयोगेनकोपिदोषइत्याशयः । वनकृत्त्वंप

र्वतधारकत्वमित्यादिरूपधर्मस्तेनोपेतस्य । नहिकर्तेत्येतावतासर्वज्ञइतिलभ्यते । प्रसिद्धवनकर्तुरसर्वज्ञत्वात् । सएवक्षित्यादि
कर्तेतिकथंनसार्वज्ञमितिचेन्न । तद्भावेप्रमाणाभावात् । नहिकार्यत्वादिहेतुःकर्तारमिवतस्यसर्वत्रैकत्वंगमयितुंशक्नोति । लाघ
वादेकत्वमाश्रीयतइतिचेन्न । लोकदर्शनानुसारेणकर्तारंकल्पयतोगौरवाश्रयण(स्यैवो)स्योचितत्वात् । लोकेहिगजगवयगर्द
भादीनांघटपटादीनांचनिर्मातारोविजातीयाएवोपलभ्यंते । नचवनकर्ताकिंचिज्ज्ञइतिसाधनेकिमीश्वरस्येतिवाच्यं । तस्यैव
परेणेश्वरतयांगीकृतत्वात् । अन्यथावनकर्तरिसिद्धेकिमीश्वरसिद्धावायातमित्यपिस्यात् । नकेवलंकिंचिज्ज्ञत्वसाधनंसुकरं ।
किंतुस्वकृतकार्याज्ञत्वमपिशक्यसाधनमित्याशयेनाह ॥ [५।१६] वृक्षक्षकृदिति । वृक्षकृदितिपूर्ववद्धर्मिग्राहकविरोधाश्रयासिद्धिपरिहा
रायोक्तं । प्रसिद्धकर्तृरहितेत्यपियोज्यं । अन्यथासिद्धसाधनताप्रसंगात् । अखिलमित्यारंभकावयवसंख्यापलपरिमाणविशेष
सहितं । अस्मदादीनांविप्रतिपन्नवृक्षज्ञानमात्रसद्भावादनैकांत्यपरिहारायाखिलमित्युक्तं । हीतिविपक्षेबाधकाभावंसूचयति ।
नहियोयत्कर्तासस्सकलंतज्जानातीतिनियमः । कुलालादावभावात् । अनुपयोगाच्चतज्ज्ञानस्येति । अनेनैवन्यायेनसर्वत्रप्रतिपक्ष
संभवात्सत्यसंकल्पत्वाशरीरत्वनित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नत्वदुःखादिराहित्यादिकमपिनानुमानेनसाधयितुंशक्यमित्याशयवानाह ॥
[५।१७] इत्यादीति । आदिशब्दःप्रकारवचनः । परेशितुःसत्यसंकल्पत्वाद्युपेतस्य । आभाससमानयोगक्षेमंचेश्वरानुमानजातमित्याह ॥
[५।१७] चातिप्रसंगइति । ईदृशाआगमादिसहायसंपदमपहायात्यंतातींद्रियार्थेषुप्रयुज्यमानयाअनुमयाअतिप्रसंगश्चभवतीत्यर्थः ।
अतिप्रसंगमेवदर्शयति ॥ [५।१८] वैसंतुल्वादिति । चित्रिणीवंध्या । षष्ठोरसोरसांतरवानित्युक्तेप्रथमादिरसेनसिद्धसाधनंस्यात् । सप्तमर

सवानित्युक्तेअप्रसिद्धविशेषणतास्यात्। अतःसोत्तरइत्युक्तं। ईश्वरानुमानस्यप्रमाणतायामेतेषामपिप्रामाण्यंस्यादितिशेषः। ननु वस्तुत्वंघटादावनैकांतिकमितिचेन्न। तस्यापिपक्षत्वात्। तुरगशृंगादीनामनुपलंभबाधइतिचेत्। क्षित्यादिकर्तुरप्येवमेव। अयोग्यत्वान्नोपलभ्यतइतिचेत्। तुरगविषाणमप्येवमेवास्तु। ननुविषाणंनाममहत्वेसत्युद्भूतरूपःशरीरावयवविशेषः। सकथमुपलब्ध्ययोग्यःस्यादितिचेत्। कर्तापितर्हिकुलालादिरिवमहत्त्वेसत्युद्भूतरूपशरीरवान्कथमुपलब्ध्ययोग्योभविष्यति। अशरीरत्वान्नोपलभ्यतइतिचेत्। रूपाभावात्तुरगविषाणमपितथास्तु। विषाणंरूपवदेवेतिचेत्। कर्तापिशरीरवानेव। शरीरंकर्तृत्वेनुपयुक्तमितिचेत्। किमुपयोगेन। नहितदुत्पत्त्याव्याप्तिर्बौद्धानामिवभवतां। धर्मादिमत्त्वंशरीरित्वेप्रयोजकमितिचेन्न। तस्यापिकर्तृत्वेनसाधनादिति। ननुकथमत्रप्रयोक्तव्यं। अनुमानत्वंयदिकार्यत्वादौवर्तेत। तदातदविशिष्टेवस्तुत्वादावपिवर्तेतेत्येवमिति। ननुविचारशास्त्रमारभ्यजगत्कारणेअनुमानानवकाशव्युत्पादनंव्याहतमित्याशंकांपरिहरन्नुपसंहरति॥ उपक्रमादीति। आगमानुगृहीतानुमानोपलक्षणमेतत्। आगमानुग्रहेहिसर्वाण्येतान्यनुमानान्येव। पक्षधर्मतादीनामंगानामपौरुषेयतयास्वतःप्रमाणेनशास्त्रेणसिद्धेः। प्रतिपक्षादीनांचतद्विरोधेनबाधादितिसंक्षेपः। तदेवंजगत्कारणस्यशास्त्रैकसमधिगम्यत्वान्नानुमानादिनालक्षणस्यातिव्याप्तिकथनंयुक्तमितिसिद्धं॥ ५॥ अत्रकेचित्। शास्त्रस्ययोनिरितिव्याकुर्वते। तदनुपपन्नं। प्रकृतानुपयोगात्। नहिशास्त्रकारणत्वंजगत्कारणत्वेहेतुः। व्याप्त्यदर्शनात्। पूर्वसूत्रेजगत्कारणत्वेनप्रतीतंसार्वज्ञंब्रह्मणोवेदकारणत्वेनस्फुटीक्रियतइतिचेन्न। वेदस्यापिसकलजगदंतर्भावात्। कथंचानंतपदार्थात्मकस्यप्रपंचस्यकर्तृत्वेननस्फुटंतदेकदेशवेदकारणत्वेनस्फुटीभविष्य

तिसार्वज्ञं । अथजगत्कारणत्वंप्रधानादिव्युदासेनब्रह्मण्येवसाधयितुंहेतुत्वेनोक्तंसार्वज्ञंशास्त्रयोनित्वेनसाध्यतइतिचेन्न । असिद्धिप्रसंगात् । नहिब्रह्मणोजगत्कारणत्वमनंगीकुर्वाणोवेदकारणत्वमंगीकरोति । आगमेनसाध्यतइतिचेत् । तर्हिजगत्कारणत्वमेवतेनकिंनसाध्यते । ईक्षत्यधिकरणादिनाजन्मादिसूत्रस्यपुनरुक्तताप्रसंगाच्च । जगत्कारणत्वेनसर्वज्ञत्वंनसिध्यति । वेदाकर्तृत्वादित्याशंक्येदमुक्तमितिचेन्न । तथासतिप्रतिज्ञामात्रत्वप्रसंगात् । वियदादिविषयेप्येवमाशंकाप्रसंगात् । वियदधिकरणादौसापिनिराकरिष्यतइतिचेत् । तर्हितेनैवेदंगतार्थंस्यात् । किंचवेदकर्तृत्वाभावेनसार्वज्ञंनसंभवतीतिशंकैवनिर्दला । नहितत्कर्त्रैवतज्ज्ञातव्यमितिनियमोस्ति । किंचवेदकर्तृत्वंकथंसार्वज्ञसाधकं । योयावदर्थप्रतिपादकस्यवाक्यस्यप्रणेतासततोप्यधिकमर्थंजानात्येव । यथापाणिन्यादिः । अयंचाशेषार्थप्रकाशकस्यशास्त्रस्यप्रणेताऽतःसर्वज्ञइतिचेत् । किमिदंवेदप्रणेतृत्वंनाम । किंप्रमाणांतरेणार्थमुपलभ्यस्वेच्छयापदादिनिबंधनकर्तृत्वंकिंवाउच्चारणमात्रं । आद्येपौरुषेयत्वापत्तिः । द्वितीयेसार्वज्ञासिद्धिः । उपाध्यायवत् । रज्जौभुजंगवद्ब्रह्मण्यारोपितोवेदइतिचेत् । तर्हिकथंपाणिन्यादिदृष्टांतः । नहिपाणिनावारोपितंव्याकरणं । कथंचैवंसतिसार्वज्ञसिद्धिः । तस्यैवविज्ञानशक्तिविवर्तत्वाच्छास्त्रस्येतिचेन्न । वियदादीनामपिप्रकाशशक्तिप्रसंगात् । अविद्यागतावरणादिशक्तेरपिब्रह्मणितात्विकत्वप्रसंगाच्च । किंचवेदेज्ञानकरणत्वशक्तिर्ब्रह्मणिचतत्कर्तृत्वशक्तिरितिकिंकेनसंगतं । कुत्रचेदमुपलब्धमारोप्यगताशक्तिरारोपाधिष्ठानेवास्तवीति । तस्मादपव्याख्यानमेवतदित्युक्तएवसूत्रार्थः ॥ १ । १ । ३ ॥ ॥

ॐतत्तुसमन्वयात्ॐ ॥ ॥ अस्तुशास्त्रैकसमधिगम्यंजगत्कारणं । तथापिशास्त्रतएवान्येषांहरहिरण्यगर्भादीनांप्रधानादी

नांचजगत्कारणत्वप्रतीतेरतिव्यापकमिदंलक्षणं । नचतच्छास्त्रंविष्णुपरमितिवाच्यं । अभियुक्तैश्शिवादिपरत्वेनव्याख्याततत्वात् । यद्यपिनामानिसर्वाणीत्यादिश्रुत्याशिवादिनाम्नांविष्णौशक्तिमात्रमवसीयते । तथापिनतात्पर्येप्रमाणमस्ति । यत्परःशब्दस्सशब्दार्थइतिहिन्यायः । नचशक्तिमात्रेणतात्पर्यंकल्पयितुंयुक्तं । अतिप्रसंगात् । अन्यत्रतात्पर्यस्यचज्ञापकमभियुक्तव्याख्यानमस्तीत्युक्तं । तस्मादलक्षणमेतदित्याशंक्यपरिहृतंसूत्रकृता । तत्तुसमन्वयादिति। तत्रान्वयपदार्थमाह ॥ तएवेति । उपक्रमादयएवान्वीयंतेशक्तितात्पर्यगोचरेणसंबध्यंते तथाज्ञायंतइतियावत् ॥ वाक्यान्येतैरित्यन्वयनामानः । अत्रोपक्रमादिप्रसिद्धपदंपरित्यज्ययौगिकान्वयपदपरिग्रहणेनेदंसूचयति । नशास्त्रतात्पर्यावगतावापातप्रतीतिर्वाव्याख्यातृवचनंवालिंगं । किंतूपक्रमादयएव। तेषामव्यभिचारित्वात्। प्रतीतिव्याख्यानयोस्तुव्यभिचारित्वात् । यत्रापिप्रतीतिव्याख्याने नव्यभिचरतस्तत्राप्युपक्रमाद्यनुसंधानपूर्वकत्वेनैवनतुस्वतः।अतउपजीव्यत्वादुपक्रमादीनामेवतात्पर्यलिंगत्वमिति। तदिदमाह॥ तएवेति। सूत्रवाक्यंयोजयति॥ तैरिति । अनेनान्वयादित्येकवचनंसमुदायार्थमित्युक्तंभवति । तेनचतेषामविरोधंसूचयति । संशब्दार्थःसम्यगिति । तस्यचप्रविचारितइत्यध्याहृतक्रिययासंबंधोदर्शितः । ननुचप्रतीतिव्याख्यानवदुपक्रमादीनामपिक्वचित्तात्पर्यव्यभिचारदर्शनात्कथंलिंगत्वमित्याशंकानिरासायसम्यक्प्रविचारितइत्युक्तं । उपक्रमादीनांश्रुत्यादीनांचसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यांसावकाशत्वादिनाचबलाबलनिश्चयपुरस्सरंविरोधेबलवतादुर्बलबाधयावाक्यार्थविमर्शःसम्यक्प्रविचारणं । तेननोपक्रमादिमात्रंलिंगमुच्यते । येनव्यभिचारोद्भावनंसंगच्छेत । किंतुसम्यक्प्रविचारलक्षणावांतरव्यापारोपेताएवोपक्रमादयः ।

नचतेक्वचिद्व्यभिचरंतीत्युक्तंभवति । प्रविचारितइतिभावेक्तः । प्रविचारेकृतेसतीति । शास्त्रेप्रविचारितेसतीतिवा । एतदवगम्यतइतिवाक्यशेषः । मुख्यार्थइत्यावृत्त्यासंशब्दस्यार्थांतरं । सर्वेत्यपिसंशब्दार्थएव । शास्त्रस्यार्थइतिशास्त्रयोनीतिपूर्वसूत्रादनुवृत्तस्यव्याख्यानं । भगवान्विष्णुरितितच्छब्दार्थः । तुशब्दोवधारणे । तद्व्याख्यानंनापरइति । तथाचैवंसूत्रयोजना । अन्वयादुपक्रमादिलिंगसमुदायात् । शास्त्रेसम्यक्प्रविचारितेसतिसर्वशास्त्रस्यभगवत्येवसम्यग्वचनवृत्त्याऽन्वयाच्छक्तितात्पर्यलक्षणसंबंधावगमात्तद्विष्ण्वाख्यंब्रह्मैवजगज्जन्मादिकारणत्वेनशास्त्रयोनिनतुहरहिरण्यगर्भादयइति । अनंतगुणपरिपूर्णत्वंहिप्रधानलक्षणं । तत्रचशास्त्रंप्रमाणीक्रियमाणंवचनवृत्त्यासर्वमेवचयुक्तं । लक्षणादिनावृत्तौवाच्यार्थगुणालाभात् । वाच्येतद्गुणप्रसंगाच्च । एवंकतिपयवाक्यैरनंतगुणाप्रतिपादनात् । वाक्यांतरविषयस्यचतद्गुणवत्त्वप्रसंगाच्च । अतःसंशब्दस्यावृत्तिरुपपन्ना । ननुजन्माद्यस्ययतइतियच्छब्दश्रवणात्तद्ब्रह्मेतिप्रकृतं । तदेवात्रमंडूकप्लुत्यानुवर्तिष्यते । किंपुनरत्रतद्ग्रहणेन । मैवं । तुशब्दस्तावदत्रेतरव्यावृत्त्यर्थमुपादेयः । नचतस्यतदित्यनुक्तावन्वयःप्रत्येतुंशक्यते । यतोवधारणंततोन्यत्रनिषेधइतिवचनात् । नचानुवृत्तेनान्वयप्रतीतिर्भविष्यतीतिवाच्यं । श्रुतेनान्वयादित्यनेनैवसंबंधप्रतीतिप्रसंगात् । तत्रोपयोगाभावान्नेतिचेन्न । प्रतीतिव्याख्याननिरासार्थत्वोपपत्तेः । अन्वयपदादेवतत्सिद्धिरितिचेन्न । तस्योपक्रमादीनांलिंगत्वप्रतिपादनएवचरितार्थत्वसंभवात् । अतःसार्थकंसूत्रेतद्ग्रहणं । संशब्देनसकलपदानांलक्षणयाब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमुच्यतइतिव्याख्यानमखंडार्थनिरासेननिरस्तं । निराकरिष्यतेचोत्तरत्रेतिनेहनिराकृतं । तदेवंजगज्जन्मादिकार

सुधा० णत्वेनमुख्ययावृत्त्यावर्णपदवाक्यात्मकाशेषशास्त्रप्रतिपाद्यंनारायणाख्यंब्रह्मैवेतिसुस्थंलक्षणमितिसिद्धं ॥ १ । १ । अ.१पा.१
॥ ४ ॥ ॐईक्षतेर्नाशब्दंॐ ॥ ॥ वचनवृत्त्यैवसकलशास्त्रप्रतिपाद्यंब्रह्मेत्युक्तं । तदाक्षिप्यसमाधातुमिदमधि अधि.५
॥११३॥ करणमारभ्यते । तथाहि । यतोवाचोनिवर्तंते । अशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुतेः । शब्दोनयत्रपुरुकारकवानित्यादि
स्मृतेश्चब्रह्मावाच्यमवसीयते । वचनवृत्तिश्चद्रव्यगुणक्रियाजातिनिमित्ता । नचब्रह्मणोद्रव्यादियोगोस्ति । केवलोनिर्गु
णश्चानिष्कलंनिष्क्रियंशांतमित्याद्यागमात् । तत्कथंतस्यवाच्यतासंभवति । औपनिषदत्वंतुलक्षणयावृत्त्यासंभवन्नवा
च्यतामपेक्षते । अतोऽवाच्यत्वाद्ब्रह्मणोनवचनवृत्त्याशास्त्रगम्यत्वमिति । अपरआह । नसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वंब्रह्मणःसंभ
वति । निश्चयोपायाभावात् । उपक्रमादयोहितन्निश्चयोपायाः । तैश्चास्मदाद्यधिगतशास्त्रस्यकथंचिद्ब्रह्मविषयतावधारणेपिअ
स्मदनधिगतशास्त्रस्यतत्परतावधारणायोगात् । अनंतावैवेदाइतिश्रुतेरनंतंहिशास्त्रमवगम्यते । नचानंतशास्त्राधिगमोस्माकं
कल्पकोटिशतैरपिसंभवति । विफलश्चशास्त्रैकदेशस्यब्रह्मपरत्वाध्यवसायः । एकदेशांतरेतद्विपरीतप्रतिपादनस्यापिशंकनात् ।
नचवस्तुनिविकल्पःसंभवतीत्यत्रापिसंदेहःसमास्कंदतीत्यतोनसर्वशास्त्रप्रामाण्याज्जगज्जन्मादिकारणंसमस्तगुणपरिपूर्णब्रह्मसि
ध्यतीत्येवंप्राप्तेअवाच्यत्वशंकांतावन्निराचष्टेसूत्रकारः । ईक्षतेर्नाशब्दमिति । तद्व्याचष्टे ॥ ईक्षणीयत्वंतइति । अत्रेक्षतेरिति
धातुनिर्देशः । नचाविवक्षितार्थशब्दमात्रंब्रह्मणोवाच्यत्वेहेतुर्भवितुमर्हतीतितदर्थोनेनोपलक्ष्यते । नचब्रह्मासंबंधीक्षणमप्यत्र ॥११३॥
हेतुर्भवति । अतिप्रसंगात् । संबंधश्चनकर्तृत्वादिरूपः । श्रुत्यननुगमात् । विपक्षेबाधकाभा(वप्रसंगाच्च)वाच्च । अतईक्षणंब्रह्म

कर्मकमेवहेतुत्वेनवाच्यं । नचैतदपियुक्तं । व्यधिकरणत्वप्रसंगात् । तस्मादीक्षणकर्मत्वमेवहेतुतयाविवक्षितमित्याशये
नोक्तं ॥ ईक्षणीयत्ववतइति । तदित्यनुवर्तते । तेनविष्णुरित्याह । नविद्यतेशब्दोवाचकोयस्यतदशब्दं । अवाच्य
मित्यर्थः । वाच्यमितिवक्तव्येनावाच्यमितिवचनंद्वौनञौप्रकृतमर्थंसातिशयंगमयतइतिवचनादवधारणार्थमित्यभिप्रेत्यो
क्तंवाच्यएवेति । नन्ववधारणमपिकिमर्थं । उच्यते । तत्त्वनिर्णयार्थंहिन्यायसूत्रं । निर्णयश्चस्वपरपक्षसाधनो
पालंभाभ्यामेवभवति । नान्यतरमात्रेण । यथोक्तं । विमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणंनिर्णयइति । तदत्रावधारणेक्त
तेवाच्यत्वविधिरवाच्यत्वनिषेधश्चेत्युभयमपिश्रुत्यर्थाभ्यांप्रतिज्ञातंस्यात् । उभयसाधनार्थश्चेक्षणीयत्वहेतुर्विज्ञायते । तथाच
निर्णयोभवेत् । वाच्यमितितुप्रतिज्ञातेपरपक्षप्रतिषेधोनकृतःस्यात् । नचतदर्थमन्यत्सूत्रमस्ति । अतोयुक्तोयंनिर्देशः । एवमन्य
त्रापिवेदितव्यं । इदमुक्तंभवति । ब्रह्मवाच्यंभवितुमर्हतिनपुनरवाच्यंईक्षणकर्मत्वाद्घटवत् । ईक्षणीयत्वंचब्रह्मणःसएतस्माज्जी
वघनात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षते । आत्मन्येवात्मानंपश्येदित्यादिश्रुतिसिद्धमिति । ननुब्रह्मणोवाच्यत्वाभावेकिंबाधकं । ईक्ष
णीयत्वंनस्यात् । तथाचब्रह्मज्ञानाभावेनशास्त्रवैयर्थ्यमनिर्मोक्षश्चस्यादितिचेन्न । वाच्यत्वस्याव्यापकत्वादीक्षणीयत्वस्याव्या
प्यत्वाच्च । नह्यव्यापकनिवृत्तिरव्याप्यनिवृत्तिमापादयितुंशक्नोति(यति) । ईक्षणीयत्वंहिप्रत्यक्षानुमानागमतदाभासनि
मित्तंव्यापकंयुक्तं । वाच्यत्वंचशब्दवृत्तिविशेषोपाधिकंव्याप्यमेवेति । मैवं । नतावदिदंमोक्षार्थमुपदिष्टंब्रह्मेक्षणंप्रमाणाभास
जन्यं । भ्रांतेरविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । नापिप्रत्यक्षानुमानजं । शास्त्रैकसमधिगम्यतायाःसाधितत्वात् । तथाचप्रकारांत

राभावेसतियदिब्रह्मवाच्यमपिनभवेत्तदेक्षणीयमपिनभवेदितिबाधकंसंभवत्येव । नचव्याप्त्यभावः । व्यतिरेकसंभवात् । यद्य
त्कारकाविषयस्तत्तत्क्रियाऽविषयोयथाकुठाराद्यविषयोगगनंनछिदाविषयइतिसामान्यव्याप्तिसंभवाच्च । ननुमाभूत्प्रमाणाभा
सैःप्रत्यक्षानुमानाभ्यांचेक्षणंब्रह्मणःमाचभूद्वाच्यं। तथापिशब्दलक्ष्यतयाईक्षणीयंभविष्यति। तथाचविपक्षेबाधकाभावादप्रयो
जकोहेतुरित्यतआह ॥ नचेति [५।२०]। हियस्मादन्यथावाच्यत्वाभावेलक्ष्यत्वंक्वापिनदृष्टं। तस्माद्वाच्यत्वेब्रह्मणोलक्ष्यत्वायोगाल्लक्षण
यापिनेक्षणीयत्वमितिशेषः। केनचिच्छब्देनवाच्यमेवहितीरादिकंकेनचिल्लक्ष्यंदृष्टमिति। नन्ववाच्यमपिलक्ष्यंकिंनस्यात्। ततश्च
विपक्षेबाधकाभावादप्रयोजकोयंप्रसंगहेतुरित्यतआह ॥ किंतदिति [५।२१]। अन्यथेत्यनुवर्तते । यद्यवाच्यमपिब्रह्मलक्ष्यमित्यंगीक्रिय
ते। तदाकिंतदितिजिज्ञासाप्रवृत्तावनवस्थितिस्स्यात्। इदमुक्तंभवति । लाक्षणिकोहिशब्दोनश्रुतमात्रोर्थांतरेधियमुपजनयति।
तत्रागृहीतशक्तित्वात् । किंतुवाच्यार्थेबुद्धिमुत्पाद्यतदनुपपत्तिदर्शनेसति। नतावतापि। वाच्यार्थानुपपत्तिदर्शनस्यतत्त्यागमात्र
हेतुत्वात्। किंनामार्थांतरस्यस्वरूपतोवाच्यार्थसंबंधितयाचावगतौसत्यां। गंगादिशब्देनहिस्वरूपतोगंगादिसंबंधितयाचावगत
मेवतीरादिकंलक्ष्यंदृष्टं । नानवगतस्वरूपंकूर्मरोमादि । नाप्यन्यसंबंधितयावगतंतीरादि । तथाचवैदिकशब्दलक्ष्यत्वेब्रह्मणः
प्रतीतिरंगीकरणीया । नचतीरादिवत्प्रत्यक्षादिनातस्यप्रतीतिस्संभवति । ततोलाक्षणिकशब्देप्रयुक्तेवाच्यार्थेऽनुपपत्तिपश्य
तोलक्ष्यार्थेकिंतद्यदनेनलक्ष्यमितिजिज्ञासायांशब्दएवप्रयोक्तव्यः । तेनापिचेन्नवाच्यंकिंतुलक्ष्यमेव । तर्हिपुनःकिंतदितिजि
ज्ञासायाअनिवृत्तत्वाच्छब्दांतरमेववाच्यं । तेनापिचेल्लक्ष्यमेवपुनर्जिज्ञासैवेत्यपर्यवसानंस्यात् । पूर्वपूर्वलक्षणासिद्धौउत्तरोत्तर

लक्षणासिद्धेर्मूलक्षतिः । यदिचकेनचिच्छब्देनवाच्यंस्यात्तदातदुक्तावुपरतजिज्ञासोलाक्षणिकार्थंप्रतीयात् । वाच्यत्वेपिसं
बंधग्रहणायपूर्वसिद्धेरपेक्षितत्वेनानवस्थितिरितिचेन्न । अभिमान्यधिकरणेवक्तव्यत्वात् । तस्माद्द्विपक्षेअनवस्थालक्षणबाधक
सद्भावादवाच्यत्वेलक्ष्यत्वंनस्यादितियुक्तोतिप्रसंगइति । नन्विक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्यादीनांविशेषास्तावद्विद्यंते । अनुभवसिद्ध
त्वात् । नचतेकेनापिशब्देनवाच्याः । तद्वाचकशब्दाभावात् । तथापिलक्ष्याःदृश्यंते । अन्यथातत्रवाग्व्यवहाराभावप्रसंगात् ।
अतोऽवाच्यत्वेलक्ष्यत्वंनस्यादितिप्रसंगःप्रशिथिलमूलः । यथोक्तं इक्षुक्षीरगुडादीनांमाधुर्यस्यांतरंमहत् । भेदस्तथापिनाख्यातुं
सरस्वत्यापिशक्यतइति । यथाचमाधुर्यादिविशेषाणामवाच्यानामपिप्रतीततामात्रेणलक्ष्यत्वं । तथाब्रह्मणोऽवाच्यस्यापिस्व
यंप्रकाशत्वेनप्रसिद्धस्यलक्ष्यत्वंसंभवतीत्यतआह ॥ माधुर्यादीति । तच्छब्दैर्माधुर्यादिविशेषशब्दैः । सदेत्यवधारणार्थे । उ
दितावाच्याएवेति । ननुमाधुर्यादिविशेषशब्दःसाधारणःकिमेतावता । नहिगोशब्दोनेकार्थइतिनकस्यापिवाचकः । तथाचल
क्षकोपिनस्यात् । वाच्यार्थद्वारत्वाल्लक्षणायाः । ननुचवाचकत्वंपदधर्मः । माधुर्यादिविशेषइतिचनपदंकिंतुवाक्यमेव । अनेकपदा
त्मकत्वात् । तथाचकथंतच्छब्दैरुदिताइति । मैवं । ऐकपद्यमैकस्वर्यंचसमासप्रयोजनमितिशाब्दैरंगीकृतत्वात् । अथवातच्छब्दैः
सूदशास्त्रादिप्रसिद्धैर्वाचकशब्दैरुदिताइतिव्याख्येयं । तथाचोक्तं । विशदंक्षीरमाधुर्यंस्थिरमाज्यस्यतीक्ष्णकं । गुडस्यपनसा
दीनांनिर्हारीत्यभिधीयतइति । यथाचध्वनिविशेषाणांमंदव्युत्पत्तिभिरविदिताअपिश्रुतिस्वरजातिरागादिशब्दाःवाचकाःसं
गीतशास्त्रप्रसिद्धाः । तथामाधुर्यादिविशेषाणामपितत्तदधिकृतशास्त्रेषुवाचकाःशब्दाःकथंनस्युः । ततश्चेक्षुक्षीरगुडादीनामि

तिवचनमात्मनोव्युत्पत्त्यभावख्यापनार्थंशारदानिंदयाप्रत्यवायार्जनार्थंच। अतोनप्रशिथिलमूलोतिप्रसंगइति। यदपिप्रकाशत
यासिद्धत्वाद्ब्रह्मणोलक्ष्यत्वोपपत्तिरिति । तदुपरिष्टान्निराकरिष्यते। नन्ववाच्योपिनदीतीरफलसंसर्गलक्षणोवाक्यार्थोलक्ष्यो
नद्यादिपदैरुपलक्ष्यते । यथोक्तं । वाक्यार्थोलक्ष्यमाणोहिसर्वत्रैवेतिनःस्थितिरिति । तथाचव्याप्त्यभावादप्रसंगोयं । वाक्यार्थ
श्चब्रह्माभ्युपेयतेनपदार्थः । अतोलौकिकवाक्यार्थवदवाच्यमपिलक्ष्यंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [५।३३] वाक्यार्थोपीति । एवशब्द
स्योदितइत्यनेनसंबंधः । वाक्यार्थशब्दस्यवाक्यार्थोवाचकत्वेअन्यत्तद्वाच्यंवाच्यं । नह्यस्माभिर्लक्षकेणैवशब्देनवाच्यत्वमाशा
स्यते । किंतुकेनचिच्छब्देनवाच्यमेवकेनचिच्छब्देनलक्ष्यमितिभावः । अयंचांगीकारवादोज्ञातव्यः । अन्विताभिधानस्यसम
र्थितत्वात् । ब्रह्मणोवाक्यार्थत्वंतुसंसर्गत्वस्यसंसृष्टत्वस्यचानंगीकारादयुक्तं । वाक्यस्याखंडार्थनिष्ठतायानिरस्तत्वादिति । एवं
व्यभिचारंनिरस्य सुस्थाप्रसंगमूलभूताव्याप्तिरित्याह ॥ [५।२२] नावाच्यमिति । लक्ष्यमितिशेषः । अथवाब्रह्मणोऽवाच्यत्वेतस्य
वस्तुत्वमेवनस्यात् । यतोऽवाच्यंकिंचिदपिनास्तीतिप्रसंगांतरसूचनमिदं । ननुयतोवाचोनिवर्तंतइत्याद्यागमविरोधात्कालात्य
यापदिष्टमीक्षणीयत्वेनवाच्यत्वसाधनं । प्रसंगानांचविपर्ययापर्यवसानमिति । स्यादेतदेवं । यदिब्रह्मावाच्यत्वंश्रुत्यर्थःस्यात् ।
नचैवं । तथाव्याख्यानेस्वक्रियाविरोधापत्तेरित्याह ॥ [५।३३] यतइति । यतइत्यादिशब्दैःब्रह्मोक्त्वाहितस्यावाच्यत्वंवाच्यं । अन्य
थायस्यकस्यचिदवाच्यतापत्तेः । तथाचयतइत्यादिकैश्शब्दैर्ब्रह्मैववदन्कथंपुनस्तस्यावाच्यत्वंश्रुत्यर्थतयाब्रूयात् । मूकोहमि
तिवत्स्वक्रियाविरोधात् । सुधीरितिविपरीतलक्षणयापरस्याकोविदत्वमाह । स्यादयंस्वक्रियाविरोधोयदियतइत्यादिशब्दैर्ब्र

ह्मवचनवृत्त्योक्त्वातस्यावाच्यत्वमुच्येत । नत्वेवं । किंनामयतइत्यादिशब्दैर्लक्ष्यमेवेत्यतःक्वास्तिस्वक्रियाविरोधइत्यतआह ॥
[६।१] येनेति । ब्रह्मलक्ष्यमितिवदतापिलक्ष्यशब्दवाच्यत्वंतस्यांगीकर्तव्यं । तथाचकिंशब्दांतरेणापराद्धं । अथलक्ष्यशब्देनापिलक्ष्य
तेनतूच्यतइतिब्रूयात्तदाकिंतदित्यपेक्षायांशब्दांतरंब्रूयादित्यनवस्थास्यात् । अथयावत्पदजातंब्रह्मणिप्रयुज्यतेतत्सर्वमपिलक्ष
णयैवेतिपरिहारेकुतोनवस्थेतिचेत् न । अनवबोधात् । नहिप्रश्नपरिहारक्रमनिमित्तेयमनवस्था । येनसकृदेवोत्तरेणनिवर्तेत ।
किंतुलक्षणायाःप्रतीतिपूर्वकत्वाच्छब्देनविनाप्रत्यायकांतराभावात्तत्रापिलक्षणाश्रयणेमूलक्षयात् । अतःस्वक्रियाविरोधान्नेदं
श्रुतिव्याख्यानमिति नानुमानादेःकश्चिद्दोषः । अविरुद्धंतुव्याख्यानमुत्तरत्रकरिष्यतइति । इतश्चनब्रह्मणिश्रुतानांवैदिका
नांसर्वशब्दानांलक्षणाश्रयणंयुक्तमित्याह ॥ [६।१] एकस्यापीति । यत्रवेदेसतांविदुषामेकस्यापिशब्दस्यमुख्यार्थपरित्यागेनामु
ख्यार्थस्वीकृतौकृतायांसत्यांमहतीलज्जाजायते । तत्राखिलाअपिशब्दाअमुख्यार्थाइतिवदन्यस्तस्यात्मनःशाब्दत्वंशब्दशक्ति
तात्पर्यज्ञत्वंवक्तुंलज्जाकथंनजायते । केभ्यः तन्मार्गानुवर्त्तिनां शब्दशक्तितात्पर्यानुसारिणांविदुषांसकाशादितियोजना । त
स्यव्याख्यातुर्मार्गमनुवर्तमानानांचकथंनजायतेलज्जेतिवा । तथासत्यात्मनामितिबहुवचनांतंपदमध्याहार्यं । ननुनतावन्मु
ख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थस्वीकारएवलज्जाहेतुः । तथासतिगंगायांघोषः । कुंडपायिनामयनेमासमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादावमु
ख्यार्थग्रहणाभावप्रसंगात् । किंनाममुख्यार्थेसंभवत्येवामुख्यार्थस्वीकारोदोषः । मुख्यार्थोहिशक्तिग्रहणवशात्प्रथमंबुद्ध्यारूढो
भवति । विनाचप्रथमातिक्रमेकारणंजघन्यप्रतिपत्तिस्वीकारेकथमनौचित्यंनभवेत् । यत्रमुख्यार्थेबाधकमस्तितत्रतदपरित्याग

एवलज्जाहेतुः । गंगायांघोषः । सिंहोदेवदत्तइत्यत्रगंगादिशब्द(स्य)मुख्यार्थांगीकारस्यैवदुष्टत्वदर्शनात् । तत्कथमेतत् । सत्यमेतत् । प्रकृतेपिनमुख्यार्थस्वीकारेबाधकमस्तीत्याचार्योमन्यते । बाधिकायाःश्रुतेःनिर्गुणत्वोपपत्तेश्चनिरस्तत्वादिति । अत्राह । द्वेब्रह्मणी । निर्गुणंसगुणंच । तत्रनिर्गुणंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंपरिपूर्णं । तदेवमायाशबलितत्वेनैश्वर्यादिधर्मवत्तयासगुणमुच्यते । मायायाश्चानिर्वाच्यतयातदवच्छिन्नस्यनतथाभावस्तात्विकइतिनकूटस्थत्वहानिः । तत्रसगुणमेवपरात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षतइत्यादावीक्षणीयत्वेनोच्यते । ततश्चेक्षणीयत्वंवाच्यत्वेनविनानोपपद्यतेचेत्सगुणंवाच्यमस्तु । ननिर्गुणं । तस्येक्षणीयत्वेप्रमाणाभावात् । नह्यन्यगतेनव्याप्येनान्यत्रव्यापकसिद्धिः । अतिप्रसंगात् । नचपरात्परमित्यादीन्येवनिर्गुणविषयाणि । ज्ञापकाभावात् । नचवाच्यंमाभूदनुमानेननिर्गुणस्यवाच्यत्वसिद्धिः । पक्षीकृतेलिंगाभावात् । लिंगवतिसिद्धसाधनत्वात् । तथापिसर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यादिश्रुतिबलाद्वाच्यत्वंनिर्गुणस्यसेत्स्यतीति । मायाशबलेगृहीतसंगतयस्सर्वेवेदालक्षणयायत्पदमामनंतीत्यर्थोपपत्तेः । नचावाच्यस्यलक्षणानुपपत्तिर्दोषः । प्रसिद्धतामात्रेणलक्षणोपपत्तेः । सगुणप्रतीत्यैवचनिर्गुणस्यतत्स्वभावभूतस्यसर्वात्मनःस्वतःसिद्धत्वात् । नचतदेवेक्षणीयत्वंयेनवाच्यत्वप्रसक्तिः । किंतुप्रमेयत्वं । नचस्वप्रकाशस्यप्रमेयत्वमिति । तदेतदाशंक्यपरिहरतिसूत्रकारः ॥ **गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति**[६।३] । परात्परमित्यादिश्रुतिषुगौणएवात्माईक्षणीयत्वेनोच्यते । अतस्सएववाच्योस्तुननिर्गुणः । तस्येक्षणीयत्वेप्रमाणाभावात् । परात्परमित्यादिश्रुतीनांचतत्परत्वेज्ञापकाभावात् । किंतुल ॥११६॥
क्ष्यएवासावितिचेन्न । आत्मशब्दात् । उपलक्षणमेतत् । ईक्षणीयेवस्तुनिआत्मब्रह्मपुरुषादिशब्दश्रवणात् । तेषांचपूर्णाभिधा

यित्वेननिर्गुणज्ञापकत्वादिति । भवेदात्मादिशब्दः पूर्णार्थवाची । तथापियत्रदृश्येवाच्येचवस्तुनिप्रयुज्यतेतत्रसगुणविषयएवे
तिनियमांगीकारेकोदोषइत्याशंकापरिहारार्थमपरंसूत्रं ॥ [६।३]तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशादिति । नायंनियमोयुज्यते । यस्यानु
वित्तःप्रतिबुद्धआत्मा तरतिशोकमात्मविदित्यादौदृश्यात्मनिष्ठस्यमोक्षोपदेशात् । नहिगौणात्मनिष्ठस्यमोक्षउपपद्यतइति । अ
त्रप्रथमसूत्रेपरात्परमित्यादिवाक्येषुनिर्गुणज्ञापकोक्त्याहेतुसिद्धिस्समर्थिता । ज्ञापकस्यचान्यथासिद्धिरुत्तरसूत्रेपरिहृतेत्येताव
त्सूत्रद्वयतात्पर्यंस्फुटमवगम्यते । अधिकंविवक्षुराह ॥ [६।३]आत्मेति । योवादीतदेतदनिर्वाच्यमायाख्याज्ञानशबलंकिंचिद्ब्रह्मकल्प
यित्वातदेववैदिकैरशेषपदैर्वाच्यमित्यपिकल्पयित्वाशुद्धंमायातीतंसर्वज्ञंसर्वशक्तिपरिपूर्णमस्मदभिमतंपरंब्रह्मपदैर्लक्ष्यमितिवद
न्वदति । अस्यवादिनःश्रुतपरित्यागस्सर्वत्र सर्ववाक्येषुस्यात् । कथं वचनवृत्त्यैवप्रथमप्रतीतस्यशुद्धस्यब्रह्मणोविनाकारणेनप
रित्यागात् कथंशुद्धस्यप्रतीतत्वं । आत्मब्रह्मादिशब्दानांवेदेश्रवणात् । आत्मब्रह्मादयःशब्दाश्चसाक्षाद्वचनवृत्त्यापूर्णाभि
धायिनोयदायस्मात् तदातस्माच्छ्रुतपरित्यागइति । नकेवलंश्रुतपरित्यागःकिंतुसर्वत्रापिवाक्येषुअश्रुतकल्पनंचस्यात् । कथं ।
मायाशबलस्यब्रह्मणोवंध्यापुत्रोपमत्वात् । तत्कथं । विनामानं । मानाभावात् । तदपिकथं । श्रुतिष्वात्मब्रह्मादिशब्दश्रवणात्ते
षांचपूर्णाभिधायित्वेनमायाशबलाविषयत्वात् । ननुयुष्माभिरेवजन्मादिसूत्रेमायाशबलस्यलक्ष्यत्वेनांगीकृतत्वात्कथंतद्वंध्या
पुत्रोपममिति । मैवं । प्रथमसूत्रेजिज्ञास्यतयोक्तस्यसर्वज्ञस्यसर्वशक्तेःपरब्रह्मणएवास्माभिर्जगज्जन्मादिकारणत्वेनलक्षित
त्वांगीकारादित्याद्यसूत्रतात्पर्यं । आत्मशब्दोदितस्येतिद्वितीयस्य । आत्मादिशब्दःपूर्णार्थोपिदृश्येश्रुतोगौणविषयइति

नियमंयोब्रवीतिसतथाविधात्मशब्दोदितस्यज्ञानंमुक्तावसाधनमेवाह । गौणात्मज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वानुपपत्तेः । तथा
चास्यश्रुतपरित्यागःस्यात् । दृश्यात्मज्ञानस्यमोक्षसाधनतायाःयस्यानुवित्तइत्यादौश्रुतत्वादिति । नचैवमापादितेश्रुतपरि
त्यागाश्रुतकल्पनेशक्यांगीकारेइत्याह ॥ [६।६]यत्रेति । यत्रययोर्मध्येएकमपिप्रसक्तं । किमुभयमितिशेषः । अथलोकजुगु
प्सितमपीदमुभयंनदूषणंममेत्यभ्युपेयात्तत्राह ॥ [६।६]नियमेनेति । अस्माभिरापाद्यतेपरेणांगीक्रियते । नहिलोकजुगुप्साना
मैकंप्रतिज्ञाहान्यादिकमिवनिग्रहस्थानमस्ति । लोकस्याव्यवस्थितत्वात् । गतानुगतिकोलोकइतिवचनादितिमन्वानेनेति ।
स्वपरयोर्मते मतेन । यस्यनियमेनोभयमिदंस्यात् अयंदुर्घटैरंगीकारानर्हैर्भूषणैर्विपरीतलक्षणयादूषणैरलंकृतःस्यात् ।
यदिश्रुतमपिविशुद्धंब्रह्मत्यज्यतेतर्हिसकलोपिवेदार्थस्त्यज्यतामविशेषात् । यदिचाश्रुतमपिमायाशबलंब्रह्मकल्प्यते । तदाचैत्य
वंदनादेःस्वर्गसाधनत्वादिकमपिकल्पनीयं । विशेषाभावादित्याशयः । नकेवलंश्रौतस्यपरमात्मनस्त्यागेऽतिप्रसंगमात्रं । महाप्र
त्यवायोप्यस्तीत्याह ॥ [६।७]अंधमिति । अंधयतीत्यंधं । अलंकृतस्यवसनाभ्यांभाव्यं । वस्त्रहीनमलंकारंघृतहीनंतुभोजनं । भावही
नंतुसल्लापंनप्रशंसंतिपंडिताइतिवचनात् । अतोवसनद्वयमिदंस्यादितिपरिहासः । अत्रप्रमाणमाह ॥ [६।७]अनंदाइति । नविद्य
तेनंदआनंदोयेषुतेअनंदाःतइतिप्रसिद्धाः । बोधनात्भुत्वेदस्तस्मादपियेअविद्वांसःवेदेनमुख्ययावृत्त्याप्रतिपादितमपिपरमा ॥११७॥
त्मस्वरूपमपलपंतइत्यर्थः । सुष्ठुरमणविरुद्धत्वादसुरप्राप्यत्वाच्चासुर्याः । आत्महनोवेदवाच्यपरमात्मत्यागिनः अत्रोक्तार्थे ।
समंततःसर्वास्वपिशाखासु ॥ ९ ॥ दृश्येवस्तुनिश्रुतआत्मशब्दोगौणपरइतिनियमंहेत्वंतरेणापाकुर्वत्सूत्रंपठित्वासूत्रेसाध्यानिर्दे

शाभावेनसाकांक्षंवाक्यंपूरयति ॥ [६।१०] हेयत्वेति । एवशब्दोनैवेतिसंबध्यते । दृश्यत्वेनेतिशेषः । एवंसूत्रस्वरूपंनिर्धार्यव्याचष्टे ॥
[६।१०] तमेवेति । दृश्यआत्मागौणएवेतिनियममंगीकुर्वाणेनतमेवैकंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथ । अमृतस्यैषसेतुरितिश्रुतो
प्यात्मागौणोंगीकार्यः । तस्यतंजानथेतिदृश्यत्वश्रवणात् । कथंचायंगौणोंगीकर्तुंशक्यः । यतोसौगौणोमुमुक्षुणाहेयेष्वन्यावा
चोविमुंचथेतिश्रुतः । अस्यचहेयत्वावचनात् । प्रत्युततमेवैकंजानथेत्युपादेयत्ववचनाच्चेति । चशब्दोवाक्यार्थद्वयसमुच्चया
र्थः । हेत्याश्चर्ये । ननुगौणानामपिब्रह्मादिदेवतानामुपादेयत्वंवक्ष्यति । अंगावबद्धास्त्वित्यादौ अतोनैकांतिकोयंहेतुरित्यत
आह ॥ [६।११] परिवारतयेति । सत्यंविष्णुपरिवारतयाग्राह्याःब्रह्माद्याः । तथापिप्रधानत्वेनहेयाएव । प्राधान्येनचोपादेयत्वमत्र
हेतुत्वेनविवक्षितं । अमृतस्यैषसेतुरितिवाक्यशेषात् । अतोनव्यभिचारइति ॥ ७ ॥ एवमात्मशब्दस्यनिर्गुणविषयत्वमुपपाद्य
निर्गुणस्यवाच्यत्वंसमर्थितं । हेत्वंतरेणास्यैवार्थस्योपपादकं ॥ [६।११] स्वाप्ययादिति । सूत्रंव्याचष्टे ॥ [६।१२] पूर्णस्येति । पूर्णस्येत्यस्यां
श्रुतौतावत्कस्यचिन्महाप्रलयेस्वस्यस्वस्मिन्नेवाप्ययोनान्यत्रलीनभावउदाहृतः । स्वाप्ययश्चसौत्रउपलक्षणमात्रं । पूर्णत्वमप्यु
दाहृतं । ताभ्यामसौनिर्गुणइतिज्ञायते । श्रुत्युक्तत्वाच्चवाच्यइत्यतोनिर्गुणस्यवाच्यत्वसिद्धिरिति । ननुस्वाप्ययःपूर्णत्वंचसगु
णस्यकिंनस्यात् । मैवं । सगुणस्यस्वाप्ययानुपपत्तिस्तावद्भाष्यएवोक्ता । पूर्णत्वानुपपत्तिमाह ॥ [६।१३] कथमिति । व्याघातादि
तिभावः । अत्रगतिसामान्यादितिसूत्रंनतावद्ब्रह्मणोवाच्यत्वसमर्थनार्थं । किंतुशास्त्रस्यानंतत्वान्नसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वंब्रह्म
णोनिश्चेतुंशक्यमित्याशंकितदोषपरिहारार्थमित्यतःप्रकरणशुद्ध्याव्याचिख्यासुस्तदुल्लंघितवान् । व्याख्यास्यतिचैतदुत्तरत्र

सूत्रकारस्यापिप्रकरणसांकर्यस्यैतदेवप्रयोजनं । यदाक्षेपद्वयसमाधानस्यपूर्वसूत्रस्थसंशब्दार्थसमर्थनमेकमेवप्रयोजनमितिसूचनं । तेनचावृत्त्यासंशब्दस्यानेकार्थताज्ञापनं । अन्यथैकेनार्थेनचरितार्थस्यार्थांतरंनज्ञायेत । तथाचनलक्षणद्वयस्यशास्त्रीयतास्यादिति । उपपत्त्यंतरेणनिर्गुणस्यब्रह्मणोवाच्यतामुपपादयितुंसूत्रं ॥ [६।१३]श्रुतत्वाचेति । तस्यार्थः एकोदेवइत्यस्यांश्रुतौनिर्गुणस्यब्रह्मणःश्रुतत्वाच्चतस्यवाच्यत्वमुपपन्नमिति । अत्रश्रुतोपिसगुणःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [६।१३]पदंचेति । अत्रहिवाक्ये केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रूयते । निर्गुणइतिचपदंकथंगौणंवदिष्यति । व्याहतत्वात् । अतोनसगुणोत्रश्रुतइति । सत्यमस्यांश्रुतौनिर्गुणादिपदप्रतिपाद्यंनिर्गुणंब्रह्मेति । किंतुलक्षणयैव । तथाचकथमनेननिर्गुणस्यवाच्यत्वसिद्धिः । नचवाच्यंनिर्गुणशब्देननिर्गुणंचेल्लक्ष्यंतर्हितद्वाच्यंवाच्यं । वाच्यार्थद्वारत्वाल्लक्षणायाः । नचसगुणंनिर्गुणपदवाच्यं । व्याघातात् । सगुणस्यहिनिर्गुणत्वंतथासतिस्यादिति । गुणाभावविशिष्टस्यवाच्यत्वांगीकारात् । निर्विकल्पकस्वरूपमात्रस्योपलक्ष्यत्वात् । एकमेवहिनिर्विशेषंवस्तुपरमसूक्ष्मंगुणाभावाद्युपाधिभिरीषत्स्थूलंजातं ।गुणाद्युपाधिभिःस्थूलतरमित्यतोनिर्गुणपदेनगुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारास्वरूपमुपलक्ष्यमितिनकश्चिद्विरोधः । एवंपूर्णादिपदानामपिलक्षणाप्रकारोद्रष्टव्यइत्याशंक्योक्तमेवपरिहारंनविस्मरेत्याह ॥ [६।१३]गुणाभावेति । निर्गुणपदेनगुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारोपलक्ष्यंचेच्छुद्धंब्रह्ममन्यसइत्यर्थः । अपितथापि । तत्पदंलक्ष्यपदं । ब्रह्मणोवाचकमंगीकरणीयं । तथाचवाच्यत्वमेवापतितमित्यर्थः । ननुलक्ष्यपदेनापिब्रह्मलक्ष्यमेव । नवाच्यमितिचेन्न । अनवस्थायाउक्तत्वात् । किंच निर्गुणपदलक्ष्यमित्यनेनापिलक्ष्यत्वेकिमस्यवाच्यं । नतावदन्यत् । तत्रनिर्गुणप

दस्यैवाश्रवणेनतल्लक्ष्यपदस्यदूरोत्सारितत्वात् । शुद्धंचेत्किलक्षणया । किंचैवंयद्यद्ब्रह्मतयाप्रतिपाद्यतेतत्तदब्रह्मेतिवदतासाधु समर्थितोब्रह्मवादइत्याशयवानधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ [६।१४] अतइति । एतन्मतंब्रह्मणोऽवाच्यत्वमतं । अनादरणेचसिद्धंसर्व शास्त्रमुख्यार्थत्वंब्रह्मणइतिशेषः ॥ ७ ॥ एवमीक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्यश्रुतत्वाच्चेत्यंतानिसूत्राणिस्वमतेनव्याख्यायपरेषांव्या ख्यानंप्रत्याख्याति ॥ [६।१४] नचेति । सर्वज्ञंसर्वशक्तिजगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणंब्रह्मवेदांतवेद्यमित्युक्तं । तत्रसांख्यामन्यंते । यानिब्रह्मणोजगत्कारणत्वप्रतिपादकतयाभ्युपगतानि सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्येवमादीनिवाक्यानि । तानिसर्वाणित्रिगुण मचेतनंप्रधानमेवजगत्कारणंप्रतिपादयंति।कुतः ब्रह्मणोज्ञानक्रियाशक्तिरहितत्वात्। ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावेहिते। नचज्ञानक्रियेचिदात्मनःस्तः । तस्यापरिणामित्वात् । एकत्वाच्च । त्रिगुणेतुप्रधानेपरिणामिनिनतयोरसंभवकारणमस्तीत्यतस्त देवसदेवसोम्येत्यादौजगत्कारणतयाप्रतिपाद्यतइत्येवंप्राप्तेप्रतिविधीयते ॥ **ईक्षतेर्नाशब्दं** । नसांख्यपरिकल्पितमचेतनंप्रधा नंजगतःकारणंशक्यंवेदांतवाक्येष्वाश्रयितुं । अशब्दंहितत् ।कथमशब्दत्वं । ईक्षतेः । तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेति तत्तेजोसृज त सऐक्षतलोकानसृजाइति सइमान्लोकानसृजत । सईक्षांचक्रेसप्राणमसृजतेतीक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य । नचाचेतनस्यप्रधा नस्येक्षितृत्वंसंभवति । नन्वयमीक्षतिर्गौणोव्याख्येयः तत्तेजऐक्षत ताआपऐक्षंतेतिगौणप्रायपठितत्वात् । यथाह्यासन्नपतन कूलमालक्ष्यकूलंपिपतिषतीत्युपचारोदृष्टः । तथाऽऽसन्नसर्गेप्रधानेप्यैक्षतेत्युपचारोभविष्यतीत्यतःपरिहारंपठति ॥ **गौणश्चे न्नात्मशब्दात्** । अप्तेजसोरिवाचेतनेपिप्रधानेगौणोयमीक्षतिरित्यसत् । कुतः । आत्मशब्दात् । अनेनजीवेनात्मनेति । न

हिजीवश्चेतनोचेतनस्यप्रधानस्यात्मासंभवति । सआत्मातत्वमसीतिच । नहिचेतनस्यश्वेतकेतोरचेतनैक्यबोधनमुपपन्नं । अ
थोच्येत । अचेतनेपिप्रधानेभवत्यात्मशब्दःआत्मनःसर्वार्थकारित्वात् । राज्ञःसर्वार्थकारिणिभृत्येममात्माभद्रसेनइत्यात्मश
ब्ददर्शनादिति । तत्रोत्तरं ॥ तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात् । नैवमात्मशब्दालंबनंप्रधानंकल्प्यं । सआत्मातत्वमसीतिश्वेतके
तोस्तन्निष्ठामुपदिश्यतस्यतावदेवचिरमितिमोक्षोपदेशात् । नह्यचेतननिष्ठस्यमोक्षोयुक्तः । स्यादेतत् । ब्रह्मैवज्ञीप्सितं ।
तच्चनप्रथमंसूक्ष्मतयाशक्यंश्वेतकेतुंग्राहयितुमितितत्संबद्धंप्रधानमेवस्थूलतयात्मत्वेनग्राह्यते । अरुंधतीमिवातिसूक्ष्मांदर्शयि
तुंतत्सन्निहितांस्थूलतारकांदर्शयतीयमरुंधतीति । अस्यांशंकायामुत्तरं ॥ हेयत्वावचनाच्च । एवंसतिस्थूलतारावन्नाय
मात्मेतिहेयत्वंब्रूयात् । नचैवमब्रवीत् । अतोनैषाकल्पनायुक्ता । चशब्दएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानविरोधमभ्युच्चिनोति ॥
स्वाप्ययात् । सच्छब्दवाच्यंप्रस्तुत्यस्वमपीतोभवतीत्युच्यते । नह्यचेतनेचेतनस्याप्ययःसुप्तौलयेचसंभवति । अतश्चनप्र
धानंसच्छब्दवाच्यं ॥ गतिसामान्यात् । यदिचक्वचिदप्यचेतनंप्रधानंजगतःकारणमुच्येतवेदांतेषु । तथासतिकथंचिदी
क्षणादिकंकल्प्येत । नचैवं । अतोवेदांतोत्पाद्यायाःगतेरवगतेरैकरूप्याच्चनप्रधानंजगत्कारणमिति ॥ श्रुत्वाच्च । सकारणं
कारणाधिपाधिपइतिसाक्षात्सर्वज्ञस्येश्वरस्यजगत्कारणत्वंश्रूयते । अतश्चनप्रधानंजगत्कारणंवेदांतवेद्यं । ज्ञानक्रियाशक्तीत्वप
रिणामिनोपीश्वरस्यसवितुरिवयुज्येते। इत्येवंसांख्यनिराकरणायैतानिसूत्राणिभगवान्सूत्रकारश्चकारेतियन्मायावादिनोवदंति
तन्नेत्यर्थः । कुतोनेतिचेत् । सूत्राक्षराणामनानुगुण्यात् । तथाहि । अशब्दंहितदितिहेतूकृतमशब्दत्वंनामशब्दागोचरत्वंवा

शब्दावाच्यत्वंवा । अवैदिकत्वंवा । कारणतयाऽवैदिकत्वंवा । सर्वत्राप्यसिद्धिरित्याह ॥ ६।१५ नहीति । असौसांख्यः । स्वसि
द्धेनहेतुनेदंनिराकरणमितिचेन्न । यतोसौसूत्रकारोशब्दत्वंप्रधानेनांगीकरोति । उपपादयिष्यतेचैतत् । किंचाद्येकिंप्रधानस्या
सत्त्वमभिप्रेतं ।उतप्रमाणांतरवेद्यत्वं। आद्येतदुपपादनायेक्षतेरुपन्यासोनुपपन्नः । अतएवनोत्तरः ।द्वितीयेब्रह्मण्यनैकांतिकं। तृ
तीयचतुर्थयोस्साध्याविशिष्टत्वं । किंचेक्षणेनैवनेतिप्रतिज्ञार्थसिद्धावशब्दंहितदितिमध्येहेत्वंतरकल्पनंव्यर्थं । ईक्षितृत्वंचेक्षण
गुणयोगित्वं । तद्ब्रह्मण्यपिगौणमेवनिर्गुणत्ववादिनांगीकरणीयं । तथाचगौणश्चेदितिव्यर्थं । किंचेक्षतेगौणत्वकल्पनस्यबाधका
भावमनुक्त्वाआत्मशब्दादित्यसंगतं । परेणप्रायपाठोबाधकउपन्यस्तस्तदविरोधायवैषम्यमिदमुच्यतइतिचेन्न । तेजोबन्नानाम
पिदेवतात्वेनप्रायपाठाविरोधात् । तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशादित्यत्रकिंप्रधानैक्योपदेशानुपपत्तिर्वाविवक्षिता । तज्ज्ञस्यमोक्षानुपप
त्तिर्वा । आद्येब्रह्मपक्षेपिसमानोदोषः । नहिजीवस्यापिब्रह्मैक्योपदेशोयुक्तइत्युक्तमधस्तात् । द्वितीयस्त्वनुपपन्नएव । आत्मा
नात्मविवेकार्थमनात्मज्ञानस्यावश्यकत्वात् । आत्मशब्दस्यगौणत्वेचोदितेबाधकाभावएववक्तव्यः । हेयत्वावचनादित्यस्यपरि
चोदनैवानुपपन्ना । नहिसांख्योऽद्वैतज्ञानार्थंप्रधानोपदेशंमन्यते । हेयत्वावचनंचानैकांतिकं । अन्नमयप्राणमयादीनामब्रह्म
त्वेपिहेयत्वावचनात् । उत्तरोत्तरब्रह्मत्ववचनंतत्रज्ञापकमितिचेत् (न) । अत्रापितथाविधज्ञापकसौलभ्यात् । प्रतिज्ञाविरो
धस्तुब्रह्मवादएव नप्रधानवादे । प्रधानस्यसर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । भोक्तृवर्गस्यनप्रधानात्मकत्वमस्तीतिचेत्सत्यं । ब्रह्मणस्तु
नकिंचित् । एतेनस्वाप्ययोपिनिरस्तः । एकीभावस्यब्रह्मपक्षेप्यभावात् । परिष्वंगमात्रस्यप्रधानेपिसंभवात् । ब्रह्म

विषयंगतिसामान्यंपरस्यासिद्धमेव । ईक्षणादिनातत्साधनेप्रथमसूत्रेणैवगतार्थता । अतएवश्रुतत्वादित्यसिद्धं । गता
र्थंचगतिसामान्येनेत्येषादिक् । अस्तुवायथाकथंचित्सूत्रगमनिका । तथापिप्रकृतसंगतिपर्यालोचनयात्रवाच्यत्वसमर्थनमेवो
पपन्नंनसांख्यनिराकरणमित्याह ॥ [६।१५] समन्वयमिति । तत्तुसमन्वयादितिसमस्तस्यापिशास्त्रस्यब्रह्मणिसमन्वयेप्रतिज्ञा
तेसतियद्यपिमुख्ययावृत्त्याशब्दगोचरतासांख्यनिराकरणंचेत्युभयमपिप्रतिपाद्यंभवति । उभयाभावेपिसमन्वयानुपपत्तेः ।
तथापिशब्दगोचरतैवप्रथमप्रतिपाद्यास्यात् हियस्मात्तस्मात्सैवात्रप्रतिपाद्यते नसांख्यनिराकरणं । तत्पुनरीक्षतिकर्मव्यपदेशा
त्सइत्यादौकरिष्यतइति । कुतश्शब्दवाच्यतायाःप्रथमप्रतिपाद्यत्वमित्यतआह ॥ [६।१६] तदभावइति । अवाच्यत्वेहिब्रह्मणिशब्दसंबं
धएवानुपपन्नः । जगत्कारणत्वादिवाक्यविचारस्तुदूरे । सांख्यनिराकरणाभावेतुसृष्ट्यादिवाक्यानामेवसमन्वयानुपपत्तिः । अतः
प्रथमंवाच्यत्वसमर्थनेनसमन्वयसंभावनायांसत्यांवाक्यविशेषनिष्ठस्यविचारस्यपश्चादवसरइति । ननुवाच्यत्वाभावेपिलक्षणया
वृत्त्यासमन्वयोभविष्यतीत्यवाच्यत्वाक्षेपंनिर्दलतयोपेक्ष्यसूत्रकारेणादौसांख्यमतंनिराकृतमित्यंगीकारेकथमसंगतिरित्यतआ
ह ॥ [६।१६] कथंचेति । स्यादेवं । यदिसूत्रकारःशब्दानांब्रह्मणिलक्षणामभिप्रेयात् । नचैतदस्ति । यदिसूत्रकारोब्रह्मणिशब्दानांलक्षणा
मभिप्रैति । तदाकथंसमन्वयंब्रूयात् । किंतुअन्वयमात्रंब्रूयात् । समन्वयंचाब्रवीत् । तेनज्ञायतेनलक्षणासूत्रकारस्याभिप्रेताकिंना
ममुख्यवृत्तिरेवेति । समन्वयंब्रुवताकथंमुख्यवृत्तिरभिप्रेतेतिज्ञायतइत्यतआह ॥ [६।१६] योसाविति । समीचीनोह्यन्वयस्समन्वयः ।
सचशब्दस्यवाच्यार्थएवघटते । तत्रैवसाक्षाच्छक्तिमत्त्वात् । लक्ष्यार्थेतुवाच्यार्थद्वारेणान्वयोनसमीचीनः । अतःसमन्वयशब्दंप्रयुं

जानेनसूत्रकृतावाच्यवाचकभावएवप्रतिज्ञातइतिज्ञायते । सचावाच्यत्वशंकानिरासमंतरेणसर्वथाप्यसंभावितःस्यादितिवा
च्यत्वसमर्थनमेवप्राथमिकमिति । इदंचाभ्युपगम्योक्तंलक्षणावादेऽन्वयएवनोपपद्यते । कुतःसमन्वयः । अवाच्येलक्षणासंभव
स्योक्तत्वादिति । सत्यं । समीचीनोन्वयःसमन्वयः। समीचीनतातुतात्पर्यवत्ता । साचलाक्षणिकेप्यर्थेशब्दानांसंभवतीतिनसम
न्वयसिध्यर्थंवाच्यत्वंसमर्थनीयमितिचेन्न । संशब्दस्यार्थांतरंव्याख्यायापिजघन्यवृत्त्यालक्षणयासमन्वयाश्रयणनिर्बंधेकारणा
भावात् । नन्वस्तिकारणं । तत्तुसमन्वयादितिनिर्गुणेहिब्रह्मणिसमन्वयस्सूत्रकृताप्रतिज्ञातः। नचतत्रशब्दानांवचनवृत्तिस्संभ
वति । तस्याःद्रव्यादिसंबंधनिबंधनत्वात् । निर्गुणेचतदभावात् । अतोज्ञायतेलक्षणाश्रितासूत्रकृतेति । एवंचसतिसंशब्दस्याप्यु
क्तएवार्थोनिश्चीयतइति । स्यादप्येवं । यदिनिर्गुणेसमन्वयःप्रतिज्ञातःस्यात् । नचैवं । तथाहि । किमत्रनिर्गुणस्यप्रकृतत्वात्तदिति
तत्परामर्शोंगीक्रियते । उतसगुणस्यप्रकृतत्वेपितत्परामर्शासंभवेनजहदजहल्लक्षणयानिर्गुणपरामर्शोभ्युपेयते । आद्यंदूषयति ॥
६।१७
जन्मादीति । अत्र तत्तुसमन्वयादितिसूत्रे । निर्गुणेसमन्वयस्यावकाशःप्रसंगःक्वास्ति । नास्तीत्यर्थः । कुतः यतोत्रत्रिसूत्र्याम
तीतायां । निर्गुणेविषयसप्तमीयं । निर्गुणस्यावकाशःप्रसंगःक्वास्ति । नक्वापीत्यर्थः । कथं लक्षणसूत्रेजन्मादिकारणत्वेनलक्षितेहि
ब्रह्मणिशास्त्रंप्रमाणमभिधायतस्यसमन्वयमाहसूत्रकारः । नचतन्निर्गुणं जन्मादिकारणत्वगुणयोगात् । ननुजन्मादिकारणत्वंतट
स्थमेवसद्ब्रह्मलक्षयतीतिब्रूमः । अतोलक्षणसूत्रेप्रकृतंनिर्गुणमेवेत्यतउक्तंसाक्षाज्जन्मादिकारणइति । उपपादितंचैतत्तत्रैव । माभूल्ल
क्षणसूत्रेनिर्गुणस्यप्रकृतत्वं । प्रथमसूत्रेजिज्ञास्यतयोक्तंनिर्गुणमेव । नहितस्यकश्चिद्धर्मःश्रूयतइतिनवाच्यं । यतस्तदेवजन्मादि

सूत्रेजन्मादिकारणत्वेनलिलक्षयिषितमेवजिज्ञास्यमुक्तं । नह्यन्यज्जिज्ञास्यतयाप्रतिज्ञायान्यस्यलक्षणमुच्यते । अनुपयोगादि
ति । द्वितीयंदूषयति ॥ [६।१८] कथंचेति । तस्यानुक्रांतायांत्रिसूत्र्यांप्रकृतस्यमुख्यार्थस्यवाच्यस्यसमन्वयविषयतयात्यागेऽसंभवःकथं
नकथंचिदित्यर्थः । अतोनिर्गुणेसमन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वान्नलक्षणाश्रयणमत्रयुक्तं । किंतुप्रथमप्राप्तयामुख्यवृत्त्यैवेतितदर्थए
वसंशब्दोपीति । किंचनिर्गुणंचेदत्रतच्छब्देनपरामृश्यते । तदातत्रलक्षणापिनसंभवतीतिव्यर्थसमन्वयसूत्रमापन्नमितिवक्तुंनि
र्गुणस्याप्रमेयत्वंतावत्साधयति ॥ [६।१८] मानेनेति । निर्गुणंवस्तुकेनमानेनविज्ञेयं । नकेनापि । कुतः । अज्ञेयत्वात् । ज्ञेयमेवहिप्रमेयंदृष्टं
घटादि । शब्दप्रमाणाविषयत्वेऽवाच्यत्वंहेतुः । वाच्यस्यैवतद्विषयत्वदर्शनात् । ज्ञेयत्वाद्यंगीकारेचनिर्गुणत्वव्याघातात् । अ
स्त्वप्रमेयमेवनिर्गुणंब्रह्म । ततःकिमित्यतआह ॥ [६।१८] अमेयंचेदिति । निर्गुणंब्रह्मामेयंचेदंगीकृतं । तर्ह्यमेयत्वात्तत्रशास्त्रस्यकथं
चनलक्षणयापिवृत्तिर्नसंभवतीतिसमन्वयसूत्रंव्यर्थमेवप्राप्तं । लक्षणाहिलक्ष्यार्थप्रमितिपूर्विकादृष्टा । नहितीरंस्वरूपतोगंगासं
बंधित्वेनचप्रमाणतोप्रतिपन्नंगंगाशब्देनज्ञाप्यते । लाक्षणिकोपिहिशब्दोलक्ष्यप्रमोत्पादायप्रयुज्यते । अन्यथाप्रयोजनांतरा
भावेनवैयर्थ्यप्रसंगात् । तथाचाप्रमेयेहेतुफलयोरसंभवात्कथंलक्षणासंभवः । ननुप्रसिद्धिरेवलक्षणाहेतुःनप्रमाणप्रसिद्धिः । वि
शेषणवैयर्थ्यात् । तथाचस्वतःसिद्धेकथंलक्षणानसंभवतीति । एवंतर्हिसुतरांलक्षणानोपपद्यतइतिवक्ष्यति । ननुलाक्षणिकाः
शब्दाःलक्ष्यप्रमामनुत्पादयंतोपिविपरीताकारव्यावर्तनेनैवप्रयोजनवंतोभविष्यंतीति । न । निराकृतत्वादिति । निर्गुणेसमन्व
यंनिराकृत्यव्यतिरेकमुखेनोपसंहरति ॥ [६।१९] तस्मादिति । यतोनिर्गुणेसमन्वयोनोपपन्नः । तस्मादस्मदीयंसगुणमेवपरंब्रह्मशास्त्रे

णजिज्ञास्यमंगीकरणीयं । ननुपूर्वंविष्णोर्जिज्ञास्यत्वमुक्तं । इदानींतुसगुणस्यब्रह्मणइतिविरोधइत्यतउक्तं वासुदेवाख्यमिति । तथापिप्राक्सगुणस्यहेयत्वादिकमभिहितं । इदानींतुजिज्ञास्यत्वमितिकुतोनविरोधइत्यतउक्तं गुणार्णवमिति । पूर्वमनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्यसगुणस्याप्रामाणिकत्वंप्राकृतसत्त्वादिगुणबद्धस्यहेयत्वादिकंचाभिहितं । इदानींतुज्ञानानंदाद्यनंतगुणार्णवत्वेनसगुणंपरब्रह्मोपादेयमुच्यतइतिकोविरोधः । अर्णवइवाचरतीतिक्विपिकृतेअर्णवतेःपचाद्यचिकृतेअर्णवशब्दस्त्रिलिंगस्साधुः । नन्वेकमेवाद्वितीयमितिब्रह्मणोनिर्गुणत्वमभिधीयते । अतःकथंगुणार्णवत्वमित्यतउक्तमद्वंद्वमखिलोत्तममिति । अद्वंद्वमसमं । समाधिकराहित्यंश्रुत्यर्थइत्यर्थः । नकेवलंनिर्गुणेशास्त्रसमन्वयोनोपपद्यते । किंतुतस्यसत्त्वमेवानुपपन्नमित्याह ॥ [६।२०] विज्ञेयेति । द्वंद्वात्परस्त्वप्रत्ययःप्रत्येकमभिसंबध्यते । पूर्वपदेनरूपादीनांग्रहणं । तन्निर्गुणंब्रह्मनास्त्येवेतिबहिरेवप्रतिज्ञाद्रष्टव्या । कुतः । मनसोवाचश्चागोचरंयतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वप्रमाणागोचरत्वाच्छशविषाणवदितिद्रष्टव्यं । गवांज्ञानानांचरोवृत्तिरस्मिन्नितिगोचरं । विषयइतियावत् । तेननपुंसकोपपत्तिः । सर्वप्रमाणाविषयत्वंकुतइत्यतउक्तं । विज्ञेयत्वपूर्वविशेषेभ्योनिर्गतमिति । विज्ञेयत्वाभावान्नकस्यापिप्रमाणस्यविषयः । वाच्यत्वलक्ष्यत्वसदृशगुणयोगित्वाभावाच्चनशाब्दत्वं । रूपाद्यभावाच्चनप्रत्यक्षत्वं । लिंगसंबंधाभावाच्चनानुमेयत्वमिति । ननुप्रमाणागोचरस्यापिनिर्गुणस्यस्वप्रकाशतयासिद्धिर्भविष्यतीत्यतआह ॥ [६।२०] यदीति । एवमपियदिस्वप्रकाशतयाततब्रह्मस्यात् । तर्ह्यस्तु । किंतुसमन्वयविषयतयानवक्तव्यं । यतोस्मच्छास्त्रंवेदादिविषयोनभवति । तद्विषयत्वेस्वप्रकाशत्वहानिप्रसंगात् । प्रकाशांतरव्यावृत्तिर्हिस्वप्रकाशशब्देनाभिप्रेतामायावादिनः । तदि

दमेकंसंधित्सतोऽन्यच्च्यवतइत्यायातं । यद्ब्रह्मास्तित्वमभिलषतःशास्त्रविषयत्वमापतितं । वादीतिपरिहासः । माशब्दोयंन माङ् । अतोलिङ्गसंबंधः । आह । स्वप्रकाशस्यापिब्रह्मणोनशास्त्रविषयत्वंविरुद्धं । वचनजन्यस्फुरणाश्रयतयातत्कर्मतया वावचनविषयत्वाभावेनस्वप्रकाशत्वं । वचनजन्यवृत्तिव्याप्यतयातद्विषयत्वंचेतिव्यवस्थोपपत्तेरिति । तदसत् । स्फुरणंहिज्ञा नतावाज्ञानंवा नाद्यः । स्वरूपस्यैवनिराकरिष्यमाणत्वात् । द्वितीयेपिज्ञानाश्रयतयाविषयत्वंनक्वचिदितिकर्मत्वमेवाश्रयणीयं । ज्ञानकर्मत्वंचज्ञानविषयतातिरिक्तंनास्ति । ततश्चवचनजन्यज्ञानाविषयत्वमुक्तंस्यात् । वृत्तिरितिचज्ञानंतदतिरिक्तंवोच्यते । नतावत्तदतिरिक्तं । प्रमाणाभावात् । आद्येतुव्याप्यत्वंनविषयत्वातिरिक्तंनिरूपयितुंशक्यमितिवचनजन्यज्ञानविषयत्वमेवो क्तंस्यात् । तथाचव्याघातप्रसंगेननैकमपिसिध्यतीत्याशयवानाह ॥ [६।२१] अवाच्यमिति । अवाच्यंवचनजन्यज्ञानाविषयइत्यु क्त्वापुनश्चवाच्यंवचनजन्यज्ञानविषयोभवतीत्युन्मत्तवत्स्वोक्तिदूषकोव्याहतभाषी । किमितिमृषा वृथैवास्मच्छास्त्रस्यवेदस्यचौ र्यायनिर्गुणविषयतयायोजयितुंयतते । नहिव्याहतभाषिणःकिंचित्सिध्यति । उन्मत्तवच्चोरवच्चेति । स्यादेतत् । श्रुतिसूत्रयो स्तावदेकार्थत्वंयुक्तं । अन्यथाकरणेतिकर्तव्यताभावानुपपत्तेः । श्रुतयश्चोपक्रमादिवशान्नित्यशुद्धबुद्धमद्वितीयंनिर्गुणमेवप्र तिपादयंत्योनिरवकाशाःप्रतीयंते । ततस्तन्मीमांसापितद्विषयैव । तथाचान्यथानुपपत्तेर्यथाकथंचित्श्रुतिसूत्रयोर्निर्गुणविष यत्वमुपपादनीयं । अन्यथाविषयाभावेनाप्रामाण्यापत्तेरित्यतआह ॥ [६।२२] जन्मादीति । नश्रुतिसूत्रयोर्निर्विषयत्वापत्तिभयेना वाच्यस्यापितद्विषयत्वंकल्प्यं । सगुणविषयत्वेनसविषयत्वोपपत्तेः । नचोपक्रमादिवैगुण्यं । यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्या

॥१२२॥

द्वौसाक्षाज्जगज्जन्मादिकारणत्वेननारायणंमहाज्ञेयमितिनारायणादिशब्दोदितगुणवत्तयाचसर्वत्रसगुणस्यैवप्रतीतेरितिभावः । सर्वप्रमाणाविषयस्यशास्त्रविषयत्वांगीकारेयोव्याघातउक्तोनासौसूक्ष्मेक्षिकामाश्रित्य । येनसूक्ष्मेक्षिकायामविद्यमानमपिदूषणं स्फुरतीतिशंकेत । यथाह । नचात्रातीवकर्तव्यंदोषदृष्टिपरंमनः । दोषोह्यविद्यमानोपितत्पराणांप्रदृश्यतइति । किंतुस्थूलदृष्टिभिरप्ययंव्याघातस्सुज्ञानइत्याशयवानाह ॥ सर्वशब्दैरिति [७।१] । उन्मत्तंव्याहतभाषिणं । निर्गुणेब्रह्मणिसमन्वयनिराकरणमुपसंहरति ॥ मौंवदइति [७।२] । यतोवक्तुंज्ञातुंचनशक्यंतस्माच्छास्त्रस्यतद्विषयत्वाग्रहोपित्याज्यइतिभावः । मावदइतिस्मशब्दो(त्रा)ध्याहार्यः । तेनलङुपपत्तिः । माविजानीहीतिमाशब्दोयं । अतोनिर्गुणेसमन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वाद्वचनवृत्त्यैवसमन्वयोयमितिवाच्यत्वसमर्थनमेवप्रथमसंगतंनसांख्यमतनिराकरणमितिसिद्धं । ननुयथासूत्राविवक्षितंसांख्यनिराकरणंकुर्वतोममदोषः । तथामन्निराकरणंकुर्वतोभवतोपिकथंनदोषःस्यात् । नहीदंकस्यचित्सूत्रस्यार्थतयोच्यतइत्यतआह ॥ वयमिति [७।२] । त्वामपव्याख्यातारंश्रुतियुक्तिभ्यांबध्वानिराकृत्यास्मच्छास्त्रंवेदंसूत्रसूचिताभिःश्रुतिभिर्युक्तिभिश्चांजसानैरंतर्येणसादरंचशिष्यैर्विचारयामइति । अनेनेदमुदितंभवति । यावदापातरमणीयंपरेषांव्याख्यानंशिष्याःपश्येयुः । नतावदस्मदुक्तेसूत्राणांनिजार्थेप्यंजसादरंकुर्युः । किमसौसूत्रार्थः । किंवायमितिसंदेहावस्कंदनात् । निराकृतेत्वपव्याख्यानेनैरंतर्यादराभ्यांअस्मदुक्तमेवसूत्रार्थमुपादायशास्त्रार्थमीमांसायांनिर्विचिकित्साःप्रवर्तेरन् । ततोमानामभूदयंसूत्रार्थस्तथापिसूत्रार्थग्रहणोपायत्वाद्व्याकरणादावुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनादिवन्नकंचनदोषमावहति । किंनामगुणहेतुरेवेति । ननुयदिवाच्यमेवब्रह्म कोर्थस्तर्हिअवा

च्यत्वाद्यभिधात्रीणांश्रुतिस्मृतीनामित्यतःश्रुत्यंतरेणैवतदर्थमाह ॥अद्भुतं[१३]त्वादिति । आश्चर्यतमत्वात् । कथमाश्चर्यतमत्वं। अनंतगुणपूर्णत्वात् । दुर्लभंह्याश्चर्यंभवति । नह्यनंतगुणपूर्णंसुलभं । भासनोपसंभाषेत्यात्मनेपदं । वाच्यत्वस्योपपादितत्वात् । अर्थकथनमात्रेणैवालं । श्रुत्युदाहरणंतुदार्ढ्यार्थमित्यवगंतव्यं । आश्चर्यंहिवस्तुवाच्यमपिनतेनतेनाकारेणविशेषतोनिर्देष्टुंशक्यते । व्युत्पत्त्यभावात् । वाङ्मनसयोर्व्याकुलत्वाद्वेत्यतोऽवाच्यमित्युच्यते । मुख्यातिक्रमेणामुख्यप्रयोगेकिंप्रयोजनमितिचेत् । स्यादयंप्रयोजनानुयोगोयद्ययंस्वतंत्रप्रयोगस्स्यात् । नैतदस्ति । रूढत्वात् । यथोक्तं रूढोपचारोरूढलक्षणोपचारोलक्षणेति । अन्योप्याह । मुख्यार्थबाधेतद्योगेरूढितोथप्रयोजनादिति । तदिदमाह ॥ अ[१४]वाच्यमिति । नन्वेतच्छ्रुतिव्याख्यानंसूत्रव्याख्यानानंतरमेवकर्तव्यं । पूर्वपक्षेतत्रैवश्रुतेःशंकितत्वात् । अत्रव्याख्यानंतुनसंगतमिति । मैवं । सूत्रपूर्वपक्षिणेवापव्याख्यात्रापिलक्षणयाब्रह्मणिसमन्वयंसमर्थयमानेनैतच्छ्रुतिस्मृत्युपादानस्यकर्तुमुचितत्वात् । तथाचोभौप्रतिसूत्रव्याख्यापव्याख्याप्रत्याख्यानयोरवसानेश्रुत्यादिव्याख्यानंयुक्तमेवेति । तदेवंब्रह्मणोवाच्यत्वाद्गतिसामान्याच्चयुक्तंसमन्वयसूत्रमितिसिद्धं ॥ ॥ ६ ॥ **सुधायामधिकरणपंचकंसमाप्तं** ॥ ६ ॥ ॥ ॐ**आनंदमयोभ्यासात्**ॐ । अथातोब्रह्मजिज्ञासेतियस्यब्रह्मणोजिज्ञासाविहिता । तत्स्वरूपंजन्माद्यस्ययतःशास्त्रयोनित्वादितिलक्षणप्रमाणाभ्यांस्वेतरसमस्तवस्तुव्यावृत्ततयावधारितं । प्रमाणस्यान्यपरत्वशंकयालक्षणस्यातिव्याप्तिःसमन्वयसूत्रेणपरिहृता । ब्रह्मणश्चसकलशास्त्रप्रमाणकत्वासंभावनाशंकाईक्षत्यधिकरणेनिराकृता । नहिलक्षणप्रमाणनिरूपणव्यतिरेकेणवस्तुविचारणंनामास्ति । संभावना

तुनवस्त्ववधारणार्था । अप्रमाणत्वात् । किंतुयत्रासंभावनयासमीचीनयोरपिलक्षणप्रमाणयोरतथाभावशंकयाप्रवृत्तिसंकोच स्तत्रैवसंभावनोपयोगः।वस्तुतस्तुलक्षणप्रमाणाभ्यामेववस्तुव्यवस्थेत्यतोब्रह्मस्वरूपनिरूपणेऽवशेषाभावात्किमानंदमयोभ्यासा दित्यादिनाध्यायेनेत्याशंक्याध्यायशेषस्यकृत्यमाह ॥ एवमिति । सत्यं । नब्रह्मस्वरूपनिरूपणेकिमप्यवशिष्टं । तथापित त्तुसमन्वयादित्युपक्रमादितात्पर्यलिंगबलात्सकलस्यापिशास्त्रस्ययोब्रह्मणिपरममुख्ययावृत्त्याप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसम न्वयोभिहितस्तमेवसमन्वयंविभागेनप्रपंचेनानंदमयइत्यादिनाध्यायेनवदतिसूत्रकारइतिनवैयर्थ्यं । तत्तुसमन्वयादितिहिप्रति ज्ञामात्रेणोक्तं । तद्यावदुदाहरणत्वेनवाक्यविशेषानुपादायविमर्शपूर्वकंपूर्वोत्तरपक्षोपालंभसाधनाभ्यांनप्रपंच्यतेतावदनुक्तप्रा यंअकार्यकारित्वात् । अन्यथापरोपिह्यन्यदेवसमन्वयादित्युक्त्वाकृतीस्यात् । यदिहिप्रत्ययमनुत्पाद्यैकोयंभूमध्यप्रदेशइतिब्रू यात् । तदापरोपिकिंनब्रूयात्परस्ताद्धितस्तेरिति । तस्मादावश्यकंसमन्वयप्रपंचनं । तदनेनसमन्वयसूत्रेणाध्यायशेषस्यप्रपंच्य पंचकभावेनसंगतिर्दर्शिता । एवंतर्हितदानंतर्यमेवस्यात्कुतोव्यवधानंइत्यतउक्तंएवमिति । एवमीक्षत्यधिकरणव्युत्पादितन्या येनब्रह्मणःशास्त्रावगम्यत्वेमुख्ययावृत्त्यासकलशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेसंभावितेसतीति । एतदुक्तंभवति । सत्यंप्रपंचनमनंतरप्राप्तं । तथाप्यवाच्यत्वाद्याशंकानिरासेनशास्त्रावगम्यत्वसंभावनासमर्थनेनव्यवधीयते । सतिहितस्मिन्नेतस्यावसरः । शब्दलेशसंचारा संभवेवाक्यतात्पर्यविचारस्यानवकाशत्वात् । नहितोयाभ्यवहारासमर्थस्यमुमूर्षोःशष्कुलीभक्षणंसचेतनःसंभावयतीति । स्वादि ष्वसर्वनामस्थानइतिपदसंज्ञानुशासनादत्रनयतिभंगश्शंकनीयः । मायावादीतूत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिप्यसमाधानमाह । द्विरूपं

हिब्रह्मावगम्यतेवेदांतवाक्येषु। नामरूपविकारोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतंचसर्वोपाधिविवर्जितं । यत्रहिद्वैतमिवभवति सर्वा णिरूपाणिविचिंत्यधीरइत्येवंसहस्रशोऽविद्याविद्याविषयभेदेनब्रह्मणोद्विरूपतांदर्शयंतिवेदांतवाक्यानि। तत्राविद्यावस्थायांब्र ह्मणउपास्योपासकादिलक्षणःसर्वोव्यवहारः। तत्रकानिचिद्ब्रह्मणउपासनान्यभ्युदयार्थानि। कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि। का निचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि। एवमपेक्षितोपाधिभेदंब्रह्मोपास्यत्वेननिरस्तसमस्तोपाधितुज्ञेयत्वेनोपदिश्यतइत्यस्यार्थस्यप्रदर्शनायो त्तरग्रंथआरभ्यतइति। तदिदमनुपपन्नं। ब्रह्मणोद्वैरूप्यस्याप्रामाणिकत्वात्। सर्वाण्यपिहिवेदवाक्यान्यसंख्येयकल्याणगुणा करंसकलदोषगंधविधुरमेकरूपमेवब्रह्मनारायणाख्यंप्रतिपादयंति। किंतुकानिचित्सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वांतर्यामित्वसौंदर्यौदा र्यगुणविशिष्टतया। कानिचिदपहतपाप्मत्वनिर्दुःखत्वप्राकृतभौतिकविग्रहरहितत्वादिदोषाभावविशिष्टतया। कानिचिदति गहनताज्ञापनायवाङ्मनसागोचरत्वाद्याकारेण। कानिचित्सर्वपरित्यागेनतस्यैवोपादानायाद्वितीयत्वेन। कानिचित्सर्वसत्ताप्र तीतिप्रवृत्तिनिमित्तताप्रतिपत्त्यर्थंसर्वात्मकत्वेनेत्येवमाद्यनेकप्रकारैःपरमपुरुषंबोधयंति। ततोव्याकुलबुद्ध्योगुरुसंप्रदायविक लाअश्रुतवेदव्याख्यातारःसर्वत्राप्येकरूपतामननुसंदधानावेदंछिंदंति। नचैतद्वैरूप्यप्रपंचनमुत्तरत्रोपलभ्यते। नाप्यस्यावि द्याविषयस्यप्रपंचनंमोक्षशास्त्रेऽत्रोपयुज्यते। प्रसंगादुच्यतइतिचेन्न। सर्वस्यप्रासंगिकत्वेप्रतिपाद्याभावप्रसंगात्। तदिदमा भाणकंलौकिकानांनातिवर्तते। सार्थादपितस्कराबहवइति। एतच्चसगुणनिर्गुणभेदंनिराकुर्वताआचार्येणनिरस्तमितिनेहपुनः प्रक्रांतं। तथाचभाष्यं॥ नान्यथातदद्दष्टेरिति। नन्वेवमध्यायस्यसमन्वयप्रतिपादनलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वेसतिपादभेदः

किंनिमित्तः । अवांतरार्थोपाधिभेदादितिभावेनाह ॥ तत्रेति । चतुर्विधाहिवैदिकाःशब्दाः । केचिद्ब्रह्मण्येवप्रसिद्धाः । अन्येन्यत्रप्रसिद्धाः । केचित्तूभयत्रप्रसिद्धाः । अपरेत्वन्यत्रैवप्रसिद्धाइति । सर्वेपिप्रत्येकंनामलिंगात्मकतयाद्विविधाः । साक्षाद्धर्मिवाचिनोनामात्मकाः । धर्मद्वाराधर्मिणिवर्तमानालिंगात्मकाः । तेषुब्रह्मणिप्रसिद्धानांसमन्वयोनवक्तव्यः । विवादाभावात् । तत्रैवचमीमांसावतारात् । तत्र वक्तव्यसमन्वयेषुत्रिविधेषुशब्देषुअन्यत्रप्रसिद्धानांनामात्मकानांशब्दानांविष्णावेवसमन्वयं । तत्रप्रथमेअध्यायेप्रथमेपादेवदत्यजः । अन्येषामन्येष्वितितत्रतत्रवक्ष्यति । क्रमनियमेतुहेतुरुपरिष्टाद्वक्ष्यते । प्रथमेस्पष्टब्रह्मलिंगानांद्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिंगानांसमन्वयः । चतुर्थेप्रधानस्यशाब्दत्वनिराकरणमित्ययुक्तं । द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामपिबहुलंस्पष्टब्रह्मलिंगत्वात् । द्वितीयतृतीययोर्भेदाभावप्रसंगाच्च । सगुणनिर्गुणप्राचुर्येणतद्भेदइतिकश्चित् । तन्न । निराकृतत्वात् । प्रधानशाब्दत्वनिरासस्येक्षत्यधिकरणानंतर्यंविहायविक्षेपेकारणाभावाच्च । नन्वत्रपादेसप्ताधिकरणानिसमन्वयविभागार्थानि । तत्रसप्तानांशब्दानांब्रह्मणिसमन्वयःसिद्ध्येत् । तत्कथमन्यत्रप्रसिद्धानांनामात्मकानांसर्वशब्दानांसमन्वयसिद्धिरत्रस्यात् । अन्यथासमन्वयसूत्रेणैवालं । किमनेनात्यल्पप्रपंचेनेति । मैवं । एकैकत्राधिकरणेसमानन्यायानामनेकशब्दराशीनांनिर्णीयमानत्वात् । वाक्यविशेषग्रहणस्यपूर्वपक्षविशेषोपादानस्यसिद्धांतप्रमाणविशेषस्वीकारस्यचोदाहरणार्थत्वात् । प्रत्येकंनिर्णयेशास्त्रस्यापर्यवसानप्रसंगः । विश्वतोमुखताचसूत्राणांनस्यात् । तर्हिनिर्णेतव्यशब्दावच्छेदकोपाधयोवक्तव्याः । अन्यथास्येदमुदाहरणमितिज्ञातुमशक्यत्वात् । सर्वोदाहरणत्वेचसर्वथाधिकरणांतरा

सुधा० नारंभप्रसंगादिति । सत्यं । संतिप्रत्यधिकरणंनिर्णेतव्यार्थावच्छेदकोपाधयइत्याशयवानानंदमयाधिकरणनिर्णेयशब्दोपा अ.१पा.१
धिमाह ॥ [७।६]गुंणीति । आनंदमयादिशब्दाहिगुणिसामान्यंवदंति । नशतक्रत्वादिशब्देभ्यइवैतेभ्योगुणिविशेषप्रती
॥१२५॥ तिरस्ति।तेचमयट्प्रत्ययादिनाब्रह्मणोन्यत्प्रत्याययंतीतिभवंत्यन्यत्रप्रसिद्धाः।गुणवाचिनस्त्वानंदादयः तेगुणिनिब्रह्मणिवर्ति अधि.६
तुंनार्हंतीत्यन्यत्रप्रसिद्धाः । गुणगुणिनोरभेदस्त्वहिकुंडलाधिकरणएवसाक्षात्सूत्रकृतावक्ष्यते । अभेदेपिशब्दादिसांकर्या
भावश्चेति । तैत्तिरीयके सवाएषपुरुषोन्नरसमयइत्यादिनाऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाःपठ्यंते । तत्रसंशयः ।
किमेतेन्नमयादयःपरमात्मैव । उततदन्यःकश्चिदिति । सर्वत्रब्रह्मशब्दश्रवणात्तस्यचविष्णावन्यत्रचप्रयोगात् । किंतावत्प्राप्तं ।
अन्यएवान्नमयादिशब्दार्थइति । कुतः अन्नमयादिशब्दाहिविकारवाचिनः । मयट्प्रत्ययस्यविकारेनुशासनात् । विकारस्यच
शरीरादिकोशेषुसंभवात् ।सर्वविकारात्मकत्वेनप्रकृतौचोपपत्तिः । जीवानांवाविकाराभिमानिनामन्नमयत्वादिकंयुक्तं । गौरः
श्यामइत्यादिवत् । अधिष्ठात्रीणांब्रह्मादिदेवतानांवायंशब्दःसंभवति । अशनिरिंद्रइतिवत् । नचविकारत्वंपरस्यब्रह्मणःसंभ
वति । निर्विकारोक्षरःशुद्धइत्यादेः । यद्यपिविकारइवप्राचुर्येपिमयट्प्रत्ययोस्ति। तथाप्यन्नमयशब्दस्तावद्विकारार्थोंगीकार्यः।
ओषधीभ्योन्नमन्नात्पुरुषइत्योषधिजनितान्नविकारंपुरुषशब्दाभिधेयंशरीरंप्रकृत्य सवाएषपुरुषोन्नरसमयइत्युक्तत्वात्। तस्येदमे
वशिरइत्यपरोक्षतयानिर्देशात् । तथाचद्वैविध्यकल्पनानुपपत्तेःसर्वत्रविकारार्थएवांगीकार्यः । किंचान्नमयादयःपंचब्रह्मत्वेक ॥१२५॥
मेव । अतःकथंतदेतैश्शब्दैरुच्येत । अपिचैतेपरस्परमन्यतयाशरीरशरीरिभावेनांतरत्वेनचोच्यंते । नचैवंब्रह्मभवितुमर्हति ।

नचतर्ह्यानंदमयोस्तुब्रह्म सर्वांतरत्वादितिवाच्यं । विकारप्रवाहपतितत्वात् । अन्नमयाद्यांतरत्वमात्रेणसर्वांतरत्वानिश्चयात् । किंचब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिप्रकृतंपरंब्रह्मआनंदमयस्यब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यवयवतयाप्रतीयते । नचावयवएवावयवीविरोधात् । अतोन्नमयादयःपंचापिनब्रह्मकिंत्वन्यएवेति । एवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रंव्याख्याति ॥ [७।६]समुद्रशायिनमिति । अत्रतैत्तिरीयके अन्यासुचैतद्रूपासुशाखास्वपिसहस्रशः । आनंदमयइत्याद्यैःशब्दैर्वाच्योहरिःस्वयमित्येतावताआनंदमयोब्रह्मेतिप्रतिज्ञाभागो व्याख्यातः । तत्रतैत्तिरीयकइतिउदाहरणवाक्यग्रहणं । अन्यास्वितिनिर्णेतव्यव्यपदेशः । एतद्रूपास्विति गुणिसामा न्यगुणवाचिनामवतीष्वित्यर्थः । तत्रहेतुरभ्यासादिति । तद्व्याख्यानंयेन्नमिति । येन्नंब्रह्मोपासते येप्राणंब्रह्मो पासते आनंदंब्रह्मणोविद्वान् विज्ञानंब्रह्मचेद्वेद । असद्ब्रह्मेतिवेदचेदित्यन्नमयादिविषयतयोदाहृतेषुश्लोकेषुब्रह्मशब्दस्याभ्या सादित्यर्थः । एकविषयासकृदुक्तिर्मुख्योभ्यासः । नचैवमत्रास्ति । किंत्वसकृदुक्तिमात्रमितिज्ञापयितुमित्यादेरित्यनुक्त्वे त्यादिरूपादित्युक्तं । अन्नमयादिविषयत्वेनब्रह्मशब्दस्यश्रुतत्वादित्युक्तंभवति । ब्रह्मशब्देनकथमयंनिश्चयइत्यतआह ॥ [७।७]ब्रह्मशब्दस्येति । तदपिकुतइत्यतआह ॥ [७।७]श्रुतिरिति । तदेवब्रह्मपरममितिसावधृतिःश्रुतिःविष्णुमेवब्रह्मशब्दवाच्यं जगौयतोतइतियोजना । तत्रापितदितिपरामर्शविषयोविष्णुरितिकुतइत्यतउक्तं । समुद्रशायिनमिति । व्याख्यातमेतत्प्रथम सूत्रे । नन्वानंदमयइत्येवसूत्रेप्रतिज्ञा । तत्कथमानंदमयइत्याद्यैरितिव्याख्यानमित्यतआह ॥ [७।८]उपलक्षणत्वमिति । आनं दमयश्चासौपूर्वश्च सएषामस्तितेआनंदमयपूर्विणस्तेषां । स्यादयंव्याख्यानव्याख्येययोर्विसंवादोयद्यत्रानंदमयशब्दःस्वमात्रस्य

ग्राहकःस्यात् । नचैवं । किंत्वत्रानंदमयशब्दस्यसमानन्यायानामन्नमयादिशब्दानामुपलक्षणत्वं । एवमुत्तरत्राप्याकाशादिशब्दानामपिस्वसमानन्यायशब्दांतरोपलक्षणत्वमवगंतव्यमिति । अजहल्लक्षणाचैषा । तेननानंदमयस्यत्यागोमंतव्यः । अत एवविकारशब्दादित्याद्याक्षेपाणांतत्परिहाराणांस्वतंत्रयुक्तीनांचोपलक्षणत्वंद्रष्टव्यं । स्यादेतत् । मुख्यार्थबाधेतद्योगेप्रयोजने चसतिलक्षणादृष्टा । तदत्रवाचकशब्दप्रयोगेसंभवतिकिंलाक्षणिकशब्दप्रयोगेप्रयोजनंसूत्रकारस्य । नचेयंरूढलक्षणा । येन प्रयोजनानपेक्षेत्यतआह ॥ सूत्रस्येति । यदिमुख्यएवप्रयोगःक्रियते । तदान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाइति प्रयोक्तव्यंस्यात् । तथाचसूत्रस्याल्पाक्षरत्वलक्षणंहीयेत । श्रुत्याऽर्थाद्वाज्ञायमानस्यार्थस्यावचनंह्यल्पाक्षरत्वं । अयंचार्थोऽर्थाज्ज्ञायतइतिवक्ष्यामः । अतःसूत्रस्याल्पाक्षरत्वेनप्रयोजनेनलाक्षणिकप्रयोगःसूत्रकारस्येति । ननुसूत्रेयथाश्रुतमेवचेद्गृह्येततदा कीदृशोदोषोयेनलक्षणाव्याख्यातव्येत्यतआह॥ सर्वेति । प्रवृत्तत्वादितिशेषः । यदिहिसूत्रेश्रुतमात्रंगृह्यतेतदासूत्रशतेनवाक्यशतसमन्वयएवसिद्ध्येत् । नतुसर्वशाखानिर्णयः । सर्वशाखानिर्णयार्थंचैतानिप्रवृत्तानि । सूत्रांतराभावात् । अतःसर्वशाखानिर्णायकत्वस्यान्यथानुपपत्त्यायथाश्रुतमात्रपरित्यागेनलक्षणाव्याख्येयेतिगम्यते । लक्षणाश्रयणेहिसर्वशाखानिर्णयःसिध्यतीति । ननु यथा यथाश्रुतग्रहणेबाधकमस्तिसूत्राणांविश्वतोमुखत्वासंभवः । तथोपलक्षणाश्रयणेपिबाधकसद्भावस्समानः । आनंदमयशब्देनान्नमयादीनामिवसर्वशब्दानामुपलक्षयितुंशक्यत्वेनोत्तराधिकरणारंभानुपपत्तेरितिचेत् । किंसमानन्यायशब्दांतरविषयाधिकरणानारंभप्रसंगोबाधकः । किंवान्यायांतरविषयशब्दांतरगोचराधिकरणानारंभप्रसंगः । नाद्यःइष्टत्वात् । नद्वितीयः । नैष

म्यात्। अन्नमयादयोहिसमानन्यायतयासंबंधेनोपलक्षणतयागृह्यंते । तदितरेषांतूपलक्षणायांकस्संबंधः। नहिसंबंधेनविना लक्षणादृष्टा। शब्देनसंदिग्धत्वेनचोपलक्षणमुपप्लवः। तथासतितत्तुसमन्वयादित्यनेनैवपूर्णत्वात्। अथसमानन्यायविषयत्वेप्यधिकरणांतरारंभोदृश्यते। उपलक्षणपक्षेसनस्यादित्यापाद्यतइत्यतआह॥ पुंनंश्चेति । तत्रपूर्वाधिकरणव्युत्पादितन्यायविषयेप्यर्थेयदधिकरणांतरमारभ्यते । तत्पूर्वन्यायाच्छादकाधिकाशंकालक्षणात्पुनरधिकरणांतरारंभप्रापकाद्धेतोर्विद्यमानत्वाद्युज्यते। इदमुक्तंभवति। समानेपिन्यायेपुनरधिकरणांतरारंभान्यथानुपपत्त्यायथाश्रुतएवसूत्रार्थइतियदुक्तंतन्न । अन्यथोपपत्तेः । अधिकाशंकयातन्न्यायविषयत्वाभावेपरेणशंकितेऽधिकाशंकानिराकरणेनपुनस्तन्न्यायविषयत्वप्रदर्शनार्थत्वादधिकरणांतरारंभस्य। विश्वतोमुखत्वभंगस्तुनिरवकाशइतिलक्षणाश्रयणमेवन्याय्यमिति । ननुसर्वशाखानिर्णायकत्वमेवैषांसूत्राणांनास्ति। सर्वशाखानांकार्यनिष्ठत्वेनाब्रह्मविषयत्वात्। ब्रह्मनिष्ठस्तुवेदांतभागोल्पीयान्विनापिलक्षणाश्रयणेनयथाश्रुतार्थैस्सूत्रैःशक्योनिर्णेतुमितिकिंलक्षणाश्रयणेनेत्यतआह॥ सर्वेवेदांइति । सर्वेषामपिवेदानांब्रह्मनिष्ठतामाहेतिशेषः। यद्यत्रोपलक्षणमभिप्रेतंस्यात्तदाप्रथमप्राप्तत्वादन्नमयशब्दमेवोपादद्यात्। आनंदमयशब्दंतूपाददत्सूत्रकारस्तन्मात्रविवक्षांसूचयतीत्यतआह॥ आनंदमयेति। अन्नमयादीनामब्रह्मत्वेविकारशब्दस्साधारणोपपत्तिः। आनंदमयरूपेतुब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युक्तस्यब्रह्मणोब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिपुच्छत्वोक्त्यासमस्तस्यावयविनः आनंदमयस्याब्रह्मत्वप्राप्तिरधिकाप्युपपत्तिरस्तीत्यतोत्रावहितैर्भवितव्यमितिज्ञापयितुमानंदमयनामगृहीतंसूत्रकृतेत्यन्यथोपपत्तिरुक्ताभवतीति। यद्यानंदमयोब्रह्मस्यात्तदातदवयव

स्यसमस्तायाःमुख्यायाआब्रह्मतायाःसम्यग्ब्रह्मतायाअप्राप्तेरितिवा । ततश्चतद्वेदनात्परप्राप्तिःश्रुताबाध्येतेति । नन्वन्नमयेप्यधिकानुपपत्तिरस्ति । ओषधीभ्योन्नं । अन्नात्पुरुषः । सवाएषपुरुषोन्नरसमयइति । तस्येदमेवशिरइतिच । मैवं । अस्यापिविकारोपपादकत्वेनतदंतर्भावात् । यद्वा अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिजिज्ञास्यतयोक्तस्यब्रह्मणःपुच्छतोक्त्यासमस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानंदमयविचारस्यप्रकृतेनसंगतत्वादानंदमयनामग्रहणमितियोज्यं । ननुसूत्राणामुपलक्षणत्वाभावेसर्वशाखानिर्णयाभावप्रसंगेनास्तूपलक्षणत्वं । आनंदमयशब्दस्यान्नमयाद्युपलक्षणत्वमित्ययंविशेषःकुतइत्यतआह ॥ ब्रह्मशब्दस्येति । आनंदमयस्यब्रह्मत्वेहिहेतुत्वेनयोब्रह्मशब्दाभ्यासोभिहितः सोन्नमयादिष्वपिसमानः । तथाचान्नमयादीनामब्रह्मत्वेअनैकांतिकःकथमानंदमयस्यापिब्रह्मत्वंसाधयेत् । अतोन्नमयादिसाधारणंब्रह्मशब्दाभ्यासंहेतुत्वेनवदतासूत्रकारेणतेषामपिपक्षत्वमंगीकृतमितिज्ञायते । चशब्देनास्मिन्नस्यचतद्योगंशास्तीत्यादिहेतूनामपिसाधारण्यंसूचयति । आदिग्रहणादानंदादीनांग्रहणं । तस्मादुक्तएवसूत्रार्थइति । नन्वानंदमयस्यकथंब्रह्मत्वं । ब्रह्मपुच्छमितिब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वाभिधानात् । नचब्रह्मशब्दोन्यपरः । तथासत्यत्रैवानैकांत्यापत्तेः । नचनिरपवादोब्रह्मशब्दोहेतुः । नब्रह्मशब्दमात्रमितिवाच्यं । ब्रह्मपुच्छमित्यत्राप्यपवादाभावात् । ब्रह्मावयवत्वमितिचेन्न । अद्याप्यानंदमयस्यब्रह्मत्वासिद्धेरिति । अत्रप्रष्टव्यं । किमवयवस्यपूर्णत्वेऽवयविनःपूर्णत्वंनोपपद्यतइत्यभिप्रायः । किंवानंदमयस्यावयविनःपूर्णत्वेतदवयवस्यपूर्णत्वाभावापादनं । उतावयवावयविनोर्भेदादवयवस्यपरमात्मत्वेनावयविनस्तत्वमिति । आद्येदोषमाह ॥ ब्रह्मेति । यदावयवेपिब्रह्मतातथासत्यवयविनिसास्वतोऽनायासेनस्यात् । अवय

विनोऽवयवापेक्षयामहत्त्वस्यदृष्टत्वात् । ततश्चावयवस्यपूर्णत्वेऽवयविनःपूर्णत्वानुपपत्तिरितिविरुद्धमेतत् । द्वितीयेव्याहृत्यभा
वंदर्शयति ॥ [७।१२] **यथैवेति** । एतच्चोद्बर्हात्मनःकेशावित्यादिनापुराणेप्रसिद्धं । अखिला निरुपचरिता । तथानंदमयावयवस्यापि
भविष्यतीतिशेषः । अत्रप्रमाणमाह ॥ [७।१२] **दर्शितांचेति** । पार्थदर्शनंचद्यावापृथिव्योरित्यादितद्वाक्यादवगम्यते । चशब्दःपु
राणाद्युक्तिसमुच्चयार्थः । एवशब्दस्त्वेवंप्रमितैव नवाङ्मात्रेणोच्यतइतिसंबध्यते । ननुलोकेयोऽवयवःसपरिच्छिन्नोदृष्टस्तत्कथ
मेतदित्यतः परमेश्वरस्याऽघटितघटकयासर्वत्राप्रतिबद्धयाशक्त्याऽन्यत्रादृष्टमपिघटते कात्रकथंतेत्याह ॥ [७।१२] **निस्सीमांइति** ।
सीमसीमेस्त्रियामुभेइतिसीमन्शब्दपर्यायसीमाशब्दोत्तरपदोयंसमासः । सीमन्शब्दोत्तरपदत्वेपि डाबुभाभ्यामन्यतर
स्यामितिसाधु । तृतीयेप्येतदेवोत्तरं । निस्सीमाइति । हिशब्दोहेतौ । शिरोनारायणइत्यादिप्रसिद्धिद्योतकोवा ॥ स्यादे
तत् । ब्रह्मशब्दबलेनान्नमयादीनांविष्णुत्वंननिश्चेतुंशक्यते । ऋतंसत्यंपरंब्रह्मपुरुषंकृष्णपिंगलं । ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षंशंकरंनील
लोहितमितितापनीयवाक्येरुद्रेपिपरंब्रह्मशब्दश्रवणादित्यतःपूर्वोत्तरार्धेभिन्नविषयतयाव्याख्याति ॥ [७।१३] **ऋतमिति** । इतिपूर्वा
र्धेविष्णवाख्यंपरंब्रह्मोक्तमितियोजना । अन्यत्रउत्तरार्धे । विरूपाक्षाख्यमुक्तमितिपूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुक्तं । भिन्न
विषयत्वेऽन्वयःकथमित्यतउक्तं । तत्रत्यूर्ध्वरेतमिति । अनेनऋतमित्यादीनिद्वितीयांतानिऊर्ध्वरेतमित्यादीनिप्रथमांतानी
त्युक्तंभवति । तर्हिनपुंसकलिंगप्रयोगःकथमित्यतउक्तं ॥ अपरंब्रह्मेति । अमुख्ययावृत्त्याजीवेपिब्रह्मशब्दसद्भावात्तदपेक्ष
यानपुंसकलिंगमिति । तत्रत्यूर्ध्वरेतमितिविवृणोति ॥ तद्व्रतेस्थितमिति । एकविषयतयाप्रतीयमानयोःपूर्वोत्तरार्धयोः

कुतोभिन्नविषयताकल्प्यतइत्यतआह ॥ [७।१४] समानेति । समानमेकमधिकृतमधिकरणंविषययोःपूर्वोत्तरार्धयोस्तेसमानाधिकृते
तयोर्भावः । यदिपूर्वोत्तरार्धयोरेकविषयत्वंस्यात्तदाउत्तरं उत्तरार्धोक्तंनीललोहितं । कृष्णपिंगलरूपेणपूर्वार्धोक्तेननिमित्तेनपु
नरुक्तंभविष्यति । कृष्णपिंगलनीललोहितशब्दयोरेकार्थत्वात् । अतःप्रतीतमप्येकविषयत्वंपरित्यज्यभिन्नविषयत्वग्रहणंन्या
य्यमिति । किंचब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिरित्युत्तरवाक्येब्रह्माधिपतिरितिरुद्रस्यब्रह्माधिपतिःप्रतीयते । यस्यचाधिपतिरस्ति
कथंतस्यपरब्रह्मतास्यादित्यतश्चपूर्वार्धोनरुद्रविषयइत्याशयवानाह ॥ [७।१४] ब्रह्माधिपतिरिति । ऋतंसत्यमितिवाक्यंयद्गतं । यत्र
तापनीयश्रुतौऋतंइत्यस्मात्पुरःपुरतउपरिष्टादितियावत् । ब्रह्माधिपतिरितिरुद्रस्यपराधीनताप्रतिपादकंपदमस्तीतियोजना ।
स्यादेवंयदिब्रह्माधिपतिशब्दस्यबहुव्रीहित्वंस्यात् । नचैवंषष्ठीतत्पुरुषेकर्मधारयेवासंभवति बहुव्रीहित्वनिश्चायकाभावादित्यत
आह ॥ [७।१५] स्वरितेति । यस्माद्ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकंस्वरितब्रह्मशब्दांतंतस्माद्बहुव्रीहित्वमेवप्राप्नोति । नसमासांतरत्वं । तथा
त्वेअंतोदात्तत्वेन अनुदात्तंपदमेकवर्जमित्यस्यप्रसंगेनपूर्वपदस्यस्वरितांततानस्यात् । अथवोद्ग्रंथमेवपूर्वोक्तमर्थमुक्त्वोक्तशंको
त्तरत्वेनसमस्तोपिश्लोकोयोज्यः । यद्यपिबहुव्रीहित्वंपूर्वसिद्धमेव । तथापितन्निश्चयापेक्षयैष्यतीतिप्रयोगः । ननुपूर्वपदांतस्वरस्य
स्वरितत्वेपिकुतोबहुव्रीहित्वमितिचेत् । उदाहरणदर्शनादित्याह ॥ [७।१५] स्वाहेति । यत्यस्मात्स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यत्रइंद्रशत्रुप्रा
तिपदिकंस्वरितेंद्रशब्दांतंबहुव्रीहितांप्राप्तं । तस्मादिदमपितथाविधंबहुव्रीहिरेवेति । इंद्रशत्रुप्रातिपदिकस्यापिकुतोबहुव्रीहित्वं । ॥१२८॥
षष्ठीसमासत्वसंभवादित्यतआह ॥ [७।१६] तस्मादिति । यस्मादिंद्रशब्दःस्वरितांतउपात्तस्तस्मात् । मंत्रस्याभिमतस्वरहीनतादो

षात् । अस्यवृत्रस्यइंद्रःशत्रुःशातयिताभवत् । नपुनस्त्वष्टुरभिप्रायानुसारेणेंद्रस्यशत्रुरभवत्। इत्युत्तरवाक्यबलादिदंज्ञायते य दिंद्रशत्रुप्रातिपदिकंबहुव्रीहिःनतत्पुरुषइति । तथाचाहुः । मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह । सवाग्वज्रो यजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोऽपराधादिति। नकेवलंपूर्वपदांतस्वरितत्वेबहुव्रीहित्वमुदाहरणबलादुदाहरणेप्युत्तरश्रुतिबला त्कल्प्यते । किंनामानुशासनमप्येवमस्तीत्याह ॥ पूर्वांतस्वरितइति [८७।३६] । पुंसोःपुंलिंगयोस्समस्यमानयोःपूर्वपदांतेस्वरेस्वरिते सतितत्समासप्रातिपदिकंबहुव्रीहित्वमेष्यतीतिसूत्रार्थः । अत्रकेचिद्व्यभिचारमुद्भावयंतितदसत् । सामान्यलक्षणप्राप्तंहिपुन र्विशेषलक्षणैरपोद्यतइतिव्याकरणप्रक्रिया । यथोक्तं । सामान्यविशेषवतालक्षणेनेति । तत्रविशेषलक्षणान्यपर्यालोच्यसामा न्यलक्षणेव्यभिचारोद्भावनंकथंयुज्यते । किंचानेनसूत्रेणबहुव्रीहौपूर्वपदेप्रकृतिस्वरत्वमुपलक्ष्यते । ब्रह्मेंद्रशब्दयोस्स्वरितांत त्वात् । तथाचकुतोव्यभिचारः । यथाहपाणिनिः । बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमिति । अतएवस्वरविनिर्णयइत्याह । अ न्यथासमासनिर्णयइत्यवक्ष्यत् । अपिचसंदेहेसतिस्वरेणसमासनिर्णयार्थमिदमुच्यते । यथोक्तंअसंदेहंप्रयोजनंव्याचक्षा णेनभाष्यकृता स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेत्यत्रस्थूलपृषतीशब्देतत्पुरुषबहुव्रीहिसंदेहंव्युत्पाद्ययदिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं त दाबहुव्रीहिः । यदिचसमासांतोदात्तत्वंतदातत्पुरुषइत्यादि । तथाचासंदिग्धेव्यभिचारोद्भावनमसंगतमिति । न नुपूर्वांतस्वरितइतिकथं । सामर्थ्याभावेनसमासानुपपत्तेरिति । मैवं । समासप्रातिपदिकेपूर्वांतस्वरितेसतीतिव्याख्या नात् । तथापिस्वरितपूर्वांतइतिस्यात् । बहुव्रीहौविशेषणस्यपूर्वनिपातात् । न विशेषणविशेष्यभावस्यकामचारित्वात् ।

आहिताग्न्यादित्वाद्वेति । एवंपुनरुक्तिप्रसंगेनोत्तरवाक्यबलेनचर्तंसत्यमितिपूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुपपाद्यसंक्षेपेणव्या
ख्यातंवाक्यंविस्तरेणव्याख्याति ॥ [७।१७]ॠतमिति । इत्यादीतिसुपांसुलुगितिप्रथमायालुक् । इत्यादिपूर्वार्धस्थंयत्पदजातंतत्रस्थे
तिवा । द्वितीयेत्येतावत्युच्यमानेकर्मणिद्वितीयैवप्रतीयेत । प्राबल्यात्कारकविभक्तेः । नचतत्संभवति । क्रियापेक्षत्वात्कर्मत्व
स्य । अत्रचक्रियाभावात् । अतउद्देश्यद्वितीयेत्युक्तं । तर्हिप्रतिशब्देनभाव्यं । सत्यं । अध्याहरिष्यते । श्रौतप्रयोगदर्शना
दकारांतोरेतशब्दोवासमासांतोडप्रत्ययोवानुसर्तव्यः ॥ [७।१७]ऊर्ध्वरेतादिरिति । ऊर्ध्वरेतमित्यादिपदावयवभूता । एवंरुद्र
गोचरेतिवत्पूर्वंविष्णुगोचरेत्यपिद्रष्टव्यं । एवंविषयविभक्तीतदर्थंचोक्त्वायोजनामाह ॥ [७।१७]तस्मादिति । उक्तयुक्तिसमुदायात् ।
ऊर्ध्वरेताइत्येतदुपलक्षणमित्याशयेनोक्तं । व्रतेस्थितइति । नकेवलमुपपत्तिबलादेवंश्रुत्यर्थोव्याख्यायते । अपितुश्रुत्यंतरसमा
ख्यानादपीत्याह ॥ [७।१८]ॠतमिति । ध्यायति । तमेव । अनेनध्यायतीत्यध्याहारेणकर्मणिवाद्वितीयेतिज्ञायते । आथर्वणीत्यु
क्तेप्रसंगात्तापनीयश्रुतिरित्येवप्रतिभाति । अतउक्तं । पराअन्येति । तर्हिकिंनामधेयानीलग्रीवश्रुतिः । एवंपूर्वोत्तरार्धयोर्भि
न्नविषयतयाव्याख्यानेनलब्धमाह ॥ [७।१९]परंब्रह्मेति । ऋतंसत्यमित्यस्यांश्रुतौप्रतीतमितिशेषः । तस्मात्पूर्वार्धस्यविष्णुवि
षयत्वात् । बाधकांतरमाह ॥ [७।२०]तदेवेति । ऋतंसत्यंपरंब्रह्मेतिपूर्वार्धोपियदिरुद्रविषयःस्यात्तदातदेवर्तंतदुसत्यमाहुस्तदेवब्रह्मपर
मंकवीनामितिश्रुतिस्तस्यविष्णोर्ऋतत्वादिकंकथमंजसाकवीनांसंमत्याप्राह । परस्परविरोधेनान्यतरश्रुतेरप्रामाण्यंप्रसज्येतेतिभा
वः । ऋतमितिश्रुतीरुद्रस्यऋतसत्यब्रह्मत्वान्याह । तदेवेतिचश्रुतिर्विष्णोः । तत्रश्रुतिद्वयबलाद्द्वयोरपिऋतादिशब्दवाच्यत्वे

क्वास्तिविरोधइत्यतउक्तं ॥ तस्यैवेति । तत्कथमित्यतउक्तमवधारयंतीति । विरोधेचाद्यश्रुतेरेवबाधोयुक्तः । तदेवेतिश्रु
तेःप्रबलत्वात्तच्चैतच्छ्रुत्याआपातप्रतीतिजभ्रांतिबाधात्मकत्वादवसीयते । नह्यप्राप्तप्रतिषेधोयुज्यते । नापिश्रुत्याभासाद्विना
तत्प्रापकमस्तीति । ननुतर्हिरुद्रस्यविष्ण्वात्मकत्वेनाविरोधोस्तु । पुनरुक्तिपरिहारायोत्तरार्धोक्तोविरूपाक्षस्त्वपरोभवि
ष्यति । एवंतर्हिविष्णोरेवब्रह्मशब्दइतिक्वास्तिसौत्रस्यहेतोर्व्यभिचारः । नहिपक्षेव्यभिचारःशंक्यइति । किंचरुद्रादीनांसर्वे
षांप्रलयेअसतांसृष्टावीश्वराज्जन्मवतांब्रह्मत्वंकथमुपपद्यते । जन्मादिमत्त्वमेवतेषांकुतोऽवगम्यतइत्यतआह ॥ [७।२०] एँकंइति । इ
त्यादिवाक्यतोरुद्रादीनांप्रलयेअभावोविष्णोरुत्पत्तिश्चावगम्यते । उत्पत्तिमत्त्वेनाब्रह्मत्वेविष्णोरपितथात्वंस्यात् । तस्यापिरा
मकृष्णादिरूपस्योत्पत्तिसद्भावादित्यतआह ॥ [७।२२] विष्णोरिति । उत्पत्तिःउत्पत्तिवाक् । अवतारगाप्रादुर्भावविषया । नतुशरी
रादिलाभलक्षणा । कुतएतदित्याशंकायामेकइत्यादिपूर्ववाक्यंसंबध्यते । इत्यादिवाक्यतोविष्णोर्महाप्रलयेप्यवस्थानावगमा
दित्यर्थः । स्वरूपमात्रेणावस्थानेपिशरीरादिलाभलक्षणोत्पत्तिःकिंनस्यादितिचेन्न । स्वरूपसत्त्वस्यब्रह्मशंकरादावपिसमानत्वेन
नब्रह्मेत्याद्यनुपपत्तिप्रसंगादिति । ननुयदिब्रह्मशब्दोविष्णोरेवतदाजीवादौव्यवहारोनस्यात् । तथाचब्रह्मत्वापेक्षयानपुंसकप्र
योगइतिनस्यात् । ब्रह्मणोधिपतिरित्यपिव्याहतंस्यादित्याशंकांपरिहरन्नुपसंहरति ॥ [७।२३] मुख्यमिति । अन्येष्वमुख्ययावृत्त्याब्र
ह्मशब्दांगीकारान्नोक्तदोषइतिभावः । अतएवापरंब्रह्मेतिप्रागुक्तं । ननुयद्यमुख्यतयाब्रह्मशब्दस्यविष्णोरन्यत्रवृत्तिरंगीकृता । त
र्ह्यन्नमयादयोप्यमुख्यब्रह्मतयाकुतोनव्याख्यायंते । नह्यत्रमुख्यब्रह्मत्वज्ञापकंकिंचिदस्तीत्यतआह ॥ [७।२३] प्रस्तावइति । अत्रहिब्रह्म

विदाप्नोतिपरमितिपरस्यैवब्रह्मणःप्रस्तावःप्रसंगोस्ति। तेनोत्तरेषामपिब्रह्मशब्दानांपरब्रह्मविषयत्वनिश्चयान्नात्रामुख्यार्थाशंका कार्या। अपिशब्दोवक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः। अंगीकृत्यचेदंज्ञापकमुक्तं। वस्तुतस्तुशक्तिग्रहणसामर्थ्येनप्रथमप्राप्तत्वाद्बाधकाभावाच्चनामुख्यार्थकल्पनायुक्तेत्याह॥ मुख्येति। मुख्ययोगेप्यमुख्यग्रहणंकिंनस्यादितिचेन्न। मुख्यासंभवएवामुख्यांगीकारइतिव्याप्तेरित्याह॥ असंभवेहीति। यद्वाकथंतर्हिब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादौ ब्रह्मशब्दस्यामुख्यार्थग्रहणमित्यतआह॥ क्वचिदसंभवेहीति। ननुनान्नमयादयःपरमात्मा विकारवाचिनोमयट्शब्दस्यश्रवणात् परमात्मनोन्नादिविकारत्वानुपपत्तेः। नचब्रह्मशब्दानुपपत्तिः। अमुख्यार्थसंभवात्। नचप्रस्तावविरोधोमुख्येबाधकाभावश्चेत्युक्तमितिवाच्यं। विकारार्थस्यमयट्प्रत्ययस्यबाधकत्वात्। ततएवप्रस्तावस्याप्यपवादादित्याशंक्यतत्परिहारायसूत्रं॥ ॐ विकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्यादिति। तत्रानंदमयविषयावेवाक्षेपपरिहाराविति प्रतीतिनिरासायसिद्धांतांशंव्याचष्टे॥ प्राचुर्यार्थाश्चेति। चशब्दोवधारणे। अत्रश्रुतौ। कुतइत्यतआह॥ प्रतिपादिताइति। अयमर्थः। मयट्शब्दोहिविकारइवप्राचुर्येपिमुख्यः। तत्प्रकृतवचनेमयडित्यनुशासनात्। नचब्रह्मशब्दोऽन्यत्रमुख्यः। नचसावकाशेननिरवकाशस्यबाधोस्ति। अतोनिरवकाशब्रह्मशब्दबलात्सावकाशस्यमयटःप्राचुर्यार्थत्वोपपत्तेर्नतद्बलादन्नमयादीनामपरमात्मत्वंकल्प्यमिति। एतेनविकारप्रवाहमध्यपतितत्वान्नानंदमयशब्दःप्राचुर्यार्थइत्येतद्गर्भस्रावेणैवगतं। अन्नमयादिष्वपिमयटःप्राचुर्यार्थतास्वीकारात्। परेणापिहिप्राणमये नविकारार्थत्वंवक्तुंयुक्तं। प्राणानांप्राणविकारत्वासंभवात्। यथाकथंचिद्विकारत्वकल्पनेमुख्यार्थपरित्यागात्। स्यादेतत्। अन्नविकारत्ववदन्नप्राचुर्यम

पिनेश्वरस्यसंभवति। तद्धिपार्थिवशरीराणामन्नोपजीविनांस्यादितिचेन्न। अत्रान्नशब्दस्यप्रसिद्धान्नार्थत्वाभावात् । स्वयमेव हिश्रुतिरद्यतेत्तिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइत्यन्नशब्दंनिर्वक्ति । अदधातोःकर्मणिकर्तरिचक्तप्रत्ययेसतिरूपमेतत्। नचभूतात्तृत्वंप्रसिद्धान्नस्यसंभवति । तस्मादन्नशब्दोयंभावप्रधानोभूताद्यत्वंभूतात्तृत्वंचवक्ति । तथापिनतत्प्राचुर्यंपरमेश्वरस्ययुज्यते। भूतात्तृत्वस्यसंहर्तृत्वेनसंभवेपिभूताद्यत्वस्यकथमप्यसंभवादित्यतआह ॥ [८।२] भोग्यत्वमिति । अत्राद्यत्वंनामगौण्यावृत्त्याभोग्यत्वमेव भोग्यत्वंचहरेःसर्वभूतोपजीव्यतयायुज्यते । एवंप्राणमनोविज्ञानशब्दानामपिवाय्वंतःकरणबुद्धिलक्षणप्रसिद्धार्थतांपरित्यज्यप्राणनावबोधनविज्ञानार्थतामुपादायतत्प्राचुर्यमशरीरेपिपरमात्मन्युपपादनीयं। तत्रोदाहृतश्लोकार्थानांप्रसिद्धार्थेअनुपपत्तेरिति। मयटःप्राचुर्यार्थत्वेपिनान्नमयादित्वंपरमात्मनोयुज्यते। तत्प्रचुरइत्युक्तेतद्विरुद्धस्याप्यल्पस्यप्रसक्तेः। ब्राह्मणप्रचुरोयंग्रामइतियथा। नहिपरमात्मन्यज्ञानदुःखादिलेशोप्यस्ति । मैवं । विरुद्धार्थप्राप्तेरशाब्दत्वात्। तत्प्रचुरशब्दोहितस्यतस्मिन्महत्त्वमात्रमाह। विरुद्धसद्भावस्तुप्रमाणांतरगम्यः। अन्यथान्नप्रचुरोमखःप्रकाशप्रचुरःसवितेत्युक्तेमखेसवितरिचदुर्भिक्षांधकारलेशप्रसंगात् । ननुप्राचुर्यंप्रतियोग्यपेक्षयाभवति। सत्यं। पदार्थांतरगताल्पतद्धर्मापेक्षयोपपत्तेरित्याशयवान्यथाविरुद्धप्रतीत्यवकाशोनभवेत्तथान्नमयादिशब्दतात्पर्यार्थानाह ॥ [८।३] महाभोक्तेति । अन्नमयेपरमेश्वरेअन्नमयशब्देनोक्तइतिशेषः। महाप्राणोमहाव्यापारइतिप्राणमयशब्देनोक्तार्थोभवेदितियोज्यं । मनुअवबोधइत्यस्माद्धावेऽसुन्प्रत्ययेमनोबोधः। अत्रापि। इत्यर्थोमनोमयशब्दस्यविज्ञानमयशब्दस्यभवेदितियोज्यं । अपिशब्दान्महानंदइत्यानंदमयशब्दार्थोभवेदि

तिग्राह्यं । नन्वन्नमयादित्वेपरमात्मनोनेकत्वप्रसंगादेकमेवेतिश्रुतिविरोधःस्यात् । तथाविज्ञानंप्रचुरमस्मिन्नानंदःप्रचुरोस्मिन्नि
तिविज्ञानादीनांपरमेश्वरस्यचभेदप्रसंगेनविज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधःस्यात् । तथामनःशब्दस्यावबोधार्थत्वेमनोवि
ज्ञानशब्दयोरेकार्थत्वेनविज्ञानमयोमनोमयइतिपृथगुक्तिर्नोपपद्यतइत्यतआह ॥ [८।३] विशेषेति । अत्रैवंविवक्षाभेदेनपरिहारत्रयं
द्रष्टव्यं । एकस्यनिर्भेदस्यापिहरेर्विशेषबलेनानेकत्वसंख्यावत्त्वाद्विभागतोन्नमयाद्यनेकत्वोक्तिर्युज्यते । एवंज्ञानरूपस्यज्ञानानं
दाद्यात्मकस्यापिहरेर्विशेषशक्त्यैवविभागतस्तद्वत्त्वेनोक्तिर्युज्यते । एवंमनःशब्दस्यावबोधार्थत्वेपिविज्ञानंविज्ञानमयइतिम
नोमनोमयइत्यपिविभागतःपृथगुक्तिर्युज्यते । कथं । विशेषसामान्यतयाविशेषसामान्यविषयतया । विज्ञानशब्दोहि
विशेषज्ञानमाह । सामान्यैर्येत्वविज्ञेयाविशेषाममगोचराः । देवादीनांतुतज्ज्ञानंविज्ञानमितिकीर्तितमितिवचनात् । म
नःशब्दस्तुज्ञानमात्रवाची । विज्ञानशब्दस्यसहपाठबलात्सामान्यज्ञानेपर्यवस्यति । विद्येतेहिपरमार्थतःसामान्यविशेषा
कारांवितिसमस्ततद्विषयज्ञानमुपपन्नमेवेश्वरस्येति । तथापिनान्नमयादयःपरमात्मा । तस्माद्वाएतस्मादन्नरसमयात् ।
अन्योंतरआत्माप्राणमयइत्यादिनान्नमयादीनामन्योन्यमन्यत्वावगमात् । परमात्मनितुभेदाभावादित्यतआह ॥ [८।४] भे
देपीति । भेदप्रतिनिधितयाभेदकार्यनिर्वाहकेणविशेषेणैव । नतुभेदेन । येनविरोधस्स्यादित्यर्थः । नचात्रयतिभंगः
शंकनीयः । पूर्वांतवत्स्वरःसंधौक्वचिदेवपरादिवत् । द्रष्टव्योयतिचिंतायांयणादेशःपरादिवदितिवचनात् । विशे ||१३१||
षोभेदकार्यंव्यवहारादिकंनिर्वहतीतिपूर्वमेवोक्तं । अत्रविशेषनिष्ठमागमंचाह ॥ भेदे[४]शब्दाइति । भेदनिमित्ताअ

न्यादिशब्दाभेदशब्दाः । हरौविशेषंब्रूयुरित्यस्यापवादमाह ॥ हरेरिति । एवमन्यत्रभिन्नतामित्यस्यापिक्वचिदपवादो
द्रष्टव्यः । नकेवलंपूर्वोक्तोपपत्तिःब्रह्मतर्कुवचोप्येवमावेदयतीत्यपेरर्थः । यदुक्तंप्रागेकस्यापिविभागतउक्तिरितिनतत्रोप
पत्तिरभिहिता । एतामेवोपपत्तिंप्रतिज्ञामाणोक्तेतत्राप्यतिदिशति ॥ अंतइति । विशेषबलादेव । एकोपीतिवाअपिशब्द
संबंधः । इत्यादीतिक्रियाविशेषणं । किंचोत्तरस्मिन्ननुवाकेवरुणोभृगोरेतस्मिन्ननुवाकेप्रतिपादितमेववस्तुब्रह्मत्वेनोपदिशति ।
अतश्चान्नमयादिकंपरंब्रह्मेत्याह ॥ भृगोश्चेति । अनुवाकस्योत्तरत्वेनवदिष्यतीत्युक्तं । तस्यचब्रह्मत्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते ।
तथाचब्रह्मशब्दादुत्तरानुवाकसंवादाच्चान्नमयादीनांपंचानामपिब्रह्मत्वेसिद्धेमयट्प्रत्ययादीनांप्राचुर्याद्यर्थतयाव्याख्यानंयुक्त
मिति । नन्वत्रान्नमयादिशब्दाःश्रूयंते । उत्तरत्रतुमयट्प्रत्ययहीनान्नादिशब्दाएव । शब्दभेदेचनिमित्तभेदेनाभिधेयभेदेनचाव
श्यंभवितव्यं । नचान्नमयादिशब्दाअन्नादिशब्दपर्यायाइतियुक्तं । प्रत्ययार्थस्याधिकस्याविद्यमानत्वात् । नचभीमसेनोभीमो
बलभद्रोबलःसत्यभामासत्यापुनर्नवानवाकाकमाचीमाचीत्यादिवत्स्यादितिवाच्यं । वैषम्यात् । भीमादिशब्दाहिप्रत्येकंत
द्वाचकाः नचान्नशब्दमात्रमन्नमयस्यवाचकं । प्रत्ययस्यस्वार्थिकत्वप्रसंगात् । प्राचुर्यार्थश्चमयडित्युक्तं । नह्यन्नमयोयज्ञइति
वक्तव्येअन्नशब्दमात्रंप्रयुज्यते । तस्मात्तत्रात्रचपृथग्वस्तुप्रतिपादनात्कथंतत्संवादेनात्रापिब्रह्मप्रतिपादनमित्युच्यते । किंत्वत्रा
न्नमयादयःकोशास्तत्रतुब्रह्मेत्यतआह ॥ प्राप्यत्वेनेति । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादिप्राप्यत्वेननिर्देशेमयटःस्पष्टोक्ते
स्तत्रात्रापिनान्यदुच्यते । एतद्विवृणोति ॥ प्रचुरान्नादिरेवेति । यथाहिज्योतिष्टोमाधिकारेवसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेतिका

लविशेषविधिपरेवाक्येज्योतिश्शब्दोज्योतिष्टोमस्याभिधायकः। नहितत्रशब्दयोःपर्यायत्वं। राजशब्दस्यापिराजपुरुषशब्द
पर्यायत्वप्रसंगात्। ज्योतिषांस्तोमोहिज्योतिष्टोमः। अतएवनप्रत्येकंवाचकत्वंकिंत्वधिकारबलादेकदेशोत्कीर्तनेनसमग्र
शब्दलक्षणामंगीकृत्यनिमित्ताभिधेयैक्यमंगीकरणीयं। एवमत्राप्यन्नप्राणाद्येकदेशोत्कीर्तनेनान्नमयादिशब्दलक्षणयान्नादि
शब्दानामन्नमयादिशब्दानांचैक्यमंगीकृत्यतन्निमित्ताभिधेयैक्यमंगीक्रियते। प्राप्यतयोक्तिस्थानेमयट्प्रयोगसामर्थ्यात्।
नह्यन्यविद्ययान्यप्राप्तिर्युक्तेतिभावः। अन्नमयेतिप्रातिपदिकमात्रग्रहणं। इतिशब्दआद्यर्थेप्रत्येकंचाभिसंबध्यते। तथाचा
तःप्राप्यत्वेनमयट्प्रोक्तिसामर्थ्यादन्नमित्यादीनामन्नमयमित्यादीनांचशब्दानामविशेषेणस्वरूपैक्येनकारणेनतैःशब्दैःप्रचुरा
न्नादिनिमित्तवान्परमात्मैवोच्यते।नपुनरनुवाकद्वयेप्रतिपाद्यभेदमंगीकृत्येहानुवाकेब्रह्मणोन्यत्किंचिच्छरीरादिकोशरूपमुच्यत
इतियोजना। आद्योहिशब्दोनह्यन्यविद्ययान्यप्राप्तिर्युक्तेतिन्यायसूचनार्थः। द्वितीयस्तुशब्दैक्येनिमित्ताभिधेयैक्यप्रसिद्धेर्द्यो
तकः। एवंसूत्रद्वयेनान्नमयादिशब्दपंचकस्येश्वरवाचित्वंमयटश्चसर्वत्रप्राचुर्यार्थत्वमुपपादितं। इदानीमानंदमयशब्दस्यवि
ष्णुवाचित्वंतद्गतमयटश्चप्राचुर्यार्थत्वंहेत्वंतरेणोपपादयत्तद्धेतुव्यपदेशाच्चेतिसूत्रंव्याख्याति॥महानंदत्वएवेति॥ आनंदम
यप्रकरणेकोह्येवान्यात्कःप्राण्याद्यदेषआकाशआनंदोनस्यादित्यस्यविष्णोरेवमहानंदत्वएव(च)हेतुरुक्तः। तेनज्ञायतेविष्णुरेवा
नंदमयशब्दार्थइतिमयट्चप्राचुर्यार्थइति। यदिह्यानंदमयोविष्णोरन्यःस्यात्। मयट्चविकारार्थोभवेत्। तदाश्रुतिरन्यस्यानंद ॥१३२॥
विकारत्वेहेतुंकमपिब्रूयात्। विष्णोर्महानंदत्वेहेतुकथनंत्वसंगतमेव। अनेन(सूत्रे)तदितिषष्ठ्यंतंसप्तम्यंतंचतंत्रेणोपात्तमित्युक्तं

भवति। तस्यविष्णोस्तत्रमहानंदत्वइत्युक्तत्वात्। नन्वत्राकाशस्यानंदत्वाभावेऽननंप्राणनंचकस्यापिनस्यादित्येतावदुच्यते। नतु विष्णोर्महानंदत्वेकश्चिदपिहेतुरुच्यतइत्यतउक्तं॥ स्फुटमिति। तत्कथमितिचेत् आकाशशब्दस्तावद्विष्णुपरइतिवक्ष्यतेआकाश स्तल्लिंगादिति। तथाचविष्णोरनानंदत्वेजगतोनिश्चेष्टत्वप्रसंगमापादयंत्याश्रुत्याजगच्चेष्टकत्वंहेतुत्वेनविवक्षितमितिविवक्षुस्तस्या नंदत्वेनव्याप्तिंतावदुपपादयति॥ श्रुत्यंतरेइति। यस्मादित्यस्योपरिसंबंधः। श्रुत्यंतरेछंदोगश्रुतावित्युक्तमित्युत्तरेणान्वयः। यदावैसुखंलभतेअथकरोतिनासुखंलब्ध्वाकरोतिसुखमेवलब्ध्वाकरोतीतिश्रुत्यंतरेपरमेश्वरव्यापारस्यानंदाविनाभूतत्वमुक्तमि त्यर्थः॥ आनंदशब्द(स्य)श्चपूर्णानंदएवमुख्यवृत्तिरित्यत्रापिश्रुतिमाह॥ भूमेति। योवैभूमातत्सुखंनाल्पेसुखमस्तीतिछंदोगश्रुतौ सुखशब्दस्यपूर्णसुखएवमुख्यवृत्तिरित्युक्तमित्यर्थः। यद्यपिभूमशब्दोभाववाची। बहोर्लोपोभूचबहोरितिवचनात्। तथापिभाव भवित्रोरैक्याद्भूमेतिपूर्णएवोच्यते नाल्पइत्युक्तत्वात्। सचसन्निधानात्सुखेनेतिगम्यते। ईश्वरप्रवृत्तेःपूर्णानंदत्वेनव्याप्तिंश्रुत्योपपा द्योपपत्त्यापिसमर्थयते॥ यत्प्रवृत्तिश्चेति। अत्रापियद्यस्मादित्यस्योपरिसंबंधः। प्रवृत्तिश्चतुर्विधाभवति। सुखोद्रेकात् दुःखोद्रे कात्सुखरागाद्दुःखद्वेषाच्चेतिशेषः। सुखोद्रेकात्प्रवृत्तेरुदाहरणमाह॥ नृत्तेति। उन्मत्तस्येतिशेषः। दुःखोद्रेकात्प्रवृत्तिमुदाहरति॥ दुःखादिति। केचिदाहुः। सुखदुःखतत्साधनरागद्वेषावेवप्रवर्तकाविति। यथोक्तंप्रवर्तनालक्षणादोषाइति। तन्निरासार्थ मेवशब्दः। सुखादेवदुःखादेवेति। नह्युन्मत्तस्यक्वचिदनुसंधानमस्ति। येनसुखरागात्तत्साधनमेतदित्यनुसंधायनृत्तादौप्रव र्तेत। किंतूद्रिक्तंसुखमेवतत्प्रवृत्तौहेतुः। नापिदुःखंद्विषतोपिनारकिणोरोदनादिकंतत्परिहारहेतुरित्यनुसंधानमस्ति। किंतुदुः

खोद्रेकएवतत्रकारणमित्यनुभवसिद्धं । सुखरागात्तत्प्राप्त्यर्थाभोजनादौप्रवृत्तिर्दुःखद्वेषाच्चतन्निवृत्त्यर्थाकंटकोद्धरणादौप्रवृत्तिः सुप्रसिद्धेतिनोदाहृता । किमतोयद्येवंचेतनसंबंधिनीप्रवृत्तिश्चतुर्विधेत्यतआह ॥ सर्वकर्तृ[८।१८]त्वंतइति । सुखानवाप्तिश्चेति शेषः । ततश्चदुःखोद्रेकनिमित्तातन्निवृत्त्यर्थासुखावाप्त्यर्थाचेतिप्रवृत्तित्रयंपरमेश्वरेनोपपद्यतइतिभावः । तथापिकिमित्यत आह ॥ [८।१९]अंतइति । अतःपरिशेषादीश्वरःप्रवर्तकोभवन्केवललीलयाआनंदोद्रेकादेवभवेदितिसिद्धःपरमेश्वरप्रवृत्तेःपूर्णानंदा विनाभावः । एममुपोद्धातमुक्त्वाप्रयोगमाह ॥ अतइति । यतएवंपरमेश्वरप्रवृत्तेःसिद्धःपूर्णानंदाविनाभावः । अतःप्रवर्त कोयंकेवललीलयापूर्णानंदेनयुक्तोभवेदिति । अयमत्रप्रयोगः ईश्वरःसुखीभवितुमर्हति । प्रवृत्तिकारणत्रयरहितत्वेसतिप्रवृत्ति मत्त्वादुन्मत्तवदिति । कार्यानुगुणत्वाच्चकारणस्यमहाप्रवृत्त्यामहानंदएवसिध्यतीति । एवंश्रुतेरभिप्रायसिद्धंहेतुंव्याख्याय वाचनिकंविपक्षेबाधकंविवृणोति ॥ [८।१९]नचेदिति । एषपरमात्माआसमंतात्काशनादाकाशःपूर्णानंदोनचेत्तदाकारणांतराभा वान्नकिंचित्प्रवर्तयेत् । नचेदेषकिंचित्प्रवर्तयेत्तदाकःपुमान्प्राण्यादन्याच्च । नकोपिलौकिकींवैदिकींवाप्रवृत्तिंकुर्यात् । स्वातं त्र्याभावादितियोज्यं । अन्नमयादीनांपंचानामपियुक्त्यंतरेणपरब्रह्मत्वंप्रतिपादयितुंसूत्रं ॥ [ॐ]मांत्र[८।१७]वर्णिकमेवचगीयतइति । तस्यार्थः । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिमंत्रवर्णप्रतिपादितमेववस्तूत्तरेणग्रंथेनगीयते । अतश्चान्नमयादयःपरंब्रह्मेति । स्यादेतद्यदिमं त्रवर्णोपिपरब्रह्मविषयःस्यात् । तदेवकुतः । मंत्रवर्णेब्रह्मेत्येवश्रवणात् । तस्यचामुख्यययावृत्त्यान्यत्रापिसंभवात् । कथंचमां त्रवर्णिकार्थप्रपंचनार्थउत्तरोग्रंथइत्यतःसूत्रार्थंविवरितुमुपोद्धातमाह ॥ ब्रह्म[८।१]विदिति । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यनुवाकस्यप्रथमवा

क्येसूचितंतावत्परब्रह्मैव। परशब्दश्रवणात्। तज्ज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वोक्तेश्च । तदेवचमंत्रवर्णेनसत्यंज्ञानमनंतवदंतवन्नभवतीतिलक्षितमसाधारणधर्मोपेततयाप्रतिपादितमतोमांत्रवर्णिकंपरंब्रह्मैव। ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युक्तेहिशंकात्रयमुदेति। किंलक्षणकंतद्ब्रह्म । नहिलक्षणेनविनावस्तुसमस्तव्यावृत्ततयाशक्यतेज्ञातुं । कथंचतद्वेदनंकिंप्रतीयमानाकारस्यारोपितत्वमुपेत्यतदेवास्मीत्युतान्यथा । ब्रह्मेतिपूर्णप्रतीतं । न(हि)चतादृशस्यसाक्षात्कारोस्माकंसंभवतीति । कानामतत्प्राप्तिर्याज्ञानसाध्या । सर्वगतत्वेननित्यप्राप्तत्वादिति । तत्परिहारायमंत्रवर्णमुदाहरतिश्रुतिः । तदेषाभ्युक्ता । तदभिएतदाशंकात्रयंप्रतितत्समाधानतयेतियावत्। एषाऋगुक्ताउच्यतइत्यर्थः । तत्रसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिलक्षणशंकायाउत्तरं । एतच्चप्रत्येकंलक्षणं । वक्ष्यमाणप्रकारेणसत्यत्वादीनामव्यभिचारित्वात्। अतएवसमुदितंलक्षणमभ्युपेत्यविशेषणकृत्यान्वेषणेपरेषांक्लेशःपरास्तः। योवेदेतिद्वितीयशंकोत्तरं । परिपूर्णपरिमाणमपिशक्तिवशाद्भक्तानुकंपयाल्पपरिमाणंप्रकटयत्सर्वजीवतदुपकारिकार्यकारणप्रेरकत्वेनहृदयगुहावस्थितंज्ञेयमिति । सोश्नुतइतितृतीयशंकोत्तरं। नसंयोगमात्रंतत्प्राप्तिः । नाप्यैक्यापत्त्यादिः। किंतुतद्व्यक्तिस्थानेततोत्यंतभिन्नतयासत्यकामत्वादितत्सारूप्याभिव्यक्तिरेवेति। अस्त्वेवंप्रथमवाक्यसूचितार्थस्यपरब्रह्मत्वात्तदुत्थशंकापरिहारार्थस्यमंत्रवर्णस्यापितत्परत्वं। तथापिकिंप्रकृतइत्यतःसूत्रार्थंविवृणोति॥ ८।११ तत्रेति। तत्रलक्षणेषुसत्यत्वंसृष्ट्यातस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइतिसृष्टिप्रकरणेनसवाएषपुरुषोन्नरसमयइतितस्माद्वाएतस्मादन्नरसमयादितिचान्नप्राणयोरन्नमयप्राणमययोःप्रकरणाभ्यामप्युक्तं। ज्ञानंतुब्रह्मलक्षणंमनसा। तस्माद्वाएतस्मात्प्राणमयादित्यादिनामनोमयप्रकरणेन। विज्ञानेनापि। तस्माद्वाएतस्मान्मनो

मयादित्यादिनाविज्ञानमयप्रकरणेनाप्युदीरितं । तथाशब्दःसमुच्चये । अनंतत्वमपिब्रह्मलक्षणं । आनंदमयवाचा । तस्मा
द्वाएतस्माद्विज्ञानमयादित्यादिनानंदमयप्रकरणेन । अपिपदेनोत्तरवाक्यैरप्युदाहृतं । अतउत्तरेषांषण्णामपिप्रकरणानांमांत्रव
र्णिकपरब्रह्मलक्षणविवृतित्वात्परंब्रह्मैवान्नमयादयइतिसूत्रार्थइत्यर्थः । सत्यत्वंसृष्टिप्रकरणेनोक्तमित्युक्तं । तत्कथमित्यत
आह ॥ [८।१३] **सद्भावमिति** । सच्छब्दःसद्भाववाची । सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यतइतिवचनात् । सद्भावोजन्म । य
थोक्तं । सद्भावशब्देनप्रजननंसूचितमिति । तथाचसच्छब्देजन्मवाचिनिकर्मण्युपपदेयातेरंतर्णीतण्यर्थादातोनुपसर्गेकइतिक
प्रत्ययेकृतेऽयस्मयादीनिछंदसीत्युपपदस्य भसंज्ञायांसत्यमितिभवति । ततःसत्सद्भावंजन्मयापयेत्प्रापयेत्स्वव्यतिरि
क्तंसर्वंयस्मात्तस्मात्तद्ब्रह्मसत्यंकथ्यतइतिसकलजगज्जन्मकारणत्वंसत्यशब्दार्थंहृदिकृत्वाआत्मनआकाशइत्यादिश्रुत्येहानुवाके
सृष्टिःप्रोक्तेत्यर्थः । अस्तुजगत्स्रष्टृत्वंसत्यशब्दार्थः । तथाप्यात्मनआकाशइत्यादिसृष्टिप्रकरणंतद्व्याख्यानमितिनयुक्तं । अव
यवार्थकथनादेरभावादित्यतआह ॥ [८।१३] **जगदिति** । सत्यशब्देनयज्जगत्सद्भावयापकंब्रह्मेत्युक्तंतस्यार्थस्यस्थापनायैवसृष्टिःप्रो
क्तानावयवार्थकथनाद्यर्थं । एतदुक्तंभवति । नावयवार्थकथनादिकमेवव्याख्यानं । किंतूक्तस्थापनमपि । प्रकृतेचसत्यंब्रह्मेतिल
क्षणेभिहितेऽसंभवीदंपंचानांमहाभूतानामेवजगज्जन्मादिकारणत्वादित्याशंक्यमहाभूतानामपिब्रह्मैवकारणंतदंतर्गतंतत्सत्ता
दिप्रदंचातोब्रह्मैवजगज्जनकमितितत्स्थापनमात्मनआकाशइत्यादिनाक्रियतइतिभवतीदंतद्व्याख्यानमिति । अन्नमयप्रकरणं
सत्यशब्दार्थइत्युक्तंतत्कथमित्यतआह ॥ [८।१३] **सत्त्वमिति** । नकेवलंजन्मैवसच्छब्दार्थःकिंतुजीवनंचप्राणधारणलक्षणंसत्यमेवस

च्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव। अस्तिदेवदत्तइत्युक्तेजीवतीतिप्रत्ययात् । विशीर्णताचशैथिल्यलक्षणा । सत्वंसच्छब्दप्रवृत्तिनि
मित्तंस्यात्। कुतः । यद्यस्माद्विशीर्णवस्तुसन्नमित्याहुः । एवशब्दःषद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वितिपाठान्मुख्यएवायंप्रयोग
इतिसूचयति। तथाचास्तेःशत्रंतस्यसदेःक्किबंतस्यवासदितिरूपं। भावप्रधानंचैतत् । सत्सत्वंजीवनंविशरणंवाभूतानांयाप
यतीतिसत्यमित्युक्तंभवति। किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [८१७४]अंतइति। यतएवंसकलभूतानांजीवनविनाशहेतुत्वंसत्यशब्दोक्तं।
अतःसत्यशब्दार्थएवान्नत्वमन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं। तत्कथं । हियस्मादुपजीव्यत्वलक्षणाद्यताविनाशकत्वलक्षणाच्चृताचत
दिति। प्राणमयप्रकरणंचसत्यशब्दार्थइत्युक्तं। तत्कथमित्यतआह ॥ [८१७४]प्राणमिति। देवादयःप्राणंपरमात्मानंअनुतत्प्रेरणया
प्राणंतिचेष्टंते । सप्राणःपरमात्मासर्वेषामायुर्जीवनहेतुश्चातोसौप्राणउच्यतइतिमंत्रेणप्राणंतिप्रवर्ततेजीवंतिवासर्वभूतान्यनेने
तिप्राणशब्दार्थतयागतिजीवनेभूतानांगतिजीवनप्रदत्वमितियावत् । उक्तेयद्यस्माद्यतश्चसदितिधात्वर्थोगतिर्जीवनंचास्तिधा
त्वर्थः। ताभ्यांचशतरिक्किपिचकृतेसदितिभवति । तच्चभावप्रधानंविवक्षित्वासत्सत्वंगतिंजीवनंवाभूतानांयापयतीतिसत्यश
ब्दोपिगतिजीवनप्रदत्वमाह । अतःसत्यताप्राणत्वंसत्यप्राणशब्दयोरेकार्थत्वमितिव्याख्येयं । अनेनान्नमयप्राणमयप्रकरणे
सत्यशब्दार्थप्रपंचनेनतद्व्याख्याने इत्युक्तंभवति । ज्ञानशब्दार्थोमनोमयप्रकरणमित्युक्तं। तत्कथमित्यतआह ॥ [८१७५]अवबोधा
र्थइति। प्रकीर्तितः मनुअवबोधनइतिव्याख्यातः। ततश्चतस्माद्भावेऽसुन्प्रत्ययेविहितेमनइतिज्ञानमितिचैकार्थताभवति।
विज्ञानमयप्रकरणस्यज्ञानशब्दार्थत्वंस्पष्टमेवेतिनप्रपंचितं। ज्ञानंब्रह्मेतिलक्षणेभिहितेसकलचेतनसाधारण्यादलक्षणमेतदित्या

शंकायांनावबोधमात्रंज्ञानमिहविवक्षितं । किंतुसकलपदार्थसामान्यविशेषाकारविषयमित्यतोनातिव्याप्तिरित्याभ्यांप्रकरणा
भ्यांलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारायप्रपंचनंकृतमिति । आनंदमयप्रकरणेनानंतत्वंव्याख्यातमित्यभिहितं । तत्कथमित्यतआह ॥
[८।१६]नाल्पइति । नानंदमयप्रकरणमनंतपदनिर्वचनपरत्वादिनारूपेणतद्व्याख्यानं । किंनामानंतत्वलक्षणस्यासंभावनाशंकाया
मानंदमयतोक्त्यानंतत्वंसुनिर्णीतमुपपादितं । परमेश्वरोनंतःपूर्णानंदत्वादिति । ननुसाध्यसाधनयोःक्वाप्यदर्शनेनव्याप्त्यभा
वात्कथमेतत् । मैवं । नाल्पेसुखमस्तीतिश्रुत्युक्त्याहियस्मादल्पकेंतवतिपूर्णानंदोनास्तीतिनिश्चीयते । व्यतिरेकव्याप्तिरस्ती
त्यर्थः । नन्वनंतत्ववत्पूर्णानंदोप्यसिद्धएव । सत्यं । अतएवकोह्येवान्यादित्यादिनोपपादयतिश्रुतिः । उक्तंचैतदानंदमयवा
चापीति । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ [८।१६]अतइति । अतइत्युक्तप्रकारेण । हिशब्दःप्रसिद्धौतुशब्दोवधारणे । परयामंत्रवर्णादुत्तरया
श्रुत्या । तस्माद्विष्णुरेवान्नमयादिशब्दवाच्यइतिपूर्वेणसंबंधः । एवमानंदमयोभ्यासादित्यादिसूत्रैःस्वपक्षसाधनंविधायपरप
क्षप्रतिक्षेपार्थंसूत्रं । नेतरोनुपपत्तेरिति । तत्रप्रतिज्ञांशंव्याख्याति ॥ [८।१७]इतरइति । इतरोजीवोवाशरीरादिकोशोवाप्रकृतिर्वा
त्रान्नमयादिप्रकरणे नकथ्यते । कुतः । अनुपपत्तेः । सर्ववैतेन्नमाप्नुवंति । येन्नंब्रह्मोपासते । सर्वमेवतआयुर्यंति । येप्राणंब्र
ह्मोपासतइत्यादिनान्नमयादिज्ञानान्मोक्षःप्रतीयते । अन्नमयादिशब्दानांचजीवादिवाचित्वेतदनुपपत्तेरित्यर्थः । कुतोनुपप
त्तिरित्यतआह ॥ [८।१७]पुरुषमिति । अनेन तमेवंविद्वानमृतइहभवति । नान्यःपंथाअयनायविद्यतइतिश्रुतिंसूचयति । नन्वत्रत
मित्युच्यतेनविष्णुमिति । मैवं । सहस्रशीर्षापुरुषइत्यादौप्रकृतपुरुषस्यतमितिपरामर्शादित्यभिप्रेत्योक्तं । पुरुषमिति । यच्छ

ब्दश्रवणात्सइतिद्रष्टव्यं । मुच्येत्मुच्येत । व्यत्ययोबहुलमितिवचनात् । अन्यःपरमपुरुषज्ञानात् । पंथाःमोक्षस्य । हिश ब्दःश्रुतेःप्रसिद्धत्वद्योतकः । नन्वस्तुपुरुषज्ञानादेवमोक्षः । पुरुषोप्यन्यश्चेत्कथंनान्यज्ञानान्मोक्षइत्यतआह ॥ [८।१८] पुरुषइति । स्वयंमुख्ययावृत्त्या । एतानिनामानि । कुतएतेषांभगवन्नामत्वमित्यतः ॐशब्दस्यविष्णुवाचित्वेतावद्युक्तिमाह ॥ [८।१९] तस्मादिति । तस्मादोंकारस्यविष्णुनामत्वादेवहियेविष्णुमुद्दिश्ययज्ञदानादिकुर्वतेते ॐमित्युदाहृत्यैव । अन्यथातन्नस्यात् । नह्यन्योद्देशेनकर्मकुर्वाणैरन्यविषयोमंत्रोजप्यतइति । पुरुषशब्दस्यविष्णुवाचित्वेयुक्तिमाह ॥ [८।२०] सूक्तेनेति । यएनंनारायणंयजंतितेपौरुषेणसूक्तेनयजंति । तेनज्ञायतेपुरुषशब्दोविष्णुवाचीति । इतिपैंगिश्रुतिःपुरुषशब्दस्यभगवदेकवाचितामाह यतस्तेन तमेवंविद्वानित्यस्यविष्णुपरत्वादिति । नन्वितरपरिग्रहइवईश्वरपरिग्रहेप्यनुपपत्तिस्समाना । तथाहि । ओषधीभ्योन्नमन्नात्पुरुषइत्योषधिकार्यान्नविकारंशरीरंपुरुषपदेनोक्त्वासवाएषपुरुषइतितंपरामृश्यान्नरसमयइत्युच्यते । तस्येश्वरत्वेनुपपत्तिरेव । तत्प्रवाहपतिताश्चप्राणमयादयइत्याशंकांपरिहर्तुंपीठ(ठिका)मारचयति ॥ [८।२१] ब्रह्मशब्दोदितइति । ब्रह्मविदाप्नोतिपरं सत्यं ज्ञानमनंतंब्रह्मेतिब्रह्मशब्दोदितेतस्मिन्विष्णौ तस्माद्वाएतस्मादात्मनइत्यात्मशब्दं(च)प्रयुज्येतियोज्यं । तस्मादेतस्मादित्यनुसंधानात् । आकाशसृष्टिंचप्रोवाच आकाशस्संभूतइत्यनेन । अत्रानुवाके । आत्मशब्दंप्रयुज्यसृष्टिंचप्रोवाचेत्यनेनात्मत्वमपिविधेयमितिसूचयति । चतुर्धाकाशसंबंधित्वात्सृष्टेश्चतुर्विधत्वं । नस्वतः । त्रैविध्यस्यवक्ष्यमाणत्वात् । तथाचचतुर्विधाकाशसृष्टिंचप्रोवाचेत्यर्थः । आकाशचातुर्विध्यंकथमित्यतआह ॥ [८।२१] भूतमिति । भूतमाकाशशब्दोक्तमित्यादिसंबंधः । अंतर्नि

यामक एषांत्रयाणां। तत्रापिनसमानकक्ष्यतयाचतुर्णामाकाशंशब्दार्थत्वमित्याह ॥ [८।२२]मुख्यतइति। चशब्दस्तुशब्दा(र्थः)र्थे तत्कथमित्यतआह ॥ [८।२२]आसमंतादिति। आइत्यनुवादेनसमंतादितिव्याख्यानं। समंतात्काशनंह्याकाशशब्दार्थः। ततश्चय द्यस्माद्धरिरेवमुख्यतःसमंतात्काशतेतस्मात्सएवमुख्यतआकाशइतियोज्यं। एवंमुख्यामुख्यभेदेनचतुर्विधादाकाशादाका शाद्वायुरित्युक्तविधयाचतुर्विधस्यवायोःसृष्टिंप्रोवाच। तत्रापिवायुशब्देनमुख्यतोहरिरेवोच्यतइतिवक्तव्यं। तत्कथमित्यत आह ॥ [१।१]बलेति। वशब्दोबलवाची। आयुरितिज्ञानमुच्यते। अयतेर्गत्यर्थत्वात्। गत्यर्थानांज्ञानार्थत्वात्। तथावायोरग्निरि तिचतुर्विधाद्वायोश्चतुर्विधस्याग्नेःसृष्टिंप्रोवाच। तत्रापिहरिरेवमुख्यतोग्निशब्देनोच्यतेइतिस्थितेतत्कथमित्यतआह ॥ [१।१]अग्नि रिति। नगच्छतिस्वतोनप्रवर्ततइत्यगंविश्वं। अगशब्देकर्मण्युपपदे नयतेःक्विप्। तत्सन्नियोगेनोपपदस्यलोपोधातोश्चह्रस्वता निर्वचनत्वात्। ततोग्नेरापइतिचतुर्विधादग्नेश्चतुर्विधानामेवापांसृष्टिंप्रोवाच। तत्राप्यापइतिमुख्यतोहरिरेवोक्तइतिवाच्यं। कथंतदित्यतआह ॥ [१।१]आपइति। आङ्पूर्वस्यपातेरूपमेतत्। उपसर्गह्रस्वधातुलोपश्चनिर्वचनत्वात्। चशब्दोनुक्तसमुच्चया र्थः। तेनस्त्रीरूपत्वात्स्त्रीलिंगंबहुरूपत्वाद्बहुवचनंचेत्युक्तंभवति। एवशब्दोहरिरेवेतिसंबध्यते। एवमद्भ्यःपृथिवीतिचतुर्विधाभ्यो द्भ्यश्चतुर्विधायाःपृथिव्याःसृष्टिंप्रोवाच। तत्रापिहरिरेवमुख्यतःपृथिवीशब्दवाच्यइतिसिद्धेतदुपपादयति॥ [१।१]पृथिवीति। प्रथि तोयतस्ततःपृथिवीतियोजना।पृथुविस्तारे।तथाचचतुर्विधायाःपृथिव्याःपृथिव्याओषधयइतिचतुर्विधौषधिसृष्टिंप्रोवाच।भूतानां समाप्तत्वात्तत्स्थानेभौतिकग्रहणम(मि)तःपरंकार्यं। तत्राप्योषधिशब्देनमुख्यतोहरिरेवोच्यतइतिस्थितेकुतइत्यतआह॥[१।१]उष्टाना

मिति। दग्धानांउष्टाःओषाःकर्मणिघञ्। ओषाधीयंतेअस्मिन्निति ओषधिरित्यर्थः। कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः। कथमोषध्यं
तर्गतस्योष्टाश्रयत्वमित्यतआह॥ ओषधीषु[१।२]स्थितैइति। क्षुधितैर्जाठराग्निनोष्टैः। ओषधीभ्योन्नमितिचतुर्विधोषधीभ्यश्चतुर्विध
स्यान्नस्यसृष्टिंप्रोवाच। तत्राप्यन्नशब्दोविष्णावेवमुख्यः। अद्यतेत्तिचेतिव्याख्यानस्यतस्मिन्नेवसंभवादितिप्रागेवसिद्धत्वान्नोक्तं।
ततोन्नात्पुरुषइतिचतुर्विधादन्नाच्छरीरतदभिमानितदंतर्यामिरूपस्यत्रिविधस्यपुरुषस्यसृष्टिंप्रोवाच। तत्रापिपुरुषशब्देनमुख्यतो
हरिरेवोक्तइतिस्थितेतत्कथमित्यतआह॥ [१।२]पुरीति। अथतस्मात्। पुरिशरीरे अत्रोपपदस्यसप्तम्याअलुक्। तस्यचेकारस्योकारः।
धातुशकारस्यषकारोनिर्वचनत्वात्। अधिकरणेशेतेर्डः। एवमात्मादिशब्दान्व्याख्यायतेषांसृष्टिंविवृणोति॥ [१।३]क्रियेति। साक्षा
ज्जन्मैवकिंनस्यादित्यतआह॥ [१।३]नान्येति। हिशब्दोनित्योनित्यानामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धिसूचकः। अभिमानोममेदमिति
बुद्धिः। जनिरितिसंबंधः। भूतस्येत्युपलक्षणं। ओषध्यादिभौतिकस्यचेत्यपिग्राह्यं। साक्षादुद्भवएवजनिरित्यन्वयः। यद्वे
वमात्माकाशवाय्वग्न्यप्पृथिव्योषध्यन्नपुरुषपदैर्मुख्यतोहरिरेवोक्तः। अन्यदमुख्यतस्ततःकिंप्रकृतइत्यतआह॥ [१।४]एवमिति।
अत्रदेहशब्दात्प्रागात्मशब्दोध्याहार्यः। सवाएषपुरुषइतिश्रुतिःप्रकृतमपि भूतादिकंसर्वंत्यक्त्वाआत्मादिदेहपर्यंतमागतंतैः
शब्दैःप्रकृतंहरिमेवपरामृशति। तस्यैवसृष्टिकर्तुःशरीरेअन्नमयादिपंचरूपत्वज्ञापनायेति। इदमुक्तंभवति। नान्नमयादीनांपरं
ब्रह्मत्वपरिग्रहे सवाएषपुरुषइतिपरामर्शविरोधः। आत्मपदोदितस्यपरामर्शोयमितिस्वीकारात्। नचनासौपरब्रह्म। तस्मा
त्परप्राप्तिकामेनज्ञातव्यतयोक्तादेतस्मात्पुनःसत्यज्ञानानंतत्वेनलक्षितादात्मनइतिप्रकृतानुसंधानात्। नचसन्निहितंपरामर्श

सुधा० परित्यागेनदूरप्रकृतपरामर्शांगीकारोनुचितइतिवाच्यं। आत्मादिपुरुषांतसर्वशब्दैरपितस्यैवप्रकृतत्वांगीकारात्। नचेश्वरस्यो अ.१पा.१
॥१३७॥ त्पत्तिरनुपपन्ना। प्रादुर्भावापेक्षयाव्याख्यानात्। नचैतदप्रामाणिकंव्याख्यानं। कारणत्वेनेत्युपपादयिष्यमाणत्वात्। नचैवं
भूतादिसृष्टेरप्रामाणिकत्वापत्तिः। आकाशादिशब्दानांभूतादिपरत्वस्यापिस्वीकारात्। अनेकार्थतायाश्चोपपादयिष्यमाण अधि.६
त्वात्। नचैवंतेषामपिप्रादुर्भावमात्रापत्तिः। सामान्यतःश्रुतस्यसंभवशब्दस्ययथायोग्यंव्याख्यानोपपत्तेः। नचैवमप्यन्नरस
मयस्यप्रकृतसर्वात्मकत्वापत्तिः। प्रकृतानामपिभूतादीनांपरित्यागेनहरेरेवपरामर्शांगीकारात्। नचैतदन्याय्यं। आकाशा
दिशब्दानांहरावेवमुख्यत्वेनतस्यैवोत्कटतयाबुद्धिसन्निधानात्। नचेश्वरपरामर्शोव्यर्थः। तस्यैवान्नमयादिपंचरूपताज्ञापनाय
प्रकरणांतरारंभार्थत्वात्। तस्यचलक्षणविवरणार्थत्वेनोपयोगस्योक्तत्वात्। तथाचान्नमयस्यब्रह्मत्वेनुपपत्त्यभावान्नतत्प्रवाह
पतितानांप्राणमयादीनामब्रह्मत्वंकल्पनीयमिति। ननुकिमनेनबहुनासंविधानेन। शरीरमात्रपरामर्शोयंकिंनस्यात्। मैवं।
तथासत्येषपुरुषइत्येतावतापूर्णत्वेनसइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः। भवत्पक्षेपितत्समानमितिचेन्नेत्यभिप्रेत्याह॥ [१।५]सइति। एषइति
जीवशरीरगःपरामृश्यते। शरीरगइत्येवोक्तेपरमेश्वरस्यशरीरित्वंप्रतीयेत। अतोजीवेत्युक्तं। किंचशरीरपरामर्शेसवाएषपुरु
षोन्नमयइत्येववक्तव्यं। रसशब्दस्तुव्यर्थः। प्रयोजनानुपलब्धेः। अन्नात्पुरुषइत्येवप्रकृतत्वाच्च। नचास्मत्पक्षेपिरसशब्दस्यवै
यर्थ्यं। अन्नमयइत्येवोक्तेप्राकृतान्नमयत्वं(इत्येव)प्रतीयेत। तन्निवृत्त्यर्थत्वेनसार्थक्यादित्याशयवानाह॥ [१।५]सारेति। रसशब्दोहि ॥१३७॥
सारवाची। रसस्सारोवरश्चेतिशब्दाःपर्यायवाचकाइतिवचनात्। ततश्चान्नरसोन्नसारः। अन्नशब्दार्थेषुमुख्यार्थोच्चृत्वादिल

क्षणस्तत्प्रचुरइत्युक्तंभवति । तस्यतात्पर्यार्थः । सारान्नमयइति । इतिज्ञापयितुमितिशेषः । विशिनष्टिश्रुतिः । अपिच । शरीरपरामर्शोयंचेत्तस्येदमेवशिरः अयंदक्षिणःपक्षः अयमुत्तरःपक्षः अयमात्मा इदंपुच्छंप्रतिष्ठेतिसर्वव्यर्थमेवस्यात् । शरीरशिरःप्रभृतेःप्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणात् । नन्वीश्वरेप्यनुपपत्तिरेव । तस्यशिरःप्रभृत्यवयवाभावात् । न । प्रकाशवच्चेतिवक्ष्यमाणत्वात् । तथाप्यनुपपत्तिः । ईश्वरशिरःप्रभृतीनामप्रत्यक्षत्वेनेदमितिनिर्देशायोगादितिचेन्न । लक्षणयोपपत्तेरित्याशयवानाह ॥ इदमिति । इदमितिनिर्देशोप्रत्यक्षेपिपरमेश्वरशिरःप्रभृतौलक्षणयाभवेदेव । विभोः शिरआदेर्जीवशिरआदौप्रत्यक्षेव्यवस्थितेरितिलक्षणाबीजंसंबंधंदर्शयति । ननुमुख्यप्रयोगंपरित्यज्यलाक्षणिकंप्रयुंजानस्य प्रयोजनंवाच्यं । दृष्टंहिगंगायांघोषइत्यादौपावित्र्यादिज्ञापनमितिचेन्न । प्रकृतेरूढलक्षणत्वादितिभावेनोक्तं । वस्त्रप्रावृतव दिति । सप्तम्यर्थेवतिः । यथाअप्रत्यक्षेपिवस्त्रप्रावृतेप्रत्यक्षवस्त्रसन्निधानादिदमितिनिर्देशःतथाप्रकृतेपीत्यर्थः । ननुमुख्येबाध काभावात्कुतोलक्षणाश्रयणमितिचेन्न । शरीरपरिग्रहेवैयर्थ्यस्यस्फुटत्वात् । किंचसर्वमेवतआयुर्यंतीतिप्राणमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयते । कदापिमरणाभावोहिसर्वमायुः । नचासौविनामोक्षाद्युज्यते । नचशरीरपरिग्रहेतद्युज्यते । तमेवंविद्वानित्यादिश्रुति विरोधादित्याह ॥ तमिति । तंपरमात्मानंविदित्वासाक्षात्पश्यतइतिशेषः । तेनसमानकर्तृता । ब्रह्मशब्दादयोप्यत्रबाध कतयावक्तव्याः । ननुचविकारशब्दादितिसूत्रकारेणान्नमयादीनांब्रह्मत्वांगीकृतावेकामनुपपत्तिपरिहरतालक्षणयासर्वानुपप त्तिपरिहारोपिसूचितः । अतएवभोग्यत्वमत्रचाद्यत्वमित्यादिनाभाष्यकृतातत्रैवानुपपत्तिपरिहारःकृतः । ब्रह्मशब्दोदितइत्या

दिकमपितत्रैवकर्तुमुचितं । व्यवधानेकारणाभावात् । अन्यथोत्सूत्रितत्वप्रसंगादिति । मैवं । तत्सूत्रसूचितस्याप्यर्थस्यव्यवधा
नेप्रयोजनसद्भावात् । अन्नमयादीनांपंचानामप्यब्रह्मत्वोपपादकोपपत्त्याभासास्तत्रनिराकृताः । अन्नमयमात्रविषयानुपपत्तिप
रिहारस्त्वत्रेत्यनेनज्ञाप्यते । किंचनेतरोनुपपत्तेरितिसूत्रंकेचिन्नतावदन्नमयःपरमात्मापरामर्शाद्यनुपपत्तेरितिव्याकुर्वते । तद
पिनिराकर्तुमत्रेदमुदितमिति । अत्राह । जीवएवान्नमयादिशब्दार्थः । सह्यन्नविकारशरीरावच्छिन्नत्वाद्भवत्यन्नमयः। प्राणम
नोबुद्ध्यानंदोपाध्यवच्छिन्नश्चभवति प्राणादिविकारोघटाकाशमिवघटविकारः । तेनप्राणमयत्वाद्युपपत्तिः । तथाचसवाएषपुरु
षइतिपरामर्शस्तदुपाधिविषयतयाहिश्लिष्टतरोभवति। रसशब्दश्चान्नस्थस्थविष्ठभागव्यावृत्त्यर्थोभविष्यति । इदमितिनिर्देशश्च
मुख्यार्थस्संपद्यते । प्राणमयादिषुसर्वत्रशिरःप्रभृत्यवयवानांवक्तव्यत्वेनतत्प्रायेसिद्धस्यापिकथनोपपत्तेः । शरीरित्वमवयवि
त्वंप्रियादियोगोब्रह्मपुच्छत्वंचेत्येतत्सर्वंसमंजसंभवति।नचवक्तव्यंशरीरादिकोशाएवकुतस्तर्हिनांगीक्रियंते । तथाचान्नमयप्राण
मयमनोमयविज्ञानमयानंदमयामेशुद्ध्यंतामितिश्रुत्यंतरानुगुण्यंचस्यादिति । कोशेषुब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्तेः । अन्यत्वमंतरत्वं
शारीरत्वंचोपाध्यपेक्षयाजीवेप्युपपद्यंते । ननुजीवपक्षेप्यनुपपत्तिरस्ति । ब्रह्मशब्दोहिनिराबाधोनपरमात्मनाविनोपपद्यते ।
अद्यतेत्तिचेतिसर्वाद्यत्वंसर्वात्तृत्वं प्राणंदेवाइतिसर्वदेवादिचेष्टकत्वं यतोवाचइतिवाङ्मनसागोचरत्वं विज्ञानंदेवाइतिसर्वदेवोपा
स्यत्वं ज्येष्ठत्वंसोकामयतेतिसंकल्पपूर्वकंसर्वस्रष्टृत्वंसर्वांतरत्वमित्यादीनिनाल्पतरज्ञानशक्त्यादिसंपन्नेजीवेसंभवंति । तद्धेतुव्य
पदेशश्चासंगतस्स्यात् । मांत्रवर्णिकव्याख्यानताप्यबाध्येत । नचजीवज्ञानान्मोक्षोयुज्यतइति। मैवं ।उपनिषदर्थानवबोधात् ।

अत्रहिजीवब्रह्मणोरेकत्वंविवक्षितं । तत्रयानिवाक्यानिशुद्धविरोधीनितान्युपहितसंसारिस्वरूपापेक्षाणि । ब्रह्मशब्दादीनितुत
त्स्वभावसिद्धपरमात्मस्वरूपापेक्षाणि । ऐक्यविवक्षाचात्रवाक्यशाबल्यान्यथानुपपत्त्यैवगम्यते । नचैवंविनिगमनायांकारणा
भावात्परमात्मैवान्नमयादि(शब्द)वाच्योस्त्विवतियुक्तं । विशुद्धविरोधिनांवाक्यानांपरमात्मनिसर्वथानुपपत्तेः । सत्यप्यभेदे
महाकाशधर्मएवावच्छिन्नाकाशेव्यवह्रियते । यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआकाशइति । नतुपरिच्छिन्नधर्मोवितास्ति
मात्रत्वंमहाकाशे । नचब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यनुपपन्नं । अस्यजीवस्यब्रह्मपुच्छमायतनमधिष्ठानंनिजंस्वरूपमित्यर्थोपपत्तेः । तस्मान्नेत
रइत्यनुपपन्नमित्याशंकांपरिहर्तुंभेदव्यपदेशाच्चेतिसूत्रं । तत्रचशब्दःप्रतिज्ञासमुच्चयार्थइतिभावेनसूत्रंव्याचष्टे ॥ आँदित्यइति ।
स्यादेतदेवंकथंचित् । यद्यस्यामुपनिषदिजीवपरमात्मनोरभेदोविवक्षितःस्यात् । नचैवं । सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएकइ
तिपुरुषादित्यशब्दोपलक्षितापकृष्टोत्कृष्टसकलजीवानांनियम्यतयाधिकरणत्वेनपरमात्मनश्चनियामकतयाधिष्ठातृत्वेनभेदस्यै
वात्रोपदेशात् । तथारसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिलब्धृलब्धव्यतया यदाह्येवैषइत्युपासकोपास्यतया उपसंक्रामतीतिप्राप्तृ
प्राप्यतया भीषास्मादितिनियम्यनियामकतयाच भेदोपदेशाःद्रष्टव्याः । यदुक्तंवाक्यशाबल्यान्यथानुपपत्तिरत्रप्रमाणमिति ।
तदयुक्तं । केवलंब्रह्मपरतयैववाक्यानांसमंजसीकृतत्वात् । ततोनजीवोन्नमयादिशब्दवाच्यइति । ननुकथमुच्यतेनास्यपरमा
त्मनोऽभेदोस्तिजीवेनेति । अनुमानतस्तदभेदस्यप्रमितत्वात् । तथाचोक्तविधयान्नमयत्वादिकंजीवस्यकिंनस्यात् । नचोक्तभे
दोपदेशविरोधः । अनुमानविरोधेनतस्यैवान्यपरत्वोपपत्तेरित्याशंकापरिहारायसूत्रं । कामाच्चनानुमानापेक्षेति । तद्व्याचष्टे ॥

सु० २४

नैँानुमेति । संप्रतिपन्नस्वशरीरेषुसिद्धसाधनतापरिहारायविमतानीत्युक्तं यद्यस्माच्छरीराणि । शरीरत्वादित्यर्थः । मच्छरीरवदितिदृष्टांतः । आदिग्रहणाद्विप्रतिपन्नानींद्रियाणिममैवकरणानि । इंद्रियत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यादीनामुपादानं । नन्वेतान्यनुमानानिप्रतिक्षेत्रंक्षेत्रज्ञानामभेदंसाधयंति । नतुजीवानांपरमात्माभेदं । तेनविमताआत्मानःपरमात्मनस्तत्त्वतोनभिद्यंते । आत्मत्वात्परमात्मवदित्याद्यनुमानमत्रशंकनीयं नत्विदमिति । मैवं । नहिजीवानामुपहितस्वरूपाणामेवसाक्षादभेदस्संभवति । प्रत्यक्षादिविरोधात् । ततश्चनिरुपाधिकेनरूपेणाभेदेनुमानंपर्यवस्यति । तथाचकथंनप्रकृतसंगतिरिरिति । तत्वज्ञानेतत्वज्ञानार्थे । नापेक्ष्यते । तत्वज्ञानकारणंनभवतीत्यर्थः । कुतः । प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् । हिशब्दोदृष्टांतसूचकः । तदयंप्रयोगः । विमतानिशरीराणीत्यादिकानुमाअनुमानत्वेनपराभिमता । यथार्थज्ञानकारणंनभवति । प्रमाणविरुद्धत्वाद्दहनानुष्णतासाधनानुमानवदिति । प्रत्यक्षादिविरुद्धापिसदनुमाकिंनस्यादित्यतउक्तं । कामचारिणीति । तद्विवृणोति ॥ अँक्षेति । अक्षंप्रत्यक्षं । अनुमानमप्यत्रोपसंख्येयं । अक्षागमभयोज्झितेति तद्विरोधभयोज्झितेत्यर्थः । कामवृत्तापुरुषेच्छानुसारिप्रवृत्तिमती । नन्वनेनकिंविपक्षेबाधकमुक्तमित्यतआह ॥ कुँत्रेति । किमाक्षेपे । सर्वत्राप्यवसरंव्रजेदित्यर्थः । तत्कथमित्यतआह ॥ जँडइति । आत्माजडोज्ञानानाश्रयोवस्तुत्वाद्धटवत् । आकाशोघनोनिबिडावयवः । प्रमेयत्वात्पाषाणवदितिसाक्षिप्रत्यक्षविरुद्धं । जडंघटादि । चितिश्चेतनं । प्रमेयत्वादात्मवदित्यनुमानविरुद्धं । चैतन्यकार्यस्यसर्वथाप्यनुपलंभात् । आद्यपदेनब्राह्मणेनसुरापेयाद्रवद्रव्यत्वात् । क्षीरवदित्यागमविरुद्धस्यग्रहणं । केनेत्याक्षेपे । यदिप्रत्यक्षादिविरोधिनोप्यनुमानत्वंस्यादिति

शेषः । प्रत्यक्षादिविरुद्धमपियद्यैक्यानुमानंप्रमाणंस्यात् तदोदाहृतमपिकिंनस्यादविशेषादित्युक्तंभवति। नन्वत्रकथंप्रयोक्तव्यं। यथान्यासमेवेत्येवकारेणाह । तर्हिप्रतिज्ञापदव्याघातःस्यादितिचेत् । अस्तु । नहिप्रत्यक्षादिविरोधादयंगरीयान् । समश्चप रानुमाने । तत्परिहारोप्यत्रतुल्यः । नन्वाकाशोघनइतिसाधनेकालादौव्यभिचारः । न । पक्षतुल्यत्वात् । यदत्रवक्तव्यंतदुप रिष्टाद्वक्ष्यतइति । नन्वथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रैवजीवेशभेदस्समर्थितः । तथाजन्मादिसूत्रेणापि । अतोजीवैक्यमित्युक्तत्वात् । अत्रापिपुनस्तत्साधनेपुनरुक्ततास्यादित्यतआह ॥ [१।११]नंजीवेति । अत्रशास्त्रेतत्रतत्रप्रकरणेह्यैक्यविवक्षायांचोदितायांतत्तद्गत भेदवाक्यद्योतनेनसूत्रेषुभेदसमर्थनंक्रियते । अतस्तात्पर्यभेदान्नपुनरुक्तताशंक्या । तथाहि । जिज्ञासावाक्येष्वभेदशं कायांतद्गतब्रह्मशब्देनैवभेदसमर्थनं । जिज्ञास्यस्यब्रह्मणोजीवत्वेशंकितेतत्पूर्ववाक्योक्तलक्षणेनभेदसाधनमित्यादिस्वयमूह्यं । एवमेवभेदव्यपदेशाच्चान्यइत्यादावपिपुनरुक्ततादोषःपरिहरणीयः । नन्वेवंसत्यभेदःस्वरूपेणकुत्रापिननिराकृतःस्यादित्य तआह ॥ [१।११]पृथगिति । पूर्णताप्रधानता । भेदसाधनस्य स्वातंत्र्येणविचारितत्वात् । यद्यपिप्रकरणविशेषविषयत याऽभेदेनिराकृतेपिस्वरूपनिराकरणमर्थात्सिध्यति । तथापिवस्तुस्थितिकथनमेतदित्यदोषः । अथवापुनरुक्तिपरिहारस्यैवं जातत्वादतएवचोपमेत्यादिसूत्राण्यापातप्रतीतभाष्यदिशाऽभेदपराणीवप्रतिभांति । तन्निरासार्थमिदमुक्तं । पृथगुपदेशादि त्यत्रैवभेदसमर्थनस्यपूर्णतापर्यवसानमिति । यद्यप्येतत्करिष्यमाणव्याख्यानादेवज्ञास्यते। तथापि स्पष्टार्थमुक्तमित्यदोषः। श रीरादिकोशाएवान्नमयादिशब्दवाच्याइतिपक्षोपिनेतरोनुपपत्तेरितिसाधारणदोषेणदूषितएवविशेषदोषेणदूषयितुंसूत्रं । अस्मि

न्नस्यचतद्योगंशास्तीति । तद्व्याचष्टे ॥ [१।१।२] योगमिति । यद्यस्मादस्य सयएवंविदित्युक्तस्यब्रह्मविदः फलत्वेनान्नमयादिभिर्योगं
तत्प्राप्तिं स्थानद्वयेप्यनुवाकद्वयेपि । शंसति । कथयतिश्रुतिः । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादि । एतमन्नमयमात्मा
नमुपसंक्रम्येत्यादिच । अतएतेन्नमयादयःकोशाइत्येतद्व्याख्यानमतिसाहसंपूर्वोत्तरापरामर्शमूलं । नहिशरीरादिकोशप्राप्तिर्ब्र
ह्मविद्याफलमितिसंभवति । तरतिशोकमात्मविदित्यादिविरोधात् । शरीरादेश्चशोकरूपत्वात् । स्यादेतद्यद्यत्रान्नमयादिप्रा
प्तिरुच्येत । नचैतदस्ति । उपसंक्रमशब्दस्यातिक्रमार्थत्वादित्यतआह ॥ [१।१।३] उपसंक्रमणंचेति । द्वितीयोद्देशितंप्रति । द्विती
ययाकर्मत्वेनोक्तमन्नमयादिकंप्रतियदुपसंक्रमणमुच्यतेतदतिक्रमंवदंतं । उपसंक्रमणवाचिपदमतिक्रमार्थंव्याकुर्वंतमितियावत्
उपशब्दोनिवारयेत् । तस्योपशब्दविरोधःस्यात् । उपपूर्वस्यक्रमेःप्राप्त्यर्थत्वात् । दोषांतरमाह ॥ [१।१।३] अश्रुतस्येति । पुनरितिदो
षांतरसमुच्चयार्थः । वाक्यद्वयतात्पर्यमाह ॥ [१।१।४] श्रुतेति । एवंव्याकुर्वाणेनहिश्रुतमुपशब्दंत्यक्त्वाततस्थानेऽश्रुतोतिशब्दोध्या
हार्यः । तथाचश्रुतपरित्यागोश्रुतकल्पनंचस्यात् । तदुभयंचलज्जाहेतुरिति । नवयंश्रुतपरित्यागेनाश्रुताध्याहारंकुर्मोयेनायंदो
षस्स्यात् । किंनामाव्ययानामनेकार्थत्वादुपशब्दोतिशब्दार्थोव्याख्यायतइतिचेन्न । नियामकेनविनाप्रसिद्धार्थपरित्यागाप्र
सिद्धार्थस्वीकारानुपपत्तेः । नह्यव्ययान्यनेकार्थानीत्येतावतांतःशब्दस्यबहिरित्यर्थोगृह्यते । किंतुप्रयोगादिकमनुसृत्यैवेतिस्थि
तेऽभ्युपगम्यापिदोषमाह ॥ [१।१।४] मृतावेवेति । हियस्मादन्नमयस्यकोशस्यचशब्दात्प्राणमयस्यचपरित्यागोमृतावेवकृतोभवति । ॥१४०॥
मृतेःशरीरपरित्यागरूपत्वात् । तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्येतिमरणोत्तयैवान्नमयाद्यतिक्रमस्योक्तत्वात्पुनरेतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रा

मतीतितदतिक्रमोक्तौपुनरुक्तिःप्रसज्येतेति । किंचब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युपक्रमानुगुण्यंचप्राप्तिपरत्वेस्यात् । अतोनान्नमया
दयःकोशाःकिंतुविष्णुरेव । शुद्धिप्रार्थनलिंगाद्वाक्यांतरोक्तानांकोशत्वेपिनकश्चिद्विरोधः । अपिचतेन्नमयादयः । एतेत्वन्न
रसमयइत्युपक्रमाद्रसोवैसइतिवाक्यशेषाच्चान्नरसमयादयइतिशब्दांतरन्यायेनाप्यन्येभविष्यंतीतिसर्वमनवद्यं । एवमन्नमया
दीनांपंचानामपिपरब्रह्मत्वप्रतिपादनपरतयासूत्राणिव्याख्यायपरेषामपव्याख्यांप्रत्याख्यातुमुत्तरोयंग्रंथसंदर्भआरभ्यते । तत्र
मायावादिनोन्नमयादयःपंचापिकोशाइतिमन्यमानाःब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्युक्तस्यब्रह्मणःस्वप्राधान्येनज्ञेयत्वप्रतिपादकान्येतानिसू
त्राणीतिव्याचक्षते । तथाहि । अन्नमयादयश्चत्वारस्तावदन्नादिविकाराःकोशाएव । तथाचविकारार्थेमयट्प्रवाहेसत्यानंदमयएव
अ कस्मादर्धचरतीयन्यायेनकथमेवमयटःप्राचुर्यार्थत्वंब्रह्मविषयत्वंचाश्रीयते । मात्रवर्णिकब्रह्माधिकारादितिचेत् । अन्नमयादीना
मपितर्हिब्रह्मत्वप्रसंगः । अन्नमयादीनामंतरस्यान्यस्यश्रवणादब्रह्मत्वमानंदमयस्यतुतदभावाद्ब्रह्मत्वमितिचेन्न । तत्रापिसत्यंज्ञा
नमनंतंब्रह्मेतिप्रकृतस्यब्रह्मणोब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यानंदमयाश्रयतयोक्तत्वात् । तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादयःपंचापिकोशाःक
ल्प्यंते । नन्वन्नमयादीनामिवानंदमयस्यपुच्छत्वेनोक्तंब्रह्मकथंस्वप्रधानंस्यात् । न । स्वप्रधानतयाप्रकृतत्वात् । नचानंदमयावयव
त्वेनापिब्रह्मणिज्ञायमानेप्रकृतत्वंनहीयते आनंदमयस्यब्रह्मत्वादितिवाच्यं । तथासतितदेवावयविअवयवश्चेत्यसामंजस्यप्रसंगा
त् । अन्यतरपरिग्रहेचपुच्छस्यैवब्रह्मत्वंयुक्तं ब्रह्मशब्दश्रवणात् । नत्वानंदमयस्यतत्रब्रह्मशब्दाश्रवणात् । असन्नेवेतिश्लोकस्यब्र
ह्मपुच्छमित्युक्तब्रह्मविषयत्वात् । नह्यत्रानंदमयोन्वाकृष्यते । किंतुपुच्छतयोक्तंब्रह्मस्वप्रधानतया । नचानंद(मय)स्यानुभवसि

द्धस्यभावाभावशंकायुज्यते। कथंतर्हिपुच्छत्वोक्तिः। पुच्छवत्पुच्छमित्याश्रयार्थत्वात्। किंचानंदमयस्यप्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वाभ्यांसविशेषत्वाद्ब्रह्मणोपिसविशेषत्वप्रसंगः। निर्विशेषंचब्रह्म। वाङ्मनसागोचरत्वश्रुतेः। मयटःप्राचुर्यार्थत्वेप्यानंदप्रचुरइत्युक्तेदुःखाल्पत्वमपिगम्यते। प्राचुर्यस्यलोकेप्रतियोग्यल्पतासापेक्षत्वात्। नचब्रह्मणिदुःखंसंभवति। किंचप्रियादीनांप्रतिशरीरंभेदेनानंदमयस्यापिभेदेब्रह्मणोपिप्रतिशरीरंभेदःप्रसज्येत। नचतद्युक्तं। अनंतत्वश्रुतेः। नचैवंभार्गवीवारुणीविद्याविरुध्येत। तत्रमयटोश्रवणेनभिन्नविषयत्वात्। एतमानंदमयमात्मानमितिचान्नमयादीनामिवानंदमयस्यातिक्रमणीयतयोक्तस्याब्रह्मत्वात्। अंतेमयटःश्रवणेनपूर्वमपितदध्याहारेपूर्वमपिनानंदमयोब्रह्मास्तु। ब्रह्मज्ञानार्थिनस्तुतदुपदेशोद्वारतयोपपन्नोभविष्यतीति। नन्वेवंतर्हिकथंसूत्राणि। आनंदमयस्यब्रह्मताप्रतिपादनपरतयोपलंभात्। मैवं। वेदसूत्रयोर्विरोधेगुणेत्वन्याय्यकल्पनेतिन्यायेनसूत्राणांकथंचिद्योज्यत्वात्। तस्मादानंदमयादयःपंचापिकोशानब्रह्मेति। तदेतत्सूत्रव्याख्यानेननिराकृतमपिशिष्यहिततयास्फुटंनिराकरोति॥ [९।१४] येन्नमिति। इत्यादीतिक्रियाविशेषणं। पंचस्वरूपाणामिति विशेषणसमासएवायंनद्विगुः। तद्धितार्थाद्यभावात्। तत्प्राप्तिवादिनी। ज्ञानफलत्वेनेतिशेषः। स्थानद्वयमनुवाकद्वयं। तदपलापिनामन्नमयादीनां ब्रह्मत्वापलापिनांमायावादिनां। इदमुक्तंभवति। अन्नमयादिपंचकंयदिनब्रह्मतदान्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषुयेन्नंब्रह्मोपासतइतिप्रथमानुवाकेन्नंब्रह्मेतिव्यजानादित्युत्तरानुवाकेचब्रह्मतयोक्तिविरोधःस्यात्। नहिपुच्छस्यापिब्रह्मत्वेप्रमाणमस्त्यन्यदतोब्रह्मशब्दात्। नन्वेतद्ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपदिष्टं। नतुब्रह्मतयोपदिष्टमितिचेन्न। सामानाधिकरण्येनोक्तत्वात्। नचसामानाधि

करण्यमपिगौणं । तथासतिविदुषस्तत्प्राप्तिरुक्ताविरुद्ध्येत । नचतत्रातिक्रमोर्थइत्युक्तं । नचानंदमयेब्रह्मशब्दोनास्तिश्लोकस्य
पुच्छविषयत्वादितिवाच्यं । तथासत्यन्नमयादिश्लोकानामपितथात्वप्राप्तेः । किंचबाधकवशादित्थमाश्रीयते । एवमेववा ।
नाद्यः । बाधकानांपरिहृतत्वात् । द्वितीयेतुनिर्निमित्तंवेदार्थभूतब्रह्मापलापिनोबौद्धस्येववेदाभिमानिकोपेननरकप्राप्तिः
११६
स्यादिति । स्थानद्वयगतेत्युक्तं । प्राक्भृगोश्चैतद्वदिष्यतीति । तत्रोत्तरानुवाकोक्तस्यब्रह्मत्वंप्रपंचयति ॥ अधीही
ति । अधीह्यध्यापय । ण्यर्थस्यांतर्णीतत्वात् । भगवोभगवन् । मतुवसोरुःसंबुद्धौछंदसीतिवचनात् । उक्तोभृगुणा
पृष्टोवरुणः । भृगुर्वैवारुणिः । वरुणंपितरमुपससार । अधीहिभगवोब्रह्मेति तस्माएतत्प्रोवाच । अन्नंप्राणंचक्षुःश्रोत्रं
मनोवाचमित्येवंब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वादन्नादिकंब्रह्मैवभवितुमर्हतीत्यर्थः । ननुतत्रमयटोश्रवणाद्भिन्नविषयत्वमितिचेन्न ।
उक्तोत्तरत्वात् । किंचतथासत्यन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषुमयटोश्रवणाद्भिन्नविषयत्वंस्यात् । अस्त्वितिचेन्न । तथास
तितदुदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् । यस्यान्नादेर्विकारास्तेतत्प्रशंसापरतयासंगतिरस्त्वितिचेन्न । मनोमयश्लोकेतदयोगात् ।
तर्हिततएवानुपपत्तेरन्नादिशब्दैरन्नमयादयएवोच्यंतइतिकल्प्यतइतिचेत् । तर्ह्यत्रापिप्रकरणवशादन्नमयादयएवोच्यंतइत्यं
गीकार्यं । उक्तेर्थेहिसंवादित्वेनेयमाख्यायिकोक्ता । तस्मादन्नमयादयएवात्रोच्यंते । तेचब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वान्यथानुप
पत्त्याब्रह्मैवेति । यद्यपिसैषाभार्गवीवारुणीविद्यापरमेव्योमन्प्रतिष्ठितेतिसाक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वमुच्यते । तथापिमीमांसार्थयुक्त्युप
न्यासः । अथवाअस्यापिसमानयोगक्षेमत्वादिति । स्यादेतत् । ब्रह्मप्रश्नोत्तरतयोक्तिमात्रेणनवरुणोक्तानामन्नादीनांब्रह्मत्वंसि

द्ध्यति । ब्रह्मज्ञानोपायतयापितदुपदेशोपपत्तेः । तथाहि । द्वितीयाचंद्रप्रश्नेऽचंद्ररूपापिशाखाचंद्रतयोच्यते चंद्रज्ञानोपा
यत्वात् । यथावारुंधतीप्रश्नेतत्समीपवर्तिनीपृथुलातारकारुंधतीत्वेनोपादिश्यते । अरुंधतीज्ञानद्वारत्वात् । द्वारत्वंचान्नादिश
ब्दोदितानांशरीरादीनांबहिर्वृत्तिनिवारणद्वाराब्रह्मज्ञानंप्रत्युपपद्यतएवेति । मैवं । किमनेनव्यभिचारश्चोद्यते । किंवान्यथासि
द्धिःसंभाव्यते । उतसानिश्चीयते । पक्षत्रयमसंबद्धमित्याह ॥ [१।१६] द्वारमिति । तदन्नादिकंउपसत्तिं । ब्रह्मज्ञानार्थोपसत्त्युत्तरका
लीनंगुरूपदेशप्रकारामित्यर्थः । कथमित्याक्षेपे । नविद्युरित्यर्थः । गुरूपदेशप्रकाराज्ञानविजृंभितेयंशंकेतिभावः । तत्कथंनविद्यु
रित्यतआह ॥ [१।१७] उपसन्नायेति । ब्रह्मैववक्तव्यं । नपुनर्यत्किंचित् । अबोधेपिपुनःपुनःशब्दांतरेणतदेववक्तव्यं । द्वारंचद्वारत
यैववक्तव्यं । नतुतदात्मकत्वेन । नहिधूमोग्न्यात्मकत्वेनप्रदर्श्यते । चंद्राद्युदाहरणमप्यसिद्धमेवेति । आगमाःवेदाः । संप्रदायवि
दःस्मृतीतिहासपुराणकर्तारः । अपिचावितरेतरसमुच्चयार्थौ । तर्ह्युपदेशप्रकाराज्ञतयावरुणोन्यदुपादिशतीत्यस्तु । मैवं । लोक
पालस्यैतावज्ज्ञानाभावासंभवादित्याशयेनद्वारोपदेशशंकानिराकरणमुपसंहरति ॥ [१।१८] तदिति । तत्तस्मात् । यत्किंचित्द्वारं ।
नन्वब्रह्मैवब्रह्मपृष्टवतेवरुणेनोक्तंव्यामोहनायेतिकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१।१८] नवेदेदिति । किमाक्षेपे । ब्रह्मैववदेदित्यर्थः । तत्रहेतु
र्मायावीनहीति । आप्तत्वादित्यर्थः । विवक्षितार्थज्ञानंहिवरुणस्यदिक्पतेःप्रसिद्धं । अविप्रलंभकत्वंचपितृत्वात् । भृगोर्ब्रह्मज्ञा
नयोग्यत्वात् । उपसन्नायेतिप्रसंगदोषस्यनिरस्तत्वात् । वारिराडितिभूताभिमानित्वेनोक्तस्यापटुकरणत्वासंभवात् । विवक्षाया
श्चोपदेशादेवसिद्धेः । अतएवश्रुति(र्वारुणिः)र्वरुणंपितरमुपससारेत्याह । तदनेनाप्तेनब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वमन्नादीनांब्रह्मत्वे

हेतुरित्युक्तंभवति। ननुवरुणेनोक्तेष्वन्नादिष्वन्नप्राणमनांसिसंतुब्रह्मस्वरूपाणि। अन्नादिशब्दानामत्तृत्वाद्यर्थतयानुपपत्त्यभावा
त्। चक्षुःश्रोत्रवाक्शब्दंतुकथंब्रह्मस्यात्। चक्षुरादिशब्दानांचष्टेनेनेतिचक्षुः। शृणोत्यनेनेतिश्रोत्रं। वदत्यनयेतिवागितिकरणा
र्थत्वात्। ब्रह्मणश्चकरणत्वानुपपत्तेरितिचेन्न। कर्तर्यपितद्व्युत्पत्तिसंभवादित्याह ॥ [१।११] चैष्टंइति। एवशब्देनकरणसाधनतांनिरा
करोति। किंच यतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिसकलभूतानांसृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वंचब्रह्मलक्षणमन्नादिषूपदिष्टं। ततश्चैत
द्ब्रह्मेत्याह ॥ [१।११] स्रष्टीति। यतःसृष्ट्यादिकारणमुक्तं अतोपिब्रह्मेतिसंबंधः। ननुतथापिनानुवाकद्वयोक्तमेकंवस्तुभवितुमर्हति।
संख्याभेदात्संज्ञाभेदाच्च। पूर्वंखल्वन्नमयादयःपंचोक्ताः नचक्षुःश्रोत्रवाचः। उत्तरत्रचान्नादयःषट् नविज्ञानानंदावितितत्रा
ह ॥ [१।३१] तंचेति। चशब्दोहेत्वर्थः। यस्माद्वाधूलशाखायांविज्ञानानंदसहितंतदन्नादिषट्कमित्यष्टरूपंब्रह्मतयोदाहृतं। तस्मा
त्तदनुसारेणप्रथमानुवाकेचक्षुरादित्रयस्योत्तरत्रविज्ञानानंदयोरध्याहारेणसंख्यासंज्ञैक्यंभविष्यतीतिभावः। हेत्वंतरसमुच्चये
वाचशब्दः। अत्रापिविज्ञानंब्रह्मेतिव्यजानात्। आनंदोब्रह्मेतिव्यजानादित्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयापिह्यत्रविज्ञानानंदयोरध्या
हारोगम्यते। नह्यन्यद्वरुणेनोपदिष्टंभृगुस्त्वन्यद्व्यजानादितियुज्यते। ननुवाधूलशाखोक्तमपिकुतोब्रह्मेत्यतआह ॥ [१।२] पृथंगि
ति। अनेकशाखाविदामेवात्रसम्यगधिकारज्ञापनायैतदुक्तं। ननुवाधूलशाखायामिवात्रोभयत्राष्टकमेवकस्मान्नोक्तमित्यतआ
ह ॥ [१।२] औंवापेति। क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेनक्वचिदन्यत्रोक्तोद्वापेनक्वचिदुभयथाक्वचित्सामग्र्येणपरमेश्वरस्वरूपंप्रतिपादयं
तीतिशाखानांस्वभावोयतोऽतोनकश्चिद्विरोधइति। ननुतथापिवरुणोपदिष्टानामन्नादीनांब्रह्मत्वंनोपपद्यते। तद्विज्ञायपुनरेव

वरुणंपितरमुपससारेतिलब्धोपदेशस्यापिभृगोःपुनरुपसरणवचनात् । पूर्वोक्तस्यैवब्रह्मत्वेअधीहिभगवोब्रह्मेतिपुनरुपसरणंव्य
र्थंस्यात् । अनेनतुज्ञायतेनपूर्वोपदिष्टंब्रह्मेति ।यथाहिकश्चित्सुवर्णयाचितवतेरजतंददातिसोपिगृहीत्वालोच्यपुनः(पुनः)सुव
र्णंदेहीतियाचते । तेनपार्श्वस्थोजानातिप्राग्दत्तमन्यदेवकिंचिन्नसुवर्णमिति । तथेहापीत्याशंकांपरिहरति ॥ यैतंइति ।
अयमर्थः । नपुनरुपसरणान्यथानुपपत्त्यापूर्वोपदिष्टस्याब्रह्मत्वंकल्प्यं । पुनरुपसरणस्यान्यथोपपत्तेः । तथाहि । वरुणोह्युद्दे
शलक्षणाभ्यांभृगवेब्रह्मोपदिश्योवाच । नश्रवणमात्रेणकृतीभवान् । श्रवणमात्रस्यब्रह्मसाक्षात्कारासाधनत्वात् । साक्षात्कार
स्यैवमोक्षसाधनत्वात् । अतस्त्वयामननिदिध्यासनरूपंतपःकरणीयमिति । सचैवमुपदिष्टाष्टरूपोयुगपत्सर्वस्यसाक्षात्कर्तु
मशक्यत्वान्मननिदिध्यासनाभ्यामन्नाख्यंभगवद्रूपंसाक्षात्कृत्यगुरुप्रसादलब्धमपूर्वंतमंधनंतस्मैनिवेदितुंप्राणाख्यरूपांतरसा
क्षात्कारायमननिदिध्यासनेचिकीर्षुर्गुरोरनुज्ञामादातुंचपुनर्गुरुमुपससार । एवंरूपांतरेपि । तत्रानुजानीहीतिवक्तव्येयदधी
हिभगवोब्रह्मेतिवदतितदहंकारनिरासार्थमिति । नन्वेवमस्त्वर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्योपक्षीणा । तथापिकिंपूर्वस्याब्रह्मत्वात्पुनरु
पसरणं । उतोक्तरीत्यानुज्ञार्थमितिसंदिह्यते । संदेहेचान्नमयादीनांनब्रह्मत्वावधारणंसंभवतीति । मैवं । यतोवाइमानिभू
तानिजायंतइत्यादिलक्षणयोगात्तपसैवापरोक्षितत्वलिंगाच्चोत्तरपक्षावधारणोपपत्तेः । नहिदेहादाविदंलक्षणंसंभवतीति ।
नचतस्यस्वभावसिद्धज्ञानस्यसाक्षात्कारायतपोपेक्षितं । किंचपूर्वस्याब्रह्मत्वेनपुनरुपसरणेसतपस्तद्वान्नमब्रह्मेतिव्यजानात् ।
नान्नाद्ध्येवखल्वित्यादिब्रूयात् । एवंब्रह्मत्वज्ञापकेषुश्रुतेष्वश्रुतमब्रह्मत्वंकल्पयतांश्रुतहानिरश्रुतग्रहापत्तिश्चस्यादित्यलंनिर्दलप

क्षप्रतिक्षेपेऽस्माकमेवलज्जाजायतइति । अक्षरार्थस्तुस्फुटएव । सूत्राक्षराणामनानुगुण्यंतुभगवतानव्युत्पादितं । तस्यपरेणस्व
यमेवांगीकृतत्वात् । योहिस्वयमेवस्वव्याख्यानस्यास्वारसिकत्वंमन्यते । तंप्रतितद्व्युत्पादनंमृतमारणमिवनिराकर्तुरेवल
ज्जाकरं । अतएवाह । इतिप्रकारेणतदुक्तिषुविषयभूतासुदूषणाभिधानेऽस्माकमेवलज्जेति । यच्चभेदव्यपदेशाच्चेति
सूत्रंव्याख्यायोक्तंपरेणमिथ्याभूतंजीवात्मपरमात्मभेदमाश्रित्यभेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तमितितदनुपपन्नमितिभावेनाह ॥ [१०।२] संमी
पइति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादौपरमेश्वरस्यसमीपेसोश्रुतइत्यादौतेनसह । नहिसामीप्यंसाहित्यंचभेदे
नविनोपपद्यते । नचमोक्षेपिशिष्यमाणंमिथ्याभवितुंयुक्तं । आत्मस्वरूपस्यापिमिथ्यात्वप्रसंगात् । अथवाभेदव्यपदेशा
दित्युक्तेमिथ्याभेदोयंकिंनस्यादित्याकांक्षानिरासार्थत्वेनास्मिन्नस्यचतद्योगंशास्तीतिसूत्रंप्रकारांतरेणव्याख्याति । एवंपंचको
शवादिनांमायावादिनांव्याख्यांनिराकृत्ययेतुभास्करादयोयथाश्रुतसूत्रानुसारिणोऽन्नमयादयश्चत्वारःकोशाःआनंदमयस्त्वेक
एवपरमात्मेतिव्याचक्षते । तन्मतमतिदेशेननिराकरोति ॥ [१०।३] एतेनेति । एतेनैवान्नमयादीनांपंचानामपिब्रह्मत्वोपपा
दनेनतदन्येषांपंचकोशत्ववादिभ्योऽन्येषांचतुष्कोशवादिनां । सत्संसत्सुविद्वत्सभासु । अधिकंचात्रदोषमाह ॥ [१०।२] मंयटो
द्वैविध्येनार्थकल्पनाच्चेति । अन्नमयादिषुविकारार्थत्वमानंदमयेप्राचुयार्थत्वमिति यदत्रनियामकमुक्तंतत्प्रागेवनिरा
कृतमिति । ननुप्राणमयएवविकारप्रक्रमोभग्नः । तर्हितत्रप्रत्ययस्यस्वार्थिकत्वकल्पनादधिकोदोषःस्यादिति । ननुसूत्र
व्याख्यामुपक्रम्यपरापव्याख्यानिराकरणमसंगतमितिचेन्न । स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वादितिभावेनाधिकरणार्थमुपसंहरति ॥

[१०१२]अंतइति । गुणिसामान्यवाचिनांगुणवाचिनांचशब्दानांसमन्वयायप्रवृत्तेप्यधिकरणेऽधिकरणसिद्धांतन्यायेनसिद्धमप्यर्थांतरमुपसंहरति ॥ [१०१३]अध्यात्मगैश्चेति । अतएवनाधिकरणोपक्रमविरोधइति ॥ ६ ॥ समस्तैर्गुणिसामान्यवाचकैर्गुणवाचकैरध्यात्मविषयैश्चप्राणवागादिभिरधिभूतविषयैश्चान्नौषध्यादिभिःशब्दैर्भगवानेवमुख्यतयोदितइत्युपसंहारोनोपपद्यते । अस्यार्थास्यप्रागनुक्तत्वात् । ननूक्तमुपलक्षणपरोयमानंदमयशब्दइति । सत्यं । उपलक्षणंहिप्रकृतोपयुक्तस्योपपन्नस्यचार्थस्यभवति । अन्यथातिप्रसंगात् । नचैतेषांसर्वशब्दानांमुख्ययावृत्त्याभगवदेकवाचित्वसमर्थनंप्रकृतोपयुक्तंनाप्युपपन्नं । तथाहि । जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रेजगज्जन्मादिकारणत्वादीन्यष्टौलक्षणानिब्रह्मणोभिहितानि । तत्रैवशास्त्रंप्रमाणमुक्तंतृतीयसूत्रे । समन्वयसूत्रेचतेषामेववाक्यानांब्रह्मणिसमन्वयःप्रतिज्ञातः । अतोजगज्जन्मादिकारणत्वंयत्रयत्रप्रतीयते तेषामेववाक्यानांपरमेश्वरेसमन्वयसमर्थनंप्रकृतसंगतं । नसर्वेषां । सर्वत्रजगज्जन्मादिकारणत्वप्रतिपादनाभावात् । किंचयन्निष्ठतयाजगज्जन्मादिकारणत्वंप्रतीयतेतद्वाचिनःशब्दस्ययथाकयाचनवृत्त्याभगवत्परत्वेसमर्थितेपिलक्षणस्यातिव्याप्तिःपरिह्रियतएव । नहिगंगापदलक्ष्यस्यतीरस्यघोषावासत्वंनसिद्ध्यति । अतोमुख्यवृत्तिसमर्थनस्यक्वोपयोगः । नोपपद्यतेचसर्वशब्दानांभगवत्येवमुख्यवृत्तिसमर्थनं । रूढियोगौहिमुख्यवृत्ती । तत्रापियोगाद्रूढिर्बलवती । नचशब्दानांभगवतिरूढिरस्ति । किंतुतदितरत्रैव । योगस्तुसंभवति । तथापि । सतदितरसमानः । तथाचार्थांतरएवमुख्यवृत्तयःशब्दाः । रूढेर्योगस्यचसत्त्वात् । नेश्वरे । योगमात्रस्यकथंचित्संभवात् । अतःसूत्रकारस्यसकलशब्दानांमुख्ययावृत्त्याभगवत्येवसमन्वयसमर्थनेसंगत्युपपत्त्योरभावादपव्याख्यानमेत

दित्याशंक्यसंगतिंतावद्दर्शयति ॥ [१॰।४] जन्मादीति । अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिप्रथमसूत्रेब्रह्मशब्देनजिज्ञास्यस्यसकलगुणपूर्णत्वंजीवादिव्यावृत्त्यर्थमुपात्तं । जन्माद्यस्ययतइतिद्वितीयसूत्रेणतत्सिद्धयेजगज्जन्मादिकारणत्वंब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तं । अतःसूत्रद्वयेन साध्यतयासाधकतयाचानंदादिसकलगुणपूर्णत्वंजगज्जन्मादिकारणत्वंचप्रकृतमिति । विवृतंचैतत्पूर्वमस्माभिः । किमतोयद्येव मित्यतआह ॥ [१॰।४] शास्त्रेमूलमिति । तदुभयंप्रधानमप्रधानंचलक्षणमनुमानादिनातिव्याप्तौशंकितायांतन्निवृत्त्यर्थंतृतीयसूत्रेशास्त्रमूलंशास्त्रैकप्रमाणकमुक्तंयतस्ततश्चतुर्थेसूत्रेशास्त्रस्यान्यपरत्वशंकायांसर्वशब्दानांभगवत्यन्वयःप्रतिज्ञातुमुचितोनकतिपयशब्दानामितिशेषः । सर्वगुणपूर्णत्वेशास्त्रस्यप्रमाणतयाऽभिधानेपिकुतःसर्वशब्दसमन्वयःप्रतिज्ञातव्यइत्यतआह ॥ [१॰।५] अन्वयइति । यतःसर्वशब्दानामन्वयएवगुणसर्वस्ववेदकोनकतिपयशब्दानां । अतःसर्वशास्त्राद्गुणसर्वस्वसिद्धयेसएवप्रतिज्ञातव्यइतिसंबंधः । अन्यथायस्यैवशब्दस्यसमन्वयोनप्रतिज्ञायतेतदर्थोगुणोनभगवतिसिद्ध्येदतिव्याप्तिश्चस्यात् । प्रतिज्ञातेसचसमन्वयसूत्रेणसकलशब्दसमन्वयेतत्प्रपंचनंसूत्रकारस्यकथमसंगतंभवतीति । एतेनमुख्यवृत्तिरपिसंगताद्रष्टव्या । तस्याअपिसमन्वयसूत्रे प्रतिज्ञातत्वात् । अमुख्यवृत्तौतदभिधेयगुणालाभप्रसंगात् । अभिधेयेऽतिव्याप्तिप्रसंगाच्चेति । एवमसंगतिंपरिहृत्ययदुक्तंपरेणनपरमेश्वरस्यैवसर्वशब्दमुख्यार्थत्वंयुक्तं । योगस्यपरमेश्वरइवान्यत्रापिसंभवात् । ईश्वरेरूढेरभावेनान्यत्रतदाधिक्यादिति । तत्रयोगस्योभयत्रसाम्यंतावन्निराकरोति ॥ [१॰।५] शब्देति । इंद्रादिशब्दप्रवृत्तिहेतूनांपरमैश्वर्यादीनांतस्मिन्परमेश्वरेमुख्यसंबंधादिंद्रादिशब्दानांतद्वाचकत्वमेव । तस्यैवहिपरमैश्वर्यमनवधिकंस्वतंत्रंच । अन्यत्रापितथाचेत्कोविशेषइतितत्रोक्तं ॥ [१॰।६] अन्वयार्थे

ष्विति ॥ यतोन्यार्थेषुपुरंदरादिषुहेतोः शब्दप्रवृत्तिहेतोरैश्वर्यादेरल्पता । देशतःकालतस्स्वरूपतश्चसावधिकत्वात् । अल्पस्यापिभंगवन्निमित्तत्वाच्चेति । एतदुक्तंभवति । अवयवार्थमनुसृत्यवृत्तिर्हियोगः । अवयवार्थश्चयथायथोत्कृष्यतेतथातथायोगवृत्तेरप्युत्कर्षेणभाव्यं । निमित्तवैचित्र्येनैमित्तिकावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः । अवयवार्थश्चपरमेश्वरेऽनवधिकःस्वतंत्रश्च।अर्थांतरेऽल्पःपराधीनश्च। अतःकथंयोगस्योभयत्रसाम्यं। किंत्वीश्वरेमहायोगोन्यत्रयोगमात्रमितिसएवशब्दमुख्यार्थइति। यदुक्तमीश्वरेशब्दानांरूढिर्नास्तीतितन्निराकरोति ॥ [१०१६] बहुलेति । बहुलातिप्रयोगतोहेतोःशब्दजातंहरौरूढमेवेतिसाध्यंस्यात् । अयंप्रयोगः । विमताःशब्दाहरौरूढाः। बहुलातिप्रयोगवत्त्वात् । नारायणादिशब्दवदिति। प्रयोगवत्त्वंयौगिकेष्वमुख्येषुचास्तीत्यतोबहुलेत्युक्तं । अज्ञातमुख्येष्वमुख्येष्वपिबहुलप्रयोगोस्तीत्यतोतिप्रयोगतइत्युक्तं । पूज्यप्रयोगोह्यतिप्रयोगः । पूज्यताचाविवेकपूर्वकत्वाभावः। नचरूढयोगेरूढोपचारेरूढलक्षणायांव्यभिचारः। तत्रापिरूढिसद्भावेनसपक्षत्वात्। समाहारवृत्तयोहिताः। नन्वसिद्धोयंहेतुः। इंद्रादिशब्दानांपरमेश्वरेप्रयोगस्यैवाभावादित्यतआह॥ [१०१६] रूढिरिति। अत्ररूढिरितिरूढिज्ञापकोबहुलातिप्रयोगोलक्ष्यते । आप्तिःसंबंधः । तत्राविद्वत्संबंधिनिबहुलातिप्रयोगस्याभावेपिविद्वत्संबंधिनोभावान्नासिद्धिरितिभावः । अस्त्वेवमीश्वरे(पि)रूढिःशब्दानां । तथापिलोकेपितद्भावात्साम्यमेव । ततश्चहरिरेवमुख्यवाच्यइतिनोपपद्यतइत्यतआह ॥ [१०१७] मुख्येति । विदुषांबहुलातिप्रयोगानुमितासारूढिर्मुख्याहियस्मात्तस्मान्नसाम्यमितिशेषः । कथंमुख्यत्वमित्यतआह ॥ [१०१७] विद्वदिति। वैदिकबहुलप्रयोगानुमिताहिविद्वद्रूढिरित्युच्यते। साचलौकिकमात्रप्रयोगानुमितायाःमुख्येतिस्फुटमेवेति। ननुवैदि

केतिकथं। टिड्ढाणञ्इत्यादिनाङीपाभवितव्यं। मैवं। परमवैदिकत्वख्यापनार्थत्वात्। अथवावैदिकाःप्रयोगाअस्यांसंतिज्ञापका
इत्यर्शादिभ्योजित्यचिकृतेवैदिकेभवति। यद्वावैदिकानांपुरुषाणामास्यादितितत्प्रयोगात्सिद्धेति। हेत्वंतरमाह॥ [१०।७]सेति।
ल्यब्लोपनिमित्तापंचमी। यतःसाविद्वद्रूढिर्योगमविहायैवोपलभ्यते। नत्वविद्वद्रूढिवत्संकेततुल्यातोपिसामुख्येति। ततःकि
मित्यतआह॥ [१०।७]तस्मादिति। यस्मादेवंविष्णौमहायोगोमुख्याचरूढिः। अन्यत्रयोगमात्रममुख्यरूढिश्चतस्मात्सर्वशब्दमुख्या
र्थताविष्णोरुपपन्नेति। उपसंहरति॥ [१०।८]इतिकृत्वेति। एतांसंगतिमेतांचोपपत्तिंहृदिकृत्वासूत्रकृदानंदमयोभ्यासादित्यशेषगु
णिसामान्यवाचकादिशब्दानांमुख्ययावृत्त्याहरौसमन्वयंसाधयति। अतोयुक्तमेवैतद्व्याख्यानमिति॥७॥इत्यानंदमयाधिक
रणं॥ १। १। ६॥ ॥ ॐ अंतस्[१०।८]तद्धर्मोपदेशात् ॐ। स्यादेतत्। यद्यानंदमयोभ्यासादितिवदतःसूत्रकारस्यैतावानर्थो
भिमतोभवेत्तर्हिततएवगतार्थत्वादंतस्तद्धर्मोपदेशादित्याद्यधिकरणानामनुत्थानमेवस्यात्। पदार्थांतरविषयौहिरूढियोगावा
श्रित्यैवतत्रपूर्वपक्षप्रवृत्तिः। यथोक्तंभाष्ये। तत्रान्यविषयायारूढेरविद्वद्रूढित्वेनभगवद्विषयायाविद्वद्रूढितोयोगस्यचाल्पभग
वदधीनप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षस्यनिरवधिकापरतंत्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षान्महायोगादुपपादितमेवदुर्बलत्वमितिकुतोधिकरणांतर
स्यावकाशः। सत्यं। तथाप्यधिकाशंकासद्भावेनाधिकरणांतरारंभोपपत्तिरित्याशयवांस्तावदधिकाशंकाप्रवर्तनपूर्वकमंतस्तद्ध
र्मोपदेशादित्यधिकरणतात्पर्यंदर्शयति॥ [१०।८]देवानामिति। तैत्तिरीयाःपठंति। अंतःप्रविष्टंकर्तारमेतमंतश्चंद्रमासिमनसाचरंतं।
सहैवसंतंनविजानंतिदेवाइति। तत्रसंशयः। किमयमंतःप्रविष्टःपरमात्माउतान्यइति। अन्यइतितावत्प्राप्तं। कुतः। इंद्रो

वि

राजाजगतोयईशे । त्वष्टारंरूपाणिकुर्वंतंविपश्चितंब्रह्मेंद्रमग्निंजगतःप्रतिष्ठां । दिवआत्मानंसवितारंबृहस्पतिमितींद्रादिश्रुतेः । सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमित्यादित्यलिंगाच्च । अन्नंब्रह्मेत्यादिश्रुत्यातद्धेतुव्यपदेशादिलिंगेनचातीताधिकरणेनिर्णयःकृतः । नचेंद्रादिश्रुतिरन्यत्रनेतुंशक्यते । पुरंदरादिषुरूढत्वाद्यौगिकत्वाच्च । ननूक्तमत्रान्यत्ररूढेरविद्वत्संबंधित्वाद्योगस्यचपरमेश्वरायत्ताल्पनिमित्तत्वादमुख्यतेति । सत्यं । तदन्नौषध्यादिपदार्थेषुस्यात् । नतुपुरंदरादिषु । तत्रेंद्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य परमैश्वर्यादेरनवधिकस्यापरायत्तस्यविद्यमानत्वेनमुख्ययोगोपपत्तेः । अशक्तेषुखलुसामंतादिष्वैश्वर्यादिकमल्पंपरायत्तंचभवति । देवास्त्वप्रतिहतशक्तयःकथमेवंभवेयुः । तथाचश्रुतिः । इंद्रोवैदेवानामोजिष्ठइत्येवंजातीयकारूढिरपिपुरंदरादिष्विंद्रादिशब्दानामिंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमित्यादिमंत्रेषुबहुलप्रयोगदर्शनेनविद्वत्संबंधिनीमुख्यैव । तेषामतत्परत्वेतद्यजनादौ विनियोगानुपपत्तेः । नचस्वतंत्रानवधिकैश्वर्यादिकमनेकेषांविरुद्धमितिवाच्यं । इंद्रादीनांपरमेश्वरात्मकत्वात् । स एवहिकार्यवशात्तदुपाधिभेदभिन्नस्तास्तास्संज्ञालभते । कुतएतदितिचेत् । एतत्प्रकरणगतवाक्यशाबल्यान्यथानुपपत्त्येतितावद्ब्रूमः । तथाहि । अदृश्येऽनात्म्यइत्यानंदमयलक्षणत्वेनोक्तमदृश्यत्वमिहनविजानंतिदेवाइत्युच्यते । समानाधिकरणानिचेंद्रादिश्रुतिलिंगानि । नचैकंवाक्यमनेकविषयंसंभवति । व्याघातात् । यथोक्तं अर्थैकत्वादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यादिति । नचात्रैकोपादानेनापरपरित्यागेकारणमस्ति । तथाचपुराणवाक्यं । अहंभवोभवंतश्चसर्वंनारायणात्मकमित्यादि । अतएवभेदव्यपदेशस्तदितरविषयोव्याख्येयः । नचैवंसतिविनिगमनेकारणाभावः । अनुपहितधर्माणामुपहितेसंभवाद्वैपरीत्य

स्यासंभवात् । तस्मादिंद्रादयएवांतःप्रविष्टत्वेनप्रतिपाद्यंतइत्येवंदेवानामिंद्रादीनांतत्रस्वतंत्रानवधिकेंद्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त वत्तायांशक्ततां । ततश्चेंद्रादिशब्दानांतत्रमहायोगवृत्तिमितिशेषः । तथातच्छब्दानामिंद्रादिशब्दानांतत्रपुरंदरादिषुदेवेषुस्वयम पिसाक्षादपिविद्वत्संबंधिनीमपीतियावत् । रूढिंचाभ्यधिकामाशंक्यस्वयंसूत्रकारोंतस्तद्धर्मोपदेशादितिसूत्रेणांतःप्रविष्टोवि ष्णुरेव । समुद्रेंतःकवयः । यस्यांडकोशंशुष्ममाहुः । ब्रह्मातपसान्वविंददितिसमुद्रांतःस्थितत्वब्रह्मांडवीर्यत्वब्रह्मतपोलभ्य त्वादिधर्मोपदेशात् । तेषांचविष्णुधर्मत्वेनश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । नचेंद्रादिश्रुतिलिंगविरोधः । निरवकाशलिंगबलेनतद्बाधोप पत्तेः । नचतेषामपिनिरवकाशत्वं । इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरित्यादिनातेषांभगवतिविद्वद्रूढिसद्भावस्यसिद्धत्वात् । महायोग स्यचसुप्रसिद्धत्वात् । इंद्रादिगतस्यपरमैश्वर्यादेरल्पतापराधीनताचश्रुतिपुराणादिप्रसिद्धा । शक्तेरप्यस्मदाद्यपेक्षयाधिक्यमा त्रमेवनतुनिरर्गलत्वमपि । अन्यथानेकेश्वरविरोधश्च । विद्वद्रूढिरपीश्वरसन्निधाननिमित्तैवेत्येवंसमुद्रांतःस्थितत्वाद्यैर्विष्णुधर्मैरं तःप्रविष्टत्वस्यविष्णुनिष्ठतांतथातच्छब्दानामिंद्रादिशब्दानामपिविष्णुरूढतां । उपलक्षणमेतत् । तत्रयौगिकत्वंचसाधयित्वा । ननूक्तरीत्यादेवानांपरमेश्वरात्मकत्वेनसमुद्रांतःस्थितत्वादिकंसर्वसंभवतीत्येवंतैर्देवैरीश्वरस्याभिदांचपुनराशंक्यभेदव्यपदेशा च्चान्यइतिसूत्रेणान्यश्चासाविंद्रादिदेवेभ्योंतःप्रविष्टः । इंद्रस्यात्मेत्यादिविशेषविषयभेदव्यपदेशादभेदेप्रमाणाभावाच्च । नचवा क्यशाबल्यं । सर्वस्येश्वरपरतायाउक्तत्वात् । पुराणस्येश्वरसन्निधानातिशयविषयत्वादित्येवंन्यवारयदित्यर्थः । अत्रपुनरित्याशं कानिवृत्तिमात्रमाचष्टे । तैरेवेत्यवधारयताप्रकारांतरेणभेदसूत्रस्यपुनरुक्ततानिरस्ताभवति । यद्यप्ययंलिंगात्मकःशब्दस्तथापि

द्वाद्यनेकनामसमन्वयलाभादत्रनिर्णीतइत्यदोषः । केचिदेतत्सूत्रद्वयमथयएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतेयएषोंतरक्षणि पुरुषोदृश्यतइतिछांदोग्योक्ताक्ष्यादित्यांतस्थपुरुषस्येश्वरत्वसमर्थनपरत्वेनव्याचक्षते । तद्वानिराकर्तुमेवेत्युक्तं । तथात्वेह्यंतरउ पपत्तेरित्यस्यानारंभप्रसंगः ।यएषोंतरक्षणिपुरुषोदृश्यतेएषआत्मेतिहोवाचेत्येतद्वाक्यमधिकृत्यतत्प्रवृत्तमितिचेत् ।न । वाक्य भेदेनाधिकरणभेदेशास्त्रापर्यवसानप्रसंगात् । संतिचतत्राप्यमृतत्वादयोब्रह्मधर्माः । नन्वधिकाशंकयातदारंभोभविष्यति । तथाहि । एषदृश्यतइतितावत्प्रत्यक्षेर्थेप्रयुज्यते । ब्रह्मतुपरोक्षंनतथानिर्देशविषयोभवितुमर्हति । युज्यतेचैतत्प्रतिबिंबे । प्रथमाव गतात्प्रत्यक्षाभिधानाच्छायापुरुषेधिगतेतदुपरक्तायांबुद्धौप्रतीयमानाअमृतत्वादयस्तु कथंव्याख्येयाइति ।तदिदंपुनरुक्तिभयसं भ्रांतेनभाषितं । यतोत्राप्येषोंतरक्षणिपुरुषोदृश्यतइतिप्रत्यक्षाभिधानमस्ति । तदत्रयथापरमात्मनिसावकाशितंतथातदपिभ विष्यतीतिकातत्राप्यधिकाशंका । तर्ह्यत्रपरोदाहृतमेवास्तुविषयवाक्यं । तत्रांतःप्रविष्टमित्याद्यन्यद्भविष्यतीतिचेन्न । स्थानादि भेदव्यपदेशादिनातत्रतस्यैवोदाहरणत्वप्रतिभासनात् । तस्माद्वाक्यज्ञानदरिद्राणांव्याख्यानमुपेक्षणीयमिति ॥ १ । १ । ७ ॥
॥ ८ ॥ ॥ ॐआकाशस्तल्लिंगात्ॐ ॥ एवमधिदैवविषयशब्दसमन्वयमभिधायाधुनाधिभूतविषयशब्दसमन्वयंप्र तिपिपादयिषुराकाशस्यभूतेषुप्राधान्यात्तच्छब्दसमन्वयंहरावाहसूत्रकारः आकाशस्तल्लिंगादिति । छंदोगाःपठंति । अस्यलोक स्यकागतिरित्याकाशइतिहोवाच । सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंते । आकाशंप्रत्यस्तंयंत्याकाशोह्येवैभ्योज्या यानाकाशःपरायणंसएषपरोवरीयानुद्गीथःसएषोनंतइति । तत्रसंशयः । किमयमाकाशःपरमात्मोतभूतमिति । भूतमितिताव

त्प्राप्तं । कुतःआकाशशब्दस्ययोगरूढिभ्यांभूतेप्रसिद्धत्वात् । आकाशनमवकाशत्वंखल्वाकाशशब्दनिर्वचनलब्धं । तच्चभूते
सुप्रसिद्धं । प्रयोगश्चलोकवेदयोराकाशशब्दस्यभूतविषयोबहुलः । ननुचसर्वाणिहवेत्याद्युक्तलिंगबलात्परमात्माकिंनस्यात् ।
लिंगाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वादितिब्रूमः। नचबहुत्वेनलिंगानांप्राबल्यं। तथापिसाम्येनानिर्णयात्। नचसाम्यमपि। यथाहुः द्विविधंबल
वत्त्वंचबहुत्वाच्चस्वभावतः । तयोःस्वभावोबलवानुपजीव्यादिकश्चसइति । कृत्रिमाकृत्रिमयोरकृत्रिमंहिज्यायः । अतःप्रथमा
वगतस्वभावबलवच्छ्रुत्यनुरोधेनलिंगानिकथंचिद्योज्यानीति। नन्वंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेनैवपरिहृतमेतत्। इंद्रादिशब्दवदाका
शशब्दस्यापिभूतेऽमुख्ययावृत्त्याप्रवृत्तस्यमहायोगविद्वद्रूढिभ्यामीश्वरवाचिनस्तद्बुद्ध्याधायकत्वमेवहिन्याय्यं । सुतरांचनिर
वकाशलिंबगलादिति । नचकाचिदभ्यधिकाशंकास्तीत्यतोऽनारंभणीयमिदंसूत्रमिति । तत्राभ्यधिकाशंकांदर्शयति ॥ चे
१।१।१० ष्टाऽर्हतीति । युक्तमिंद्रादिशब्दानांपुरंदरादिष्वमुख्यत्वं । निरवधिकस्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यादेरसंभवात् । अल्पस्यापिपर
मेश्वरायत्तत्वात् । युक्तंचस्वतंत्रानवधिकैश्वर्यादिमतिपरमेश्वरेमुख्यत्वं । नचैवमाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवकाशत्वंभूतेनि
रवधिकंनसंभवति । क्वचित्कदाचिदप्यभावाभावात् । नापीश्वरायत्तं । ऐश्वर्यंहिवर्षणशासनपालनादिरूपाचेतनसंबंधिनी
चेष्टा । साचागंतुकज्ञानेच्छादिकारणव्यपेक्षत्वात्स्वयमागंतुकत्वाच्चकारणद्वारास्वरूपतश्चपरमेश्वरप्रसादायत्तेतियुज्यते । आ
काशादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंतुविवरत्वादिकंनतावदागंतुकज्ञानादिकारणद्वारापरमेश्वरायत्तं । अचेतनाश्रितत्वात् । नापिस्व
रूपतःस्वभावत्वादनागंतुकत्वात् । नचाकाशशब्दस्येश्वरेयोगःसंभवति । तस्यमनागप्यवकाशत्वाभावात् । तस्मादाकाश

ब्दंभूतमेवेत्यभ्यधिकाशंकानिवृत्त्यर्थंसूत्रितमितिशेषः । विवरादिरितिभावप्रधानोनिर्देशः । आदिग्रहणेनाकाशग्रहणमुपल
क्षणमितिसूचयति । ततःपरमेश्वरात् । तदायत्तइतियावत् । कथमित्याक्षेपे । नन्वत्राकाशःपरमात्मातल्लिंगादित्येतावदुच्य
ते । नपुनरुक्तपूर्वपक्षाच्छादकंकिंचिदित्यतःसूत्रस्यार्थांतरमाह ॥ आकाशइति । आकाशनामबलात्खलुपरेणभूतमाशंकि
तं । नचतद्युक्तं । यतोनिरवकाशात्परोवरीयस्त्वादेरनेकस्माल्लिंगादाकाशइतिनामचहरेर्भवेत् । वाचकमितिशेषः । अ
त्रोपसर्जनतयासमासेनिर्दिष्टेनापिवरीयस्त्वेनबुद्ध्याविविक्तेनपरतोपीत्यस्यसंबंधोनानुपपन्नः । सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वपूर्वा
दितिवक्तव्येपरोवरीयस्त्वपूर्वादित्युक्तं । प्रथमप्रतीतस्यापिसर्वभूतकारणत्वादेर्भूतेपिकथंचिद्व्याख्यातुंशक्यत्वात्परोवरीय
स्त्वादेःसर्वथापितत्रनेतुमशक्यत्वात् । तथाहि । अस्यलोकस्यकागतिरितिपृथिवीगतिप्रश्नस्याकाशइत्युत्तरमभिधायकथमेतद
पांकार्यंहिपृथिवीतत्रैव(च)लीयतइतितासामेवपृथिवीगतित्वोपपत्तेरित्याशंक्य । मैवं । मूलकारणत्वादित्याह । सर्वाणीति । नच
तर्ह्यात्मनआकाशस्संभूतइतिश्रुतेरात्मावक्तव्यइतिवाच्यं । भूतविषयविचारेवियतएववक्तव्यत्वात् । नचाकाशस्यापिभूतत्वात्स
र्वाणीतिविरुद्धं । इदंसर्वमसृजतेतिवत्तद्व्यतिरिक्तग्रहणोपपत्तेः । नचावधारणानुपपत्तिः । परंपरयाभूतोपादानस्यापरस्याभा
वात् । कथमस्यभूतोत्पत्त्यादिहेतुत्वं । भूतेषुज्येष्ठत्वादित्याह । आकाशोह्येभ्यश्चतुर्भ्योभूतेभ्योज्यायानिति । नकेवलमुत्पत्तिलय
कारणत्वाद्गतिः । किंनामकारणेषुस्थितंकार्यमितिश्रुतेराश्रयणीयत्वादपीत्याह । आकाशःपरायणमिति । नचास्यलोकस्येतिप्रा
णिनिकायाभिधानं । येनसर्वभूतशब्दोपितत्परःस्यात् । नप्रतिष्ठांलोकमतिनयेदितिपृथिव्याःप्रकृतत्वात् । नचपरोवरीय

स्त्वादिकंशक्यमेवंकथंचिद्व्याख्यातुं । निरुपचरितंसर्वोत्तमत्वंहिपरोवरीयस्त्वं । अन्यथाज्यायानित्यनेनैवगतार्थत्वप्रसंगात् । उद्गीथत्वंचोमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्युक्तत्वान्नकथंचिदन्यत्रनेतुंशक्यते । आरोपोयमितिचेन्न । बाललीलार्थत्वप्रसंगादुपनिषदां । अनंतत्वंचाकाशस्यदेशकालधर्मैरंतवतोनसंभवत्येव । आपेक्षिकंतुप्रकृतविरुद्धं । पृथिव्याःसामगतित्वमंतवद्वै खलुसौम्य(ते) सामेतिनिराकृत्यस्वयमप्यंतवंतमाकाशमभिदधताकिमधिकमाचरितंस्यात् । अतोनंतत्वमपिनिरुपचरितमेवेति । नन्वाकाश श्रुतिरपिनिरवकाशेत्युक्तं । सत्यं । दुरुक्तंतत् । नहिदेशकालाभ्यांपरिच्छिन्नस्याकाशस्यावकाशदातृत्वंनिरवधिकंसंभवति । नापिस्वतंत्रंपरमेश्वरायत्तत्वात् । ततकुतइत्यतआह ॥ [१०।१२] नभइति । आदिग्रहणेनसर्वभूतगुणैर्युक्तमित्यादेःसंग्रहः । तेनय दुक्तंपरमेश्वरेयोगानुपपत्तिरितितदपिसमाहितंभवति । आकाशेवकाशदातृत्वस्येश्वरायत्तत्वमीश्वरस्यापिपृथक्तद्धत्त्वंचावगम्य तइतिशेषः । उपपत्तिंतुवक्ष्यामः । तस्मादाकाशोपलक्षितसकलाधिभूतशब्दपरममुख्यवाच्योभगवान्हरिरितिसिद्धं ॥१।१।८॥छ इदानीमाध्यात्मिकशब्दसमन्वयंसिसाधयिषुःप्रधानत्वात्प्राणशब्दसमन्वयार्थंसूत्रयामास ॥ [१०।१२] अतएवप्राणइति ॥ तैत्तिरीय केश्रूयते । तद्वैत्वंप्राणोअभवः । महान्भोगःप्रजापतेः । भुजःकरिष्यमाणः । यद्देवान्प्राणयोनवेति । तत्रसंशयः । किमयं प्राणःपरमात्माउतमुख्यइति । वायुवृत्त्यादेःप्राणशब्दप्रवृत्तावपिवाक्यार्थस्यसर्वथाप्यनुपपत्तेर्नेसंशयविषयत्वं । नह्यचेतनंप्र तित्वमेवमभवइतिबुद्धिमतोच्यते । किंतावत्प्राप्तं मुख्यइति कस्मात् । प्राणशब्दस्यलोकवेदयोर्मुख्यप्राणेप्रयोगप्राचुर्यात्प्रा णंत्यनेनेतिनिरुक्तिसंभवाच्च । नन्वेतदपिपूर्वन्यायेनपरिहृतंनसूत्रारंभंप्रयोजयतीति । अतोभ्यधिकाशंकांदर्शयति ।

अध्यात्ममिति। आत्मानमधिकृत्यतस्यभोगायतनत्वेनवर्ततइत्यध्यात्मंशरीरंतस्मिन्प्राणःप्राणनंजीवनं । आदिग्रहणाच्चेष्टो
पादीयते । मुख्यस्येतिशेषः । मुख्यएवात्रप्राणोभवितुमर्हतीतिवाक्यशेषोत्राध्याहार्यः। ततश्चायमर्थः । उपपद्यतेतत्रेंद्रादिश्रुते
राकाशादिश्रुतेर्वापहारः । प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यत्रमुख्यस्यासंभवात् । परमात्मनिचसंभवात् । नचैवंप्रकृते । जीवनचेष्टाहे
तुताहिप्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । तच्चमुख्येसंभवति। शरीरेसतिमुख्येजीवनादिकंभवति। नासतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांमुख्य
स्यजीवनादिहेतुतादृष्टेः। ननुवायुविकारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वंजीवनादेःप्रतीयते। मुख्यस्यतुतद्धेतुतासाध्यतइतिकिंकेन
संगतं। मैवं। वायुविकारशरीरत्वान्मुख्यस्येति। अथवाप्राणादिहेतुतायाःअदृष्टेरितिव्याख्येयं। परमात्मनइतिशेषः। अन्वयव्य
तिरेकाभ्यांहिहेतुताकल्प्या। नचपरमात्मनःप्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनादिहेतुतावगमकान्वयव्यतिरेकौपश्यामइतिभावः।
यद्वायदत्रवाक्येनवदेवान्प्राणयइतींद्रियप्राणनमुक्तं। यच्चप्रजापत्युपलक्षितानांसकलजीवानांभोगकारणत्वं । तदुभयमप्यध्या
त्ममन्वयव्यतिरेकाभ्यांमुख्यस्यदृश्यतेनपरमात्मनः। अतोयुक्तिसंवादान्मुख्यविषयमेवेदंवाक्यमिति। नचात्रवाक्येपूर्ववदनन्य
थासिद्धंकिमपीश्वरलिंगमस्ति। येनश्रुतिबाधंप्रत्येष्यामइतिपूर्वपक्षशेषः। नन्वेवंचेन्नसूत्रमेतदाच्छादकमित्यतस्तस्यतात्पर्यमाह ॥
अतिदेशोर्हीति। हिशब्दोहेतौ। एवमधिकाशंकयापूर्वपक्षेप्राप्तेसूत्रकृताताादृशःपूर्वोक्तसमानंस्यपरिहारन्यायस्यातिदेशःकृतो
यस्मात्तस्मादुक्ताशंकाच्छादकंभवत्येवेदंसूत्रमितियोज्यं। यद्वाकिमनेनाधिकाशंकाव्युत्पादनेन। यथाभाष्यमेवपूर्वपक्षःकिंनस्या
दित्यत्रेदमुक्तं। तादृशोह्यतिदेशोयदाशंकायाआधिक्येसतिपरिहारस्यसमानत्वं। यद्याशंकायांनविशेषस्तर्हिपूर्वेणैवपरिहृतत्वात्प्रा

चीनन्यायातिदेशनमनर्थकंस्यात्। प्रत्युदाहरणंशंकापरिहारेशास्त्रापर्यवसानप्रसंगात्। यदिचपरिहारोऽविशेषितोनस्यात्कथंत
र्ह्यतएवेत्यतिदेशइतिमंदव्युत्पादनार्थमिदमुक्तं।भाष्येप्यस्यसर्वस्यापिस्वीकारार्थंप्रसिद्धेरित्याह । अतिदेशार्थमाह ॥ [१०।१३] लिंगमि
ति । हरिरितिवक्ष्यमाणंसिंहावलोकनन्यायेनात्रापिसंबध्यते। तेनैवशब्दस्यसंबंधः। अथवासौत्रस्यैवशब्दस्यानुवादेनबलवदि
तिव्याख्यानं । शब्दादेवप्रमितइतियथा। यतस्तस्मादित्यध्याहार्यं। ततश्चायमर्थः। हरिरेवात्रप्राणःस्यात्।कुतः। यतोत्रवैष्णवं
लिंगंश्रूयतेतस्मात् । श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्याविितिसन्निहितवाक्येश्रूयमाणस्यश्रीलक्ष्मीपतित्वस्यमनसाप्यन्यत्राशक्यचिंतनस्य
बलवत्त्वादिति। ननूक्तंप्राणश्रुतिरपिनिरवकाशा। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्राणनादिहेतुत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांमुख्येदृष्टत्वात्प
रमेश्वरे तदभावादित्यत्राप्येतदेवोत्तरं । प्राणनादिहेतुत्वंलिंगंप्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोधर्मइतियावत् । हरावेवमुख्यंस्यान्नमु
ख्यइति । कुतोजीवनादिहेतुत्वंहरौमुख्यं । अन्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यतआह ॥ [१०।१३] प्रेरकइति । अस्यजीवनादेःमुख्याधी
नतयाप्रतीतस्यापीत्यपेरर्थः । यद्यस्माच्छ्रुतइतिशेषः । अयमर्थः । माभूतामन्वयव्यतिरेकावीश्वरस्यजीवनादिहेतुतासाधकौ ।
तथापिश्रुतिबलात्सेत्स्यति । नह्यन्वयव्यतिरेकावेवकारणतायांप्रमाणं । तथासतिस्वर्गादावग्निहोत्रादेःकारणतानस्यादिति ।
तर्हिप्रमाणद्वयबलाद्द्वयोरपिजीवनादिहेतुत्वेकुतोहरावेवतन्मुख्यमितिचनवाच्यं । यतोस्यमुख्यस्यापिहरिःप्रेरकःश्रूयतइति ।
मुख्येकथंनमुख्यंजीवनादिहेतुत्वमित्यस्याप्येतदेवोत्तरं । नहिपरप्रेरणयाभवत्तास्मिन्मुख्यमितिसंभवतीति । अथवाजीवनादि
हेतुतासाधनाययदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वंलिंगमुक्तंतद्विष्णुपक्षएवमुख्यंस्यात्। नमुख्यपक्षइतियोज्यं । उभयत्रहेतुमाह ॥

प्रेरकं[१०।१।३]ईति । यथावायुविकारनिष्ठान्वयव्यतिरेकौतस्यमुख्यशरीरत्वान्मुख्यविषयावंगीक्रियेते । तथास्यमुख्यस्यापिहरिःप्रेरकइतितद्विषयाविति। मुख्येनमुख्यंलिंगमित्यस्याप्येतदुपपादकं । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकौहिकारणक्लृप्तिंकुर्वाते । नचेहतथास्ति । यतःपरमेश्वरावस्थानमेवजीवनकारणं । मुख्यस्तुतदायत्तस्तच्छरीररूपस्तस्मिन्नवस्थितेऽवतिष्ठतेनिर्गतेनिर्गच्छतीति । संवदतीमंसर्वमप्यर्थंश्रुतिः । नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन । इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रिताविर्त्येवंजातीयका । एवमेवयुक्त्यानुकूल्यपरिहारायापिलिंगमित्यादिकमेवयोजनीयमिति । अत्रकेचित् । प्राणस्यप्राणं प्राणबंधनंहिसोम्यमनइतिचोदाहरंति । तदयुक्तमित्यपरे । शब्दभेदात्प्रकरणाच्चसंशयानुपपत्तेः । यथापितुःपितेतिप्रयोगेन्यःपिताषष्ठीनिर्दिष्टोन्यःप्रथमानिर्दिष्टःपितामहइतिगम्यते । तद्वत्प्राणस्यप्राणमितिशब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यःप्राणस्यप्राणइतिनिश्चीयते । नहिसएवतस्येतिभेदेननिर्देशोभवति । यस्यचप्रकरणेयोनिर्दिश्यतेनामांतरेणापिसएवतत्प्रकरणनिर्दिष्टइतिगम्यते । यथाज्योतिष्टोमाधिकारेवसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्यत्रज्योतिःशब्दोज्योतिष्टोमविषयोभवति । तथापरस्यब्रह्मणःप्रकरणेप्राणबंधनंहिसोम्यमनइतिश्रुतःप्राणशब्दोवायुविकारमात्रंकथमवगमयेत् । अतस्संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणंयुक्तं । किंतुप्रस्तोतर्यादेवताप्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्यश्रूयते । कतमासादेवतेतिप्राणइतिहोवाच । सर्वाणिहवाइमानिभूतानिप्राणमेवाभिसंविशंति । प्राणमभ्युज्जिहतेसैषादेवताप्रस्तावमन्वायत्तेत्येतदुदाहरणवाक्यमिति । एतदप्ययुक्तं । संशयपूर्वपक्षयोरनुत्थानात् । ननुप्राणबंधनंहिसोम्यमनः । प्राणस्यप्राणमित्येवमादौब्रह्मविषयःप्राणशब्दोदृश्यते । वायुविकारेतुप्रसिद्धोलोकवेदयोः ।

अतःप्राणशब्देनकतरस्योपादानमितिभवतिसंशयः । मैवं । वायुविकारेदेवताशब्दस्यप्रस्तावमन्वायत्तत्वस्यचासंभवात् । चेतनस्यहिदेवताशब्द[illegible]मंत्राधिष्ठान(त्वं)चोपपन्नं । किंचात्रभूतानांसंवेशनमुद्गमनंचपारमेश्वरंकर्मप्रतीयते । तेनपूर्ववत्तद्ग्रहणमेवयुक्तं । कुतःपूर्वपक्षस्यावकाशः । यतोवाइमानिभूतानीतिहिसर्वप्राणिनिकायस्यब्रह्मण्येवसन्निवेशनंततएवोद्गमनंचश्रावयति । सुप्तिजागरयोरपिसतासोम्यतदासंपन्नोभवतीत्यादि । ननुमुख्येपिप्राणेसंवेशोद्गमनेदृश्येते । यदावैपुरुषःस्वपितिप्राणंतर्हिवागप्येतिप्राणंचक्षुःप्राणंमनःप्राणंश्रोत्रं । यदाप्रतिबुध्यतेप्राणादेवाधिपुनर्जायंतइति । एवंतर्हिसंशयःस्यान्नपूर्वपक्षः । समबलत्वात् । किंचयदावैपुरुषइतिश्रुतिरपिमुख्यप्राणविषयेतिकुतोवगतं । स्वापकालेप्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायांइंद्रियवृत्तयःपरिलुप्यंते । प्रबोधकालेचप्रादुर्भवंतीतिप्रत्यक्षानुगुण्यान्मुख्यप्राणविषयत्वंप्राबल्यंचनिश्चीयतइतिचेत् । न । इंद्रियाणामतींद्रियाणांमुख्यप्राणेसंवेशोद्गमनयोरप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानमस्त्वितिचेन्न । परमात्मनोप्यपरिलुप्यमानस्यविद्यमानत्वेनावधारणानुपपत्तेः । किंचेंद्रियाणांमुख्यप्राणेसंवेशोद्गमनयोःश्रुत्यनुमानसिद्धत्वेपिकिमायातं । सर्वभूतसंबंधिनोस्तयोःइंद्रियसारत्वाद्भूतानांनासंगतिरितिचेत् । किमेतदनुमानंसंभावनावा । नाद्यः । व्याप्त्यभावात् । द्वितीयेतुश्रुत्यनुमानाभासमूलसंभावनामात्रेणश्रुतिबाधयापूर्वपक्षइतिसुभाषितं । नन्वादित्योन्नंचोद्गीथप्रतिहारदेवतेतावद्ब्रह्मणोन्ये । तत्साम्यात्प्राणस्यापिनब्रह्मत्वमितिपूर्वपक्षोस्त्वितिचेन्न । निर्णायकाभावएवप्रायपाठस्यानुसरणीयत्वात् । स्पष्टंचात्रपारमेश्वरंकर्मेत्युक्तं । अन्यथाछत्रचामराद्यसाधारणलिंगसद्भावेपिसामंतसन्निधिमात्रेणराजानराजास्यात् । कथंचावधारितमादित्योन्नंचनब्रह्मेति । श्रूयतेहितत्रापि

सर्वाणिहवाइमानिभूतान्यादित्यमुच्चैस्संतंगायंतीत्यादिब्रह्मलिंगं । अन्नमेवप्रतिहरमाणानीतितुप्रायपाठादुपजीवनार्थंग्राह्यं । तस्मात्संशयपूर्वपक्षयोरभावान्नेदमुदाहरणं । किंतुन्यायविदामग्रेसरेणानंतवेदविदाभाष्यकृतोपात्तमेवेतिसिद्धं ॥ ७ ॥ १ । १ । ९-१० ॥ ७ ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्राधिकाशंकाभाष्यएवदर्शिता । यदाहाग्निसूक्तत्वादिति । तेनवक्तव्याभावादुत्तरंगायत्र्यधिकरणमेवविव्रियते । अधिवेदगताशेषनाम्नामुपलक्षणस्यवेदमातुस्त्रैवर्णिकद्वितीयजन्मजनन्याःगायत्र्याःप्राधान्येनतन्नाम्नःसमन्वयंप्रतिपादयितुंसूत्रं ॥ छंदोभिधानान्नेतिचेन्नतथाचेतोर्पणनिगदात्तथाहिदर्शनमिति । छंदोगाः पठंति । गायत्रीवाइदंसर्वंभूतमित्यादि । तत्रसंशयः । किंगायत्रीब्रह्मकिं(वा)वर्णसमावेशलक्षणोमंत्रइति । मंत्रएवेतितावत्प्राप्तं । कुतः । गायत्रीशब्दस्यछंदोविशेषेप्रसिद्धत्वात् । नन्वेतदपिपूर्वन्यायेनैवपरिहृतमित्यतोभ्याधिकाशंकयापूर्वपक्षयति ॥ नित्यत्वादिति । भवेदाकाशादिशब्दानांपरमात्मपरत्वं । अन्यगतस्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येश्वरपरतंत्रत्वेनतत्रमुख्यवृत्त्ययोगात् । यद्यपिविवरत्वादिकंकारणतःस्वरूपतोप्यनागंतुकं । तथापिधर्मिणएवाकाशादेरुत्पत्तिविनाशवतोजन्मस्थितिलयेष्वीश्वराधीनत्वेधर्मस्यापितथाभावोऽवर्जनीयः । नचाकाशोनादिनित्यइतियुक्तं । आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतिविरोधात् । यस्त्वनादिर्वाअयमाकाशइत्युक्तोव्याकृताकाशःसोनादिनित्योपिनतत्रपूर्वपक्षिणोविवक्षितः । भूतप्रकरणत्वात् । नचैवंप्रकृतेसंभवति । गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंहिगानत्राणकर्तृत्वं । तथाहिश्रुतिः । गायतिचत्रायतिचतस्माद्गायत्रीति । तत्रगानकर्तृत्वंनामार्थप्रतिपादकत्वं । त्राणकर्तृत्वंचाध्येतॄणांपापाद्रक्षणशक्तिः । तदुभयमपिकथंकेनप्रकारेणहरेरधीनंस्यात् । नकेनापि । तथा

हि । विवरत्वादिवद्धर्मिणासहैवतदधीनंवास्यात् । ध्वनिवत्स्वयमेववा । नाद्यः । धर्मिणःशब्दस्यवेदस्यानित्यत्वादनादित्वाच्च । धर्मिणएवनित्यत्वेतेनसहपराधीनत्वंकुतइत्येवार्थः । नद्वितीयः । अर्थप्रतिपादनादिशक्तेस्तत्स्वभावत्वात् । किंचाकाशादिवाक्येसंतिपारमेश्वरलिंगानीतियुक्तंतत्रतदाश्रयणं । नचात्रतथाविधंकिमपिपश्यामः । प्रत्युतगायत्रीवाइदंसर्वंवाग्वैगायत्रीत्यादयःशब्दएवप्रसिद्धाःबहवःशब्दाःश्रूयंते । कथंचतेषांविनाबलवद्बाधकोपनिपातेनान्यार्थताकल्पयितुंयुक्ता । अव्यवस्थाप्रसंगात् । नचछंदसस्सर्वात्मकत्वानुपपत्तिः ब्रह्मणोपिसाम्यात् । नन्वियमेवगायित्रीवाक्यशेषेज्योतिष्ट्वेनपठ्यते । अथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतइत्यादिना । ज्योतिश्चपूर्वाधिकरणेब्रह्मेतिनिर्णीतं । मैवं । पूर्वाधिकरणोदाहृतवाक्योक्तस्यज्योतिषोब्रह्मत्वेप्यत्रतदनुपपत्तेः । तत्रहिकर्णादिविदूरत्वमुक्तं । अत्रपुनस्तदेतद्दृष्टंचश्रुतंचेतितद्विपरीतं । युज्यतेचज्योतिरितिपदंछंदसि । तत्पर्यायस्यतेजोवैब्रह्मवर्चसंगायत्रीतितेजःशब्दस्यतत्रदर्शनात् । अस्तुवाथयदतःपरोदिवोज्योतिरित्युक्तंज्योतिर्ब्रह्म । तथापिगायत्रीछंदएव । उपदेशभेदेनभिन्नप्रकरणत्वादिति । अथवात्राप्यथयदतःपरोदिवइतिवाक्योक्तेज्योतिषिसंदेहः । किंब्रह्मोतान्यदिति । उपक्रमेगायत्रीशब्दश्रवणादन्यदितिप्राप्तं । ननुगायत्रीशब्दस्याप्याकाशादिशब्दवदीश्वरपरत्वोपपत्तेः किमनेनेत्यतोनित्यत्वादित्यादिनाभ्यधिकाशंकेयमुक्तेति । एतदाच्छादकत्वेनाधिकरणतात्पर्यमाह ॥ १०।१५ इतिचेन्नेति । अत्रब्रूमइत्यध्याहार्यं । तज्ज्योतिःप्रकरणंगायत्रीप्रकरणंचहरेरेवप्रतिपादकं । नचगायत्रीपदविरोधः । यतस्तद्धरेरेववाचकं । कथं । यस्मात्तद्गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तंमुख्यतोहरेरेव । अन्यगतंचहरेरेवाधीनं । नचज्योतिषोब्रह्मत्वेदृष्टत्वाद्यनुपपत्तिः । यतस्तदधिष्ठानादि

द्वाराकर्णादिविदूरस्यैवहरेरुपपद्यते । नचोपदेशभेदानुपपत्तिः । यतस्ताद्दिवःपरत्वंदिविस्थितत्वंचविवक्षाभेदाद्धरेरेवयुज्यते। कुतएतत् । श्रुतिलिंगयोर्बाहुल्यात् । तथाहि । ततोज्यायांश्चपुरुषः । यद्वैतद्ब्रह्म । यएतामेवब्रह्मोपनिषदंवेदेतिश्रुतयः । लिंगानिचगानत्राणकर्तृत्वंभूतादिपादत्वमेतामेवनातिशीयंतइतिसर्वोत्तमत्वमित्यादीनि । अतएवश्रुतिलिंगबाहुल्यात्प्रसिद्धबहुलशब्दजातमपिहरेरेवेति । ननूक्तमत्रनित्यागायत्रीप्रवृत्तिनिमित्तंचतत्स्वभावः । तत्कथंहरेरधीनमित्यतआह ॥ [१०।१५] तांदृशत्वाच्चेति । पूर्वेणसंबंधः । हेतुसमुच्चयेचशब्दः। तादृशीखल्वीश्वरशक्तिः । यन्नित्यानित्यस्वभावास्वभावसर्वविषया। अन्यथासर्वेश्वरत्वहानेः । अथतस्याःशक्तेःकिंशक्यमितिचेत्। तत्स्वरूपसत्तैव । अनादिसिद्धासेतिचेत्। सत्यं । अनादीश्वरशक्त्यैवेतिवदामः । उक्तंचात्रप्रमाणमिति । अपरेतुज्योतिश्चरणाभिधानादित्याद्येकमेवाधिकरणंव्याचक्षते । तदयुक्तं । अथयदतःपरोदिवोज्योतिरिरितिवाक्येचरणाभिधानाभावात् । चरणाभिधानादित्यस्यपादाभिधानादित्यर्थइतिचेत् । एवंतर्हिभूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवमितिपुनरुक्तंस्यात् । नस्यात् । तात्पर्यभेदात् । तथाहि। पूर्वस्मिन्वाक्येतावानस्यमहिमेतिचतुष्पाद्ब्रह्मनिर्दिष्टं। तत्रयच्चतुष्पदोब्रह्मणस्त्रिपादस्यामृतंदिवीतिद्युसंबंधिरूपंनिर्दिष्टं। तदेवेहद्युसंबंधात्प्रत्यभिज्ञायते। तत्परित्यज्यप्राकृतंज्योतिःप्रकल्पयतःप्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियेप्रसज्येयातामित्यत्राभिप्रेयते । तत्रतुभूतादिपादव्यपदेशबलेनप्रकृतस्यब्रह्मत्वोपपादनमिति । उच्यते । एवंहिव्याकुर्वताप्रकृतप्रत्यभिज्ञानंज्योतिषोब्रह्मत्वेहेतुःउत्तरातुत्रिसूत्रीप्रकृतस्यब्रह्मत्वोपपादिकेत्युक्तंस्यात् । तथाचश्रुतहानाश्रुतकल्पनेस्यातां । अन्यथाज्योतिःप्रत्यभिज्ञानादित्येवब्रूयात् । लघुचैवंस्पष्टंसूत्रंस्यात् । पादाभिधानादित्येववावदे

त् । श्रुत्यनुगमोह्येवंसतिस्यादित्युक्तमेवोपपन्नमिति ॥ १ । १ । ११ ॥ ७ ॥ ॐ[१०।१८]प्राणस्तथानुगमात्ॐ । नन्वतएवप्राणइत्य
नेनैवैतद्गतार्थताएताःशीर्षंछ्रियःश्रिताइत्यादिवाक्यांतरविषयत्वान्नेतिचेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । अभ्यधिकाशंकासद्भावान्नेतिचे
न्न । अदर्शनात् । सद्भावेवातदनंतरमेवारंभणीयत्वादित्यतोनिरंतराधिकरणसिद्धांतन्यायोपजीव्यधिकाशंकयापूर्वपक्षमाह ॥
[१०।१८]बाहुल्यइति । पूर्वाधिकरणेहिगायत्र्याद्यन्यवाचिशब्दबाहुल्यसद्भावेपिश्रुतिलिंगबाहुल्याश्रयणेनगायत्रीपरमात्मैवेतिनिर्णी
तं । अस्तिचात्रापिपरकीयश्रुतिलिंगबाहुल्यं । तथाहि । चक्षुरादिभिस्सहपाठस्तावत्प्रधानस्यब्रह्मणोनोपपद्यते । नचकिंचिदत्र
ब्रह्मणोज्ञापकमस्ति । येनाप्रधानप्रायपाठस्यापवादस्स्यात् । युज्यतेचेंद्रजीवमुख्यप्राणानां । इंद्रस्यहस्ताधिष्ठातुरिंद्रियत्वात् ।
जीवस्येंद्रियजन्यफलाश्रयत्वात् । मुख्यस्यचसर्वेंद्रियस्वामित्वात् । प्राणोवाअहमस्म्यृषइतींद्रश्रुतिः । ताअहिंसं
तेत्यादिनोक्तानिप्राणविवादोदेहादुत्क्रमणप्रवेशौततोदेहपातोत्थानेप्राणसंवादश्चेतिमुख्यप्राणलिंगानि । तथातंशतंवर्षा
ण्यभ्यार्चदितिशतायुष्ट्वंप्राणोवंशइतिचक्षुरादीन्प्रतिवंशत्वमितिजीवलिंगानि । सतिचैवमन्यदीययोःश्रुतिलिंगयोर्बाहु
ल्येऽन्यस्येंद्रादेःप्राणशब्दवाच्यत्वंयुक्तं । अन्यथोक्तन्यायस्यानैकांत्यापातात् । नचवाक्यभेदोदोषः । अनन्यग
तिकतयाप्राप्तत्वादिति । अमुख्यययावृत्त्यात्रमुख्यप्राणस्यवाच्यत्वंसिद्धांतिनाप्यभ्युपगम्यतइत्यतोमुख्येत्युक्तं । इति
शब्दःशंकासमाप्तिद्योतकः । सिद्धांतयत्सूत्रंव्याख्याति ॥ [१०।१७]तन्नेति । किंतुब्रह्मणएवप्राणशब्दमुख्यवाच्यत्वमि
तिशेषः । कुतः । ब्रह्मशब्दानुगमात् । पारमेश्वरलिंगानुगमाच्चेतिभावः । अथवाबाहुल्यइत्यादिकमेवसिद्धांतवाक्यं ।

ब्रह्मविषययोः श्रुतिलिंगयोर्बाहुल्येविद्यमानेयदन्यस्यैंद्रादेः प्राणशब्दमुख्यवाच्यत्वंपूर्ववादिनोक्तंतन्नेति । ननुचश्रुतिलिंगबाहुल्यादेवान्यस्यमुख्यवाच्यत्वमित्युक्तं । सत्यं । तथाप्यस्त्यत्रवैषम्यं । निरवकाशश्रुतिलिंगबाहुल्येनहिप्रागत्रचनिर्णयः कृतः । एतानितुसावकाशानीत्याह ॥ [१०।१७]अंत्रंगस्येति । इंद्रादिगतस्य । हिशब्दोहेत्वर्थः । तस्मान्नेतिपूर्वेणसंबंधः । प्रमाणप्रसिद्धिद्योतकोवा । आद्यस्तुशब्दोन्यायविशेषसूचकः । प्राणस्थानिप्राणसंबंधितयाप्रतीतानि । पुनस्तुशब्दोऽप्यर्थे । इंद्रियविषयाण्यपीतिश्रुतिरपीतिवा । नचमंचेषुपुरुषसंबंधनिबंधनंक्रोशनमिवामुख्यानीश्वरेलिंगानीतिशंकनीयं । अंतर्गतस्यतस्यैवतत्तत्कर्तृत्वादित्याशयेनमुख्यतइत्युक्तं । शतंघर्षाणीत्यतोपिपरस्तादितिशब्दोयोज्यः । प्राणवंशत्वंप्राणांश्चक्षुरादीन्प्रतिवंशत्वं । एतेननवक्तुरित्यादिसूत्रतात्पर्यमुक्तंभवति । केचिदत्रकौषीतकिब्राह्मणोपनिषदींद्रप्रतर्दनाख्यायिकायां श्रुतं प्राणोस्मिप्रज्ञात्मेत्यादिवाक्यमुदाहरंति । तेषांवक्तुरितिनश्रुत्यनुगतं । वक्तृत्वंहींद्रस्यात्मोपदेशादित्यनेनैवलब्धं । नचवक्तुरितींद्रप्रतिपत्त्यर्थं । तस्यतदप्रत्यायकत्वात् । अस्माकंतुविशिष्टंशस्त्रंशंसितुर्विश्वामित्रस्यनेंद्रोअन्यथोपदेष्टुमर्हतीतियुक्तिद्योतनायसार्थकमिति । पादार्थमुपसंहरति ॥ [१०।१८]तस्मादिति । अन्यत्रगैर्नामात्मकैरितिशेषः । तस्मादित्यस्यैवविवरणंउक्तन्यायैरिति । उक्तोन्यायोयेषुतेतथोक्ताः । समंततस्सर्ववेदगतैः । एकोमुख्यार्थः । नात्रसंशयइति । लक्षणयायंसमन्वयोभिधीयतइतिकेषांचिन्मतंमुख्यवृत्त्येतिसिद्धांतः । अतोऽविप्रतिपत्तेरत्रसंशयोनकार्योनिर्णायकस्योक्तत्वादित्यर्थः । अथवोक्तेपिन्यायेऽनादिवासनानिमित्तोन्यस्यमुख्यवाच्यत्वविषयः संशयोनकार्यइत्यनेनाचष्टे । सर्वज्ञकल्पेनतत्वोपदेशायप्रवृत्तेनभगवताचार्येणै

वंसूत्रेषुव्याख्यातेषुशिष्याणामेतावन्मात्रार्थान्येतानीतिप्रतीतिस्स्यात् । तांनिराकर्तुमाह ॥ वासुदेवादीति । वासुदेवादि
त्वेनेत्यर्थः । चशब्दोवक्ष्यमाणपक्षांतरसमुच्चयार्थः । प्रथमपादांतेकथनादस्मिन्नेवपादइतिभाति । तन्निरासायोक्तंसर्वेशःस
र्वेष्वपिपादेषु । अथवेतिनिपातसमुदायःपक्षांतरे । पंचमूर्तिर्नारायणादित्वेन । प्रतिशब्दोवीप्सायांकर्मप्रवचनीयः । अथापि
वेतित्रयोनिपाताः यथाक्रमंप्रतिसूत्रमित्यादिभिस्त्रिभिस्संबध्यंते । अत्रेयंमूर्तिःप्रतिपाद्य तइतिकथंज्ञायतइत्यतआह ॥ [१०।२०] तैरिति ।
न्यायशब्दःप्रकारवचनः । श्रुतिलिंगव्यतिरिक्तन्यायार्थोवा । तस्यांतस्यांमूर्तौप्रसिद्धैर्लिंगश्रुतिसमाख्यादिव्यावर्तकैर्विवेकोज्ञात
व्यइतिशेषः । ननुचतुर्मूर्तिःपंचमूर्तिर्वेतिप्रत्यधिकरणंप्रतिसूत्रंवाप्रत्यक्षरंवेतिचवस्तुविकल्पःकथमित्यतआह ॥ [१०।२०] योग्यतेति ।
सर्वेपिपक्षाःसूत्रकृतोविवक्षिताः । पुरुषाणांयोग्यतानतिक्रमेणप्रतीयंते । तदपेक्षयाविकल्पोयुज्यतइतियोज्यं । एवमलौकिका
र्थत्वंकुतःसूत्राणामित्यतआह ॥ [१०।२०] बृंहत्तंत्रेति । एवमर्थत्वंसूत्राणांज्ञेयमितिशेषः । बह्वर्थमितिवक्ष्यमाणंवात्रसंबध्यते । तर्हिक
स्मात्तथानव्याख्यायतइत्यतआह ॥ [१०।२०] बह्वर्थमपीति । सूत्रजातमितिशेषः । उच्यतेव्याख्यायते । बुद्धिशब्दस्यज्ञानार्थत्वेग्र
होग्राह्यं भावप्रधानोनिर्देशः । ग्राह्यत्वमेवार्थःप्रयोजनंतस्मै । मनोर्थत्वेग्रहणंग्रहः । नचैवंसूत्रार्थलेशव्याख्यानपरोयंग्रंथइ
त्यनादरणीयइत्याशयेनाह ॥ [१०।२१] ग्रंथइति । समग्रार्थव्याख्यानमकुर्वन्नपि । अयमित्युक्तत्वात्सत्यपितस्मिन्पुनरस्याविरचनाद्भा
ष्यमल्पार्थमितिनाशंकनीयमित्याह ॥ [१०।२१] भाष्यंचेति । अतिशयितेनार्थेनविस्तरोयस्येतिव्यधिकरणबहुव्रीहिर्गमकत्वात् । बह्वर्थ

त्वमनयोरनुपलंभबाधितमितिचेत् । न । व्याख्यानसामग्रीवैकल्पनिमित्तत्वात्तदनुपलंभस्येत्याशयेनाह ॥ [१०।२३] बंहुंज्ञाएवेति । एत योर्भाष्यानुभाष्ययोः । एवंप्रासंगिकमुक्त्वोपपादितस्यान्यत्रप्रसिद्धनामसमन्वयस्यफलंलक्षणसिद्धिमुपसंहरति ॥ [१०।२२] तंस्मादि ति।सकलवेदगतसमस्तनामवाच्यत्वादित्यर्थः। कथंतन्मात्रेणमहागुणत्वं। नाम्नांयौगिकत्वादपुनरुक्तितश्चेति ॥ इतिश्रीमत्पूर्ण प्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिनाकृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतावयंपूर्वाध्यायेप्रथम चरणःपर्यवसितः ॥ ७ ॥ १ । १ । १२ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ७ ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः

अथश्रीमन्न्यायसुधायाः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

द्वितीयपादस्यपूर्वोत्तरपादभेदस्यस्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्चसिद्धयेप्रतिपाद्यमर्थंदर्शयति ॥ लिंगात्मकानामिति । लिंगंधर्मः सआत्मेवात्माप्रवृत्तिनिमित्तंयेषांतेलिंगात्मकाः । स्वरूपार्थोवाऽत्मशब्दः । निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारात् । सकलवेदगतानामन्यत्रप्रसिद्धानामितिशेषः । नन्वतीतपादेसमन्विताअपिलिंगात्मकाएव । यौगिकत्वात् । अन्यथागुणपूर्त्यलाभेनसमन्वयसमर्थनवैयर्थ्यात् । नचप्रकरणगतगुणलाभेनसार्थक्यं । वचनवृत्त्यंगीकारवैफल्यात् । उक्तंच । यच्छब्दायोगवृत्तयइति । तत्कथमयंविभागः । सत्यं । तथाप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्यदोषः । वृत्तिर्लक्षणादिरपिभवतीत्यतःपरेमुख्यार्थइत्युक्तं । तथाचमुख्यवृत्तिरितिलभ्यते । चिंत्यतेसमर्थ्यतेस्मिन्पादइतिशेषः ॥ ॐसर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॐ । केचिन्मनोमयःप्राणशरीरोभारूपइत्युक्तमनोमयत्वादिनोपास्यत्वंपरमात्मनःप्रतिपादयितुमिदमधिकरणमितिव्याचक्षते । तदसदित्याशयवानाह ॥ सर्वगत्वमिति । तुशब्दोवधारणेएतमस्यामेतंदिवीत्यादिवाक्योक्तंसर्वगतत्वमेवात्रपादेप्रथमंपरमेश्वरस्यसमर्थ्यते । नतुमनोमयत्वादिनोपास्यत्वमित्यर्थः । सत्यकामत्वादिपरमेश्वरधर्माणांस्फुटप्रतिभासत्वेनसंदेहाद्यनुपपत्तेरितिभावः । ननुमनोमयत्वादयःशारीरधर्माअपिप्रतीयंतइतिचेन्न । तेषामानंदमयाधिकरणन्यायेनसावकाशत्वात् । चरमप्रतीतेनापिनिरवकाशेनप्रथमप्रतीतस्यसावकाशस्यान्यथात्वोपपत्तेः । ननुकथंतर्ह्यस्माकमपिचक्षुर्मयत्वादीनिपूर्वपक्षप्रापकाणि । उच्यते । हेत्वंतरेणपूर्वपक्षेसत्यभ्युच्चयमात्रत्वेनतेषामुपन्यासः । यथापरस्येक्षत्यधिकरणेप्रायपाठेनिरस्तेप्यभ्युच्चयमात्रत्वेनप्राणाधिकरणेतदुपन्यासः । सर्वगतत्वप्रतिपादनस्यप्रकृतोपयोगंदर्शयति ॥ तंत्रेति । प्रबोधनंकार्याभिमुखीकरणं । तत्किंदूरेस्थ

तःशक्तिप्रबोधनेनशक्तोयेनतत्रतत्रतिष्ठतीत्यतउक्तं । दूरतोपीति । यद्यपिसप्रभुर्विष्णुःदूरतोपितत्तच्छक्तिप्रबोधनेऽति
शक्तस्तथापिकेवलंलीलयातत्रतत्रस्थितस्तत्तच्छक्तीनांप्रबोधकोभवतीतिज्ञापयितुंसर्वगतत्वमिहप्रविचार्यतइतिसंबंधः । एत
दुक्तंभवति । स्वनिर्गमप्रवेशाभ्यांदेहपातनोत्थापनमित्याद्यामुख्यप्राणादिशक्तयस्तदंतर्गतभगवदायत्ताइतिप्रागुक्तं । तदनुप
पन्नं । भगवतःसर्वगतत्वाभावात् । शास्त्रैकसमधिगम्यंखलु(हि)तत् । शास्त्रंचैतमस्यामित्यादिकमन्यपरमित्याशंक्योक्तार्थ
समर्थनायसर्वगतत्वमत्रहरेरुपपाद्यतइति । अथवानसर्वगतत्वंहरेरुपपादनीयं । तस्यानंदादिवत्स्रष्टृत्वादिवद्वागुणत्वाभावादि
त्याशंक्यनसर्वगतत्वंनामसर्वसंयोगित्वमात्रमिहविवक्षितं । किंनामतत्तच्छक्तिप्रेरकत्वेनातस्तदुपपादनमुपपद्यतइत्यनेनोच्यते ।
अथवानसर्वगतत्वमत्रप्रतिपादनीयं । अदृश्यत्वाद्यधिकरणेतस्यप्रतिपादयिष्यमाणत्वादित्याशंक्यतत्रसर्वगतत्वमात्रमत्रतुत
त्तच्छक्तिप्रबोधकत्वमितितात्पर्यभेदोनेनोच्यते । अथवाअंतर्याम्यधिकरणेपृथिव्यादिस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वान्नेदमारंभणीयमित्या
शंक्यात्रशक्तिप्रेरकत्वेनतत्रतुसत्तादिप्रदत्वेनतत्तदंतर्गतत्वमुच्यतइत्यनेनाचष्टे । अथवांतस्थत्वाधिकरणेनेदंगतार्थमित्याशंक्य
तत्रचेंद्रादिकतिपयपदार्थांतःस्थितत्वं । अत्रतुसर्वपदार्थांतर्गतत्वमभिधीयतइतिप्रतिपाद्यभेदमेतेनाह । अथवासर्वगतत्वंनामस
र्वमूर्त(द्रव्य)संयोगित्वंवापरममहत्परिमाण(योगि)त्वंवा(सु)प्रसिद्धं । तदत्रयदिसाध्यंतदार्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरदृश्य
त्वाद्यधिकरणेनगतार्थताचेत्याशंक्यसर्वगतत्वमन्यथानेनव्याचष्टे । तत्तच्छक्तिप्रबोधकइतिकथं । कर्तरिचेतिसमासप्रतिषेधात् ।
न । याजकादिभिश्चेतिप्रतिप्रसवात् । यद्वाप्रकृष्टोबोधोयस्मादितिवापचाद्यजंतत्वेनवाप्रबोधः । शक्तीनांप्रबोधःशक्तिप्रबोधः ।

ततश्चाज्ञातइतिकप्रत्ययइति ॥ [११।४]अत्रसूत्रंकर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति। अस्यार्थः। आत्मानंपरस्मैशंसतीतिशंसनक्रियायामात्मनस्सर्वगतस्यकर्मत्वेनशारीरस्यकर्तृत्वेनव्यपदेशाच्चनशारीरोयंसर्वगतः। एकस्यांक्रियायांकर्मकर्त्रोरेकत्वायोगात्। नहिदेवदत्तःछिदायांकर्ताकर्मापिभवतीति। तत्रकिंकर्मकर्तृभावोभेदव्याप्तःउतनेति। नाद्यः। नियामकाभावेनव्याप्तेरनिश्चयात्। स्यादेतत्। क्रियाश्रयःकर्तेतितावत्प्रसिद्धं। परसमवेतक्रियाफलशालिकर्मेत्युच्यते। यथादेवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलसंयोगशालीग्रामः। क्रियाफलशालित्वेनैवकर्मत्वेसंयोगशालिनोदेवदत्तस्यापितत्प्रसंगः। तथात्वेचदेवदत्तंग्रामंगच्छतीतिद्वितीयास्यात्। अतोलक्षणविरोधात्कर्मकर्त्रोर्भेदोनियतइति। मैवं। यतोदेवदत्तोग्रामंगच्छतितस्यापिदेवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलविभागशालित्वेनकर्मत्वप्रसंगात्। तथाचदेवदत्तःकौशांबींपाटलीपुत्रंगच्छतीतिप्रयोगःस्यात्। किंचानागतादिविषयेच्छादिक्रियाफलशालित्वमनागतादेर्नास्तीतितत्कर्मत्वंनस्यात्। नहितदभावेतत्रफलोत्पादस्संभवति। माभूदितिचेन्न। इच्छादीनांसकर्म(क)त्वव्याघातात्। तद्वाचिनोद्वितीयानुपपत्तिप्रसं(गश्च)गाच्च। वर्तमानेपिघटादौनज्ञानादिजन्यंफलमुपलभ्यते। तथाहि। नतावज्ज्ञातता। निराकरिष्यमाणत्वात्। इच्छादिनातदजननाच्च। नापिसंस्कारादिकं। तस्यात्मन्येवोत्पादात्। नापिव्यवहारः। व्याहारादिरूपस्यतस्यकर्तृनिष्ठत्वात्। उपादानादिरूपस्योपेक्षणीयाव्याप्तेः। तस्मात्क्रियास्वातंत्र्यंकर्तृत्वं। तद्विषयत्वंचकर्मत्वमितिवाच्यं। नचतयोःकमपिविरोधंपश्यामः। अन्यथाकर्मकर्तापिदुर्लभःस्यात्। किंचास्तितावत्कारकांतरसमावेशः। कांस्यपात्र्याभुंक्तेकांस्यपात्र्यांभुङ्क्तइत्यादिप्रयोगदर्शनात्। तथाकर्मकर्त्रोरपिसमावेशेकोविरोधः। ननुचदृश्यतेतावत्कर्मकर्त्रो

र्भेदः । नचव्यभिचारोदृश्यते । तेनव्याप्तिनिश्चयइति । मैवं । दर्शनादर्शनमात्रस्यव्याप्त्यनिश्चायकतायावक्ष्यमाणत्वात् । न
चव्यभिचारादर्शनमपि । मामहंजानामीतितद्दर्शनात् । अन्यथात्मसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रसंगात् । नचनित्यानुमेयएवात्मा ।
साक्षात्कारस्यापह्नोतुमशक्यत्वात् । कश्चिदाह । मानसप्रत्यक्षावसेयोयमात्मा । तथापिकर्तृतैवास्यनकर्मता । आत्मकर्तृकेहंप्र
त्ययेप्रतिभासमात्रेणतदापरोक्ष्यसिद्धेरिति । तत्कर्मतातिरिक्तप्रतिभासानिरुक्तेरिक्तमेववचनं । किंचाहमितिप्रत्ययःसकर्मकोन
वा । नेतिपक्षोनुभवविरुद्धः । जानातेस्सदासकर्मकत्वावभासात्(च्च) । आद्येकिमस्यकर्मेतिवक्तव्यं । नतावदात्मातिरिक्तं । घटा
दावहंप्रत्ययादर्शनात् । आत्मसंबंधिसुखादिकमितिचेन्न । तन्मात्रस्यकर्मतायामात्मासिद्धिप्रसंगात् । अहंसुखमित्यादिव्यव
हारप्रसंगाच्च । अथज्ञानाश्रयःकर्ता । सुखादिविशिष्टःकर्मेतिचेत् । आगतंतर्ह्यंशतःकर्मकर्त्रोरैक्यं । किंचयुंजानस्यनिरुपाधिमा
त्मानंपश्यतोहंप्रत्ययोनान्यकर्मकइत्यकर्मकोवाआत्मकर्मकोवाऽभ्युपगंतव्यः । गत्यंतराभावात् । अपरस्तुघटादिसन्निकृष्टेनच
क्षुरादिनोपजनितंविज्ञानंत्रितयप्रकाशरूपंकर्मतयाविषयंस्वप्रकाशतयास्वरूपमाश्रयतयाऽत्मानंव्यवस्थापयतीतिनात्मनःकर्म
ता नापितत्साक्षात्कारासिद्धिरित्याह । सप्रष्टव्यः । किमिदंज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वंनामेति । स्वकर्मकप्रकाशत्वमितिचेत् । तर्हिवृ
श्चिकभियापलायमानस्याशीविषमुखेनिपातः । यत्स्वलक्षणमात्राधीनविरोधंकर्मकर्तृभावंपरिहर्तुंसर्वलोकावसितविरोधंक्रिया
कर्मभावमभ्युपैति । क्रियाहिकर्मकारकजन्येष्यते । नचजन्यजनकयोरेकतोचिता । अंतर्भावितपूर्वापरभावित्वात्तस्याः । नच
तदेवस्वात्मानंप्रतिपूर्वमपरंचेतियुज्यते । प्रकाशांतरानपेक्षसिद्धत्वंस्वप्रकाशत्वमितिचेन्न । घटादेरपिस्वप्रकाशतापातात् । न

हिघटादयःस्वसिद्धौप्रकाशांतरमपेक्षंते किंनामप्रकाशमेव। स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्धत्वमितिचेन्न। स्वापेक्षाभावेनस्वातिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यात्। प्रकाशानपेक्षसिद्धत्वमितिचेन्न। व्याघातात्। शशविषाणादेरप्येवंसिद्धिप्रसंगाच्च। स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमितिचेन्न। स्वविषयएवव्यवहारहेतुत्वदर्शनेनास्वविषयस्यस्वव्यवहारहेतुतानुपपत्तेः। तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यादिकंतुनोदाहरणीयं। गुणस्यापिसमासविषयतांगीकारात्। किंचात्मानचाक्षुषेज्ञानेवभासते। अरूपिद्रव्यत्वादाकाशवत्। अन्यथारूपित्वप्रसंगः। कर्मतयाप्रकाशेरूपोपयोगइतिचेत्। न। प्रकाशमानंकर्मतयैवप्रकाशतइतिवदंतंप्रतिविशेषणवैयर्थ्यात्। एतेनानुमानेपिप्रयोजकांतरशंकानिरस्ता। किंचात्मायदितद्विषयोपितत्रप्रकाशते। हंततर्हिरूपज्ञानेरसोपिकस्मान्नप्रकाशते। अनाश्रयत्वादितिचेत्। तत्किंयावज्ज्ञानसंबंधिज्ञानेप्रकाशतेकिंवाश्रयएव। आद्येचक्षुरादावपिप्रसंगः। द्वितीयेपिनियामकंवाच्यं। नहिघटोयमित्यात्मावभासते। घटमहंजानामीतिप्रत्ययस्तुघटज्ञानविशिष्टात्मकर्मकोन्यएव। आत्मसिद्धिस्तुकर्मतयापिभविष्यति। एतेनस्वप्रकाशतयात्मसिद्धिरपिपरास्ता। स्वकर्मकप्रकाशवत्त्वतद्रूपत्वातिरिक्तायास्तस्यानिरूपयितुमशक्यत्वात्। तदेवंनकर्तृकर्मभावोभेदव्याप्तइतिसिद्धं। तथाचकथंहेतुत्वेनोपादानमित्यतआह॥ [११।४]कर्मेति। यावेकस्यांक्रियायांकर्मकर्तारौतयोर्भेदइत्यस्त्येवव्याप्तिः। किंत्वौत्सर्गिकी। नतुधूमस्येवाग्निनासंकोचानर्हेत्यर्थः। ततःकिंलब्धमितिचेद्दोषद्वयंपरिहृतमितिक्रमेणाह॥ [११।४]अभेदोपीति। यस्मात्कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतएवभिदातस्माद्विशिनष्टि स्वविषयमुत्सर्गविषयाद्व्यवच्छिनत्तीतिविशेषोपवादस्तस्मिन्सत्यभेदोपिस्यात्। तथाचमामहंजानामीत्याद्युपपन्नंभवति। यतश्चोत्सर्गोप्यपवादाभावे

बली स्वसाध्यसाधनेसमर्थः । नचास्तिप्रकृतेपवादः । तस्मादत्रहेतुत्वेनोपादानमपियुज्यते । यथानहिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यौत्सर्गिकोभूतहिंसानिषेधोग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिनाऽपोद्यते । भवतिचानपोदितोब्रह्महिंसाद्यकरणीयत्वेप्रमाणं । नन्वेवंतर्हि प्रमेयत्वानित्यत्वयोरप्येवंवक्तुंशक्यतएव । प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेनौत्सर्गिकीव्याप्तिः । अपवादेनत्वाकाशादौनित्यत्वं । अपवादाभावाच्छब्दादावनित्यत्वसाधकतेति। ततश्चानैकांतिकतोच्छेदःस्यात् । मैवं । सामान्यविषयेणहिप्रमाणेनार्थेप्रतीतेविशेषविषयेणापवादोभवति । ततश्चसर्वत्रप्रसक्ताबुद्धिस्तद्विषयंपरित्यज्यान्यत्रविश्राम्यति । नचसर्वभूतहिंसानिषेधस्येवप्रमेयत्वानित्यत्वव्याप्तेःकेनापिप्रमाणेनप्राप्तिरस्ति । किंनामप्रमेयत्वंनित्यत्वानित्यत्वाभ्यांसहव्यवस्थितमेवोपलभ्यतइतिनात्राप्युत्सर्गापवादन्यायावकाशः । एवंतर्हिकर्मकर्तृभावोपिभेदाभेदाभ्यांसहव्यवस्थितएवोपलब्धइतिकथमत्राप्युत्सर्गापवादन्यायावकाशः । मैवं । प्रत्यक्परावक्त्वरूपोहिकर्तृकर्मभावः । सतावदापाततोविरोधाद्भेदेनघटनीयोविशेषेणवा । तत्रभेदोमुख्योविशेषस्तुप्रतिनिधिरित्युक्तं । नचमुख्यप्रतिनिध्योःसमकक्ष्यतयाप्रतिभासोभवति । अतोभेदःसामान्यतःप्राप्नोतिविशेषस्त्वपवादेनेतियुक्तमुक्तं । यथाचानुगतसामान्याभावेप्युत्सर्गापवादन्यायसंभवस्तथावक्ष्यामः । सोपाधिकसंबंधस्यसाधनांगताभाववत्सोपाधिकव्यभिचारस्यापिनदूषणांगत्वमितिकिमत्रालौकिकं । वक्ष्यतेचैतदिति । सर्वगतत्वमत्राधिकरणेप्रतिपाद्यतइत्युक्तं । तत्किंतन्मात्रमुतान्योपलक्षणं । आद्येसूत्राणांविश्वतोमुखत्वहानिः । शास्त्रापर्यवसानंचापद्येत । द्वितीयेतूपाधिर्वक्तव्यः । अन्यथाधिकरणांतराभावप्रसंगादित्यतःप्रथमाधिकरणोपाधिंवदन्प्रसंगात्सर्वाधिकरणोपाधीनाह ॥ [११५] एतदिति । एतत्सर्वगतत्वंभावाभिधं

सत्ताभिधं । यावंतःशब्दाःक्वचित्प्रतीकेस्थितिवाचिनस्तेसर्वेप्यनेनोपलक्ष्यंतइत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापिज्ञातव्यं । क्रियेचतेलिंगेच । ततःप्रथमाधिकरणात्परंद्वाभ्यां । अत्ताचराचरग्रहणात्गुहांप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनादित्येताभ्यामधिकरणाभ्यांचिंत्येते । नन्वेकमधिकरणंव्यर्थं । नव्यर्थं । अ(भ्य)धिकाशंकयाप्रत्यवस्थानात् । अंतरउपपत्तेरित्यंतर्याम्यधिदैवादिषुतद्धर्मव्यपदेशादिति चाधिकरणद्वयेनक्रियाप्रधानकभावाख्यंलिंगमुच्यते । प्रतिपाद्यते । अत्रापिपूर्ववन्नान्यतराधिकरणवैयर्थ्यं । अतएवक्रियाक्रियया भावोभावेनव्याख्यायतइतिपरास्तं । अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेरित्यत्रोक्तमदृश्यत्वादिलिंगमभावाख्यं । परा परस्मिन्वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादित्यधिकरणेप्रतिपाद्या श्रुतिर्नामनतुलिंगं । तर्हिपादांतर्भावोनसंभवतीत्यतउक्तंलिंगाधिकेति । लिंगान्य धिकानिसमानाधिकरणानियया सालिंगाधिकेति । यथाप्रथमपादेंतस्तद्धर्मोपदेशादितिलिंगनिर्णयोबहूनामसमन्वयलाभार्थ स्तथाबहुलिंगसमन्वयलाभार्थोनामविचारोत्रनविरुध्यतइति । साक्षात्प्रकर(ण)णिनिष्ठत्वाच्छ्रुतेरुपादानंचोपपद्यते । साचसूक्तादि व्यावर्तकान्न्यादिशब्दोपलक्षणमितिज्ञातव्यं ॥१।२।१॥७॥ ॥ॐ अत्ताचराचरग्रहणात् ॐ॥ (१।२।९) अत्रयस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवत ओदनःमृत्युर्यस्योपसेचनंकइत्थावेदयत्रसइतिवाक्यमुदाहृत्यात्तारंकेचिद्वृत्तिकाराःविचारितवंतः । तद्विहायसयद्यदेवासृजतत त्तदत्तुमध्रियतेतिवाक्यमुदाहृत्यात्तारंव्यचीचरद्भगवान्भाष्यकारः । कश्चात्रविशेषः । उच्यते । अत्रात्तुमध्रियतेत्यत्तीतिचात्तासा क्षात्प्रतीयते । तत्रत्वोदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयः । अदधात्वनुगतिश्चात्र । नचोपलक्षितेनियमोस्ति । किंचचराचरग्रहणादि तिहेतुरत्रसर्वेवाअत्तीतिकंठोक्तः । तत्रतुब्रह्मक्षत्रमृत्युपदैश्चराचरस्योपलक्षणमित्यस्तिमहान्विशेषः । नन्वेवंतर्हिश्रुत्यनुगमायसर्व

ग्रहणादितिकुतोनकृतं। अस्तिप्रयोजनंचराचरग्रहणस्य। सर्वग्रहणादित्युक्तेशक्नोतिपूर्ववादीवदितुं। अदितिरपिसर्वस्यस्वभोग्य स्यान्नपानादेर्भोक्त्रीति। तत्रनायंसर्वशब्दःसंकुचितवृत्तिः। किंनामसतयावाचेत्यादिपूर्ववाक्यपर्यालोचनयाचराचरवाचीतिव क्तव्यं। तदनेनद्योतयतीति। यदस्मिन्नध्यायेसमन्वीयतेतत्सर्वंलक्षणत्वेनप्रकृतमित्यानंदमयाधिकरणांतेभिहितंलक्षणंचलक्ष्येण ब्रह्मणाऽभिन्नमितिलक्षणसूत्रेप्रतिपादितं। अत्रक्रियालिंगसमन्वयइत्युक्तं। तथाचादनादिक्रियाणांपरमेश्वरस्वरूपत्वमुक्तमिति तदाक्षिपति॥ [११।६] अनित्यत्वादिति। तुशब्दःसर्वगतत्वादिव्यवच्छेदार्थः। सोपिचोद्यस्यात्रावकाशसंभावनार्थः। कथमित्याक्षेपे। कथमेवनकथंचिदपीत्यर्थः। स्वरूपता परमेश्वरस्वरूपता। परमेश्वरस्यहिनित्यत्वंजन्मादिसूत्रलब्धं। स्वयमनित्यस्यसकलकार णत्वानुपपत्तेः। यत्खलुयस्यजनकंनतस्यासौजनकोयच्चविनाशकंनतस्यासौविनाशकइति। क्रियाणांत्वनित्यत्वंसुप्रसिद्धं। तथाचनित्यानित्ययोःकथमभेदःस्यात्। विरुद्धधर्माध्यासस्यभावभेदाव्यभिचारात्। अन्यथाजगतिभेदाभावप्रसंगात्। त तोयदिनामसर्वगतत्वादीनांयावद्द्रव्यभाविनामभेदस्तथापिनक्रियाणामसौयुज्यतइति। परिहरति॥ [११।७] इतिचेदिति। नेत्य ध्याहारः। कुतः। नकेवलमीश्वरःस्थिरःअपितुसतदीयोविशेषोधर्मोपिक्रियारूपःस्थिरःयतइतिशेषः। अत्रतुक्रियास्थिरेत्येता वदेववक्तव्यं विशेषइतितुक्रियायाःपरमेश्वरैक्येप्युक्तवक्ष्यमाणन्यायेनतद्धर्मताप्यंगीकरणीयेतिज्ञापयितुं। नकेवलंसविशेषःसर्व गतत्वादिःस्थिरःकिंतुक्रियापिपारमेश्वरीस्थिरायतइतिवायोज्यं। अनेनक्रियायाअपिनित्यत्वप्रतिज्ञानेनविरुद्धधर्माध्यासस्या सिद्धिरुक्ता। तथाहि। ईश्वरस्यसंहरणादिक्रियाणामनित्यत्वंकिंप्रमाणबलादंगीक्रियतेउतनित्यत्वेबाधकसद्भावात्। अथवात

त्साधकप्रमाणाभावात् । नाद्यः । ईश्वरस्यतत्क्रियायाश्चातींद्रियत्वेनतदनित्यत्वस्यप्रत्यक्षेणप्रत्येतुमशक्यत्वात् । लिंगाभावेनानुमानानुपपत्तेः । क्रियात्वंलिंगमितिचेन्न । तत्किंधात्वर्थत्वंपरिस्पंदत्वंवा । नाद्यः । ज्ञानेच्छाप्रयत्नैःसत्तयाचव्यभिचारात् । नद्वितीयः । सर्वक्रियाणामपरिस्पदंत्वेनभागासिद्धत्वात् । ईश्वरपरिस्पंदपक्षीकारेप्याश्रयासिद्धिः । परेणतस्यानंगीकृतत्वात् । अंगीकारेप्यनैकांत्यं । क्वचिदनीश्वरपरिस्पंदानामपिनित्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । क्रियात्वस्यानित्यत्वेनविनावृत्तौ बाधकाभावादप्रयोजकताच । कार्यत्वेनसोपाधिकत्वंच । तस्यापिसाधनेबाधः । प्रमाणस्यवक्ष्यमाणत्वात् । असत्यावरणादौ प्रागूर्ध्वंचानुपलंभोलिंगमितिचेत् । अनुपलंभःकिंप्रत्यक्षेणउतप्रमाणमात्रेण । नाद्यः । योग्यतयाविशेषणेऽसिद्धेः । अन्यथागगनादिनाव्यभिचारात् । द्वितीयेत्वसिद्धिः । आगमादिनोपलब्धेः । एतेनावरणाद्यभावेसतिकदाचिदेवोपलब्धिरपिप्रत्युक्ता । वर्णनित्यत्ववादेनैकांत्याच्च । किंचनित्योपीश्वरपरिस्पंदःकदाचिदभिव्यक्तेःकदाचिदेवोपलभ्यतइत्यंगीकारेनबाधकंपश्यामः । व्यक्तिरप्यादिग्रहणेनगृह्यतइतिचेन्न । संदिग्धविशेषणासिद्धेः । अस्तुतर्हिफलानुपलंभोलिंगमितिचेन्न । सर्वथानुपलंभस्यासिद्धत्वात् । नहीश्वरपरिस्पंदक्रियाकदापिनसंयोगविभागलक्षणंफलंजनयतीतियुज्यते । तथासतिपरिस्पंदत्वानुपपत्तेः । नित्यसंयोगविभागजन्मानुलब्धिरितिचेन्न । नित्यगुणादिनाव्यभिचारात् । कदाचिदेवसंयोगादिजन्मविवक्षितमितिचेत् । तथापि गगनादिनाव्यभिचारः । कदाचिदेवसंयोगाद्यसमवायीकारणत्वमस्त्विवतिचेन्न । कदाचिदितिविशेषणवैयर्थ्यात् । तत्परित्यागेप्यसमवायीकारणत्वस्यदुर्निरूपत्वेनासिद्धेः । किंचद्वितंतुकावयवेतंतौकर्मोत्पन्नंतंत्वंतराद्विभागंकरोति । ततोद्वितंतुका

भकसंयोगविनाशः । तन्नाशेद्वितंतुकविनाशः । अथेदानींतंतोःकार्यसंयुक्तप्रदेशविभागः । ततश्चोत्तरप्रदेशसंयोगः । तस्मा
त्कर्मणोविनाशइतिपरेषांप्रक्रिया । एवंचयथानेककालवर्तिन्यपिक्रियाकदाचित्संयोगाद्यारभतेनयावत्सत्वं । तथानित्यापिक
दाचित्संयोगाद्यारभतांकोविरोधः । सामान्यवत्त्वेसत्यस्मदादिबाह्येंद्रियग्राह्यत्वंहेतुरस्त्वितिचेन्न । विशेष्यासिद्धेः । बाह्येंद्रि
यग्राह्यसजातीयत्वस्यपरमाण्वादौव्यभिचारात् । किंचवर्णनित्यत्वेस्फुटोस्यव्यभिचारः । नाप्यागमादीश्वरक्रियाऽनित्यताव
गतिः । सहीश्वरक्रियाऽनित्येत्येवमात्मकोवा । सइमान्लोकानसृजतेत्येवमात्मकोवा । आद्यस्तुनोपलभ्यते । द्वितीयस्तुसऐ
क्षतसोकामयतेत्यादिनातुल्यः।तत्रयदिक्रियायाअनित्यत्वंज्ञानादेरपिकुतोनभवेदिति। अस्तुतर्हिनित्यत्वेबाधकसद्भावादिति द्वि
तीयःपक्षः । तथाहियदिसृष्टिसमयेपिसंहारक्रियाविद्येत तदातथैवश्रुत्यादावुपलभ्येत । जननविनाशौचघटस्ययुगपत्प्रस
ज्येयातां । किंचयदीश्वरक्रियानित्यास्यात्तर्हिक्रियायास्संयोगविभागौप्रत्यनपेक्षकरणत्वात्तदुत्पत्तिसातत्यप्रसंगः । अपि
चेश्वरक्रिया संयोगविभागौकरोतिनवा । नेतिपक्षेक्रियात्वंव्याहन्येत । आद्येपिकिंस्वसत्तोत्तरलक्षणे उतविरम्य । नाद्यः ।
स्वसत्तायाइदंप्रथमताभावेनसंयोगादिविशेषस्यविवक्षितक्षणादपिपूर्वमुत्पत्तिप्रसंगात् । नद्वितीयः । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशि
ष्टस्यविरम्यव्यापारायोगात् । उत्तरसंयोगस्यकर्मविनाशकत्वेनकृतसंयोगस्यकर्मणोवस्थानानुपपत्तेश्चेत्यतउक्तं।शक्त्यात्मनेति
अयमर्थः । तत्तत्कार्यजननशक्तिरेवक्रियेत्युच्यते । अतःशक्तिरूपेणस्थिरासायदाव्यज्यतेतदाव्यवहारालंबनंतत्तत्कार्यजननी
चभवतीतिनकश्चिद्दोषइति । क्रियाशक्त्यात्मनाव्यक्तिशक्तिरूपेणकारणेनेतिवा । ननुकेयंशक्तेर्व्यक्तिर्नाम । नतावत्प्रतीतिः ।

ईश्वरापेक्षयानित्यसिद्धत्वेनोक्तदोषानुषक्तेः।परापेक्षयाकदाप्यभावात्। भावेपिकार्योत्पादस्यतदनपेक्षत्वात्।अतएवनावरणनिवृत्तिर्व्यक्तिरिति । मैवं । व्यक्तिशब्देनशक्तेरेवावस्थाविशेषस्यविवक्षितत्वात् । तत्रयत्तावदुक्तं । यदिसृष्टिसमयेपिसंहारक्रियास्यात्तदातथाव्यवह्रियेतेति । तदसत् । व्यक्तिरूपेणैवव्यवहारालंबनत्वात् । यदपिजननविनाशौयुगपत्स्यातामितितदपिव्यक्त्यवस्थायाएवशक्तेर्जनकत्वादनुपपन्नं । यच्चक्रियायानित्यत्वेसंयोगविभागोत्पत्तिसातत्यप्रसंजनंतदप्येवमेवपरिहृतं । किंचैवंपटसामग्र्याःपटोत्पत्तावनपेक्षकारणत्वात्पटोत्पत्तिसातत्यंस्यात् । ननुकिंसामग्रीतमेवपटंपुनर्जनयेदुतपटांतरं । नाद्यः। पटप्रागभावस्यापिसामग्रीनिविष्टत्वात् तस्यचपटोत्पत्त्याविनष्टत्वेनसामग्र्याविकलत्वात्। नद्वितीयः। पूर्वपटेनप्रतिबद्धत्वात्।तत्कथंपटोत्पत्तिसातत्यं। सत्यं। सममेतत्प्रकृतेपीति। यदपीश्वरक्रियासंयोगविभागौकरोतिनवेतिपृष्टं । तत्रकरोतीतिब्रूमः। कुर्वतीचविरम्यैव। नचतदनुपपत्तिः। व्यक्त्याविशिष्टत्वात्। अन्यथाऽवयवक्रियाप्युत्तरदेशसंयोगंस्वोत्पत्त्युत्तरक्षणएवकुर्यात् । नचकृतसंयोगस्यकर्मणोवस्थानानुपपत्तिः। अनित्यक्रियासुतद्व्यवस्थोपपत्तेः। ननुसंहारकालेक्रियाव्यक्ताथनवा। नचेत्कथंतत्रव्यवहारोर्थक्रियावा। आद्येकथंसृष्टिव्यवहाराद्यभावः। मैवं। व्यक्तेरप्यवांतरानंतविशेषवत्तांगीकारात्। तदिदमुक्तंसविशेषोपीति। एवमनंगीकारेपरेषामपिसमानःप्रसंगः। पारमेश्वरस्यज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणस्यसंहारव्यापारस्यनित्यत्वात्। नित्यमपिपरमेश्वरेच्छादिकंसहकारिसद्भावएवकार्यकारीतिचेन्न।सहकारिणामपिनित्यत्वादीश्वरेच्छाद्यायत्तत्वाच्च । नेच्छादिमांत्रंसंहारादिकारणंकिंतुसंजिहीर्षादिकमेवेतिचेत्।तत्किंनित्येच्छादितोव्यतिरिक्तमेवसंजिहीर्षादिकंउतसंहारादिविशेषविशिष्टंतदेव।नाद्यः।अनभ्युपगमात्।ततएवसंहारादिसि

द्धाविच्छादिकल्पनावैयर्थ्याच्च।संजिहीर्षादेश्चनित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेः। नद्वितीयः। सतिसंहारादौसंजिहीर्षादिकंततःसंहा
रादिरितिपरस्पराश्रयप्रसंगात्। नचस्वरूपसत्तासंहारादिनेच्छादिकमुपधीयते। किंतुविषयभूतेनेतिचेत्। संहारादिविषयताकि
मागंतुकी। अथवानित्येतिवक्तव्यं। नाद्यः। गुणेष्वागंतुकधर्मोत्पत्तेरनभ्युपगमात्। द्वितीयेतुसर्वदासंहारादिप्रसंगः। तस्मा
च्छक्तिव्यक्तिरूपतासर्वथानुसरणीया। साचसमाक्रियायामपीति। ननुपारमेश्वरीज्ञानादिलक्षणासंहारादिक्रियापरेणापिनित्ये
त्यंगीकृता। परिस्पंदलक्षणातुनास्त्येव। तस्माद्व्यर्थोयंप्रयत्नः। मैवं। परिस्पंदाभावेप्रमाणाभावात्। परममहत्परिमाणम
स्तीतिचेत्। अणुमध्यमपरिमाणाभ्यांसत्प्रतिपक्षत्वात्। नचतेनस्तः। परममहत्त्वेपितथावक्तुंशक्यत्वात्। अणोरणीयान्महतो
महीयानितिद्वयोरपिश्रौतत्वात्। अणोरणीयस्त्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमितिचेत्। महतोमहत्त्वमपिपरमपूज्यत्वमितिकिंनस्या
त्। विरोधादुभयांगीकारोनोचितइतिचेत्। तर्हिप्रथमप्राप्तत्वादणुत्वमेवग्राह्यं। परिहरिष्यतेचायंविरोधइति। ननुचक्रिया
याःशक्तिव्यक्तिरूपेपरस्परंभिन्नेअभिन्नेवा। आद्येशक्तिरेवनित्याक्रियात्वनित्येत्यापन्नं। द्वितीयेत्वनिवृत्तःसदाव्यवहारादिप्र
संगइत्यतआह॥ [११।७] शक्तितेति। अभिन्नेएवशक्तिव्यक्ती। नचोक्तदोषः। यतस्तत्रशक्तितेतिव्यक्तितेतिचविशेषोप्यस्ति। सचभेद
कार्यनिर्वाहकइतिचप्रागेवोक्तमिति। सचविशेषःपरस्परंविशेषिणाचयदिभिन्नस्तदाशक्तिव्यक्त्योरपिकिंभेदोनस्यात्। अथाभि
न्नःपुनर्व्यवहारादिसांकर्यमित्यतआह॥ [११।७] विशेषवानिति। विशेषइत्यनुवर्तते। अभिन्नएवायंविशेषइतिब्रूमः। नचोक्तानुपप
त्तिः। यतोऽभिन्नोपिविशेषवानंगीक्रियते। स्वनिर्वाहकइत्यर्थः। नन्वेवमन्यत्रापिक्रियायानित्यत्वमंगीकर्तव्यं। शक्तिव्यक्तिस्वी

कारेणसकलदोषपरिहारादितिचेत्।अंगीक्रियतां।यदितन्नित्यतायांप्रमाणमस्ति। सतिनिर्बाधप्रमाणेतद्विपरीतव्यवहारेषु(च)तद
न्यथानुपपत्त्याकल्पनैषाभवति।नचघटादिक्रियायाःनित्यत्वेनिर्बाधंप्रमाणमस्ति। अस्तितुपरमेश्वरक्रियायानित्यत्वेतादित्याह।।
क्रियादिश्चेति। एतेनतृतीयोपिपरास्तः। परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिश्रुतिमनेनोपलक्षयति।
स्वाभाविकी यावद्द्रव्यभाविनी। अत्रस्पष्टांचश्रुतिमाह।। ज्ञानमिति। अथवापूर्वाश्रुतिःशक्तिरेवक्रियेत्यत्रपठिताउत्तरातुक्रिया
यानित्यत्वे। यद्वापूर्वास्वरूपत्वे। तस्यविवादास्पदत्वात्। द्वितीयातुतद्धेतौनित्यत्वइति। अस्त्वेवमीश्वरक्रियानित्या। अन्य
क्रियाकिमनित्यैवेत्यतोविवेकंप्रमाणांतरेणदर्शयति।। शक्तीति। सद्भावेनित्यत्वे। आदिपदेनज्ञानादिग्रहणं। अथवानित्यते
तिस्थायित्वमुच्यते। ततश्चज्ञानक्रियादिशक्तिर्यावत्कालभाविनीतावत्कालभाविज्ञानादिकमपीत्युक्तंभवति। स्वरूपसहकारि
समवधानातिरिक्ताशक्तिरेवनास्तीतिकेचित्। तेषामुदाहृतश्रुत्यादिविरोधः। नचतत्स्वरूपमात्रपरं। संबंधितयाप्रतीतेः। नापिसह
कारिपरं। स्वाभाविकत्वादिश्रवणात्। किंचास्तितावदित्थंव्यवहारः। स्फोटादिकार्यंप्रतिशक्तिमानपिदहनोदेहसंयोगादिसह
कारिविरहान्नतदजीजनदिति। तत्रनतावच्छक्तिशब्देनवह्निस्वरूपमात्रमुच्यते। मतुपोवैयर्थ्यप्रसंगात्। नापिसहकारिसमवधानं
तदभावस्योक्तत्वात्। दहनत्वसामान्यमेवशक्तिरितिचेत्। कथंतर्हिस्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्तानास्ति। सामान्यमपिसहका
रिवर्गांतर्गतमितिचेत्। तत्किंप्रत्यक्षमप्रत्यक्षंवा। आद्येदहनदर्शनेस्फोटजननशक्तिजिज्ञासानस्यात्। नद्वितीयः। अपसिद्धां
तापातात्। तथाभ्युपगमेवासैवशक्तिरस्माकं। किंचमूर्त्तत्वादिस्वरूपंप्रत्यक्षादिसिद्धं। तस्यघटादिकारणत्वंत्वन्वयव्यतिरेक

समधिगम्यं । अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपायश्चसामान्यं। तच्चप्रत्यक्षादिसिद्धमितिपरेणापिस्वीकृतं । नचकारणत्वं स्वरूपंसहका रिसमवधानंवा । स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतित्वात् । कारणस्यैवसहकारिसमवधानान्वेषणात् । ततोतींद्रियमेव किंचिन्मृदादीनांघटादिकारणत्वमभ्युपगमनीयं । तदेवशक्तिरितिशक्तिवादिभिरभ्युपेयतइत्यास्तांप्रपंचः । ननुचक्रियायां किंप्रमाणं । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यांप्रत्यक्षमेवेतिब्रूमः । चलतीत्यपरोक्षावभासदर्शनात् । इंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुसारि त्वाच्चचलतिप्रत्ययस्य । अन्यथारूपादेरप्यप्रत्यक्षत्वापातात् । अथमतं । नकर्मप्रत्यक्षं । प्रत्यक्षेणगच्छतिद्रव्येविभाग संयोगातिरिक्तविशेषानुपलब्धेः । यस्त्वयंगच्छतीतिप्रत्ययःससंयोगविभागानुमितक्रियावलंबनः । अनुमापकसंयोगवि भागावगमार्थश्चेंद्रियव्यापारइति । तदयुक्तं । क्रियाप्रतीतेरनुमितित्वमिंद्रियव्यापारस्यचान्यत्रोपक्षीणत्वमप्रत्यक्षतायांप्र माणतःसिद्धायांकल्प्यते । अन्यथावा । नाद्यः । प्रमाणाभावात् । यदुक्तमनुपलब्धेरिति । तदसिद्धं । वाद्यसिद्धेः । नह्यपरोक्षावभासमंगीकुर्वाणोनुपलब्धेरित्येतावताशक्योबोधयितुं । घटादावपितथाप्रसंगात् । विवादपदंकर्माप्रत्यक्षंकर्मत्वा त्परमाणुकर्मवदितिचेन्न। परमाणुकर्मणोप्यस्माभिर्योगिप्रत्यक्षतांगीकारात्। तदर्थमस्मदादीतिविशेषणोपादानेपरस्यवैयर्थ्यं । किंचविवादपदंरूपमप्रत्यक्षंरूपत्वात् । परमाणुरूपवदितिकिंनस्यात् । प्रतीतिविरोधान्नेतिचेत् । समंप्रकृतेपि । अनुमानविरु द्धाकर्मप्रत्यक्षताप्रतीतिरप्रमेतिचेत् । रूपप्रत्यक्षताप्रतीतिरपितथास्तु । प्रतीतिविरुद्धेर्थेनुमानमेवनोदेतीतिचेत् । एतदपि तुल्यं । अथब्रूषे । परमाणुरूपस्याप्रत्यक्षतायामाश्रयामहत्त्वंप्रयोजकमिति । तन्न । परमाणोरपिमहत्त्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् ।

किंचपरमाणुकर्मप्रत्यक्षतायामपितदेवप्रयोजकंकिंनकल्प्यं । यदितर्हिकर्मप्रत्यक्षमेकस्यामपिकर्मव्यक्तावुत्पन्नायांचलतीतिप्र
त्ययःस्यादितिचेन्न । संयोगविभागयोरपितुल्यत्वात् । तथाचनकर्मानुमानमपिस्यात् । अथमन्यसे । सेनावनादिवत्संयोगवि
भागयोःप्रत्यक्षतोपपत्तिरिति । तर्हिकर्मणोपितथाकिंनस्यात् । नद्वितीयः । तंतवोनप्रत्यक्षाःकिंतुपटकार्यानुमेयाः । पटग्रहण
एवेंद्रियव्यापारोपयोगइतिकल्पनाप्रसंगात् । अपिचसंयोगविभागौद्व्याश्रयावितिपरस्यमतं । अस्माकमपिसंयोगविभागद्वयं
द्व्याश्रयमितिताभ्यांचानुमीयमानंकर्मोभयत्रानुमातव्यं। तथाचश्येनइवस्थाणावपिचलतीतिप्रत्ययप्रसंगः। अथोच्येत । नक्रि
यास्थाणावनुमीयते । किंनामश्येनएव । निपततःश्येनस्यपूर्वदेशविभागोत्पत्तावुत्पततश्चोत्तरदेशसंयोगजननेस्थाणुकर्मणः
कारणतायोगात् । श्येनेतुकर्मण्यनुमितेतस्योपपद्येतेदेशांतरसंयोगविभागाविति । तदनुपपन्नं । स्थाणुकर्मणाहिश्येनस्यदेशां
तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुपपत्तौकर्मांतरमेवतदनुगुणंश्येनेकल्पनीयंस्यात् । स्थाणुकर्मानुमानस्यतुकुतोनिवृत्तिः । यद्गतंहि
कार्यमुपलभ्यतेतद्गतंकारणमपीत्यौत्सर्गिकोन्यायः। श्येनकर्मणैवकल्पितेनसर्वस्योपपत्तौनस्थाणुकर्मोपयोगइतिचेन्न । विक
ल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किंव्याप्तिपक्षधर्मतावदप्युपयोगेसत्येवलिंगमनुमापकमित्येतावत्यनुमानसामग्री । उतव्याप्तिपक्षधर्म
तावत्त्वमात्रं । नाद्यः । अकार्यकारणानुमानोच्छेदप्रसंगात् । किंचयोयेनाविनाभूतःसक्कचिदुपलभ्यमानोनुपयोगात्तंनगमय
तीत्यलौकिकं । द्वितीयेतुकथंनस्थाणौकर्मानुमानं । अनुमितमपिकर्मकल्पनागौरवभयादपनीयतइतिचेन्न। प्रमाणसिद्धेर्थेतक्ष
याभावात् । नन्वीश्वरानुमानेऽनेकेश्वरकल्पनैवंसतिस्यात्। नस्यात् । वैषम्यात्। कार्यत्वंहिक्षित्यादीनांकर्तृमत्त्वमात्रमवगमय

त्तदेकत्वानेकत्वयोरुदासीनमेव । ततस्तदनेकत्वशंकायांकल्पनागौरवपराहतायामेकत्वेपर्यवस्यति। इहतुसंयोगविभागलक्षणेन
कार्येणस्थाणावेवकर्मण्यनुमितेकथंकल्पनागौरवेणतदपनयनं । अथोच्येत । अन्यथाप्युपपत्तेर्नस्थाणौकर्मानुमानं । नचायम
र्थापत्तिदोषोनानुमानस्येतिवाच्यं । अन्यथाप्युपपत्तिशंकायामनुमानेपिव्याप्तिसंदेहापत्तेरिति । तदनुपपन्नं । अत्रहिस्थाणौ
प्रतीतौसंयोगविभागावकारणकावेवस्यातामितिवाशंकनीयं । श्येनगतेनैवकर्मणाभवेतामितिवा । नाद्यः । व्याहतायाःशंका
याअनुत्थानात् । नद्वितीयः । तत्तदवयवगतपरित्यागेनान्यगतस्यकारणतायाःक्वाप्यनुपलब्धत्वेननिर्मूलायाश्शंकायाअनुद
यात् । कर्मैवतथाविधमुपलब्धमितिचेन्न । तस्येदानींकल्प्यमानत्वात् । प्रत्यक्षकर्मवादेतुनायंदोषः । प्रतिपन्नतत्स्वभावानुस
रणसंभवात् । किंचसंयोगादिनाक्रियानुमानेयावत्सत्त्वंचलतिप्रत्ययप्रसंगः । संयोगेनक्रियाविनाशान्नेतिचेत् । न । क्रियावि
नाशस्याप्यप्रत्यक्षतावादेदुरवबोधत्वात् । नहिकार्यजन्मकारणविनाशेनव्याप्तं । येनसंयोगोत्पत्त्याकर्मविनाशोनुमीयेत । प
टोत्पत्तावपितंतुसंयोगादेरविनाशात् । नापिसंयोगजननंक्वापिकर्मविनाशाविनाभूतमनुभूतं । कर्मावस्थानेसदासंयोगाद्युदय
समासत्तिरितिचेत् । तत्क्रियावत्कारणंतावत्कार्यांतरजननं । माहिभूद्यावत्तंतुसंयोगसद्भावंघटपरंपरोत्पादः । यावत्कर्मसद्भावंसं
योगोत्पादस्तुननिश्चितः । अपिचाप्रत्यक्षेव्योम्निसंयोगविभागावप्यप्रत्यक्षाविति पततिपतत्रीगगनइतिप्रत्ययोनस्यात् । वियति
विततालोकावयविनिविहगविभागसंयोगनिबंधनोसौप्रत्ययइतिचेत् । तथापिदीपिकालोकगतिप्रतीतेरशक्यत्वापरिहारात् ।
किंचांधकारेनयनादिपरिस्पंदप्रतिभासोदुर्घटःस्यात् । यदिचमार्तांडमंडलस्येवदेवदत्तस्यापिगतिरनुमेयास्यात् । तदोभयत्रापि

सु० २८

चलतिप्रत्ययःस्यात् । नवाकुत्रचित् । विशेषकारणाभावात् । अपिचकर्मकारणादेवसंयोगविभागोत्पत्त्युपपत्तौकिंमध्येकर्मक
ल्पनयेत्यनवक्लृप्तिरेवकर्मणः । नसंयोगाद्युत्पत्तिःकर्मकारणात्संभवति । तस्यसंयोगविशेषादेःस्वाश्रयेतत्समवेतेवाकार्यारंभक
त्वस्यान्यत्रनिश्चितत्वात् । शरीरात्मसंयोगोहिशरीरकर्मकारणं । कथंतस्माच्छरीराकाशदेशसंयोगविभागौभवतः । एवमन्य
त्रापिद्रष्टव्यमिति । मैवं । तथासतिसंयोगविशेषादेःकर्मकारणत्वस्याप्यभावप्रसंगात् । नहिपरस्परंतंतुसंयोगस्यक्रियाहेतुत्वम
स्ति । संयोगमात्रस्यतदभावेपितद्विशेषस्यस्यादितिचेत् । तर्हितथैवपरत्रारंभकत्वमपिकुतोनस्यात् । किंचैवंसतिकर्मणोपिकथ
माश्रयाश्रयसमवेतपरित्यागेनान्यत्रसंयोगादिजनकत्वं । तस्यतथाविधकार्यगम्यस्यतथैवप्रमितत्वादितिचेत् । कर्मकारणस्यै
वायमवांतरभेदमाश्रित्यस्वभावःकल्प्यतां । धर्मकल्पनात्खलुधर्मिकल्पनागरीयसी । तस्मात्प्रत्यक्षाश्रितंकर्मप्रत्यक्षमेवेतिस्थितं
॥ १ । २ । २ ॥ ७ ॥ ॐगुहांप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनात्ॐ ॥ ऋतंपिबंतावितिवाक्यंकिंजीवेश्वरौप्रतिपादयति
किंवापरमेश्वरमेवेतिसंशयेजीवेश्वरावितितावत्प्राप्तं । कुतःद्विवचनात् । नचानंदमयाधिकरणन्यायेनपरिहारः । बाधकाभा
वात् । कर्मफलभोगानुपपत्तेश्च । जीवेश्वरपक्षेतुछत्रिन्यायेनोपचारोभविष्यतीत्येवंप्राप्तेपरमात्मानमेकमेवप्रतिपादयतीदंवा
क्यंगुहानिहितत्वलिंगात् । ब्रह्मशब्देनविशेषणाच्चेतिसिद्धांतितं । तत्रकर्मफलभोगोभगवतोभाष्येप्रतिपादितः । द्वि
वचनस्यतुस्पष्टंनपरिहारोभिहितः । अतस्तत्परिहारार्थमाह ॥ द्वित्वंचेति । एतदुक्तंभवति । परमेश्वरमात्रग्रहणे
द्विवचनानुपपत्तिंवदन्प्रष्टव्यः । कथमनुपपत्तिरिति । द्विवचनंभेदाभिधायि । नचपरमात्मनिस्वगतभेदोयुज्यतइतिचे

न्न । द्विवचनस्यभेदाभिधायित्वेनुशासनाभावात् । अथद्वित्वसंख्याद्विवचनाभिधेया । साचपरमात्मन्यभेदेनैकत्वसंख्य
याचविरुध्यतइतिचेन्न । अभेदेनैकत्ववत्येवघटेद्रव्यांतरसहितेद्वित्वदर्शनात् । अथद्वित्वंद्रव्यांतरविधुरस्यनयुज्यते । वि
रोधादितिमतं । तत्रेदमुपतिष्ठते । नकेवलंसंसारधर्महीनस्यकर्मफलभोगोयुज्यते । किंतुद्वित्वंचैकस्यनिर्भेदस्यैकत्वाधारमात्र
स्यचयुज्यते । कथमित्यपेक्षायांतत्प्रदर्शनायविशेषणाच्चेतिसूत्रंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ यस्सेतुरिति । द्वित्वस्याभेदैकत्वा
भ्यांनतावद्भावाभावलक्षणोविरोधः । तद्भावाभावात् । नापिवध्यघातुकभावः । सहावस्थानप्रसंगात् । तादात्म्याभावस्तु
प्रकृतेनोपयुज्यते । अतस्सहानवस्थानमेववक्तव्यं । तस्यचनियमेनपरस्परपरिहारेणोपलंभोबीजं । नचासावस्ति । ऋतंपिबं
तावितिद्विवचनविषयतयाप्रकृतयोर्द्वित्वाधारयोर्यःसेतुरित्येकवचनेनचविशेषणात् । अभेदैकत्वाधारतावगमादितियावत् ।
नचात्रैकस्यैवग्रहणं । व्यावर्तकाभावादिति । एतेनैतदपिप्रत्युक्तं । यत्परेणबुद्धिजीवावितिपूर्वपक्षयित्वाजीवेश्वरावितिसिद्धां
तितं । तथाहि । तत्तुसमन्वयादितिपरमात्मन्येवसमन्वयंप्रतिज्ञातवतासूत्रकारेणसएवविवरणवाक्यैःप्रपंचनीयः । जीवेश्वर
योरस्यवाक्यस्यसमन्वयंप्रतिपादयन्प्रक्रमंजह्यात् । बाधकेसतिनायंदोषइतिचेन्न । तदनिरूपणात् । द्विवचनमितिचेत् ।
तर्हिजीवेश्वरांगीकारोपिनस्यात् । तयोरैक्यांगीकारात् । काल्पनिकोस्तितयोर्भेदइतिचेत् । तर्हीश्वरस्यैवाद्भुताचिंत्यैश्वर्य
वशाद्विरूपत्वेनद्वित्वमुपपाद्यतां । तथाचप्रक्रमानुगुणंसूत्रंस्यात् । तत्त्वावेदकंचशास्त्रमिति । नन्वेकवचनेनेतिवक्तव्यं । एक
त्ववचनेनेतिकथं । एकत्वादिसंख्याहिप्रत्ययार्थः । यथोक्तं । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचनइति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अ

न्यथाक्ष्येकेष्वितिस्यात् । तस्मादेकत्वस्यवचनमेकत्ववचनमित्येवयुक्तं । अन्यत्रापिभावप्रधानोनिर्देशःप्रतिपत्तव्यइति ॥
॥१।२।३॥७॥ ॐ[११।११]अंतरउपपत्तेःॐ ॥ अत्रक्रियाभावरूपलिंगसमन्वयश्चिंत्यतइत्युक्तं । तदयुक्तं । सूत्रेभाव
स्यैवप्रतिज्ञानात्क्रियायाअनुक्तेरित्यतोंतरशब्दमुभयार्थतयाव्याख्याति ॥ [११।११]अंतरिति । अंतश्शब्दोपपदाद्रमतेर्ञमंताड्डइ
तिडः । उणादयोबहुलमित्युपपदलोपः । विवक्षितंचैतत्सूत्रकारस्य । अन्यथाअंतस्तद्धर्मोपदेशादितिवदंतरुपपत्तेरित्यव
क्ष्यत् । लघुचैवंसतिसूत्रंस्यात् । अंतरइतिकुर्वन्निममेवार्थंप्रतिजानीतइति । ननुचयएषोंतरक्षणिपुरुषोदृश्यतएषआत्मेतिहोवा
चेत्येतदत्रोदाहरणवाक्यं । अत्रचाक्षिस्थएवप्रतीयते । नतस्यरमणकर्तृत्वं । श्रुत्युक्तमेवसूत्रेप्रतिज्ञातव्यं । तत्कथंश्रुतावनुक्तं
रमणकर्तृत्वंसूत्रकृताप्रतिज्ञायतइत्यतआह ॥ [११।१२]रमणंचेति । नकेवलमक्षिस्थत्वं । किंतुरमणंरमणकर्तृत्वंचेत्याद्यश्चशब्दः । नके
वलंसूत्रेअपितुश्रुतौचेतिद्वितीयः । आत्मशब्देनैषआत्मेत्यनेन । आदेयमुपादेयंसुखंसुखसाधनंचमात्यनुभवतीतिनिर्वचनेने
त्यर्थः । आङ्पूर्वकाद्ददातेर्मन्यतेश्चक्विप् । चक्षुरंतरस्यपरमेश्वरत्वोपपादकमपरंसूत्रं । [११।१२]सुखविशिष्टाभिधानादेवचेति ।
अत्रविशिष्टपदंव्यर्थं सुखाभिधानादेवचेत्येतावतापूर्णत्वात् । सुखसंबंधाभिधानार्थंविशिष्टपदमितिचेन्न । सुखित्वाभिधा
नादेवचेतिकर्तुंशक्यत्वात् । लघुचैवंसतिसूत्रंस्यात् । अयुक्तंचसुखसंबंधाभिधानं । प्राणोब्रह्मकंब्रह्मेतिश्रुतौसुखमात्राभिधा
नादित्यतोऽन्यथाव्याचष्टे ॥ [११।१३]विशिष्टेति । नात्रसुखविशिष्टशब्दस्तद्वत्तामाचष्टे । येनानुपादेयःस्यात् । किंतुसुखस्यवै
शिष्ट्यंपूर्णतालक्षणं । यदिहिसुखाभिधानादित्येवब्रूयात्तदासुखस्यान्यत्रापिसद्भावेनव्यभिचारःस्यात् । ततःसार्थकंविशेष

णोपादानं । ननुकथमत्रविग्रहः । सुखेनविशिष्टश्श्रेष्ठइति । कथंतर्हिविशिष्टसुखेत्युक्तं । अर्थकथनमात्रमेतादित्यदोषः । सुखे
नश्रेष्ठोहितदास्यात् । यदितत्सुखंश्रेष्ठंभवेदित्यर्थाद्वैशिष्ट्यंसुखधर्मोभवति । अथवाकडाराःकर्मधारयइतिविशेषणस्यपरनिपा
तंमन्यमानेनविशिष्टसुखेत्युक्तं । कथंतर्हिमतुप्प्रयोगः । श्रुतावनुक्तत्वात् । स्वरूपेणापिसुखेनविशेषशक्त्यातद्वान्भवतीति
ज्ञापयितुमिति । नन्वेवंव्याख्यानेहेतुरसिद्धस्स्यात् । सुखविशेषणस्याविशिष्टत्वस्यश्रुतावनुक्तत्वादितिचेन्न । मुख्यामुख्य
योर्मुख्यस्यैवग्राह्यत्वात् । उक्ताचसुखस्यविशिष्टताश्रुतावित्याह ॥ [११।१३] ब्रह्मत्वंचेति । सुखविशेषणंविशिष्टताचब्रह्मत्वंब्रह्मश
ब्दार्थः । कंब्रह्मेतिब्रह्मशब्देनोक्तेतियावत् । ब्रह्मशब्दोहिपूर्णतामाह । तद्विशेष्याकांक्षायांसन्निहितपरित्यागेकारणाभावा
त्सुखमेवसंबध्यतइति । चक्षुरंतरस्येश्वरत्वंप्रतिपाद्याक्ष्यादित्ययोरग्निरेवनियामकतयात्रोच्यतइतियत्पूर्वपक्षिणोक्तंतन्निराकर्तुं
सूत्रं ॥ [११।१३] अनवस्थितेरसंभवाच्चनेतरइति । तस्यार्थः । जीवस्याग्नेःजीवांतरनियामकत्वेतस्यापिनियामकांतरेणभाव्यमि
त्यनवस्थितेरुभयोर्जीवत्वसाम्येननियम्यनियामकभावासंभवाच्चनाग्निरक्ष्यादित्यस्थतयात्रोच्यतइति । एतदयुक्तं । स्वव्याघा
तात् । अस्माभिरपिहिब्रह्मादिजीवानांमानुषादिजीवनियामकत्वमंगीक्रियते । तत्रयदिपरस्यानवस्थित्यसंभवावस्माकमपिकु
तोनभवतः । यथाचनास्माकंतथानपरस्यापीत्यतःसूत्रंसम्यग्व्याख्यातुंपीठमारचयति ॥ [११।१३] अन्योन्येति । चशब्दोवधारणे ।
चेतनानामितिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । चेतनानांयान्योन्यनियतिर्ब्रह्मादीनांनियामकतामानुषादीनांतुनियम्यतासाईशनि
यमेप्रेरणेसत्येवोपपन्नाभवेत् । अनवस्थित्यसंभवाभावात् । प्रेरकपरंपराहिपरनिरपेक्षेपरमेश्वरेविश्राम्यति । तन्नियत्याचेतरे

षांनियम्यनियामकभावोभविष्यति । नियंतुरीश्वरस्याभावेअन्योन्यनियतिरुपपन्नानभवेत् । अनवस्थित्यसंभवपरिहारोपायाभावात् । ननुब्रह्मादीनांनियामकत्वंमानुषादीनांनियम्यत्वमित्येषविशेषस्तेषांस्वभावएव । यद्वक्ष्यतिनचाधिकारिकमिति। मोक्षेप्यनुवृत्तेश्च । आधिकारिकमंडलस्थोक्तेरितिवचनात् । स्वभावेचकानामपरमेश्वरापेक्षेत्यतआह ॥ [१।१।१४] चेतनानामिति । चेतनानांब्रह्मादीनांमानुषादीनांचयोविशेषोनियम्यनियामकत्वलक्षणःसतेषांस्वभावोपीश्वरप्रापितएव । नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरमितिवचनात् । अन्यथेश्वरस्यसर्वैश्वर्यंनस्यात् । स्याच्चपरेषांस्वातंत्र्यं । अंगीकृतंचपरैराकाशेऽनादिनोपिद्रव्यत्वस्यगुणवत्त्वाधीनत्वं । अद्वैतिभिश्चाविद्याधीनत्वंजीवब्रह्मविभागस्य । योहीश्वरेणयस्यसर्वदानियम्यतेसतस्यस्वभावइत्युच्यते । यस्तुकदाचित्सोस्वभावइति । किमतोयद्येवंस्वव्याघातेनविनासूत्रार्थोनिष्पन्नइत्याह ॥ [१।१।१४] अन्योन्येति । यस्मादीश्वरांगीकारेन्योन्यनियमोयुज्यते । नान्यथा । तस्मादीश्वरमनंगीकृत्यपरेणान्योन्यनियमेंगीक्रियमाणेऽनवस्थित्यसंभवौसूत्रकृतोक्तौयुक्तावित्यर्थः । नन्वनवस्थित्यसंभवयोःकोभेदः । उभयत्रापिप्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यात् । उच्यते । अनवस्थायांहिप्राक्सिद्धमूलाभावेनप्रवृत्तिनिरोधः । असंभवेतुसमानतयाऽविनिगम्यत्वेनेतिभेदः । यथापृथिवीसंबंधाद्गंधोपलब्धिःपयसीतिवदंतंप्रत्युच्यते । पयस्संबंधात्पृथिव्यांतदुपलब्धिरितिकिंनस्यात् । विनिगमकाभावादिति । तदनेनानीश्वरवादिनंप्रतीदंदोषाभिधानमित्युक्तं ईश्वरमंगीकृत्याक्ष्यादित्यस्थतयाअत्राग्निरुच्यतइतिवदतःकोदोषइत्यतआह ॥ [१।१।१५] ईश्वरश्चेदिति । यदीश्वरःसर्वनियंताभ्युपगतःस्यात्तदासएवप्रथमागतःसाक्षादक्ष्यादित्यस्थत्वेनामृतत्वादिप्रमाणैःप्रतीतःकस्मात्परित्यज्यते । कस्माच्चेश्वरस्यादित्यादीनांचम

ध्येवृथाग्नेर्नियामकत्वेनावस्थितिकल्पनाक्रियते । पूर्वपक्षप्रापकाणांभाष्येनिरस्तत्वादिति । ईश्वरपरित्यागेमध्येग्निकल्पनेचप्रमाणंनास्तीत्युक्तं । ततःकिमित्यतआह ॥ [१।१।१५] दोषवतीति । दोषःश्रुतहानिरश्रुतकल्पनाच । आद्येनैवशब्देनदोषद्वयस्यापरिहार्यत्वमाह । तस्मादुभयत्रप्रमाणाभावात् । सापरमेश्वरपरित्यागेनावस्थितिकल्पना । अनेनसूत्रस्यार्थांतरमुक्तंवेदितव्यं । मध्येग्नेरवस्थितिकल्पकाभावात् । प्रथमावगतेश्वरपरित्यागासंभवाच्चनेतरइति । इदमुक्तंभवति । अक्ष्यादित्यस्थतयात्रप्रतिपाद्यमग्निंप्रतिपद्यमानंप्रतिकिंस्वतंत्रमीश्वरमनभ्युपगम्यैतदुच्यते । उताभ्युपगम्येतिविकल्प्यपक्षद्वयेसूत्रकारेणदूषणमुक्तमिति । अथवाप्रतिवादिनंनिरीश्वरंनिश्चित्यसूत्रकृतानवस्थित्यसंभवावुक्तावितिपूर्वग्रंथार्थः । तत्कथंनिश्चितमित्यतआह ॥ ईश्वरश्चेदिति । यदिसर्वनियंतेश्वरःप्रतिवादिनाभ्युपगतःस्यात्तदासएवप्रथमागतःकिमित्यपोद्येत । कस्माच्चवृथावस्थितिकल्पनाक्रियते । किंतुनिर्निमित्तत्वात्सानैवकार्यास्यात् । नहिपूर्वपक्षीसर्वथाप्यप्रेक्षावान् । तथासत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयःस्यात् । कृताचतेनेयंसर्वाकल्पना । तेनजानीमोयंनिरीश्वरइत्ययमभिप्रायःसूत्रकारस्येति ॥ १ । २ । ४ ॥ ७ ॥ ॐअंतर्याम्यधिदैवादिषु [१।१।१६] तद्धर्मव्यपदेशात्ॐ । नन्वेतदनंतरातीतेनैवगतार्थं । अंतर्यामित्वंह्यंतस्थित्वानियामकत्वं । एतदेवांतरउपपत्तेरित्युक्तं । नचतत्रनियामकत्वंनविवक्षितं । तथासत्यनवस्थितेरसंभवाच्चेतिदूषणस्यालग्नकत्वप्रसंगादित्यतःप्रमेयभेदंदर्शयितुमेतदधिकरणनिवर्तनीयामाशंकामाह ॥ [१।१।१६] रमणमिति । पूर्वाधिकरणेऽक्ष्यादिषुस्थित्वारममाणस्तत्प्रेरकोहरिरित्युक्तं । तदसत् । व्याहतत्वात् । आदित्यादिनियमनार्थमतियत्नेनहिभाव्यं । प्रयत्नस्यव्यापारानुगुणत्वदर्शनात् । अतियत्नवतश्चचित्तविक्षेपो

नियतः । नचचित्तविक्षेपवतोरमणमुपपद्यते । अतोनियामकश्चरतिमांश्चेतिव्याहतं । नचव्याहतं ॥ शतेनापिहेतूनांसिद्ध्यति । तदुक्तं । बहुव्यापारतायाश्चक्लेशोधिकतरोभवेदिति । उक्तव्याप्तिपक्षधर्मतावधारणायैवशब्दः । एतत्परिहारत्वेनगूढाभिसंधिरधिकरणार्थमाह ॥ [११।१७] इतिचेदिति । तत्रेदमुत्तरमितिशेषः । यस्यपरमेश्वरस्यसर्वनियमःसर्वांतर्यामित्वमस्ति । तस्यकस्मान्नशक्यतेरमणमितिप्रकृतं । एतामाशंकांपरिहर्तुंसर्वांतर्यामित्वमिहहेतुतयोच्यतइतिभावः । नन्वेतत्पिण्याकयाचनार्थंगतस्यखारीतैलदानमिव । यदादित्यादिनियामकस्यचित्तविक्षेपसंभवेनरमणंनयुज्यतइत्युक्तेसर्वनियामकत्वमुक्तं । ततोह्यतिशयेनचित्तविक्षेपाद्रमणानुपपत्तिरित्यतोभिप्रायमुद्धाटयति ॥ [११।१७] स्वात्मनेति । यद्वस्तुस्वात्मनादेवदत्तेनानियतंदेवदत्तानधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकंतदेवात्मनोदेवदत्तस्यप्रतीपंचित्तविक्षेपकंभवेदितिहिदृष्टं । इदंतुजगदीश्वराधीनसत्तादिकं । तत्कथंतस्यचित्तविक्षेपकंभवेत् । अथवायदीदंवस्तुविश्वंस्वात्मनेश्वरेणाऽनियतंस्यात् । तदधीनसत्तादिकंनस्यात् । तदैवह्यात्मनःपरमेश्वरस्यप्रतीपंभवेत् । नचैवमितियोज्यं । नराजादिवन्नियामकत्वमात्रमंतर्यामित्वमपितर्हिसत्तादिप्रदत्वमित्युक्तंभवति ॥ १ । २ । ५ ॥ ४ ॥

ॐ [११।१८] अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेःॐ । अत्रयत्तदद्रेश्यमित्यादिवाक्योक्तानामदृश्यत्वादीनांधर्माणांब्रह्मणिसमन्वयःप्रतिपाद्यते । तेषांचोक्तरीत्याब्रह्मस्वरूपत्वमभ्युपगतंतदभ्यधिकाशंकयाक्षिपति ॥ [११।१८] गुणेति । आनंदादयोगुणास्संहारणादिक्रियाःसर्वगतत्वादिभावाः । अन्नमयादिरूपाणिपुच्छाद्यवयवाश्चयद्यभेदिनोंगीकृतास्तदातथास्युर्वा । तेषांभावत्वेनवक्ष्यमाणानुपपत्तेरभावात् । अनुपपत्त्यंतराणांचपरिहृतत्वात् । अदृश्यत्वादीनांतुधर्माणांब्रह्मणाऽभेदोनयुज्यते । तेषामभावत्वात् ।

ब्रह्मणोभावत्वात् । भावाभावयोरैक्यस्यविरुद्धत्वादिति । परिहरति ॥ [११।१०] नाभावइति । इहहिदृश्यादन्योऽदृश्यःतस्यभा
वोदृश्यत्वमित्यदृश्यत्वादिशब्दैर्दृश्याद्यन्योन्याभावोभिधीयते । अश्वादन्योनश्वस्तस्यभावोनश्वत्वमितियथा । नपुनस्तत्प्राग
भावादिः । असामर्थ्येनसमासासंभवात् । दृश्यादिविरोधित्वमर्थोस्त्वितिचेन्न । सहानवस्थान वध्यघातुकभाव भावाभाव
लक्षणविरोधानामसंभवात् । तादात्म्यविरोधस्यचान्योन्याभावानतिरेकात् । तथाचाभावोन्योन्याभावइतिभावइतिचैत
योर्लोकेपिविशेषोभेदोनभवेत् । एवंचसतिब्रह्मण्येवकानुपपत्तिरिति । तदभावोहीतिवक्ष्यमाणाभिप्रायेणप्रायशइत्युक्तं ।
अथवाऽभावइतिचतुर्विधेप्यभावेप्राप्तेन्योन्याभावपरिग्रहार्थंप्रायशइत्यभिहितं । अन्योन्याभावोहिप्रागभावादिभ्योपिबहु
तरः। प्रतिवस्तुनियतत्वात्। नित्यानादिसंबंधिनःप्रागभावादेरभावात्। ननुप्रागभावप्रध्वंसाभावात्यंताभावभिन्नःसंसर्गाभावः
किंधर्मिणोभिन्नउताभिन्नः । नाद्यः । ब्रह्मगतस्यापिभेदप्रसंगात् । तथाचैवंधर्मानित्यादिश्रुतिविरोधात् । नचब्रह्मणिनासौश्रु
तइतिवाच्यं । अगोत्रमवर्णमित्यादिनाप्रतीतत्वात् । नविद्यतेगोत्रादिकंयस्यतद्धितथोच्यते । द्वितीयेकिमन्योन्याभावनिर्धा
रणेन । अभावइत्येववक्तव्यं । तथाचाशेषश्रुतिव्याख्यानंभवतीति । अत्रब्रूमः। भिन्नएवधर्मिणःप्रागभावादिः । धर्मिविनाशे
प्यविनाशात् । यत्रहिभूतलेघटाभावस्तस्यखननादिनाविनाशेपिघटाभावोनुवर्ततएव । धर्मित्वंचभूतलादेःप्रातीतिकं नवस्तु
कृतं । अतएवभाववदभावस्यापितत्वांतरत्वमभिधायभावाभावस्वरूपत्वादित्यन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपतामाह । ननुतर्हि
ब्रह्मण्यपितथाप्रसंगः । सत्यं । गोत्रादिसंसर्गाभावस्यब्रह्मातिरिक्तत्वाभ्युपगमात् । यथाहिदंडोदेवदत्तस्यविशेषणं । तथागो

त्राद्यभावोपिब्रह्मणोविशेषणं । नचश्रुतिविरोधः । दंडित्ववदभाववत्वस्यधर्मत्वेनविवक्षितत्वात् । नचानंदादावप्येवंकल्पना ।
आनंदोब्रह्मेत्यादिवचनात् । बाधकाभावाच्च । तस्मादन्योन्याभावएवान्यत्रधर्मिस्वरूपमितिब्रह्मण्यपितथाभ्युपगंतव्यः ।
गोत्राद्यभाववत्तातुभावरूपैवेतिनतस्याब्रह्मस्वरूपत्वेकाचिदनुपपत्तिरितिनेहविचार्यते । यस्त्वन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपतां
क्वापिनमन्यते । सप्रष्टव्यः । किंनिमित्तोयमनभ्युपगमः । किंनिविरोधादुतप्रमाणाभावात् । अथबाधकसद्भावात् । आद्येकथम
न्योन्याभावस्यधर्मिणाविरोधइतिवक्तव्यं । विधिनिषेधरूपत्वेनेतिचेत् । तदेवकथं । नञःप्रयोगाप्रयोगाभ्यामितिचेत् । तत्राह ॥
[११।१८] अतद्भावइति । पटस्यह्यघटत्वंघटादन्यत्वंचैकमेव । अघटोघटादन्यइत्यनयोर्विशेषाप्रतीतेः । विद्येतेचनञःप्रयोगाप्रयोगाव
तोव्यभिचारइत्यर्थः । स्थलांतरेव्यभिचारंदर्शयति ॥ [११।२०] दोषाभावइति । आरोग्यंगुणोऽक्रौर्यंगुणइतिनञ्प्रयोगविषयस्यनि
षेधस्यरोगाद्यभावस्यनञ्प्रयोगाविषयोविधिरूपंगुणत्वंलौकिकवैदिकेषुव्यवहारेषुप्रसिद्धं । उपलक्षणंचैतत् । अनौदार्यंदोषइ
तिगुणाभावस्यदोषत्वमपिप्रसिद्धं । अतोपिव्यभिचारइत्यर्थः । अन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपत्वसमर्थनंनौत्प्रेक्षिकं । किंतुसूत्रकृ
तोप्यभिमतमितिसूचयितुंसूत्रकृताप्ययंव्यभिचारःसूचितइत्याह ॥ [११।२०] अदृश्यत्वादिकानिति । यस्मान्नञःप्रयोगाप्रयोगौना
भेदविरोधिनौ । तस्मात्तदेवसूचयितुमदृश्यत्वादिगुणकइत्यदृश्यत्वादीनांनञ्वाच्यानामतथाभूतानांगुणानांचैक्यमाह सूत्रका
रः । अन्यथाऽदृश्यत्वादीत्यवक्ष्यदिति । अनेनसप्रतियोगित्वनिष्प्रतियोगित्वाभ्यांविरोधोपिपरास्तोवेदितव्यः । नन्वेवंभावाभा
वयोरैक्येभावाभावलक्षणोविरोधःक्वापिनस्यात् । असतिचतस्मिन्विरोधवार्तैवलुप्येत । भावाभावयोर्हिसाक्षाद्विरोधस्तद्द्वारा

न्ययोरितिचेत् । किमविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमंगीकृत्यतदभावआपाद्यतेउतावच्छिन्नयोः । आद्येत्विष्टापादनमित्या
ह ॥ [११।२१] भावेति । सर्वत्रेत्यनेनाविशिष्टत्वंद्योतयति । घटवतिपटाभावदर्शनादितिभावः । द्वितीयेत्वापादकासिद्धिरितिभावेन
तत्स्वरूपमाह ॥ [११।२१] तदभावोहीति । उभयत्राप्यनुभवसिद्धिंहिशब्देनद्योतयति । नन्वेतत्सर्वंतृतीयेंतर्भवति । सत्यं । तथाप्यु
ल्बणतयापृथग्दूषितमित्यदोषः । अस्तुतर्ह्यन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपत्वेप्रमाणाभावइतिद्वितीयःपक्षः । मैवं । भेदोहिवस्तुस्वरू
पमितिसर्वैरभ्युपगंतव्यं । अन्यथानवस्थादिदोषप्रसंगात् । अभावेस्वरूपातिरिक्तस्यासंभवेनभेदाभावप्रसक्तेश्च । अन्योन्याभा
वश्चभेदएवेतिकथंधर्मिस्वरूपत्वंनस्यात् । अथमतं । भेदस्त्रिविधोस्माभिरभ्युपगम्यते । पृथक्त्वमन्योन्याभावःस्वरूपंचेति । त
त्रद्रव्येत्रिविधोपिसंभवति । गुणादिपंचकेतुद्विविधएव । पृथक्त्वस्यगुणत्वेनतत्रासंभवात् । अभावेतुस्वरूपभेदएव । तत्रान्यो
न्याभावाभ्युपगमेनवस्थाप्रसंगात् । अतोन्योन्याभावस्यभेदत्वेपिभेदस्यतुस्वरूपत्वेपिनान्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपत्वं । स्वरू
पभेदातिरिक्तभेदत्वादन्योन्याभावस्येत्यतआह ॥ [११।२१] पृथक्त्वेति । अभावोन्योन्याभावःसधर्मीरूपमात्मायस्यासौतद्रूपः ।
आद्यग्रहणेनदृष्टहानिरदृष्टकल्पनाचगृह्यते । तत्रतुतथाकल्पनेत्वित्यर्थः । कथंपृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानांभेदांगीकारेक
ल्पनागौरवादिकमित्यतआह ॥ [११।२२] पृथक्त्वेति । अन्यत्वमन्योन्याभावः । भेदःस्वरूपभेदःघटात्पृथक्घटोनभवतिपटएवेति ।
पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदाःसर्वैर्लौकिकैर्वैदिकैश्चपर्यायेणैवक्रमेणैवपृथग्वाक्यतयाव्यवह्रियंते नजात्वेकवाक्यनिवेशेन । ए
तदुक्तंभवति । यथाघटकलशकुंभव्यवहाराणांपर्यायत्वादेकेनैवनिमित्तेनोपपत्तौघटत्वाद्यनेकनिमित्तकल्पनेकल्पनागौरवं ।

यथाचघटादिव्यवहारान्पर्यायेणैवकुर्वाणैस्तन्निमित्तमेकतयैवदृष्टमितितत्रित्वांगीकारेदृष्टहानिरदृष्टकल्पनाचभवति । तथापृ
थक्त्वादिव्यवहाराणामपिपर्यायत्वादेकेनैवस्वरूपभेदेनोपपत्तौनिमित्तत्रयकल्पनेकल्पनागौरवं । नियमेनासहप्रयोक्तृभिःपृथ
क्त्वादीनामैक्यंदृष्टमितितत्परित्यागेनत्रित्वकल्पनायांदृष्टहानिरदृष्टकल्पनाचस्यादिति। अविनाभावित्वान्नसहप्रयोगइतिचेत्।
माभूद्घटात्पृथगित्युक्त्वाघटोनभवतीतिप्रयोगः। घटोनभवतीत्युक्त्वाघटात्पृथगितिकस्मान्नभवेत्। पृथक्त्वेसत्यन्योन्याभावा
दिकंनियतं । नत्वन्योन्याभावेपृथक्त्वमितिपरेणैवव्युत्पादितत्वात् । नायमस्तिनियमोऽविनाभूतंसहनोच्यतइति। पृथिव्यप्ते
जोवायुमनसांक्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वादीनीतितदीयग्रंथएवव्यवहारदर्शनात् । लौकिकाःप्रयोजनमात्रपराः ।
अन्यतमव्यवहारेणैवतत्प्रयोजनसिद्धेर्नसहव्यवहरंतीतिचेन्न । वैदिकैरप्येवमेवव्यवहारात्। तदिदमुक्तं । वैदिकैरपीति । किं
चपर्यायप्रयोगस्यान्यथात्वकल्पनंक्वचिदपर्यायप्रयोगेसतिस्यात्। अन्यथाघटादिव्यवहारेपितथाप्रसंगात् । नचैतदस्तितत्कथ
मन्यथाकल्पनंनिर्मूलमुपपद्येत एतदप्युक्तं। सर्वशइति । सततमितिच । अथमतं । पृथक्त्वान्योन्याभावयोस्तावत्स्फुटोवि
वेकः । यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यं । अन्योन्याभावस्तुप्रतियोगिनिरूप्यः। किंचान्यारादितरर्तेइतिपृथक्त्ववाचिपदयोगे
पंचम्यनुशिष्यते। अन्यइत्यर्थग्रहणमितिवचनात्। अन्यथाभिन्नोघटात्पटोर्थांतरंघटात्पटइत्यादौपंचमीनस्यात् । अनुशासनां
तराभावात्। तथाचपृथक्त्वमेवचेदन्योन्याभावस्तदाघटोनभवतिपटइत्यत्रापिपंचमीस्यात्। नचैवं। तेनजानीमोऽन्यत्पृथ
क्त्वमन्यश्चान्योन्याभावइति। स्वरूपभेदस्यचाभ्यांविवेकः। परनिरूप्यत्वविरहाद्विधिरूपत्वाच्च। तथाचव्यवहारपर्यायतान्य

थोपपादनीयेति। अत्रोच्यते। यत्तावदुक्तंनिरूपकभेदाद्भेदइति। तदसत्। अवधिप्रतियोगिनोरेवभेदस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात्। पृथक्त्वनिरूपकत्वमवधित्वमभावनिरूपकत्वंप्रतियोगित्वमितिचेन्न। पृथक्त्वान्योन्याभावभेदस्याद्याप्यसिद्धत्वेनेतरेतराश्रयत्वात्। पंचमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यांभेदश्चानुपपन्नः। अन्यशब्दोपपदेपंचमीविधानात्। कथंतर्हिभिन्नादियोगेपंचमीतिचेत्। विलक्षणोदेवदत्तोयज्ञदत्तादित्यत्रकथं। नहिवैलक्षण्यंपृथक्त्वं। गुणादिष्वपिसद्भावात्। अथकथंचिदपादानत्वंतत्रव्युत्पादयिष्यतइतिचेत्। भिन्नइत्यादावपिकिंनव्युत्पाद्यते। तथासत्यन्यइत्यत्रापिसाम्यात्सूत्रवैयर्थ्यमापद्यतइतिचेत् न। प्रपंचार्थत्वेनोपपत्तेः। विलक्षणयोगेपंचमीवक्तव्येतिचेत्। विशिष्टव्यावृत्तादियोगेपिकथं। नविशिष्टादिकंपृथक्त्वमितिचस्वयमेवव्युत्पादितं। सर्वत्रोपसंख्यानेभिन्नादिष्वपितथाभविष्यति। किमन्येत्यत्रार्थग्रहणव्याख्यानेन। पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामितिविकल्पविधानसामर्थ्यादित्थमाश्रीयतइतिचेन्न। अप्राप्तेपिविकल्पविधानस्यबहुलमुपलंभात्। अस्तुवान्येत्यर्थग्रहणं। तथापिपृथक्त्ववाचिपदयोगेपंचमीविधानस्यव्याख्यानात्। घटःपटोनभवतीत्यत्रतुवाक्यप्रतिपाद्यंपृथक्त्वमितिपंचमीनभविष्यति। प्रतियोगिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यांविवेकःस्वरूपभेदवादिनावक्तुमशक्यइतिवक्ष्यामः। विधिरूपत्वंचोक्तन्यायपराहतं। अतएवपृथक्त्वान्योन्याभावविवेचकत्वमितिनिरस्तं। किंचाऽनश्वइतिकिमन्योन्याभावोनञर्थः। किंवापृथक्त्वं। आद्येकथमश्वादन्यइतिविग्रहवाक्येपंचमी। नचतत्रपृथक्त्वमन्यशब्दार्थइतियुक्तं। समासविग्रहवाक्ययोःसमानार्थत्वात्। द्वितीयेपृथुक्त्वस्यापिनिषेध्यतेत्यलंपल्लवेन। संतुकल्पनागौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पनाः। ततःकिमितिचेत्। तर्त्किकल्प

नागौरवादिकंदूषणमेवनभवतिकिंवाभवतिदूषणं। किंतुदोषोन्नायकत्वेनैवेति । आद्यंनिराकरोति ॥ [१२।१]इष्टेति । इतिशब्दआ
द्यर्थे । तेनकल्पनागौरवंसंगृह्यते। दूषणमेवेतियोजना। कुतइत्यतआह ॥ [१२।१]यदेति। यदाशब्दोयस्मादित्यर्थे। तदधिकस्तद
तिरिक्तः। किमाक्षेपे । नुवितर्के। वादिनामितिवैपरीत्यलक्षणयापरिहासः। अनिष्टप्रसंजनार्थंवा । एतदुक्तंभवति । यदिदृष्ट
हान्यादिकंनदूषणंतदासिद्ध्यादिकमपिकुतोदूषणमितिवक्तव्यं। अंगवैकल्यहेतुत्वादितिचेत्। अथविकलांगमपिकुतोनसाधनं।
तथासत्याकाशादीनामनित्यतादिकमापद्येत । तच्चप्रमाणविरुद्धमितिचेत्। स्वीकृतंतर्हिदृष्टहानादेर्दोषत्वं। अंगविकलस्या
प्यनुमानत्वेऽप्रामाणिकान्यनेकानिप्रसज्यंतइतिचेत्। तदिदमदृष्टकल्पनंकल्पनागौरवंच। विकलांगंचसाधनंचेतिव्याहतमिति
चेत्। कथंव्याहतं। सकलांगस्यैवसाधकत्वदर्शनाद्विकलांगस्यादर्शनादितिचेत्। दृष्टहान्यादिकमेवैतत्। अथमाभूदसिद्ध्यादि
कंदूषणमितिब्रूयात्। तदावादित्वमेवनस्यात्। दूष्यपक्षाभावात्। तदभावेसाध्यस्याप्यभावादिति। द्वितीयस्याप्येतदेवो
त्तरं ॥ **दृष्टहानिरिति** । अत्रैतदेवदूषणं । नतुदोषांतरोन्नायकत्वेनेतियथास्थितएवसंबंधः। तत्रहेतुमाह ॥ **यदेति** । यदा
दृष्टहान्यादिकमुद्भाव्येततदाततःकिमित्याकांक्षायांतदधिकस्तदुन्नेयोदोषःकोनुवक्तव्योविद्यते नकोपि। योप्युच्येत। तस्यापि
दृष्टहान्याद्यनतिरेकादितिभावः । अन्योन्याभावस्यभावस्वभावत्वेधर्मधर्मिभावस्तच्छब्दानांसहप्रयोगः। कदाचिद्दृष्टेपिवस्तु
नितददर्शनमित्यादिकंनस्यादिति। तृतीयस्यप्रागुक्तमेवपरिहारंस्मारयति॥ [१२।२]भावेति। भावग्रहणेनात्तृत्वादिष्वप्ययंपरिहारोनुसं
धेयइतिदर्शयति। भावाभावस्वरूपाअत्तृत्वादयोऽदृश्यत्वादयश्चयद्यपिब्रह्मणाऽभिन्नाएव। तथापिधर्मधर्म्यादिव्यवहारप्रसिद्ध

येवस्तुनोधर्मिणोविशेषाएवातिशयाएवसंग्राह्याः। नवस्तुतन्मात्रमिति। इदमुक्तंभवति। अत्तृत्वादीनामदृश्यत्वादीनांचब्रह्मस्व
रूपत्वंतावच्छ्रुत्यादिसिद्धं। अस्तिचधर्मधर्म्यादिव्यवहारोपिप्रमितः। नचान्यतरस्यापिबाधोपपन्ना। ततस्तदन्यथानुपपत्त्यास
विशेषाभेदोंगीकरणीयः। विशेषस्यचाभिन्नेपिभेदनिमित्तव्यवहारनिर्वाहकत्वंस्वरूपग्राहकप्रमाणेनैवसिद्धमिति । अत्रैकेगुण
क्रियादीनांद्रव्येणात्यंतभेदंसमवायंचांगीकृत्यव्यवहारानुपपादयंतःश्रुतीनामुपासनार्थत्वमनागंतुकार्थत्वंवावदंतोविशेषंनाभ्यु
पगच्छंति। अपरेतुभेदाभेदाभ्यांव्यवहारनिर्वाहंपश्यंतःकेवलभेदप्रतिषेधंचश्रुतीनामर्थंब्रुवाणानविशेषमिच्छंति। अन्येत्वखंडमे
वब्रह्माभ्युपगम्यधर्मधर्म्यादिव्यवहाराःसर्वेप्यविद्यारोपनिमित्ताइतिमन्यमानाविशेषमवजानते। तत्रभेदवादिनाभेदाभेदवादि
नाचविशेषमंगीकारयति ॥ [१२।२]**यथेति** । स्थानेषुस्वशास्त्रप्रदेशेष्वेकःसमवायइतिवस्तुनिभेदाभेदावितिचव्यवहर्तृभिर्यथातेसम
वायभेदाभेदाःविशेषेणविशेषवंतोंगीकार्यास्तथाभावाभावस्वरूपाश्चेतियोजना। एतदुक्तंभवति । धर्मधर्मिभेदवादिनातावदे
कस्समवायइतिव्यवह्रियते। तत्वंभावेनेतिसूत्रितत्वात्। तत्रसमवायस्यैकत्वंकिंततोभिन्नमुततत्स्वरूपं। नाद्यः। समवायेद्र
व्यगुणादेरसंभवात्। द्वितीयेतुकथंसहप्रयोगः। षष्ठीव्यवहारोवा। औपचारिकइतिचेन्न। समवायैकत्वसाधनप्रयासवैयर्थ्या
पत्तेः। ततोगत्यंतराभावात्सविशेषाभेदोंगीकार्यः। तथार्चकिंब्रह्मणिश्रुतीनामन्यपरत्वंप्रकल्प्यभेदसमवायकल्पनया। अंत
तोप्यंगीकार्येणविशेषेणैवसर्वस्योपपत्तेः। समवायप्रतियोगिकभेदाभावःसमवायस्यैकत्वमितिचेत्। तथापिसमवायस्येतिषष्ठ्य
र्थस्यपृथगभावेनतत्रविशेषस्यांगीकार्यत्वात्। यस्तुभेदवादीसमवायेप्येकत्वसंख्यामंगीकरोति। तेनापिसमवायस्यसंबंधोंगी

क्रियतेनवा । आद्येकिंसएवसमवायांतरंवा । नप्रथमः । संबंध्यतिरिक्तसंबंधाभावेनैकःसमवायइतिव्यवहारानुपपत्तेः । अत
एवनतृतीयः । स्वनिर्वाहकत्वेपुनःसविशेषत्वमेवांगीकरणीयं । नद्वितीयः । एकस्समवायइत्यस्यानुपपत्तेः । किंचवस्तुनिसम
वायइतिकथं । नह्यवयवावयव्यादीनांसंबंधोस्ति । यतएकस्समवायः । स्वनिर्वाहकत्वेतूक्तं । अपिचएकस्वभावएवसमवायः।
सकथमवयवादीनाधारत्वेनावयव्यादीनाधेयत्वेननियच्छेत् । अवयवादीनांस्वभावभेदादितिचेत् । अलंतर्हिसमवायेन । अ
थसमवायस्यैवविचित्रस्वभावत्वंतदासविशेषत्वमेवेति । भेदाभेदवादिनात्ववश्यमंगीकरणीयोविशेषः । परस्परविरुद्धयोर्भे
दाभेदयोरेकत्रतमंतरेणानुपपत्तेः । किंचभेदाभेदयोरपिवस्तुनापरस्परंचभेदाभेदांतराभ्युपगमेऽनवस्था । स्वनिर्वाहकत्वेतुवि
शेषांगीकारः । भेदेवस्तुनिभेदाभेदावितिव्यवहारानुपपत्तिः । वस्तुनातयोस्संबंधाभावात् । अत्यंताभेदेपिवस्तुनिभेदाभेदा
वित्याधाराधेयभावोद्विवचनंचानुपपन्नंस्यात् । वस्तुतन्मात्रत्वात् । ततश्चतन्निर्वाहार्थमवश्यमंगीकरणीयेविशेषेततएवब्रह्म
णिसर्वस्योपपत्तौकिंभेदाभेदाभ्युपगमेनेति । यथाचतंतुपटादौभेदाभेदाभ्युपगमस्तद्वक्ष्यामः । अखंडवादिनापिविशेषमंगीका
रयति ॥ [१।२।३]अखंडेति । अंगीकार्यइतिवचनविपरिणामेनसंबध्यते । नन्वखंडवादिनोपिविशेषोंगीकार्यइतिव्याहतं । अखंड
त्वंनिर्विशेषत्वमित्यनर्थांतरत्वादित्यतउक्तं । अनिच्छतोपीति । स्वाभ्युपगममात्रेणाखंडवादित्वेपिन्यायप्राप्तत्वाद्विशेषांगीक
रणमिति । असौपूर्वोपपादितः । अनेनपूर्वोक्तार्थस्मरणार्थत्वादस्यनपुनरुक्तिदोषइतिसूचितं । यद्वायस्मिन्नंगीकृतेस
त्यज्ञानादिपदानांपर्यायव्यर्थतेस्यातां । सत्यत्वादीनांब्रह्मतन्मात्रत्वांगीकारात् । अंगीकृतेचतन्निवृत्तिः । तस्यापर्यायशब्द

प्रवृत्तावभिन्नेपिनिमित्तत्वात् । असावित्यंगीकार्यत्वहेतुसूचनं । ननुब्रह्मातिरिक्तेसत्यज्ञानानंदादौवाचकत्वशक्तिमतांसत्या
दिपदानांलक्ष्यमेवब्रह्माभ्युपगम्यते । तत्कथंपर्यायता । वाच्यार्थभेदसद्भावात् । मैवं । सत्यज्ञानानंतानंदादीनांब्रह्माति
रिक्तानांपरेणानंगीकृतत्वात् । अस्तिकथंचित्सत्यादिकमन्यदितिचेन्न । कथंचित्सत्यादिकंवाच्यं । साक्षात्सत्यादिकंतुलक्ष्य
मितिवैपरीत्यस्यानुचितत्वात् । अस्तुवाकथंचित्पर्यायतापरिहारः । तथाप्येकेनपदेनलक्षितस्यैवान्येनापिलक्षणायांव्यर्थतान
परिहर्तुंशक्या । ननुचलक्ष्यार्थभेदाभावेपिब्रह्मण्यारोपितासत्यत्वादिधर्माणांव्यावर्त्यानांबहुलत्वात्तद्व्यावर्तकत्वेनसार्थक्यंपदा
नामित्यतआह ॥ [१।२।४]व्यावृत्तइति । व्याख्यातचरमिदं । तदेवंविशेषस्यसर्ववादिभिरंगीकार्यत्वात्तद्बलेनधर्मधर्म्यादिव्यवहारो
पपत्तेर्युक्तमदृश्यत्वादिगुणानांब्रह्मणैक्यमितिसिद्धं ॥ १ । २ । ६ ॥ ७ ॥ ॐ[१।२।४]वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्ॐ ।
अस्याधिकरणस्यनात्रांतर्भावस्संभवति । नामात्मकशब्दसमन्वयार्थत्वात् । नापिपूर्वत्रलिंगसमन्वयस्याप्यत्रसिद्धत्वात् । न
चोभयबहिर्भावः । अन्यत्रप्रसिद्धशब्दविषयत्वात् । नचावक्तव्यता । समन्वयासिद्धिप्रसंगात् । तत्कथमित्यतोलिंगाधिके
त्यत्रांतर्भावःसमर्थितः । यद्वापादद्वयार्थत्वेनैकत्रप्रवेशानुपपत्तेःपादद्वयशेषोयं । अतएवपादद्वयांतेनिबंधनमितिज्ञापयितुं
पादद्वयार्थंतावदुपसंहरति ॥ [१।२।४]बहुलिंगेति । रूढेत्यस्यैवविवरणंप्रसिद्धैरन्यगत्वेनेति । अन्यथायौगिकनामपरित्यागस्स्यात् ।
एतच्चलिंगानामपिविशेषणं । साक्षान्मुख्ययावृत्त्या । इदानींवैश्वानराधिकरणतात्पर्यमाह ॥ [१।३।५]वैश्वानरादयइति । आदि
शब्दप्रयोगाद्वैश्वानरशब्दस्योपलक्षणत्वमितिदर्शयति । ततइतिसौत्रात्मशब्दादिकंपरामृशति । तद्वाचिनःपरमेश्वरवाचिनः ।

ननुकथंवैश्वानरस्यविष्णुत्वनिर्धारः। पक्षांतरेप्यग्न्यादिशब्दानांहोमाधिकरणत्वादिलिंगानांचश्रवणादित्यतआह ॥ [१।२।७]तानीति। तद्वाः परमेश्वरविषयाः । हीतितथादृष्ट्युपदेशंहेतुमाचष्टे । यस्मादेवंतस्मादितिपूर्वेणवासंबंधः । अनेनशब्दादिभ्यइतिसूत्रस्य तात्पर्यमुक्तंवेदितव्यं । ननुकथमग्न्यादिशब्दानांविष्णुपरत्वं । अन्यत्ररूढत्वात् । नचविष्णावपिरूढिरस्तीतिवाच्यं । बहुत्वे नान्यत्ररूढेःप्रबलत्वेनाल्पपरमेश्वररूढिबाधकत्वोपपत्तेरित्यतआह ॥ [१।२।७]बहुलापीति । तत्तस्मादज्ञप्राज्ञरूढित्वादेव । आनंदमयाधिकरणांतेव्युत्पादितन्यायादितिवेति ॥ १ । २ । ७ ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमितिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौद्वितीयःपादोयंप्रथमविषयेपर्यवसितः ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः

अथश्रीमन्न्यायसुधायाः प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ हरिःॐ ॥ भिन्नवाक्यत्वादिसिद्धयेतृतीयपादप्रतिपाद्यमर्थंदर्शयति ॥ [१२।९]तत्रेति । हरिःसूत्रकारोत्रपादेलिंगानांनाम्नांच स्वस्मिन्वृत्तिंवक्ति । ननुपूर्वेणपादद्वयेनोक्तासेत्यतउक्तं । पुनरिति । ननुतर्हिवैयर्थ्यमित्यतउक्तं । तत्रहरावन्यत्रचतस्मात्प्रसिद्धानामिति । पूर्वत्रत्वन्यत्रप्रसिद्धानामित्युक्तमेव । परमेश्वरेप्रसिद्धानिचेल्लिंगनामानिकिंसमन्वयप्रतिपादनेन । सिद्धत्वादित्यतउक्तं । स्वस्मिन्नेवेति । अन्ययोगव्यवच्छेदःप्रयोजनमितिभावः । तत्किमन्यत्रशब्दवृत्तिरेवनास्ति । ननास्ति । किंतुमुख्यतःपरमेश्वरेऽन्यत्रत्वमुख्येत्युक्तं । मुख्यतइति । एवंसत्यन्यत्रलक्षणादिकमेवप्राप्तमित्यतउक्तं । विशेषादिति । परममुख्यावृत्तिरीश्वरेऽन्यत्रमुख्यादीति । एतदुक्तंभवति । येशब्दालोकदृष्टयान्यत्रशक्तिमंतस्तेषांवेदवाक्येष्वन्यपरत्वेप्राप्तेशक्तितात्पर्याभ्यांभगवदेकनिष्ठत्वंपादद्वयेनप्रतिपादितं । अत्रतूभयत्रशक्तिमत्तयालोकप्रसिद्धानामन्यत्रतात्पर्येप्राप्ते भगवत्येवशक्तितात्पर्येप्रतिपाद्येतेइति । यद्यपिप्राधान्यक्रमानुरोधेननामलिंगानामितिवक्तव्यं । तथाप्युत्तरप्रतिपादनानुसारेणलिंगनाम्नामित्यभिहितं ॥ ॐद्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दात् । अत्रयस्मिन्द्यौरित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यंद्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेवेतिप्रतिपाद्यपूर्वपक्षिणाशंकितानांरुद्रादीनांनिराकरणार्थंसूत्रितं ॥ ॐ[१३।१]नानुमानमतच्छब्दात्ॐ । ॐप्राणभृच्चेति । तत्रातच्छब्दादितितच्छब्दाभावादितिव्याख्यातंभाष्ये । तदयुक्तमिवाभाति । असामर्थ्येनसमासानुपपत्तेः । तत्रछंदोवत्सूत्राणिभवंतीतिवा । अकर्तरिचकारकइतिज्ञापकादसामर्थ्येपिक्वचित्समासोभवतीतिवार्थाभावेयदव्ययमित्यव्ययीभावोवेतिसमाधानमवधातव्यं । अथवातेभ्यःशिवादिभ्योन्यदतद्ब्रह्मतस्यशब्दोऽतच्छब्दस्तस्मादितिव्याख्यानमित्याशय

प्रवृत्तावभिन्नेपिनिमित्तत्वात् । असावित्यंगीकार्यत्वहेतुसूचनं । ननुब्रह्मातिरिक्तेसत्यज्ञानानंदादौवाचकत्वशक्तिमतांसत्यादिपदानांलक्ष्यमेवब्रह्माभ्युपगम्यते । तत्कथंपर्यायता । वाच्यार्थभेदसद्भावात् । मैवं । सत्यज्ञानानंतानंदादीनांब्रह्मातिरिक्तानांपरेणानंगीकृतत्वात् । अस्तिकथंचित्सत्यादिकमन्यदितिचेन्न । कथंचित्सत्यादिकंवाच्यं । साक्षात्सत्यादिकंतुलक्ष्यमितिवैपरीत्यस्यानुचितत्वात् । अस्तुवाकथंचित्पर्यायतापरिहारः । तथाप्येकेनपदेनलक्षितस्यैवान्येनापिलक्षणायांव्यर्थतानपरिहर्तुंशक्या । ननुचलक्ष्यार्थभेदाभावेपिब्रह्मण्यारोपितासत्यत्वादिधर्माणांव्यावर्त्यानांबहुलत्वात्तद्व्यावर्तकत्वेनसार्थक्यंपदानामित्यतआह ॥ [१२।४]व्यावृत्तइति । व्याख्यातचरमिदं । तदेवंविशेषस्यसर्ववादिभिरंगीकार्यत्वात्तद्बलेनधर्मधर्म्यादिव्यवहारोपपत्तेर्युक्तमदृश्यत्वादिगुणानांब्रह्मणैक्यमितिसिद्धं ॥ १ । २ । ६ ॥ ७ ॥ ॐ[१२।४]वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्ॐ । अस्याधिकरणस्यनात्रांतर्भावस्संभवति । नामात्मकशब्दसमन्वयार्थत्वात् । नापिपूर्वत्रलिंगसमन्वयस्याप्यत्रसिद्धत्वात् । नचोभयबहिर्भावः । अन्यत्रप्रसिद्धशब्दविषयत्वात् । नचावक्तव्यता । समन्वयासिद्धिप्रसंगात् । तत्कथमित्यतोलिंगाधिकेत्यत्रांतर्भावःसमर्थितः । यद्वापादद्वयार्थत्वेनैकत्रप्रवेशानुपपत्तेःपादद्वयशेषोयं । अतएवपादद्वयांतेनिबंधनमितिज्ञापयितुं पादद्वयार्थंतावदुपसंहरति ॥ [१२।४]बहुलिंगेति । रूढेत्यस्यैवविवरणंप्रसिद्धैरन्यगत्वेनेति । अन्यथायौगिकनामपरित्यागस्स्यात् । एतच्चलिंगानामपिविशेषणं । साक्षान्मुख्ययावृत्त्या । इदानींवैश्वानराधिकरणतात्पर्यमाह ॥ [१२।५]वैश्वानरादयइति । आदिशब्दप्रयोगाद्वैश्वानरशब्दस्योपलक्षणत्वमितिदर्शयति । ततइतिसौत्रात्मशब्दादिकंपरामृशति । तद्वाचिनःपरमेश्वरवाचिनः ।

वानाह ॥ **विष्णांवेवेति** । रूढत्वात्प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । नतुरूढिवृत्त्योपेतत्वादिति । महारूढियोगाभ्यांतस्य तत्रप्रवृत्तेः । तस्यचात्रश्रवणादितिशेषः । श्रुतिःयस्मिन्द्यौरित्यादिका । अथवान्यत्रापिसिद्धांतसाधकस्यैवपूर्वपक्षनिरासेपिहे तुत्वंद्रष्टव्यं । तेननन्यूनतादोषइत्येतत्प्रदर्शयितुंसिद्धांतसाधकस्यैवपूर्वपक्षनिरासेपिव्यापारंदर्शयितुमिदंसूत्रद्वयमित्यनेनो च्यते । ननुतर्हितच्छब्दादित्येवास्तु । तदितिचब्रह्मपरामर्शोव्याख्यास्यते । मैवं । अनेकार्थत्वेतच्छब्दोन्यार्थोपिसंभवति । अतस्तस्यैवशब्दांदितिवक्तव्यं । तदर्थमतच्छब्दादितिप्रयुक्तं अतएवाह ॥ **विष्णावेवेति** ॥ १ । ३ । १ ॥ ७ ॥ ॐ**भूमासं प्रसादादध्युपदेशात्**ॐ । इदंकश्चिद्व्याख्याति । भूमापरमात्मा । कुतः । संप्रसीदत्यत्रेतिसंप्रसादःसुप्तिः । तत्रजाग्रत्प्राणः संप्रसादशब्देनलक्ष्यते । तस्मादूर्ध्वमुपदेशादिति । अपरआह । संप्रसादोजीवात्मा । तस्मादूर्ध्वमुपदेशादिति । तदुभयमप्य सत् । प्रसिद्धप्राणादिपदपरित्यागेनाप्रसिद्धसंप्रसादपदोपादानेकारणाभावात् । अतोध्युपदेशादित्येवहेतुः । ननुकथंतस्य परमात्मत्वसाधकता । अन्यत्रापिसंभवादित्यतोव्याख्याति ॥ **अखिलेशत्वादिति** । अधिशब्दोहीश्वरवाची । तथाचवि शेषानुक्तेरखिलेशत्वमेवोक्तंभवति । नचैतदसिद्धं । नामवागादीनांपूर्वपूर्वाधिपत्यस्योक्तत्वादिति । ननुतर्हिसंप्रसादादित्येत दनाकांक्षितत्वाद्व्यर्थमापन्नमितिचेन्न । हेत्वंतराभिधायकत्वादित्याशयेनव्याचष्टे ॥ **सुखाधिकइति** । प्रसीदत्यनेनेतिप्रसा दःसुखं । सम्यक्प्रसादःसंप्रसादः । गुणगुणिभावाभ्युपगमेनसुखाधिकइतितात्पर्यार्थोभिहितः । य(स्मात्तस्मा)तस्तस्मादिति शेषः ॥ १ । ३ । २ ॥ ७ ॥ ॐ**अक्षरमंबरांतधृतेः**ॐ । एतद्वैतदक्षरंगार्गीत्यत्रोक्तमक्षरंब्रह्मैवेत्युक्तं । अत्रसूत्रं ॥ ॐअन्य

भावव्यावृत्तेश्चेति । तदिदमक्षरस्यब्रह्मत्वोपपादनायहेत्वंतराभिधायकतयाव्याख्यातंभाष्ये । आक्षेपनिवर्तकतयाप्य
तोविरुद्धवदित्यादिनाव्याख्यायते । तथाहि । नेदमक्षरंब्रह्म । अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमच्छायमतमोऽवाय्व
नाकाशमसंगमरसमवागमनोचक्षुष्कमप्राणमसुखम(गोत्र)मात्रमनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचनेत्यक्षरस्यास्थूलत्वादिश्रवणात् ।
नचैतद्ब्रह्मणःसंभवति । अस्थूलादिर्हिस्थूलत्वादिविपरीतमणुत्वाद्यभिधानंवास्यात् । स्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रपर्यवसानंवा ।
आद्येपरस्परविरोधः । अस्थूलमित्यनेनह्यणुपरिमाणंवक्तव्यं । अनन्वित्यनेनचमहत्त्वं । नचोभयमेकत्रयुज्यते । पर
स्परपरिहारेणैववृत्तिदर्शनात् । एवमह्रस्वमदीर्घमित्यत्रापिविरोधोद्रष्टव्यः । नचैकपरिमाणोपेतमेवोत्कृष्टापकृष्टापेक्षयाणु
महद्दीर्घह्रस्वंचेत्युच्यतइत्याश्रयणेनविरोधपरिहारः । घटादितुल्यत्वेनावक्तव्यत्वात् । उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यांतरा
भावाच्च । द्वितीयेतुनिःस्वभावंब्रह्मेत्यापन्नं । तथाचसर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् । अत्ताचराचरग्रहणात् । रूपोपन्यासाच्चे
त्युक्तविरोधःस्यादिति । तत्रतावत्प्रथमपक्षमभ्युपेत्यचशब्दसूचितंपरिहारमाह ॥ [१२।१२] अतइति । यतोब्रह्मविरुद्धैर्लक्षणैर्यु
तमेव । अतोविरुद्धवत् । उक्तोभयविधविरुद्धार्थप्रतिपादकमिवभातंप्रतीतमपिवाक्यंतत्वतोव्याख्यायहरौयोजनीयं । यो
जयितुंशक्यमितियोजना । यतोंबरांतधृत्यादिनाक्षरस्यविष्णुत्वंनिश्चितमतोविरुद्धवद्भातमपिवाक्यंतत्वतोव्याख्यायहरौयो
जयितव्यमितिवा । कथंतत्वतोव्याख्यानमित्यपेक्षायांविरुद्धैरितिसंबध्यते । अथवाअतइत्यस्यपूर्वत्रसंबंधः । यतःसुखा
धिकोतोभूमाविष्णुरि(विष्णुरतोभूमे)तिविरुद्धवदितिप्रतिज्ञायांविरुद्धैरितिहेतुतयासंबध्यते । एतदुक्तंभवति । नाक्षरस्यब्रह्म

त्वेऽस्थूलमित्यादिवाक्यस्यानवकाशः । अस्थूलादिपदैस्तद्विपरीताणुत्वाद्यभिधानमितिव्याख्यानस्यांगीकारात् । नचैवंसति
परस्परविरोधइतिवाच्यं । विरुद्धधर्माणांब्रह्मण्यवस्थानस्यश्रुत्यादिसिद्धत्वादिति । विरुद्धैर्लक्षणैर्युतंब्रह्मेत्ययुक्तं । मेमातावं
ध्येतिवद्व्याहतत्वात् । यदिहिमहत्त्वाणुत्वादीनिविरुद्धानि । कथंतर्हितैर्युतमेकंस्यात् । विरोधस्यसहानवस्थानात्मकत्वात् ।
यदिचैकंतैर्युतंकथंतर्हितानिविरुद्धानिस्युः । सहावस्थानस्याविरोधरूपत्वादित्याशंक्योक्तंविवृणोति ॥ [१२।१२] तानीति । विरुद्धैर्ल
क्षणैर्युक्तंब्रह्मेत्यनेनैतदस्माभिरभिप्रेतं । तान्यस्थूलादिकानिअणुत्वमहत्त्वादिकानिलिंगानितस्माद्ब्रह्मणोन्यत्रसहासंत्यपिगो
विंदेऽविरोधेनैवसहैवेतियावत् ॥ संतीति । नपुनर्विरोधमभ्युपेत्यैकत्रावस्थानमुच्यते । येनव्याघातःस्यादित्यवधारणार्थस्य
चशब्दस्यार्थः । गोविंदइत्यनेनयशोदादिप्रत्यक्षमप्यत्रार्थेप्रमाणमितिसूचयति । अयमभिसंधिः । अणुत्वमहत्त्वादिकंब्रह्मणि
किंप्रमाणाभावान्नाभ्युपेयं । किंवाविरुद्धत्वात् । नाद्यः । अणोरणीयानित्याद्यागमस्योभयकार्यदर्शनानुमानस्योदाहृतप्रत्यक्ष
स्यचतत्रप्रमाणत्वात् । द्वितीयेपिकिंविरोधःप्रमाणेनाथपरस्परं । नप्रथमः । विपरीतप्रमाणादर्शनात् । द्रव्यत्वादेस्तूक्तप्रमा
णविरुद्धत्वेनकालात्ययापदिष्टत्वात् । किंचाकाशस्यपरमाणुसंयोगःकिमाकाशैकदेशेवर्ततेउताकाशएव । आद्येकिमेकदेशो
नामावयवः प्रदेशभेदोवा । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । द्वितीयेकिमसावाकाशस्वरूपमेवाथार्थांतरं । आद्योंत्येंतर्भवति ।
द्वितीयोप्यभ्युपगमविरुद्धः । औपाधिकांगीकारेत्वात्माश्रयादिकं । नद्वितीयः । भेरीसंयोगस्यापितथात्वापत्तेः । तथाचसर्व
त्रशब्दोपलब्धिप्रसंगात् । अतःपरमाणुसंयोगार्थमाकाशोणुरभ्युपगंतव्यइतिव्यभिचारश्च । नद्वितीयः । परस्परविरोधासिद्धेः ।

सहिसर्वत्रसहानवस्थानदर्शनाद्वाकल्पनीयः । उतक्कचित् । किंवाविमतिपदादन्यत्रसर्वत्र । नाद्यः । ब्रह्मणिश्रुत्यादिनासहाव
स्थानस्यदर्शनात् । नद्वितीयः । आकाशमनसोःपरस्परपरिहारेणवर्तमानयोरपिभूतत्वमूर्तत्वयोर्विरोधाभावात् । अन्यथापृ
थिव्यादौतदुभयंनस्यात् । नतृतीयः । नित्यत्वज्ञानत्वयोरशरीरत्वकर्तृत्वयोश्चान्यत्रसर्वत्रसहानवस्थितयोरीश्वरबुद्धावीश्वरे
चसमावेशाभावप्रसंगात् । किंचसंयोगादीनांप्रदेशवृत्तित्वमंगीकुर्वतानतावत्प्रदेशवृत्तित्वमवयववृत्तित्वमंगीकर्तुमुचितं । आ
काशादीनांतदभावात् । अन्यधर्मस्यान्यवृत्तित्वाभ्युपगमेऽतिप्रसंगाच्च । किंतुस्वात्यंताभावसमानाधिकरणत्वमेववक्तव्यं ।
तथाचभावाभावयोरन्यत्रसर्वत्रसहानवस्थितयोःकथंविरोधोनभवेत् । दर्शनादितिचेत्सममंप्रकृतेपि । तस्मादन्यत्रसर्वत्रसहानव
स्थितंकथंनामसहावतिष्ठतइत्येवंप्रश्नमात्रमवशिष्यते । तत्रवस्तुस्वभावएवताद्दशइतिपरिहारः । नचैवमतिप्रसंगः । प्रमा
णभावाभावाभ्यांतन्नुदासात् । एवंसतिवाक्यव्यवस्थानक्काप्याश्रयणीयेतिचेन्न । प्रमाणस्वरूपावधारणेत्वेवमेतदित्यंगी
कारात् । अतएवनमीमांसावैयर्थ्यमिति । एवंतावदस्थूलादिपदानामणुत्वाद्यभिधायकत्वपक्षमुपादायश्रुतेर्ब्रह्मविषयत्वमुप
पादितं । इदानींस्थूलत्वादिनिवृत्तिपरत्वेपिनदोषइत्येवंपरतयासूत्रंव्याचष्टे ॥ [१२।१३] अन्येति । ब्रह्मणोन्यानिवस्तूनिघटादीनि ।
तत्स्वभावभूतानियानिस्थौल्यादीनिजडानिपरतंत्राणिकार्याणिविनाशवंत्यणुत्वादिभिस्सहानवस्थितानिच । तथाविधानांस्थौ
ल्यादीनामभावंनारायणेअस्थूलमनणित्यादिश्रुतिर्वक्ति । नतुतस्यनिःस्वभावत्वंयेनोक्तविरोधःस्यादित्यर्थः । कुतएवंश्रु
तेरर्थसंकोचःक्रियते । निःस्वभावत्वमेवार्थःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१२।१४] सर्वधर्मेति । अत्रपरमेश्वरस्यसस्वभावत्वेनकेवल

मंत्रकिंनामपूर्वोक्ताणुत्वमहत्त्वादौचेत्यर्थः । इहाच्छायमतमइत्यादेरसंकुचितवृत्तित्वमेवज्ञेयं । बहुपदविषयत्वादिदंव्याख्यानं स्वशब्देनविधायसूत्रकारःकतिपयपदविषयंपूर्वव्याख्यानंचशब्देनसमुच्चितवानिति ॥ १ । ३ । ३ ॥ ७ ॥ अतःपराणिसूत्राणिभाष्यएवस्पष्टार्थानीतिनतत्रवक्तव्यमस्ति । परमाख्यविद्याव्याख्यांकरोमीतिचप्रतिज्ञातं । तदुभयसिद्ध्यर्थमेतत्पादाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धांतन्यायान्संग्रहेणदर्शयति ॥ [१२।१५] लिंगमिति । एतच्चन्यायविवरणेस्वयमेवाचार्येणव्याख्यातमितितत्रैवावगंतव्यं । सूत्रसूचितान्सिद्धांतन्यायानभिधायसाक्षादुक्तानप्याह ॥ [१२।१८] मुक्तेति । अतएवपूर्वंद्दश्यंतइत्युक्त्वात्रप्रदर्शिताइत्युक्तं । सर्वतस्तथेत्येतत्पूर्वेणोत्तरेणचसंबध्यते । प्राणादाधिक्यंतथासर्वतआधिक्यमिति । स्वभावस्यसर्वतोवैलक्षण्यंतथांबरांतधृत्यादीति । प्रेक्षापूर्वक्रियातथेति । तथाशब्दउत्तरत्रसंबध्यते । तेनापहतपाप्मत्वादीनांग्रहणं । सूर्याद्यनुक्तिस्तथासर्वप्रकाशकत्वंतच्छब्दानन्यसिद्धतेतिज्योतिश्शब्दस्यान्यत्रासंभवइत्यर्थः । उपजीव्यंप्रमाणंयस्यासौतथोक्तः तस्यभावउपजीव्यप्रमाणता । ताइतिसिद्धांतयुक्तयः । नन्वत्रपादेचतुर्दशाधिकरणानिभाष्यादवगम्यंते । विषयाःपूर्वपक्षन्यायाः सिद्धांतन्यायाश्चात्रद्वादशैवोक्ताः । नचविषयादिनाविनाधिकरणंसंभवति । तत्कथमेतदितिचेत् । इत्थं । तदुपर्यपिबादरायणःसंभवात् । शुगस्यतदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यतेहीत्येतदधिकरणद्वयंनसमन्वयसमर्थनार्थं । किंनामदेवादीनांवेदविद्याधिकारसमर्थनार्थमाद्यं । द्वितीयंतुत्रैवर्णिकव्यतिरिक्तानांतदभावसमर्थनार्थमित्येतज्ज्ञापयितुमेतदधिकरणद्वयविषयाद्यनुक्तिः । अन्यथातत्रापिसमन्वयसंबंधान्वेषणेनशिष्याणांवृथाप्रयासःप्रसज्येत । नन्वेतद्द्वयमत्रनविचारणीयं । असंगतत्वात् ।

तथाहि । संगतिस्तावद्द्विविधाभवति । अंतर्भावलक्षणाआनंतर्यलक्षणाच । तत्राद्यातावदनयोरधिकरणयोर्नसंभवति । सम
न्वयलक्षणेप्रथमाध्यायेऽनंतर्भावस्यभवद्भिरेवोक्तत्वात् । अध्यायानंतर्भूतयोश्चपादांतर्भावासंभवात् । उत्तरापिषोढाभवति ।
प्रसंगोपोद्घातावसरप्राप्तिकारणकार्यत्वैककार्यत्वभेदात् । तत्रनतावत्प्रथमात्रास्ति । स्मारकाभावात् । नद्वितीया । विनैवते
नप्रकृतसिद्धेः । नतृतीया । समन्वयशेषेणावरुद्धत्वात् । नचतुर्थी । उत्तरंप्रबंधंप्रतिकारणत्वानुपलंभात् । नपंचमी । पूर्वप्रबं
धकार्यत्वादर्शनात् । नापिषष्ठी । पूर्वेणानेनोत्तरेणचैकस्याजननात् । तस्मादिदंनेहावकाशमर्हतीत्यतआह ॥ अधिकोरंश्चे
ति । अंतर्भावलक्षणसंगत्यभावेपिदेवानांवेदविद्याधिकारस्तदभावःशूद्रादीनामत्रप्रसंगादेवचिंतितौ । प्रसंगश्चमनुष्याधिका
रत्वादितिपूर्वसूत्रोक्त्योपोद्घलितइतिभावः । नचप्रसक्तानुप्रसक्तचिंतनेऽतिप्रसंगः । प्रयोजनभावाभावाभ्यांव्यवस्थाना
त् । प्रकृतेचविश्वेदेवाउपासतइत्युक्तोपपन्नत्वादिकंप्रयोजनमस्ति । ननुचिंतिताविति कथं । विप्रतिषेधेपरंकार्यमितिस्त्रीलिंगे
नभाव्यं । मैवं । इतीमौविषयावित्यध्याहारात् । अत्रदेवानांवेदविद्याधिकाराक्षेपार्थसूत्रद्वयं । मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं
जैमिनिः । ज्योतिषिभावाच्चेति । तस्यार्थः । नदेवावैदिकोपासनादावधिक्रियंते । तान्प्रतिवैदिकविधेरभावात् । आत्मानमु
पासीतेत्यादिविधिरेवतान्विषयीकरोतीतिचेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किंतेषांसर्ववेदोक्तोपासनादावधिकारः ।
किंवाक्वचित् । नाद्यः । सर्वत्रतेषांनियोज्यत्वाभावात् । तत्साध्यफलकामोहितत्रनियुज्यते । फलंचतदुच्यते ।
यदप्राप्तमननुष्ठितसाधनंच । नचसर्वोपासनादिफलेदेवानांकामस्संभवति । मध्वाद्युपासनानांदेवतापदप्राप्तिफलत्वात् । तस्य

चतैःप्राप्तत्वात् । सर्वज्ञत्वेनोपासनासाध्यज्ञानस्यापिनित्यसिद्धत्वात् । अतएवनद्वितीयः । किंचजैमिनिरप्येवंमन्यतइति ॥
॥ ७ ॥ एवमवांतरफलस्यपरमप्रयोजनस्यचपदादेःप्राप्तत्वेनविधेरसंभवाज्जैमिनिवचनाच्चदेवानामनधिकारइतिप्राप्तेतत्प्रतिवि
धानार्थसूत्रं ॥ भावंतुबादरायणोस्तिहीति । तत्रयत्पूर्वपक्षिणोदाहृतंजैमिनिवचनंतस्यपरिहारोनास्ति । तत्किंभगवन्मत
विरुद्धत्वेनाप्रमाणमेवप्रतिपत्तव्यमिति । मैवं । भिन्नविषयत्वेनविरोधाभावादित्याह ॥ तत्फलायेति । तदितिवसूनामेवैको
भूत्वेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंपरामृशति । सिद्धेज्ञातेब्रह्मस्वरूपे विषयसप्तमीयं । उपासायाविधिरितिसंबंधः । अन्यार्थफलांतरार्थं ।
तथाऽसिद्धेर्थेविधिरुपासायाइत्यत्राप्यनुवर्तते । अत्रेतिशब्दाध्याहारेणमतमितियोज्यं । तयोर्मतयोः । ननुकिंतदन्यत्फलं कथंच
सर्वज्ञानामसिद्धोर्थः । येनदेवानामप्युपासनाविधानोपपत्तिरित्यतआह ॥ मोक्षइति । यच्चप्रकाशतेनतत्सर्वदा । तेनतदुभ
यार्थं । हिशब्दोयस्मादित्यर्थे । ननुसर्वज्ञानांसर्वंनप्रकाशतइतिविप्रतिषिद्धं । मैवं । परमेश्वरव्यतिरिक्तानांसर्वज्ञत्वासिद्धेरि
त्याह ॥ नित्यमिति । पूर्णमशेषार्थविषयं । तुशब्दोवधारणे । विष्णोरेवेतिसंबध्यते ॥ स्पष्टातिस्पष्टविशदमिति । निर
तिशयस्पष्टमित्यर्थः । ननुस्पष्टतानामज्ञानस्यविशेषविषयता । साचपूर्णमित्यनेनैवगता । मैवं । अपरोक्षत्वादिवत्स्पष्टतायाविष
यानपेक्षज्ञानधर्मत्वांगीकारात् । तस्यचानुभवसिद्धत्वात् । ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्य अशेषवस्तुगं परब्रह्मातिरिक्ताशेषवस्तुविषयं ।
अत्राप्येवेतिसंबध्यते । ननुसर्वार्थविषयत्वाद्युक्तविशेषणोपेतमित्यर्थः । अत्रब्रह्मसंवेदनस्यपृथगुक्तिःकैमुत्यार्थं । विष्णुसंवेद
नोक्तिस्तुसर्वविषयत्वस्यविष्णुज्ञानलक्षणत्वेनेतरेषांतदसंभावितमितिसूचयितुं । मितवस्तुगतंपरमेश्वरातिरिक्तकतिपयार्थविष

यं । एतेनभावमितिसूत्रंव्याख्यातंभवति। अत्रचयावत्सेवेत्यादिभाष्योदाहृतंवचनंप्रमाणमिति । ननुजैमिनिभगवन्मतयोरविरोधइतिनयुक्तं । जैमिनिर्हिश्रुतफलाद्यतिरिक्तंफलादिकंविद्यानामस्तीतिवामन्यतेनास्तीतिवा । आद्येकथमनधिकारंब्रूयात् । द्वितीयेतुकथंनविरोधइतिचेन्न । भगवतःसूत्रकारस्याशेषविशेषज्ञत्वेनविशदंवचनं । जैमिनिस्तुसामान्यवेदीफलांतरादिकमजानन्ननिराकुर्वन्यथाश्रुतमंगीकृत्यानधिकारमुक्तवानित्यविरोधोपपत्तेरित्याह ॥ [१३१२]इत्यादयइति । मोक्षइत्युक्तपरामर्शार्थइतिशब्दः । तुशब्दोविद्यापतेस्त्विवतियोज्यः । हृदि वर्तते । तस्मादसौविशदमवादीदितिशेषः । तद्देवतानधिकारादिकं ॥ [१३१३]तथेति । संमुग्धमित्यर्थः । अस्याप्युपपादनायनित्यमित्यादिपूर्ववाक्यमनुसंधेयं । विद्येशेत्युपसंहारः । अयंन्यायोन्यत्राप्यनुसंधेयइतिज्ञापयितुमित्यादयइतिजैमिन्याद्याइतिसद्भिरितिचोक्तमिति ॥ १ ॥ ३ ॥ ८ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौतृतीयःपादोयंप्रथमविषयेपर्यवसितः ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः

अथश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः

अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयप्रतिपादनंपादार्थइतिभाष्यात्परिशेषाद्वासिद्धं । अन्यत्रप्रसिद्धेभ्योन्यत्रैवप्रसिद्धानांविवेकश्च भाष्यएवोपपादितइतिनेहोच्यते ॥ ॐ[१३१३]आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्नशरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयतिचॐ । अत्रमहतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरइतिवाक्यमुदाहृत्याव्यक्तशब्दंपरंब्रह्मैवेत्युपपादितं । तत्रयदुक्तंपूर्वपक्षिणाअव्यक्तंचे त्परंब्रह्मतदातस्यपुरुषादवरत्वंप्राप्नोति । नचतद्युक्तं । सकलश्रुत्यादिविरोधादिति । तत्परिहारार्थसूत्रं ॥ [१३१५]तदधीनत्वा दर्थवदिति । अस्यार्थंविवृणोति ॥ [१३१५]दुःखीति । अव्यक्तग्रहणमुपलक्षणं । यत्रवाक्येसर्वेश्वरत्वविरोधिदुःखित्वादिकं प्रतीयते जीवाएवतुदुःखिनः । योनिमन्येप्रपद्यंतइत्यादौ । तस्यसर्वस्यापिसमन्वयोत्रप्रतिपाद्यतइत्यतोदुःख्यादिग्रहणं । ना व्यक्तादिशब्दानांब्रह्मपरत्वेप्यवरत्वादिप्राप्त्यासर्वमानविरोधोस्ति । यतःस्वस्मिन्नवरत्वाद्यभावेपितद्वतांप्रधानादीनांब्रह्माधी नत्वेनहेतुनादुःखीबद्धोऽवरइत्याद्याअपिशब्दाब्रह्मणिवर्तंतइत्यंगीकृतं । एतदुक्तंभवति । दुःख्यादिशब्दबलादेवहिदुःखित्वा दिप्राप्तिः । ततश्चप्रमाणविरोधोवाच्यः । नचदुःख्यादिशब्दोनियमेनदुःखादिसमवायस्यवाचकः । किंतुतदस्यास्तीतितत्संबंध मात्रस्य । संबंधश्चसमवायइवस्वाम्यमपिभवति । तत्रनिरनिष्टोनिरवद्यो नामानिसर्वाणियमाविशंतीतिनिरवकाशश्रुतिद्वया न्यथानुपपत्त्यादुःखादिनियंतृत्वेनदुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिरित्यंगीकारेकानुपपत्तिरिति । भवत्वेवंतद्धितांतेषुगतिः । कृदंतेषुब द्धादिशब्देषुरूढेषुचावरादिशब्देषुकथं । इत्थं । बद्धशब्दस्यबंधंप्रतिकर्मत्वंप्रवृत्तिनिमित्तं । तद्यस्यास्तितत्रसशब्दोवर्तते । य स्यास्तीतिचसंबंधमात्रमुच्यते । संबंधविशेषेप्रमाणाभावात् । एवंकारकांतरवाचिष्वपिद्रष्टव्यं । अवरादिशब्दाअप्यवरत्वादि

निमित्ताधीनप्रवृत्तयएवमेवयोज्याः । किंचप्रातिपदिकाद्धात्वर्थइतिण्यंतेभ्यःपचाद्यचिविहितेसुलभैवावरादिशब्दप्रवृत्तिः । स्यादेषाव्याख्यायत्रशब्दतोऽवरत्वादिप्रतीतिः । यत्रपुनरव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यादावर्थादवरत्वादिप्राप्तिस्तत्रकथं । नहिशब्दव दुपपत्तिर्व्याख्यानमर्हति । उच्यते । अव्यक्तादितिपंचम्याहिपुरुषगतंपरत्वंप्रत्यव्यक्तस्यावधित्वमस्तीत्येतावदेवलभ्यते । नच तदस्यास्तीत्यनेनसमवायएवप्राप्नोतीतिनियमोस्ति । तत्स्वामित्वेनाप्युपपत्तेः । ततश्चयद्गतंपरत्वंप्रत्यवधित्वंतस्यावरत्वमर्थादा पद्यतां । परगतंतुयत्स्वामिकंतस्यावरत्वादिकंप्रतिस्वाम्यमेवार्थादापद्यतइतिनकश्चिद्विरोधः । स्यादेतत् । यद्यपितदस्यास्ती तिसंबंधसामान्यंदुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तथापिसमवायादिरेवनस्वामित्वं । प्रयोगानुसारित्वात्कृत्तद्धितसमा सानां । प्रयोगश्चसमवायादिनिमित्तएवदृश्यते । नस्वामित्वनिमित्तः । अतएवतदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुबितीतिकरणोविवक्षि तार्थोनिबद्धः । तस्मान्नतदधीनत्वहेतुतोदुःख्यादिशब्दानांब्रह्मणिप्रवृत्तिरित्यतोस्तितदधीनत्वनिमित्तोपिप्रयोगइत्याह ॥ [१३१५]राज्ञीति । भृत्यसमवेतस्यपराजयस्यराजाधीनत्वेनयथाराज्ञिपराजयःपराजयनिमित्तकःपराजयीतिशब्दोवर्ततेपराजयीभद्र सेनइतितथेत्यर्थः । किंचस्वाम्यसंबंधेनमतुबर्थाप्रवृत्तौगोमान्देवदत्तइत्यादिकमपिनस्यात् । एतदेवविवृणोति ॥ [१३१६]स्वातंत्र्य मिति । यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तानांदुःखादीनांतद्गतत्वमिवपरगतेषुस्वातंत्र्यमपिदुःख्यादिशब्दप्रवृत्तेःकारणं । अनुशासनप्रयो गयोरुभयत्रसाम्यात् । तस्माद्दुःख्यादिशब्दाअप्युक्तार्थापत्तिबलात्तदधीनत्वहेतुतोब्रह्मणिवर्तंतइतिसंबंधः । अस्तुस्वातंत्र्यम पिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । किंत्वमुख्यमेव । तत्रप्रयोगस्याप्रचुरत्वात् । प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गतत्वमेवमुख्यं । तथाचदुःख्यादिश

ब्दानांजीवादिष्वेवमुख्यत्वाद्ब्रह्मण्यमुख्यत्वात्तत्तुसमन्वयादित्यनुपपन्नमित्यतआह ॥ [१।३।६]स्वातंत्र्यमिति । तत्रस्वातंत्र्यतद्गत
त्वयोर्मध्येस्वातंत्र्यमेवमुख्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंस्यात् । नतुतद्गतत्वमित्यर्थः । स्वातंत्र्यमपिशब्दप्रवृत्तिकारणमितिमुख्यमिति
चक्रमेणप्रतिज्ञातं । तत्क्रमेणैवोपपादयिषुःस्वातंत्र्यस्यकारणत्वानभ्युपगमेबाधकमाह ॥ [१।३।६]कुतइति । अन्यथास्वातंत्र्यस्यश
ब्दप्रवृत्तिकारणत्वाभावेराज्ञिजयोजयनिमित्तकोजयिशब्दःकुतः । कथं । स्वधामोपविष्टेराज्ञिजयःकुतोपियतइत्यर्थः । जय
स्यराजगतत्वाभावात्स्वातंत्र्यमपियदिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंनस्यात्तदानिमित्ताभावाद्राज्ञिजयिशब्दप्रवृत्तिर्नस्यात् । नचैवं । त
स्मात्स्वातंत्र्यमपिकारणमंगीकरणीयमिति । लक्षणयाप्रयोगोस्त्वितिचेन्न । तदस्यास्तीतिनिमित्तसाम्यात् । अन्यथावैपरी
त्यस्याप्यापातात् । पराजयस्यप्रकृतत्वेपिजयग्रहणंव्याहृत्यर्थं । स्वातंत्र्यस्यमुख्यकारणत्वमुपपादयति ॥ [१।३।६]नहीति । हिश
ब्दोयस्मादित्यर्थे । तावद्यावदितिक्रियाविशेषणे । जयस्यान्यगत्वेपिभृत्यगतत्वेपितंजयंप्रतिस्वातंत्र्याभासमात्रेणराज्ञिविज
यिशब्दोयावत्प्रयुज्यतेतावज्जयाधिकरणस्यापिभृत्यस्यसंबंधितयानप्रयुज्यतेयस्मात्तस्मात्स्वातंत्र्यंतत्रमुख्यंस्यादितिसंबंधः ।
स्वातंत्र्यादितिवक्तव्येस्वातंत्र्याभासमात्रतइतिवचनंकिमुतानुपचरितस्वातंत्र्येपरमात्मनीतिकैमुत्यद्योतनार्थं । भृत्याज्ञानानि
मित्तंराज्ञिप्रयोगप्राचुर्यमितिचेत् न। भृत्यज्ञानेपितदुपलंभात् । ननुप्रयोगप्राचुर्यंनमुख्यताहेतुः । अज्ञातमुख्यलाक्षणिका
दिप्रयोगेष्वपिदर्शनादितिचेत् । सत्यं । प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गतत्वमेवमुख्यं । स्वातंत्र्यंतुतदप्राचुर्यादमुख्यमितिपरेणपर्यनुयुक्ते
ऽसिद्धिरनेनाभिधीयते । नतुप्रयोगप्राचुर्येणमुख्यतासाध्यते । येनव्यभिचारचोदनासंगतास्यात् । यद्यप्यत्रप्रयोगप्राचुर्यस्य

मुख्याज्ञाननिमित्तत्वादिनान्यथासिद्धिर्व्यभिचारोवाशक्यतेवक्तुं । तथापिजगद्वाचित्वादितिसूत्रदिशाशिष्यैरेवज्ञातुंशक्यतइ
त्यसिद्धिरेवोक्ता । कुतस्तर्हिमुख्यतासिद्धिरितिचेत् । उच्यते । तदस्यास्तीतिहिदुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं । यच्चयद
धीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकंतत्तस्यमुख्यतोभवति । यथेष्टविनियोगयोग्यत्वात् । नतुयत्रयत्संबद्धंतस्यतन्मुख्यतः । यथेष्टविनि
योगायोग्यत्वात् । नहिजीवेनदुःखादिकंहातुमुपादातुंवाशक्यते । अतःस्वातंत्र्यमेवमुख्यमिति । अथवाअभिधानवृत्तावेवस्वातं
त्र्यतद्गतत्वयोर्निर्धारणायांस्वातंत्र्यंमुख्यमितिप्रतिज्ञातं । तत्रप्रयोगप्राचुर्यस्यहेतुत्वाभिधानेनकश्चिद्दोषः । प्रकरणवशादेव
व्यभिचारपरिहारात् । ननुयदिस्वाम्यंप्रवृत्तिनिमित्तंस्यात्तदाभृत्येबद्धेमृतेवाराजाबद्धोराजामृतइतिप्रयोगःस्यात् । नचैवम
स्ति । तेनजानीमोनस्वाम्यंप्रवृत्तिनिमित्तमिति । नचवाच्यंप्रयोगेसतिनिमित्तानुसरणं । नतुनिमित्तमस्तीतिप्रयोगइति । अमु
ख्यप्रयोगविषयत्वादस्यन्यायस्य । तत्रहिनिमित्तंनसामग्री । किंतुतदेकदेशः । मुख्यप्रयोगेतुनिमित्तमेवसामग्री । नहिसिंहशब्द
स्यशार्दूलेप्रयोगाभाववत्उपगोरपत्येप्यौपगवशब्दप्रयोगाभावोभवतीति । अत्रवक्तव्यं । कोयंप्रयोगोनाम । किंशब्दशक्तिः ।
प्रयोगमूलंव्याकरणमितियथा । किंवोच्चारणं । नाद्यः । प्रसंगस्येष्टत्वात् । विपर्ययपर्यवसानेचासिद्धेः । द्वितीयेत्वन्यथासिद्धिमाह ॥
[१३।८] भृत्येति । राजाधीनंभृत्यबंधादिकंविवक्षित्वाराज्ञिराजाबद्धोमृतइत्यादिवाक्यंनप्रयुज्यते । किंकारणं । सप्रयोगःसंशयस्य
कारणंस्यादित्येव । नतुस्वातंत्र्यस्याकारणत्वात् । कुतःसंशयस्यकारणं । राज्ञोपिबंधादियोग्यत्वात् । इदमुक्तंभवति । भव
त्येवस्वातंत्र्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंप्रयोगाभावस्तुप्रतिबंधकनिमित्तः । राजाबद्धोमृतइतिप्रयोगेहिसंशयोव्युत्पन्नस्यस्यात् । किंरा

जाधीनस्यभृत्यस्यबद्धत्वादिनैवमुच्यते। किंवाराज्ञएवबद्धत्वादिनेति।आकांक्षासन्निधियोग्यतानामुभयत्रसद्भावेनार्थद्वयप्रती
तेरवर्जनीयत्वात्। नचसंशयोमाभूदित्येवंनिवृत्तःप्रयोगोकारणत्वंस्वातंत्र्यस्यगमयति। नहिमणिमंत्रादिप्रतिबद्धोग्निर्नाधाक्षी
दितिनतत्कारणमिति। नसंशयकारणत्वमात्रंप्रयोगप्रतिबंधकं। व्याख्यानतस्संशयनिवृत्तिसंभवात्। यथोक्तं । व्याख्यान
तोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादक्षलणमिति। अन्यथाराजाजयीत्यपिप्रयोगोनस्यात् । तत्राप्युक्तविधयासंशयावतारादित्यत
आह॥ [१३।८] अमंगलत्वादिति । तुशब्दोवधारणे। शब्दस्येतिजात्येकवचनं। राज्ञोबंधनादावमंगलेयोगाद्योग्यतासद्भावात्।
आकांक्षादेश्चस्फुटत्वाद्राजाबद्धइत्यादिपदानांपाक्षिकराजबंधाद्यमंगलप्रतीतिजनकत्वसंभवात्। राज्ञोऽमंगलाभिधानस्यचरा
जतत्पुरुषाप्रीतिहेतुत्वादेवशब्दस्यप्रयोगनिवर्तनंस्यात्। अयमभिसंधिः। नकेवलंसंशयप्राप्तेःप्रयोगाभावः। किंतुसंशयनिमि
त्ताप्रीतिहेतुकानर्थशंकयैव। नपुनःस्वातंत्र्यस्याकारणत्वादिति। तर्हिराजापराजयीत्यपिनप्रयोक्तव्यमितिचेत्। भृत्यद्वारैवरा
जाविजयतेपराजयतेचेतिप्रसिद्धतयासंशयानुत्पादात्।नन्वस्तितावद्राजाबद्धइत्यादिप्रयोगाभावः। सतुस्वाम्यस्याकारणत्वा
न्नभवति।किंतूक्तसंशयप्रतिबंधादितिकुतोनिश्चेयं।नचवाच्यंमाभूदयंनिश्चयः।प्रयोगाभावस्यान्यथासिद्धिशंकापितर्कानुमाने
शक्नोतिदूषयितुमिति। वादिनोपिनिश्चयस्यावश्यकत्वात्। अन्यथास्वातंत्र्यनिमित्तकसमन्वयानवधारणापातादित्यतआह॥
[१३।९] गुणास्त्विति। तादृशाःस्वाम्यनिमित्तकाःशब्दायत्रयदिगुणाःशुभाभिधायिनोनतुपाक्षिकमप्यमंगलंप्रत्याययंति। तत्रतर्हि
तेऽखिलाअपिप्रयुज्यंते। यथाजितंराज्ञेत्यादयः। प्राप्ताप्राप्तविवेकेनानर्थशंकैवप्रयोगाभावकारणं। नतुस्वातंत्र्यस्यानिमित्त

त्वमितिनिश्चीयतइतिभावः। अतएवोक्तमखिलाअपीति। नचायंनियमोस्ति। निमित्तसद्भावेप्रयोगोभवतीति। अनंतानां
हिशब्दानांलक्षणानिव्याकरणकारैरुक्तानि। नचतेषांप्रयोगोदृश्यतइतिस्फुटत्वान्नोक्तं। तदेवंस्वातंत्र्यस्यशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वं
मुख्यत्वंचसिद्धमित्याह॥ [१३।९] पूज्येष्विति। यतःपूज्येषुस्वामिषुजयिप्रभृतयःशब्दाःप्रयुज्यंते। तेनज्ञायतेस्वातंत्र्यंशब्दप्रवृत्तिकार
णमिति। यतश्चपूज्येष्वेवविशेषेणप्राचुर्येणप्रयुज्यंतेनभृत्येषु। तेननिश्चीयतेस्वातंत्र्यंशब्दप्रवृत्तौतद्गततत्वादपिमुख्यकारण
मिति। किमतोयद्येवमित्यतआह॥ [१३।१०] अंतइति। यतस्स्वातंत्र्यंकारणंमुख्यंचातःस्वातंत्र्यार्थमभिप्रेत्यदुःखिबद्धावराद्यादोष
शब्दाअपिविष्णविविष्णौजीवाएवतुदुःखिनइत्यादौप्रयुज्यंतइतिसंबंधः। सत्यपिनिमित्तेयथाराजाबद्धइत्यादिप्रयोगाभावस्त
थाविष्णुर्दुःखीत्यादिप्रयोगाभावोपिकुतोनभवेत्। अत्रापिपाक्षिकस्यविष्णुवैष्णवभयस्यप्रतिबंधकत्वसंभवादित्यतउक्तं।
दोषेति। निरनिष्टोनिरवद्यइत्यादिश्रुतेर्विष्णौदोषातिदूरत्वनिश्चयात्। प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षयादोषाणांविष्णुगतत्वस्यतद्विषयस्य
संशयस्यासंभवात्। निमित्तसद्भावात्प्रतिबंधकाभावादपीत्यपेरर्थः। एतदुक्तंभवति। सत्यपिनिमित्तेवैदिकप्रयोगनिवृत्तिर्हि
विष्णुवैष्णवेभ्योभयात्स्यात्। तत्कारणंचतदप्रीतिः। तत्रापिहेतुर्विष्णोरनेनदोषित्वमुच्यतइतिसंशयः। तस्यचनिमित्तंवाक्य
स्योभयार्थप्रतीतिजनकत्वं। तस्याप्युभयत्रयोग्यतादिसद्भावः। नचासावस्तिप्रकृते। विष्णुवैष्णवानांपरमेश्वरनिर्दोषतानिश्च
यवत्त्वेनयोग्यताध्यवसायानुपपत्तेः। अन्यथाजरद्गवादिवाक्येपितत्प्रसंगात्। यद्यपिवाक्यतात्पर्याज्ञेऽप्रीतिसंभवस्तथापिसद
भिप्रायवाक्यप्रयोगनिवृत्तौकिमायातमिति। एतदप्युक्तं। प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षयेति। स्वस्यपरमवैदिकताख्यापनायविष्णवीति

वैदिकप्रयोगः । अत्रश्रुतिसंमतिमप्याह ॥ [१।३।११] वासुदेवेति । आहैतमर्थमितिशेषः । यतोनैवविष्णावमंगलंदुःखादिकमस्ति । ततोयोग्यताविरहेणार्थांतरप्रतीत्यभावात्स्वातंत्र्यापेक्षयाविष्णावमंगलोक्तितोदोषोनर्थोनास्ति । तस्माद्दुःख्यादिशब्दाअपिविष्णौवेदेप्रयुज्यंतइतिशेषः । अन्यत्रतुराजादौयतोमंगलामंगलेसंभवतोतोयोग्यतासंभवेनार्थांतरप्रतिभासनात्पाक्षिकानर्थशंकयातत्रामंगलंराजाबद्धइत्यादिकंनवदेदित्यर्थः । एकस्यैवशब्दस्यक्वचिद्दोषप्रत्यायकत्वेनानर्थहेतुत्वंक्वचित्तदभावइत्येतद्दृष्टांतेनबोधयति ॥ [१।३।१२] बहुभुक्त्वमिति । यथाबहुभुग्देवदत्तइत्युक्तेबहुभोगवानितितिनिंद्यश्चेतिप्रतीयते । अस्वर्ग्यंचातिभोजनमितिस्मृतेः । उभयस्यापिदेवदत्तेसंभवेनयोग्यत्वात् । अतएवदेवदत्ताद्वीरुणानैवंप्रयुज्यते । परमेश्वरेतुसंसारधर्माणामत्यंतासंभवान्नदोषप्रतिभासः । किंतुसर्वसंहर्तृत्वादिकमेवप्रतीयतइतितत्रतत्प्रयोगः । दार्ष्टांतिकमाह ॥ [१।३।१३] एवमिति । दोषाःदोषहेतवः । प्रथमदृष्टांतस्यापिदार्ष्टांतिकमध्याहार्यं । कथंतर्हिपरमेश्वरेदुःखित्वादिवेदनमनर्थहेतुत्वेनोच्यते असन्नेवसभवतीत्यादावित्यतआह ॥ [१।३।१३] तद्बुद्ध्येति । दुःखादीनांतद्गतत्वविवक्षयेत्यर्थः । तस्मादितिश्रुतिःस्वोक्तार्थमुपसंहरति । अतोव्यक्तादिशब्दवाच्यःपरमात्मेतिसिद्धं ॥ १।४।१ ॥ ७ ॥ ॐज्योतिरुपक्रमात्तुतथाह्यधीयतएके ॐ ॥ [१।३।१४] ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेत । वसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्यादिकर्मकांडगतेवाक्येसंदेहः । किमेतद्ब्रह्मणिसमन्वेतिउतनेति । नेतिपूर्वःपक्षः । तथाहि । किमत्रवाक्यार्थोब्रह्मकिंवापदार्थः । नाद्यः । ज्योतिष्टोमकर्तव्यतादेर्वाक्यार्थतयाप्रतीतेः । नद्वितीयः । पदानिह्यमूनिकिंरूढ्याब्रह्मवाचीनिकिंवायोगेन । आद्येपिकिंप्रसिद्धवसंताद्यात्मकत्वेनतत्पदानांब्रह्मणिरूढिराश्रीयतेउतपृथगेव । नाद्यः । तेषांजडत्वा

नित्यत्वादिनाब्रह्मणोपिदूषणप्रसंगात् । नद्वितीयः । अनेकार्थतास्वीकारस्यान्याय्यत्वात् । नहीश्वरेवसंतादिशब्दानांरूढिः प्रमाणवती । नचरूढ्यासमन्वयसमाश्रयणेप्रयोजनमस्ति । गुणपूर्त्यसिद्धेः । नापियोगेन । योगस्यरूढेर्जघन्यवृत्तित्वेनमुख्यार्थताऽसिद्धेः । नचैवंविधंयोगमपिपश्यामः । योगेचप्रकृत्यादिविभागःपूर्वोत्तरपदविभागश्चांगीकरणीयः । तत्रप्रकृत्यादेरीश्वरवाचित्वमस्तिनवा । आद्येयोगानुपपत्तिः । सामर्थ्याभावात् । द्वितीयेब्रह्मणिसर्वशब्दसमन्वयानुपपत्तिः । प्रकृत्यादेरन्यपरत्वात् । किंचसर्वेषांपदानांब्रह्मपरत्वेविभक्तिवैयर्थ्यंकर्मानुष्ठानविलोपश्चप्राप्नोति । क्रियोपहितरूपत्वात्कारकाणां क्रियाभिधायकस्यचाभावात् । अनुष्ठापकप्रमाणांतरादर्शनात् । तस्मादयुक्तंसमन्वयसूत्रमिति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तंकिंब्रह्मणिवाक्यस्यान्वयःकिंवापदानामिति । तत्रतावत्पदानामितिब्रूमः । नचवृत्त्यसंभवः । योगसद्भावादित्यभिप्रेत्य निर्वक्ति ॥ [१३।१४] जातंमिति । जिर्जातं । जनेरौणादिकोडिप्रत्ययः । ओतिरोतं । अवतेःक्तिन् । जातंजगदोतंप्रविष्टंयस्मिन्नसौज्योतिः । प्राणरूपतःचेष्टकरूपत्वात् । षकारःप्राणआत्मेतिश्रुतेः । ज्योतिश्चासौषश्चेतिज्योतिषः । तस्यसंबुद्धिर्ज्योतिष । यजतेर्भावेघञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः । संप्रसारणाभावस्तुछांदसः । यजोयज्ञः । अथवाकर्तर्येवपचाद्यच् । तथाचआसम्यक्समंताद्वायजेनयज्ञेनकर्मणायाजकेनपुरुषेणवाइतःप्राप्तःआयजेतः । सकलयज्ञभोक्तायज्वभिर्ज्ञानद्वाराप्राप्यश्चेत्यर्थः । तस्यसंबुद्धिरायजेत । वसतेःपचाद्यच् । वसतीतिवसः । तनोतेरौणादिकोडिप्रत्ययः । तनोतीतितिः । वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेतिपूर्वपदस्यनकारागमः । वसंश्चासौतिश्चेतिवसंतिः । व्याप्तोवर्ततइत्यर्थः । तत्संबुद्धिर्वसंते । द्विरुक्तिरादरार्था । गमेःछदेश्च

डोन्यत्रापिदृश्यतइतिडप्रत्ययः। गंविगतंछंछादनमविद्यादिकंयस्मादसौगच्छस्तस्यसंबुद्धिर्गच्छ । इंद्रागच्छेत्यादिव्याख्यानमे तत्। भूशब्दोभूतशब्दस्यादेशः क्षयशब्दस्यचक्ष्वःपूर्वपदस्यमकारागमः। पृषोदरादिरयं । यद्वाक्षिक्षयइत्यस्माड्ड्वप्रत्ययः। अयमपिसंबुध्द्यंतः। जुहोतेरधिकरणेमकारप्रत्ययः। कृन्मेजंतइत्यव्ययत्वं । हुतंस्वेनैवास्मिन्विष्णौजगत्प्रलयादौयतोतोहुंचा सावित्यर्थः। कर्मविशेषानुक्तेर्जगदित्युक्तं। स्फुटविकसनइत्यस्मात्कर्तरिक्विप्। सकारलोपः उकारस्याकारः। स्फुटत्वात्स्वात्मानं प्रतिव्यक्तत्वादसंकुचितवृत्तित्वादितिवा। कवरक्षणइत्यतः इत्य(स्मात्)स्यधातोरूपंकवचमित्येतदित्यर्थः । कवतेरचइत्येता वान्प्रत्ययः । कवतिरक्षतीतिकवचं । वृतुवर्तनेडप्रत्ययः । वर्ततइतिवः । षड्गुणात्मकत्वात्षट् । वश्चासौषट्चेति वषट् । तस्यतात्पर्यंवर्ततइत्यादि । ऐश्वर्यवीर्ययशश्श्रीज्ञानवैराग्यानिषड्गुणाः । विर्विष्णुः । अकयप्रविसंभूमसखहा विष्णुवाचकाइतिवचनात् । तस्मिन्वौवर्तमानाःषड्गुणावौषट् । सप्तम्याअलुक् । अस्यतात्पर्यार्थःतेषांषण्णांगुणानांत द्वत्वतोवौषडिति। नचैवंभगवन्नामत्वानुपपत्तिः। तद्गतगुणानामपितदात्मकत्वात्। तदिदमुक्तं। इत्येवेति । तर्हिकथ्यतइ तिकथं । भावेप्रयोगोनकर्मणीत्यदोषः। हरतेर्जहातेर्वाडः। द्वावप्याङ्पूर्वकौस्वीकारेवर्तेते । स्वंस्वभावतःस्वीयमेवहविरा दि(इतरेषां)भ्रांत्याअस्वत्वप्रतीतंस्वीकुरुतइतिस्वाहः। सचासावश्चेतिस्वाहेतिसंबुद्धिः । नमतेरधिकरणेऽसुन्प्रत्ययः । न पुंसकलिंगतातुशब्दानुसारिणी। गुणाइतियोग्यतयासंबंधः। नमनेनात्यंतिकसंबंधमुपलक्षयति । अथवास्मिन्परमेश्वरविष येगुणाउपसर्जनभूताब्रह्मादयोनमंतिप्रह्वीभवंतीतिव्याख्येयं। एवंयोगवृत्त्यापदसमन्वयेंगीकृतेलब्धंप्रयोजनमाह ॥ [१३।१८] इत्यं

शेषेति। इत्युक्तदिशा तेननविभक्त्यर्थानुपपत्तिः। क्रियाशब्दाआख्यातपदानि। नामशब्दाःसुबंतानि । एकइतिशब्दांत रन्यायेनप्राप्तभेदमपाकरोति। अभिधेयभेदेहिनानंतगुणतासिद्ध्यति मुख्यतोयोगवृत्त्या क्रियानामशब्दैरित्यस्यानुवादः प दवर्णस्वरात्मभिरिति । नकेवलंपदवर्णात्मभिःकिंतूदात्तादिस्वरात्मभिश्च । ननुवर्णानामपिवाचकत्वेविभक्त्यंतत्वेचपदत्व मेव। तत्किमर्थंपृथग्ग्रहणं। एकानेकवर्णात्मकत्वविवक्षयेतिब्रूमः। अनंतगुणतासिद्ध्यतीतिशेषः । हिशब्दोपर्यायत्वादिति सूचयति। अनेनरूढिमात्रेणपदसमन्वयांगीकारोनिष्प्रयोजनः। अनंतगुणत्वासिद्धेरितिपूर्वपक्षिणोक्तंपरिहृतमित्युक्तंभवति। ननुचननिर्वचनस्यशक्यकरणत्वमात्रेणानंतगुणत्वंपरमेश्वरस्यवेदतःसिद्ध्यति। निर्वचनस्यव्याख्यातृमतिपरिकल्पितस्यार्थांतरे ऽन्यथाचसंभवात् अन्यथाश्वित्रीशोधनंकरोतीत्यभिप्रायेणप्रयुक्तस्यश्वेतोधावतीतिवाक्यस्यइतःसारमेयोद्रुतंगच्छतीत्यपिप्रमे यंप्रसज्येतेत्यतउक्तं। श्रुतीति। भवेदेवं। यदिवसंतइत्यादिश्रुतीनामुक्तविधनिर्वचनेनपरमेश्वरगुणेषुतात्पर्यंनस्यात् । तच्चा स्तीत्युपपादयिष्यामइतिचहिशब्दः। योगवृत्त्यंगीकारस्यप्रयोजनांतरमाह ॥ [१३।१९] विज्ञानेति। वैदिकानांसर्वशब्दानामेवंयोगवृ त्त्याविज्ञानार्थत्वतःअनंतगुणोपेततयापरमेश्वरज्ञानार्थत्वेनांगीकृतत्वाद्वसंताद्यात्मकतयारूढ्यंगीकारप्रयुक्तंयदनित्यत्वादिदूष णमुक्तंतन्नास्तीत्यर्थः। तदनेनज्योतिरितिसूत्रस्यलेशतस्तात्पर्यमुक्तंभवति। एवंकर्मकांडस्यब्रह्मणिप्रतिपदसमन्वयप्रतिपादनेनस मन्वयसूत्रस्यानुपपत्तिःपरिहृता। इदानींवाक्यान्वयपक्षांगीकारेणापितांपरिहरति ॥ [१३।१९] अंगीकृतेपीति । वाक्यसमन्वयेंगी कृतेपिब्रह्मणिवसंतइत्यादिवाक्यानांसमन्वयांगीकारादपिदोषःसमन्वयसूत्रानुपपत्तिर्नैवास्तीत्यर्थः। अनेनवाक्यान्वयादिति

॥१८१॥

सूत्रस्यतात्पर्यमुक्तंभवति । ननूक्तमत्रनवाक्यानांब्रह्मणिसमन्वयोघटते । सांगकर्मपरत्वावगमादागमानामितितत्राह ॥
[१।३।२०]तदर्थत्वेनेति । तदितिविज्ञानंपरामृशति । अल्पबुद्धयइतिषष्ठयर्थेचतुर्थी । अहल्यायैजारइतियथानवाक्यान्वयानुपपत्ति
रितिशेषः । यथाखलुयूपाहवनीयादिवाक्यानिननिष्फलेतावन्मात्रेपर्यवस्यंति । किंतुज्योतिष्टोमादि(दीति)कर्तव्यतापराणि ।
तथासर्वमपिकर्मकांडंनाल्पास्थिरफलेकर्ममात्रेपर्यवस्यति । किंतुब्रह्मज्ञानार्थमेवतत्प्रतिपादितस्यकर्मादेर्ब्रह्मज्ञानार्थत्वात् । वि
विदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुतेरितिभावः । ननुचयःकर्मकांडस्यब्रह्मणिप्रतिपदसमन्वयोभिहितःसयुक्तोनवा ।
नेतिपक्षेनव्युत्पादनीयः । आद्येकिमनेनवाक्यान्वयांगीकारेणेत्यतउक्तं । अल्पबुद्धयइति । प्रपंचयिष्यतेचैतत् । अनेनान्या
र्थमित्यादिसूत्राणांतात्पर्यमुक्तंभवति । नन्वल्पबुद्धीनामपिप्रतिपदान्वयएवब्रह्मज्ञानहेतुर्भ(विष्यतीति)वतीतिकिंवाक्यान्वये
नेत्यतआह ॥ [१।३।२०]कइति । कश्छंदसांयोगमावेदधीरइतिश्रुतेर्वैदिकपदयोगवृत्तेरल्पबुद्धिभिरशक्यज्ञानत्वाद्युक्तंवाक्यान्वयव्यु
त्पादनमितिशेषः । नन्वेवंतर्हियोगवृत्त्याप्रतिपदसमन्वयव्युत्पादनंनकर्तव्यं । कोधीरःछंदसांयोगंब्रह्मणियोगवृत्तिमावेदनको
पीतिनिरधिकारिकत्वश्रवणात् । नहिगायनोबधिरेषुगायतीत्यतआह ॥ [१।३।२०]योगार्थेति । योगस्यार्थोयोगार्थः । तस्यतत्त्वंयाथा
र्थ्यं । चशब्दोर्थद्वयसमुच्चयार्थः । अयमस्याःश्रुतेरर्थइतिशेषः । एतदुपपादयति ॥ [१।३।२१]कइति । प्रजापतिर्वैकइतिश्रुतेःकशब्दोब्रह्मा
र्थः । किंवृत्तस्यचाक्षेपेवृत्तिःसुप्रसिद्धा । तथाचकइत्यस्योभयार्थत्वाद्ब्रह्मार्थत्वेतस्ययोगवृत्तिज्ञानेसामर्थ्यकथनान्नानधिकारिक
त्वं । आक्षेपार्थत्वेतदन्येषामनधिकारकथनाद्युक्तोवाक्यान्वयाभ्युपगमः । ननुकथमेतत् । आवृत्तेस्तंत्रधर्माद्वेत्यदोषः । प्रमाणंचा

त्रान्यथानुपपत्तिरिति। यदिब्रह्मैकएवपदानांयोगवृत्त्यार्थसंबंधंवेदतदैकस्यप्रतिभातंतुकृतकान्नविशिष्यतइतिन्यायात्कृतकत्वं शब्दार्थसंबंधस्येत्याद्यापद्यते । तथाचौत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबंधइतिजैमिन्युक्तःशब्दानामर्थैर्नित्ययोगःपरित्यक्तःस्यादि त्यतआह ॥ [१।३।२९] तस्यापीति । यद्यप्येकएवप्रतिपत्ता । तथापितस्यपूर्वसिद्धस्यैवपूर्वस्थितस्यैवज्ञातस्यैवचशब्दार्थसंबंधस्यज्ञानमे वप्रमितिरेवभवति । नतूत्प्रेक्षामात्रमित्यस्यार्थस्य श्रुत्यादिभ्योनिश्चयाज्जैमिन्युक्तोर्थैःशब्दानांनित्ययोगोनैवास्माभिस्त्यज्यतइ तियोजना । एतदुक्तंभवति । स्यादयंदोषोयदिब्रह्मणःशब्दार्थसंबंधज्ञानमुत्प्रेक्षारूपंस्यात् । नचैवं । किंतुपूर्वजन्मनिप्रतीतंस्व तःसिद्धमेवसंबंधमिहजन्मनिसुप्तप्रबुद्धन्यायेनेश्वरप्रसादादवबुध्यतइति। तथाचश्रुतिः योब्राह्मणमित्येवंजातीयका। एकदेशे पुरुषांतरप्रतिपत्तिसंवादाच्चैतदेवं। तथाचस्मृतिः। जन्मांतरेश्रुतास्तास्त्वित्यादिका। अतएवश्रुतिरावेदेत्याह । एतेननैकाधिका रिकंशास्त्रमित्यपिपरास्तं ॥१।४।२॥४॥ इदानींप्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् । एतेनसर्वेव्याख्यातान्याख्याताइत्यधिकर णद्वयस्यसंक्षेपतस्तात्पर्यमाह॥ [१।४।३] स्त्रीशब्दाश्चेति ॥ स्त्रीलिंगाःप्रकृत्यादिशब्दाःस्त्रीशब्दाःनिषेधनंनिषेधोऽभावः । निषिध्यतइ तिनिषेधोऽसत्तदुभयार्थाः । शब्दाइतिचवर्तते । अत्रनसर्वाणिसूत्राणिव्याख्यातानि । ततःप्रतिज्ञाव्याहन्येतेत्यतोविषयादि कथनेनव्याख्याततांमन्वानःसर्वाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीराह ॥ [१।४।३] विरोधीति। यद्वात्राद्येनश्लोकेनाधिकर(णार्थो) णोपाधयःकथ्यंते । विरोधीतिपरमैश्वर्यविरोध्यर्थाः। सर्वेत्युक्तवक्ष्यमाणव्यतिरिक्ताः । बाहुल्येतिबाहुल्यविशिष्टार्थवाचिनः। कारणेत्यवांतरकारणवाचिनः । स्त्रीतिस्त्रीलिंगाः । निषेधोवाच्योयेषामस्तितेनिषेधिनः । अथवाद्वंद्वात्परइन्प्रत्ययोद्रष्टव्यः।

तथात्वेविरोध्यादयोर्थाःग्राह्याः । शब्दानामितिशेषः । एतान्येतत्पादगतानिसर्वशःस्थानान्यधिकरणान्येषांशब्दानां । सम
न्वयप्रयोजनानीत्युक्तेप्रत्येकंसर्वशब्दसमन्वयसिद्धिरित्यपिप्रतीयेत । अतःपृथगित्युक्तं । सर्वेत्यनेनैवसमाकर्षाधिकरणार्थोपिसं
गृहीतः । तस्यज्योतिरधिकरणार्थाक्षेपपरिहारार्थत्वात् । सर्वमानैर्विरोधश्चेत्याद्यर्थोन्यायविवरणादाववगंतव्यः ॥ ७ ॥ एवमा
नुमानिकमित्यादीनिसूत्राणिसंक्षेपतोव्याख्यायसिंहावलोकनन्यायेनसमाकर्षाधिकरणंज्योतिराधिकरणंचान्वयइत्यादिनाकिं
चिद्विवृणोति । तथाहि । समाकर्षाधिकरणेप्रतिपाद्यमानोवाक्यान्वयःसूत्रकारस्याभिमतोनवा । आद्येवक्तव्यं । प्रागुक्तप्र
तिपदान्वयोयुक्तोनवेति । नेतिपक्षेनवक्तव्यः । युक्तत्वेतुमुख्येतस्मिन्विद्यमानेऽस्यवैयर्थ्यं । किंचवाक्यान्वयस्यस्वम
तत्वेऽन्यार्थंतुजैमिनिरित्यादिसूत्रेषुजैमिन्यादिग्रहणंव्यर्थंस्यात् । अपिचप्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः । उत्क्रमिष्यतएवंभा
वादित्यौडुलोमिः । अवस्थितेरितिकाशकृत्स्नइतिवाक्यान्वयस्त्रिप्रकारोभिहितः । तस्यपरस्परमविरोधेमतभेदोनस्यात् ।
विरोधेतुकथंसूत्रकाराभिमतत्वं । अथसूत्रकारस्यानभिमतोवाक्यान्वयस्तदानिराकरणसूत्रेणभाव्यं । नचैतदस्ति । तत्क
थमेतदित्यतआह ॥ [१।४।१५] अन्वयइति । प्रतिपदान्वयेभिहितेहिमंदाधिकारिणांमोक्षमार्गवैमुख्यंस्यात् । सर्वशब्दानांब्रह्म
ण्यंजसामुख्ययावृत्त्यान्वयस्तावज्ज्ञातुमशक्यः । कश्छंदसामितिश्रुतेः । नचतज्ज्ञानेनविनामोक्षः । नचाशक्येप्रवृत्तिर्युक्ता ।
आकाशरोमंथनादौप्रवृत्त्यदर्शनात् । तथाचाहुः । व्यसनानिदुरंतानिसमव्ययफलानिच । अशक्यानिचवस्तूनिनारभेतविच
क्षणइति । तस्मादास्तामयंमोक्षः । शक्यानुष्ठानसाधनधर्माद्यर्थमेवप्रवर्तेमहीति । एवंमंदलोकस्यमोक्षमार्गवैमुख्यंभगवान्सू
त्रकारस्स्वयमेवजैमिन्यादिमतमेतदितिवदन्वाक्यान्वयप्रदर्शनेननिराकृतवान् । अनेनस्वाभिमतएववाक्यान्वयोतोननिराक
रणसूत्राभावोदोषाय । प्रतिपदान्वयश्चयुक्तएवेतितद्व्युत्पादनमुपपन्नमेव । तथापिप्रतिपदसमन्वयेसामर्थ्यवैकल्येनमोक्षमार्गा
द्विमुखानांमंदाधिकारिणामुपायांतरप्रदर्शनेनसमाश्वासार्थंवाक्यान्वयकथनंचोपपन्नमित्युक्तंभवति । तर्हिजैमिन्यादिग्रहणंव्य
र्थमित्युक्तमित्यतआह ॥ [१।४।१६] **स्वशिष्याणामिति** । जैमिन्यादीनामितिशेषः । नात्रजैमिन्यादिग्रहणेनतदीयमेवैतन्मतमित्यु
च्यते । किंतुमदीयमेवमतमेकदेशतोजैमिन्यादिभिर्विज्ञातमिति । एतच्चतेषांख्यात्यर्थं । गुरुणाश्लाधिताहिशिष्यालोकेख्यातिं
लभंते । ननुवाक्यान्वयस्यप्रकारत्रयंपरस्परविरुद्धंकथंसूत्रकाराभिमतंस्यादित्यतआह ॥ [१।४।१७] **तारतम्यमिति** । नृणामल्पाधि
कारिणामवस्थातारतम्यंवदन्नित्यनेनावस्थातारतम्यव्यवस्थयामतभेदोनविरोधेनेत्युक्तंभवति । एतेनांगीकृतेपीत्याद्युक्तंविवृतं
वेदितव्यं ॥ ९ ॥ ७ ॥ ज्योतिरधिकरणेयोगवृत्त्यापरमेश्वरेऽखिल(पदानां)शब्दसमन्वयोभिहितः । नासौयुज्यते ।
प्रकृत्यादेरन्यपरत्वाभावेनिर्वचनानुपपत्तेः । नहिजातादिपदानामन्यपरत्वानंगीकारेजातमोतंयस्मिन्नितिव्युत्पत्तिःसंभवति ।
प्रकृत्यादेरन्यपरत्वेतुसर्वशब्दानांभगवद्वाचित्वमितिगतःपक्षः । किंचवसंतइत्यादीनांभगवत्परत्वेकर्मानुष्ठानलोपोलोकव्यवहार
विलोपश्चप्रसज्येतेत्युक्तमित्यतआह ॥ [१।४।१७] **तेष्विति** । व्युत्पत्त्युपपत्तिःकर्मानुष्ठानसंभवोलोकव्यवहारानुच्छेदश्चेत्येवंप्रयोजनानां
बहुत्वेनकारणेनतेषुतेषुतत्तच्छब्दवाच्यतयाप्रसिद्धेष्वर्थेषुतत्तच्छब्दानांरूढिरित्युपलक्षणंवृत्तिरंगीकृतायतस्तस्मात्तस्यतस्यावि
रोधतस्तंतमर्थमपरित्यज्योपदेशलिंगप्रकरणादिबलेनसर्वशब्दानांविष्णौचशक्तिर्गृह्यते । यद्यप्यत्रैतावदेववक्तव्यं । नैषदोषः । सर्व

शब्दानांभगवद्वाचिनामपिप्रसिद्धार्थांतरवाचकत्वस्यापिस्वीकारात् । ज्योतिरादिशब्दानांहिज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वस्यांगीकृतत्वा
न्नानुष्ठानलोकव्यवहारविलोपः । जातमोतमित्यवयववृत्त्यापरमेश्वरेवृत्तौजातादिपदानामन्यपरत्वमंगीक्रियतइतिव्युत्पत्त्युपप
त्तिः । पुनस्तदवयवस्याप्यन्यपरत्वमुपादायपरमेश्वरेजातपदव्युत्पत्तिसंभवइति।तथापिस्यादेतदेवं। यदिशब्दानामनेकार्थत्वंस्या
त् । तदेवकुतइतिशंकानिरासार्थमिदमुक्तमितिज्ञातव्यं । तथाहि । पदार्थांतरवाचित्वंतावदुक्तप्रयोजनसिद्धयेंगीकरणीयं।परमे
श्वरवाचित्वंचसर्वशब्दानां नामानिसर्वाणियमाविशंति। तावाएताःसर्वाऋचइत्याद्युपदेशबलाच्छ्रुतिलिंगादिसामर्थ्याच्चतत्तच्छ
ब्दानामवश्यमंगीकरणीयमिति। अनेनकल्पनोपदेशाच्चमध्वादिवदविरोधइतिसूत्रस्यतात्पर्यमुक्तंभवति। यदिसर्वशब्दानामुभ
यार्थत्वंतर्हिविश्वस्मादिंद्रउत्तरः।असदेवेदमग्रआसीदित्यादौकथं। उभयोःसर्वोत्तमत्वादेर्विरुद्धत्वेनात्रोभयार्थत्वानुपपत्तेः। पदा
नामुभयार्थवाचित्वेपियत्रविरोधस्तत्रान्यतरमात्रेतात्पर्यमंगीकार्यमितिचेत्। तत्रापिकिमुपादेयंकिंपरित्याज्यमितिनज्ञायतइत्य
तआह ॥ [१४।८]तर्थापीति । यद्यप्युभयार्थाःशब्दाइतिसामान्येनोक्तं। तथापिपरमेश्वरपरत्वविरोधेऽन्यपरत्वमपोद्यते। तुशब्दोविशे
षद्योतनार्थः। उभयपरत्वंतावद्विरुद्धमितिपरेणैवोक्तं। अन्यतरपरित्यागेचपरमेश्वरपरित्यागोनयुक्तः । निश्चिततात्पर्यवाक्यांत
रविरोधात्। अतःपरिशेषादितरपरित्यागएवोचितइति । तर्हिकल्पनोपदेशादित्यादिविरोधः । तत्रसर्वशब्दानामुभयपरत्वस्यो
क्तत्वादितिचेन्न। निरपवादस्थलेपर्यवसायित्वात्तस्येत्याह॥ [१४।९]अविरोधइति। बहुशब्दोनेकार्थः। मताःतत्रतत्रसूत्रेऽभिमताः।
नन्वविरोधेप्युभयार्थत्वांगीकारोनयुक्तः। तत्तुसमन्वयादित्यवधार(णविरोधा)णादित्यतउक्तं। एतन्मूलतयेति। एषपरमेश्वरोमू

लंमुख्योयेषांतेतथोक्तास्तेषांभावस्तत्ता। तयेतीत्थंभूतलक्षणेतृतीया। मुख्यमर्थांतरंवारयितुमवधारणं। नत्वर्थांतरमात्रं। उक्तप्रयोजनव्याघातादितिभावः। एतेनान्यायश्चा(य्यंचा)नेकार्थत्वमित्यपिसमाहितं। मुख्यार्थस्यैकत्वात्। ननुपुरंदरादिष्वपींद्रादिशब्दारूढियोगाभ्यांप्रवृत्ताः। रूढियोगौचमुख्यवृत्तीकथ्येते। अतोक्षादिशब्दानामिवेंद्रादिशब्दानामुभयंमुख्याभिधेयंयुक्तं। नेश्वरएवेतत्यआह॥ [१४।९] इतोऽहीति। सत्यमस्तिपुरंदरादीनामपींद्रादिशब्दरूढिविषयता। तथापिसेतःपरमेश्वरादेवहियस्मात् यस्माच्चात्रयोगविषयत्वेपरमेश्वरस्यैवोपजीव्यत्वंतस्मात्सएवमुख्यार्थोनपुरंदरादयः। स्वतएवानवधिकैश्वर्यादिमतीश्वरएवेंद्रादिशब्दानांयोगरूढी। तत्सन्निधानात्तदायत्त(तत्र)प्रवृत्तिनिमित्तत्वादेवचपुरंदरादिषु। प्रसिद्धंचैतत्। यद्यत्सन्निधानाद्यच्छब्दप्रतिपाद्यंतदमुख्यमन्यन्मुख्यमिति। यथादग्धृशब्दस्यायोग्निश्च। नचाक्षादिशब्दार्थानामित(रेत)रापेक्षास्तीतिवैषम्यमिति। नन्वेवंचेदीश्वरस्याप्यमुख्यत्वंप्रसक्तं। अर्थांतरापेक्षयैवतत्रशब्दप्रवृत्तेः। नखलुजातादिशब्दानामन्यार्थतामनपेक्ष्यज्योतिषेत्यादिशब्दानांभगवतिप्रवृत्तिःसंभवतीत्यतआह॥ [१४।१] तंत्सिद्धिरिति। चशब्दोवधारणे। नायमतिदोषः। यतःपरमपुरुषेतत्तच्छब्दप्रवृत्तिप्रतीतिरेवार्थांतरापेक्षा। नतुप्रवृत्तिः। नहिघटस्यरूपंप्रदीपापेक्षयाप्रतीयतइत्येतावतातदायत्तंभवति। यथान्यत्रशब्दप्रवृत्तिरेवपरमेश्वरापेक्षा। नैवंपरमात्मनिवृत्तावितरापेक्षांकामपीक्षामहइति। इतश्चनायंदोषइत्याह॥ [१४।१०] सापेक्षाचेति। यापरमेश्वरेशब्दानांवृत्तावर्थांतरापेक्षासाचभगवदिच्छानिबंधनैव। नत्वनन्यगतिकतयेत्यतोनतस्यामुख्यार्थताप्राप्तिः। नहीच्छयाप्रकृत्यादिकमुपाददानस्यसृष्टिःपरायत्ता। नापिपटुकरणोलीलानिमित्तमिच्छयादंडमवष्टभ्यगच्छन्दंडा

यत्तगतिर्भवतीति । यद्येवंहरिसन्निधानादिनाशब्दानामन्यत्रवृत्तिःतत्किमयसीवदग्धृशब्दस्यलोकेसर्वशब्दानांलक्षणैव ।
तथासतिगंगातीरयोरविशेषप्रसंगः । ईक्षत्यधिकरणोक्तार्थस्यमूलेनिहितःकुठारइत्याशंकांपरिहरन्नेतन्मूलतयेत्यादिनोक्तमर्थ
मुपसंहरति ॥ [१४।१०] तस्मादिति । नायसिदग्धृशब्दस्येवेंद्रादिशब्दानांपुरंदरादिषुलक्षणैव । रूढेरभिधानादिसिद्धत्वात् । योग
निमित्तस्यचपरमैश्वर्यादेःसद्भावात् । किंतुपरमेश्वरविषययोरूढियोगयोरपराधीनत्वनिरंकुशत्वाभ्यां । अन्यत्रतदधीनत्वा
ल्पत्वाभ्यांमुख्यार्थतायामेवायंमुख्यामुख्यविभागोभिहितइति । तदिदमुक्तंपरममुख्यत्वमितिमुख्यतेतिच । गौणी(चे)त्यतः
परमितिशब्दोध्याहार्यः । एतदेवदर्शयन्परममुख्यादिवृत्तिलक्षणान्याह ॥ [१४।११] प्रवृत्तीत्यादिना । तत्रपरममुख्यवृत्तिर्द्वेधा ।
महायोगोमहायोगरूढिश्चेति । महारूढिस्तुनसंभवति । सायोगादेवलभ्यतइत्युक्तत्वात् । तत्रमहायोगस्वरूपमाह ॥ प्रवृत्ति
हेतोरिति । निर्वचनलभ्योर्थःप्रवृत्तिहेतुःतस्यबाहुल्यंनिरवधिकत्वं । यद्यपिस्वातंत्र्यंचात्रवक्तव्यं । प्रकृतत्वात् । तथाप्यन्य
तरमात्रेणेतरव्यावृत्तिसिद्धेर्लक्षणपदानांचतन्मात्रप्रयोजनत्वान्नाभिहितं । परममुख्यतेतिज्ञेयमितियोजना । ननुबाहुल्यंप्रवृत्ति
हेतोर्धर्मः । बहुलप्रवृत्तिहेतुमत्त्वंचाभिधेयस्य । परममुख्यतातुशब्दधर्मः । तत्कथंसामानाधिकरण्यं । नैषदोषः । उपचरितत्वा
त् । निरवधिकंस्वतंत्रंवाप्रवृत्तिहेतुमपेक्ष्ययाशब्दस्यवृत्तिःसापरममुख्यतामहायोगलक्षणाज्ञातव्येतितातपर्यार्थः । महायोगरू
ढिस्वरूपंनिरूपयन्नाह ॥ [१४।११] तत्रेति । यत्रार्थेप्रवृत्तिहेतोरनवधिकत्वंतत्रैवचेत्प्रयोगबाहुल्यंस्यात्तदातस्यावृत्तेःपरता परममुख्य
ता किमुवक्तव्येति । अत्रानवधिकप्रवृत्तिनिमित्तवतियत्रार्थेयस्यशब्दस्यप्रयोगबाहुल्यमस्तितस्यतत्रमहायोगरूढिलक्षणापरममु

ख्यवृत्तिरित्येतावदेववक्तव्यं । कैमुत्यकथनंतुशंकानिरासार्थं । तथाहि । किमत्रप्रयोगबाहुल्यमात्रंलक्षणमुतानवधिकप्रवृत्ति
निमित्तविशेषितं । नाद्यः । रूढिमात्रत्वात्परममुख्यत्वायोगात् । नद्वितीयः । अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तेनैवपरममुख्यत्वेवि
शेष्यवैयर्थ्यात् । नचसमाहारेणविधांतरंभवति । तथासत्यसिद्धबाधितसमाहारोऽपरोहेत्वाभासःस्यादिति । अत्रद्वितीयएवा
भ्युपगम्यते । नचोक्तदोषः विशेषणमात्रेणपरममुख्यत्वेविशेष्यसद्भावेनसुतरांतत्सिद्धेः । नह्यस्माभिःपरममुख्यतामात्रसिद्ध
येविशिष्टोपादानंक्रियते । किंतुसमाहाररूपविधांतरसिद्धये । नचातिप्रसंगः । वैषम्यात् । अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षप्रयो
गबाहुल्यंखलुविवक्षितं । नसमाहारमात्रं । एतदर्थंचतत्रप्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्येसतीतियोज्यं । नचैवंमहायोगस्यात्रप्रवेशः । अतिबहु
लप्रयोगाभावस्यतत्रविवक्षितत्वादिति । अत्रकतरावृत्तिर्विष्णौ । येनपरममुख्यत्वंविष्णावित्युक्तमित्यतआह ॥ [१४।१२] उभयमिति ।
उभयंवृत्तिद्वयंदृश्यतेप्रमाणैः । सर्वशोपिशब्दानामित्यस्यायमर्थः । नारायणादिशब्दानांमहायोगरूढिः । तदितरेषांमहा
योगइति । अथवाविष्णौपरममुख्यवृत्तिरित्युक्तमनेनोपपादयति । उभयं प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यंप्रयोगबाहुल्यंच । यद्वाप्रमि
तान्वाख्यानंपरीक्षकधर्मोनतुस्वेच्छयाऽर्थकल्पनं । नचैतेवृत्तीक्वचित्प्रमिते । अतोननिरूपणीयेइत्यत्रेदमुदितं । प्रमाणानितुव
क्ष्यंते । ननुयोगोयोगरूढिश्चैतेकिंनस्यातां । किमेवंभेदकाभावादाशंक्यते । अथवातद्विवक्षाकारणाभावात् । नाद्यः । तस्यो
क्तत्वात् । नद्वितीयः । यौगिकानामप्यर्थानाममुख्यतामभिधायविष्णोर्मुख्यत्वाभिधानस्यकारणत्वादिति । मुख्यवृत्तिर
पित्रेधाभवति । योगोरूढिर्योगरूढिश्चेति । तत्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षावृत्तिर्योगः । यथाकुंभकारऔपगवोराजपुरुषइति । न

नुनैतेपियौगिकाःकिंनामरूढाएव। कृत्तद्धितसमासकरणंतुव्युत्पत्तिमात्रार्थं। यथोक्तं। वृक्षादिवदमीरूढाइत्यादि। मैवं। शब्दार्थविभागस्यावापोद्धाराभ्यांप्रतीतस्यापलापेकारणाभावादित्यादिशिष्यैरेवोह्यतामितिमत्वारूढेःस्वरूपमाह॥ [१४।१२] प्रयोगेति। यत्रार्थेयस्यशब्दस्यप्रयोगमात्रबाहुल्यंतत्रतस्यवृत्तीरूढिरित्यभिधीयते। मात्रेत्यवयवार्थसादृश्यादिसापेक्षताव्युदासार्थं। तेनपरममुख्यवृत्तेर्योगरूढेःरूढोपचारलक्षणाभ्यांचव्यवच्छेदः। बाहुल्यमितिस्वरूपकथनं। सर्वेपियौगिकाःनास्तिरूढइतिशाकटायनः। तदसत्। घटपटादिशब्दानांबहुलमुपलंभात्। तेप्युणादिप्रत्ययांतायौगिकाएवेतिचेन्न। अर्थानुगमादर्शनात्। अंततःप्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थेरूढेराश्रयणीयत्वाच्चेति। प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षोयत्रबहुलप्रयोगस्तत्रयोगरूढिः। यथापंकजादिशब्दानांतामरसादावितिप्रसिद्धत्वान्नोक्तं। विरोधाद्वैफल्याच्चयोगरूढिरयुक्तेतिकेचित्। तथाहि। अवयववृत्तिर्योगोरूढिस्त्वखंडवृत्तिः। नह्येतयोरेकत्रसमावेशोयुज्यते। नचयोगरूढ्यंगीकारेकिमपिप्रयोजनमस्ति। पंकजादिशब्दानांसंप्रतिपन्नवृत्त्यैवोपपत्तेरिति। तदयुक्तं। नहियोगरूढ्योस्समाहारोयोगरूढिरितिब्रूमः। येनविरोधःस्यात्। किंनामयथारूढलक्षणालक्षणामात्रात्। रूढगौणीचगौणीमात्रात्प्रयोगप्राचुर्येणभिद्यते तथाप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वाद्रूढिमात्रात्प्रयोगबाहुल्येनयोगमात्राच्चभिन्नातृतीयेयंवृत्तिरिति। किंचपंकजादिशब्दाश्चकिंकेवलरूढाअंगीकरणीयाउतयौगिकाः। नाद्यः। अवयवार्थप्रतीतिविरोधात्। सप्तम्यांजनेर्डइत्यनुशासनविरोधाच्च। अनेनैवन्यायेनयौगिकाभावप्रसंगाच्च। नद्वितीयः। भेकादिष्वपिप्रयोगप्रसंगात्। गवादिशब्दानामिवव्यवहारप्राचुर्याप्राचुर्यकृतेशक्तिसाम्येपिप्रसिद्ध्यप्रसिद्धीइतिचेन्न। वैषम्यात्। गवादिशब्दा

ना(नांसंप्रतिपन्नवृत्त्याने)मनेकार्थत्वेशास्त्रतोनिश्चितेहिप्रसिद्ध्यादेःकारणांतरंमार्गणीयं। नचैवमेषांशब्दानामनेकत्रशक्तिरवधृता। किंचशमिधातोःसंज्ञायां स्तंबकर्णयोरमिजपोर्हस्तिसूचकयोरित्यादिनाऽवयवार्थव्यतिरेकेणोपाधीनपिवदताशास्त्रकारेणांगीकृतैवेषावृत्तिरित्यलं। एवमव्यवहितामभिधावाचकत्वादिशब्दवेद्यांमुख्यवृत्तिंनिरूप्येदानींव्यवहितांगौणींलक्षणांचामुख्यवृत्तिंनिरूपयति ॥ [१४।१३] प्रयोगेति। संबंधःप्रयोगयुक्तेन। वाशब्दोव्यवस्थितविभाषायां। अपिशब्दोमुख्यवृत्तिलक्षणेनामुख्यवृत्तिलक्षणस्यसमुच्चयार्थः। अमुख्यतइतिसमासेगुणभूतायाअपिवृत्तेर्बुद्ध्यापृथक्कृतायाविशेषणं। अमुख्यायागौण्यालक्षणायाश्चवृत्तेर्हेतुरितिज्ञेयइत्यर्थः। यस्यशब्दस्ययत्रार्थेप्रयोगःसामर्थ्यंतस्यप्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तंतत्सादृश्यंनिमित्तीकृत्यान्यत्रवृत्तिगौंणी। तत्संबंधंनिमित्तीकृत्यवृत्तिस्तुलक्षणेत्युक्तंभवति। कश्चिदाह। गौणीनामवृत्तिर्नास्ति। सादृश्यस्यापिसंबंधत्वेनलक्षणायामंतर्भूतत्वादिति। तन्निराकर्तुंपश्चादुद्दिष्टापिगौणीप्रथमंलक्षिता। स्वातंत्र्यंह्येवमस्याःज्ञापितंस्यात्। यदिखलुकश्चिद्ब्रूयात्। लक्षणानामनास्ति। संबंधस्याप्येकस्थानत्वादिसादृश्यरूपत्वेनगौण्यामंतर्भूतत्वादिति। तदाकिंवक्तव्यम्। नैवंलौकिकीप्रतीतिरितिचेत्। तत्किंसादृश्यंसंबंधत्वेनप्रतियंतिलौकिकाः। तत्रगौणीद्विविधा। रूढारूढभेदात्। तत्राद्यायथामृद्गवकादौगवादिशब्दस्य। द्वितीयायथा। गौर्वाहीकइति। तत्रस्वार्थसहचारिणोगुणाःजाड्यमांद्यादयोलक्ष्यमाणाःगोशब्दस्यवाहीकेवृत्तौनिमित्ततामुपयंतीतिकेचित्। तदसत्। गौण्यालक्षणातोभेदाभावप्रसंगात्। गोशब्दस्यवाहीकेवृत्तौलक्ष्यमाणगुणानांनिमित्ततायाश्चोपपत्तिशून्यत्वात्। लक्ष्यमाणगुणसादृश्याद्गुणांतरंततोगुणीलक्ष्यतइतितुनानुभाविकं। स्वार्थसहचारिगुणाभेदेनपरार्थगतागुणाएवलक्ष्यंतइत्यपरे।

सु०३२

तदप्यसत्।गुणानांभेदस्यसाधयिष्यमाणत्वात्। वाहीकेवृत्तौनिमित्ताभावाच्च। तस्मात्सदृशगुणाश्रयत्वंनिमित्तीकृत्यपरार्थैवृ
त्तिर्गौणीतिसाधूक्तं। लक्षणापिद्वेधा। रूढारूढभेदात्। तत्राद्यायथा। राजायंगच्छतीति।द्वितीयायथा। गंगायांघोषइति।
केचिदभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यतइत्याहुः। तेषांमंचाःक्रोशंतीत्यादौलक्षणानस्यात्। स्याच्चशब्दात्प्रतीतेनलिंगेनानु
मितार्थस्य। अथाविनाभावोत्रसंबंधमात्रं। तथापिलक्षितलक्षणायामव्याप्तिः।नहितत्राभिधेयसंबंधिनिवृत्तिः। किंतुलक्षितसं
बंधिनि। यथाप्राग्विरुद्धाइदानींपरस्परमेकीभूताइति। परंपरयायमर्थोभिधेयसंबंधीतिचेत्। तर्हिकिमनयाक्लिष्टकल्पनया।
प्रयोगयुक्तसंबंधइतियथोक्तमेवास्तु। व्यंजनंनामापरावृत्तिरस्तीतिचेन्न।अनुमानत्वेनतस्यशब्दशक्तित्वानंगीकारात्।यथोक्तं।
वचनलिंगानुमाहिसेति। तात्पर्यवृत्तिस्तुनातिरिच्यतइतिस्वयमेवाचार्योवक्ष्यति। ननुमुख्यार्थानुपपत्तिंतत्सादृश्यंप्रयोजनं
चापेक्ष्यगौणीप्रवर्तते। मुख्यार्थानुपपत्तितत्संबंधप्रयोजनान्यपेक्ष्यतुलक्षणा। यथोक्तं। मुख्यार्थबाधेतद्योगेरूढितोथप्रयो
जनात्। अन्यार्थोलक्ष्यतेयत्सालक्षणारोपिताक्रियेति। तत्कथंसादृश्यसंबंधावेवोक्तावित्यतआह॥ पूर्वेति। नमुख्यानुप
पत्तिरमुख्यवृत्तेःकारणं। प्रयोगोत्तरकालीनत्वादनुपपत्तिदर्शनस्य। किंतुमुख्यार्थानुपपत्तिदर्शनममुख्यार्थग्रहणस्यहेतुः।
अतएवहिनशब्देनापेक्ष्यते। नापिप्रयोक्त्रा। किंतुप्रतिपत्त्रैव। शब्दोहिव्युत्पत्तिवशान्मुख्यमेवार्थंप्रथमंबुद्धावारोहयति।
नचप्रतिपत्तातंसहसोत्स्रष्टुमुत्सहतइतितदर्थमेवानुपपत्तिमपेक्षते। अतोनवृत्तिकारणचिंतायामियंवाच्या।प्रयोजनमपिनवृत्ति
हेतुः। किंतुसतिमुख्येऽस्मदायत्तेशब्दप्रयोगेकस्मादमुख्यंप्रयुंज्महइतिवक्त्राप्रतिपत्त्राचानुसंधीयते। अतोत्रनवक्तव्यमिति।

अत्रायोगग्रहणंप्रयोजनस्याप्युपलक्षणं। यथाऽयोगःसार्वत्रिकोनतथाप्रयोजनं। रूढायांगौण्यांलक्षणायांचाभिधातुल्यत्वेना
नपेक्षितत्वादितिविशेषसूचनायनस्वशब्देनोपात्तं। निर्दलत्वात्। मुख्यायोगेऽमुख्यग्रहइतिवक्तव्येपूर्वायोगेपरग्रहइति
वचनंलक्षितलक्षणाद्यनुगमार्थं। नहिलक्षितलक्षणामुख्यासंभवमात्रेणाश्रीयते। किंतुलक्षितस्यापि। अतएवैतदयुक्तंमुख्यार्थ
बाधइति। किंचयथामुख्यवृत्तिष्वपिस्वीकारेतारतम्यमस्तितथाऽमुख्यवृत्तिष्वपि। कुतइतिचेत्। अर्थप्रतीतिसन्निकर्षविप्रक
र्षाभ्यामितिब्रूमः। ननुचसादृश्यसंबंधयोस्तद्धितमुत्पाद्यतस्यापिलुपिकृतेसर्वंसेत्स्यति। किममुख्यवृत्तिस्वीकारेणेत्यतोवेदमु
दितं। यदिगोशब्दस्यगविवाहीकेचगंगाशब्दस्यगंगायांतीरेचोक्तविधयाभिधैवस्यात्तदागोगंगाशब्दोच्चारणेगोगंगयोःपूर्वंप्रती
तिःतदयोगेचानुसंहितेऽर्थांतरप्रतीतिरितिनस्यात्। नहिहरीतक्यादिशब्दोच्चारणेसत्ययंप्रतीतिक्रमोस्ति। किंतुवृक्षेफलेचस्वा
तंत्र्येणप्रतीतेप्रकरणादिवशेनान्यतरनियंत्रणंक्रियते। अस्तिचायंपूर्वायोगेपरग्रहः। तेनजानीमोनोभयत्रोक्तविधयाभिधैवेति।
नन्वत्रानुपपत्तेरर्थप्रतीतिहेतुत्वेऽर्थापत्तिरेवास्तु। किंशब्दशक्तिसमाश्रयणेन। तथाहि। किमाप्तप्रणीताच्छब्दादसावर्थःप्रती
यते।अन्यथावा।नान्यथा। उन्मत्तवाक्यादौतदभावात्। आद्येत्वर्थापत्तिरेव। वक्तुराप्तेःप्रतीतार्थानुपपत्तेश्चविरोधेनार्थांतरस्यक
ल्प्यमानत्वात्। स्यादेवंयदिवक्तुराप्तत्वंनिश्चीयेत। तस्यपदस्यतत्रशक्त्यभावेऽसंबद्धभाषिणितस्मिन्नाप्तत्वमेवकथंनिश्चीयेतेति।
तदर्थमवश्यंशब्दशक्तिराश्रयणीयेतिसर्वमवदातं। एतेनैतदपिपरिहृतं। यदभिहितंपूर्वपक्षिणा। योगस्यरूढितोदुर्बलत्वेननपर
मेश्वरस्यमुख्यार्थत्वमिति। महायोगस्याविद्वद्रूढिमात्रात्प्राबल्योपपत्तेः। विद्वद्रूढेरप्युक्तत्वेनतत्सहितस्ययोगस्यसुतरांतदुपपत्ते

रिति । यदुक्तमुभयंदृश्यतेविष्णाविति । यच्चसूचितंविशिष्टयोगस्यरूढितःप्राबल्यमिति ।तदुपपादयति ॥ [१४।१३] एतमेवेति । तं
यच्छतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिनइत्याचक्षतएतमेवसंतंसयदिदंसर्वमध्यतोदधेयदिदंकिंचतस्मान्मध्यमास्त
स्मान्मध्यमाइत्याचक्षतएतमेवसंतमित्यादिकाश्रुतिः । सनिरुक्तिकंयोगवृत्तिसाहित्येन । तत्रगांपरमेश्वरविषयां । शतचर्यादि
शब्दोपलक्षितानांसर्वशब्दानांविद्वद्रूढिंदर्शयति । आचक्षतइत्युक्तत्वात् । यच्चात्रबहुशःअतिबहुवारंदर्शयति । तेन
ज्ञायतेंजस्तात्पर्यादेवनतुप्रासंगिकत्वेनेति । किंचात्रसंतमितिवचनादेतमेवेत्यवधारणाच्चलौकिकरूढितोभगवद्विषयस्ययोगस्य
प्राबल्यंदर्शयतिश्रुतिः । एतमेवपरमात्मानंशतचर्यादिनामार्थसंतमुक्तेनयोगेनशतचर्यादिनामवाच्यमाचक्षतेविद्वांसः । म
धुछंदःप्रभृतींस्तुरूढार्थानमुख्यतइत्यस्यार्थस्यपदद्वयसामर्थ्येनप्रतीतेः । संतमित्यनेनह्यगंगांगंगेत्याचक्षतेयथानतथाहरिमिति
मुख्यार्थतोच्यते । तदुपपादनार्थमाचक्षतइतिनिर्वचनंचसंबध्यते । अवधारणेनत्वन्यस्यतच्छब्दमुख्यार्थत्वंप्रतिषिध्यते ।
नचसर्वथाप्रतिषेधोयुक्तः । प्रागुक्तप्रयोजनव्याघातात् । ततःपरमेश्वरसमकक्षतयावाच्यत्वप्रतिषेधोज्ञायते । रू
ढार्थेभ्योयौगिकार्थस्याधिक्येभिहितेतद्विषयस्यविशिष्टयोगस्यलौकिकरूढितःप्राबल्यंसिद्धं । अवधारणेतिक्वचित्पाठः ।
अत्रसंतमितिपदमवधारणाचेतिपदद्वयंदर्शयतीतियोजना । हियस्मादेवंतस्मादुक्तंयुक्तमिति । वाक्यांतरैरपिविष्णोःसर्व
शब्दवाच्यतामुपपादयति । अःइतीति । अःइतिब्रह्मेतिश्रुतावकारस्यब्रह्मवाचकत्वंतावत्कथितं । अन्यथेतिकरणवैय
र्थ्यात् । अकारोवैसर्वावागितिश्रुतौसर्वेषामपिशब्दानामकारव्याख्यानताचकथिता । साक्षादैक्यस्यप्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेनलक्ष

णाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । नचव्याख्यानव्याख्येययोर्भिन्नविषयतायुक्ता । तस्मादेतद्वाक्यद्वयपर्यालोचनयासर्ववागभिधेय
त्वंब्रह्मण:प्रतीयते।किंचयद्वाचॐमितियच्चनेतियच्चास्या:क्रूरंयदुचोल्बणिष्णुतद्विियूयकवयो(अ)न्वविंदन्नामायत्तासमतृप्यंच्छ्रु
तेधीत्यस्यांश्रुतौवाचोवाक्समूहस्यमध्येयदोमितिपदंअंगीकारवाचीतियावत् । यच्चनेतिपदंप्रतिषेधार्थंयच्चास्या:वाचोमध्येक्रू
रंअर्थत:कठिनंच । यच्चोल्बणिष्णुशब्दत:कठिनं । उपलक्षणमेतत् । यावद्वैदिकंपदजातंतत्सर्वंवियूयविचार्यकवयोविवेकि
न:नामायत्तानिनामप्रकाश्यतयानामाधीनानितत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्यन्वविंदन्विदितवंत: । तस्मिंश्चवेदनेऽधिश्रुतेपरि
पक्केसतितदनंतरंसमतृप्यन्कृतकृत्यामुक्ताअभूवन्नितिनाममात्रविद:कृतकृत्यतातावत्कथिता । तमेवंविद्वानितिपरमेश्वरज्ञा
नादेवमोक्ष:श्रूयते । तदुभयान्यथानुपपत्त्यासर्वाण्यपिवैदिकानिनामानिपरमेश्वरार्थानीतिगम्यतइत्याह ॥ [१४।१५] नामेति ।
अथान्यच्चसकलवैदिकसंहितानांपूर्वोत्तरवर्णानांचविष्णुनामार्थरूपत्वंतत्प्रतिपादकत्वमब्रवीद्वेद: । तेनसर्वेवर्णा:सर्वाश्चसंहि
ताविष्णुमेवप्रतिपादयंतीतिज्ञायतइत्याह ॥ [१४।१५] विष्णुनामेति । क्वाब्रवीदित्यतस्तद्वाक्यमर्थत:पठति ॥ [१४।१६] णंकारंचेति । ण
कारोबलंषकार:प्राणआत्मेतिविष्णुनामगतौणकारषकारौपरमेश्वरबलचेष्टाप्रतिपादकौवदन्वेदोऽनंतरंसयोर्हैतौणकारषकाराव
नुसंहितमृचोवेदेत्यृचामनुसंहितंसर्वसंहितासुणकारषकारौयोवेदणकारषकारतत्संहिताभि:प्रतिपाद्योयोर्थ:सएवसर्वत्रपूर्वोत्तर
वर्णतत्संहिताभि:प्रतिपाद्यतइतियोवेदेतिविष्णुनामसमानार्थताज्ञानपूर्वकत्वेनसर्वसंहिताध्ययनमब्रवीदित्यर्थ: । नन्वत्रणका
रषकारार्थप्रतिपादकत्वंसर्ववर्णादेरुच्यते । नतुविष्णुनामार्थत्वं । नहिणकारषकारावेवविष्णुनामेत्यतआह ॥ [१४।१६] उपसर्गत्वत

इति । सत्यंसंतिविष्णुनाम्न्यन्येपिवर्णाः । तथापिवीत्यस्योपसर्गत्वेनोत्तरपदार्थविशेषकत्वादुन्प्रत्ययस्यताच्छील्यार्थत्वादुप
सर्जनत्वंमन्वानस्यवेदस्यप्राधान्याण्णकारश्चषकारश्चद्वावेवनामस्वरूपतयाभिमतावित्यदोषः । ननूपसर्गाःक्रियायोगे । नचा
त्रक्रियायोगोस्ति । तत्कथमुपसर्गत्वं । मैवं । षोंतकर्मणि । णुस्तुतावितिधातुद्वयरूपत्वांगीकारात् । अतएवताच्छीलि
कप्रत्ययोत्पत्त्युपपत्तिः । उदाहृतानांश्रुतीनांप्रयोजनमाह ॥ [१४।१७] तस्मादिति । यौपुरासर्वशब्दानांप्रतिपदसमन्वयो
वाक्यान्वयश्चविष्णावुक्तौतावेताभिःश्रुतिभिःसिद्धावित्यर्थः । उपपत्त्यपेक्षाःश्रुतयःप्रागुदाहृताः । इदानींस्पष्टंपदवाक्य
समन्वयवादिनीरुदाहरति ॥ [१४।१८] घोषाइति । तावाएतास्सर्वाऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैवव्याहृतिःप्राणएव । सर्वेवेदाय
त्पदमामनंति । इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान् । एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निंयमंमातरिश्वानमा
हुः । यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुर्यंमित्रमाहुर्यमुसत्यमाहुः । संप्रथमस्संकृतिर्विश्वकर्मासप्रथमोमित्रोवरुणोग्निः । योदेवानांना
मधेत्येतानिवाक्यान्येतैःप्रतीकैरुपात्तानि । आदिपदेननामानिसर्वाणीत्यादेर्ग्रहणं । अत्राद्यद्वितीयांतिमश्रुतयःसमन्व
यद्वयेप्रमाणं । अन्यास्तुवाक्यान्वये । इंद्रादिनाम्नांपरमेश्वरपरत्वेसतींद्रस्यनुवीर्याणीत्यादिवाक्यानांतत्परत्वंहिसिद्ध्य
ति । नन्वेतदर्थप्रतिपादकसूत्रस्यादर्शनादुत्सूत्रितोयमर्थःकस्मादुक्तइत्यतआह ॥ [१४।१९] तदेवेति । तदेतद्भगवतासूत्रकारे
णस्वयमुक्तमेवनोत्सूत्रितंकथ्यते । तथाचसूत्रं । ज्योतिरुपक्रमात्तुतथाह्यधीयतएकइति । अत्रज्योतिरितिसूत्रप्रतीकेग्राह्ये
यदुपक्रमादित्याह । तेनज्योतिरुपक्रमेतिपरेषामपपाठएवेतिसूचयति । अथवात्रज्योतिर्मात्रग्रहणात्कथंसर्वशब्दसमन्वय

प्रतिपादनं । ज्योतिःशब्दस्योपलक्षणत्वादितिवदामः । कथमुपलक्षणाभिप्रायोवगम्यतइत्यतउक्तं । उपक्रमादितिब्रुवतेति ।
अत्रहिज्योतिरितिप्रतिज्ञायोपक्रमात्तुतथाह्यधीयतएकइतिहेतुरुच्यते । तस्यचायमर्थः । एषइमंलोकमभ्यार्चदित्युपक्रमात्उप
क्रमंविधायतावाएताइत्याद्यधीयतएकइति । तथाचयदिज्योतिश्शब्दमात्रसमन्वयोत्रविवक्षितःस्यात्तदातन्मात्रोपपादकंकि
मपिवक्तव्यं । सर्वशब्दवाच्यतोपपादकस्योपादानंक्वोपयुज्यते । नहिविशेषविषयंप्रमाणंनास्ति । येनसामान्यद्वारासाधनंवि
धेयं । अतःसर्वविषयंप्रमाणमुपाददानेनसूत्रकृताज्योतिश्शब्दोलाक्षणिकोविवक्षितइतिज्ञायते । किंचतत्तुसमन्वयादितिब्रह्म
णिसर्वशब्दसमन्वयःप्रतिज्ञातःनकतिपयशब्दसमन्वयइत्युपपादितं । तद्विवरणार्थमध्यायशेषस्यप्रवृत्तिरितिचोक्तं । तत्रानंद
मयाद्यधिकरणैःप्राकरणिकशब्दसमन्वयःप्रतिपादितः । अस्मिंश्चपादेविरोध्यादिशब्दसमन्वयः । तथाचकर्मक्रमाद्यभिधा
यिनःशब्दाःइदंचावशिष्टमधिकरणमितिपरिशेषात्तत्समन्वयार्थमेतदितिज्ञायतइत्याशयवानाह ॥ [१४।२०] ब्रुवंतेति । अस्त्वत्रस
र्वशब्दसमन्वयप्रतिज्ञानं । तथापियोत्रतत्प्रतिपादनार्थंजातमोतमित्यादिना(न्वयो)न्यायोभिहितः । सनसूत्रितइत्यतोवोक्तं ।
उपक्रमादिति । एषइमंलोकमभ्यार्च्यदित्युपक्रमवाक्यमुपादायतथाह्यधीयतएकइतिवदतासूत्रकारेणतदेवोक्तंयदस्माभिरुक्तं ।
उपक्रमेसर्वस्यास्यदर्शनात् । यथाचैतत्तथैतमेवेत्यादिनोक्तमिति ॥ २ ॥ ७ ॥ एवंसंक्षेपविस्तराभ्यामानुमानिकमित्यादिसूत्रा
णिव्याख्यायपरेषांव्याख्यानंप्रत्याख्याति । तथाहि । केचिदेतत्पादप्रमेयमन्यथावर्णयंति । यदुक्तंप्रधानस्याशाब्दत्वमीक्षतेर्ना
शब्दमिति । तदसिद्धं । कासुचिच्छाखासुप्रधानसमर्पणपराणांशब्दानांश्रूयमाणत्वादिति । तदेतद्यावन्ननिराक्रियतेतावद्ब्र

ह्मकारणवादस्यस्थैर्यंभवति । अतःप्रधानस्याशाब्दत्वंप्रतिपादयितुमयंपादआरभ्यतइति। तत्तावन्निराचष्टे ॥ १।४।२० नशब्दवाच्य
तैवेति । अत्रैवप्रथमेध्यायेप्रधानस्यशब्दवाच्यतानिषिध्यतइतिनोपपद्यते । तथासतिसमन्वयलक्षणेंतर्भावाभावेनपादस्यासं
गतत्वप्रसंगइतिभावः । ननूक्तमत्रसमन्वयस्थेम्नेप्रधानस्याशाब्दत्वमत्रोपपाद्यतइतितथाचकथमसंगतिरिति । मैवं । तथासत्य
विरोधलक्षणेंतर्भावप्रसंगात् । अन्यथाद्वितीयाध्यायार्थोपिसमन्वयस्थैर्यायैवेतिसोप्यत्रवक्तव्यःस्यात् । केवलंशब्दवाच्यतै
वात्रप्रधानस्यनिषिध्यतइतिनयुज्यते । विशेषाभात् । किंचात्रपादेजगत्कारणवाचिशब्दवाच्यत्वंप्रधानस्यनिषिध्यतेशब्दवा
च्यतैववा । नाद्यः । अत्रोदाहृतवाक्येषुमहतःपरमव्यक्तं । यस्मिन्पंचपंचजनाइत्यादिषुप्रधानस्यजगत्कारणत्वाश्रवणात् ।
कश्चिदाह । महतःपरमव्यक्तमितिपरशब्देनकालविप्रकृष्टत्वमुच्यते । ततःकारणत्वशंकेति । तदयुक्तं । किंकालविप्रकर्षएवका
रणत्वमुततेनानुमेयं । अथसंभाव्यं । नप्रथमद्वितीयौ । कार्यकारणभावविकलयोरपिपरापरभावदर्शनात् । नतृतीयः । संभा
वनामात्रस्येयंतंसूत्रसंदर्भंप्रतिप्रयोजकत्वायोगात् । अजामेकामित्यादौकारणत्वंप्रतीयतइतिचेत् । तत्किंब्रह्मपरंकरिष्यते । ते
जोबन्नविषयंहितद्व्याख्यातंभवता। तथाचलौकिकमाभाणकंनातिवर्तते। व्याघ्रेणोरणेनीतेकाहानिःवृकेणोरणेनीतेकोलाभइति।
द्वितीयेत्विदमुपतिष्ठते । नशब्दवाच्यतैवात्रप्रधानस्यनिषिध्यतेप्रकृतानुपयोगादिति । शाब्दत्वेहिप्रधानस्यस्वरूपमात्रंसि
ध्यति । नचस्वरूपसिद्धिमात्रेणकाचिल्लक्षणक्षतिः । नह्यस्माभिरिवपरेणसर्वशब्दसमन्वयःप्रतिज्ञातः । नापिप्रधानंनिषिध्य
ब्रह्मतत्रनिवेशितं । येनास्मदीयदिशाप्युपयोगस्स्यात् । तदिदमुक्तं । ब्रह्मनिवेशनंविनाप्रधानस्यशब्दवाच्यतैवात्रनिषिध्यत

इतिनयुक्तमिति । किंचप्रधानस्यशब्दवाच्यतेक्षत्यधिकरणानंतरमेवनिषेध्या । त्रिपादीमतिक्रम्यात्रनिषिध्यतइतिनयुज्यते । व्यवधानेकारणानिरूपणादिति । किंचपादप्रतिपाद्योर्थस्तथाविधोभवति । यस्तत्पादस्थसकलसूत्रप्रतिपाद्यः । नचात्रपादेस र्वेष्वपिसूत्रेषुप्रधानस्यशब्दवाच्यतैवनिषिध्यतइतिनियमोस्ति । येनायमेतत्पादार्थःस्यात् । कारणत्वेनेत्यादौतदभावात् । तत्रापिपरंपरयातदेवसाध्यमितिचेत् । तर्हिपारंपर्यस्यातीतपादार्थेपिसुवचत्वादत्रैवप्रधानस्यशब्दवाच्यतानिषिध्यतइतिनास्ति । सहिपादार्थोयोन्यत्रनप्रतिपाद्यतइति । एवंसामान्यतःपादार्थंनिराकृत्येदानींप्रथमाधिकरणव्याख्यांनिराकरोति ॥ [१४।२०] नैशब्द वाच्यतैवेति । आनुमानिकमित्यादिसूत्रं । तत्परेणव्याख्यातं । आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितंप्रधानमप्येकेषांशाखिनांश ब्दवदुपलभ्यते । काठकेहिपठ्यते । महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरइति । तत्रयएवयन्नामानोयत्क्र(मका)माश्चमहदव्यक्तपुरु षाःस्मृतिप्रसिद्धास्तएवैहप्रत्यभिज्ञायंते । तत्राव्यक्तमितिरूढियोगाभ्यांप्रधानमुच्यते । एवंतस्यशाब्दत्वादशाब्दत्वमनुपपन्न मितिचेत् । नैतदेवं । नह्येतत्काठकवाक्यंप्रधानपरमिति । अत्रपृच्छामः । किमत्रकाठकगताव्यक्तशब्दवाच्यतैवप्रधानस्यनि षिध्यते । किंवाकुत्रापिकेनापिशब्देननोच्यतइति । आद्यस्योत्तरं । अत्रकाठकेवाक्येअव्यक्तशब्दवाच्यतैवप्रधानस्यनिषिध्यत इतिनोपपन्नं । तन्मात्रेणाशाब्दत्वासिद्धेः । द्वितीयेपिकिंपरममुख्यययावृत्त्योतशब्दवाच्यतैवनिषिध्यते । आद्येतन्मात्रमनुमत मेवसर्वथाशब्दवाच्यतैवात्रप्रधानस्यनिषिध्यतइतिद्वितीयस्तुनोपपद्यते । कुतइत्यतआह ॥ [१४।३०] सर्वैति । संग्रहात्प्रधानस्येति शेषः । वेदेतावदाथर्वणिकाःपठंति । विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजांध्रुवां । ध्यायतेध्यासितातेनतन्यतेप्रेर्यतेपुनरित्यादि । इति

हासपुराणेतूदाहरिष्यमाणेद्रष्टव्ये । ननूक्तमत्रनह्यत्रस्मृतिप्रसिद्धंकारणंत्रिगुणंप्रधानमुच्यते । तेनयद्यदुदाह्रियतेतत्तद्भिप्रति
पन्नमेवेत्यतस्त्रिगुणत्वादिलक्षणोपेतप्रधानप्रतिपादकमितिहासवाक्यंपठति ॥ [१४।२१] सत्त्वमिति । आदिपदेनभूमिरापोनलोवायु
रित्यादेर्ग्रहणं । इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्येनत्रिगुणत्वादिनारूपेणोपेतस्यप्रधानस्यसंग्रहादितिसंबंधः । किंचाव्यक्तात्पुरुषःपरइत्य
व्यक्तशब्दवाच्यंनचेत्प्रधानंतर्हितद्वाच्यंवाच्यं । नन्वत्रसूत्रकृतैवोक्तंशरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति । आत्मानंरथिनंविद्धिश
रीरंरथमेवचेतिप्राग्यच्छरीरंरथरूपकतयाविन्यस्तंतदत्राव्यक्तशब्देनगृह्यते । प्रकरणात्परिशेषाच्चेति । नैवंसूत्रकृदाह । तथात्वे
हिरूपकविन्यस्तशरीरगृहीतेरित्यवक्ष्यत् । अस्तुवाकथंचिद्विशेषणस्यपरनिपातः । इदंतुवक्तव्यं । कथमव्यक्तशब्देनशरीरमु
च्यतइति । नह्येषारूढिः । नापियोगःसंभवति । शरीरस्यव्यक्तत्वात् । ननुपरिहृतमेतत्सूत्रकृतासूक्ष्मंतुतदर्हत्वादिति । यद्यपीदंश
रीरंव्यक्तं । तथाप्यस्ययन्मूलमुपादानकारणंतेजोबन्नलक्षणंभूतसूक्ष्मंतत्तावदव्यक्तं । अनादेस्तस्यसूक्ष्मस्याव्यक्तताहत्वात् । कार्य
कारणशब्दाश्चसंकीर्यंते । गोभिश्रीणीतमत्सरमितियथेति । अत्रवक्तव्यं । किमनेनोक्तंभवतीति । किंशरीरमेवात्रोच्यते । अव्य
क्तशब्दस्तत्रोपचरितः । शरीरमूलोपादानस्यतेजोबन्नात्मकस्यभूतसूक्ष्मस्यानादेरव्यक्तत्वादिति । किंवाभूतसूक्ष्ममेवाव्यक्तश
(ब्दवाच्यं)ब्दं । शरीरशब्दस्तुतत्रोपचरितः । शरीरस्यतत्कार्यत्वादिति । पक्षद्वयेपिदोषमाह ॥ [१४।२१] यत्रेति । यत्रवाक्येयद्यव्यक्तश
ब्दस्यान्योर्थोनेष्यतेपरब्रह्मलक्षणः । अपितुतेजोबन्नात्मकंशरीरमूलोपादानमनादिभूतसूक्ष्ममेवेष्यते । प्रथमेस्वरूपेणैव । द्वि
तीयेऽव्यक्तशब्दवाच्यतयातत्रतर्हितत्प्रधानमितिचोदितेकोदोषोस्ति । येननेतिप्रतिषिध्यते । अयमभिसंधिः । सर्वथातावन्नाव्य

क्तपदंब्रह्मपरंत्वयोच्यते । किंतुभूतसूक्ष्मकार्यशरीरस्यभूतसूक्ष्मस्यवावाचकमिति । परेणतुप्रधानवाचकमिति । यदिचाव्यक्त
स्यकारणत्वमभिप्रेतंतदापक्षद्वयमपिब्रह्मवादस्यप्रतिपक्षभूतमिति । शरीरांगीकारेणप्रधाननिरासोव्यर्थः । कारणत्वाविवक्षा
यांतुपक्षद्वयस्याप्यविरुद्धत्वात्किमनेनान्यतरपरिग्रहेणान्यतरनिराकरणाग्रहेण । विफलत्वादसंगतत्वाच्चेति । अथवाऽनादेरु
पादानस्यजडस्यभूतसूक्ष्मशब्दाभिधेयस्यांगीकारेप्रधानंनेतिरिक्तंवचः । तल्लक्षणत्वात्प्रधानस्य । नाम्निविवादायोगादितिभावः ।
नन्विदमाशंक्यसूत्रकारेणैवपरिहृतं । तदधीनत्वादर्थवदिति । स्यादेतदेवं । यदिवयंस्वतंत्रंतेजोबन्नात्मकंकारणमित्यभ्युपग
च्छामः । नैतदस्ति । तस्यब्रह्माधीनत्वांगीकारात् । अवश्यंचैतदेवमंगीकर्तव्यं । अर्थवद्धितत् । नहितेनविनाब्रह्मणोजगत्का
रणत्वंनिर्वहतीति । अत्रोच्यते । किमनेनोक्तंभवति । अस्तिप्रधानमितिसंप्रतिपन्नं । तद्धर्मेषुस्वातंत्र्यादिषुविप्रतिपत्तिरिति ।
एवंचेत्प्रधानस्यस्वातंत्र्यादिकंसांख्येनचोदनीयं । त्वयातुपारतंत्र्यादिकंव्युत्पादनीयं । किमनेनाव्यक्तादिशब्दानांप्रधानपर
तानिरासप्रयासेन । नह्यत्रप्रधानस्यस्वातंत्र्यादिकमवभासते । प्रत्युताव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यव्यक्तस्यपुरुषाधीनत्वंप्रतीयते । त
दिदमप्युक्तंप्रधानमत्रोच्यतइत्येवोक्तेऽपराधःकः । किंतुस्वतंत्रमित्युदितेनचैवमत्रोच्यतइति । चमसवदविशेषादित्यादिकम
धिकरणमपिप्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादकमितिव्याचक्षते । तथाहि । अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णां(बह्वींप्रजांजनयंतीꣳसरूपां ।)
बह्वीःप्रजाःसृजमानांसरूपाः । अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइत्यस्मिन्मंत्रेप्रधानस्यप्रतिपादनात्कथं
तदशब्दमिति । अत्रोच्यते । यथाह्यर्वाग्बिलश्चमसइत्यस्मिन्मंत्रेस्वातंत्र्येणायंनामासौचमसइतिनशक्यतेनिरूपयितुं । विशे

षाभावात् । ऊर्ध्वबुध्नत्वादेर्यथाकथंचित्सर्वत्रयोजयितुंशक्यत्वात् । तथाजामेकामित्यत्रापिप्रधानप्रतिपादनमशक्यावधारणं । विशेषाभावादिति । तदिदमनुपपन्नं । गौरनाद्यंतवतीसाजनित्रीभूतभाविनी । सितासिताचरक्ताचसर्वकामदुघाविभोरित्यादिश्रुतिसमाख्ययानिर्णयोपपत्तेः । किंचात्रनतावदजाशब्देनरूढार्थत्वाच्छागीस्वीकर्तुमुचिता । विद्याप्रकरणत्वात् । नापिपरब्रह्म । लोहितादित्वासंभवात् । भोग्यत्वानुपपत्तेश्च । अतएवनजीवोपि । भोक्तृतयापृथगभिधानाच्च । नाप्यन्यत्किंचिदचेतनं । अजननानुपपत्तेः । अतःप्रकृतिरेवाजा । जन्माभावात् । लोहितशुक्लकृष्णाच । रजस्सत्त्वतमोरूपत्वात् । प्रसिद्धंचरजआदीनांलोहितादित्वमागमेषु । तदनुषक्तश्चजीवस्संसरति । असंसक्तस्तुमुच्यतइतिसुप्रसिद्धं । नचेदेवंमंत्रस्यनिर्विषयत्वापत्तिरिति । ननुनमंत्रस्यनिर्विषयत्वमापद्यते । यतस्सूत्रकृदेवाह । ज्योतिरुपक्रमेति । अत्रमंत्रेप्रतिपादिताऽजाज्योतिरुपक्रमात्तेजोबन्नरूपा । कुतः । यदग्नेर्लोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्येतिलोहितादिरूपवत्तयातेजोबन्नान्यधीयतेह्येके । तत्समाख्ययात्रापितेजोबन्नात्मैवाजाप्रतिपत्तव्या । तस्याश्चतुर्विधभूतग्रामोपादानभूतायाबहुप्रजाजननीत्वंजडत्वेनभोग्यत्वमप्युपपन्नमिति । अत्रदूषणमाह ॥ [१४।२२] अजामिति । यद्यत्रमंत्रेपरिणामिजडंतेजोबन्नलक्षणंप्रतिपाद्यमंगीक्रियते । तर्ह्यजामेकामितिश्रुतिरेतांप्रकृतिंप्राहेतिपक्षोयदातदाकोदोषोस्ति । नकोपीति । ननुकथंनास्ति । ईक्षतेर्नाशब्दमित्युक्ताशब्दत्वासिद्धेर्विद्यमानत्वादितिचेन्न । तस्यास्माभिरन्यथाव्याख्याततत्वादित्याशयेनोक्तं ॥ [१५।२] सर्वथैवेति । अपरिहार्यइत्यर्थः । इदमत्राकूतं । जगत्कारणत्वेनखल्वत्राजाप्रतीयते । साब्रह्मवादिनाब्रह्मतयासमर्थनीया । तेजोबन्नात्मकतयातुसमर्थनेप्रधानरूपापिकुतोनांगीकर

णीया। लक्षणातिव्याप्तेस्तुल्यत्वादिति। तेजोबन्नान्यपिपरमेश्वराधीनानि। अतोनतत्रातिव्याप्तिरितिचेत्। एवंतर्हिकिंमंत्रस्यप्रकृतिपरत्वनिराकरणेन। किंतुप्रकृतिपरत्वमंगीकृत्यैवयोयोनिमधितिष्ठत्येकइत्यादिवाक्यबलेनेश्वराधीनत्वमेवोपपादनीयं। किंचतेजोबन्नेषुनतावदजाशब्दोरूढः। नापियौगिकः। तत्तेजोसृजतेत्यादिश्रुतेरजननासंभवात्। नचस्त्रीलिंगत्वमुपपद्यते। नाप्येकवचनं। त्रिवृत्करणादितिचेन्न। बहुत्वानिवृत्तेः। अथमन्येततेजोबन्नोपादानंजडमनादिद्रव्यंकिमप्येकमस्ति। तत्कार्यत्वादुपचारादजादिशब्दोपपत्तिरिति। तर्हितदेवात्रप्रतिपाद्यमस्तु। शब्दानांमुख्यवृत्तिलाभात्। अस्त्वितिचेत्तर्हिप्रकृतिरत्रप्रतिपाद्येतिवदतापूर्वपक्षिणाकिमपराद्धं। तल्लक्षणत्वात्प्रकृतेः। नाममात्रेविवादायोगाच्च। तदिदमुक्तमजामेकामिति। नन्वत्रोत्तरमुक्तंकल्पनोपदेशादिति। यथाहिमधुविद्यादावादित्यादीनांमध्वादित्वेनकल्पनाक्रियते। एवमत्रापितेजोबन्नानामजात्वादिकल्पनोपदेशादविरोधइति। एतदयुक्तं। कल्पनायाःप्रयोजनाभावात्। नहीदंपामरजनमनोरंजनार्थंकाव्यं। अतएवदृष्टांतोपिनिरस्तः। कश्चिज्ज्योतिरुपक्रमेत्येतदन्यथाव्याचष्टे। ज्योतिर्ब्रह्म। तदुपक्रमात्तत्कारणैवेयमजा नस्वतंत्रेति। तस्यप्रथमसूत्रंव्यर्थं। अनेनैवचरितार्थत्वात्। किंचतदधीनत्वादित्यनेनैवप्रधानस्यज्योतिरुपक्रमत्वंप्रतिपादितं। प्रतिपादनीयंचसांख्यपरीक्षायामिति। अस्याःश्रुतेःप्रधानपरत्वेपिनदोषइत्ययुक्तं। तत्तुसमन्वयादित्यवधारणानुपपत्तेरितिचेत् (न)। तेजोबन्नपरत्वेपितदनिस्तारात्। अस्तुपरस्यैवं। भवतांतुकथंनदोषइत्यतआह॥ [१।४।१] अस्माकमिति। अस्माकंतुमते तत्तुसमन्वयादित्यवधारणस्यायमर्थः। सर्वेषामपिशब्दानांभगवानेकएवपरममुख्यार्थोनान्यइति। अतोरूढंयस्यशब्दस्ययदर्थतयाप्रसिद्धंतदपिसर्वंतन्मु

सु०३३

ख्यार्थमात्रतयाभ्युपगम्यते। मुख्यायोगेगौणाद्यमपि। एवंचाजादिशब्दाःपरममुख्यया वृत्त्यापरब्रह्मपराःमुख्यमात्रतयाप्रधानस्यापिप्रतिपादकाइत्यंगीकारेकानुपपत्तिरिति। नन्वेवंतर्हिसौत्रमवधारणंकिमितिपरममुख्यार्थांतरव्यावृत्त्यर्थंव्याख्यायते। वाच्यांतरमात्रव्यावृत्त्यर्थंकुतोनव्याख्यातव्यं। नचोक्तप्रयोजनानुपपत्तिः। अमुख्यया वृत्त्यासंकेतमात्रेणवातदुपपत्तेरितिचेन्न। सूत्रकारेणैवग्रंथांतरेवैदिकानांशब्दानामुक्तविधानेकार्थत्वस्याभ्युपगतत्वादित्याह॥ अर्थद्वयमिति। तदेवपठति॥ कार्याणामिति। वचसांवैदिकानामुत्तमंवाच्यं। तदपेक्षयान्यान्यमुख्यवाच्यानि। कुतएतत्। योगानांयोगवृत्तीनांपरमां सिद्धिं सिद्ध्यंत्यस्मिन्निति सिद्धिः। इंद्रादयस्त्वपरमासिद्धयः। एतदपिकुतःकार्याणांमहदादीनांपूर्वंमुख्यंकारणं। प्रकृत्यादीनित्वमुख्यकारणानि। पदंस्वरूपं। तस्मात्परमंविदुः। यद्यपिरूढिरविलंबेनार्थप्रत्यायकतामात्रेणबलवती। तथापिविशेषज्ञानहेतुत्वाद्योगएवबलीयानितिमत्वासएवगृहीतः। तत्रसाक्षादर्थद्वयस्यानुक्तत्वेप्युत्तमंवाच्यमितिविशेषणाद्वाच्यांतरसद्भावोवगम्यते। अतएवप्रागभिप्रेत्येत्युक्तं। वैदिकानांशब्दानामुभयार्थत्वेप्रमाणांतरमाह॥ बुद्धाविति। योगइतियोगवृत्तिविषयःपरमेश्वरः। रूढःप्रसिद्धःप्रकृत्यादिः। अयमर्थः। अस्तितावद्विदितपदपदार्थसंगतेरधिगतशाब्दन्यायस्याजादिशब्दश्रवणे ब्रह्मणइवप्रधानस्यापिबुद्धावारोहः। धियां(च)तुस्वतएवप्रामाण्यं। अप्रामाण्यंतुबाधकाधीनमित्युपपादितंप्रथमसूत्रे। नचात्रार्थद्वयाभ्युपगमेबाधकमस्ति। येनबुद्धावारूढमपित्यज्येत। अतोनिरपवादप्रतीतिबलात्सर्वेषामपिशब्दानामुभयार्थत्वमेष्टव्यमिति। एतदेवविवृणोति॥ विपरीतेति। कारणंस्वीकारस्येतिशेषः। साविपरीतप्रमा। सःस्वीकारकारणत्वेनोक्तोपि

पूर्वारोहोव्यर्थः। स्वीकारकारणंनभवति। भ्रमोयथेति। प्रसिद्धशुक्तिरजतदिविपर्ययोयथेत्यर्थः। यद्वाऽजादिपदानिद्व्यर्थानि बाधकविधुरायांबुद्धौतथारूढत्वादितिप्रतिज्ञाहेतूकथितौ। अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांव्याप्तिमाचष्टे। तत्रपूर्वार्धेयथास्तंभादिप्रत्ययइतिदृष्टांतोक्तिरपिद्रष्टव्या। नन्वत्राजायाःकारणत्वमुच्यते। तच्चब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तमित्यतोबाधकाद्बुद्धावारूढमपिप्रधानंत्याज्यमितिचेन्न। निमित्तमात्रत्वस्यब्रह्मलक्षणत्वेनजगदुपादानत्वस्यप्रधानेपिसत्त्वादस्य तदर्थत्वोपपत्तेरित्याशयवानुपसंहरति॥ अंतइति। साश्रुतिःअजामेकामित्यादिका॥ १। ४। १॥ ७॥ नसंख्योपसंग्रहादपीत्येतदपिप्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनार्थतयाव्याचक्षते। तथाहि। यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः। तमेवमन्यमात्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतमित्येतस्मिन्मंत्रेपंचपंचजनाइतिपंचसंख्याविषयाऽपरापंचसंख्याश्रूयते। पंचशब्दद्वयदर्शनात्। अतएवपंचपंचकाःपंचविंशतिःसंपद्यते। तथाचश्रुतिप्रसिद्धयापंचविंशतिसंख्ययातेषांस्मृतिप्रसिद्धानांपंचविंशतितत्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तंश्रुतिमत्त्वंप्रधानादीनामित्यत्रोच्यते। नसंख्योपसंग्रहादपिप्रधानादीनांश्रुतिमत्त्वप्रत्याशाकर्तव्या। कस्मात्। नानाभावात्। नानाह्येतानिपंचविंशतितत्वानिनैषांपंचशःपंचशःसाधारणोधर्मोस्ति। येनपंचविंशतेरंतरालेपंचपंचसंख्याःनिविशरेन्। नह्येकंनिबंधनमंतरेणनानाभूतेषुद्वित्वादिकाःसंख्यानिविशंते। अतिरेकाच्च। अतिरेकोहिभवत्यात्माकाशाभ्यांपंचविंशतिसंख्यायाः। आत्मनोहिपंचविंशतावंतर्भावेयस्मिन्नित्यधिकरणत्वोक्तिविरोधः। आकाशस्यापिपृथगुक्तिविरोधः। तस्मान्नप्रधानादीनांशाब्दत्वमिति। अत्रवक्तव्यं। किंपंचविंशतितत्वप्रक्रियासर्वथाऽप्रामाणिकीत्यभिप्रायः। उतैतद्वाक्यंतत्परंनभवतीति। पक्षद्वयमप्यनुपपन्नं

मित्याह ॥ यत्तदिति । सदसदात्मकंकार्यकारणात्मकं । अविशेषत्वादकार्यत्वात्प्रधानंविशेषवत्त्वात्कार्यत्वात्प्रकृतिंप्राहुः ।
विशेषवदित्यस्यविवरणंपंचभिरिति । पंचभिःमहाभूतैःपंचभिःतन्मात्राभिःचतुर्भिःमहदहंकारमनोबुद्धिभिःदशभिःइंद्रियैश्च
ब्रह्मपूरितं । एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्रधानकार्यंविदुरितिसूत्रकृतैवग्रंथांतरेपंचविंशतितत्वानांप्रतिपादितत्वान्नतावदाद्यःकल्पः ।
अनुवादोयमितिचेत् । किंप्रमितस्योतकल्पितस्य । आद्येतत्प्रमाणैरेवसिद्धिस्तत्वानां । नद्वितीयः । वैयर्थ्यात् । दूषणार्थ
मितिचेन्न । तदभावात् । नहिग्रंथांतरेअनुवादःग्रंथांतरेदूषणमितिसंभवति । नद्वितीयः । विरोधाभावात् । यदु
क्तंनानाभावादितितदसत् । सूत्रकारस्यापिसंग्राहकाभावेनपंचभिरित्याद्युक्त्यनुपपत्तिप्रसंगात् । अथतत्रभूतत्वादीनिसं
ग्राहकाणिसंतीतिचेत् । तर्हितान्येवभूतत्वतन्मात्रात्वज्ञानेंद्रियत्वकर्मेंद्रियत्वतदितरत्वानिचश्रुतावपिसंतीतिसमानं । न
चायमस्तिनियमोंतरालेसंग्राहकेणविनासंख्यानिवेशोनास्तीति । पंचसप्तचवर्षाणिनववर्षशतक्रतुः । व्रतमेतदनुष्ठेयंवर्षा
णिनवपंचचेत्यादौव्यभिचारात् । यदप्यतिरेकाच्चेति । तदप्यसत् । पातंजलैरीश्वरस्याप्यंगीकृतत्वात् । आकाशश्चेत्या
काशाद्याइतिव्याख्यानोपपत्तेः । किंचेदंवाक्यंपंचविंशतितत्वसिद्ध्येसांख्येनस्वशास्त्रेगृहीतत्वाद्वाशंकितंसंभावितत्वाद्वा ।
नद्वावपिसंभवतः । पंचपंचजनाइत्यस्यपंचविंशत्यप्रत्यायकत्वात् । पंचजनाइत्यस्यसमासत्वेहिद्वितीयःपंचशब्दोनतावत्पंचश
ब्देनसंबध्यते । विशेषणस्योपसर्जनेनसंबंधायोगात् । नापिजनशब्देन । पंचजनाःकतीत्याकांक्षानुदयेनविशेषणायोगात् । अ
समासत्वेपिनतावत्पंचशब्देनसंबंधः । एकार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । नापिजनशब्देन । निराकांक्षत्वात् । कथं

चिदाकांक्षायामपिदशत्वस्यप्राप्तेः । ननुपंचजनाइतिसमाहारद्विगुः । तस्यपंचेतिविशेषणेपंचविंशतिःसंपद्यते । यथापंचपंच
फ(पू)ल्यइत्युक्तेपंचविंशति(पूलालभ्यं)फलानिलभ्यंतइति । मैवं । तथासतिपुल्लिंगानुपपत्तेरित्यलं ॥ १ । ४ । ३ ॥ ७ ॥
कारणत्वेनेत्यादिसूत्राणामपव्याख्यानंस्फुटदूषणमितिनदूषितं ॥ ७ ॥ प्रकृतिश्चेत्यधिकरणंब्रह्मणोजगदुपादानताप्रतिपाद
नार्थमितिव्याचक्षते । तथाहि । जन्माद्यस्ययतइतिजगत्कारणंब्रह्मेत्युक्तं । तत्रसंशयःकिमुपादानत्वेनोतनिमित्तत्वेनेति । स
ईक्षांचक्रेसप्राणमसृजतेतीक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणादिनाकेवलंनिमित्तत्वेनैवेतिप्राप्तेऽभिधीयते । प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरो
धात् । नकेवलंनिमित्तकारणमेवब्रह्म । किंतुप्रकृतिःउपादानंच । कुतःप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् । एवंहिप्रतिज्ञादृष्टांतौनो
परुध्येते । येनाश्रुतंश्रुतंभवतीतिब्रह्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञातं । तच्चोपादानत्वएवोपपद्यते । कार्यस्योपादानाव्यतिरेका
त् । नहिनिमित्तकारणाव्यतिरेकःकार्यस्यास्ति । तक्ष्णःप्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टांतश्चयथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनेत्यादयउ
पादानगोचराआम्नायंते । यतोवाइमानिभूतानीतिपंचमीचोपादानत्वंगमयति । जनिकर्तुःप्रकृतिरितिविशेषस्मरणात् । अ
भिध्योपदेशाच्च । सोकामयतबहुस्यामित्यभिध्यानपूर्वकंबहुभवनोपदेशाच्चनिमित्तत्वमुपादानत्वंचगम्यते । साक्षाच्चोभयाम्ना
नात् । इतश्चोपादानंब्रह्म । सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंतीतिसाक्षाद्ब्रह्मैवकारणमुपादा
योभययोःप्रभवप्रलययोराम्नानात् । यद्धियस्मात्प्रभवतियस्मिंश्चलीयतेतत्तस्योपादानंप्रसिद्धं । यथाव्रीह्यादीनांपृथिवीति ।
प्रत्यस्तमयश्चनोपादानादन्यत्रकार्यस्यदृष्टः । आत्मकृतेःपरिणामात् । तदात्मानंस्वयमकुरुतेत्यात्मनःकर्मत्वकर्तृत्वश्रवणादुपा

सुधा० दानंब्रह्म । कथंपुनःपूर्वसिद्धस्यक्रियमाणत्वं । परिणामात् । पूर्वसिद्धोप्यात्माविकारात्मनाविशेषेणात्मानंपरिणामयामासेति अ.१पा.४
॥१९६॥ ह्युपपन्नं । परिणामादितिवापृथक्सूत्रं । सच्चत्यच्चाभवदित्यादिनाब्रह्मणएवविकारात्मनापरिणामःसामानाधिकरण्येनाम्नाय अधि.६
ते । अतश्चोपादानंब्रह्म । योनिश्चहिगीयते । यद्भूतयोनिमितियोनिश्चब्रह्मगीयते । योनिशब्दश्चोपादानवचनःसमधिगतो
लोके । अतश्चोपादानंब्रह्मेति । तदेतन्निराकरोति ॥ [१५।७] नचेति । कुतोनोच्यतइतिचेत् । प्रमाणांतराविरुद्धोहिसूत्रार्थोवर्ण
नीयः । उपादानत्वंचब्रह्मणःश्रुत्यादिविरुद्धं । परिणामिकारणंह्युपादानमुच्यते । यथाघटरुचकादीनांमृत्सुवर्णादि । ब्रह्मण
श्चरूपांतरापत्तिलक्षणोविकारापरपर्यायःपरिणामोनिषिध्यतेश्रुत्यादाविति कथंसूत्रार्थतयावक्तुंशक्यतइत्याह ॥ [१५।८] अविकार
इति । सदाशब्दद्वयस्याविकारःशुद्धइत्याभ्यांसंबंधः । विकारोद्वेधाभवति । धर्मिणोधर्मस्यचेति । तत्राविकारस्सदेत्याद्यस्य
निषेधः । सदैकरूपेतिद्वितीयस्य । एकरूपेनिर्विकारेविज्ञानबलेयस्यासौतथोक्तः । उपमाविषयऔपम्यं । नऔपम्यंअनौप
म्यं । एकरसंस्वगतभेदवर्जितं । प्रधानानंदात्मकंवा । नविकारीतिगम्यतइतिशेषः । युक्तिविरुद्धंचब्रह्मणोविकारित्वमिति
वक्तुंविकारप्रकारांस्तावदाह ॥ [१५।१०] पराधीनेति । विकारस्तावद्द्विविधोभवति । विशेषाप्तिर्विशेषिपरि(वर्तः)वृत्तिश्चेति । तत्र
विशेषाप्तिर्नामधर्मिणस्तादवस्थ्येसतिधर्ममात्रपरिवृत्तिः । विशेषिपरि(वर्तः)वृत्तिस्तुधर्मिस्वरूपस्यैवपरिणामः । द्विविधोप्ययं ॥१९६॥
पराधीनोभवति । प्रत्येकंचद्वेधा । अनिवर्त्योन्यथाभवोनिवर्त्यश्चेति । अत्रैकैकप्रकारानुक्तिःस्फुटत्वादितिज्ञातव्यं । अन्यथावा
क्यस्यासामंजस्यंस्यात् । क्षीरादिवदितिचतुर्णामुदाहरणं । क्षीरादीनामिवदधित्वाद्यापत्तिरित्यर्थः । तत्रानिवर्त्यविशेषाप्तिर्यथा ।

श्यामस्यफलस्यपीतत्वापत्तिः । तत्रहिधर्मिणस्तादवस्थ्यंपीतत्वेपिफलव्यवहारानिवृत्तेः । केवलंश्यामत्वापगमेनपीतत्वमु
त्पन्नंसौरातपादिवशात्ननिर्निमित्तं । नचपुनर्निवर्तते । निवर्त्यविशेषाप्तिर्यथा । कुंडलाद्याकारस्यसुवर्णस्यकटकादित्वा
पत्तिः । अत्रापिधर्मिणस्तादवस्थ्यं । कटकादित्वापन्नेपिसुवर्णव्यवहारदर्शनात् । परंकुंडलत्वापायेनस्वर्णकाराद्यधीनकटक
भावोजातः । निवर्त्यश्चासौ । पुनःकुंडलीकर्तुंशक्यत्वात् । अनिवर्त्यविशेषिपरिवर्तोयथा । क्षीरस्यदधिभावः । अत्रहिनध
र्मिणस्तादवस्थ्यं । दधित्वापत्तौक्षीरव्यवहारानुपलंभात् । किंतुधर्मिभूतंक्षीरमेवआतंचनादिवशाद्दधिभूतं । नचदधिभाव
निवृत्त्यातत्क्षीरंभवति । निवर्त्यधर्मिपरिवर्तोयथा । शुल्बस्यतारत्वं । अत्रापिनधर्मिणस्तादवस्थ्यं । तारतायांशुल्बव्यवहारा
नुपलब्धेः । किंनामौषधाधीनतयाशुल्बमेवतारंसंवृत्तं । प्रबलौषधबलात्तारतानिवृत्त्याशुल्बंचसंपद्यते । नचपंचमीविधादृष्टा
संभावितावेति । किमतोयद्येवंभूतोविकारइत्यतआह ॥ [१५।११] नैवेति । क्वचिदितिनिमित्तसप्तमी । अयमाशयः । सकलोपिखलु
विकारःपराधीनोभवतीतितिनिदर्शितं । नचैवमेवासौक्वापिदृष्टः । तथात्वेवासर्वदास्यात् । नचब्रह्मणोविकारनिमित्तंकिंचिद
स्ति । सदेवसोम्येतिप्राक्सृष्टेर्वस्त्वंतरनिषेधात् । नचकालादिकमपिपरेणप्रलयेभ्युपगतं । अभ्युपगमेपिपराधीनतापत्तेश्च ।
अस्तुजडेषुपराधीनोविकारः । चेतनंब्रह्मतुस्वेच्छयैवजगदाकारेणविक्रियते । तदात्मानंस्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेरितिचेन्न । प्रेक्षाव
तस्तस्यनानाविधानर्थरूपप्रपंचीभवनेच्छायाएवानुपपत्तेः । नह्युन्मत्तोप्यात्मनोनर्थरूपतामिच्छति । दूरेप्रेक्षावान् । नचप्रपंच
स्यानर्थरूपतांनजानातिब्रह्म । असर्वज्ञतापातात् । नायंप्रपंचोब्रह्मणोनर्थरूपइतिचेन्न । दुःखादिरूपेणपरिणतस्यनदुःखादि

रूपतेत्यस्यव्याहतत्वात् । नहिविवर्त्तवादिनामिवकल्पितोयंप्रपंचोभवतां । सत्यत्वाभ्युपगमात् । दुःखादिमत्त्वमनिष्टं । नतुत
द्रूपतेत्यभिप्रायइतिचेन्न । तथासतिसुखरूपस्येष्टत्वमपिनस्यात् । ततश्चनमोक्षायप्रवर्तेत । किंचब्रह्मणोनर्थाभावेकस्यायमन
र्थइतिवक्तव्यं । जीवस्येतिचेत् । सकिंब्रह्मणोभिन्नोऽभिन्नोवा । नाद्यः । अपसिद्धांतात् । द्वितीयेकथंनब्रह्मणोनर्थः । भि
न्नाभिन्नइतिचेन्न । अभेदेनानर्थप्रसंगात् । निराकरिष्यतेचायंपक्षःअतएवचोपमेति । अपिचचेतनस्यापिविक्रियादृष्टादृष्टका
रणायत्तादृष्टेतिकथंब्रह्मणःस्वेच्छामात्रेणस्यात् । सर्वशक्तित्वादितिचेन्न । अनर्थीभवतःसर्वशक्तित्वानुपपत्तेः । नतर्कावसेयं
ब्रह्म । येनदृष्टांतानुगुण्यवैगुण्यचिंतात्रोपयुज्यते । किंनामश्रुतिमात्रसिद्धं । श्रुतिश्चान्यानपेक्षमेवप्रपंचतापत्तिमाचष्टइति
चेन्न । तथासतिविचारशास्त्रानवतारप्रसंगात् । युक्तश्चायंतर्कागोचरत्ववादोयत्रश्रुतीनामविगानंस्यात् । नचैवमत्रेत्युक्तं ।
अतोनसामान्यतोविकारित्वंब्रह्मणोयुज्यते । नापिविशेषतः । तथाहि । नतावदप्रच्युतस्वरूपस्यैवब्रह्मणोयमाकारप
रिणामःप्रपंचइतियुक्तं । अस्थूलत्वादिश्रुतिविरोधात् । स्वरूपापेक्षयातदुपपत्तिरितिचेन्न । स्वरूपएवस्थूलत्वादिजन
नात् । नहिकुंडलत्वानपगमेनसुवर्णस्यकटकत्वंभवति । स्वभावापेक्षयास्त्वितिचेन्न । कालभेदेनस्थूलत्वादिभावाभावव
तोयंस्वभावोयंनस्वभावइतिविवेकायोगात् । नहिब्रह्मणःकारणांतरात्प्रपंचतापत्तिमन्यसे । येनसानस्वभावःस्यात् ।
प्रपंचाकारतायाश्चानिवर्त्यत्वेप्रलयश्रुतिव्याकोपःस्यात् । निष्प्रपंचब्रह्मभावापत्तिलक्षणमोक्षाभावप्रसंगश्च । एकदेशप
रिणामस्तुनिराकरिष्यते । नापिस्वरूपप्रच्युत्याप्रपंचरूपतापत्तिः । स्थितिसमयेब्रह्माभावप्रसंगेनब्रह्मज्ञानस्यनिरालंबन

त्वापातात् । तस्याश्चानिवर्त्यत्वेनकदापिब्रह्मणोस्तित्वमित्येषादिक् । अत्रकश्चिदंधानुगतांधइवप्रकृतिश्चेत्यादीनिसूत्राणि
ब्रह्मणोजगदुपादानताप्रतिपादकतयाव्याख्यायोक्तदूषणगणाद्भीतःसूत्रतात्पर्यमाह । परमसूक्ष्माचिद्रूपप्रधानशरीरंब्रह्म
योव्यक्तेतिष्ठन्यस्याव्यक्तंशरीरमित्यादिश्रुतिसिद्धं । तथाचब्रह्माधिष्ठितंब्रह्मात्मकंप्रधानंजगदुपादानमितिब्रह्मैवजगदुपा
दानतयांगीक्रियते । अतोनोक्तदोषइति । तंप्रत्याह ॥ [१५।११] **अपादानत्वमेवेति** । एवंहिवदतापितुरिवपुत्रजन्मनिजगदुत्पत्तौ
ब्रह्मणोपायावधित्वलक्षणमपादानत्वमेवोपादानत्वमिष्टंस्यात् । सर्वथानिर्विकारस्यब्रह्मणोविकारिप्रधानशरीरकस्यतदधिष्ठा
तृत्वेनोपादानतयाउदितत्वात् । एवंभूतंचोपादानत्वंब्रह्मणोस्माभिरंगीकृतमेवेतिनात्रास्माकंप्रद्वेषः । ननूपादानत्वंचेद्ब्र
ह्मणोंगीकृतंकथंतर्हितन्निराकरणमित्यतआह ॥ [१५।१२] **नत्विति** । शुद्धचैतन्यस्यैवब्रह्मणोविश्वात्मनाभवोभास्कराद्यभ्युपगतो
नास्माभिरंगीक्रियते । अतस्तन्निराकरणमुपपन्नमेवेति । अत्रायमभिसंधिः । यद्यपिपरव्युत्पादितंब्रह्मणोजगदुपादानत्वंना
स्माकमर्थतोविरोधि । तथापिनैतेषांसूत्राणामर्थः । तथाहि । किमत्रास्यव्युत्पादनस्यप्रयोजनं । नतावद्भास्करस्येवनिमित्तो
पादानभेदनिराकरणं । प्रधानस्योपादानतयांगीकृतत्वात् । विकारिवस्त्वधिष्ठातृत्वमेवमुख्यमुपादानत्वमितिचेन्न । लोकवि
रोधात् । लोकव्यवहारानुसारेणहिपरीक्षकैर्लक्षणंकार्यं । नतुस्वाभिप्रायानुसारेणलोकव्यवहारोनियंतव्यः । लोकेचविक्रिया
वदुपादानमुच्यते । अथपातंजलाःप्रधानस्यैवस्वातंत्र्येणजगदुपादानत्वं । ईश्वरस्यतुतदनुग्राहकत्वमेवेतिमन्यंते । तन्निरासार्थं
ब्रह्मशरीरतयाब्रह्मात्मकमेवप्रधानं । तदीयमुपादानत्वमपिब्रह्मणएवेत्यत्रव्युत्पाद्यतइतिब्रूषे । तदाऽनवसरदुस्स्थत्वं । अस्य

समयपादेकर्तव्यत्वात् । करिष्यतेचान्यत्राभावादिति । तस्मान्नेदंसूत्रतात्पर्यमिति । पितृवदित्युक्तंदृष्टांतममृष्यमाणोब्रह्मप रिणामवादीवदति । पितापुत्रस्योपादानमेवातोनायंदृष्टांतोयुक्तइतितत्राह ॥ [१५।१२] नचेति । आद्यश्चशब्दोवधारणे । द्वितीयः परोक्तानुवादकः । जनितृशब्दंप्रयुंजानःस्वग्रंथस्यमंत्रतुल्यतांदर्शयतिभगवानाचार्यः । जनितामंत्रइतिस्मरणात् । अत्रप्रकृत त्वात्पितृमात्रग्रहणेप्राप्तेयदूर्णनाभिमातृग्रहणंतेनैतदपिनिराकृतंभवति । यद्ब्रह्मपरिणामिवादिनोक्तंब्रह्मणोजगत्कारणत्वेयथो र्णनाभिःसृजतेगृह्णतेच । पितामहस्यजगतोमातेत्यूर्णनाभ्यादिदृष्टांतोपादानादुपादानत्वमेवविवक्षितं । ऊर्णनाभ्यादीनांतं त्वादिकंप्रत्युपादानत्वादिति । यच्चयोनिश्चहिगीयतइत्यत्रोक्तं । यद्यपियोनिशब्दोयोनिष्टइंद्रनिषदेकारीत्यादौस्थानाद्यर्थः प्रतीयते । तथापियथोर्णनाभिरितिदृष्टांतबलादुपादानवाचीतिनिश्चीयतइति । उदाहरिष्यमाणंब्रह्मतर्कवचनमपिव्याख्यातं भवति । कुतोनेतिचेत् । अत्रपित्रादीनांपुत्रादीनांचचेतनाचेतनसमाहाररूपत्वाच्चत्वारःपक्षाःसंभवंति । पित्रादिचेतनःपुत्रा दिचेतनंप्रतिवोपादानंपुत्राद्यचेतनंप्रतिवापित्राद्यचेतनःपुत्रादिचेतनंप्रतिवापुत्राद्यचेतनंप्रतिवेति। तत्राद्यंपक्षत्रयंतावन्नोपपद्यत इत्यत्रहेतुमाह ॥ [१५।१२] चेतनत्वादिति । आद्येद्वयोश्चेतनत्वात् ।उत्तरयोरन्यतरस्य।चतुर्थंत्वंगीकरोतितदन्नंहीति । तैरूर्णनाभ्यादिभि रुपभुक्तमन्नंतत्परिणताःतच्छरीरधातवइतियावत् । तंत्वादिकार्यरूपतयापरिणतंभवेदित्यर्थः ।एतदुक्तंभवति।पित्रादिदृष्टांताना मयंखलुनिष्कृष्टोर्थः।यत्पित्राद्युपभुक्तमन्नंतच्छरीरभूतंपुत्रादिगताचेतनांशोपादानंभवतीति।पक्षांतरस्यासंभावितत्वात् । नचाय मस्माकमनिष्टः।महाप्रलयेपरमेश्वरेणनिगीर्णंमहदादिकार्यंतच्छरीररूपकप्रधानतांगच्छति। तच्चप्रधानंपुनर्महदादिकार्योपादानं

भवतीत्यंगीकारादिति। एतेनोर्णनाभ्यादीनांनविकारिताचेन्निरुपादानात्तंत्वाद्युत्पत्तिःप्रसज्यतइत्यपिनिरस्तं । एवंश्रुतिपुराणयु क्तिभिर्ब्रह्मणोनिर्विकारत्वावगमान्नजगदुपादानकारणत्वंकिंतुनिमित्तत्वमेवेत्युक्तं । अधुनाश्रुतिस्मृतिपुराणयुक्तिभिर्निमित्तत्व स्योक्तत्वादपीत्याह॥ [१५।१३] अपादानतयेति । विश्वकर्तृत्वमित्येवोक्तेकुलालादीनामिवतटस्थकर्तृत्वंप्रतीयते।तन्निवृत्त्यर्थमपादनतये त्युक्तं। अपादानत्वमित्येवोक्तेपरस्यनानिष्टं। उपादानस्याप्यपादानविशेषत्वेनोपादानत्वापादानत्वयोरविरोधात् । अपादानवि शेषविवक्षायांचपर्णपतनेवृक्षस्येवावधित्वमात्रंप्रतीयते। अतोविश्वकर्तृत्वमित्युक्तं। तथापिबुद्धिपूर्वकमितिव्यर्थं । कर्तुर्बुद्धिमत्त्व नियमादिति।मैवं।अशेषविशेषज्ञानस्यविवक्षितत्वात्।एतदुक्तंभवति । सकलकार्यक्रियाकारकफलविषयबुद्ध्यादिमानीश्वरो बाह्येनरूपेणानुगृह्णन्नांतरेणप्रधानादीनांपरिणामादिशक्तीःप्रेरयन्स्वशरीररूपकप्रधानादिपरिणामभूतमहदादिकार्यापगमेऽव धिर्भवतीति ।सादरत्वंदर्शयिष्यामः।तदेववाक्यद्वयंक्रमेणपठति ॥ [१५।१३] इच्छामात्रादिति ।नतुपरिणामितयेतिमात्रार्थः । तत्रहे तुरविकारस्येति । किंप्रयोजनोद्देशेनेत्यतउक्तं । स्वभावइति । उपादानाभावात्कथमित्यतउक्तं । रजइति । येनप्रेरितंरजइशब्दोप लक्षितगुणत्रयात्मकंप्रधानंजगदभवत् । अत्रोपपादनेनादरःप्रतीयते। स्वदेहात्सच्चिदानंदाद्यात्मकादवधेः । अथवास्वदेहात्प्रधा नादुपादानात् । भुक्तपूर्वपूर्वकल्पेभुक्तेन(संहृतेन)सदृशं। भुक्तपूर्वसूक्ष्मावस्थोपादानकमितिवा । एवशब्देननतुमृदादिवदित्याह। वाशब्दोदृष्टांतसमुच्चये । स्वदेहादितिभुक्तपूर्वमितिचविवृणोति ॥ [१५।१५] प्रधानमिति । एवशब्दोक्तस्योपपादनंनिर्विकारइति । अत्रापिपूर्ववदादरोगम्यते । प्राक्चेतनत्वादित्यनेनत्रयःप्रयोगास्सूचिताः । पितापुत्रौनोपादानोपादेयभूतौचेतनत्वादेवदत्तय

यज्ञदत्तवत् । पुत्राद्यचेतनोनपित्रादिचेतनोपादानकः । अचेतनत्वाद्धटवत् । पुत्रादिचेतनोनपित्राद्यचेतनोपादानकः । चे
तनत्वाद्ब्र(ह्मव)ह्मादिवदिति । सर्वत्रपक्षधर्मतायानिश्चितत्वात् । द्वितीयेतावद्व्याप्तिमुपपादयति ॥ १५।१५ नचेतनेति । यदिखलु
यत्रक्कापिदेशेकालेवाऽचेतनंचेतनविकारोदृष्टःस्यात्तदेयंव्याप्तिर्भज्येत । नचैवमित्यर्थः । महदादिजगद्ब्रह्मकार्यमुपलब्धमि
तिचेन्न । अद्याप्यसिद्धेः । उक्तवक्ष्यमाणप्रमाणैर्निराकृतत्वाच्च । तृतीयेव्याप्तिमुपपादयति ॥ १५।१६ नाचेतनेति । व्याख्यानंपू
र्ववत् । एवंनचेतनविकारश्चेतनोप्युपलब्धइत्याद्येपिव्याप्तिरुपपादनीया । अथवामहदादिकंनचेतनविकारः । अचेतनत्वाद्ध
टवदितियुक्त्यंतरविरुद्धंचब्रह्मणोजगदुपादानत्वमितिचेतसिनिधायास्यव्याप्तिमुपपादयति॥ नचेतनेति। ननुघटादयोपिब्रह्म
विकारइतिचेन्न। मृदादिविकारत्वस्यप्रमितत्वात्। परंपरयेतिचेत्। एवंतर्हिनस्वयंचेतनविकाराः। किंतुतत्कारणानीत्युक्तंस्यात्।
तथाचकथंनदृष्टांतता। तर्हितत्कारणेषुव्यभिचारइतिचेन्न।तेषामेवपक्षत्वात्।सुखदुःखादिष्वनैकांतिकमितिचेन्न । तेषामंतःकर
णविकारत्वाभ्युपगमात्। एतेनैतदपिप्रत्युक्तं। जगदभिन्ननिमित्तोपादानं। प्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वात्सुखादिवदिति। घटादिषुव्य
भिचाराच्च। तेषामपिपक्षीकरणेप्रमाणबाधःस्यात्। नन्वचेतनमपिजगच्चेतनविकारश्चेत्तदाकोदोषःस्यात्। एवंतर्हिचेतनोप्यचेत
नविकारःस्यात् । नचैतदस्तीत्याह॥ नाचेतनेति । अयमभिसंधिः । यदिमहदादिकंब्रह्मणोविकारःस्यात्तर्हितत्स्वरूपानुगति
मत्प्रसज्येत । कार्येकारणस्वरूपानुगमदर्शनात् । घटादयोमृद्विकारामृदनुगतिमंतोदृष्टाः । नचैतदस्ति । तस्मान्नमहदादिर्ब्रह्म
विकारः। यदिपुनःकारणस्वरूपानुगममंतरेणविकारिविकारभावोभ्युपगम्येत । तदाचेतनोप्यचेतनविकारःकिंनाभ्युपगंतव्यः ।

नचैवमंगीकृतंपरेण । तथाहिसत्येकआत्मनःशरीरेभावादित्यत्रपरस्यभूतचतुष्टयपरिणामएवायंचेतनवान्कायइतिवदंतंचार्वाकं प्रतिभूतेष्वविद्यमानंचैतन्यंकथंकायेस्यादितिपरिहारोमदिराद्रव्येमदशक्तिवत्स्यादिति पुनश्चचार्वाकेणचोदितेमदिरोपादाने पिसूक्ष्मरूपमदशक्तिव्युत्पादनं(च)व्याहतंस्यादिति । यद्वाब्रह्मजगतीनोपादानोपादेयभाववती विलक्षणत्वाद्देवदत्तघटवत् । ननुविलक्षणानामपिमृद्घटादीनामुपादानोपादेयभावोदृश्यतइतिचेन्न । चेतनाचेतनरूपवैलक्षण्यस्यविवक्षितत्वात् । यदत्रप रेणोक्तंदृश्यतेहिलोकेचेतनत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपुरुषादिभ्योविलक्षणानांकेशनखादीनामुत्पत्तिः । अचेतनत्वेनप्रसिद्धेभ्योगोम यादिभ्योवृश्चिकादीनामिति । तदेतदयुक्तं । केशनखादीनामचेतनाच्छरीरादेवोत्पत्तेः । गोमयाद्वृश्चिकशरीरस्यैवजन्मनोव क्ष्यमाणत्वादित्याशयवानाह ॥ [१५।१५]नचेतनेति । अनुमानांतरंवक्तुंव्याप्तिनिश्चयायव्यतिरेकव्याप्तिंतावदाह ॥ [१५।१६]नचेति । अपिचेतियुक्तिसमुच्चये । विकृतत्वेविकृतिदशायामन्यस्यान्यरूपत्वमन्यविकारत्वंनदृश्यते । विकारविकारिणावन्योन्यमन्य तयाक्वापिनोपलब्धाविवितियावत् । अत्रदृष्टांतमाह ॥ [१५।१६]नेति । यस्यक्षीरस्यविकारोयद्दधितस्मात्क्षीरादन्यतातस्यदध्नःकेना पिक्वापिनदृश्यतइत्यर्थः । एवमन्यतादर्शनस्यसिद्धाविकारविकारिभावाद्व्यावृत्तिः। ततःकिमित्यतआह॥ [१५।१७]सर्वज्ञादिति। हिश ब्दोयस्मादित्यर्थेतस्मान्नतयोर्विकारिविकारभावइतिशेषः । अयमत्रप्रयोगः । जगद्ब्रह्मविकारोनभवति । ततोन्यत्वेनोपलभ्य मानत्वात् । योयतोन्यत्वेनोपलभ्यतेसनतद्विकारोयथाघटःपटस्य । यश्चयद्विकारोनासौततोन्यत्वेनोपलभ्यते । यथादधिक्षी

रादिति । यद्वाजगद्ब्रह्मणीनान्योन्यविकारविकारिणी । अन्योन्यमन्यत्वेनोपलभ्यमानत्वात् । घटपटवदितिप्रयोगः । नचा
यमसिद्धोहेतुः । यःसर्वज्ञइतिब्रह्मणःसर्वज्ञत्वश्रवणात् । ज्ञानकार्यस्यसर्वथाप्यनुपलंभेनजगतोज्ञानाभावानुमानात् । विरु
द्धधर्माधिकरणयोश्चान्योन्यमन्यत्वोपलंभनियमादितिभावेनोक्तं । सर्वज्ञादिति । ननुविकारविकारिणोर्भेदाभेदाभ्युपगमात्क
थमयंहेतुरितिचेन्न । भेदेनैवोपलंभस्यहेतुत्वात् । तर्हिदृष्टांतस्साधनविकलः । सर्वत्रमयाभेदाभेदाभ्यांसंकरस्याभ्युपगमात् । त
त्किंत्वदभ्युपगममात्रेणघटपटयोरभेदउतोपलंभात् । नाद्यः । मदभ्युपगमेनशुद्धभेदस्यैवग्राह्यत्वात् । नद्वितीयः । असिद्धेः ।
अभेदानुपलंभोवाहेतुत्वेनविवक्षितः । नन्वयमसिद्धोहेतुः । जगद्ब्रह्मणाऽभिन्नंसत्वाद्ब्रह्मवदित्यनुमानेनाभेदोपलंभादितिचे(त्)
न्न । खर्वंस्वर्णेनाभिन्नंसत्वात्स्वर्णवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वादित्याह ॥ १५।१७ अभेदइति । यदिजगद्ब्रह्मणोःसाध्येततर्हीति
शेषः । खर्वमयःखर्परंवा । नन्विदमिष्टमेव । खर्वस्वर्णयोरभेदस्यमयांगीकृतत्वादितिचेन्न । अभेदशब्देनभेदाभावस्यविवक्षि
तत्वात् । अत्रप्रमाणविरोधइतिचेत् । जगद्ब्रह्मणोत्यंतंभिद्यते । तत्स्वरूपानुगतिशून्यत्वादितित्वदनुमानस्यापिप्रमाणविरोध
इतिसमंसमाधानं । अत्यंतभेदोममनक्वापीत्यप्रसिद्धविशेषणतेतिचेन्न । मोक्षाभावप्रसंगात् । तथाहि । ज्ञानेननिवृत्तकर्मणाचमो
क्षोभ्युपेयते । तच्चज्ञानमज्ञानमपिभवति । निवृत्तंकर्मप्रवृत्तमपिभवतीतिकथंमोक्षसाधनंस्यात् । ज्ञानत्वादिनातद्भावेऽज्ञानादेर
पितद्भावस्स्यात् । ज्ञानादिकंज्ञानादिस्वरूपेणात्यंताभिन्नमज्ञानादिस्वरूपेणतुभिन्नाभिन्नमतोनकार्यसंकरइतिचेत् । तथाप्यज्ञा
नाद्यभेदेनस्वकार्यस्यकर्तव्यत्वात् । एवंमोक्षोपिसंसाराभिन्नइत्यमोक्षःस्यात् । मोक्षात्म(ता)नासद्भावेनमोक्षत्वेसंसारोपितथा

स्यात् । यदिचायमभेदोनुपलभ्यमानोऽर्थक्रियासुनोपयुज्यते । तदाव्यसनितयैवाभ्युपगंतव्यःस्यादिति । ब्रह्मस्वरूपानुगति
शून्यत्वान्नतत्परिणामोयंप्रपंचइत्युक्तं । तत्रकिंसर्वस्वरूपानुगतिशून्यताभिप्रेता । उतकिंचिदनुगमशून्यता । नाद्यः । सर्वानुगमा
भावेपिघटादीनांमृदादिविकारत्वदर्शनात् । नद्वितीयः । सत्वानुगमेनविकारविकारिभावोपपत्तेरित्यतआह ॥ १५।१७ अभेदइति ।
अभेदोविकारिविकारभावः । ननुनसुवर्णसत्वंखर्वेऽनुगतं । तत्कथमयंप्रसंगः । तत्किंब्रह्मसत्त्वमेववियदादीनां । अद्धेतिचेन्न ।
प्रमाणाभावात् । प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमित्यादिश्रुतेःप्राणसत्यत्वस्यब्रह्माधीनतार्थत्वोपपत्तेः । ब्रह्मणएवसामान्यसत्ताvi
यदादावनुगतेतिचेत्तर्हिकथंनस्वर्णसत्ताखर्वेऽनुगता । अथमन्यसेकारणमेवकार्यात्मनाभवतीतिपरिणामवादिनांमतं । तत
श्चकारणंयत्स्वभावाव्यभिचारितदनुगमःकार्येऽवश्याभ्युपगंतव्यः । अन्यथाकारणमेवकार्यात्मनाभवतीतिरिक्तंवचःस्यात् ।
अव्यभिचरितस्वभावाननुगमेकारणस्यैवाननुगमप्राप्तेः । नचसन्मात्रस्वभावंसुवर्णं । येनखर्वंतद्विकारस्स्यात् । किंतुतदव्यभि
चारिसुवर्णत्वाद्यनुगमेसतीति । एवंतर्हिजगदपिकथंब्रह्मपरिणामःस्यात् । नहिसन्मात्रस्वभावंब्रह्म । किंतुविज्ञानमानंदंब्रह्मे
त्यादिश्रुत्याविज्ञानादीनामपितदव्यभिचारिस्वभावत्वावगमात् । नचविज्ञानाद्यनुगमःप्रपंचेस्तीतिसमं । ननुक्षीराव्यभिचा
रिस्वभावमाधुर्यानुगतिविधुरंदधितद्विकारोदृष्टमितिचेन्न । सत्कार्यवादभंगप्रसंगात् । क्षीरकार्यंदधीतिनिश्चये नमाधुर्यंक्षीर
स्वभावइतिकल्प्यते । माधुर्यस्यक्षीरस्वभावतानिश्चयेवाक्षीरविनाशेतत्कारणस्यदध्युपादानत्वंकल्प्यतइतिनदोषः । अपिचा
गमैरनुमानैश्चब्रह्मणोनिर्विकारत्वेसिद्धेसत्यप्रच्युत(स्वरूप)स्वभावस्यैवब्रह्मणोजगदुपादानत्वंयोमन्यतेतंप्रत्येतौप्रसंगविपर्यया

वुक्ताविति कोविरोधः । एतेनप्रधानस्यजगदुपादानत्वेप्ययंसमानोदोषइतिनिरस्तं । अथमतं । द्विरूपंब्रह्माभ्युपगम्यते । अनं
तानंदचिदात्मकंसदात्मकंचेति । तत्राद्येनरूपेणनिमित्तं । द्वितीयेनोपादानं।अतोनकश्चिदुक्तोदोषः। तथाहि। यत्तावदुक्तंनि
र्विकारत्वंतच्चिच्छक्तिविषयत्वाच्छ्रुत्यादेरदूषणं।निमित्तकारणेनचिच्छक्तिकेनप्रकृतिप्रधानाद्यभिधानंसच्छक्तिकंब्रह्मपरिणमती
त्यंगीकारेनयुक्तिविरोधोपि । सदात्मकस्यजगदुपादानत्वाच्चैतन्याद्यननुगमोपिनदोषः । सदनुगमस्यविद्यमानत्वात् । अन्य
त्वदर्शनंचनविरुध्यते । यतोयस्मादन्यत्वमुपलभ्यतेसर्वज्ञात् । तन्निमित्तमेव नोपादानं । यच्चोपादानंसद्रूपंनतस्माद्भेदेनोप
लभ्यतइत्याशंक्याह ॥ [१५।३८] भागेनेति । यदिब्रह्मणःसद्भागेनपरिणामःचिद्भागेननिर्विकारत्वमंगीक्रियते । तदावक्तव्यं । तयो
र्भागयोरभेदोभेदाभेदौवा । नतावदभेदः । द्वयोरपिपरिणामित्वादिप्राप्त्याभागद्वयकल्पनावैयर्थ्यात् । नापिभेदाभेदौ
अभेदेनसंकरप्रसंगात् । भेदोऽभेदकार्यंनिरुणद्धीतिचेत् । किंतर्ह्यप्रयोजकेनाभेदेन । तस्माद्भागयोरत्यंतभेदएवांगीकरणी
यः । ततःकिमित्यतआह ॥ यो [१५।३८] भागइति । परस्परमत्यंतभिन्नेद्वेवस्तुनी । तत्रैकंनिर्विकारंजगन्निमित्तमेव । अपरंतुपरिणामि
जगदुपादानमेवेत्यंगीकारेनेश्वरस्यकेवलनिमित्तत्ववादिनामस्माकंकश्चिद्विवादः । निर्विकारस्यजगन्निमित्तस्यास्माभिरीश्वरत्वे
नपरिणामिनोजगदुपादानस्यप्रधानत्वेनस्वीकृतत्वात् ।विवादाभावाच्चप्रकृतिश्चेत्यादिसूत्राणामनारंभएवेति । अत्रयोभाग
इतिपराभ्युपगमेनोक्तं। स्वमतेनतुयद्वस्त्वितिज्ञातव्यं। नहिभागिनंविनाभागःसंभवति । नापिविकार्यविकारिणोःकश्चिद्भागी
विद्यते।नन्वस्तिविवादविषयः।निमित्तोपादानभेदवादिनानिमित्तस्यैवब्रह्मत्वमभ्युपगम्यते।मयातुसदनंतानंदचितांसमुदायस्य

तितदर्थमधिकरणारंभइतिचेत्। किमिदंब्रह्मत्वं। (किं)ब्रह्मनामवत्त्वमुतजगत्कारणत्वादिलक्षणार्थवत्त्वं। आद्यंदूषयति ॥ भि १५।१८ न्नानामिति। तद्वेदित्यभ्युपगममाह। ततश्चायमर्थः। यद्यर्थेनविवादोस्तितदानारंभणीयमेवाधिकरणं। शब्दमात्रेपरेणविवादा करणात्। करणेप्ययशब्दशास्त्रत्वादिति। द्वितीयेपिविवेक्तव्यं। किंपरस्परंभिन्नास्सच्चिदानंदाद्याः प्रत्येकंब्रह्माणि। उतते नब्रह्माणि। किंतुतत्समुदायएवेति। नाद्यः। एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधात्। द्वितीयेपितत्समुदायोनामकिंतदुपादानकंद्रव्यांतरं संख्यावासंयोगोवा। सर्वत्रापिदोषमाह ॥ १५।१९ ब्रह्मेति। तदेतिमनसिस्थितानांपक्षाणांविकल्पितानांवांगीकारे। क्वचित्पक्षे। हिशब्दे नानुपपत्तेःप्रसिद्धतामाह। अत्रहिब्रह्मोपादानस्यवातद्गुणिनोवाजगदुपादानत्वंप्राप्तमितिविश्वस्यब्रह्मोपादानकतानस्यात्। नह्युपादानगुणिगताःशक्तयःकार्यद्रव्येगुणेवासंभवंति। तदुपादानत्वादेरसंभवात्। अथवाब्रह्मणःकार्यत्वाद्गुणत्वाच्चन विश्वोपादानत्वंसंभवतीतिव्याख्येयं। अत्रब्रह्मोपादानतेत्युपलक्षणं। ब्रह्मनिमित्तकताचनयुक्तेत्यपिद्रष्टव्यं। स्यादेतत्। कालात्ययापदिष्टमेतदनुमानजातं। यतोवाइमानिभूतानिजायंते। आत्मनआकाशःसंभूतः। जन्माद्यस्ययतइत्यादि विरोधात्। जनिकर्तुःप्रकृतिरितिप्रकृतावुपादानलक्षणायांहिपंचमीविधीयते। तथाचैवोदाहृतं। शृंगाच्छरोजायते गोम याद्वृश्चिकोजायतइति। प्रसिद्धश्चात्रोपादानोपादेयभावइति। तदिदमसंगतं। पंचमीबलात्किलोपादानत्वंसिसाधयिषितं। नचेदंसूत्रमुपादानेपंचम्याविधायकं। अथमतं। अपादानेतावत्पंचमीविहिता। अपादानेपंचमीति। उपादानंचापादानवि शेषः। जनिकर्तुःप्रकृतिरितिस्मरणात्। ततोपादानेविहितापंचम्युपादानेपिभविष्यति। नचैवंसतिपंचम्यानियमेनोपादान

त्वासिद्धिः । विशेषस्मरणस्यग्राह्यत्वादित्यतआह ॥ [१५।१९] शृंगादिति । तथाशब्दोद्वितीयोदाहरणेनसंबध्यते । एवमाद्येषूदाहर
णेषुशृंगादीनांशरादीन्प्रत्यपादनत्वमिष्यते । पंचम्यर्थतयेतिशेषः । उपलक्षणंचैतत् । सूत्रेचेत्यपिद्रष्टव्यं । एतदुक्तंभवति ।
भवेदेवंकथंचिद्यदिसूत्रस्यतदुदाहरणानांचपरपरिकल्पितोर्थोभवेत् । नचैवं । किंनामजनिकर्तुःप्रकृतिरित्यनेनेदमुच्यते । ज
नेःकर्तुर्जायमानस्ययाप्रकृतिरुपादानसंसृष्टमपायेऽवधिभूतंद्रव्यंतत्कारकमपादानसंज्ञंभवतीति । उदाहरणेष्वपियच्छृंगादीनां
शरादीन्प्रत्यपायावधित्वमेवपंचमीप्रतिपाद्यमिति । एतदेवप्रपंचयति ॥ [१५।२०] उपादानेति । यद्यप्यत्रशृंगादौशराद्युपादानभूतैकदे
शवत्त्वंप्रतीयते । तथापियात्रापादानताऽपायावधित्वलक्षणास्तिसैवब्रह्मणोदृष्टांतोभवेत् । पंचम्यर्थतायामुदाहरणंभवेत् न
तूपादानतेत्यर्थः । अयमभिप्रायः । शृंगादिकंह्येकदेशेनशरादीन्प्रत्युपादानमेकदेशेनचापायावधितयाकारकंभवति । तस्मिन्नस
त्येकदेशांतरस्योपादानतानुपपत्तेः । मुद्गमाषादयोहियद्यपितुषांतरावस्थितेनैवांशेनांकुरोपादानं । तथापिनतुषविकलानाम
शानामंकुरजनकतास्ति । तत्रावधिभागएवापादानंपंचमीवाच्यश्च । तद्दृष्टांतेनब्रह्मणोपिपंचमीबलादुपादानप्रधानसंसृष्टाव
धित्वमेवभवति । नतूपादानत्वमिति । ननुकथंतर्हिप्रकृतेर्महान्महतोहंकारइत्यादिप्रयोगः । तत्रापिपरिणतभागसंसृष्टस्याप
रिणतभागस्यावधिभूतस्यपंचमीविषयत्वमितिवदामः । यत्रसर्वस्यापिपरिणामस्तत्रकथं । नप्रयोक्तव्यैवतत्रपंचमी । नहिक्षीराद्द
धिजातमितिप्रयुंजते । किंतुक्षीरमेवदधिजातमिति । यत्रक्वचित्प्रयोगोदृश्यतेसगौणोवासूत्रस्यार्थांतरकल्पनामूलोवेति । अ
थमन्येत । शृंगमेवशरोपादानं । नतुकेचिदवयवाउपादानंकेचिदवधयइतिविभागः । तथासतिशृंगाच्छरोजायतइति

प्रयोगानुपपत्तिः । यदिचेयंपंचम्युपादानेयदिवाऽवधौतथापिशृंगावयवादितिवक्तव्यं । नचतर्ह्यवधित्वमेवास्त्वितिवाच्यं ।
निरुपादानोत्पत्तिप्रसंगात् । अतःशृंगस्यैवोपादानत्वात्तत्रपंचमीश्रवणादुपादानेपंचमीति । तत्राह ॥ [१५।२१] नहीति ।
अत्रशृंगादावुपादानतैवेतिनवक्तव्यं । अपरिणतभागस्यशरांकुरादेरत्यंतभिन्नस्यप्रमितत्वात् । अन्यथेदमस्योपादानमिदं
नेतिव्यवस्थानुपपत्तेरितिहिशब्दार्थः । कथंतर्हिशृंगादितिप्रयोगइत्यतआह ॥ [१५।२१] बाह्येति । बाह्याःशराकारेणपरिणते
भ्योन्येयेअवधिभूतावयवास्तेषांगौरवात्बहुत्वात् । एतदुक्तंभवति । कतिपयावयवेषुपरिणतेषुबहूनामवशिष्टत्वेनशृंगांत
रोत्पत्त्याशृंगबुद्धिमात्रोत्पत्त्यावाशृंगशब्दोपपत्तिरिति । ननुकुतस्सूत्रादेरर्थांतरकल्पना । शब्दार्थविरोधादितिब्रूमः ।
उपादीयतेकार्यमनेनस्वरूपतयास्वीक्रियतइत्युपादानं । अपादीयतेपरित्यज्यतेऽनेनेत्यपादानमितिस्फुटोविप्रतिषेधः । किं
चभाष्यकारेणायमपियोगश्शक्योऽवक्तुमितिप्रत्याचक्षाणेनायमेवसूत्रार्थःसूचितः । यदिजनिकर्तुःप्रकृतिरितिसूत्रमुपादानस्या
पादानसंज्ञांविदध्यात् । कथंतर्हिध्रुवमपायेऽपादानमित्यनेनगतार्थतामाह । नह्युपादानस्यापायेध्रुवत्वमस्ति । तस्मादुपादान
संसृष्टस्यैवावधिभागस्यापादानसंज्ञायामनेनविहितायांभाष्यकारीयंदूषणंसंबध्यते । तथासूत्रंसमादधानैरपितस्यैवायंप्रपंचइ
त्युक्तं । अन्यथाप्रागवधेरपादानसंज्ञोक्ता । अत्रतूपादानस्यनह्यवधिरुपादानमित्येकोर्थइत्यवक्ष्यन् । ततस्तेषामपिसंमतोयम
र्थइतिगम्यते । अस्तुवोपादानेपिपंचमी । तथापियतइतिपंचमीबलादुपादानत्वनिश्चयोनोपपद्यते । अनेकार्थत्वात् । विशेष
स्मरणादित्युक्तमितिचेत् । किमिदंविशेषस्मरणं । जनिधातुग्रहणेनेतिचेत् । तर्ह्यात्मनआकाशस्संभूतइत्यादीनामनुदाहरणी

यत्वंस्यात् । कुतश्चयतइतिपंचमीत्यवधृतं । तसेस्सार्वविभक्तिकत्वात् । आत्मनआकाशइत्यनेनैकार्थत्वादितिचेन्न । तस्याः पंचम्याःभुवःप्रभवइतिविशेषविहिताभिव्यक्त्यवधितार्थत्वात् । तथाचैवोदाहृतं । हिमवतोगंगाप्रभवतिप्रथममुपलभ्यतइत्यर्थ इत्यास्तांविस्तरः । अथवा यदुक्तंनब्रह्मविकारोविश्वंततोभेदेनोपलंभादिति । तदसत् । शरादिषुव्यभिचारात् । शरादयोहि श्रृंगाद्युपादानास्ततोभेदेनोपलभ्यंतइत्यतोगूढाभिसंधिराह ॥ **श्रृंगादिति** । एवमाद्येषुस्थलेषुशरादीन्प्रतिश्रृंगादीनामप्यपा यावधित्वलक्षणमपादानत्वमेवेष्यते । नपुनरुपादानत्वं । अतोविपक्षत्वाभावाद्भेदेनोपलंभोनतत्रसाध्यंव्यभिचरतीति । ननु कथमुच्यतेश्रृंगादीनांशरीरादीन्प्रतिनोपादानत्वमिति । तथासत्युपादानांतरानुपलंभाच्छरादीनांनिरुपादानोत्पत्तिःप्रसज्येते त्यतोऽभिसंधिमुद्घाटयति ॥ **उपादानेति** । श्रृंगादेरुक्तरूपापादनत्वेपिनशरादीनांनिरुपादानोत्पत्तिप्रसंगः । कतिपयानां श्रृंगाद्यवयवानांशराद्युपादानत्वाभ्युपगमात् । नचैवमनैकांत्यतादवस्थ्यं । यद्यप्यत्रश्रृंगादौशराद्युपादानैकदेशत्वंप्रतीयते । तथाप्यत्रश्रृंगादौयस्यैकदेशस्योक्तरूपापादानतासएवब्रह्मणोदृष्टांतोभवेत् । ततएवशरादीनांभेदोपलंभात् । नतूपादानभागः । ततस्तदभावात् । एतदुक्तंभवति । श्रृंगादेरवयवाहिकेचिच्छरादीनामुपादानभूताःकेचिन्निमित्तभूताः । तत्रयेनिमित्तभूता स्तेषुहेतुवृत्तावपिनानैकांत्यं । तेषांसपक्षप्रविष्टत्वात् । येतूपादानभूतास्तेषांविपक्षप्रवेशेपिनतत्रहेतुवृत्तिरितिकुतोनैकांत्यमिति । यस्तुवैयात्यान्मन्यते । नात्रापादनतास्ति । किंतूपादानत्वमेवकेवलं । तथाचानैकांतिकत्वमिति । सप्रष्टव्यः । किमत्राविनष्टएवश्रृं गावयव्युपादानमित्यभिप्रायः । किंवाश्रृंगेअनष्टेतदवयवास्सर्वेपीति । उतनष्टेश्रृंगेतदवयवास्सर्वेपीति । नाद्यइत्याह ॥ **नहीति** ।

अत्र। श्रृंगे। तथात्वेसुवर्णवच्छरेश्रृंगस्यापिप्रतीतिप्रसंगादितिहिशब्दार्थः। नद्वितीयइत्याह॥ (१५।२१) नहीति। अविनष्टश्रृंगेषुतदवयवे
षुसर्वेषुशराद्युपादानतैवेतिनयुक्तं। तथासतिश्रृंगशरयोस्समानदेशताप्रसंगादितिहिशब्देनसूचयति। नतृतीयइत्याह॥नहीति।
अत्रसर्वेष्वपिश्रृंगावयवेषु। श्रृंगनाशोत्तरंशराद्युपादानतैवेतिनयुज्यते। अतोनानैकांत्यमितिहिशब्दः। कुतोनयुज्यतइत्यत
आह॥ बाह्येति। कार्याद्बाह्यानामपरिणतानामवयवानामुपलंभात्। अपरिणतस्याप्युपादानत्वेऽतिप्रसंगात्। ननुश्रृंगंचे
न्नष्टंकथंतर्हिशरोत्पत्त्यनंतरमपिश्रृंगप्रत्ययप्रयोगावित्यतोगौरवादित्युक्तं। समाधानंपूर्ववत्। माभूद्भेदोपलंभस्यात्रव्यभिचारः।
तथापियदुक्तंनाचेतनविकारश्चेतनइतितदत्रव्यभिचरति। अचेतनाद्गोमयाच्चेतनस्यवृश्चिकादेर्जननदर्शनादित्यतआह॥
(१५।२१) नचेति। तत्र गोमयादेर्वृश्चिकादिजन्मनि। नन्वनादिश्चेतनइतिपूर्वाभ्यस्ताहाराभिलाषादिनाप्रसिद्धं। अन्यथापूर्वकर्माभा
वेजन्मनोप्यसंभवात्। मध्येकथंचित्संभवेप्यादिसर्गेसर्वथाप्यनुपपत्तेः। तत्कथंनिर्दलमिदमाशंकितं। सत्यं। तथापिपरेणस्व
ग्रंथेनिवेशितत्वात्। अचेतनाच्चेतनस्यजन्माभावेगोमयाद्वृश्चिकोजायतइत्यादिव्यवहारविरोधइत्यतआह॥ (१५।२१) उपादानत
येति। पूर्वेणसंबंधः। नवयंकारणत्वमात्रंनिषेधामोयेनव्यवहारविरोधस्स्यात्। किंतूपादानतया तस्यैवप्रकृतत्वात्। यदि
गोमयादिकंवृश्चिकादिकंप्रतिनोपादानंकिंरूपंतर्हिकारणं। येनव्यवहारोपपत्तिरितिपृच्छति। किंतर्हीति। उत्तरमाह॥
(१५।२२) अपादानमिति। अस्यवृश्चिकादिशब्दाभिधेयस्य। प्रदृश्यतेहीतिततोनिर्गतत्वोपलंभादित्यर्थः। नन्वेकदेशेनोपादा
नत्वमभ्युपगतमिति। सत्यं। तच्छरीरापेक्षयेत्युक्तं॥ कार्यदेहगतस्येति। गोमयाद्युपादानकदेहगतस्येत्यर्थः। अयम

त्रसमुदायार्थः । वृश्चिकादिशब्देनद्वयमुच्यते देहश्चेतनश्च । तत्रगोमयाद्यचेतनंअचेतनस्यदेहस्योत्पत्तावेकदेशेनोपादानमेकदेशेनापादानंचभवति । चेतनस्यतुप्रादुर्भावलक्षणेजननेनिमित्तमेव । देहहेतुत्वात्तत्रैवचास्यप्रादुर्भावात् । अतएवास्येतिप्रत्यक्षवन्निर्देशःकृतः । अपगमनेत्ववधित्वेनापादानमेव । अतोनोक्तनियमभंगइति । एवंब्रह्मणोजगदुपादानत्वाभावेप्रमाणान्यभिधायपरोपन्यस्तानि(प्रमाणानि)निराकरिष्यन्क्रमस्याप्रयोजकत्वात्परिणामादितिसूत्रार्थतयोक्तांश्रुतिंतावन्निराचष्टे ॥[१५।२२] सच्चेति। सच्चत्यच्चाभवत् । निरुक्तंचानिरुक्तंचनिलयनंचानिलयनंचविज्ञानंचाविज्ञानंचसत्यंचानृतंचसत्यमभवदित्यस्यांश्रुतौअस्यब्रह्मणःसत्त्यदादिशब्दाभिधेयमूर्तामूर्तराशिद्वयात्मकविश्वभावउच्यतइतिनास्ति ।कुतोनेत्यआह ॥ [१६।१] तत्सृष्ट्वेति । सइदंसर्वमसृजततत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभवदितिवचनेनब्रह्मणःसदादिभवनात्पूर्वमेवास्यमूर्तामूर्तरूपविश्वस्योत्पत्तेरवगतत्वात् । एतदुक्तंभवति। नेदंसत्त्यदादिभवनंविश्वस्योत्पादनं। विश्वोत्पत्त्युत्तरकालीनत्वात् । याक्रियायदुत्तरकालीनानासावसौ। यथाभुक्त्वाचरतीत्युक्तंचरणंनपूर्वकालीनभोजनमिति । अनुपपन्नार्थंचान्यथावाक्यमापद्येत । नहिमृत्सुवर्णादिकंघटरुचकादिसृष्ट्वातदनुप्रविश्यतद्भवति। यद्वाविश्वंसत्त्यदादिशब्दार्थतयात्रनविवक्षितं। तद्भवनात्पूर्वकालीनोत्पत्तिकत्वाद्भोजनवदित्यादिप्रयोक्तव्यं। कस्तर्हिश्रुत्यर्थइत्यतआह॥[१६।२] सत्त्वादिति। जगद्भावंविनासत्त्वादिधर्मयोगेनब्रह्मैवतथासत्त्यदादिकमुच्यते । तर्हितदनुप्रविश्येत्यस्यान्वयोनास्ति। नहिब्रह्मणःसत्त्वादिधर्मयोगेसदादिशब्दवाच्यत्वेवाजगत्प्रवेशस्योपयोगोस्ति । नापिततःपूर्वकालीनता। किंचैवंसतिप्रसिद्धिविरोधः । सत्त्यदादिशब्दानां । द्वेवावब्रह्मणोरूपेइत्यादौमूर्तामूर्तवाचितयाप्रसिद्धत्वा

दित्यतोजगद्गतेनरूपेणेत्युक्तं । यद्यप्यनन्यापेक्षयासर्वदासत्वादिधर्मयोगःसदादिशब्दवाच्यताचब्रह्मणः । तथापितत्तद्वस्तुगतेनरूपेणैवतत्तच्छब्दवाच्यत्वमित्यस्तिव्यवस्था । तथाचमूर्तामूर्तजगद्गतेनरूपेणब्रह्मसदादिशब्दवाच्यमित्यतस्तदनुप्रविश्येतिसंबध्यते । परमेश्वरसन्निधानादेवमूर्तामूर्तादेरपिसदादिशब्दवाच्यताचोपपद्यतइति । सत्वादुत्तमत्वात्सत् । ततेर्व्याप्तेस्त्यत् । तनुविस्तारइत्यस्माड्डुयत्प्रत्ययःवैदिकत्वान्निरुक्तं । निश्चयेनोक्तंनिरुक्तं । नहिवेदादृतेऽन्येनब्रह्मनिश्चयेनवक्तुंशक्यते । सम्यग्वक्तुमशक्यत्वतोऽनिरुक्तं । यद्यपिनिश्चयेनोक्तंनभवतीत्यनिरुक्तं । तथापिनिरुक्तमित्यनेनविरोधात्सम्यक्कात्स्न्र्येनवक्तुमशक्यत्वतइत्युक्तं । ननुवेदेतरप्रमाणेनानिरुक्तमितिकुतोनव्याख्यायते। न । प्रकृतपरित्यागप्रसंगात् । वेदेननिरुक्तमितिहिप्रकृतं । किंचोक्तेःशब्दधर्मत्वात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनिरुक्तमित्ययुक्तं । स्मृतीनामपिवेदात्मकत्वेनविरोधतादवस्थ्यं । महिमाधिक्यंचात्रलभ्यतइति । जगदाश्रयत्वान्निलयनं। निश्चितमयंतेप्रवर्ततेऽस्मिन्निति । रोलइतियोगविभागाल्लत्वं । निपूर्वस्यलीङ्श्लेषणइत्यस्यवाधिकरणेल्युटिकृतेरूपमेतत् । स्वाश्रयत्वादनिलयनं । नविद्यतेस्वातिरिक्तंनिलयनंयस्येति । ज्ञानत्वाद्विशेषज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानं। दुर्विदत्वतोदुर्ज्ञेयत्वादविज्ञानं। नविद्यतेविज्ञानंसकलविशेषावगाहिजीवज्ञानंयद्विषयइति। सत्ततेःसम्यग्व्याप्तेःयातनाद्यतनंप्रतिहेतुत्वाच्चसत्यं। तनोतेर्ड्विप्रत्ययेतकारमात्रंरूपं। तेनसच्छब्दस्यबहुव्रीहिः। यतीप्रयत्नइत्यस्यांतर्णीतण्यर्थस्यडप्रत्ययेयमितिरूपं । अतःकर्मधारयः। अयस्मयादीनिछंदसीतिभसंज्ञाश्रयणाज्जश्त्वाभावः। दुर्जनैरप्राप्यत्वादेवानृतं। नतुमिथ्यात्वात् । यद्यप्यृतंप्राप्तंनेत्यनृतं। तथापिब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादि

श्रुतिविरोधपरिहारायदुर्जनैरित्युक्तं । हिशब्दोब्रह्मणोमिथ्यात्वाभावेप्रसिद्धिंद्योतयति । नित्यसाधुगुणव्याप्तियंतृरूपत्वतःसत्यं । अत्रनित्यत्वतइत्येकंव्याख्यानं । नित्यसत्यशब्दयोरैकार्थ्यस्यवक्ष्यमाणत्वात् । सत्साधुगुणाःसद्भावेसाधुभावेचेतिवचनात् । तेषांव्याप्तिर्बाहुल्यंतत्कारेणोक्तं । पूर्ववत्तनोतेर्भावेड्विप्रत्ययः । तस्ययंतृरूपत्वाद्यं । यमउपरमइत्यतोडः । भक्तेषुसाधुगुणबाहुल्यप्रेरकत्वादितियावत् । अभवदितिवचनाद्ब्रह्मणःसत्वादिकंसादीतिशंकानिरासायोक्तंसदेति । प्रत्येकंचास्यसंबंधः । तर्हिकथमभवदितिप्रयोगइत्यतआह ॥ १।१।३ व्यक्तिरिति । उक्तगुणानांसदादिशब्दोक्तानांधर्माणांव्यक्तिःप्रतीतिः । नृणामुपदेष्टृपुरुषापेक्षयासृष्टौसत्यामेवभवेद्धियस्मादस्मात्कारणादत्रचनित्यगुणेपिब्रह्मणिसदादिकमभवदितिप्रयोगोयुज्यते । ततश्चायंश्रुत्यर्थःसंपद्यते । तद्ब्रह्ममूर्तामूर्तात्मकंविश्वंसृष्ट्वातत्प्रेरकत्वेननानारूपैस्तदेवविश्वंप्रविश्यप्राक्सृष्टेउपदेष्टृणामुपदेश्यानांचशरीरेंद्रियवतामभावादप्रतीतगुणकंसदथेदानींउपदेष्टृणामुपदेश्यानांचशरीरेंद्रियवत्त्वेसतिप्रतीतसत्वादिगुणकमभवदिति । तदनेनपारमेश्वरीसृष्टिर्योग्यानांस्वगुणज्ञानार्थेत्युक्तंभवति । यथोक्तं । सोयंविहारइहमेतनुभृत्स्वभावसंभूतयेभवतीति । ब्रह्मपरिणामनिराकरणमुपसंहरति ॥ १।१।४ तस्मादिति । निर्विकारएवाशेषकर्तेतिसंबंधः । द्विभागंब्रह्मेतियन्निराकृतंतस्योपसंहारःएकइति । परिणामानुपपत्तावुक्तयुक्तेरनुवादोवा । अतोनब्रह्मोपादानत्वंप्रकृत्यधिकरणार्थइति(संबंधः)शेषः । कस्तर्हितदर्थइत्यतआह ॥ १।१।४ शब्दैरिति । इत्यर्थोस्येतिशेषः । अनेनापव्याख्याननिराकरणस्यस्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वान्नासंगतिरित्यपिसूचितं । ननुवक्तव्यार्थस्यावशिष्टत्वात्कथमुपसंहारःक्रियते । तथाहि । प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादित्युक्तंताव

दूषणीयं । सत्यं । विवर्तनिराकरणेननिराकरिष्यते । तर्ह्यभिध्योपदेशाच्चेत्यत्रोक्तंबहुस्यांप्रजायेयेतिवाक्यंदूषणीयमितिचेन्न ।
अस्यापिसच्चत्यच्चेतिवाक्यव्याख्यानन्यायेनैवव्याख्यातत्वादित्याह ॥ बहुस्यामिति । तस्यैवनिर्विकारस्यैव । उक्तमार्गेणे
त्यस्यैवविवरणंतत्तद्गतेनरूपेणेति । तत्तदनंतपदार्थप्रेरकानंतरूपैर्बहुस्यामितिसोकामयतेत्यस्याःश्रुतेरर्थइत्यर्थः । एवंतर्हिसइदं
सर्वमसृजतेत्युत्तरवाक्यमसंगतंस्यात् । नह्यन्यार्थसंकल्पमभिधायान्यक्रियाभिधानंसंगच्छते । नहीश्वरोस्वतंत्रोसत्यकामोवेत्य
तआह ॥ तदर्थमिति । तत्तत्पदार्थनियामकबहुस्वरूपत्वकामनानंतरंनियम्यापेक्षत्वान्नियामकत्वस्यतदर्थंनियामकबहुस्वरूप
त्वार्थंनियम्यंजगत्तावदसृजत् ततोनियामकबहुस्वरूपोभूत्वातदेवानुप्राविशदितिवाक्ययोजनोपपत्तेःकात्रासंगतिरित्यर्थः । अ
नेनैवतदात्मानंस्वयमकुरुतेतिश्रुतिर्व्याख्यातावेदितव्या । नह्यत्रात्मानंप्रपंचात्मनाऽकुरुतेतिश्रूयते । उभयाम्नानंचोर्णनाभि
दृष्टांतोक्त्यैवनिरस्तं । नह्यूर्णनाभेरुत्पद्यमानस्यतस्मिन्नेवविलीयमानस्यचतंतोरूर्णनाभिरुपादानं । किंतुतदुपभुक्तमन्नमेवे
त्युक्तं । योनिश्चेत्येतत्प्रागेवनिरस्तमितियुक्तएवोपसंहारइति ॥ ७ ॥ अपव्याख्यानांतरंदूषयितुमनुवदति ॥ यच्चेति ।
ब्रह्मविश्वात्मनादृश्यतइतियत्ससर्गइतिकथ्यतइत्येतावत्परिणामवादेपिसमं । अतउक्तंअविकृतमेवेति । अविकृतत्वंकुतइत्य
तउक्तंएकमिति । अद्वितीयं निरवयवंचेत्यर्थः । तथाहि । किंब्रह्मणःस्वतएवविश्वाकारपरिणामःकिंवापरतः । नाद्यः ।
क्वाप्यदर्शनात् । यदपिक्षीरवद्धीत्युदाहृतं । तत्कालादेर्विद्यमानत्वादयुक्तं । स्वेच्छयैवेतिचेन्न । प्रयोजनाभावात् ।
स्वभावोयमितिचेन्न । प्रेक्षावत्त्वहानेः । नद्वितीयः । अद्वितीयत्वात् । नचनिरवयवंक्वापिपरिणतंदृष्टं । आकाशं

संयोगादिमदुपलब्धमितिचेन्न । द्रव्याकारपरिणामस्यप्रकृतत्वात् । परमाण्वादयस्तुस्वरूपेणैवनसिद्धाइति । अविकृत मेवान्यदन्यात्मनादृश्यतइत्यसंभवीदमित्यतउक्तं । मृषेति । मृषाशब्देनविश्वस्यब्रह्मतादात्म्यस्यतद्दर्शनस्यचानिर्वचनीयतो च्यते । यथारज्जुरविकृतैवमृषाभुजंगाद्याकारेणावभासतेतथैवेति । तर्हिविश्वोपादानमन्यद्वक्तव्यमित्यतउक्तं । मंददृष्टयैवेति। मंदाभवतिदृष्टिर्यैयासामंददृष्टिस्तयामाययेत्यर्थः । अथवाऽसंभवपरिहारार्थमुक्तं। मंददृष्ट्यैवेति। मंदाचसादृष्टिश्चमंददृष्टिर्भ्रां तिस्तयेत्यर्थः। भ्रांतेरपियाथार्थ्याद्विश्वस्यसत्यतापत्तिरित्यतउक्तं। मृषेति । तदेतन्मिथ्याप्रपंचारोपाधिष्ठानत्वमेवब्रह्मणःप्रकृ तिश्चेत्यादिनाकथ्यतइति । एतदुक्तंभवति । प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैरुक्तरीत्याब्रह्मणोजगदुपादानत्वमुच्यते । उपादानत्वंचनप रिणामितया । अपितर्ह्यविद्यापरिणाममृषाविश्वभ्रमाधिष्ठानत्वेनैव । अतोनोक्तदोषइति। दूषयितुमुपक्रमते।। [१६।६] कथ्यतइति। यद्ब्रह्मविवर्तवादिनाकथ्यतेतस्यदूषणंकथ्यतइत्यावृत्त्यायोजनीयं । तच्चनेतिनञनुवृत्तिर्वाकर्तव्या । कुतोनेत्यतोविकल्पेनपृ च्छति ॥ [१६।६] सेति । विश्वस्यब्रह्मविवर्तत्वेनिराकर्तव्येमंददृष्ट्याश्रयप्रश्नोऽसंगतइत्यतउक्तंसेति । एकस्यतत्वाप्रच्युतस्यपूर्वविपरी तासत्यानेकरूपावभासलक्षणविवर्ततयातदुपादानतयाचोक्तेत्यर्थः । मंददृष्टावाश्रयानिरूपणादिनानिराकृतायांसर्वमिदंनिरा कृतंभवतीतिभावः । तस्यैवयदवष्टंभोविश्वोविवर्तइत्यर्थः।ततोन्यगाजीवगतेत्यर्थः। किंशब्दस्योभयतःसंबंधः । मायावादिनो हि । केचिद्ब्रह्मैवस्वाविद्ययाजगदाकारेणविवर्ततेस्वप्नादिवदितिमन्यंते । बिंबस्थानीयंब्रह्ममायाशक्तिमत्कारणंजीवाश्चप्रत्येक मविद्यानुबद्धाइत्यपरे । मायाविद्याप्रतिबिंबितंब्रह्मजगत्कारणं । विशुद्धंब्रह्मामृतत्वालंबनंजीवाश्चाविद्यानुबद्धाइत्यन्ये । जी वाएवस्वाविद्ययाप्रत्येकंप्रपंचाकारेणब्रह्मविभ्राम्यंति । सादृश्याच्चप्रपंचैकतावभासः । अनेकावगतद्वितीयचंद्रवत् । स्वरूपा पेक्षयाचब्रह्मजगत्कारणमित्येके । तत्रावांतरभेदमविवक्षित्वाद्वेधैवविकल्पितं । इहजीवगेत्यनुक्त्वाततोन्यगेतिवदतासजीवः किंब्रह्मणोन्योऽनन्योवेत्यपिविकल्पस्सूचितः । तत्रद्वितीयःप्रथमेप्रविशतीतितंदूषयति ॥ [१६।६] ब्रह्मणश्चेदिति । यदिब्रह्मणोवि श्वभ्रमस्तदाभ्रमस्यविशेषाज्ञानपूर्वकत्वात्तदपिब्रह्मणोंगीकरणीयं । तथाचतस्यसार्वज्ञंनस्यात् । यदिचनब्रह्मणिसार्वज्ञंतर्हिक्क तत्स्यात् । नतावज्जीवे । अनुभवविरोधात् । नापिजडे । ज्ञानमात्रासंभवात् । तथाचयःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यंस्यात् । ननुसार्वज्ञमपिब्रह्मणोभ्रांत्यैवेतिचेन्न। यादृशतादृशस्यापिविशेषाज्ञानविरोधित्वात्। अन्यथाशुक्तिज्ञानवतोपितदज्ञानंनविरु ध्येतेतिभ्रमानुच्छेदप्रसंगः । उपलक्षणंचैतत् । ब्रह्मणोविशेषाभावात्तदनवभासनिमित्तोभ्रमोनोपपद्यते । स्वरूपंतुस्वप्रकाशत यासिद्धं । असिद्धत्वेचसुतरांविभ्रमानुपपत्तिः । अधिष्ठानानुपलंभादित्यपिद्रष्टव्यं। द्वितीयस्याद्यंदूषयति ॥ [१६।६] अन्यगाचे दिति । यदिब्रह्मव्यतिरिक्ताजीवाश्रयाविश्वभ्रांतिरंगीक्रियतेतदाभ्रांत्याश्रयस्यभ्रांतिकल्पितत्वायोगाज्जीवब्रह्मणोरन्यता स्वाभाविकीत्यापन्नं । ततश्चापसिद्धांतइति। नन्वस्तुजीवब्रह्मभेदोवास्तवः।अनात्मप्रपंचोस्तुभ्रांतिकल्पितोब्रह्मणीत्यतआह।। [१६।७] नेति । यद्यपिनैवंमायावादिनोमन्यंते । तथापिसूत्रार्थनिराकरणायप्रवृत्तस्यतत्रैवानुपपत्तिव्युत्पादनंश्लाघ्यमित्ययमारंभः । नकेवलंब्रह्मव्यतिरिक्तानांजीवानामकल्पितत्वं । किंतुदेहयोगरहितस्येंद्रियाभावात्पदार्थदर्शनंनसंभवतीत्यतोहेतोरारोपकारण मिंद्रियंतदाश्रयोदेहश्चकल्पनांविनैवास्तीत्यंगीकरणीयं। नहिसुखादिवद्रजतादिवद्वाऽस्यप्रपंचस्यसाक्षिमात्रसिद्धत्वंपरोमन्यते।

देहेंद्रियाणामप्युत्पत्तिमत्त्वात्तत्कारणंचस्वतइत्यंगीकर्तव्यं । अस्तुब्रह्मव्यतिरिक्तानांजीवानांसकारणानांतदीयदेहेंद्रियाणांचा भ्रांतिकल्पितत्वं । द्रष्टृत्वेनदर्शनकरणत्वेनतदाश्रयत्वेनतत्कारणत्वेनचभ्रांतेःपूर्वभावित्वात् । तदतिरिक्तस्तुप्रपंचोस्तुभ्रांतिकल्पितइत्यतआह ॥ देहिनइति[१६।७] । कारणशब्देनज्ञानकारणानामिंद्रियाणांदेहेंद्रियकारणानांचग्रहणं । भ्रमात् । सिद्धाइतिशेषः । किमाक्षेपे । तत्रतर्हिप्रपंचेब्रह्मणीतिवा । अनंतजीवसकारणकदेहेंद्रियातिरिक्तस्यप्रपंचस्याभावात् । विषयाणामपिदेहेंद्रियनिर्वाहार्थत्वादितिभावः । तथाचनकेवलमपसिद्धांतःप्रकृतिश्चेत्यादिसूत्राणांनिर्विषयत्वापत्तिश्चस्यादितिशेषः । नन्वन्यगाचेत्स्वतोन्यतेत्ययुक्तं । जीवब्रह्मभेदस्यापिभ्रांतिसिद्धत्वात् । भ्रांत्याब्रह्मणोभिन्नस्यजीवस्यबाह्याध्यात्मिकार्थभ्रमइतिमन्यतइत्यतआह ॥ भेदोपीति[१६।८] । नकेवलंप्रपंचःकिंतुजीवब्रह्मणोर्भेदोपियदिभ्रमजोभ्रमसिद्धोंगीक्रियते । तदान्योन्याश्रयतास्यादितिसंबधः । अत्रान्योन्याश्रयताशब्देनचक्रकमुच्यते । तस्यापिबहुष्वन्योन्याश्रयत्वात् कथमन्योन्याश्रयतेत्युक्तं । भ्रांतेरिति । भ्रांतेर्जीवब्रह्मभेदहेतोर्भावरूपाज्ञानकारणकत्वात् । तस्याज्ञानस्यचभेदसापेक्षत्वात् । अज्ञानमनादित्वात्कथंभेदव्यपेक्षयास्यादित्यतउक्तं । नेति । यतोब्रह्मव्यतिरिक्ताज्जीवादृतेनाज्ञानकल्पकंकिंचिदस्ति । एतदुक्तंभवति । जीवब्रह्मणोर्भेदोययाभ्रांत्यासिद्धःसातावदज्ञासापेक्षा । भ्रांतेःस्वरूपतोविषयतश्चाज्ञानकार्यतांगीकारात् । यद्यपिभेदविषयाभ्रांतिःसाक्षिचैतन्यं । तथापितस्यासंगस्यारोपितार्थसंसृष्टरूपतानाज्ञानेनविनोपपद्यते । तच्चाज्ञानंभेदसापेक्षं । अनादित्वेपिभ्रांतिकल्पितत्वस्यांगीकृतत्वात् । अन्यथासत्यतापातात् । भ्रांतेश्चजीवाश्रितत्वस्यांगीकृतत्वात् । भेदक

ल्पनयाविनाचजीवस्याभावात् । नचाविद्यारोपोब्रह्मण्येवेतियुक्तं । सर्वस्यापितदाश्रयत्वोपपत्तावर्धचरतीयानुपपत्तेः । अतो भ्रमाज्ञानजीवभेदानामन्योन्यसापेक्षत्वाच्चक्रकमिति । अथवाभेदस्यभ्रांतिकल्पितत्वेभ्रांतेश्च भेदसापेक्षत्वादन्योन्याश्रयत्व मनेनोक्तं । व्युत्पादनार्थमेवाज्ञानंमध्येनिवेशितमितिद्रष्टव्यं । अनेनजीवाज्ञान(वादो)पक्षोपिनिरस्तः । इतरेतराश्रयादिदोष साम्यात् । बीजांकुरवददोषइतिचेन्न । वैषम्यात् । व्यक्तिभेदेनहितत्रादोषत्वं । नचजीवाविद्याव्यक्तिभेदोस्तीति । यदुक्तंना देहयोगिनइत्यादितदनुपपन्नं । देहादेरपिभ्रांतिकल्पितत्वात् । नचतत्रकारणाभावः । पूर्वदेहादेर्विद्यमानत्वात् । नचैवमन वस्था । अनादित्वादिति । मैवं । आदिसर्गेदेहादिदर्शनानुपपत्तेः । नह्ययंसाक्षिमात्रसिद्धोर्थइत्युक्तं । किंचस्यादयमनवस्था परिहारःयदिपूर्वपूर्वतरदेहादेरपिभ्रांतिसिद्धत्वंप्रमितंस्यात् । अन्यथैवंसर्वत्रानवस्थापरिहारःप्रसज्येत । नचात्रप्रमाणमस्ति । ननुकथंनास्ति । नेहनानेत्यादिश्रुतेर्विद्यमानत्वादित्यतअह ॥ [१६।१] भ्रमत्वेत्विति । यद्वासर्वोप्ययंप्रसंगोविपर्ययपर्यवसानहीन त्वादाभासएव । नेहनानेत्यादिश्रुत्यासर्वस्यापिवियदादेःप्रपंचस्यभ्रांतिकल्पितत्वाभिधानादित्याशंक्येदमुदितं । उपपत्त्यविरु द्धोहिवेदार्थोग्राह्यः । अन्यथांधोमणिमविंददित्यादेरपिग्रहणप्रसंगात् । विचारशास्त्रानारंभप्रसंगाच्च । नेहनानेत्यादिवाक्यं चोपपत्तिविरुद्धं । तथाहि । यदिवियदादिकंसर्वंभ्रमसिद्धंस्यात्तदातदंतःपातित्वादियंश्रुतिश्चतथास्यात् । भ्रमारोपितंचास दितिश्रुतेरप्यसत्वान्नार्थधीहेतुत्वमिति । भ्रमशब्दोर्थेज्ञानेचपरेषांप्रसिद्धइतिभ्रमत्वइत्युक्तं । यद्यप्ययमर्थःप्रथमसूत्रेवर्णितः । तथापितत्राध्यात्मिकःप्र(पंचो)संगोत्रतुबाह्यविषयइतिभेदः । अधिकविवक्षयाचोक्तस्यपुनरुक्तिरिति । ननुसर्वोप्ययंप्रपंचोभ्रां

तिसिद्धोपिव्यावहारिकोभवत्येव । अतस्तदंतःपतिताश्रुतिरपिव्यावहारिकत्वादर्थधीहेतुर्भविष्यतीत्यतआह ॥ [१६।८] व्यावहारि
कतेति । चस्त्वर्थः । स्यादप्येवं । यदिप्रपंचस्यव्यावहारिकतातवशक्यांगीकारास्यात् । नचैवं । यतोस्यप्रपंचस्यव्यावहारिकता
त्वबाध्यत्वएवस्यात् । एतदुक्तंभवति । यदिप्रपंचोव्यावहारिकोंगीक्रियते । तर्ह्यबाध्योप्यंगीकर्तव्यःप्रसज्येत । नचतथांगीक्रियते
भवता । अतोनव्यावहारिकोप्यंगीकर्तुमुचितइति । सत्यत्वांगीकारापादनेत्विष्टापादनंस्यात् । परेणापिकथंचित्सत्यत्वस्याप्यंगीकृ
तत्वात् । अतोबाध्यत्वएवेत्युक्तं । ननुशुक्तिरजतादेर्बाध्यस्याप्यभिज्ञाभिवदनरूपव्यवहारविषयत्वाद्व्याप्तिहीनोयंतर्कइत्यतआह ॥
[१६।९] बाध्यमिति । सत्यंबाध्यंशुक्तिरजतादिकमभिज्ञादिव्यवहारविषयइति । तथाप्यर्थक्रियाकारिनभवति । नहितेनरजतोचिताव
लयनिर्माणाद्यर्थक्रियाजायमानादृष्टा । अर्थक्रियाकारित्वलक्षणमेवव्यावहारिकत्वमिहप्रकृतं । नाभिज्ञादिविषयत्वं । श्रुतेरर्थधी
जनकत्वोपपादनायोपन्यस्तत्वात् । अतोनतर्कस्यांगवैकल्यमिति । ननुबाध्यत्वंशुक्तिकाद्यधिष्ठानस्यधर्मः । विज्ञातस्यान्यथेत्यु
क्तत्वात् । शुक्तिकादिकंचार्थक्रियाकारीतिकथमुच्यते । बाध्यंनार्थक्रियाकारीति । मैवं । निषेध्यत्वलक्षणबाध्यत्वस्यपराभ्युपगत
स्यात्राश्रयणात् । ननुतथाप्यसत्यस्यस्वाप्नकामिनीसंभोगादेश्चरमधातुविसर्गाद्यर्थक्रियाकारित्वदर्शनाद्व्याप्तिविकलस्तर्कइत्यत
आह ॥ [१६।१०] नचेति । स्वप्नइतिस्वप्नावस्थोपलब्धोर्थःनोस्माकंबादरायणीयानांमते । तर्हिममतेनव्याप्तिभंगोस्तु । मयामृषात्वे
नांगीकृतत्वादितिचेन्न । बादरायणीयेनतथांगीकर्तुमशक्यत्वात् । ननुकथंबादरायणस्यनमृषास्वप्नइत्यतआह ॥ [१६।१०] वासने
ति । तस्यस्वप्नस्यापिमायामात्रमितिवदतासूत्रकारेणवासनाजनितत्वेनांगीकृतत्वादिदंज्ञायते । यन्नतस्यस्वप्नोमृषाभिमतइति ।

नहिकश्चिदविद्यमानस्यकारणंनिरूपयेत् । किंचश्रुत्यनुसारीहिसूत्रकारस्यसिद्धांतस्स्यात् । श्रुत्याचस्वाप्नार्थस्यकर्तारंवदंत्यासत्य
त्वमेवाभिप्रेतमितिनमृषात्वंसूत्रकृतोभिमतमित्याह ॥ [१६।१०] सहीति । ननुकथंस्वप्नोनमृषा । मायामात्रंइतिसूत्रकृतैवतन्मिथ्यात्व
स्यवक्ष्यमाणत्वादित्यतोवाह ॥ वासनेति । नमायामात्रपदेनस्वप्नस्यमृषात्वमभिमतं । किंतुवासनाजनितत्वं । अतोनमृषे
त्यर्थः । यथाचैतत्तथोपपादयिष्यते । तस्यागामिनःसूत्रस्यवासनाजनितत्वप्रतिपादकत्वेनास्माभिरंगीकृतत्वादितिवायोज्यं ।
नकेवलंवक्ष्यमाणोपपत्तिवशान्नमृषात्वंसूत्रार्थःकिंतुश्रुतिवशाच्चेत्याह ॥ सहीति । यद्वास्वाप्नार्थोनतावदनादिनित्यः । प
श्चाददृष्ट्यादिविरोधात् । नापिसादिविनाशी । उपादाननिमित्तयोरनिरूपणात् । नचप्रकारांतरंसंभवति । तत्कथंनमृषेत्यत
आह ॥ वासनेति । नोपादानाभावइतिशेषः । नमृषेतिपूर्वेणवासंबंधः । एवमुपादानंनिरूप्यनिमित्तमुपपादयति ॥ सही
ति । निमित्तंचेश्वरोज्ञायतइतिशेषः । नमृषेतिपूर्वेणान्वयः । ननुकथंतर्हिस्वप्नमायासरूपेत्यादौस्वप्नस्यभ्रांतित्वोक्तिरित्यतआ
ह ॥ [१६।११] जाग्रत्त्वमिति । इतिशब्दआद्यर्थे । उल्लेखार्थेवा । जाग्रदहमस्मीतिद्रष्टुर्यज्जाग्रत्त्वंयच्चैतत्पदार्थानांजाग्रद्दृशादृष्टपदार्थैरैक्यं
बाह्यमृदादादिजन्यत्वंवा । एवमादिप्रतिभासोभ्रमः । बाध्यत्वादितिहिशब्दार्थः । तदपेक्षयाश्रुत्यादिवचनानीतिभावः ।
ननुचरज्जौसर्पभ्रमेऽसत्यस्यापिसर्पस्यसर्पोचितभयकंपाद्यर्थक्रियाकारित्वंदृश्यते । तथासर्पेसमारोपितायाःकुसुममालायाःसं
तोषकारित्वंदृश्यते । अतोव्याप्तिभंगस्तर्कस्येत्यतआह ॥ [१६।११] सर्पेति । माभूदत्रसर्पइतिवन्नसर्पज्ञानमभूदितिबाधकानुदयात्
अभूदेवेत्यनुवृत्तेश्चभ्रमत्वस्यविषयवैपरीत्यमात्रेणोपपत्तेरितिहिशब्दार्थः । किमतोयदिज्ञानमस्त्येवेत्यतआह ॥ [१६।११] तदेवेति ।

एवशब्देनसर्पादिकंव्यावर्तयति। सत्यपिसर्पादावसतिचज्ञानेभयकंपाद्यनुत्पत्तेः। सतिचतस्मिंस्तदुत्पत्तेर्ज्ञानकार्यमेवभयकंपादि
कंनसर्पकार्यं। तत्कार्यत्वाभिसर्पणदंशनादिकंमरणमपिधातुव्याकुलतानिमित्तकं । साचविषद्रव्येणेवभयादिनापिभवतीतिनबा
ध्यस्यापिसर्पादेरर्थक्रियाकारित्वं। ननुकिंज्ञानमात्रंभयादिजनकंकिंवाविषयावच्छिन्नं । नाद्यः । घटज्ञानस्यापिज्ञानत्वेनतदाप
त्तेः । द्वितीयेनतावद्विषयोरज्ज्वादिः । रज्जुरियमित्यादिज्ञानस्यापिभयादिहेतुतापातात्। सर्पादिश्चेद्विशेषणतयातस्यापि
भयादिहेतुत्वंप्राप्तं । अत्रकश्चिदाह । नायंदोषःज्ञानव्यावर्तकतयोपयुक्तस्यसर्पादेर्विषयस्यज्ञानजन्यार्थक्रियायामप्रवेशात् ।
नहिकुरूणांक्षेत्रेवसतिगुरूणांटीकांपठतीत्यादौविशेषणस्यापिकारकत्वमस्ति । किंत्वतिप्रसक्तयोःक्षेत्रटीकयोर्व्यावृत्तिमात्रेणच
रितार्थत्वमिति । तदसत्। एवमपिबाध्यस्यसर्पादेर्व्यावर्तकत्वस्यावश्यमभ्युपगमनीयत्वात् । व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वंहिव्याव
र्तकत्वं । तत्रापिज्ञानाभ्युपगमेनपरिहारेव्यावर्तकोपादानेनप्रसंगतादवस्थ्यमिति । तत्राह ॥ १६।११ ताद्दशमिति । याद्दशंसत्यस
र्पोल्लेखिज्ञानंताद्दशमित्यर्थः। सत्यसर्पज्ञानंतावद्घटादिज्ञानाद्व्यावृत्तमनुभूयते । व्यावृत्तिश्चव्यावर्तक(धर्म)योगकृतासर्वत्रोप
लब्धा । नचविषयोव्यावर्तकः। तस्यातद्धर्मत्वात्। संबद्धंहिव्यावर्तकंभवति। अन्यथातिप्रसंगात् । विषयसंबंधोव्यावर्तको
स्त्विवतिचेन्न। तस्यसंयोगादिरूपस्याभावात्। अतःकश्चिज्ज्ञानगतएवधर्मोभ्युपगंतव्यः। किंचविलक्षणसामग्रीजन्मनोर्ज्ञानयोर्य
थापरोक्षत्वापरोक्षत्वरूपविशेषोविषयोपाधिनाविनाभ्युपगम्यते। एवमपरोक्षज्ञानेपिकथंस्वगतोविशेषोनांगीकरणीयः। अपिच
सर्पज्ञानस्यविलक्षणार्थक्रियानस्वगतेनातिशयेनविनोपपद्यते । नहिदेवदत्तसंबंधितामात्रेणकलमबीजंकलमबीजांतरकार्यविल

क्षणंकार्यमुपजनयति। सचायंविशेषः। सत्यसर्पज्ञानेसमीचीनयासामग्र्याजातोमिथ्यासर्पज्ञानेत्वसमीचीनयेतिनकश्चिद्विशेषः।
अतोविषयांतर्भावमंतरेणस्वगतेनैवविशेषेणसर्पादिज्ञानस्यभयादिजनकत्वान्नसर्पस्यकिंचित्करत्वमिति । तदेवंयत्रार्थक्रियानि
श्चितानतत्रमिथ्यात्वं। यत्रतुमिथ्यात्वंनतत्रार्थक्रियेतिनतर्कमूलव्याप्तेःक्वापिभंगइत्युपसंहरति।। [१६।११] तदिति। नन्वर्थक्रियाकारित्वंय
थामिथ्याभूताद्विपक्षाद्व्यावृत्तमेवंसपक्षात्सत्याद्ब्रह्मणोपिव्यावृत्तत्वादसाधारणं। नचज्ञानस्यसत्यस्यार्थक्रियोक्तेतिवाच्यं। तस्या
पिप्रपंचांतर्भावेनविप्रतिपन्नत्वादित्यतआह ।। [१६।११] ब्रह्मत्विति । तेनमायावादिनैवब्रह्मप्रपंचादप्यतिशयेनार्थक्रियाकार्यंगी
कृतमेव । जन्मादिसूत्रेजगत्कारणत्वेनोक्तत्वात्। अतःसपक्षप्रवेशित्वान्नासाधारण्यंमंतव्यं । ननुमयांगीक्रियमाणंब्रह्मणो
र्थक्रियाकारित्वंनस्वाभाविकं । किंतुपरतएवमायायांतदाय(त्तमि)ततइत्यंगीकारात् । अतःकथमापादकस्यसपक्षप्र
वेशइत्यतआह ।। [१६।१२] परतइति । अंगीकृतंतावदर्थक्रियाकारित्वंब्रह्मणःतत्स्वतःपरतोवास्तुकिमनेनप्रकृतानुपयुक्तेन । न
हिस्वतोर्थक्रियाकारित्वमापादकत्वेनास्माभिरभिहितं। परेणवाप्रस्तावितं । अन्यथासामान्यतःप्रयुक्तस्यधूमादेर्विशेषाकारेण
सपक्षाप्रवेशितयाऽसाधारणस्यवक्तुंशक्यत्वेनतद्भंगःस्यात् । स्यादेतद्ब्रह्मणोर्थक्रियाकारित्वंपरतइत्यस्यानायमर्थः। दारुयं
त्रस्येवपराधीनमिति । नापिकुलालस्येवप्रयोजनाद्यपेक्षमिति । किंतुगगनेमलिनतेवनिष्क्रियएवब्रह्मणिमायासंबंधादर्थक्रि
याऽवभासतइति। नचैवंविधेनसपक्षप्रवेशोभवत्यापादकस्येत्यतआह ।। [१६।१२] परतस्त्वइति । ब्रह्मणोर्थक्रियाकारित्वस्येति
शेषः। परतस्त्वेनिरूपितरूपे प्रमाप्रमाणं। अयमत्राशयः। ब्रह्मणोजगन्निर्माणाद्यर्थक्रियाप्रतीतानवा । नचेत्कथंलक्षणत्वेनो

च्यते। कस्यचमायामयत्वमंगीक्रियते । प्रतीतत्वेपिनतावत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां । तदगोचरत्वात् । अतःश्रुत्यैवेतिवक्तव्यं। तथाचकथंमायिकत्वं । तत्किंश्रुतिप्रतीतंसर्वमेवसत्यं। अद्धा। बाधकाभावेतथैव । नचब्रह्मणोर्थक्रियायाःपरतस्त्वेप्रमाणमस्ति। यद्बाधकंभवेत्। बाधकाभावमात्रेणकथंसत्यार्थत्वमितिचेत्। प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वादितिब्रूमः । परतस्त्वेचप्रामाण्यस्यानवस्थापातेननप्रमानिश्चीयेत। संतिनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादिश्रुतयोबाधिकाइतिचेत्। एवंश्रुतिबलेनपरतस्त्वेऽर्थक्रियायाःस्वीकृतेतदभिधात्रीसइदंसर्वमसृजतेत्यादिश्रुतिर्नप्रमास्यात्। प्रतिपादितार्थमिथ्यात्वातिरिक्तस्याप्रामाण्यस्याभावात् । किंचाविशेषान्निष्कलंनिष्क्रियमितिश्रुतिरेतच्छ्रुतिविरोधात्परतस्त्वेनप्रमेतिकिंनस्यात्। अन्यदुत्तरत्रवक्ष्यामइति। नन्वस्त्वबाध्यमेवार्थक्रियाकारिप्रपंचमप्यबाध्यमंगीकरोमि । आत्यंतिकाबाध्यत्वाभावेपिप्राक्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादबाध्यत्वात् । अतस्तदंतर्गताश्रुतिरप्यमुख्यसत्यत्वात्साधिकाभविष्यतीत्यतआह ॥ [१६।१२] अमुख्येति । सदेत्यस्यप्रमेयस्यप्रागेवोपपादितत्वमित्याचष्टे । तथाचपुनरुक्तिदोषःपरिहृतोभवति । तिष्ठतुनवक्तव्येतियावत् । साप्रमाब्रह्मज्ञानबाध्यंप्रमाणमित्यर्थः। यस्मात्साश्रुतिरप्रमातस्मात्तिष्ठत्वितिवा। प्रपंचमिथ्यात्वंहितदर्थः। नचासौब्रह्मस्वरूपं । सोपाधिकत्वात् । ततोस्यबाध्यत्वमावश्यकं। बाध्यार्थंचाप्रमाणमितिप्रसिद्धमेव। बाध्यार्थत्वेपिप्राग्ब्रह्मज्ञानादबाध्यार्थत्वेनप्रामाण्यमस्त्वित्यतउक्तं ॥ अमुख्येति । सत्यमबाध्यार्थं। नहिकालविलंबेनबाधितार्थंप्रमाणंभवतीतिवक्ष्यामः। अस्त्वेवंस्वरूपतोविषयतश्चासत्यत्वात्साधकत्वेविप्रतिपन्नाश्रुतिः। तथापिप्रपंचमिथ्यात्वसाधनायतदुपन्यासःकुतोनकार्यइत्यतआह ॥ [१६।१३] नहीति। तथात्वेस्वरूपासिद्धकालातीतयोर

प्युपन्यासःस्यात्। आरोपमात्रस्यतत्रापिसुलभत्वादितिभावः। स्यादेतत्। आस्तामियंप्रमाणसदसत्त्वचिंता । प्रमाणेनैवप्रमेयसिद्धेः। अन्यथाभवतामपिप्रपंचमिथ्यात्वनिराकरणेतत्सत्यत्वसाधनेचप्रमाणाभावेनकथाभावप्रसंगात् । युष्माभिरुपन्यस्यमानंप्रमाणंसत्यमसत्यंवास्यात्। नतावत्सत्यंमांप्रतिवक्तुमुचितं। मयासत्यस्यसाधकत्वानंगीकारात्। यत्सत्यंनतत्रक्रियावेशोयत्रचक्रियावेशोनतत्सत्यमिति। नचवाच्यंसाक्षिणःसत्यस्यसाधकत्वंत्वयांगीकृतमिति। कथंचित्सुखादौतस्यशक्योपन्यासत्वेपिबाह्यप्रपंचेतदयोगात्। बाह्यप्रमाणविषयोह्यसौ। अन्यथांधबधिराद्यभावप्रसंगात्। सएवचात्रप्रकृतइति । नाप्यसत्यंभवद्भिरनंगीकृतत्वादित्यतआह॥ [१६।१३] साधकत्वमिति। सत्यस्यत्वितिसंबंधः। सम्यगितिमुख्यतएवनत्वधिकरणसिद्धांतत्वेन। हिशब्दःसर्ववस्तुज्ञाततयाऽज्ञाततयावासाक्षिचैतन्यस्यविषयएवेत्यादितत्प्रसिद्धिद्योतकः। तदित्यव्ययं। तेनसाक्षिणाविश्वविवर्तमतंनभवेत्। निराकुर्मइतियावत्। उपलक्षणंचैतत्। विश्वसत्यतामपितेनैवसाधयामइत्यपिद्रष्टव्यं । तथाचवक्ष्यते । नकापिप्रमाणप्रमेयादिव्यवस्थामयांगीकृता। किंतुपरकीयरीत्यैवसर्वमुच्यते। तत्कथंकिमप्यनंगीकुर्वाणंमांप्रतिसाक्षिणःसाधकत्वंत्वयांगीकृतमित्युच्यतइत्यतआह ॥ [१६।१४] यदीति । नविद्यतेंगीकृतमंगीकारोयस्येत्यनंगीकृतः । तस्यभावोनंगीकृतता। अनंगीकारित्वमित्यर्थः। इतिशब्दद्वयंहेतौ। यदिपरोब्रूयान्मयाकिंचिन्नांगीकृतमिति। तदावक्तव्यः। सर्वथानंगीकृतत्वमात्मनस्त्वयांगीकृतंनवा । आद्येकिंचिदपिनांगीकृतमितिपक्षहानेरात्मनोनंगीकृततापिनांगीकृतेतिद्वितीयएवांगीकर्तव्यः । तथाचासौमूकस्स्यात् । अंगीकारानंगीकारोदासीनस्यमृतकस्येववाक्प्रवृत्तेरयुक्तत्वात्। ततश्चमौनमवलंबमानस्यनास्मत्प्रति

वादितेतिकिमत्रवक्तव्यं । सत्यमेतत् । वस्तुतस्तुवयंसर्वतोनिवृत्ताःस्वतःसिद्धेचिदात्मनिब्रह्मतत्वेकेवलेभारमवलंब्यचरितार्थाःसुखमास्महे । हेतुस्वपरिकल्पितसाधनदूषणादिव्यवस्थयाविचारमवतार्यतत्वंनिर्णेतुमिच्छंतितान्प्रतिब्रूमोनसाध्वीयंभवतांविचारव्यवस्थेति।मैवं । एवमपिपरकीयविचारव्यवस्थितेरसाधुत्वस्यावश्यमंगीकरणीयत्वात्। अन्यथातद्व्युत्पादनंव्यर्थंस्यात्। अथतन्मात्रमंगीकृत्यप्रमाणादिव्यवस्थानांगीकृतेतिमन्यसे । तन्न । प्रमाणादिनाविनापरव्यवस्थायाअसाधुत्वस्यव्युत्पादयितुमशक्यत्वात् । भवत्कल्पितव्यवस्थयैवव्याहतत्वादसाध्वीभवद्व्यवस्थेतिब्रूमोनपुनरत्रकिमपिप्रमाणमंगीकुर्मइतिचेन्न । यत्स्वाभ्युपगतव्यवस्थाविरुद्धंतदसाध्वित्यस्यापिप्रमाणस्यांगीकर्तव्यत्वात् । एतदपिपरेणाभ्युपगतमेवाश्रीयतइतिचेत्। न। किंपरकीयव्यवस्थायाअसाधुत्वंस्वयमवबुध्यपरंप्रतिबोध्यतेअनवबुध्यैववा । द्वितीयेविप्रलंभकत्वंस्यात् । विजिगीषुकथायामेवमेवेतिचेन्न । शिष्यस्यापिबोध्यत्वात् । आद्येअस्मादन्यस्माद्वाप्रमाणात्स्वयंबोद्धव्यं। तत्कथंप्रमाणाद्यनंगीकर्तृत्वं । प्रमितिकरणत्वादिनोपादानस्यैवप्रमाणाद्यंगीकारित्वात्। तस्मात्सत्यत्वासत्यत्वाभ्युपगमोदासीनैःप्रमाणादिकमंगीकृत्योच्यतइतिवक्तव्यं। तच्चप्रागेवनिरस्तमिति । एवंविश्वस्यब्रह्मविवर्तत्वंनिराकृत्यतत्सत्तायांप्रमाणमाह ॥ [१६।१५] विश्वमिति। यथार्थतइत्यनेनकविर्मनीषीतिश्रुतिमुपादत्ते। व्यावहारिकसत्यतापराःश्रुतयइतिचेन्न। तत्सत्यमित्यस्यापितथात्वप्रसंगात् । श्रुत्यंतरविरोधादितिचेदत्राप्यसदेवेतिश्रुतिविरोधात्। अपुरुषार्थत्वान्नप्रपंचसत्यतायांतात्पर्यमितिचेन्न। सत्यजगन्निर्मातृत्वादिपारमेश्वरमाहात्म्यज्ञानस्यैवपुरुषार्थहेतु(प्रयोजन)त्वात् । निष्प्रपंचात्मज्ञानसाध्याद्वितीयतापत्तिरूपपुरुषार्थविरुद्धंप्रपंचसत्यत्वमितिचेत् । तर्हिब्रह्मसत्यत्वम

पिशून्यपरिभावनालभ्यशून्यतापत्तिलक्षणमोक्षविरुद्धमितिसमानं । तत्प्रमाणाननुगुणमितिचेत् । समानमेतदपीतिवक्ष्यामः । अनुमानमपिप्रपंचसत्यतायामर्थक्रियाकारित्वंद्रष्टव्यं । प्रागुक्ततर्कोपपादनेनैवास्योपपादितत्वादिति । एवमागमानुमानाभ्यां सिद्धेविश्वसत्यत्वेप्रत्यक्षमप्याह ॥ [१३।१३] सत्यत्वमिति । चशब्दःप्रमाणसमुच्चये । नकेवलमांतरस्यसुखादेःकिंतुबाह्यस्यगगनादेश्चे तिवा । तत्रापिगगनकालदिगादयःसाक्षात्साक्षिसिद्धसत्यत्वाः । स्तंभकुंभादयस्तुवक्ष्यमाणेनप्रकारांतरेणेतिज्ञापयितुंगगनादे रित्युक्तं । अन्यथाविश्वस्यप्रकृतत्वात्तदेवात्रानुवर्तिष्यतेकिमनेन । साक्षीत्येवोक्तेसाक्षिणोप्रामाण्यात्प्रामाण्येवाप्रमाणत्रित्वभं गान्नविश्वसत्यत्वंप्रमितमितिशंकास्यात् । तन्निवृत्त्यर्थंप्रत्यक्षेत्युक्तं । तथाचवक्ष्यते । प्रत्यक्षेत्येवोक्तेअतींद्रियार्थसत्यतायांनप्र माणमुक्तंस्यात् । नचसाक्षिणाविनाबाह्यप्रत्यक्षमात्रेणैंद्रियकानामपिसत्यतासिद्ध्यतीत्यतःसाक्षीत्युक्तं । उभयवादिसिद्धंप्रमा णमस्मत्पक्षेऽस्तीत्युक्ते नैवास्यार्थस्यलब्धत्वात्साधितमित्याह । तथापितदुपपादनायपुनरुपन्यासः । केचिदिहविहंगमःपतती तिचक्षुर्व्यापारानंतरंप्रतिभासनादाकाशादीनांचाक्षुषतामास्थिषत । तदनुपपन्नं । रूपरहितद्रव्यत्वेनचाक्षुषतासामग्रीवैक ल्यात् । अन्यथाऽऽत्मपवनयोरपितत्प्रसंगात् । कथंतर्ह्येषप्रतिभासइतिचेत् । साक्षिसिद्धाकाशादिसंबंधितयेतिब्रूमः । दृष्टो हिप्रमाणांतरोपनीतेनापिसुरभिचंदनमित्यादिविशिष्टप्रत्ययः । परेषांचेहभूतलेघटाभावइति । अपरआह । आलोकमंडलमा श्रित्यायंप्रत्ययइति । तदसत् । इहालोकइत्यपिप्रत्ययदर्शनात् । सोपितदवयवानाश्रित्येतिचेन्न । लौकिकानामवयवाश्रयत याऽवयवविबुद्धेरभावात् । नहितेहस्तादिषुशरीरमितिव्यवहरंति । किंतुतदात्मकतयैव । किंचैवमपिनेहालोकइतीहालोकत्य

णुकमितिचप्रत्ययोदुःसंपादः । प्रमाणांतरोपनीतावयवमाश्रित्येतिचेत् । एवंतर्हितथाभूतमाकाशादिकमेवाश्रित्येहपक्षी
त्यादिप्रत्ययःकुतोनसमर्थनीयः । तथाचलौकिकानुभवोप्यनुसृतःस्यात् । तथाप्यनुमानवेद्यमाकाशमस्त्वितिचेन्न । लिंगाभा
वात् । अथमतं । शब्दस्तावत्प्रत्यक्षसिद्धः । सचगुणः । सामान्यवत्त्वेसत्यस्मदादिबाह्यैकेंद्रियग्राह्यत्वाद्रूपवत् । गुणत्वाद्द्र
व्याश्रितस्तद्द्रव्यदेवेतिसामान्यतोद्रव्येसिद्धे शब्दोनस्पर्शवद्विशेषगुणः । प्रत्यक्षत्वेसत्यकारणगुणपूर्वकत्वात् । अयावद्द्रव्यभा
वित्वात् । सुखादिवत् । स्पर्शवद्गुणत्वेतदनुपलंभप्रसंगः । शब्दोहिश्रोत्रेणप्राप्तोगृह्यतेऽप्राप्तोवा । अप्राप्तग्रहणेऽतिप्रसंगः ।
प्राप्तिस्तुशब्दश्रवसोर्नसंभवति । साहिनतावच्छ्रोत्रस्यगमनेनसंभवति । तस्यामूर्तस्यगतेरसंभवात् । नापिशब्दस्यागमनेन ।
सहिनतावच्छंखादिकमाश्रयंपरित्यज्यागंतुमलं । गुणत्वात् । नापिशंखाद्यागमनेनश्रोत्रस्यप्रत्यासत्तिः । तदनुपलंभात् । नचश
ब्दांतरोत्पादपरंपरया । गुणस्यस्वाश्रयेस्वाश्रयाश्रितेवागुणेअसमवायिकारणत्वात् । नचशंखश्रवसोर्मध्येशंखोवातदारब्धद्र
व्यंवास्ति । तस्माच्छंखादिनिमित्तान्यपहायाश्रयांतरेवर्तमानोवीचीतरंगन्यायेनकर्णशष्कुलीगतमाकाशदेशमासन्नउपलभ्यते
नान्यथेतिस्थितं । नाप्यात्मगुणः । बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वादात्मांतरग्राह्यत्वादात्मन्यसमवायादहंकारेणविभक्तस्यग्रहणाद्रूपादिवत् ।
नदिक्कालमनसां(गुणः) । प्रत्यक्षत्वाद्विशेषगुणत्वाच्चेतिप्रसक्तप्रतिषेधेपरिशेषादेभ्योतिरिक्तंद्रव्यंसिद्ध्यति । तदाकाशमिति । तदयं
प्रमाणार्थः । शब्दोष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः । तद्वृत्तौबाधकोपपन्नत्वेसतिगुणत्वाद्रूपवदिति । तदिदमयुक्तंजातिबधिराणामा
काशादिप्रतिभासानुपपत्तिप्रसंगात् । ततश्चेहालोकोनास्तीतिप्रतीतिर्नस्यात् । मूर्तावकाशेनतेषामाकाशानुमानमितिचेन्न । मूर्ता

तराभावेनान्यथासिद्धत्वात् । मूर्ताभावस्याधिकरणेनभाव्यमितिचेत् । सत्यं । तथापितस्याप्रतीतावाश्रयासिद्धेः । प्रतीतौचसा
धिकरणस्यैवप्रतीतत्वादनुमानानवकाशः । किंचशब्दोवर्णात्मावापक्षो ध्वनिरूपोवा । नाद्यः । तस्यगुणत्वासिद्धेः । नचोक्तानु
मानात्तत्सिद्धिः । घटादीनामेकेंद्रियग्राह्यत्वाभावेप्यात्मनस्तथात्ववद्द्रव्यस्यैवसतोबाह्यैकेंद्रियग्राह्यत्वेपिविरोधाभावात् । यदि
शब्दोद्रव्यंस्याद्बाह्येंद्रियग्राह्योनस्यात् । निरवयवद्रव्यस्यबाह्येंद्रियाग्राह्यत्वेनप्रतिबंधादितिचेन्न । निरवयवस्यापींद्रियग्राह्य
त्ववद्बाह्येंद्रियग्राह्यत्वेपिबाधकाभावेनप्रतिबंधानिश्चयात् । द्वितीयेत्वाश्रयद्रव्यसिद्धावपिनाकाशसिद्धिः । पृथिव्यादिगुणत्वो
पपत्तेः । प्रत्यक्षत्वेसत्यकारणगुणपूर्वकत्वायावद्द्रव्यभावित्वयोःपिठरपाकपक्षेतद्गतरूपादिनाव्यभिचारात् । प्रत्यक्षत्वेसतीतिच
किमर्थंवक्तव्यं । पार्थिवपरमाणुरूपादिव्यावृत्त्यर्थमितिचेत् । कुतस्तत्परिहरणीयं । प्रमितत्वादितिचेत् । तर्हिशब्दस्यापिशं
खाद्याश्रयतयाप्रमितत्वाद्व्याप्तिग्रहणसमयेतद्व्यवच्छेदार्थंविशेषणमुपादेयमेव । नचस्पर्शवद्विशेषगुणत्वेबाधकंपश्यामः । अनुपल
ब्धिस्तुनप्रसज्यते । चक्षुषइवश्रोत्रस्यगत्यासन्निकर्षोपपत्तेः । अमूर्तस्यतदनुपपत्तिस्त्वाकाशसिद्ध्युत्तरकालीनैव । श्रोत्रस्यचक्षुषइ
वगत्वाग्राहित्वेशब्देदिक्संशयोनस्यादितिचेत् । अगत्वाग्राहित्वेदिङ्निश्चयोपिनस्यात् । संशयादपिनिश्चयोमहीयान् । शंखाद्यव
यवागमनेनवासन्निकर्षोपपत्तिः । नचोक्तदोषः । घ्राणगंधसन्निकर्षतुल्ययोगक्षेमत्वात् । किंचवायुगुणत्वेहेतुद्वयमसिद्धं । तर्कश्चा
नुपपन्नः । नैवंयुक्तं । श्रोत्रस्यप्रतिनियतार्थग्राहकत्वेनबहिरिंद्रियत्वात् । बहिरिंद्रियस्यग्राह्यसजातीयविशेषगुणवत्त्वनियमात् ।
शब्दस्यवायवीयत्वेश्रोत्रस्यापितथात्वप्रसंगादितिचेन्न । प्रतिनियतार्थग्राहकशब्दस्येंद्रियांतराग्राह्यग्राहकार्थत्वेमनसिव्यभिचा

रात् । इंद्रियांतराग्राह्यस्यैवग्राहकमित्यभिप्रायेसत्तादिग्राहकत्वेनासिद्धेः । बहिरिंद्रियत्वेपिनग्राह्यसजातीयविशेषगुणवत्त्व
नियमः। स्नेहग्राहकेचक्षुषिव्यभिचारात्। श्रोत्रस्यवायवीयत्वेपिनबाधकंपश्यामः।सामग्रीभेदेनप्रतिनियतार्थत्वोपपत्तेः।घ्राणादी
नामप्येवमेकप्रकृतित्वंस्यादितिचेदस्तु बाधकसद्भावेततएवान्यागतिर्भविष्यति । शब्दोनवायवीयः। विशेषगुणत्वेसतित्वगिंद्रि
यावेद्यत्वाद्गंधवदितिचेन्न। विपक्षेबाधकाभावात्।अन्यथापाकजरूपादयोनपार्थिवाःघ्राणावेद्यत्वाच्छब्दवदितिस्यात्। किंचात्म
गुणःकस्मान्नस्यात् । धर्मादीनामप्रत्यक्षत्वेपिसुखादीनांप्रत्यक्षत्ववदस्यबाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । अन्यथाप्रत्यक्षत्वेनाष्टद्रव्या
तिरिक्तगुणोपिनस्यात् । तत्सिद्धौबाधः । असिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेतिचेन्न। परिशेषानुमानेपिसाम्यात् । आत्मांतरग्राह्यत्व
स्यचकोर्थः । अनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वमितिचेन्न।संदिग्धासिद्धेः। संतानानुमानेनमूलप्रत्यभिज्ञानान्नैषदोषइतिचेत्तर्हिसुखादी
नामप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वेनानैकांतिकत्वंस्यात् । आत्मसमवेतस्यैववीचीतरंगन्यायेनमूलप्रत्यभिज्ञानोपपत्तौविप
क्षेबाधकाभावाच्च। अपरआह। ग्राहकस्थत्वेनाग्रहणमात्मांतरग्राह्यत्वमिति । तदसिद्धं । आत्मन्यसमवायात्तत्सिद्धिरितिचेन्न।
तस्याप्यसिद्धेः।अहंकारेणविभक्तस्यग्रहणात्तत्सिद्धिरितिचेन्न। पादेमेसुखंशिरसिमेदुःखंमनोमेदुःखितमितिदर्शनात्सुखादिषुव्य
भिचारात् । ग्रहणंप्रमितिरितिचेन्न। संदिग्धासिद्धत्वात् । कालादिगुणोवाकिंनस्यात् प्रत्यक्षत्वादितिचेन्न। स्पर्शस्यापिप्रत्यक्ष
त्वेनावायवीयत्वप्रसंगात्। कालादीनांविशेषगुणवत्त्वेबाधकाभावात् । तद्विरहिततयैवतत्सिद्धिरितिचेन्न। अन्यथातत्सिद्धेर्व
क्ष्यमाणत्वात्। किंचात्रसर्वत्रसाहचर्यदर्शनेसंकोचएवद्रव्यांतरकल्पनायाःलघीयान्। परिशेषानुमानंत्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याप्र

सिद्धेरप्रसिद्धविशेषणं । प्रसिद्धौचानुमानवैयर्थ्यं । अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रितइत्येवसाधनेगुणादिवृत्तिसामान्यादपिव्यावृत्तत्वेना
साधारणतास्यात् । शब्दाश्रयइतरेभ्योभिद्यते । शब्दाश्रयत्वाद्व्यतिरेकेणपृथिवीवदितिप्रयोगइतिचेन्न । पृथिव्यादिप्रतियोगिका
नेकभेदानांप्रत्येकंसाधनेऽबादीनांसपक्षत्वेनतत्रावृत्तेरसाधारण्यात् । समुदितसाधनेपुनरप्रसिद्धविशेषणत्वात् । अभावस्यसाध्य
त्वादभावाभावस्यभावत्वेनप्रतियोग्यनपेक्षतयाव्याप्तिग्रहणसंभवान्नदोषइतिचेन्न । तथापिप्रतिषेधमुखेनप्रतीतेरनिवारणात् ।
शब्दाश्रयोनेतरेभ्योभिद्यते । प्रमेयत्वाद्घटवदितिसत्प्रतिपक्षत्वाच्च । सर्वप्रतियोगिकैकभेदसाधनेतुप्रमाणबाधश्चाधिकः । प्र
तियोगिभेदेनभेदभेदस्यापिदर्शनादिति । अस्तुवाशब्दगुणकाकाशसिद्धिरनुमानात् । तथाप्यव्याकृताकाशसिद्धिस्साक्षिणै
व । तत्साधकलिंगाभावात् । आकाशद्वैतंचवियदधिकरणेवक्ष्यते । जातिबधिराणामप्याकाशप्रतीतेर्नागमोपितत्रप्रमाणमि
तिसाक्षिसिद्धमेवगगनं । तद्वागाएवदिशोनद्रव्यांतरमितितासामपिसाक्षिसिद्धतैव । अन्यत्स्वावसरेवक्ष्यामः । नन्वस्तुगग
नादिकंसाक्षिसिद्धं । नतावतातस्यत्रैकालिकबाधवैधुर्यलक्षणंसत्वंसिध्यति । प्रतीतस्यापिशुक्तिरजतादेर्बाधदर्शनादित्यतआ
ह ॥ [१६।१६] साक्षिसिद्धस्येति । क्वापिकालेतस्यसाक्षिणोऽदोषत्वात् । औत्सर्गिकंहिप्रत्ययानांप्रामाण्यं । अप्रामाण्यंतुदोषापवादा
त् । नचसाक्षिज्ञानंदोषजन्यं । तस्यानादित्वात् । एवमेवायथार्थत्वेमुक्तावपितथात्वप्रसंगात् । अविद्यादोषसंसर्गात्साक्षिणो
बाध्यार्थप्रतिभासित्वमितिचेन्न । अविद्यासंबंधस्यत्वन्मतेऽनुपपत्तेरुक्तत्वात् । अस्माभिरप्यविद्यायाःकार्यांतरस्यैवाभ्युपगत
त्वादिति । ननुतर्हीदमापन्नं । गगनादिस्वरूपंसाक्षिसिद्धं । कालत्रयाबाध्यत्वंतुतस्यसाक्षिप्रामाण्यग्राहकेणेति । प्रामाण्यस्याबा

ध्यविषयतानतिरेकात् । ततश्चसत्यत्वंगगनादेश्चेत्ययुक्तमित्यतआह॥[१६।१६]**सर्वेति**। अबाध्यत्वंगगनादीनामितिशेषः।साक्षिणएवसा
क्षिप्रामाण्यग्राहकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वादितिभावः।यद्वागगनादिस्वरूपंसाक्षिसिद्धं । तस्यत्रैकालिकाबाध्यत्वंतुतत्प्रामाण्यग्रहण
द्वारासिद्ध्यतीत्युक्तं। इदानींसाक्षिणस्त्रैकालिकबाध्यार्थगोचरत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्सार्वकालिकबाधाभावविशिष्टतयैवगगनादि
ग्राहकत्वमस्तीत्याह ॥ **सर्वकालेष्विति** । ननुकालएवकुतःसिद्धः । येनसर्वकालेष्वबाध्यत्वंसाक्षिणाप्रतीयतइत्यतआह ॥
[१६।१७]**कालोहीति**। सुषुप्तौहींद्रियाणामुपरतत्वान्नबाह्यप्रत्यक्षानुमानागमानांतत्रप्रवृत्तिः। अस्तितदापिकालप्रतिभासः। एतावंतंका
लंसुखमहमस्वाप्समितिसुषुप्त्युत्थितस्यपरामर्शदर्शनात्। नह्यननुभूतस्यपरामर्शोयुज्यते। अतिप्रसंगात् । अतःपरिशेषात्साक्षिवे
द्यएवेतिगम्यते। अत्रायंप्रयोगः।कालोबाह्यप्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाणवेद्यः । असत्स्वपितेषुप्रतीयमानत्वात्।यद्यस्मिन्नसतिप्रती
यतेतत्ततोतिरिक्तप्रमाणवेद्यं। यथाऽसतिचक्षुषिप्रतीयमानोगंधस्तदतिरिक्तघ्राणवेद्यइति। स्यादेतदेवं। यदिसुषुप्तावनुभूयमान
स्यायंपरामर्शोभवेत्। नैतदस्ति। किंतुतदैवातीतंसुषुप्तिकालमनुभूयतदातनोदुःखाभावोनुमीयतइत्यतआह॥ [१६।१७]**अतीतेति**।
उत्थितस्यकिंसाक्षिणाऽतीतकालानुभवमभ्युपगम्यसुखपरामर्शोनिराक्रियतेउतप्रमाणांतरेण। आद्येसिद्धंनःसमीहितं।परेणापि
कालस्यसाक्षिवेद्यतायाअंगीकृतत्वात्। द्वितीयेत्विदमुपतिष्ठते। असाक्षिगोचरौसाक्षीतरप्रमाणविषयौ । अथवासौषुप्तिकप्रती
तिबलादस्तुवर्तमानकालस्यसाक्षिवेद्यत्वं । अतीतानागतकालयोस्तुसाक्षिवेद्यत्वाभावात्कथंत्रैकालिकबाधाभावःसाक्षिणाप्रपं
चस्यसिद्ध्यतीत्यतआह ॥ **अतीतेति**। अपिपदेनसाक्षिप्रत्यक्षावितिसमाकृष्यते । कुतइत्यतआह ॥ [१६।१८]**नेति**।साक्षीतरप्रमाणा

गोचरौ।प्रतीयेतेच।तस्मात्साक्षिगोचरावित्यर्थः।तत्कथमितिचेन्न। नतावत्प्रत्यक्षवेद्यःकालइत्युक्तं। जातिबधिराणामपिप्रतिभास
नात्। नागमवेद्योपि। अनुमानमपिकालमेवपक्षीकृत्यप्रवर्ततेऽन्यद्वा। नाद्यइत्याह॥ [१६।१८]**पक्षीकर्तुमिति**। कालस्यासिद्धावाश्रया
सिद्ध्यासिद्धौसिद्धसाधनत्वेनपक्षीकर्तुमशक्यत्वात् । द्वितीयेप्येतदेवोत्तरं । पक्षीकर्तुमशक्यत्वादित्युपलक्षणं । व्याप्तिस्मरणप
क्षधर्मताज्ञानयोरयोगादित्यपिद्रष्टव्यं । कालप्रतीतिमंतरेणेतिशेषः। तदेवप्रपंचयति ॥ [१६।१८]**तदेतदिति**। यस्मात्तदितिस्मृतिगोचर
मेतदितिदृश्यंवासर्वमपिसाक्षिसिद्धेनकालेनखचितंसंबद्धमेववर्तते। तस्मात्तंकालंविनाकालप्रतिभासंविनाकिंचिद्व्याप्त्यादिकंस्म
र्तुंवाधर्म्यादिकंद्रष्टुमपिवानशक्यमित्यर्थः। इदमुक्तंभवति । अनुभूतव्याप्तिकस्यपुंसोऽनुभूयमानेस्मर्यमाणेवाधर्मिणिव्याप्य
धर्मस्यानुभवात्स्मरणाद्वाप्रागनुभूतांव्याप्तिंस्मृतवतोव्याप्तस्यपक्षेऽनुसंधानमनुमानं । तच्चव्यापकसंबंधप्रमितिलक्षणानुमिति
करणं । स्मृत्यनुभवरूपाश्चसर्वाःप्रतीतयोनकेवलमर्थमवगाहंते । अपितुकालकलितमेव । तदितिहिस्मृतिरुत्पद्यते । नपुनारू
पमित्येव । तत्ताचपूर्वकालसंबंधितैव । एवमनुभवोपिचक्षुरादिजन्यस्तावदेतदितिजायते । अनुमानादिजन्योप्यभूदितिवाभ
वतीतिवाभविष्यतीतिवोदेति । एतत्त्वादिकंचनवर्तमानादिकालसंबंधितातिरिक्तंकिंचित् । एतच्चसर्वानुभवसिद्धत्वान्नापला
पमर्हति । नचैवंसतिकालस्यचाक्षुषत्वादिप्रसंगः। साक्षिसिद्धविशेषणविशिष्टप्रत्ययोपपत्तेः । तथाचव्याप्त्यादिविषयाअपिप्र
तीतयोनकालाविशिष्टंस्वार्थंगोचरयितुंशक्नुवंति । तासामपीदंतदित्येवमाकारेणोत्पत्तेरिति। ततःकिमित्यतआह ॥ [१६।१९]**तदिति**।
तस्यकालस्यनित्यसिद्धेर्व्याप्त्यादिग्रहणएवसाक्षिणासिद्धत्वान्नकालानुमानस्यावसरोभवेत् । अनिश्चितेह्यर्थेन्यायस्यावसरः

निश्चितविषयंतुसिद्धसाधनत्वात्परेषामाश्रयासिद्धमस्माकंत्वसंगतमिति। एवंकालविषयाणिसर्वानुमानानिसामान्यतोनिराकृ
१६,११
त्यविशेषेणापिनिराकरोति ॥ तदेतदिति। तथाहि। कालःपरापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययलिंगइतिपरेषां
भाष्यं। तदेवंकेचिद्व्याचक्षते। अस्तितावत्स्थविरेपरोयमितिप्रत्ययः। यूनिचापरइति। सोयंदिक्कृतपरापरप्रत्ययविलक्षणत्वा
त्परापरव्यतिकरप्रत्ययः। तथायुगपदागतावयुगपदागतौचिरेणागतःक्षिप्रमागतइति। तएतेषट्प्रत्ययाःकालस्यलिंगानि।
कथं। स्थविरादिविषयेषुजायमानानामेषांकालमंतरेणविषयानवक्लृप्तेः। नहिद्रव्यादिकमेवैषामालंबनं। तत्प्रत्ययविलक्षण
त्वादिति। एतदयुक्तं। तथाहि। तदितिपरमितिएतदित्यपरमिति। युगपदादीनामुपलक्षणमेतत्। दृश्यंवास्मृतिगोचरंवाप्र
तीयमानमितियावत्। तत्सर्वंसाक्षिसिद्धेनकालेनखचितमेववर्तते। तस्मात्तन्नित्यसिद्धेर्नानुमानावसरोभवेत्। तस्मादित्यस्यैव
विवरणंनतंविनेति। नशक्यंहीतिसंबंधः। एतदुक्तंभवति। परापरादिविषयाःप्रत्ययास्तावत्कालविशिष्टपिंडविषयाइतिपरेणै
वोक्तं। तथाचलिंगप्रतीतावेवलिंगिनःकालस्यस्फुरणात्कथंतेनतदनुमानं। नहिदंडिज्ञानेनदंडोनुमीयते। अथविशिष्टज्ञानत्वा
दिदंविशेषणज्ञानपूर्वकं। विशेषणंचनकालातिरिक्तमस्तीत्यनुमीयते। तर्हिनेदंकालानुमानं। किंतुज्ञानानुमानं। तच्चसिद्ध
साधनं। साक्षिसिद्धकालविशिष्टप्रत्ययाभ्युपगमादिति। अथवलीपलितकार्कश्यादिनाकालसंबंधेऽनुमितेविप्रतिपन्नंप्रतिपरा
परादिप्रत्ययानांकार्यत्वेननिमित्तानुमानार्थमिदंभाष्यमिति। मैवं। शरीरावस्थयाहितस्यकालसंबंधोनुमीयते। यत्किंचिद्
व्यसंबंधोवा। आद्येकिमस्मादनुमानात्प्राक्कालःसिद्धोथवानेतिवाच्यं। आद्येतन्नित्यसिद्धेस्तस्यकालस्यप्रागनुमानात्नित्येनसा

क्षिणासिद्धेः । द्वितीयेचाप्रसिद्धविशेषणत्वान्नानुमानावसरोभवेत् । किंचवलीपलितकार्कश्यादिशरीरावस्थाकारणत्वेनकाला
नुमानेतन्नित्यसिद्धेःतस्यकालसंबंधस्यनित्यंसर्वदावलीपलितादिवैधुर्यदशायामपिसिद्धेःनित्येपरमाणावपिसिद्धेर्बाधितविषय
त्वेननानुमानावसरोभवेत् । अथबहुकालसंबंधोनुमीयते । तन्न । बहुत्वंकिंकालस्यपरमाणूनामिवसहैव । उतक्रियाणामिवपूर्वा
परभावित्वेन । नाद्यः । तत्संबंधस्यापिनित्यसिद्धेः । नोत्तरः । तस्यकालस्यनित्यसिद्धेः । नित्यतयांगीकृतत्वात् । नद्वितीयः ।
तस्यनित्यसिद्धेःसिद्धसाधनत्वात् । अथपरिशेषादितरनिषेधःकरिष्यतइतिचेन्न । परिशेषावधारणानुपपत्तेरिति ॥ ९ ॥ अ
न्येतुव्याचक्षते । बहुतरतरणिपरिस्पंदांतरितजन्मत्वंपरत्वं । अल्पतरसूरसंचारांतरितजन्मत्वंचापरत्वं । एकतपनप्रचारविशि
ष्टत्वंयौगपद्यं । अनेकतद्विशिष्टत्वमयौगपद्यं । बहुक्रियाविशिष्टत्वंचिरत्वं । कतिपयक्रियाविशिष्टत्वंक्षिप्रत्वं । तत्प्रत्ययैः
कालोनुमीयते । तरणिपरिस्पंदाहिपदार्थसार्थैर्विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तौस्वप्रत्यासत्तिमपेक्षंते । स्वरसतोप्रत्यासन्नत्वेसतिविशिष्टव्य
वहारजनकत्वात् । चंदनसौरभवत् । परंपरासंबंधिनश्चसाक्षात्संबंधविरहेसतिसंबंधित्वात् । पटसंबंधिनीलिमवत् । अतःपिंड
तपनपरिस्पंदयोःसंयुक्तसंयोगिसमवायात्मनिपरंपरासंबंधेयद्द्रव्यंनिमित्तंसकालइति । एतदप्यसत् । घटशून्यंभूतलमित्यादिव
त्स्वभावप्रत्यासत्त्यैवविशिष्टप्रत्ययोपपत्तेः । अन्यथाअभावेपरापरयौगपद्यादिप्रत्ययानुपपत्तिप्रसंगात् । दृश्यतेचयुगपदुत्पन्ना
वभावावित्यादिप्रत्ययः । अत्रसंबंधेबाधकाभावान्नैवमितिचेन्न । अन्यसमवेतत्वस्यैवबाधकत्वात् । उपनायकद्रव्यांतरकल्पन
यातदुपपत्तिरितिचेत् । तर्हिभूतलघटाभावयोस्तृतीयसंबंधकल्पनयोपपत्तौबाधकाभावात् । स्वारसिकसंबंधेनैवविशिष्टप्रत्य

किमप्रतीयमानसम्बन्धकल्पनया इति चेत् तर्हि तथैव परापरादिविशिष्टप्रत्ययोपपत्तौ

योपपत्तौ किमप्रतीयमानद्रव्यकल्पनयेतिसमानं। तदिदमुक्तं। तेषांविशिष्टप्रत्ययानांनित्यसिद्धेर्द्रव्यांतरकल्पनांविनास्वभावा देवसिद्धेर्नद्रव्यांतरानुमानावसरोभवेदिति। तदनेनस्वरसतोप्रत्यासन्नत्वेसतीतिविशेषणासिद्धिः। विशिष्टव्यवहारजनकत्वमा त्रस्यचानैकांत्यमुक्तंभवति। ननुविषमउपन्यासः। भूतलाभावयोरस्तिसान्निध्यं। तेनसंबंधाभावेपिभविष्यतिविशिष्टव्यवहारः। दर्शनस्यदुरपह्नवत्वात्। संबंधांतरकल्पनस्यचव्यर्थत्वात्। नचतरणिपरिस्पंदानांपिंडसान्निध्यमस्ति। ततोभवितव्यंमध्येद्र व्यांतरेणेति। मैवं। विनापिसान्निध्येनघटज्ञानमितिविशिष्टप्रत्ययदर्शनात्। किंचाभावस्यापिनभूतलसान्निध्यंपरपक्षेकिमपिप श्यामः। अस्तुवातपनपरिस्पंदानांपिंडंप्रत्युपनायकंद्रव्यांतरं। तच्चपृथिव्यादिकंकिंनस्यात्। तपनपिंडाभ्यामसंसर्गान्नेतिचेन्न। एकैकस्याव्यापकत्वेपिबहूनांसंयुक्तसंयोगभूयस्त्वेनक्रियोपनायकत्वोपपत्तेः। नचतरणिपिंडांतरालेतानिनसंत्यनुपलंभादितिवा च्यं। सूक्ष्माणांकल्पनीयत्वात्। नचविनिगमनायांकारणाभावः। संशयेपिपरिशेषावधारणानुपपत्तेः। धर्मिकल्पनातोधर्मक ल्पनस्यलघीयस्त्वात्। आकाशोवाकिंनस्यात्। नस्यात्। विशेषगुणवत्त्वात्पृथिव्यादिवदितिचेन्न। विशेषगुणवतोपिनीलद्रव्य स्यपटेनीलिमोपसंक्रामकत्वदर्शनात्। सूर्यगत्युपनायकत्वंचद्रव्यस्वरूपंवा अतींद्रियशक्तिर्वासहकारिशक्तिर्वा। नाद्यः। द्रव्यमात्रे प्रसंगात्। नद्वितीयः। अनभ्युपगमात्। तृतीयेपिकिंतद्व्यापकत्वंवाविशेषगुणविरहोवेतिविवेक्तव्यं। वयंतुब्रूमः। व्यापकत्वमेवत दिति। अन्यथामनसोपितत्प्रसंगात्। व्यापकत्वस्यप्रयोजकतायामात्मनोपितत्प्रसंगइतिचेन्न। तद्व्यापकताभावस्यवक्ष्यमाणत्वात्। ॥२१५॥
व्यापकत्वेप्यनिष्टाभावात्। क्रियोपनायकत्वंखल्वांतरालिकस्यद्रव्यस्यनोभयसंयोगातिरिक्तंकिंचित्। तदेकस्यैवानेकेषामपि

समानं। यद्याकाशःस्वसंबंधेनान्यगतधर्ममन्यत्रसंक्रामयेत्तदासर्वंसर्वत्रसंक्रामयेत्। अविशेषादितिचेन्न। नियतोपसंक्रामकत्व
स्यैवकल्पनीयत्वात्। गुर्वीहिधर्ममात्रकल्पनातोधर्मिकल्पना। अन्यथाकालेपिसमानःप्रसंगः। तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यामनवसर
दुःस्थत्वमितिचेन्न। भावानवबोधात्। विशिष्टप्रत्ययदर्शनानंतरंहिबहवःपक्षाःप्राप्नुवंति। किमयंस्वरससंबंधनिबंधनःकिंवातिरि
क्तसंबंधाधीनइति। द्वितीयेपिकिंसाक्षात्संबंधोनिमित्तमुतद्रव्यांतरकृतइति। उत्तरत्रापितद्द्रव्यंप्रसिद्धेष्वन्यतमद्वाभवत्वन्यद्वे
ति। सर्वत्रबाधकानिपर्यालोचयन्प्रसिद्धद्रव्येषुयद्बाधकंपश्येत्तदप्रसिद्धेपिकल्प्यमानेकथंनानुसंदध्यात्। अनुसंदधानश्चतत्स्वा
भाव्येनपरिहारंचिंतयन्कल्पनागौरवव्यसनमपहायलघीयांसमेवपक्षंनकथंवारोचयतइत्यस्यार्थस्यविवक्षितत्वात्। परप्रसिद्धत्वे
नप्रसंगस्यनदोषइत्यस्याप्ययमेवाभिप्रायः। किंचायंप्रसंगोवस्तुतस्साधुरथाभासः। नाद्यः। कालप्रतीत्युत्तरकालंव्याप्तिभंगात्।
द्वितीयेकथमाकाशस्यक्रियोपनायकत्वंत्याजयेत्। अन्यथाजातिनिराकरणमपिनस्यादिति। अस्तुवाकाशस्यविशेषगुणवतःक्रियो
पनायकत्वाभावः। दिशस्तुस्यात्विशेषगुणशून्यत्वात्। व्यापकत्वाच्च। तस्याःसंयोगोपनायकत्वेनसिद्धत्वान्नेतिचेन्न। उभयो
पनायकत्वेपिबाधकाभावात्। सहकारिभेदेनव्यवस्थिताव्यवस्थितप्रतीतिजनकत्वंकल्प्यतांलाघवादेव। अन्यथाकालेपिभेदक
ल्पनाप्रसंगादिति। तदिदमुक्तं। तस्यविशिष्टप्रत्ययस्यनित्येननियतेनपृथिव्यादिनासिद्धेर्नाप्रसिद्धद्रव्येऽनुमानावसरोभवेदिति। प्रसिद्धेनैव
अन्येतुपरापरशब्दाभ्यांपरत्वापरत्वेगुणौयुवस्थविरपिंडवर्तिनावाचक्षते। तावसमवायिकारणसंयोगाश्रयतयानिमित्तकारणा
पेक्षाबुद्धिसंपादकतयावाकालमनुमापयतइति। तदप्युक्तन्यायेननिरस्तमिति। किंचपरापरादिप्रत्ययानांसूर्यगतयोर्वापरत्वापर

त्वेवायद्यालंबनंतदास्तुकालानुमानं। नचैतदस्ति। कालभेदानामेवविशेषणतयाप्रतीतेः। तथाहि। परोयमित्यादिप्रयुक्तवंतःको
स्यार्थइतिपृष्टाःलौकिकाःपरीक्षकाश्चबहुकालीनोयमित्यादिव्याचक्षाणादृश्यंते। तत्रकालस्वरूपंसाक्षिसिद्धं। तद्बहुत्वादिच
क्वचित्साक्षिणाक्वचिदनुमानादिनाज्ञायतइति। एतदप्ययुक्तं। तदेतदितिश्लोकाभ्यां। अनयैवदिशादिशोपिपरापरप्रत्ययादि
लिंगत्वंनिराकर्तव्यं। तमेतंचिरंतनंपंथानमरोचयमानानवीनास्तुदिक्कालयोरन्यथानुमानमाहुः। विवादाध्यासितंकार्यविशेष
गुणरहितद्रव्याभ्यांजन्यं। कार्यत्वादंतःकरणद्वयसंयोगवदिति। एतदप्ययुक्तं। साध्येबहुवचनप्रक्षेपेऽतिप्रसंगात्। नचदृ
ष्टांताभावः। अंतःकरणगतबहुत्वस्यसत्त्वात्। नचांतःकरणद्वयसंयोगेप्रमाणमस्ति। मनोमनसासंयुज्यते। मूर्तत्वाच्छरीरवदि
तिचआकालिकेविद्युदादौसंदिग्धव्यभिचारं। अपरआह। परममहत्परिमाणंद्रव्यचतुष्टयवृत्तिपरिमाणत्वादणुत्ववदिति। अ
त्रयद्याकाशात्मगतपरिमाणपक्षीकारस्तदासिद्धसाधनं। आत्मनांबहुत्वात्। आत्मत्वेनैक्यमुपादायप्रयोगेपिबाधः। परिमा
णद्वयस्यद्रव्यचतुष्टयवृत्तित्वायोगात्। एकैकद्रव्यवृत्तिखलुपरिमाणं। अतएवनकालादिगतस्यपक्षीकारः। आश्रयासिद्धिश्चा
धिका। परममहत्परिमाणसामान्यंविशेषगुणशून्यद्रव्याधिकरणानेकव्यक्तिवृत्ति। परिमाणतारतम्यविश्रांतिविषयजातित्वा
दणुपरिमाणवृत्तिजातिवदितिचानुपपन्नं। परममहत्परिमाणसामान्यंहिपरिमाणत्वंवातदवांतरजातिर्वा। आद्येमनस्सिद्ध्या
प्यस्यसंभवेनार्थांतरता। सामान्यस्याप्यनेकव्यक्तिवृत्तितायानिराकरिष्यमाणत्वाद्बाधाश्रयासिद्धीच। नद्वितीयः। तस्यानि
राकरिष्यमाणत्वात्। वर्णसिद्ध्यार्थांतरत्वाच्च। अनेकपदस्थानेबहुपदप्रक्षेपेऽतिप्रसंगश्च। अस्तुकालस्यदिशश्चबहुत्वं। आत्म

वदुपसंग्राहकैक्येनद्रव्याणांनवत्वोपपत्तिरितिचेत्तर्हिदिशाकालेनवासाध्यपर्यवसानसंभवादुभयसाधकत्वमस्यनस्यात् । माभू
दितिचेन्न । अनेकपदवैयर्थ्यात् । अन्यतरसाधनेऽन्यतरेणार्थांतरताप्रसंगात् । हेतुदृष्टांतयोश्चानुपपत्तिर्वक्ष्यतइत्यलंपल्लवेन ।
गगनादेस्सकलप्रपंचस्यत्रैकालिकाबाध्यत्वंसाक्षिसिद्धमित्युक्तमर्थमुपसंहरन्विवृणोति ॥ [१६।२०] अतंइति । नविद्यतेदोषःकारणंयस्यज्ञा
नस्यतेनप्रतीतस्यविषयीकृतस्यादोषेणप्रत्यक्षादिनावाप्रतीतस्यगगनादेःप्रपंचस्यसत्यत्वंत्रैकालिकाबाध्यत्वंसाक्षिणामतंसिद्धं ।
प्रामाण्यग्रहणादिनेतिशेषः । अयमत्राभिप्रायः । आकाशकालदिगात्ममनांसिसुखादयश्चसाक्षात्साक्षिसिद्धाः । तदितरेतु
पदार्थायथायथमिंद्रियलिंगशब्दगम्याः । ज्ञानंचभावाभावलक्षणंस्वविषयंसत्वेनैवावगाहते । नासत्वेन । नाप्युदासीनेनरू
पेण । नचैवंघटोस्तिघटोनास्तीतिप्रत्ययानुपपत्तिः । पौनरुक्त्याद्व्याघाताच्चेतियुक्तं । घटोस्तीतिदेशकालविशेषसंबंधिसत्ताविष
यत्वात् । क्वचिद्विपरीताकांक्षाव्यवच्छेदार्थत्वात् । क्वापिव्याख्यानव्याख्येयभावात् । नास्तीत्यस्यचदेशकालविशेषसंबंधिसत्ता
प्रतिषेधपरत्वात् । नहिसतासकलदेशकालसताभवितव्यमितिनियामकमस्ति । ज्ञानगतंचयाथार्थ्यलक्षणंप्रामाण्यंज्ञानग्राहके ज्ञा
णैवगृह्यते । ज्ञानग्राहकश्चसाक्षीत्यविवादंवादिप्रतिवादिनोः । तथाचसाक्षिणाज्ञानप्रामाण्यंगृह्णताताद्विषयस्यसकलप्रपंचस्यत्रै
कालिकाबाध्यत्वलक्षणंसत्यत्वमेवगृहीतंभवति । यदिहिज्ञानगोचरस्यनित्यस्याऽनित्यस्यवासर्वगतस्यवाऽसर्वगतस्यवार्थस्यस्व
देशकालप्रकारोपधावसत्वावेदनलक्षणोबाधःस्यात् । कोर्थस्तदाज्ञानप्रामाण्यंसाक्षिणाप्रमितमित्यस्येति । यदितर्हिज्ञानस्वरू
पग्राहकःसाक्षीतत्प्रामाण्यमपिगृह्णन्प्रपंचसत्यतांनिश्चिनुयात् । शुक्तिरजतादिज्ञानस्वरूपग्राहकोपिसएवेतितत्प्रामाण्यमपि

गृह्णन्शुक्तिरजतादिकमपिसत्यंव्यवस्थापयेत् । नचशुक्तिरजतादिज्ञानानांप्रामाण्यमेवनास्ति । किंसाक्षिणागृह्यतामितियुक्तं ।
प्रपंचगोचराणामपिज्ञानानांप्रामाण्याभावात्किंसाक्षिणागृह्यतइत्यपिवक्तुंशक्यत्वात् । तस्मात्साक्षिणाप्रपंचसत्यतासिद्धिमभि
लषताज्ञानग्राहकस्यसाक्षिणःप्रामाण्यग्राहकत्वंस्वभावइतिवक्तव्यं । तथाचोक्तोतिप्रसंगइत्यतउक्तं । अदोषेति । अयमर्थः ।
नसाक्षीज्ञानंगृह्णन्प्रमाणमेवैतादितिगृह्णाति । किंत्वदोषंचेत्प्रमाणंसदोषमप्रमाणमितिव्यवस्थया । यदात्वर्थित्वेनप्रामाण्यं
निर्दिधारयिषितंतदासजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावलक्षणयापरीक्षयादोषाभावंनिश्चित्यप्रामाण्यमवधारयति ।
दोषदर्शनेत्वप्रामाण्यंप्रपंचप्रतीतेश्चप्रयत्नेनान्विष्यापिदोषमपश्यन्प्रामाण्यमेवावधारयतीतितत्सत्यत्वंसाक्षिसिद्धं । नचैवंशुक्ति
रजतादीनां । दोषाप्रतीतिदशायांप्रामाण्यानवधारणात् । तत्प्रतीतौत्वप्रामाण्यनिश्चयात् । ननुशुक्तिरजतादिज्ञानस्यापिप्रा
माण्यंनिर्धार्यतएव । कथमन्यथानिःशंकाप्रवृत्तिरितिचेत्सत्यं । नासौसाक्षिरूपावधारणा । अपितुमानसीतिवक्ष्यामः । मनस
श्चदोषसंसर्गसंभवेननतावताप्रामाण्यसिद्धिरिति । ननुयदिपरीक्षासहकृतस्साक्षीज्ञानप्रामाण्यंगृह्णीयात्तदाऽनवस्थास्यात् ।
परीक्षापिहिस्वयंप्रमाणत्वेनावधृतापरप्रामाण्यावधारणायालं । नान्यथा । तथाचतत्रापिपरीक्षांतरमवतरणीयमिति । किंच
साक्षिणोप्यनवधृतप्रमाणभावस्यस्वयंदुस्थस्यनपरप्रामाण्यावधारणसामर्थ्यमितितत्प्रामाण्यावधारणायपरीक्षांतरापेक्षाग्राह
कांतरापेक्षाचेत्यनवस्थैवेत्यतआह ॥ [१६।२०] परीक्षादेश्चेति । आदिपदेनसाक्षीगृह्यते । चस्त्वर्थः । सत्यत्वं यथार्थत्वं । तेनसाक्षि
णैवकेवलेननतुपरीक्षासहकृतेन । हिशब्दोस्यार्थस्यानुभवसिद्धत्वंद्योतयति । तस्मान्नानवस्थेतिहेतौवा । एतदुक्तंभवति । दो

षाभावावधारणार्थंन्यायानुसंधानंखलुपरीक्षा । संदिग्धश्चार्थोन्यायविषयः । संदेहश्चोभयकोटिप्रापकसद्भावेभवति । एवंचय
त्रयत्रदोषसंभावनयासंदेहस्तत्रतत्रैवपरीक्षापेक्षानान्यत्र । नचसर्वत्रदोषसंदेहोस्ति । साक्षिसिद्धेर्थेतत्प्राप्त्यभावात् । अतोनता
वत्परीक्षानवस्था । तथाहि । अस्त्यत्रपुरतःपानीयमितिवाक्यंश्रुतवतोभवतिसंदेहः । किमिदंविपर्ययादिमूलमुतनेति । पुरुष
वचसामुभयथादर्शनात् । ततएवार्थेसंदिहानःप्रत्यासीदन्रूपविशेषादिनाऽनुमिनोतिपानीयमेतदिति । तत्रापिभवतिसंशयः।
किमिदमनुमानमुताभासइति । व्याप्त्यादिग्राहिणांयाथार्थ्यायाथार्थ्योपलंभात् । प्रत्यासन्नश्चोदकाभ्यवहारानंतरंरसविशेषेणा
नुमायापिपूर्ववत्संदिग्धे । पीतोदकस्तूदन्यादिनिमित्तदुःखाभावंसुखंचानुभवन्नतत्रसंशेते । सुखादौतदभावेचसाक्षिसिद्धेक
दाप्यन्यथाभावाद्यनुपलंभात् । नचतत्रप्रतीतत्वसामान्येनतत्रापिसंशयः । विशेषनिष्ठस्यनिश्चायकस्यसद्भावात् । अन्यथा
संशयानुच्छेदेनव्यवहाराभावप्रसंगात् । संशयाभावेचनतत्पूर्विकापरीक्षेतिकुतोऽनवस्था । अतएवसाक्षिप्रामाण्यावधारणेपरी क्षापे
क्षानवस्थापिपरिहृता । ग्राहकानवस्थातुनास्त्येव । साक्षिणःस्वप्रकाशत्वेनस्वप्रामाण्यग्राहकत्वात् । एतावानत्रविशेषः । इंद्रियलिंग
शब्दजन्येषुज्ञानेष्वनादौसंसारेद्वयींगतिमनुसंदधत्साक्षीनसहसैवप्रमाणमेतदितिनिश्चेतुंशक्नोति । किंतुदोषाभावनिश्चयद्वारैव ।
दोषाभावंचनस्वयमेवावधारयितुमीष्टे । अपितुपरीक्षासहकृत एवपरीक्षायांचेंद्रियलिंगशब्दजायांपूर्वन्यायेनपरीक्षांतरमनुसर
ति । यावत्साक्षात्स्वविषयेसुखादाववतरति । नचस्वात्मन्यनेनकदाप्यन्यथाभावोवगतइतिसंदेहाभावात्परीक्षानुसरणान्निवर्तते ।
नचैवंपरतःप्रामाण्यग्रहापत्तिः । परीक्षायादोषशंकालक्षणबुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वात् । साक्षीहिज्ञानस्वरूपंप्रामाण्यंचविष

यीकर्तुंस्वमहिम्नैवशक्नोति। तस्यतुमान(स्या)सदोषशंकयाप्रामाण्यग्रहणशक्तिःप्रतिबद्धा। अतोव्यवस्थयैवतत्स्पृशति। नत्ववधारणस्येष्टे। परीक्षयाचप्रतिबंधेपगतेनिजयैवशक्त्याप्रामाण्यमवधारयति। नचास्यव्युत्पादनस्याप्रामाण्येपिसमत्वात्तस्यापिस्वतोग्रहणमितिवाच्यं। वैषम्यात्। प्रामाण्यावधारणेहिपरीक्षायाःप्रतिबंधकनिवर्तकत्वमात्रंशक्यतेऽवधारयितुं। प्रतिबंधकराहितेसाक्षिप्रामाण्यग्रहेतदनपेक्षणात्। सहकारित्वेहिसर्वत्रतदपेक्षास्यात्। तथाचानवस्थेत्युक्तं। अन्यथाकारणत्वंव्याहन्येत। नचाप्रामाण्यंक्वापिपरीक्षानपेक्षेणसाक्षिणानिश्चितचरं। येनप्रतिबंधकनिवर्तकत्वंतस्याःप्रतीमः। किंतुसार्वत्रिकत्वात्कारणत्वमेव। प्रतिबंधकस्यसार्वत्रिकत्वादन्यथासिद्धंसार्वत्रिकत्वमितिचेन्न। प्रतिबंधकनिवृत्तावप्रामाण्यग्रहेचपरीक्षायाःकारणत्वोपपत्तेः। एवंसतिगौरवमितिचेन्न। विशेषावधारणायाअशक्यत्वस्यैवकल्पकत्वात्। तथापिपरीक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायकत्वस्यान्यथासिद्धिःशंक्यतइतिचेन्न। प्रतिबंधकस्यसार्वत्रिकतायाःक्वाप्यदर्शनेनान्यथासिद्धिशंकानिरासात्। अन्यथासर्वत्रसहकारिणांतथात्वंस्यात्। यदिग्राहकातिरिक्तस्ययथाकथमपिप्रवेशात्प्रामाण्यस्यपरतस्त्वमितिमतंतदासाक्षिणएवस्वतःप्रामाण्यंअन्यस्यपरतइत्यंगीकारेपिनकश्चिद्विरोधइतिसंक्षेपः। विस्तरस्तुस्वयमेवाचार्येणवक्ष्यते। अथमतं। साक्षीप्रत्यक्षादीनांप्रामाण्यंगृह्णन्नपिकतिपयकालकतिपयपुरुषसंबंधिबाधवैधुर्यरूपमेव। नपुनरस्यकदाचित्कुत्रापिकेनापिस्वार्थव्यभिचारोनभविष्यतीत्येवंरूपं। तत्कथंतेनात्यंतिकबाधाभावलक्षणंसत्यत्वंविश्वस्यसिद्ध्येदित्यतआह॥ [१६।२०] अन्यथेति। साक्षिणःसर्वथाबाधवैधुर्यलक्षणप्रामाण्याग्राहकत्वेविश्वस्यपूर्णस्यब्रह्मणोपिप्रपंचवद्विनिवृत्तिःकिंकस्मान्नशंक्यते। निवर्तकाभावादित्यतउक्तं। अ

कस्मादिति । ननुचसत्यंज्ञानंतत्सत्यमित्यादिश्रुत्याब्रह्मननिवृत्तिमत् । अज्ञानतत्कार्यातिरिक्तत्वादित्याद्यनुमानेननिरधिष्ठा
नस्यासाक्षिकस्यभ्रमस्यनिरवधिकस्यबाधस्यादर्शनात्प्रपंचारोपाद्यन्यथानुपपत्त्याब्रह्मणस्सत्यतावगमान्नेत्यतउक्तं । श्रुतीति ।
एतेषामपिप्रमाणानांप्रत्यक्षादीनामिवविनिवृत्तिःशंक्यतामित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । प्रपंचविषयाणांप्रत्यक्षादीनांप्रमाणानांनात्यं
तिकंप्रामाण्यंसाक्षीगृह्णाति । किंतुतात्कालिकमेवेतिवदन्वक्तव्यः । साक्षिणःकिमात्यंतिकप्रामाण्यग्रहणेशक्तिरस्त्युतनास्ति ।
आद्येकथंप्रपंचविषयाणांप्रत्यक्षादीनांप्रामाण्यमात्यंतिकंनगृह्णीयात् । द्वितीयेब्रह्मणःसत्यताप्रतिपादकानांश्रुत्यादीनामपिना
त्यंतिकंप्रामाण्यंगृह्णीयात् । तथाचनब्रह्मणोऽबाध्यत्वमात्यंतिकंसिद्ध्येत् । ततश्चसाधकबाधकप्रमाणाभावात्तस्यापिबा
धःशंक्येत । एवंचतज्ज्ञानमपिनतत्वज्ञानमितिनतदर्थःप्रयत्नःस्यात् । अथक्वचिच्छक्तिःक्वचिन्नेतिब्रूयात्तदानियामकंवाच्य
मिति । ननुयदिब्रह्मबाधार्हंस्यात्तर्हीयताकालेनकुतोननिवृत्तं । तस्मादितःपूर्वंबाधरहितत्वान्नोत्तरत्रापिबाधःशंक्यतइतिचेन्न ।
उक्तोत्तरत्वात् । अस्याअप्युपपत्तेःसाक्षिग्राह्यप्रमाणभावायाआत्यंतिकप्रामाण्यासिद्धेः । अन्यथाप्रपंचग्राहिप्रत्यक्षादी
नामपितथात्वस्यानिवारणात् । व्यवस्थापकाभावात् । दूषणांतरमाह ॥ [१६।२१] इतःपूर्वमिति । तथाभावान्निवृत्त्यभावात् ।
यदिब्रह्मणोनिवृत्तिर्नशंक्यतइतिसंबंधः । तर्हीत्यध्याहारः । गतिर्निवृत्तिःस्यादितिशेषः । अयमाशयः । इतःपूर्वमनिवृत्तत्वादिति
किंब्रह्मणोनिवृत्त्यभावेसंभावनोक्तोतानुमानं । नाद्यः । संभावनायाअपिसंशयरूपत्वेनशंकानिवारणासामर्थ्यात् । नद्वितीयः ।
तथासतिसंसृतेरविद्यायाअनिवृत्तिप्रसंगात् । नहीतःप्राङ्मूलाविद्यानिवृत्ता । अन्यथातस्यामेवव्यभिचारस्स्यादिति । किंच

सुधा० शुक्तिरजतादिकंप्रागनिवृत्तमेवनिवर्तते । निवृत्तस्यनिवृत्त्ययोगात् । अतोविरुद्धताच । अन्यथेत्याद्यन्यथाव्याख्यायते । अ.१पा.४

अन्यथासाक्षिणःप्रपंचग्राहकप्रत्यक्षाद्यात्यंतिकप्रामाण्याग्राहकत्वेविश्वस्यवियदादेरुत्तरक्षणएवनिवृत्तिर्विनाशःकिंनशंक्यते । अधि.६

||२१९|| तथाचसर्वप्रवृत्तिविलयःस्यात् । परमेश्वरसंजिहीर्षाद्यभावादित्यतउक्तं । अकस्मादिति । नन्वीश्वरेच्छयैवप्रपंचविलयंश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानिप्रतिपादयंतिविश्वविनाशोननिर्हेतुकोविनाशत्वात्पटनाशवदित्यनुमानमपि। तत्कथमेवंशंक्यतइत्यतउक्तं । श्रुतीति । प्रमाणानांनिवृत्तिर्नामात्यंतिकप्रामाण्याभावः। तात्पर्यंपूर्ववत् । ननुप्रागितोनप्रपंचविलयोकस्मादभूत् । तत्कथमुत्तरत्रापिशंक्यतइत्यतउक्तं । इतःपूर्वमिति । किमत्रयत्पूर्वंनाभूत्तदुत्तरत्रापिनभविष्यतीतिव्याप्तिः किंवायत्पूर्वंननिर्हेतुकंविनष्टंनतदुत्तरत्रापितथाविनाशवदिति । यद्वायन्निर्हेतुकंनतद्भविष्यतीतिव्याप्तिः । पूर्वोक्तिस्तुतदुपपादनायेति । नाद्यः । संसृतेरविद्यायानिवृत्त्यभावप्रसंगात् । नद्वितीयः । संसारानिवृत्तिप्रसंगात् । तथाहि । विद्यासंसारनिवृत्तिहेतुः । साप्यविद्यात्मकत्वात्संसृतिरेव । नचतस्याःनिवर्तकांतरमस्ति । तथाचाकस्मात्किमपिननिवर्ततइत्यंगीकारेनोसंसृतेर्गतिः । विद्यास्वयमेवस्वनिवृत्तिहेतुः अविद्यामात्रविरोधित्वादितिचेन्न । एवंतर्हिप्रपंचोप्युत्तरक्षणेस्वयमेवनिवर्तिष्यतइतिशंकास्यात् । अतएवनतृतीयोपीति उक्तमेवार्थंविवृणोति ॥ वाक्येति । अथवानोसंसृतेर्गतिरित्ययुक्तं । संसारगतेःश्रुत्यादिसिद्धत्वात् । तदसिद्ध्याचहेतोर्विशेषणादित्यतआह ॥ वाक्येति । ब्रह्मणोपिनिवृत्त्याशंकायामापादितायांयदिपरोवाक्यानुमादितोनिवृत्त्यभावनिश्चयःस्यादितिब्रूयात् । यदिवाऽऽकस्मिकोत्तरक्षणप्रलयशंकापादनेवाक्यानुमादितःपरमेश्वरेच्छादिनैवस्यादितिमन्यते । यदिचवाक्या ||२१९||

नुमादितःसंसारनिवृत्तिःस्यादितिवदेत् । तदातस्यवाक्यादेःप्रामाण्यंकेननिश्चितमितिवक्तव्यं । साक्षीतरेणेत्यंगीकारेज्ञानस्यसाक्षिवेद्यत्वेनपरतःप्रामाण्यग्रहापत्तेःसाक्षिणैवेतिवक्तव्यं । ततःकिमितिचेत् । साक्षीकिंब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादकानांवाक्यादीनां प्रामाण्यंतात्कालिकमेवगृह्णातिकिंवात्यंतिकं । आद्येनतेनब्रह्माबाध्यत्वादिसिद्धिरितिनोक्तशंकानिवृत्तिः । द्वितीयेत्वाह ॥ तत्प्रामाण्यमिति । यथाशब्दस्यात्रोत्तरत्रचसंबंधः । तस्यब्रह्मसत्यत्वादिप्रतिपादकस्यवाक्यादेःप्रामाण्यंयथासाक्षीवर्तमानकालीनंस्थापयतिगृह्णाति । एवमेवसर्वकालेष्वपिस्थैर्येणगृह्णाति । हिशब्दःपरप्रसिद्धिद्योतकः । स्थैर्यमेवविवृणोति । व्यभिचारंबाधकमपोह्यनिराकृत्यैवेति । नकेवलंब्रह्मसत्यत्वादिवाक्यादिप्रामाण्यंसाक्षीतात्कालिकंगृह्णाति किंत्वात्यंतिकमेवेत्यर्थः । अथवायथाशब्दस्योत्तरेणैवसंबंधः । स्थापयत्यात्यंतिकमेवगृह्णातीत्यर्थः । अस्यैवविवरणंएवमेवेति । इतिशब्दोध्याहार्यः । सर्वकालेष्वपीदमेवमेवनकदापिविषयापहारलक्षणंबाधमाप्नोतीतिव्यभिचारमपोह्यततएवस्थैर्येणगृह्णातीति । यद्वैवंशब्दःसमुच्चये । साक्षीब्रह्मादिविषयवाक्यादिप्रामाण्यंस्थापयतिआत्यंतिकंगृह्णाति । अतएवतद्विषयमपिब्रह्मादिकंसर्वकालेष्वपिस्थैर्यादतिशयेनव्यभिचारमपोह्यैवस्थापयतीति । प्रामाण्यात्यंतिकत्वांतर्गतत्वाद्विषयाबाध्यतायाइतिहिशब्दार्थः । एवमितिदार्ष्टांतिकोक्तिः । अयंसाक्षी । यदितत्सत्यमित्यादिप्रमाणप्रामाण्यमात्यंतिकंगृह्णन्साक्षीतद्विषयस्यब्रह्मादेस्त्रैकालिकाबाध्यत्वंव्यवस्थापयेत्तर्हितथैवविश्वविषयस्याक्षजादिज्ञानस्यात्यंतिकंप्रामाण्यंगृह्णन्तदंतर्गतांविश्वस्याबाध्यतामपिस्थापयेदेव । अविशेषादितिसमुदायार्थः । ननुगृह्णत्वात्यंतिकंप्रामाण्यमक्षजादीनांसाक्षी । तस्यतथात्वंतुकुतः । ततश्चनुविश्वसत्यतासिद्धिरि

त्यतआह ॥ [१७।१] निर्दोषेति । साक्षिणोनिर्दोषज्ञानरूपत्वशक्त्यातथात्वमपिसिध्यति । अन्यथाब्रह्मसत्यत्वाद्यपिनसिद्ध्येत् । यद्वातत्सत्यमित्यादेरात्यंतिकंप्रामाण्यंगृह्णातिसाक्षी विश्वविषयस्याक्षजादेस्तुतात्कालिकमेवेतिकिंनस्यादित्यतआह ॥ निर्दोषेति । अयमर्थः । तत्सत्यमित्यादिज्ञानस्यात्यंतिकंप्रामाण्यंगृह्णातिसाक्षीत्यत्रकिंनिमित्तंज्ञानंगृह्णन्तस्यनिर्दोषतायांप्रामाण्यमपिगृह्णातीतिसाक्षिणःस्वभावोयमितिचेत् । कथंतर्ह्यक्षजादेरपिप्रामाण्यमात्यंतिकंनगृह्णीयात् । तस्यापिनिर्दोषज्ञानरूपत्वशक्तिसद्भावादिति । अथवाकिंसाक्षीकुत्रापिप्रामाण्यमात्यंतिकंगृहीतुंनशक्नोति । किंवाक्वचिच्छक्तःक्वचिदशक्तः। आद्यस्योत्तरंअन्यथेत्यादि । द्वितीयस्योत्तरंवाक्येति । स्यादेतदेवंयद्यक्षजादिज्ञानंनिर्दोषंस्यात् । नचैवं । अविद्याकृतप्रपंचविषयत्वाच्छुक्तिरजतादिज्ञानवत् । नन्वविद्याकिमाश्रितेतिचेत् । जीवाश्रितेतिब्रूमः । नन्वत्रापिदूषणमुक्तं । स्वतोन्यतेति । नैतदस्ति । तच्छेदस्याप्याविद्यकत्वात् । नचचक्रकादिदोषः । प्रपंच(विश्व)स्यजीवाज्ञानकृतत्वेनश्रुत्यादिसिद्धत्वात् । प्रमितेचार्थेतर्काणामवकाशाभावात् । नचकल्प्याभावदोषः । विश्वस्यैकाज्ञानकृतत्वांगीकारात् । तदतिरिक्तजीवजडप्रपंचस्यकल्प्यत्वोपपत्तेः । एकजीववादोहिमायावादिनांपरंहृदयं । बहुजीववादस्तुमंदानामाभिमुख्यायावतारितइत्यतआह ॥ [१७।२] एकेति । उच्यते । ब्रह्मविवर्तवादिभिः मृषाप्रमाणेनविना । एतदुक्तंभवति । स्यादपीदंकथंचित् । यदिविश्वस्यैकजीवाज्ञानकल्पितत्वंस्यात् । नचैतदस्ति । प्रमाणाभावात् । श्रुत्यादेरनुपदमेवसम्यग्व्याख्यास्यमानत्वात् । बहूनामीश्वरस्यतत्प्रेरितानांब्रह्मादीनांचज्ञानेच्छाप्रयत्नैर्निर्मितत्वेश्रुत्यादिप्रमाणसद्भावेनतद्विरुद्धत्वाच्चेति । किंचैकजीवाज्ञानपरिकल्पितंजीवजडात्मकंसमस्तमितिवदन्प्रष्टव्यः ।

॥२२०॥

किमसावेकोजीवस्त्वमुतान्यइति । अन्यश्चेत्तदज्ञानकल्पितस्यतवबंधमोक्षाभावाद्यर्थंपारिव्राज्यादिकमित्यापद्येत । आद्येपि प्रतिवादिमुखान्जीवान्पश्यसिनवा । प्रथमेपिकिंसंतीत्युतनसंतीति । आद्यंदूषयति ॥ [१७।२] परस्येति । यःपरस्यप्रतिवाद्यादेः सत्यतांजानन्नपिपरोनास्तीतिवदति । सस्वात्मतस्करइतियोजना । स्वात्मानमिवपरमपिसत्यतयापश्यतोहमेकएवसत्योमद ज्ञानकल्पितास्सर्वेजीवाजडाश्चेतिवचनंस्वानुभवविरुद्धमित्यर्थः । नहित्वदज्ञानपरिकल्पितंसमस्तमित्यत्रबलवत्प्रमाणमस्ति । येनदर्शनमपिबाध्येत । नहिसत्वेनप्रतीयमानस्यगंधर्वनगरादेरसत्वमेवमेवांगीक्रियते । किंतुबलवत्प्रमाणबाधात् । अन्यथाप्र तिवाद्यज्ञानकल्पितस्त्वमितिकथंनस्याः । तथाचानिश्चयेननमोक्षार्थाप्रवृत्तिःस्यादिति । द्वितीयतृतीयौनिराचष्टे ॥ [१७।३] किमि ति । यदिपरःप्रतिवाद्यादिजीवान्नपश्यतिपश्यन्वानसंतीतिपश्यतितदाकिमित्युन्मत्तवद्वदेत् । नकथायांप्रविशे त् । नशास्त्रंरचयेत्व्याकुर्याद्वा । अन्यथोन्मत्तवन्नायंलौकिकोनापिपरीक्षकइत्युपेक्षणीयःस्यात् । कुतोनवदेत् । ये नवदन्नुन्मत्तपदवीमासादयेदित्यतआह ॥ [१७।३] पराभावइति । वाचःपरबोधनार्थत्वात् । पराभावेचतद्वैयर्थ्याद्यर्थावाचंनप्रयुं जीत । प्रयुंजानश्चकथमुन्मत्तोनस्यादिति । सत्यंपराभावेवचनमनर्थकं । मयापिकिमपिनोच्यतइत्यतआह ॥ [१७।३] यदीति । मयाकदापिकिमपिनैवोच्यतइतियद्युच्यतेतदास्वक्रियाविरोधिनःसकललोकावगतार्थापलापिनस्तस्यतस्करस्येवदंडएवोचितः नप्रत्युत्तरं । परमार्थतोनोच्यतइतिचेत् । तत्किंप्रतियोग्यभावेनिश्चितेव्यवहारतोपिवदंतःप्रेक्षावंतोभवंति । येनेद मुच्येतेति । प्राक्प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धयेपरोदाहृतानांश्रुतीनांबाह्योपपत्तिविरोधःप्रतिपा(व्युत्पा)दितः । इदानीमांतरा

नुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकंतासामविरुद्धार्थव्याख्यानार्थमुत्तरोग्रंथः । अथवासर्वश्रुतिसाधारणानुपपत्तिःप्राक्प्रपंचिता । इदानीम साधारणानुपपत्तिर्व्युत्पाद्यते। तत्रतावत्प्रपंचोयदिविद्येतेत्यादिवाक्यद्वयंपठित्वापराभिमतार्थेअनुपपत्तिमाह ॥ [१७।४] प्रपंचइति। नन्वत्रसूत्रेगृहीततयापरेणोपात्तानांश्रुतीनामनुपपत्त्यादिकंप्रथमतोवक्तव्यं।सत्यं।तथाप्येकजीवाज्ञानपरिकल्पितत्वेसमस्तस्यन प्रमाणमस्तीत्यनंतरमेवोक्तं । अस्यांचतदापाततःप्रतीयते । अनादिमाययासुप्तोयदाजीवःप्रबुध्यतइत्युक्तत्वात् । अतउभयानु गुण्यादस्याःप्रथमप्राप्तिः । इत्यत्रश्लोकद्वयेयदिशब्दद्वयंनिवर्तेतेतिलिङ्प्रयोगद्वयंच।उपलक्षणंचैतत् । विद्येतेत्यपिग्राह्यं तथा केनचिदिति । सत्यतामित्युपलक्षणं। अनादितांचेतिग्राह्यं। आहुरित्यवगमयंतीत्यर्थः । तथाचविश्वमिथ्यात्वपरतयाव्याख्या नेतदनुपपत्तिरितिशेषः । यद्यत्रप्रपंचमिथ्यात्वमभिसंधितिसितंस्यात्तदायोयंप्रपंचोविद्यतइवदृश्यते।सनिवर्तिष्यते। अज्ञानेनक ल्पितोविकल्पोविनिवर्तिष्यतइतिवक्तव्यं । यद्याद्यास्तुशब्दाविगतार्थाविरुद्धार्थाश्च । तत्प्रयोगेहिप्रसंगपरमेतद्वाक्यद्वयमिति विज्ञायते । यदिपर्वतोनिरग्निकोभवेत्तदानिर्धूमोपिस्यादितियथा । प्रसंगस्यचविपर्ययेपर्यवसानादनिवृत्त्यादिकमेववाक्यसा मर्थ्याल्लभ्यतइतिपरकीयमर्थमपाकुर्वंतेवश्रुतितात्पर्यंसूचितं । तत्स्पष्टीकुर्वन्विद्येतेत्यस्यार्थंतावदाह ॥ [१७।६] विद्येतेति । इत्येतच्छ ब्दरूपमुत्पत्तिमेवाह । नतुसत्तामितिप्रकृत्यर्थकथनं । चशब्देननिवर्तेतेतिविनाशमाह । नतुबाधमितिसमुच्चिनोति । विद्यते रुत्पत्त्यर्थत्वंकुतइत्यतआह ॥ [१७।६] विदेति । विदोत्पत्ताविति‌ह्यस्माद्धातोः । धातोःधातुव्याख्यानादित्यर्थः। विद्यतेरुत्पत्त्यर्थत्वं प्रत्येतव्यमितिपूर्वेणसंबंधः । धातोरितिषष्ठ्यंतंवा । तस्यव्याख्यानादितिशेषः । मंदानामप्रसिद्धमपीदंधातुव्याख्यानंबहुज्ञा

नांप्रसिद्धमेवेतिहिशब्दार्थः । तथाप्युत्पत्तिरेवेतिकुतःसत्तात्रकुतोनेत्यतआह ॥ [१७।७] उत्पत्तिरेवेति । अत्रहिप्रपंचोयदिविद्येत तर्हिनिवर्तेतेतियदिशब्दादिबलात्प्रसंगोयमितिज्ञायते । प्रसंगश्चव्याप्तिमूलः । व्याप्यांगीकारेअनिष्टव्यापकप्रसंजनंतर्कइति तल्लक्षणात् । तथाचविद्येतेत्यापादकतयोक्तस्यार्थस्यनिवर्तेतेत्यापाद्यतयोक्तयानिवृत्त्याव्याप्तिरवश्यंभाविनी । उत्पत्तिरेवनि वृत्तिव्याप्तियुक्तानसत्ता । अस्माकंव्यभिचारित्वात् । परस्यविरुद्धत्वात् । अतःप्रतीयमानान्वययोग्यताभावान्नसत्ताविद्यते रर्थः । किंतूत्पत्तिरेवतद्योग्यत्वादिति । प्रध्वंसव्युदासार्थंप्रायइत्युक्तं । उत्पत्तिर्निवृत्तियुगित्ययंप्रायोबाहुल्यमित्यर्थः । तथा चभावत्वेसतीत्यापादकविशेषणंविवक्षितमित्युक्तंभवति । एतेनाल्पज्ञानांधातुव्याख्यानेविप्रतिपत्तिरपिनिरस्तावेदितव्या । ननूत्पत्तिर्नामकारणायत्तसत्तालाभः । नचाभावेसत्तास्तीत्यभावस्यप्रसक्त्यभावात्प्रायइतिव्यर्थं । मैवं । केयंसत्तानामानुगत रूपावास्वरूपमेववा । नाद्यः । तस्याःघटादावप्यभावस्यवक्ष्यमाणत्वात् । नद्वितीयः । अभावेतद्भावस्य अस्त्यभावोस्तिचध्वं सइत्यादौवक्ष्यमाणत्वादिति । नन्वस्मिन्नपिव्याख्यानेनान्वययोग्यतास्ति । तर्कस्यव्याप्तिरिवविपर्ययेपर्यवसानमवश्यंभावि । तथाचप्रपंचोयद्युत्पद्येततर्हिविनश्येत । नचविनश्यति । तस्मान्नोत्पद्यतइतिवक्तव्यं । नचैतद्युक्तं । क्षित्यादेःप्रपंच स्योत्पत्तिविनाशयोःप्रमाणदृष्टत्वात् । अतएवतर्कांगभूतमापाद्यस्यानिष्टत्वंचनोपपद्यतइत्यतःप्रपंचपदमन्यथाव्याचष्टे ॥ [१७।७] प्रपंचइति । नायंप्रपंचशब्दोविश्वविस्तारवाची । येनोक्तदोषःस्यात् । किंतुपंचानांवर्गःपंचः । पंचदशतौवर्गेवेतिवा शब्देनपंचशब्दस्यापिनिपातनांगीकारात् । प्रकृष्टःपंचःप्रपंचः । प्रकृष्टताचमोक्षांगज्ञानतयाभवति । साचभेदसंबंधिन

एवपंचकस्योपपन्ना । वैलक्षण्यंतयोर्ज्ञात्वामुच्यतेबध्यतेन्यथेत्यादेः । अतःप्रपंचोभेदपंचकः सचजीवेश्वरप्रकृत्यादिनित्यस्वरूपभूतोऽनादिनित्यएवेतिनोक्तदोषः। टीकाकारास्तुमन्यंते । भेदोनामान्योन्याभावः। सचान्योन्यतादात्म्यापत्त्यैवनिवर्तनीयः । प्रतियोग्युत्पत्तेरेवाभावविपत्तित्वस्यप्रागभावेदृष्टत्वात् । नचकदापिपदार्थानामन्योन्यंतादात्म्यस्तीत्यनित्यानामपिभेदोनित्यएवेति । अन्येप्याहुः । नित्येचत्रयाणांसिद्धिरिति । प्रपंचशब्दोभेदपंचकवाचीत्येतत्कुतइतिचेत् । परोक्तानुपपत्तेरेवेतिब्रूमः । समानार्थायाःश्रुतेश्चेत्याह ॥ [१७।७] जीवेति । अत्रचशब्दास्तथाशब्दौचान्योन्यसमुच्चये । एवशब्दावभेदसाहित्यव्यवच्छेदार्थौ । अयंभेदपंचकःप्रपंचउक्तः । प्रपंचोयदिविद्येतेत्यादावित्यर्थः । सोयंसत्योह्यनादिश्चेत्यादिनात्रापिप्रतिज्ञाद्वयंबहिरेवकर्तव्यमितिज्ञायते । तत्रानादित्वानंगीकारेबाधकं । सादिश्चेदिति । अनेनप्रथमश्लोकस्यपूर्वार्धोव्याख्यातोभवति । सत्यत्वाभावेबाधकंस्वयमूहनीयमित्यभिप्रेत्यतदुपसंहृतंद्वैतमिति। तेनाज्ञातइत्युक्तार्थंभवति ।श्रुत्यंतरेणव्याख्यातत्वान्मायामात्रमित्येतद्व्याचष्टे ॥ [१७।९] मितमिति । माङ्मानेत्रैङ्पालनइत्याभ्यांघञर्थेकविधानमितिकर्मणिकप्रत्ययेमात्रमितिभवति । धातुद्वयादप्येकःप्रत्ययः अदिभूभ्यांडुतच्अद्भुतमित्यादौदृष्टः । विष्णोःप्रज्ञप्तिरेवैकाशब्दैरेवाभिधीयतइत्यतोमायाख्यहरिविद्ययेत्युपपन्नं । अद्वैतंपरमार्थतइत्येतद्व्याख्याति ॥ [१७।१] उत्तमोर्थइति । तस्योपपादनंतदन्यदिति । यतस्तस्माद्धरेरन्यत्किंचिन्मध्यमंकिंचिदधमंतस्मादुत्तमोर्थोहरिरेवैकइति । विकल्पोविनिवर्तेतेत्येतत्प्रपंचसत्यतायांस्फुटमितिनव्याकृतं । इयमत्रयोजना । अनादिमाययासुप्तोयदाजीवःप्रबुध्यते। अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतंबुध्यतेतदेतिपूर्वश्लोकेअनादिमाययापरमेश्वरप्रज्ञयातदिच्छया

वाजीवजातस्यप्रकृत्यादिजडावृतज्ञानत्वलक्षणंसुप्तत्वंतयैवपरमेश्वरादितत्वविषयपरोक्षज्ञानलक्षणंप्रबोधमभिधायापरोक्षज्ञान
मप्युक्तं । तेनजीवेश्वरयोर्जडेश्वरयोर्जीवजडयोश्चभेदाःप्रतिपादिताः । प्रभोरिच्छयानिगडादिनापुरुषेबद्धेमुक्तेवाभेदत्रय
दर्शनात् । प्राक्प्रभवस्सर्वभावानामितिभावशब्दोक्तानांजीवानांमिथोभेदोप्युक्तः । ततएवावरणानांजडानामपिमिथो
भेदोर्थाल्लभ्यते । तेषांचपंचानामपिभेदानामनादिमाययाऽजमनिद्रमित्यादिविशेषणसामर्थ्यादिनाऽदित्वमपिलब्धं । तदे
तत्पंचभेदस्यसत्यत्वमनादित्वंचोपपादयितुमिदंश्लोकद्वयं । तत्रतावदनादित्वंविपक्षेबाधकप्रदर्शनेनोपपादयति ॥ प्रपं
चइति । यदिचजडजीवभेदोनिवर्तेततदाजीवानांजडत्वापत्त्यामोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमित्यादिरूपेणनिवर्तेतेत्यस्यानिष्टत्वंद्रष्टव्यं ।
नसंशयइतिव्याप्तेर्निश्चयमाह । एवंभेदपंचकस्यानादितामुपपाद्यसत्यतायांप्रमाणमाह ॥ **मायामात्रमिति** । यस्मा
दिदंप्रपंचशब्दोक्तंद्वैतमुक्तरीत्यामायामात्रंतस्मात्सत्यं । नह्यविद्यमानमीश्वरप्रज्ञाविषयोभवति । भ्रांतित्वप्रसंगात् । ना
प्यविद्यमानंकेनापिरक्ष्यते । अत्रद्वयोर्भावोद्विता । तदीयोवर्गोद्वैतं । सामान्येनपुंसकं । पंचसंबंधस्तुप्रकरणाल्लभ्यत
इतिज्ञातव्यं । तर्ह्यद्वैतस्सर्वभावानामित्यादिकथमुक्तमित्यतआह ॥ **अद्वैतमिति** । यदिदंपरमेश्वरस्याद्वैतत्वंचविशेष
णमुक्तंनतद्द्वितीयवस्तुराहित्याभिप्रायेण । किंतुपरमार्थतः । ल्यब्लोपनिमित्तापंचमी । उत्तममर्थमभिप्रेत्येति । सप्तम्यर्थे
वातसिः । उत्तमार्थविषयइति । भेदसत्यतानंगीकारेबाधकंचाह ॥ **विकल्पइति** । विकल्पःप्रकृतोभेदोयदिकेनचिदज्ञाना
दिनाकल्पितःस्यात्तर्हिचंद्रभेदवन्निवर्तेत । बाध्येत । नचबाध्यते । तस्मान्नकल्पितः । किंतुसत्यएवेति । उपसंहरति ॥ उपदे

शादिति । तदेवमुपदेशाच्छ्रुत्याद्यनुसारित्वात् । अयमेवसतांवादः । योभेदसत्यत्वादिविषयः । द्वैतंनविद्यतइतितुतत्वेअज्ञा
तेसतिभवति । अतोदुर्वादइति । अधुनापरिणामवादिनाविवर्तवादिनाचप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादितिसूत्रार्थतयागृहीतामुत
तमादेशमप्राक्ष्यइत्यादिकांश्रुतिंव्याख्याति । तत्रपरिणामवादिनोव्याख्यानंउततमादेशमप्राक्ष्योयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतम
विज्ञातंविज्ञातमितिजगतोब्रह्मपरिणामतयाततोनन्यत्वाभिप्रायेणतद्विज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञातं । तत्रसर्वस्यब्रह्मोपादान
तामजानतोपादानोपादेययोरपिभेदंमन्यमानेनश्वेतकेतुनान्यज्ञानेसत्यन्यज्ञानस्यक्काप्यदर्शनात् । कथंनुभगवःसआदेशोभव
तीतिचोदितेजगतोब्रह्मोपादानतयातदनन्यत्वमुपदेक्ष्यन्लौकिकप्रतीतिसिद्धंकारणात्कार्यस्यानन्यत्वंतज्ज्ञानेचदर्शयति । य
थासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्यात् । वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं । यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वं
लोहमयंविज्ञातंस्यात् । वाचारंभणंविकारोनामधेयंलोहमणिरित्येवसत्यं । यथासोम्यैकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातं
स्यात् । वाचारंभणंविकारोनामधेयंकार्ष्णायसमित्येवसत्यमिति । यथैकमृत्पिंडादिपरिणामानांघटादीनांतदनन्यतयातज्ज्ञाने
नज्ञाततेतिदृष्टांतत्रयार्थः । अनन्यत्वेकथंकार्यत्वमित्याशंक्यव्यवहारार्थमित्याह । वाचारंभणमिति । वाचेतिषष्ठ्यर्थेतृतीया ।
वाग्ग्रहणंसमस्तेंद्रियव्यवहारोपलक्षणं । विकारोभिधेयोघटादिः नामधेयंतदभिधानमितिकुंभादेर्वाच्यस्यतद्वाचकानांचस्वरूप
कार्यव्यपदेशादिभेदात्परस्परंभेदोवास्तवइत्युक्तं । एतैर्हेतुभिःपरस्परंभेदश्चेत्कारणादपितैरेवभेदइतिपूर्वपक्षंनिषेद्धुमाह । मृ
त्तिकेत्येवसत्यमिति । इतिशब्दःप्रकारवचनः । यत्प्रकारेणयत्सत्तयामृत्तिकासतीतत्प्रकारेणैवमृण्मयंसत्यं । नाश्वमहिषादिव

न्नैरपेक्ष्येणेति । विवर्तवादीतुव्याचष्टे । एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायदृष्टांताकांक्षायामुच्यते । यथासोम्येति । एतदु
क्तंभवति । एकेनमृत्पिंडेनपरमार्थतोमृदात्मनाविज्ञातेनसर्वंमृण्मयं । घटादिकंमृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातंभवेत् । यतोवाचा
रंभणंविकारोनामधेयं । वाचाकेवलमस्तीत्यारभ्यते । विकारःघटःशरावउदंचनंचेति । नतुवस्तुवृत्तेनविकारोनामकश्चिदस्ति ।
नामधेयमात्रंह्येतदनृतं । मृत्तिकेत्येवसत्यमित्येषब्रह्मणोदृष्टांतआम्नातइति ॥ ७ ॥ तत्रैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञानंमृत्पिं
डादिदृष्टांताश्चविकारविवर्ताभिप्रायाइत्येवंनतावद्वाक्यात्प्रतीयते । किंतुवाचारंभणमित्युपपादकवाक्यबलादितिवक्तव्यं । अ
तस्तदेवप्रथमंव्याकुर्वन्वाचारंभणशब्दार्थमाह ॥ [१।१।१०] वाचारब्धमिति । नन्वारंभणशब्दोल्युडंतः ल्युट्चभावेकरणाधिकरणयो
श्चविहितोनकर्मणि । नचकृत्यल्युटोबहुलमितिकर्मणिल्युट् । प्रबलनियामकमंतरेणबहुलग्रहणस्यकर्मणिव्याख्यातुमशक्य
त्वात् । नचारभ्यस्यारंभणमितियुज्यतेशब्दइतिस्ववचनविरोधाच्च । तत्कथमारब्धमितिव्याख्यानमिति । मैवं । भावएवारं
भणशब्दस्यांगीकारात् । वाचावागिंद्रियेणारंभणमुत्पादनंयस्येतितृतीयायाअलुक् । टापंचापिहलंतानांयथावाचानिशादिशे
तिवचनात् । वाचयाआरंभणंयस्येतिबहुव्रीहिरयं । तस्यार्थकथनंवाचारब्धमिति । तुशब्दोवधारणार्थउत्तरत्रसंबध्यते ।
वाचारंभणशब्दादेवविकारत्वलाभाद्विकारइतिपुनरुक्तंस्यादतस्तात्पर्यमाह ॥ [१।१।१०] सांकेत्येति । वाचारंभणशब्देनसांकेतिकनामै
ववाच्यंस्यात् । अवयवार्थकथनंतुवैशद्यार्थमेव । यथाचष्टेऽनेनेतिचक्षुरितिनिर्वचनलभ्येपिदर्शनकरणत्वेचक्षुषापश्यतीतिनो
क्तार्थता । तस्यांदशायामवयवार्थस्याविवक्षितत्वात् । तथावाचारंभणशब्दोपिसांकेतिकपर्यायइति । विकारशब्दार्थ

माह ॥ [१७।१०] विकृतमिति । अनेनविक्रियतइतिविकारइतिकर्मणिघञित्युक्तंभवति । विकृतत्वोपपादकमर्थांतरंचाह । बह्विति । विविधःकारःप्रकारोविकारः । प्रकारप्रकारिणोरभेदाद्बह्वित्युक्तं । बहुविधमित्यर्थः । नामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यस्यार्थमाह ॥ [१७।१०] नित्यंत्विति । सत्यशब्दार्थोनित्यमिति । तुशब्दोवधारणे । आदिशब्देनलोहमण्यादेर्ग्रहणं । यन्मृत्तिकेत्यादिसंस्कृतंनामधेयं । तदेवनित्यमितिसंबंधः । वैदिकमितितदुपपादनं । ततश्चैवंयोजना । वाचारंभणंसांकेतिकंनामधेयंविकारःउत्पत्तिमत् । ततएवानित्यं । कुतः । बहुविधत्वात् । पुरुषेच्छानुसारेणानेकविधत्वात् । मृत्तिकेत्यादिनामधेयंवैदिकत्वान्नित्यमनादिचेति । नचवाचारंभणंविकारइतिलिंगवैषम्यदोषः । नामधेयविकारशब्दयोर्नियतलिंगत्वात् । वाचारंभणशब्दस्यचनामधेयविशेषणत्वात् । विशेषणानांचविशेष्यनिघ्नत्वात् । अतएवसांकेत्यमित्येववक्तव्येसांकेत्यनामेत्यवोचत् । यदातुवाचायस्यारंभणंतन्नामधेयंविकारोजनिमदितिवाचानाम्नामारंभणंविविधाकारः । आकाराकारिणोरभेदात् । विकारित्वादुत्पत्तिविनाशवदितियावदितिवाग्रंथांतरोक्तायोजना तदातुलिंगव्यत्यासशंकैवनास्तीति । ननुचसांकेतिकनाम्नामुत्पत्तिविनाशवत्त्वंसंस्कृतनाम्नामनादिनित्यत्वंकिमर्थमत्रोच्यते । परमप्रकृतेब्रह्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानेअवांतरप्रकृतेऽस्माकमिवदृष्टांते(वो)चोपयोगाभावात् । अतोसंगतत्वान्नायंश्रुत्यर्थइति । मैवं । यद्यपिनेदंपरस्येवदृष्टांतोपपादकं । तथापिब्रह्मज्ञानेनसर्वविज्ञानेदृष्टांतांतरतयोपयोक्ष्यते । यथातेनतद्विज्ञातंस्यादितिप्रकृतानुवृत्तेरित्याशयवानाह ॥ [१७।१०] प्राधान्यादिति । इदमुक्तंभवति । कृतकत्वादनित्यत्वाच्चपरापेक्षत्वेनसांकेतिकंनामाप्रधानं । अनादिनित्यत्वात्परानपेक्षत्वेनसंस्कृतंप्रधानं । तत्रयथाप्राधान्यात्संस्कृतज्ञानमात्रेणसांकेति

कंज्ञातंभवति । तज्ज्ञानेनयत्पलंविद्वद्व्यवहारगोचरत्वादिकंतद्भवतीतियावत् । एवमनित्यत्वादिनाऽप्रधानस्यदेवताकर्मादिमि श्रस्यसकलस्यापिजगतोज्ञानेनयत्फलंतत्समस्तमपिनित्यत्वादिनाप्रधानस्यपरमात्मनोज्ञानाल्लभ्यते । तत्फलेंतर्भवतीति । अत्र प्राकृताज्ञोपीत्यनेनफलापेक्षयेदमितिसूचितंभवति । एवंतर्ह्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानममुख्यंस्यादितिचेत् । सत्यं । नहिपरेणा पितन्मुख्यंव्याख्यातुंशक्यं । तथासतिदृष्टमृदः पुरुषस्यघटशरावादिसंस्थानविशेषादिजिज्ञासाभावप्रसंगात् । पामरानहिवि द्वानितिवदंत्यतःसद्भिरित्युक्तं । एवंनित्यपरात्मविदितिवाक्यस्योक्तानुसारेणशेषोज्ञातव्यः । ननुसत्यशब्दःकथंनित्यार्थः । रूढेर्योगस्यचाभावादित्यतोयोगंतावद्दर्शयति ॥ [१७।११] सदातनमिति । सत्यमितीत्यावर्तनीयं । सदातनंसत्यमितिनिर्वचनेनस त्यमितिपदेननित्यमुच्यतएव । नतूपचर्यतइति । बुधैर्वैयाकरणैरितिनिर्वचनमूलंसूचयति । सदाशब्दात्तत्रभवइत्यर्थेअव्ययात्त्य बितित्यप्प्रत्ययेकृतेसर्वस्यसोन्यतरस्यांदीत्यत्रयोगविभागात्सदाशब्दस्यसोन्यतरस्यांभवति । सदाशब्दाद्भवार्थेतद्धिताइति ड्यप्रत्ययोवोत्पाद्यः । दकारस्यचतकारः । इदानींरूढिमपिदर्शयति ॥ [१७।१२] प्रयोगश्चेति । उत्तरत्रअष्टमेप्र(पाठ)घट्टकेसत्यशब्द स्यनित्यत्वएवप्रयोगश्चास्तीतिसंबंधः । तमेवप्रयोगंदर्शयितुंयदैनंजरावाप्नोतिप्रध्वंसतेवाकिंततोस्यातिशिष्यतइतिसब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यतेनवधेनास्यहन्यतेएतत्सत्यंब्रह्मपुरमितिवाक्यमर्थतःपठति ॥ [१७।१२] जरेति । यदैनंदेहंजराऽवाप्नोतिप्रध्वंसतेवाऽयं देहस्तदास्यदेहस्यांतर्गतःपरमात्मादह्यमानगेहांतर्गतगगनवत्किमतिशिष्यते । किंवाघटादिवन्नश्यतीतिपृष्टे । नास्यदेहस्य जरयायंपरमात्माजीर्यते । अस्यवधेननहन्यते । किंत्वेतद्ब्रह्मपूर्णत्वात्पुरंसत्यंनित्यमितिपरिहारोभिधीयते । इतिशब्दस्य

पूर्वेणान्वयः । अत्रापिसत्यशब्दःकुतोनित्यार्थइत्यतआह ॥ [१७।१३] नित्यत्वेएवहि । अत्रसत्यशब्दोनित्यार्थश्चेत्संगच्छते । विनाशस्यप्रकृतत्वात् । तथ्यार्थतायामसंगतिः । अनृततायाअप्रस्तुतत्वादितिहिशब्दार्थः । एतदेवस्पष्टीकर्तुमेतत्सत्यंब्रह्मपुरमित्येतावतिपठितव्येपूर्ववाक्यमपिपठितं । पूर्वेणैवसंबंधः । ब्रह्मणोजरावधयोरभावेसत्यत्वंहेतुत्वेनोच्यतइतिचेत् । न । त्वयाब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसत्यस्यानभ्युपगमेनान्वयाभावात् । जराद्युपेतानांदेहानामसत्यत्वस्यासिद्धेरसत्यानांचशुक्तिरजतादीनांजराद्यभावेनव्यतिरेकस्याभावात् । ननुतथापिवाचारंभणवाक्यंत्रिवारंकस्मात्पठ्यते शब्दांतरंदृष्टांतीकर्तुमितिब्रूमः । तर्हि षडेतेदृष्टांताःस्युः । एवमेवैतत् । तथासतिसंस्कृतशब्ददृष्टांतत्रयमेकत्रैववक्तव्यं । मैवं । तत्तदभिधेयप्रसंगायत्तस्य तदभिधानस्यतदैववक्तव्यत्वात् । तथापिप्रतिशब्दंदृष्टांतीकरणेऽपर्यवसानप्रसक्तेरुपलक्षणत्वेचैकेनापिकृतत्वाच्छब्दत्रयोपादानमनुपपन्नमितिचेन्न । मृत्पिंडादिदृष्टांतत्रयोपादानेप्यस्यसमानत्वात् । गहनेप्रमेयेत्रयोपादानंनदोषाय । किंतुबुद्धिवैशद्यहेतुतयागुणायैवेतिचेत्समंप्रकृतेपीति । एवंस्वमतेनवाचारंभणमित्यादिवाक्यंव्याख्यायविवर्तवादिव्याख्यानेदोषमाह ॥ [१७।१३] वाचारंभणमिति । उक्तमुक्तिःशब्दइतियावत् । वाचारंभणमितिशब्देमिथ्येतिव्याख्यायमानेसतीतिशेषः । तथाहि । किंरूढिमाश्रित्यवाचारंभणमित्यस्यमिथ्येतिव्याख्यानंक्रियते । किंवायोगं । आद्येरूढिज्ञापकप्रमाणाभावादश्रुतकल्पनं । अथारभ्यतइत्यारंभणमितिद्वितीयः । तथापिकृद्योगेषष्ठ्यांप्राप्तायांतृतीयांगीकारेऽश्रुतकल्पनं । ल्युटःकर्मणिविधानाभावाच्चाश्रुतकल्पनमेव । अस्मिन्नपिपक्षेमिथ्यात्वस्यालाभादश्रुतकल्पनं । वाचारभ्यत्वमात्रेणतथात्वेब्रह्मणोपितत्प्रसंगात् । वाचाकेवलमारभ्यतेविकारोनतुवस्तुवृत्तेनास्तीतिव्याख्यानेमिथ्यात्वंलभ्यतइतिचेन्न । यतःश्रुत्यावाचारंभणमित्येवोक्तेकेवलशब्दप्रक्षेपेणमिथ्येतिव्याख्यानेअश्रुतकल्पनमेवेति । दूषणांतरमाह ॥ [१७।१४] पुनरुक्तिरिति । इतिशब्दोत्राध्याहार्यः । आगामिनोवाकाकाक्षिन्यायेनोभयत्रसंबंधः । नामधेयमित्येतन्नामधेयमात्रंह्येतदनृतमितिपरेणव्याख्यातं । तस्यवाचारंभणमित्यनेनैवगतार्थत्वान्नामधेयमितिपुनरुक्तिःस्यात् । अथविकारोनामधेयंचद्वयमपिवाचारंभणमितिव्याख्यानंतथापिविकारशब्देनैवाभिधेयाभिधानयोर्ग्रहणसंभवान्नामधेयमितिपुनरुक्तिरेव । तन्नामरूपाभ्यांव्याक्रियतइत्यादिश्रुतेः दोषांतरमाह ॥ [१७।१४] इतीत्यस्येति । मृत्तिकायाःसत्यत्वंहिपरस्यविवक्षितं । तत्रमृत्तिकैवसत्येतिवक्तव्यं । इतिशब्दस्तुनिरर्थकएव । सहिक्वचित्पदार्थविपर्यासकृत् । क्वचिद्धेतौ । क्वाप्येवमित्यर्थे । कुत्रचिदादिशब्दार्थे । क्वचित्प्रकारार्थे । क्वचित्परिसमाप्तौ । नचात्रैतेष्वन्यतमेनार्थेनार्थवान् । अस्माकंतुशब्दादर्थेसंप्रत्ययइतिमृत्तिकार्थेप्राप्तेतत्परिहारेणशब्दस्वरूपग्रहणार्थंतदुपपत्तिः । परिणामवादिनोपिकृद्योगेतृतीयायाअंगीकृतत्वात्कर्मणिल्युटोव्याख्यातत्वाद्वाचारंभणंविकारोनामधेयमित्येषामन्वयाभावेनपदांतराध्याहारस्येष्टत्वादश्रुतकल्पनं । नामधेयस्यापिविकारग्रहणेनग्रहणसंभवात्पुनरुक्तिरितिशब्दस्यनिरर्थताचेतिस्फुटत्वान्नोक्तं । ननुतेनेतिशब्दःप्रकारवचनइत्युक्तं । कथंनिरर्थता । उच्यते । कार्यकारणयोर्भेदशंकानिरासार्थंहीदमुच्यते । तत्रयत्सत्तयामृत्तिकासतीतयैवमृण्मयंसत्यमितिव्याचक्षाणेनवक्तव्यं । केयंसत्ताविवक्षितेतिस्वरूपसत्ताचेत्साध्याविशिष्टता । योहिकार्यकारणयोर्भेदंमन्यतेसकथंकारणस्वरूपेणैवकार्यस्वरूपसदित्यंगीकुर्यात् । अथसामान्यसत्तासानैकांतिकी । नहिमहिषसत्तयासन्नश्वोमहिषान्नभिद्यते । अथमृत्तिकासत्ताधीनसत्ताकंमृण्मयमिति

विवक्षितं। तथापिकुलालाधीनसत्ताकमपिभवतीत्यनैकांत्यमेव। विरुद्धंचैतत्। यद्यधीनंतदेवतदिति। अतोविवक्षितसाधनानु
पयोगित्वादितिशब्दस्यतन्मतेपिनिरर्थकतैवेति । इदानींयथासोम्येत्यादीनिदृष्टांतवाक्यानिस्वमतेनव्याकरिष्यन्परकीयव्या
ख्यायांतावद्दोषमाह॥ [१७।१४]एकंइति। पदसमुच्चयेप्रथमश्चशब्दः। इतिशब्दस्यप्रत्येकंसंबंधः। वैयर्थ्यंविगतार्थत्वंविरुद्धार्थत्वंच। एव
शब्देनवैयर्थ्यस्यापरिहार्यतामाह । चब्दस्यविवर्तविवक्षायांचेत्यर्थः। जगतोब्रह्मविकारत्वेनतदारोपितत्वेनचैकविज्ञानेनसर्ववि
ज्ञानेविवक्षितेमृदाविज्ञातयामृण्मयंविज्ञातंस्यात्। लोहेनविज्ञातेनलोहमयंविज्ञातंस्यात् । कार्ष्णायसाविज्ञातेनकार्ष्णायसं
विज्ञातंस्यादित्येतावतापूर्णत्वात्त्रयाणामेकशब्दानांपिंडमणिनखनिकृंतनशब्दानांसर्वशब्दानांचविगतार्थत्वंस्यात् । सर्वमृण्म
यादीनामेकमृत्पिंडादिविकारत्वाभावाद्विरुद्धार्थताचस्यात्। आरोपितत्वंत्वेकस्यापिमृण्मयस्यैकस्मिन्मृत्पिंडेनास्ति। कुतःसर्वस्य।
युक्त्यासमर्थ्यतइतिचेत्तर्हिविवादपदत्वेनदृष्टांततानुपपत्तिः । लौकिकपरीक्षकाणांयस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यंसदृष्टांतइतिहिन्याय
विदः । किंतुघटादीनामबाधितप्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनयुक्तिरेवाभासभूतेतिपरमाणुपुंजनिरासेवक्ष्यते । आरोपितत्वेपिनैकस्मि
न्सर्वमित्येकादिपदानांवैयर्थ्यमेव। नन्वेकेनेतिपरमकारणस्यैकत्वंपिंडेनेतिकार्याभिमुख्यंसर्वमितिकार्यनानात्वंविवक्षितं। अतः
कथंवैयर्थ्यमिति । मैवं । दार्ष्टांतिकवाक्येऽतद्विवक्षायामत्रवैयर्थ्यापरिहारात् । अपिचाद्ययोर्दृष्टांतयोःकार्यकारणभावमात्र
मस्ति । किंत्वेकादिपदवैयर्थ्यमेव । इदंतुसर्वथानोपपद्यते। यथासोम्यैकेननखनिकृंतनेनेति । नखनिकृंतनस्यांत्यावयवित्वेनका
र्ष्णायसांतरंप्रतिकारणत्वस्यैवासंभवात्। किम्वेकस्यसर्वप्रतीत्याह ॥ [१७।१४]नचेति। सर्वंचेतिद्वितीयचशब्दसंबंधः। यद्यत्रदृष्टांत

त्रयेनविकारविवर्तविवक्षाकिंतर्हिविवक्षितमित्यतआह ॥ [१७।३५] अंतइति । अर्थांतरस्यदूषितत्वादित्यर्थः । चशब्दावितरेतरसमु
च्चये । तुशब्देननित्यत्वंविशिनष्टि । नित्यत्वंप्राधान्योपपादकमेव । नतुस्वतंत्रमेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्येति । मृत्पिंडादिदृष्टां
तत्रयंसादृश्यविषयं । वाचारंभणमित्यादितुप्राधान्यविषयमितिविवेक्तव्यं । वाचारंभणदृष्टांतस्यपूर्वमेवव्याख्यातत्वात्किंपुन
र्वचनेनेतिचेन्न । बुद्ध्यारोहार्थमुक्तस्याप्यनुक्तेनसहैकेनवाक्येनोक्तिसंभवादित्याशयेनोक्तं । उक्तेति । सादृश्यादेकविज्ञानेनस
र्वविज्ञानमाचार्येणान्यत्रव्युत्पादितमत्रानुसंधेयं । तथामृत्पिंडादिदृष्टांतानामवांतरभेदोपीति । नन्वस्मिन्नपिपक्षेसदेवसोम्ये
त्यादेरुत्तरग्रंथस्यसंगत्यभावोदोषः । अस्माकंतुकार्यकारणभावादिप्रपंचार्थत्वेनास्त्युपयोगइत्यतआह । [१७।३५] प्राधान्येति । आदि
पदेनप्रलयेऽवस्थानंत्रिवृत्करणंजीवरूपेणप्रवेशनमित्यादिकंगृह्यते । प्राधान्याद्ब्रह्मज्ञानेनसर्वज्ञानस्यफलंभवतीत्युक्तेकुतस्तस्यप्रा
धान्यमित्याशंकायांतत्प्रतिपत्त्यर्थं सृष्ट्यादेःप्रतिपादकएषग्रंथविस्तरःप्रवृत्तःअतःकथमसंगतिरिति । चशब्दोवधारणे । नतूपा
दानत्वादिप्रतिपत्त्यर्थमिति । नह्युपादानंप्रेक्षापूर्वकार्यंकरोति । नाप्यधिष्ठानमध्यस्तं । एषचेतिवासंबंधः । तेनापागादग्नेरग्नित्वमि
त्याद्यपिपरस्यब्रह्मणःप्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमेवेत्युक्तंभवति । तथाचोक्तंभाष्ये । विवर्तमतनिराकरणमुपसंहरति ॥ [१७।१६] तस्मादिति । के
नापिमार्गेणेति ब्रह्माविद्यापक्षेणवाजीवाविद्यापक्षेणवाएकजीवमतेनवाअनेकजीवमतेनवास्वपक्षसाधनेनवापरपक्षनिरासेनवा
युक्तिपर्यालोचनयावाश्रुतिपर्यालोचनयावाविचारितमितिशेषः । नभवेत् । उपपन्नमित्यध्याहारः । ततःकिमित्यतआह ॥ [१७।१६] तदिति ।
तद्विवर्तमतं । तस्मादितिवा । तस्यैवविवरणंअसंख्यातदोषेतंयस्मादिति । हेयमेवतत् । नतुतदुक्तरीत्यासूत्रार्थोग्राह्यः । एतेनपरमत

निराकरणस्यासंगतिरपिनिराकृतावेदितव्या। यद्युक्तातिरिक्तदोषाःसंति । तर्हिदूषणाभिधानायप्रवृत्तैर्वक्तव्याः । किमुपरमेणे त्यतआह ॥ [१७।१७] असंख्यत्वेनेति। दोषाणामतिबहुत्वेनकांश्चिदुक्त्वाकेषांचिदुपलक्षणत्वेनैवोपरंतव्यं। उपलक्षणंचैतावतापिभवती त्युपरम्यतइति। सर्वेपिवक्तव्याः । किमुपलक्षणत्वेनेत्यतउक्तं । ग्रंथेति । ग्रंथाधिक्येहिश्रोतृणांप्रवृत्तिर्नस्यात् । तथाचकृतम प्यकृतंस्यादितिभयादपीत्यर्थः । यदिनोपादानतयाविभ्रमाधिष्ठानतयावाब्रह्मणोजगत्कारणत्वंतर्हिकीदृशंजन्मादिसूत्रेऽभि हितमित्यतआह ॥ [१७।१७] ततइति। परिणामादिवादस्यनिरस्तत्वादित्यर्थः। पितृवदिच्छापूर्वकमितिकर्तृत्वेननिमित्तत्वमभिप्रैति । विचित्रानेककार्यकर्तृत्वेश्रमादिदोषाःप्रसज्यंतइत्यतउक्तं । अश्रमइति । तदुक्तमंतर्याम्यधिकरणे । यद्वाऽश्रमइत्यनेनेदमभि प्रैति । अधिकंतुभेदनिर्देशादित्यादिनाब्रह्मणःश्रमादिर्निरशिष्यते । नचोपादानादेःश्रमादिप्रसक्तिरस्ति । अतोपिकर्तृत्वमे वाभिप्रेतंसूत्रकारस्येति।एवमस्मिन्नध्यायेपरब्रह्मणिनारायणेप्रतिपादितस्यसकलश्रुतिसमन्वयस्यफलंजन्मादिसूत्रोदितत्वलक्षण सिद्धिमुपसंहरति ॥ [१७।१८] पूर्णेति । पूर्णाःप्रत्येकंनिरवधिकाः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणज यतीर्थाख्ययतिना॥ कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतावयंपूर्वाध्यायेचरमचरणःपर्यवसितः ॥ १।४।६॥ ७ ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ७ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांप्रथमाध्यायः संपूर्णः ॥